

U.M.Paxriddinov

JAHON TARIXI

1-qism

(Akademik litseylarning chuqurlashtirilgan fan yo'nalishlari uchun
darslik)

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining
2021-yil " 23 " noyabrdagi "500"-sonli buyrug'iga asosan tasdiqlangan

3930000 – Ijtimoiy-gumanitar fanlar

Toshkent-2022

Muallif:

U.M.Paxriddinov – Farg’ona davlat universiteti akademik litseyi tarix fani bosh o’qituvchisi

Taqrizchilar:

A.A.Aloxunov – Tarix fanlari bo’yicha fanlari bo’yicha falsafa doktori, PHD Jahon tarixi kafedrası katta o’qituvchisi;

O.G’. Qo’chqorov – Farg’ona davlat universiteti akademik litseyi tarix fani bosh o’qituvchisi.

SHARTLI BELGILAR

- Eslab qoling

- O'z-o'zini o'rganish uchun topshiriqlar

- Paragraf matniga savollar va topshiriqlar

- Tarixiy portret

- Tarixiy hujjat

- Biz muhokama qilishni taklif qilamiz

- Internet bilan ishlash

- Ilg'or o'quv materiallariga havolalar

Ro'yhatga olish raqami

500/4-005

Soʻz boshi

“Milliy tarixni milliy ruh bilan yaratish kerak. Aks holda uning tarbiyaviy taʼsiri boʻlmaydi. Biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish, xulosa chiqarishga oʻrgatishimiz, ularni tarix ilmi, tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz zarur”

Shavkat Mirziyoyev.

Aziz oʻquvchilar!

Ushbu darslik jahon tarixining qadimgi davridan 1918-yil birinchi jahon urushining tugagunga qadar boʻlgan davrini qamrab oladi. Italiyalik maʼrifatparvar olimlar insoniyat tarixining bu davrini «qadimgi tarix», «oʻrta tarix» va «yangi tarix» kabi qismlarga boʻlib oʻrganishni taklif etgan.

Bu darslikni oʻrganish davomida turli xalqlarning kundalik hayoti, xoʻjalik faoliyatlari, iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotini kuzatasiz va bizgacha saqlanib kelayotgan mashhur meʼmorchilik obidalari, saroy, madrasa, masjid hamda ibodatxonalar haqida tasavvurga ega boʻlasiz. Bundan tashqari Vatanimiz va jahonning mashhur olimlari faoliyati bilan tanishasiz.

Darslik 4 ta bob, 53 ta mavzudan iborat boʻlib, akademik litseylarning chuqurlashtirilgan fan yoʻnalishlari uchun moʻljallangan. Berilgan maʼlumotlarning oʻzlashtirilishini yengillashtirish maqsadida har bir mavzu soʻngida nazorat savollari va topshiriqlar berilgan boʻlib, ularning aksariyati mustaqil fikrlash, mantiqiy xulosalar chiqarish singari qobiliyatlaringizni oʻstirishga yordam beradi. Topshiriqlar – nazariy bilim va amaliy malakalarni oshirib borishga, tarixiy davrlarni bevosita kuzatib, birinchi jahon urushining tugagunga qadar jahon mamlakatlarida yuz berayotgan oʻzgarishlar bilan tanishga, eng avvalo, bu oʻzgarishlarni, tarixiy voqealarni chuqur idrok qilib, tafakkur tegirmonidan oʻtkazib, undan mamlakatimizda yangi, qudratli demokratik jamiyat qurishda foydalanishga hamda uni milliy istiqlolga xizmat qildirishga yoʻnaltirilgan. Bular orasida soddalari bilan birga, sizdan diqqat va fikr-mulohaza talab qiladigan murakkabroqlari ham mavjud.

Insoniyat tarixining uzoq davom etgan va ushbu majmuada jamlangan qismini yaxshiroq tushunish va anglash uchun tushuncha va sanalar bilan birga, zarur paytlarda lug‘at, xronologik jadval, xarita va boshqa yordamchi vositalardan foydalanish tavsiya etiladi. Ushbu darslikni yaratishda so‘nggi yillarda nashr qilingan adabiyotlardan foydalanildi.

Darslik tarixiy voqealarga oid rasmlar, chizmalar, atamalar izohlari, sinf va uy vazifalari bilan to‘ldirilgan.

I BOB. ENG QADIMGI DAVR. QADIMGI XALQLAR VA DAVLATLAR

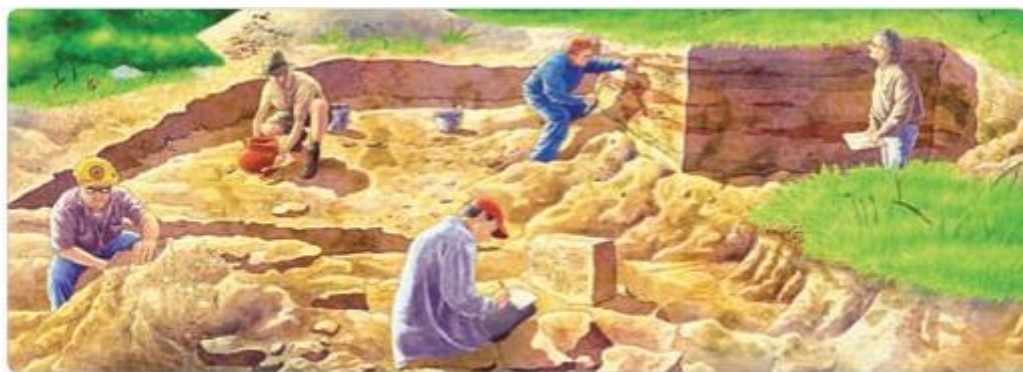
1- §. Kirish. Tarix fanini o'rganish. Eng qadimgi davr va uning bosqichlari

Eng qadimgi tarixni o'rganish

Bilasizmi, insoniyatning eng qadimgi tarixini o'rganish uchun turli mutaxassisliklar olimlari ishlaydi. Olimlar yer yuzida sodir bo'lgan voqealarni tiklash uchun ko'p harakat qilishdi. Ular qadimiy shaharlarni topib, qazishdi, tosh va tangalardagi sirli yozuvlarni o'qidilar.

Arxeologlar qadim zamonlarda yashagan ibtidoiy qabrlar va aholi manzilgohlarini qazish ishlarini olib boradilar.

▲. Arxeologik qazishmalar

Antropologlar qadimgi odamlarning qoldiqlarini (skeletlari va bosh suyagi) diqqat bilan o'rganib, ularning tashqi qiyofasini tiklashga va ming yillar davomida ularning tashqi ko'rinishidagi o'zgarishlarga rioya qilishga intilmoqda.

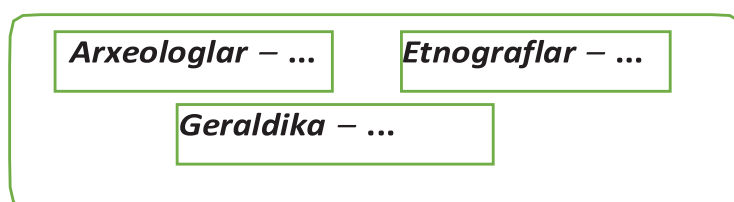
Etnograflar ko'plab urf-odatlarini, ibtidoiy odamlarning iqtisodiy va madaniy an'alarini saqlab qolgan mavjud qabilalar va xalqlarni o'rganadilar. Bu ma'lumotlar qadim zamonlarda odamlar qanday yashaganligini tasavvur qilishga yordam beradi.

Tilshunoslar eng qadimgi tillarni o'rganishadi, bu yoki boshqa zamonaviy til qanday shakllanganini va xalqning tarixi uning nutqida qanday aks ettirilganligini tushunish uchun.

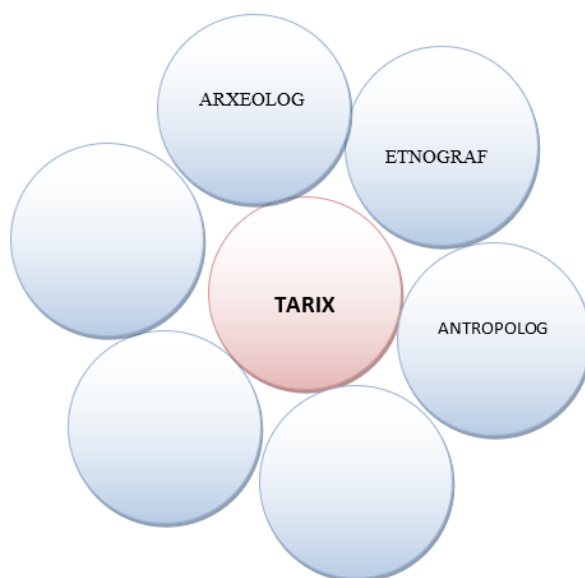
Geraldika (lotincha: heraldus — jarchi, gerold) — gerbshunoslik-gerblarni o'rganuvchi yordamchi tarix fani hisoblanadi.

Numizmatika (lot. numisma — tanga) — tangalar haqidagi fan; tangalarning tasvirlari, yozuvlari, og'irligi, qanday metallardan yasalganligi, pul muomalasidagi darajasi va tanga zarb qilinish tarixini o'rganadi.

O'zingizni sinang!

Tarix fani o'qituvchisi yordamida quyidagi bo'sh joylarni to'ldiring

Xronologiya bu.... tarixni davrlashtirish

Eng qadimgi tarixni davrlashtirish. Qadimgi dunyo insoniyat tarixida tarixiy davr va Yevropada o'rta asrlarning boshlanishi o'rtasida ajratilgan davrdir. Boshqa hududlarda antik davrning vaqtinchalik chegaralari Yevropadan farq qilishi mumkin. Misol uchun, Xitoyda qadimgi davrning oxiri ba'zan Sin imperiyasining paydo bo'lishi deb hisoblanadi, Hindistonda-chola imperiyasi va Amerikada - Yevropa mustamlakasi boshlanishi deb belgilangan.

"Klassik antik davr" (yoki antik) atamasi odatda birinchi Olimpiya o'yinlaridan boshlangan yunon va Rim tarixiga tegishlidir (776). Bu sana deyarli Rimning an'anaviy asosiga to'g'ri keladi (miloddan avvalgi 753). Qadimgi Yevropa tarixining tugash sanasi odatda G'arbiy Rim imperiyasining qulashi yili deb hisoblanadi (476), va ba'zan-imperator Yustinian (565), Islom paydo bo'lishi (622) yoki imperator Karl hukmronligi boshlanishi (800) hisoblangan.

- **Tosh davri** (paleolit, mezolit, neolit). Bu davrning eng muhim voqealari mezolitda zamonaviy iqlimni o'rnatish, hayvonlarni uyg'unlashtirish va neolitdagi o'simliklarning rivojlanishi edi.

Bronza davri - Inson metalni rivojlantirish. Birinchidan, u mis (mis yoshi - yoki eneolit) edi va bronza (mis va qalay qorishmasi) ixtiro qilinganidan keying davrdir. Bu davrda yozuv yaratiladi, birinchi yozma yodgorliklar paydo bo'ladi. Bu davrning asosiy davlatlari: Misr, Shumer, Akkad, Xet Shohligi (Hatti), Mitanni kabi davlatlar hisoblanadi.

Miloddan avvalgi 2 ming yillikning oxirida Yaqin Sharqda bronza asri inqirozi yuzaga keladi, bu temir asrga o'tish davri bo'ladi.

Temir davri- Temir eritish texnologiyasini o'zlashtirish, bu metall keng tarqalgan bo'lib, odamlarning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Bu davrning asosiy davlatlari Ararat-Van Shohligi (Urartu), Ossuriya Shohligi, Isroil Shohligi, Fors imperiyasi, qadimgi Yunoniston va qadimgi Rim, Buyuk Armaniston edi. Temir asrning oxirida nasroniylikning paydo bo'lishi jarayoni sodir bo'ldi.

Qadimgi dunyo tarixi bo'yicha manbalar. Qadimgi dunyo tarixi bo'yicha manbalar 3 hil bo'ladi

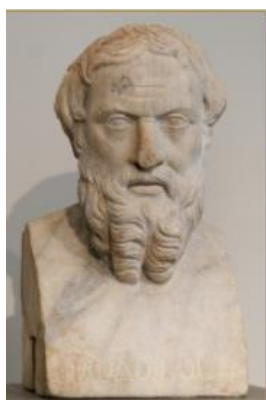

Qadimgi Sharq dunyosida “Gilgamish haqidagi doston”, “Sinuxet hikoyalari”, Payg'ambarlar kitobi “Tavrot”, “Zabur”, “Injil”, O'rta Osiyo va Eronda “Avesto”, Hindistonda “Maxabxarata” va “Ramayana” va boshqa asarlar yaratildi.

Yozma manbalar topilishi bilan olimlarga qadimgi ming yilliklar tarixini tiklash osonlashdi. O'rta Osiyo tarixi bo'yicha eng qadimgi yozma manba zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto»dir. Unda yurtimizning qadimgi tarixiy viloyatlari – *Baqtriya*, *So'g'd*, *Xorazm* aholisi madaniyati to'g'risida hikoya qilinadi.

Qadimgi davr tarixiga doir yana bir yozma manba *Behistun* qoyasidagi yozuvlardir. Behistun qoyalari Erondagi *Kirmonshoh* shahri yaqinida joylashgan.

Fors shohi *Doro I* buyrug'i bilan qoyaga o'yib yozilgan yozuvlarda, Xorazm, So'g'd, Baqtriya kabi qadimgi davlatlarimiz sanab o'tiladi.

Gerodot byusti, marmar. Balandligi 47,6 sm. milodiy II asrga oid Rim nusxasi.

Miloddan avvalgi V asrda qadimgi yunon tarixchisi **Gerodot** (yun. Herodotos) (mil. av. 490 va 480-yil orasi, Kichik Osiyoning janubi-g'arbidagi Galikarnas -mil. av. taxminan 425-yil, Afina yoxud Furiya, Janubiy Italiya) -"tarix otasi" deb nom olgan yunon tarixchisi) turli mamlakatlarga sayohat qilib to'qqiz kitobdan iborat «Tarix» asarini yozdi. Unda o'lkamizning qadimgi aholisi to'g'risida ham ma'lumotlar beriladi. “Tarix” kitobida shuningdek, Ahamoniylar imperiyasi, yunon-fors urushlari haqida ma'lumotlar aytib o'tiladi. Ayniqsa, Gerodot Doro I ning o'z imperiyasini 20 ta satraplikka bo'lgani,

ularning har biriga soliq belgilaganligi haqidagi ma'lumotlar muhimdir.

Taniqli antik davr tarixchisi **Ksenofont**ning "Iqtisodiyot" asarida ahamoniylar davridagi harbiy islohotlar hamda Suza shahrida saroy qurilishi haqidagi ma'lumotlar qoldirilgan.

Miloddan avvalgi I asr oxirlarida qadimgi yunon tarixchisi va geografi **Strabon** (Strabon) (mil. av. 64/63 - mil. 23/24) - yunon geografi va tarixchisi) «Geografiya» nomli asarida O'rta Osiyo xalqlari madaniyati haqida ma'lumotlar keltiradi.

Milodiy I asrda qadimgi Rim tarixchisi **Kvint Kursiy Ruf** (milodiy 1-2 asr) - qadimgi Rim tarixchisi va ritor (notiqlik san'atini o'rgatuvchi muallim) uning qachon tug'ilgan va vafot etgani noma'lum) «Makedoniyalik Aleksandr tarixi» nomli asarni yozib, makedoniyalik Aleksandrning O'rta Osiyoga harbiy yurishlari haqidagi ma'lumotlarni keltirgan.

Milodiy II asrda yunon tarixchisi **Arrian** (Rim imperiyasining bir qator yuqori lavozimlarini egallagan qadimgi yunon tarixchisi va geografi – (yunon tilida Flavius Arrianus, mil. avv. 86 – mil.160 yil) ham «Aleksandrning harbiy yurishlari» («Aleksandr anabasisi») deb nomlangan asar yozgan.

O'zingizni tarixiy manbalarning tadqiqotchisi sifatida tasavvur qiling. Ulardan qanday ma'lumotlarni olishingiz mumkin?

Mehnat qurollari:

1 - qazish tayoqchasi;

2 - tayoq; 3 - qirg'ich;

4 - maydalagich;

5-6 - nayza va garpun uchlari

Qadimgi odamlar bulardan qanday foydalanganlar?

Ibtidoiy jamiyat - ibtidoiy odamlarning paydo bo'lishidan to davlat yuzaga kelguniga qadar bo'lgan davr. Jamoa bo'lib mehnat qilish va jamoa bo'lib iste'mol qilish Ibtidoiy jamiyatning o'ziga xos xususiyatidir. Eng oddiy mehnat qurollariga

ega bo'lgan ibtidoiy odam yakka-yakka holda tabiat kuchlariga va hayvonlarga qarshi kurasha olmas edi. Shuning uchun ibtidoiy odamlar jamoa ravishda mehnat qilib, o'z mehnatlarining mahsulini teng taqsimlar edilar.

Matriarxat-[lot. mater, matris - ona + yun. arche – hokimiyat] Urug'chilik jamiyatida ona boshchilik qilgan, qarindoshlikda va meros qoldirishda ona tomon asos hisoblangan ibtidoiy shakli; ona hukmronligi davri.

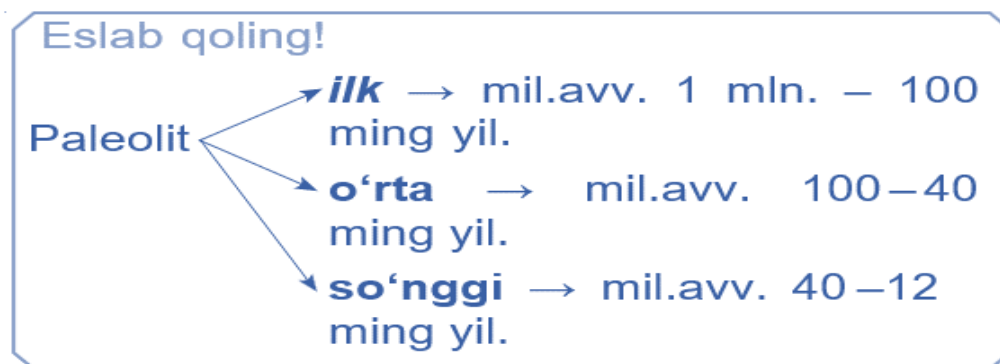
Patriarxat (yun. pater, patros - ota + arche - hokimiyat) - ibtidoiy jamiyat davriga xos bo'lgan ijtimoiy munosabatlar shakli. Patriarxatda jamiyat, xo'jalik, oilada erkak hukmron mavqega ega bo'lgan. Patriarxatning xo'jalik faoliyati: omoch bilan yer haydash, chorvachilik, metallga ishlov berish. Bu davrda ibtidoiy jamiyat yemirilib, uning so'nggi bosqichida mulkiy tabaqalanish va davlat yuzaga kelgan.

-qadimgi tosh davri – *paleolit* (yunoncha «paleos» – «qadimgi» va «litos» – «tosh» so'zlaridan);

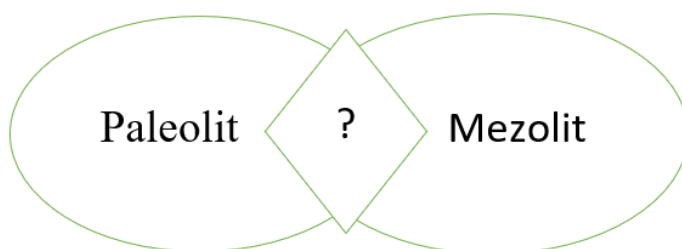
-o'rta tosh davri – *mezolit* («mezos» – «o'rta»);

-yangi tosh davri – *neolit* («neos» – «yangi»);

-mis tosh davri – *eneolit* (lotincha «eneus» – «mis» va yunoncha «litos» – «tosh»).

Ushbu tosh davrlarini o'xshash va farqlarini o'qituvchi yordamida yozing

Eng qadimgi odamlarning rivojlanish bosqichlari

Olimlar turli mintaqalardan o'ta sodda tosh mehnat qurollari yasashni biladigan eng qadimgi odam suyaklari qoldiqlarini topib o'rganganlar.

Yozuvsiz xaritadan eng qadimgi odamlar yashagan xududlarni yulduzcha bilan belgilang. Jadvalni davom ettiring yana qaysi eng qadimgi odamlarning manzilgohlarini bilasiz.

Janubiy Afrika	avstralopitek	Ilk paleolit
Sharqiy Afrika Zinj vodiysi	ziniantrop	Ilk paleolit
Yava oroli (Indoneziya)	pitekantrop	Ilk paleolit
Xitoy	sinantrop	Ilk paleolit
Germaniya	neandertal	O'rta paleolit
Fransiya	kromanyon	So'ngi paleolit

Yer yuzida iqlim iliq bo'lgan davrlarda odamlarning makonlari kichik daryolar yoki buloqlar yaqinidagi tepaliklarda joylashgan. Ilk paleolitning oxirlariga kelib Buyuk muzlik davri boshlandi.

Eng qadimgi odamlarning mashg'ulotlari

O'rta Osiyoda toshdan yasalgan qadimiy mehnat qurollari Farg'ona vodiysidagi Selungur makonidan va Toshkent vohasidagi Ko'lbuloq manzilgohidan ham topilgan. Bular qo'pol tosh qurollar bo'lib, ularning bir tomoni urib o'tkirlangan. Arxeologiya fanida bu tosh qurollar **chopperlar** deb nomlangan

▲ Selung'ur g'ori.

Tabiat insonga nimani in'om etsa, odam shuni olgan, topgan yeguligi bilan qanoatlangan. Shuning uchun ham kishilarning eng qadimiy mashg'uloti bo'lgan termachilik va ovchilik **o'zlashtiruvchi xo'jalik** deb ataladi.

Boysun tog'laridan topilgan Teshiktosh g'ori o'rta paleolit davri madaniyatining jahonga mashhur yodgorligi hisoblanadi. Teshiktosh g'orida topib tekshirilgan, tosh asriga mansub 8–9 yashar **neandertal** bolaning suyak qoldiqlari eng mashhur topilmadir. Bola jasadi qabrga ko'milgan. Jasad atrofiga tog' echkisi shoxlari qadab chiqilgan. Murdaning dafn etilishi dastlabki diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lgan.

Selungur-Farg'ona vodiysida So'x tumanida joylashgan

Ko'lbuloq- Toshkent viloyati Angren shahri yaqinida joylashgan.

Diniy e'tiqodlarning vujudga kelishi. Odamlar guruhi jamoasining biror hayvon yoki o'simlik turi bilan qarindoshlik aloqasiga ishonish **totemizm** (Shimoliy Amerika hindularning o'jibve qabilasi tilidagi "ototem" - "uning urug'i" so'zidan olingan) deb ataladi.

Odamni o'rab turgan muhitda jonlar va ruhlarning mavjudligiga e'tiqod fanda **animizm** (lot. anima – jon, ruh) nomini olgan.

Qadimgi odamlar u yoki bu buyumlar omad keltirishiga yoxud balo-qazoni bartaraf etishiga ham e'tiqod qilganlar. Bu e'tiqod **fetishizm** (portugalcha feitico, frans. fetiche - sehrli narsa, tumor) nomini olgan.

So'nggi paleolit davriga oid g'orlar devorlarida topib tekshirilgan rasmlar ham qadimgi odamlarning diniy tasavvurlari to'g'risida hikoya qiladi. Bunday rasmlardan eng qadimiylari Ispaniyadagi **Altamir**, Fransiyadagi **Lasko** va Boshqirdistondagi **Kapova** g'orlaridan topilgan.

Xaritadan foydalanib eng qadimgi rasmlar topilgan g'orlarni toping

▲ G'ordagi rasm.Ispaniya

Urug'chilik jamiyati

So'nggi paleolit davri. So'nggi paleolit davrida (**miloddan avvalgi 40–12-ming yilliklarda**) toshga ishlov berish texnikasi va mehnat qurollari yasash usullari o'zgardi. Odamning aqliy qobiliyati ham, tashqi qiyofasi ham o'zgarib bordi. Mazkur davrda hozirgi qiyofadagi odam– **kromanyon** odami yashagan.

**Qadimgi odamlarning
manzilgohlari**

▲ **Kromonyon odami
(qayta tiklangan)**

So'ngi paleolit madaniy xususiyatlarning barcha xilma-xil ko'rinishlariga ega bo'lib, zamonaviy insonlar faoliyati bilan bog'liq yagona arxeologik davrdir. Butun vaqt davomida odamlar hali ham ovchilik va terimchilik orqali tirikchilik qiladilar. Ijtimoiy nuqtai nazardan, bu davrda ibtidoiy jamoa va ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha, qabilaviy tuzumning yanada rivojlanishi kuzatiladi.

So'ngi paleolitda moddiy madaniyat oldingi davrga qaraganda toshni qayta ishlash texnologiyasining takomillashgani, suyakdan texnik xom ashyo sifatida

keng qo'llanilishi, uy-joy qurilishining rivojlanishi, hayotni ta'minlash tizimlarining murakkablashishi, shuningdek, toshni qayta ishlash texnologiyasining takomillashganligi, shuningdek, o'z-o'zidan ishlab chiqarishning moddiy madaniyati o'zgacha bo'lgan, san'atning turli shakllarining paydo bo'lishi bilan izohlanadi.

So'ngi paleolit odamlari ko'pincha Fransiyadagi **Kromanyon** g'oridan topilgan topilmalarga ko'ra kromanyonlar deb ataladi, u yerda 1868-yilda arxeolog E. Larte qalin cho'kindi qatlamlari bilan qoplangan burg'ulangan qobiqlardan tosh asboblari va bezaklar bilan birga beshta odam skeletini topdi. Hozirgi vaqtda Yevroosiyoda so'ngi paleolit davri odamining suyak qoldiqlarining 80 dan ortiq topilmalari ma'lum, bu topilmalarning barchasi asosan dafn yodgorliklaridan olingan.

So'nggi paleolit davri odami manzilgohlari Samarqand shahri hududidan, Toshkent viloyati Ohangaron daryosi vohasidagi Ko'lbuloq makonidan, shuningdek, Farg'ona vodiysidan topilgan. So'nggi paleolit davrida odamlar ancha takomillashgan kesuvchi va arralovchi mehnat qurollari yasaydigan bo'lishgan.

Inson endilikda taqinchoqlar – **munchoqlar, tumorlar va uzuklar** ham yasay boshlagan.

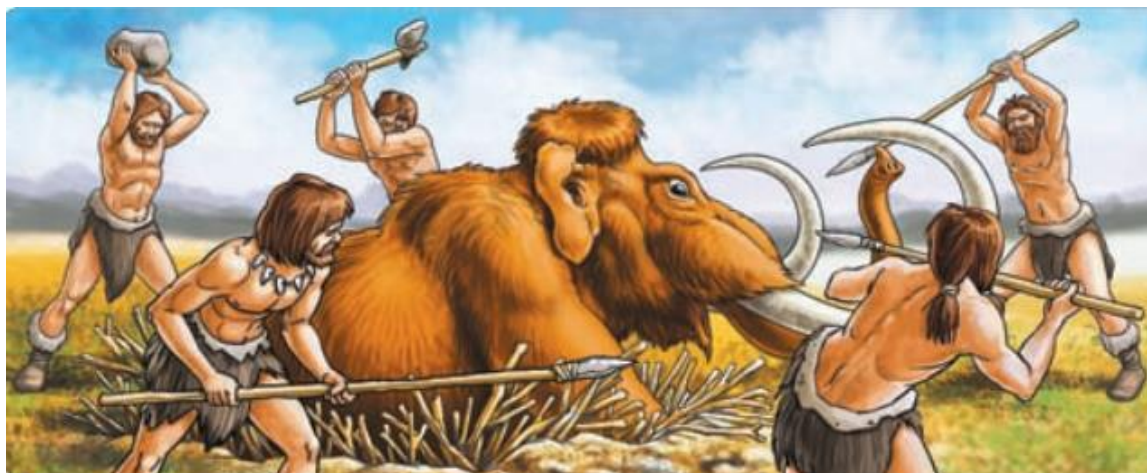
Shunday qilib, so'nggi paleolitda insoniyat o'z rivojida yana bir pog'onaga yuksaldi. Odamlar qarindoshlardan tarkib topgan ixcham guruhlariga – urug' jamoalariga birlashdilar. Urug' a'zolari bitta manzilgohda yashagan. Bir joyda yashab turgan bir qancha urug'lar qabilani tashkil etgan.

Turar joylar qurilishi so'nggi paleolit davri odamlarining muhim ixtirosi bo'ldi. Kiyim-kechak tayyorlashda hayvonlar terisidan foydalanishgan. Inson bu davrda sun'iy tarzda (yog'ochni bir-biriga ishqalash, chaqmoqtoshni bir-biriga urish orqali) olov hosil qilishni ham o'rganib oldi.

Mezolit davri. Mezolit (mezo... va lithos - tosh) davri (o'rta tosh davri) miloddan avvalgi 12–7-ming yilliklarni o'z ichiga oladi.

Mezolit davri boshlanishi bilan Muzlik davri poyoniga yetdi. Bu voqea iqlim ancha ilishiga va odamlar turmushining o'zgarishiga olib keldi.

Mezolit davrida inson o'q-yoy yasashni o'rganib oldi. **O'q-yoy kashf etilishi** bilan odamlarda chopqir hayvonlar va qushlarni ovlash imkoniyati vujudga keldi. Mezolit davri oxirida inson hayvonlarni qo'lga o'rgata boshladi. Mezolit davri oxirida Old Osiyoda xo'jalikning yangi tarmoqlari – ibtidoiy ziroatchilik va chorvachilik vujudga keldi.

▲ **Ov jarayoni**

✓ Rasm asosida hikoya tuzing. Ovdan oldin va keyin nima bo'lganini tasavvur qiling

Bugungi kunda O'rta Osiyoda mezolit davriga oid yuzdan ziyod manzilgohlar ochilgan. Farg'ona vodiysining tog'oldi va tog'li tumanlarida, Toshkent vohasida hamda O'zbekistonning janubida bunday manzilgohlar ko'plab uchraydi. **Obishir, Qo'shilish va Machay** manzilgohlari, shuningdek, **Zarautsoy** darasidagi qoyatosh rasmlari ancha mufassal o'rganilgan.

Dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi. Neolit – yangi tosh davrida inson Qadimgi Sharqning turli viloyatlarida ishlab chiqaruvchi xo'jalik – dehqonchilik va chorvachilikka o'ta boshlaydi. Chorvachilik va dehqonchilik neolit davrining eng katta ixtirosi hisoblanadi.

▲ **Dastgoh. Zamonaviy rasm**

 Diagrammadan foydalanib insonlar qanday qilib ishlab chiqaruvchi xo'jaligiga o'tganligi haqida fikr yuriting.

O'rta Osiyoda **neolit** (neo... va yun. lithos - tosh) yangi tosh davri miloddan avvalgi 6–4-ming yilliklar hisoblanadi. Arxeologlar neolit davri boshlanishini sopol idishlar yasashning kashf etilishi bilan belgilaydilar.

Bu davrda qadimgi odamlar mezolit davrida kashf qilingan mayda tosh qurollari – **mikrolitlardan** foydalanib, toshga ishlov berishning oldin ma'lum bo'lmagan silliqlash va parmalash usullarini kashf qilishgan.

Neolit davrida qabilalar o'troq turmush tarziga o'tib, doimiy turar joylar qura boshlaganlar. Shu davrda paxsadan uylar qurila boshlangan. Asta-sekin urug' jamoalarining manzilgohlari shakllanib borgan.

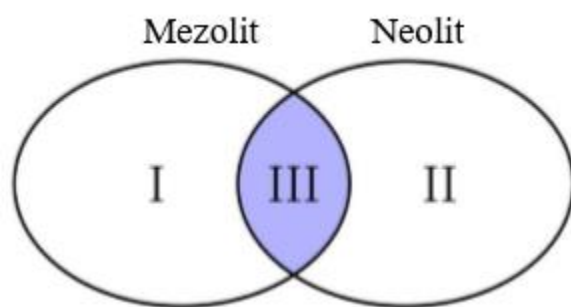
O'troq turmush tarzi va mehnat qurollarining yanada takomillashishi jamoalarning dehqonchilikka o'tib borishiga imkon yaratgan. Dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi hunarmandchilikning shakllanishiga olib keldi.

Loydan yasalgan va olovda pishirilgan idishlarni yasash sohasi – kulolchilik, tolalar va jundan kiyim-kechak tayyorlash tarmog'i – to'quvchilik neolit davrining muhim kashfiyot va ixtirolaridir.

 Quyidagi jadvalni davom etiring

Qadimgi davr	Kashfiyot	Natija
So'ngi paleolit	Turar joy	?
Mezolit	?	Chopqir xayvonlarni ovlash imkoniyati
Neolit	?	?

1. Quyidagi ma'lumotlarni tahlil qilib, Eyler-Venn diagrammasiga mos keladigan javobni toping.

- a) kulolchilik va to'quvchilikni paydo bo'lishi;
- b) xayvonlarni qo'lga o'rgatilishi;
- c) dehqonchilik va chorvachilikni vujudga kelishi;
- d) mikrolitlar-mayda tosh qurollari;
- e) Old Osiyoda ibtidoiy ziroatchilik va chorvachilikni paydo bo'lishi

- A) I-a,e; II-c,d; III-b B) I-b,e; II-a,c; III-d
- C) I-b,e; II-a,d; III-c D) I-a,b; II-c,d; III-e

2. Quyidagilarni tahlil qilib, nuqtalar o'rniga mos keluvchi mantiqan mos keluvchi javobni toping.

- 1) paleolit 2) mezolit 3).....
- A) eneolit B) neolit C) bronza D) temir

Eneolit va bronza davri

Metall davrining asosiy xususiyatlari. Neolit davrining oxirida odamlar misdan foydalanishga, undan mehnat qurollari yasashga o'tishdi.

Misdan yasalgan mehnat qurollarining tosh qurollar bilan birgalikda ishlatilish davri **eneolit** (lot. - mis, misli va yun, - tosh), mis-tosh davri - neolitdan jez asriga o'tish davri – mis-tosh asri deb ham ataladi. Bu davr **mil. avv. 4–3-ming yillikning o'rtalariga** to'g'ri keladi.

Metallurgiya rivoji kishilarning moddiy va ma'naviy madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatdi. **Mil. avv. 4-ming yillikda** Qadimgi Sharqda ilk shaharlar va davlatlar vujudga kela boshladi.

O'rta Osiyo janubida sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik vujudga keldi, xom g'ishtdan ko'p xonali uylar qurila boshlandi, idishlarni pishirish uchun kulolchilik xumdonlaridan foydalanishga kirishildi.

Sopol idishlar hayvonlarning, qushlarning tasvirlari va o'simlik naqshlari (yaproqlar, gullar) bilan bezatila boshlandi.

Odamlar misni eritib, qalay, qo'rg'oshin yoki rux bilan qo'shib, bronza olishni o'rganganlar. Bronza misdan ko'ra ancha qattiqligi tufayli **mil. avv. 3-ming yillik o'rtalaridan** boshlab asta-sekin mehnat qurollari, qurol-yarog'lar va zeb-ziynatlar tayyorlashda ishlatiluvchi asosiy ashyoga aylanib qoldi.

Bronza mehnat qurollariga ega bo'lgan odamlar endi dalalarga ancha durust ishlov berish va ekin maydonlarini kengaytirish imkonini qo'lga kiritdi. Natijada ular ixtiyorida ortiqcha miqdorda qishloq xo'jalik mahsulotlari vujudga keldi. Chorvachilik asta-sekin dehqonchilikdan ajralib chiqa boshladi

Patriarxatning boshlanishi. Omoch bilan yer haydab, ziroatchilik qilish, chorvachilik, hunarmandchilikning vujudga kelishi natijasida urug'ni yetarli mahsulotlar bilan ta'minlash erkaklar qo'liga o'tdi. Uy xo'jaligi yumushlari ayollar zimmasida qoldi.

Endi urug'chilik oilasida erkaklar muhim o'rin tuta boshladi. Qarindoshchilik erkaklar tomonidan belgilanadigan bo'ldi va patriarxat davri boshlandi.

Bronza davri manzilgohlari . Mil. avv. 3-ming yillik oxirlari – 2 ming yillikka oid manzilgohlardan biri Zarafshon daryosi havzasidagi **Zamonbobo** ko'li yaqinidan topilgan (Buxoro viloyati, Qorako'l tumani). Xorazm vohasida ham bronza davriga oid manzilgohlar o'rganilgan.

Arxeologlar Surxondaryo vohasidan qadimgi ziroatchilar manzilgohlaridan biri bo'lgan **Sopollitepani** topishdi (Muzrabod tumani). Qazishmalar davomida bu yerdan xom g'ishtdan qurilgan uy-joylar, sopol buyumlar, bronzadan yasalgan mehnat qurollari va zeb-ziynatlar yasalgan ustaxona qoldiqlari, shuningdek, yirik xumlarda saqlangan bug'doy va arpa doni topilgan.

Arxeologik madaniyat – o‘ziga xos etnik xususiyatlari bilan ajralib turadigan muayyan davrga va hududga doir arxeologik yodgorliklar birligi.

Surxon vohasida (hozirgi Sheroboddan uncha uzoq bo‘lmagan joy) **Jarqo‘ton** manzilgohi vujudga kelgan. Jarqo‘ton qurilishi tarixida ilk shahar alomatlari ko‘zga tashlanadi. U ikki qismdan iborat bo‘lgan: qal’a va uning atrofida jamoa a‘zolari bo‘lmish hunarmand va dehqonlarning uylari joylashgan. Jarqo‘tonda ibodatxona qoldiqlari topilgan.

Bronza davri manzilgohlari aholisi har xil hunarmandchilik, to‘quvchilik, kulolchilikni rivoj toptirishda, zeb-ziynat buyumlarini yasash, qurilish sohasida katta yutuqlarga erishgan. Bronza davrida odamlar kulolchilik charxi va g‘ildirakni kashf etdilar. Shu tariqa dastlabki aravalar vujudga kelgan

Temir davri, ilk temir davri - insoniyatning ibtidoiy jamoa va ilk ishlab chiqarish xo‘jaligi shakllanayotgan tarixidagi davrdir. Fanda tosh va jez deb yuritilgan davrlardan so‘ng insoniyat hayotida sodir bo‘lgan tarixiy bosqich. Bu davr xo‘jalikda ohangarlik (temir metallurgiyasi) yuzaga kelishi, tarqalishi va temir qurollar ishlatilishi bilan belgilanadi.

Temirdan foydalanish. Temirdan birinchi bo‘lib Kichik Osiyodagi **xetlar (mil. avv. XIV–XIII asrlar)**, so‘ngra qo‘shni mintaqalardagi (Mesopotamiya, Eron, Kavkazorti) xalqlar foydalana boshlaganlar. Temir buyumlarning tarqalishi sekinlik bilan borgan. Sof temir tabiatda kamyob metal bo‘lgani uchun undan dastlab zeb-ziynat buyumlari yasashda foydalanishgan. Shunday buyumlar Misr fir‘avni Tutanxamon maqbarasidan va Kavkazdagi Maykop qo‘rg‘oni yodgorligidan topilgan.

Miloddan avvalgi IX-VIII asrlarda temirdan yasalgan ilk mehnat qurollari O‘rta Osiyodan ham topilgan.

Temir asri boshlarida O‘rta Osiyoda aholi to‘rtta guruhga bo‘lindi: **kohinlar, jangchilar, dehqonlar, hunarmandlar.**

Ijtimoiy tuzum. O'rta Osiyo jamiyati asosini tashkil etgan «**nmana**» – katta patriarxal oilasi haqida «Avesto»dan bilamiz. Bir necha «nmana»lar urug' jamoasi – «**vis**»ni tashkil etgan. Hududiy qo'shnicilik jamoasi esa «**varzana**» deb nomlangan. Bunday jamoalar qabilaga – «**zantu**»ga birlashgan. O'z hududini himoya qilish uchun bir qancha qabilalar ittifoqqa – «**dax'yu**»ga uyushishgan. O'rta Osiyoda temir asriga o'tish davrida jamiyatning tuzilishi shunday bo'lgan.

Jadvalni to'ldiring

Atamalar	Qaysi davrda paydo bo'lgan	Bir davrga oid moddiy manba
«nmana»	Bronza davrida	Kulolchilik charxi va g'ildirak
«vis»	?	?
«varzana»	?	?
«zantu»	?	?
«dax'yu»	Temir davrida	?

I. Vaqt jadvali bilan ishlash. Vaqt jadvalini chizish. Unga topshiriqlarda ko'rsatilgan voqealarni belgilang.

Qaysi voqea oldinroq yuz bergan:

- muzlikning chekinishi yoki sinantropning paydo bo'lishi;
- neandertal yoki kromanyon odamining ko'rinishi;
- metallar davrining boshlanishi yoki dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi;
- dehqonchilikning paydo bo'lishi yoki san'atning paydo bo'lishi;
- sovuqning boshlanishi yoki o'q-yoyning paydo bo'lishi?

II. Xronologiya. Tushunchalarni xronologik tartibda joylashtiring.

A	B
1. Zinjantrop	1. Xududiy qo'shnicilik
2. Pitekanthrop	2. Ibtidoiy to'da
3. Neandertal	3. Qabilalar ittifoqi

4. Kromonyon	4. Qabila

III. Tushunchalarning tasnifi. Umumlashtiruvchi so'z yoki iborani toping.

1. Fetishizm, qurbonlik, animizm, ibodat, din, butparastlik.
2. Haykaltaroshlik, grafika, rang-tasvir, bezak.
3. Ibtidoiy to'da, qabila, ijtimoiy tuzum, qabila ittifoqi, qo'shnichilik.
4. Kulolchilik, dehqonchilik, to'qimachilik, neolit
5. Ovchilik, termachilik, baliq ovlash, o'zlashtiruvchi xo'jalik

IV. Savollarga javob bering.

1. Zamonaviy odam va neandertal o'rtasidagi farq nima?
2. Ibtidoiy odamlarda mehnat qurollari yasash uchun qanday materiallar mavjud edi? Ibtidoiy tarix davrlari nomlari ular bilan qanday bog'liq?
3. Ibtidoiy davrda odamlar nafaqat jismonan, balki ma'naviy jihatdan ham rivojlanganligiga misollar keltiring.

V. Ijodiy vazifalar.

1. Qo'shimcha ma'lumot manbalaridan foydalanib, o'zingiz tanlagan hikoya tuzing:
 - a) mamontni ovlash;
 - b) neandertal bola (qiz) hayotida bir kun;
 - v) jamiyatdan haydalgan shaxsning hayoti haqida.
2. Ibtidoiy dehqonlar va chorvadorlar manzilgohini chizing. Rasm asosida qisqa hikoya tuzing.
3. Quyidagi xaritaga mos ravishda manzilgohlari joylashgan eng qadimgi odamlarning nomlarini yozib chiqing

2-§. Qadimgi Misr

Qadimgi Misr - Afrikaning shimoliy-sharqida, Nil daryosining quyi oqimida joylashgan qadimiy davlat. Misrda odamlar paleolit davridan boshlab yashagan.

Nil (hozirgi misrliklar tilida – Al-Bahr; lot. Nilus, yun. Ntilos) - Afrikadagi daryo, Ruanda, Tanzaniya, Uganda, Sudan, Misr hududlaridan oqadi. Dunyodagi eng katta daryolardan biri - Nil Ekvatorda joylashgan yirik Afrika ko'llaridan oqib o'tadi. Bu vodiyning kengligi 12 dan 15 kilometrgacha yetadi.

Nil daryosi borib borib O'rtayer dengiziga quyiladi. Nil daryosi quyilish joyini yunonlar **delta** deb atashgan. Chunki dengizga quyiluvchi shoxobchalarning to'la-to'kis manzarasi uchburchaksimon, ya'ni yunoncha «delta» harfiga o'xshash bo'lgan. Nil 6 ming kilometr uzunlikdagi to'lib oqadigan katta daryodir. Daryoning quyi qismi 3 km dan 22 kilometrgacha kenglikdagi qora tuproqli serhosil dalalardan iborat. Misrliklar o'z yurtlarini "**Ta-Meri**", ya'ni "Qora yer" deb atashgan, bu uning tuprog'ining unumdorligini bildiradi, "Misr" nomi bu mamlakatga yunonlar tomonidan berilgan va uning poytaxtlaridan biri Memfis (hozirgi Qohira yaqinida joylashgan) shahri bo'lib - bu "ruh saroyi" "xudoning saroyi" degan ma'noni anglatadi.

Mil. avv. 4 ming yillik boshlarida odamlar Nil daryosi qirg'oqlaridagi yerlarni o'zlashtirishga bel bog'ladilar.

Nil vodiysida odamlar qadimdan yashab kelishgan. Aholining asosiy kasbi dehqonchilik edi. Qishloq xo'jaligi ishlari butunlay Nil suv toshqini bilan bog'liq edi, buning uchun dehqonlar ayniqsa ehtiyotkorlik bilan tayyorgarlik ko'rishdi. Kanallar, katta suv omborlari qurdilar. Loy va qamishdan maxsus dambalar yoki to'g'onlar qurilgan. To'g'onlarda kichik darvozalar yasalgan. Suv toshqini paytida ular ochilib, suv o'tgan, keyin darvoza yopilgan va shu bilan suvning qolgan qismini suv omborida doimiy ravishda ushlab turilgan. Vaqt o'tishi bilan misrliklar

maxsus yuk ko'tarish moslamalarini – “**shaduf**”ni qurishni o'rgandilar. Bu “quduq kranlari” yordamida qurg'oqchilik davrida adirlar va sug'oriladigan dalalarga suv yetkazilar edi. Qazish ishlari butun qishloq jamoasi tomonidan birgalikda olib borilgan. Qadimgi Misrda yerni sug'orish shunday paydo bo'lgan.

Rasmga qarab shadufdan qanday foydalanishgani haqida gapirib berib bering

▲ Shaduf

Hunarmandchilikning rivojlanishi. Qadimgi Misr hunarmandlarining 30 dan ziyod kasb-korlari bo'lgan. Misgarlar misni eritib, undan mehnat qurollari quyishardi. Kulollar loydan turli-tuman idish-tovoqlar yasab, idishlarni xumdonda pishirishgan. Quruvchilar saroylar, ibodatxonalar va uylar bunyod etishgan. Oddiy misrliklarning uyi loy suvalgan papirus poyalaridan, zodagonlarning uylari esa oftobda quritilgan xom g'ishtdan qurilgan. Fir'avnlarning saroylari va ibodatxonalar toshdan barpo etilgan.

Misr davlatining tashkil topishi. Odamlar Nil vodiysidagi sermashaqqat turmush sharoitiga moslasha boshladi. Tarqoq manzilgohlar «**nom**» deb atalgan kichik davlatlarga birlashdi. Har bir davlatni «**nomarx**» – boshqargan.

Vaqt o'tishi bilan nomarxlar hukmdorlarga – podsholarga aylanishdi. Misrda ikkita podsho hukmdorlik qilgan. Bittasi Quyi (Shimoliy) Misrda, boshqasi esa Yuqori (Janubiy) Misrda davlatni boshqargan. **Mil. avv. 3000-yilda** ikkala davlat o'rtasida boshlangan urushda Yuqori Misr hukmdori Menes g'alaba qozondi. U birlashgan mamlakatning birinchi hukmdori – fir'avni bo'ldi. Yagona va birlashgan davlat uchun yangi poytaxt bo'lmish Memfis shahri barpo etildi.

Qadimgi Podsholik miloddan avvalgi 2640-2040 yillar atrofida faoliyat yuritgan.

Fir'avn - Qadimgi Misr podsholarining nomi. 22 suloladan boshlab (miloddan avvalgi XVI asr) podshoh unvoni. "Fir'avn" so'zi qadimgi misrcha "pero" so'zidan olinib, dastlab "Shoh saroyi" ("Ulug' xonadon") ma'nosini anglatgan. 18 suloladan boshlab, podshohning o'zi fir'avn deb atalgan. Mamlakatdagi barcha ekin yerlari fir'avnlarning mulki hisoblangan. Aholidan to'plangan soliqlar, odatda, fir'avnlarning shaxsiy ehtiyojlari uchun sarflangan. Qadimgi Misr diniy tasavvurlariga ko'ra, fir'avn - quyosh ma'budi, Gorning o'g'li, uning yerdagi in'ikosi va tabiat ma'budi Osirisning merosxo'ri bo'lgan. Fir'avn hokimiyatining qudratini, ulug'vorligini ko'rsatish uchun ularga bag'ishlab ehromlar qurilgan

▲ Fir'avn.

▲ Tutanxamon taxti.

Ko'p yillar mobaynida «nom»lar hukmdorlari o'z mulkini ko'paytirib oldi, natijada Misr mustaqil davlatlarga aylangan alohida «nom»larga parchalanib ketdi. Vaqt o'tishi bilan mamlakatning qayta birlashuvi ro'y berdi. Bu davlatning poytaxti Fiva shahri bo'lgan.

Olimlar Misr tarixini Ilk, Qadimgi, O'rta, Yangi va So'nggi podsholik davrlariga ajratishgan.

Nomarx (Buyuk boshliq) viloyat hokimi bo'lgan. Qadimgi Misr "nom" deb nomlangan 42 viloyatga bo'lingan. Nomarx noma uchun mas'ul bo'lgan hukumat amaldori edi.

«Nom» – ... *Memfis va Fiva* – ...
Menes – ... *Fir'avn* – ...

Tutanxamon (taxtga o'tirgandagi ismi — Nebxepura) — Misrda Yangi podsholik davri (18-sulola)da taxminan mil. av. 1347-1337- yillarda hukm surgan fir'avn. Ehtimol Amenxotepning ukasi ham bo'lgan. Taxminan 12 yoshida Tutanxamon (Atonning jonli obrazi degani) nomi bilan taxtga o'tirib, 20 yoshga to'lmasdan vafot etgan. Hokimiyat amalda vazir Eye va boshqa amaldorlar qo'lida bo'lgan. Tutanxamon davrida Exnatonning diniy islohotlari bekor qilingan.

Qadimgi misrliklarning qo'shnilari. Misr janubdan Nubiya bilan chegaradosh bo'lgan. Bu mamlakatga misrliklar Nil bo'ylab oltin, qatron, fil suyagi, nodir navli yog'ochlarni ayirboshlash uchun borganlar. Misr g'arbida, Liviya cho'lida shu nomdagi mamlakat joylashgan edi. Sahro aholisi ko'chmanchi chorvadorlar bo'lgan. Quyi Misrdagi Memfis shahri orqali o'tadigan yo'l Sinay yarim oroliga olib borgan, bu yerda esa mis qazib olingan. Sinay yarimorolidan shimolroqda Falastin, uning yonboshida Suriya joylashgan. Bu mamlakatlar mis va temir rudasiga hamda boshqa foydali qazilmalarga boy o'lgan.

▲ Qadimgi Misr.

Misrliklar Falastin va Suriyadan hunarmandlar yasagan nodir buyumlar va qimmatbaho toshlarni olib kelishgan.

Fir'avnlarning istilolari. Qadimgi podsholik davrida Sinay yarimoroli bosib olinadi, mahalliy qabilalar Misrga soliq to'lay boshlashdi. Fir'avnlr Nubiya va Liviyaga ham yurish qilib, shaharlarni taladilar, asirlar, chorva mollari va boshqa boyliklarni egallab oldilar. O'rta podsholik fir'avnlari Janubiy Falastin yerlari va Nubiya shimolini Misrga qo'shib olishga erishdilar.

Olimlar Misr tarixini ilk, Qadimgi, O'rta, Yangi va So'nggi podsholik davrlariga ajratishgan.

— Fir'avn giksoslarni mag'lub qilmoqda
 ✓ Rassom Misr hukmdorining buyukligini qanday tasvirlagan?

Mil. avv. XVIII asr oxirida ko'chmanchi giksoslar qabilalari Misrga hujum qildi.

Bir qancha janglarda Fiva «nom»ining fir'avni **Yaxmos** giksoslarni tor-mor etib, bosqinchilarni Misrdan haydab chiqardi. Itoatsiz hukmdorlarni o'ziga bo'ysundirgan Yaxmos yangi fir'avnlarni sulolasi asoschisiga aylandi, ana shu fir'avn zamonidan Yangi podsholik davri boshlandi.

Giksoslar -osiyolik ko'chmanchi qabilalar; mil. av. taxminan 1700-yili Misrni bosib olishgan. Deltaga o'rnatilib olgan giksoslar poytaxt shahar -Avarisga asos solganlar. Mil. av. XVI asr boshida giksoslar hukmronligi misrliklar tomonidan tugatilgan

Fir'avnlarni yurishlarining natijalari

Yangi podsholik hukmdorlari qo'shni davlatlar bilan kurashni endi bosqinchi sifatida davom ettirishdi. Fir'avnlarni Nubiya va Old Osiyo mamlakatlariga hujumni boshlab yubordilar. Fir'avni Tutmos II Falastin, Finikiya va Suriyani istilo qilishni boshladi. Undan keyin fir'avni Tutmos III yurishlarni davom etdi. Old Osiyoda

misrliklar hukmronligi o'rnatildi. Bo'ysundirilgan xalqlar misrliklardan nafratlanib, o'z erk va ozodliklari uchun kurashganlar.

Mil. avv. VII asrda Misr yana yagona davlatga birlashdi, mamlakat iqtisodiyoti va madaniyatida yuksalish boshlandi. Forslardan ulkan lashkar to'plagan shahanshoh Kir II ning o'g'li Kambiz II **mil. avv. 525-yilda** Misrni bosib oldi.

*Giksoslar – ...
Tutmos III – ...*

Yaxmos – ...

Qadimgi Misrda din. Misr aholisi uchun din kundalik turmushning ajralmas bir bo'lagi hisoblangan. Qadimgi misrliklar xudolar hayvonlar siymosiga o'tib olib, mushuk, qo'y, ho'kiz, arslon, sigir shaklida odamlar orasida yashaydi, deb hisoblashgan.

Misrliklar xudolarning bir qancha joni mavjud: ulardan biri hayvon tanasida, boshqasi esa haykalida yashaydi, deb o'ylashgan. Kohinlar – ibodatxona ruhoniylari, xudolarni dindorlar in'om tariqasida keltirgan narsalar bilan boqish kerak, deb ishonishgan.

▲ Misr malikasi Nefriteti byusti.

▲ Amon-Ra

Qadimgi Misr podsholigining poytaxti Memfisning bosh xudosi – **Ptax** bo'lgan. Ptax misrliklar e'tiqodicha, shunchalik qudratliki, uni asl qiyofasida ko'rishning iloji yo'q. Shu sababli ham bu xudoning Yer yuzidagi qiyofasi **Apis** bo'lib, u peshanasi va belida oq qashqasi bo'lgan qora ho'kiz timsolida tasavvur etilgan.

Mil. avv. 2-mingyillikdan boshlab esa Quyosh xudosi **Amon-Ra** fir'avnlarning bosh ilohi va homiysi hisoblangan. Dastavval ikkita xudo bo'lgan: Fiva shahri homiysi Amon va Quyosh xudosi Ra, so'ngra ikkalasi yagona xudoga birlashgan.

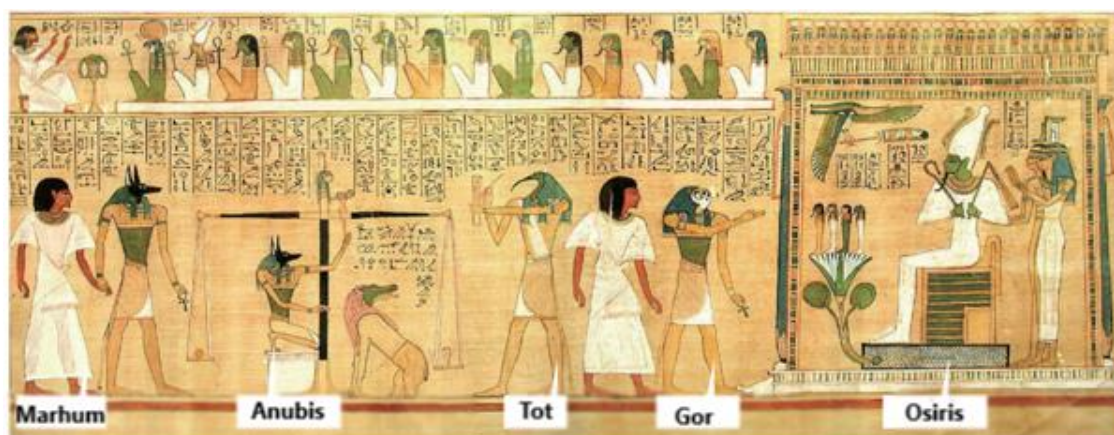

<i>Ptax – ...</i>	<i>Xatxor – ...</i>
<i>Apis – ...</i>	<i>Isida – ...</i>
<i>Amon-Ra – ...</i>	<i>Maat – ...</i>
<i>Tot – ...</i>	<i>Osiris – ...</i>

Fir'avnlr Quyosh xudosining o'g'illaridir, hukmdorlar hamma ishni o'zining samoviy otasi amri bilan amalga oshiradi, degan qarash mavjud bo'lgan.

Osiris – yerosti saltanati xudosi hisoblangan. Rivoyatda aytilishicha, Osiris Misrning ilk podsholaridan biri bo'lib, o'z xalqini dehqonchilikka o'rgatgan.

Birodari **Set** esa, Osirisni o'ldiradi. Ammo Osirisning xotini **Isida** uni mumiyolagan va qayta tiriltirgan ekan. O'shandan boshlab jon qaytib keladigan bo'lishi uchun barcha marhumlar mumiyolanadi.

▲ Marhumlar kitobi.Osiris sudi.

Kohinlar va ibodatxonalar. Kohinlar xudolar va odamlar o'rtasida vositachi bo'lishgan. Kohinlar diniy marosimlarni bilar, qurbonlik o'tkazar edilar. Kundalik turmushda ham kohinlarsiz biron ish qilish mushkul edi. Kohinlar Nil toshqini vaqtini, qachon urug'lik sochish va hosilni yig'ishtirib olish muddatini aniq bilishgan. Barcha «nom»larda ibodatxonalar bo'lgan, fir'avnlr ularga katta-katta boylik va yerlar hadya etishardi.

▲ Mushuk ma'budasi
Bastet

▲ It ko'rinishidagi
ma'bud

▲ Piramida va sfinks

Qadimgi Misr xudolarini nomlarini yod oling.

Ptax	Memfisning bosh xudosi
Apis	Buqa timsolidagi hosildorlik xudosi
Amon	Fiva shahri homiysi
Ra	Quyosh xudosi
Xapi	Nil xudosi–Misrdagi hayotning birlamchi manbai va posboni
Osiris	Yerosti saltanati xudosi hisoblangan
Isida	Osirisning xotini, ona ma'buda
Tot	Oy, donishmandlik va tabobat xudosi
Anubis	Marhumlar va mumiyolanganlar xudosi
Maat	Haqiqat va adolat ilohasi
Xatxor	Musiqqa, go'zallik va sevgi ilohasi

Qadimgi Xudolar qanday ko'rinishda bo'lgan? Nega ularni bunday tasavvur qilishgan?

Piramidalar va daxmalar. Qadimgi va O'rta podsholiklar davrida misrliklar barpo etgan ulkan piramidalar, (fir'avnlarni dafn etiladigan joy) – maqbaralar bo'lgan. O'tgan ming yilliklar davomida ko'pdan ko'p shaharlar va davlatlar yo'q bo'lib ketdi, ibodatxonalar va saroylar xarobaga aylandi. Faqat piramidalar

vaqtdan qo‘rqmaydi. Faqat piramidalariga to‘rt ming yildan oshiq vaqt davomida o‘zgarmasdan turibdi.

Eng mashhur piramidalar Memfis shahri yaqinida uch fir‘avn – Xufu, Xafra va Menkaura uchun bunyod etilgan. Bu piramidalar jahonning yetti mo‘jizasidan biri bo‘lib, ular hozirga qadar saqlanib qolgan birdan bir inshootlardir. Eng katta piramida **Xufu** uchun (yunonlar uni Xeops deb atashgan) **mil. avv. 2600-yil** atrofida qurilgan. Uning balandligi 147 metr bo‘lgan. Piramidalar qurilishi uchun toshlar Nil daryosining o‘ng sohilidagi yassi tog‘lardan olib kelingan.

Piramida har biri ikki tonnadan og‘irroq bo‘lgan 2,5 million dona tosh bo‘laklaridan tashkil topgan. Piramida ichida dahliz bilan tutashtirilgan bir qancha xonalardan iborat bo‘lgan. Ulardan birida fir‘avnni mumiyolangan jasadi solingan toshqabul – **sarkofag** joylashgan.

Daxmalar ichi devorlari esa munojotlar va qarg‘ishlardan iborat bitiklar bilan qoplangan. Ular fir‘avnni himoya qilishi va o‘zga hayotga o‘tayotganida unga yordam berishi nazarda tutilgan.

Piramidalarni sfinks – tanasi sherniki va boshi odamniki bo‘lgan ulkan haykal qo‘riqlaydi. «**Sahro shohi**» – sfinks haykali toshdan ishlangan bo‘lib, uning balandligi 20 metrga teng.

Yangi podsholik davriga kelib ehrom qurmay qo‘yishdi. Fir‘avnlarni tog‘larga o‘yilgan tosh maqbaralarga dafn etadigan bo‘lishdi. Eng mashhur maqbara fir‘avn Tutanxamonga tegishli bo‘lgan. Maqbara ichidagi tasavvurga sig‘maydigan boyliklar bizga qadar yetib kelgan.

Mumiyolash. Osiris qarshisida go‘zal qiyofada qad rostlash uchun misrliklar inson jasadini mumiyolashgan. Mumiyolash bilan tibbiy bilimlarga ega kohinlar shug‘ullanishgan. Odatda mumiyolash qariyb **70 kun** davom etgan. Jasadga maxsus ishlov berilganidan keyin ko‘pdan-ko‘p matolar bilan o‘rab chirmashgan, qimmatbaho taqinchoqlar bilan bezashgan. Matolar orasiga omad keltiruvchi tumorlar qo‘yilgan. Mumiyolash faqat marhumning izida qolgan boy-badavlat qarindoshlarga nasib etgan.

Mumiyo(arab., lot. mumia), mumiyoysi asl, tog‘ balzami,- fiziologik funksiyalarni kuchaytiradigan murakkab biologik tabiiy mahsulot, smolasimon modda.

*Piramidalar – ...
Mumiyolash – ...*

*Toshtobut – ...
Sfinks – ...*

Qadimgi Misr madaniyati

Yozuv. Qadimgi misrliklar yozuvi insoniyatning ilk yozuvlaridan biri edi. Avvaliga har bir so‘z rasm ko‘rinishida yozilgan. Yozuvdan duolar va marosimlarni yozib borishda foydalanishgan. Shuning uchun ham uni «muqaddas» yoki «xudolar kalomi» deb nomlashgan.

Qadimgi yunonlar ularni «**iyerogliflar**» deyishgan («toshga chekilgan muqaddas bitiklar» ma’nosini anglatadi). Yozuvlar maqbaralarning devorlariga va xudolar haykallariga o‘yib yozilgan. Yozuv uchun tosh va sopoldan ham foydalanilgan.

Misrliklar alifbosi **750 iyeroglifdan** iborat bo‘lgan. Har bir so‘z o‘zida bir qancha ramzlar va timsollarni ifoda etgan. Iyerogliflarni o‘rganish ancha qiyin ish bo‘lib, savod chiqarish ko‘pchilikka ham nasib etavermagan. Iyerogliflarni qamish qilqalam bilan papirusga, ya’ni papirus poyasidan ishlangan qog‘ozga yozishgan. Turli rangdagi mineral bo‘yoqlar siyoh vazifasini o‘tagan. Ta’lim olayotganda sopol buyumlar parchasiga yoki ohaktoshga yozishgan. **Husnixat san’atini** egallagan kishilar yuksak saviyadagi ma’lumotli va savodxon kishilar sanalganlar, ular katta imtiyozlarga ega bo‘lib, izzat-hurmatda bo‘lganlar.

Rasmdan foydalanib qog‘oz tayorlash usulini o‘rganing.

▲ Papirusdan qog'oz tayorlash jarayoni

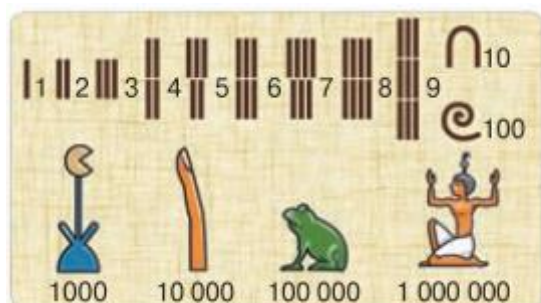

▲ Toshga chekilgan iyerogliflar

Internet ma'lumotlaridan foydalanib mashhur Samarqand yozuv qog'ozini qanday tayorlanganligi bilan qiziqing.

Iyerogliflar sirining kashf etilishi. Taniqli fransuz olimi **Jak-Fransua Shampolyon** (fr. Jan-François Champollion), 1790-1832-yy. fransuz sharqshunosi) **1822-yilda** jahonshumul ahamiyatga molik kashfiyot qildi: u birinchi bo'lib Misr matnlarini o'qishga erishdi. Bu kashfiyotga Qohira shahridan uncha uzoq bo'lmagan Rozett shahri yaqinidagi bir toshga chekilgan qadimgi Misr va qadimgi yunon tillaridagi bir xil ma'nodagi bitik sabab bo'ldi. Yunon tilidan tarjima qilish qiyinchilik tug'dirmadi, matnlarni taqqoslab ko'rib, har bir iyeroglif anglatgan ma'noni tushuntirib berish imkonini topildi. Bugungi kunda **Rozett bitiktoshi** Londondagi Britaniya muzeyida saqlanmoqda.

▲ Misr raqamlari

✓ Misr raqamlaridan foydalanib, 23, 146 raqamlarini yozing. Bu raqamlardan foydalanishda qanday qiyinchilik bor?

Nazariy bilimlarning dunyoga kelishi. Misrda nazariy bilimlarning dunyoga kelishi va rivoj topishi misrliklarning kundalik hayoti bilan bog'liq bo'lgan. Ziroatchilar qachon urug'likni yerga qadash, qay mahalda hosilni yig'ishtirib

olishni bilishi zarur edi. Bu muddatlarni misrliklar yulduzlarga qarab aniqlaganlar. Shu tariqa, **astronomiya**, ya'ni **yulduzlar haqidagi fan** dunyoga keldi.

▲ Rozett bitiktoshi

Yulduzlarni kuzata turib misrliklar yil davomiyligini **365 kun** etib aniq-raso belgiladilar, birinchi bo'lib taqvim tuzdilar, 365 kunni esa 30 kundan 12 oyga taqsimladilar, ortib qolgan 5 kunni bayram kunlari sanab, hisobga kiritishmadi. Anhorlar qazilayotganda, istalgan imorat va inshootni barpo etayotganda maydon hajmini o'lchash zarur edi, shu tariqa **geometriya fani – yer yuzasini o'lchash ilmi** dunyoga keldi.

Misrliklar nafaqat oddiy arifmetik hisoblashni, qolaversa kasrlar, maxrajlar va murakkab hisob-kitoblarni ham bilishgan. Matematika fani ana shu asosda taraqqiy etdi. Misrda asosiy o'lchov birligi «**tirsak**» bo'lib, u tirsakdan barmoqlar uchigacha bo'lgan uzunlikka teng edi.

Qo'llar uzunligi turlicha bo'lgani sababli «podsho tirsagi» degan yagona o'lchov joriy etilgan, u **52,5 santimetr**ga teng bo'lgan. Bundan ham qisqa uzunliklarni o'lchashda kaft yoki barmoqlardan foydalanilgan.

Misrda vaqt **24 ta** bo'lmaga ajratilgan maxsus idishdan iborat bo'lgan suv

▲ Suv soati

soatlari yordamida o'lchangan. Bir bo'lmadan ikkinchisiga oqib o'tadigan suvning hajmi bir soat deb hisoblangan.

IX-XII va XIV-XV asrlarda o'lkamizdan qanday matematika va astronomiya olimlari yetishib chiqanligi haqida mulohaza yuruting.

I. Vaqt jadvali bilan ishlash. Vaqt jadvalini chizish. Unga topshiriqlarda ko'rsatilgan voqealarni belgilang.

Qaysi voqea keyinroq yuz bergan:

1. Giksoslarning Misrga yurishi.

- 2.Xufuning qurilishi.
- 3.Tutmos II ning yurishlari.
- 4.Menes tomonidan Misrni birlashtirilishi.

II. Misr xudolarini tarifini to'g'risiga chizing.

A	B
1. Xatxor	1. haqiqat va adolat ilohasi
2. Xapi	2. musiqa, go'zallik va sevgi ilohasi
3. Anubis	3. Nil xudosi
4. Maat	4. marhumlar- mumiyolanganlar xudosi

III. Tushunchalarning tasnifi. Umumlashtiruvchi so'z yoki iborani toping.

1. Chorva mollari,qadimgi podsholik,Sinay,asirlar,piramidalar.
2. Xudolar,qurbonlik,Nil toshqini,kohinlar,urug'lik
3. Memfis,piramida,Xufu, Xafra, Menkaura.

IV. Savollarga javob bering.

1. Nega misrliklar o'z mamlakatini «Nil in'omi» deya ta'riflashgan?
- 2.Qadimgi Misrga qo'shni bo'lgan davlatlarni sanab bering va ularni xaritadan ko'rsating.
- 3.Qadimgi Misr fir'avnlari qaysi mamlakatlarni bosib olgan edi?
- 4.Qaysi fir'avn hukmronligi davrida giksoslarni mamlakatdan haydab chiqarishga erishildi?
5. Nima uchun fir'avnlr Quyosh xudosi o'g'illari hisoblangan?
6. Qadimgi Misr xudolarini sanab bering.
7. Misr kohinlari nufuzi va kuch-qudratining sababi nimada?
8. Misrdagi eng mashhur piramidalar qayerda barpo etilgan?
9. Nima uchun misrliklar iyerogliflarni «muqaddas kalom» deb atashgan?
10. Misr yozuvini birinchi bo'lib kim o'qishga musharraf bo'lgan? Qanday qilib?

V. Ijodiy vazifalar.

1. Qo'shimcha ma'lumot manbalaridan foydalanib, o'zingiz tanlagan hikoya tuzing:
 - a) piramida ichiga sayohat;

- b) Osiris qarshisida;
- v) Nilni o'zlashtirish.

VI.Guruh bilan ishlash.

1. Ven diagrammasini chizing unda Misrdagi podsholiklarning o'xshash va farqli tomonlarni yozing.
- 2.Kontur xaritasida mavzuda ko'rsatilgan mamlakat to'liq yoki qisman joylashgan darajali panjara (parallellar va meridianlar) tomonidan tashkil etilgan bitta to'rtburchak bilan belgilang.

- 3.Tarixiy faktlardan foydalangan holda,belgilagan davlatingizni tabiiy va iqlim sharoitlari ushbu mamlakat aholisining kasblariga qanday ta'sir qilganini tushuntiring.

3-§. Qadimgi Mesopotamiya. Bobil podsholigi

Qadimgi Mesopotamiya. Ikki daryo oralig'i.

Mesopotamiya (Ikki daryo oralig'i) - Dajla va Furot daryolarining o'rta va quyi oqimidagi hudud (G'arbiy Osiyoda). Qadimgi Sharqning madaniy

markazlaridan biri. Miloddan avvalgi 4-3-ming yillikda Mesopotamiya hududida ilk davlatlar (Ur, Uruk, Lagash va boshqalar) vujudga kelgan.

Mesopotamiya ba'zan "tamaddun beshigi" deb ataladi, bunga sabab bu mintaqada Shumer, Akkad, Bobil va Ossuriya saltanatlari bo'lganligidir.

Temir asrida Mesopotamiya Yangi Ossuriya va Yangi Bobil imperiyalari, keyinchalik Axamoniylar hukmronligi ostida bo'ldi.

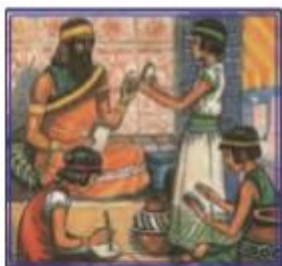
VII asr Arab xalifaligi istilosiga qadar Sosoniylar tomonidan boshqarilgan bu hudud istilodan so'ng Iroq degan nom bilan ataladigan bo'ldi.

Mil. avv. 4 ming yillikda Mesopotamiyada shumerlar manzilgohlari vujudga kela boshladi. Ular Janubiy Mesopotamiyaga joylashib, bu yurtni **Shumer** deb ataydilar. Mamlakatning **Akkad** deb atalgan shimoliy qismiga chorvadorlar – akkadlar o'rnashdi.

Shumer – ...

Akkad – ...

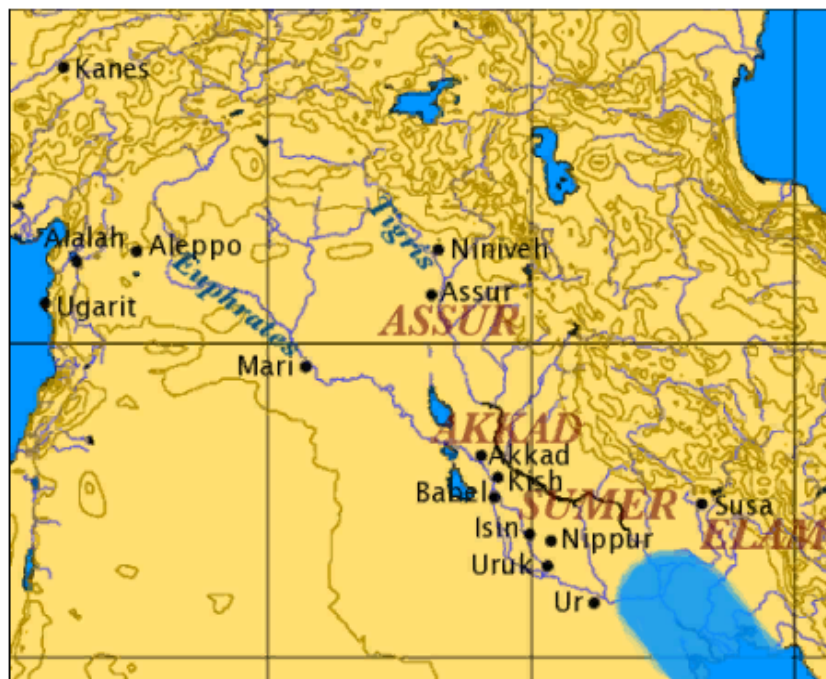
▲ Qadimgi shumerliklar

Mesopotamiya aholisining mashg'ulotlari. Mesopotamiya

aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik bo'lgan. Dajla va Frot daryolarining har yilgi toshqinlari mahalida suv bilan birga dalalarga unumdor loyqa oqib kelgan. Mesopotamiyada yog'och va metall singari xo'jalik uchun zarur materiallar bo'lmagan, ammo don mo'l-ko'l yetishtirilgan, chorva mollari

ko'p bo'lgan. Shuning uchun Mesopotamiya aholisi savdo-sotiq bilan ham shug'ullanardi. Qo'shni Kavkazorti va Eron o'lkalaridan donga ayirboshlab oltin, mis, kumush, qalayi va noyob toshlarni keltirishardi.

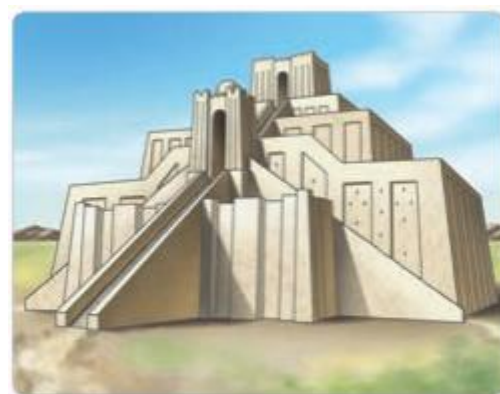
Mesopotamiyada turli mahsulotlar va hunarmandchilik buyumlari bilan savdo qilishgan. Metall buyumlar, zeb-ziynatlar, qurolyarog' va kulolchilik buyumlari ayniqsa qadrlangan. Savdo-sotiqda kumush quymasi pul o'rnida ishlatilgan. Mesopotamiyadagi og'irlik o'lchovi «**mino**» **550 gramm** kumushga barobar bo'lgan.

▲ Qadimgi Mesopotamiya xaritasi.

Mil. avv. 4 ming yillikda shumerlar jahondagi eng qadimgi yozuvlardan biri **mixxatni** ixtiro qilishgan. Shumerlar uchi oʻtkirlangan tayoqchalar bilan loy taxtachalarga yozishgan. Shumerlar bilimdon, tajribali quruvchilar va hunarmandlar boʻlishgan.

Shahar-davlatlar. Vaqt oʻtishi bilan asta-sekin manzilgohlar nihoyatda kengayib ketdi. Mesopotamiyada **Uruk, Umma, Lagash, Ur** va boshqa shaharlar vujudga kela boshladi. Ular shahar va unga tutash dehqonchilik tumanlaridan iborat boʻlgan shahar-davlatlar edi. Har bir shaharning hukmdori oliy xudo – shahar homiysi hisoblangan.

▲ Zikkurat. Tiklangan rasm

Xudo nomidan koinlar hukmronlik qilgan. Xudolar ibodatxonasi esa davlatdagi hokimiyat markazi boʻlgan. Mesopotamiyaning qadimiy ibodatxonalari – **zikkuratlar** xom gʻishtdan terib chiqilgan muhtasham zinapoyali inshoot boʻlgan.

Rasmdan foydalanib, shahar-davlatning ko'rinishi haqida hikoya tuzing.

▲ Mesopotamiyadagi shahar. Qayta tiklangan

Quyosh xudosi **Shamash** alohida ehtiromga sazovor bo'lgan iloh, oliy hakam hisoblanib, yovuz ishlari uchun odamlarni sud qilgan. Shuningdek, shumerliklar Oy xudosi **Sina**, suv xudosi **Ea**, hosildorlik va sevgi, urush va g'alaba ilohasi **Ishtarga** sig'inganlar. Mesopotamiyaning katta yer-mulklari hukmdorlar va koinlar qo'l ostida bo'lgan. Dalalarga qullar va erkin yollanma ishchilar ishlov berishgan.

Gilgamish haqidagi rivoyat **Gilgamesh** Shumer Uruk shahri hukmdori milod.avv. XXVII asr oxiri - XXVI asr boshlarida hukmronlik qilgan. Eng qadimgi Sharq adabiyotining eng buyuk asarlaridan biri bo'lgan Shumerning afsonalari va Akkad eposining xarakteriga aylandi. Ba'zi afsonalarda "Gilgamish qahramonlarining shohi"deb nomlanadi. O'limidan so'ng Gilgamish yer osti shohligining hukmdori bo'ldi.

Afsonada aytilishicha, Gilgamish dunyoga kelgandan keyin, mamlakat hukmdori bo'lmish bobosi nevarasi undan taxtni tortib olishidan vahimaga tushib, Gilgamishni jarga tashlab yuborishga farmoyish beradi.

Jarga uloqtirilgan Gilgamishni uchib ketayotgan burgut tutib olib, ko'tarib ketadi va uni bir bog'bonga eltib beradi. Bog'bon Gilgamishni mehr bilan parvarishlab tarbiyalaydi. Balog'atga yetgan Gilgamish bobosidan hokimiyatni tortib oladi va o'zi Uruk shahrini boshqarishga kirishadi. Gilgamish Enkidu degan

pahlavon bilan do'st tutinadi. Ikkalasi bir bo'lib yovuz maxluqotlarga qarshi kurashadilar, shu sababli ma'budlar **Enkiduni** jazolaydilar va u halok bo'ladi.

Boqiy hayotga erishish uchun Gilgamish dengiz tubida o'sadigan sehrli giyohni izlab topadi, uni o'z xalqi bilan baham ko'rishga qaror qiladi. Ammo iziga qaytayotganida bir ko'lga cho'milgani tushadi, bu paytda, gulning isini ilon sezib qoladi va mehriyoni o'g'irlab ketadi.

O'shandan beri, afsonada aytilishicha, ilonlar har yili po'stini tashlab yasharishar emish. Gilgamish esa jonajon shahri devorlari uni himoya etishini, ezgu ishlari uni umrboqiy qilishini tushunib yetadi.

Gilgamish va Enkidu qadimgi Mesopotamiyaning buyuk epik qahramonlaridir. Ikki ming yildan ortiq vaqt davomida ular haqida afsonalar yaratilgan, qo'shiqlar aytilgan. Gilgamish va Enkidu afsonasini yaratgan madaniyat uzoq vaqt davomida insoniyatga noma'lum bo'lib qoldi.

Shumerning Uruk shahri Gilgamishning tug'ilgan joyi hisoblangan. Miloddan avvalgi 4 ming yillik o'rtalarida Mesopotamiyada yashagan dunyodagi eng qadimiy sivilizatsiyalardan birining asoschilari bo'lgan shumerlar davlatlar tuzdilar va yozuvni o'ylab topdilar. Biroq, miloddan avvalgi II ming yillikda shumerlar tomonidan qilingan ko'p narsalarning merosxo'rlari Mesopotamiyaning keyingi aholisi - bobilliklar va ossuriyaliklar, bo'lib qoladi.

Akkadning yuksalishi. Shahar-davlatlar bir-birlari bilan tinimsiz urishar edi. Ana shu urushlar natijasida **Sargon I** butun Mesopotamiya podshosi bo'ladi. U **mil. avv. 3-ming yillikning ikkinchi yarmida** Akkad va Shumer shaharlarini o'z hokimiyati ostida birlashtiradi.

Savdo-sotiqni rivojlantirish maqsadida Sargon I barcha shaharlar uchun yagona bo'lgan uzunlik, maydon va og'irlik o'lchovini joriy etadi. U jahon tarixida birinchi bo'lib muntazam qo'shin tuzadi. Bu lashkar **5400 nafar**

▲ Sargon I

jangchidan iborat bo'lgan, keyinchalik esa ular Sargon I ga ko'plab shaharlar va qo'shni mamlakatlarni zabt etishga imkoniyat yaratgan katta qo'shinning asosiy kuchiga aylangan.

Sargon I vafotidan keyin uning taxtiga o'tirgan vorislariga mamlakatda alanga olib turgan qo'zg'olonlarni bostirishga to'g'ri keldi.

Mil. avv. 2-ming yillikning boshlarida Shumer-Akkad davlati ko'chmanchi qabilalar zarbasidan parchalanib ketdi.

Sargon I (Sharrumken yoki Sharrukin)-Akkad shohi, Shumer va Akkad shohi, taxminan miloddan avvalgi 2316-2261- yillarda hukmronlik qilgan. Akkad sulolasining asoschisi. Zamonaviy tarixshunoslikda u odatda Akkadning Sargoni deb ataladi.

“RESTAVRATSIYA” METODI

“Tasavvur qiling - siz arxivda ishlayapsiz qadimiy qo'lyozma qo'lingizga tushdi. O'chib ketgan joylarini tiklashingiz kerak yoki “Sizning oldingizda (berkitilgan yoki qisqartirilgan) xat, ba'zi so'zlar tushirib qoldirilgan. Vazifa anashu qo'lyozmani tiklab. matnni asl holiga qaytarish”;

Guruhlar raqamlarni tanlaydilar. Tanlangan raqamlaridagi

“Restavratsiya” qilish uchun tayorlangan tarqatmalar tarqatiladi;

“Restavratsiya” qilish uchun 5 daqiqa vaqt beriladi:

1-GURUH

Quyosh xudosi Shamash alohida ehtiromga sazovor bo'lgan iloh, oliy hakam hisoblanib, yovuz ishlari uchun odamlarni sud qilgan. Shuningdek, shumerliklar Oy xudosi Sina, suv xudosi Ea, hosildorlik va sevgi, urush va g'alaba ilohasi Ishtar ga sig'inganlar.

Raqamli test: Qadimgi dunyo tarixi darsligining mavzular ichidan 22 soni bilan bog'liq ixtiyoriy bitta ma'lumot ayting?

Bobil podsholigi

Bobil – «xudolar darvozasi» Miloddan avvalgi II ming yillikda

Bobil podsholigi Mesopotamiya janubidagi eng yirik qudratli davlatga aylandi. Bobil qulay geografik o'ringa ega bo'lib, Frot va Dajla daryolarining o'zanlari bir-biriga yaqinlashib ketadigan hududda joylashgandi. Kemalarda turli mahsulotlar bilan suzib kelgan savdogarlar bu shaharga qo'nib o'tishar. «**Bobil**» so'zining o'zi esa «**xudolar darvozasi**» degan ma'noni anglatadi. Bobil shahrida ajoyib saroylar, muhtasham ibodat xonalar bo'lgan.

Bobilning bosh ko'chasi g'alaba ilohasi Ishtar darvozasidan boshlangan. Bobil davlatida dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq rivojlangan. Ammo o'zaro urushlar ham bo'lib turgan. **Mil. avv. XVIII asrda** Bobil podshosi **Xammurapi (mil. av. 1792-1750)** butun Mesopotamiyani yagona davlatga birlashtirishga muvaffaq bo'ladi. Xammurapi hukmronligi davrida Bobil eng qudratli davlatga aylanadi.

Bobil (Vavilon) — Mesopotamiyaning janubiy qismi (hozirgi Iroq hududi)da miloddan avvalgi 2 ming yillikning boshidan miloddan avvalgi 538- yilgacha mavjud bo'lgan qad. davlat. Markaziy shahri Bobil nomidan olingan.

Bobilning ma'nosi – ...
Xammurapi – ...

Xammurapi qonunlari. Xammurapi tarixda qonunlar tuzgan birinchi hukmdor sifatida nom qoldirgan. Uning qonunlari ilgari mavjud bo'lgan barcha qonunlardan ustunlik qiladi. Xammurapi qonunlari (282 moddadan iborat) hamma uchun – badavlat va qashshoq kishilar uchun birdek bo'lgan. Qonunlarning matnlari mamlakatning barcha shaharlarida o'rnatilgan tosh ustunlarga yozib qo'yilardi.

Agar biror kishi ibodatxonaning mulkini o'g'irlagan bo'lsa, u qatl qilinishi kerak. Agar biror kishi eshak, qo'y yoki qulni o'g'irlagan bo'lsa, u qatl qilinishi kerak. Agar biror kishi yuqoriroq odamning yuziga ursa, o'zidan ko'ra mavqega ega bo'lsa, u holda ho'kiz qamchi bilan 60 marta qamchilanishi kerak. Birovning o'g'li boshqa bir odamning o'g'lining yuziga ursa, u 1 mina kumush to'lashi kerak.

 1. Xammurapi qonunlari kimlarning manfaatlarini himoya qilgan?

2. Xammurapi qonunlarida korrupsiyaga qarshi qanday moddalar bo'lishi mumkin?

Xammurapi qonunlari nomigagina podshoning qarori bo'lmasdan, xudolar xohish irodasi sifatida talqin etilgan. Shuning uchun ham ularni so'zsiz, og'ishmasdan bajarish talab qilinardi. Xammurapi qonunlari talon-taroj va o'g'rilik kabi jinoyatlarni to'xtatishda katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Xammurapi vafotidan keyin tog'lik kassitlar qabilalari shaharni bosib oladi. Ularning bosqini Bobilning inqiroziga sabab bo'ladi. Inqiroz uzoq davom etadi va **miloddan avvalgi VII asrda** Yangi Bobil podsholigi vujudga kelgandagina, Bobil qayta yuksaladi.

Yangi Bobil podsholigi. **Navuxodonosor II** hukmronligi davrida Yangi Bobil podsholigi o'z ravnaqining cho'qqisiga erishadi. Bu hukmdor Misrni Yangi Bobil podsholigiga qo'shib oladi, Iyerusalim (Quddus)ni vayron qilib tashlaydi, Bobilni esa

▲ Xammurapi qonunlari

▲ Navuxodonosor II

mustahkam qal'aga aylantiradi. Navuxodonosor II turar joy binolari va mudofaa devorlari qurilishida pishgan g'ishtdan foydalanish to'g'risida farmon beradi.

U hukmronlik qilgan davrda Bobil shahrining **sakkizta darvozasi** bo'lgan, ulardan har biri mamlakat bosh xudolaridan birining nomi bilan atalgan. Ayniqsa, iloha Ishtar nomidagi darvoza chiroyli va nafis bo'lib, afsonaviy hayvonlar tasviri tushirilgan koshin toshtaxtachalar bilan bezatilgan.

Qadimgi forslar lashkari **mil. avv. 539-yilda** Bobilga bostirib kiradi va shaharni zabt etadi. Shu paytdan boshlab Yangi Bobil podsholigi Fors davlati tarkibiga kiradi.

Bobil madaniyati. Shumer va Akkad Bobil madaniyatining eng qadimiy o'choqlari edi. Jahondagi eng qadimiy yozuvlardan biri bo'lmish shumer mixxati dastavval «suv», «quyosh» va boshqa alohida so'zlarni anglatgan rasmlardan iborat bo'lgan.

Hukmdorlar saroylari va ibodatxonalarda zodagonlar va badavlat odamlar oilalarining farzandlari ta'lim oladigan maktablar tashkil qilingandi. O'quvchilar nam loy taxtachalarga suyak va yog'ochdan yasalgan tayoqchalar bilan yozganlar.

				qush
				baliq
				don
				bog'

▲ Iyerogliflarni mixxat belgilariga aylantirish

Loy taxtachalar avval oftobda quritilgan, so'ngra xumdonlarda pishirilgan. Bu taxtachalar ilk kitoblar bo'lib, o'quvchilar asotirlar va afsonalarni ko'chirib yozishgan, o'simliklar, qushlar, hayvonlar va qumursqalar nomlari qayd etilgan ro'yxatlar tuzishgan. Loy taxtachalarda mamlakatlar va shahar nomlari ham sanab o'tilgan.

Nima uchun mixxat yozuvidagi belgilar bizning alifbomizga qaraganda ko'proq deb o'ylaysiz?

Shumerlar sanoq tizimi, quyosh va oy taqvimlarini ham yaratdilar. Quyosh yili davomiyligi shumerliklar tomonidan **365 kun**, oy yili esa **354 kun** etib belgilangan. Shumerlik va babilik kohinlar – munajjimlar astronomiyaga oid bilim- larga ega bo‘lishgan. Eng qadimgi rasadxonalar baland, ko‘pzinali ibodatxonalar – zikkuratlar tepalikdagi maydonchada barpo etilgan.

Mesopotamiyada turli-tuman dori-darmonlarni tayyorlash bo‘yicha dasturilamal tuzilgan.

Geografiya sohasidagi bilimlar shumerliklar va babiliklarga kemalarda dengiz bo‘ylab suzishga imkoniyat yaratib bergan. Olam yaratilishi haqidagi eng qadimiy asotirlardan biri Mesopotamiyada yaratilgan.

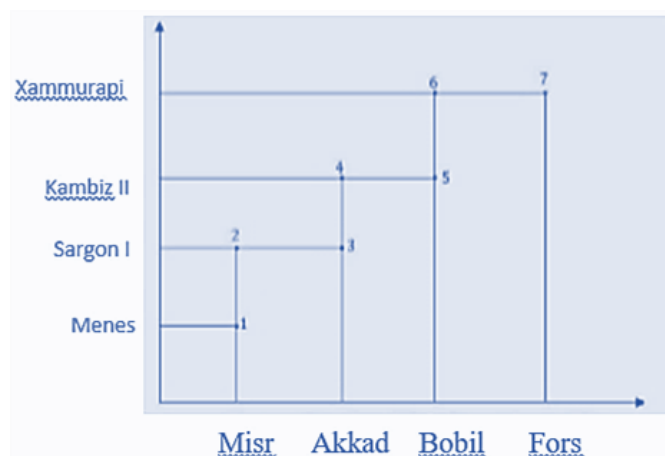

Tasavvur qiling-a, siz Shumer maktabining o‘quvchisi bilan uchrashishga muvaffaq bo‘ldingiz. Unga qanday savollar bergan bo‘lardingiz?

Shumerdagi maktab.
Zamonaviy rasm.

Quyidagi grafikda qaysi raqam ostida hukmdorlar qaysi davlatda hukmronlik qilganligini to‘g‘ri toping

- A) 1,7 B) 1,3
C) 4,7 D) 2,6

▲ Babil minorasi.P.Breygel tomonidan 1563-yili chizilgan rasm

▲ Babil osma bog'lari.Zamonaviy rasm.

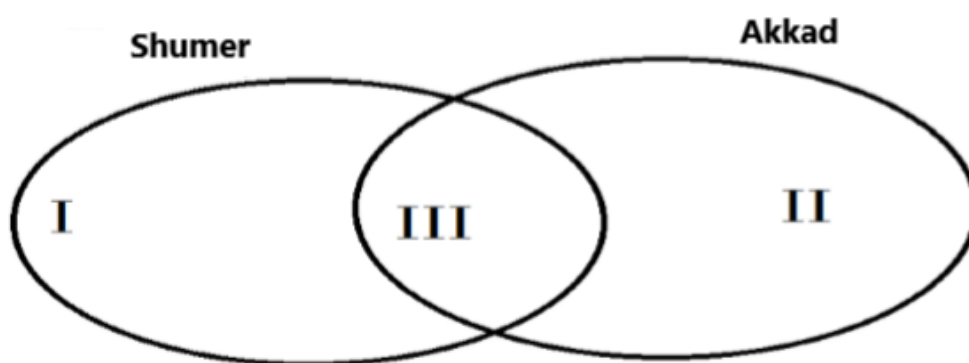

I. Mantiqiy fikrlash.

Mantiqiy ketma-ketlik to'g'ri berilgan qatorni toping:

- 1.Giksoslarning Misrga yurishi.
- 2.Xufuning qurilishi.
- 3.Tutmos II ning yurishlari.
- 4.Menes tomonidan Misrni birlashtirilishi.

II. Ven diagrammasi yordamida ushbu ikki davlatni o'xshash tomonlarini III doiraga yozing

III. Xronologiya bilan ishlash

Shumerlar mixxat yozuvini ixtiro qilishgan davrda sodir bo'lgan voqealarni aniqlang.

- 1) Qadimgi Sharqda ilk shaharlar va davlatlar vujudga kela boshladi;
- 2) Sargon I Akkad va Shumer shaharlarini o'z hokimiyati ostida birlashtirdi;

- 3) Hind daryosi vodiysida katta shaharlar vujudga kela boshladi;
 - 4) Qadimgi Xitoy hududida ilk davlat Xuanxe daryosining o'rta oqimida paydo bo'ldi;
 - 5) odamlar Nil daryosi qirg'oqlaridagi yerlarni o'zlashtirishga bel bog'ladilar;
- A) 1, 3 B) 2, 3, 4 C) 1, 5 D) 2, 4, 5

IV. Savollarga javob bering.

1. Xaritadan Ikki daryo oralig'ida joylashgan shahar-davlatlarni toping.
2. Tarixiy atamalar lug'atidan foydalanib, «mino» tushunchasiga izoh bering.
3. Ikki daryo oralig'i qadimda qanday atalgan?
4. Mesopotamiyaning qaysi qismlari shumerlar va akkadlar tomonidan o'zlashtirilgan edi? Qachon?
5. Tasavvur qiling, qadimgi savdogar sifatida siz Dajla daryosi orqali kemada turli mahsulotlar bilan suzib, Shumerlarning qaysi shaharlarida savdo-sotiq ishlarini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladingiz? Xaritadan foydalanib hikoya qiling.
6. Xaritadan Babil podsholigi va uning poytaxtini toping.
7. Qaysi hukmdor davrida va qachon Babil yagona davlatga aylandi?
8. Xammurapi qonunlari qaysi maqsadda yaratilgan edi?

V. Ijodiy vazifalar.

Internet manbalaridan foydalanib, Babil osma bog'larini kuzating uni qanday qurilganligi haqida fikrlang.

VI. Guruh muhokamasi uchun.

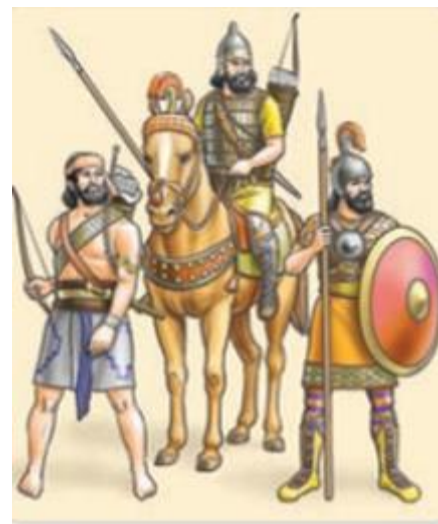
Nega Xammurapi qonunlari bunchalik shafqatsiz bo'lgan deb o'ylaysiz? Siz yana qanday moddalarni qo'shgan bo'lar edingiz?

4-§. Qadimgi Old Osiyo va Eron

Mil. avv. 2-ming yillikda Old Osiyo hududida yashagan xalqlarni birlashtirgan ilk davlatlar vujudga kela boshladi: Ossuriya, Xett, Mitanni kabi davlatlar va Finikiya shahar-davlatlari shular jumlasidandir.

Ossuriya podsholigi. Qadim zamonlarda ossuriyaliklar Frot va Dajla daryolari yuqori oqimidagi kichik hududni egallashgan. Avval Oshshur shahri, keyin esa Nineviya shahri poytaxt bo'lgan. Aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik va savdo-sotiq edi. Ossuriyaliklar jangari xalq bo'lgan. Ular qo'shni yerlarga tez-tez hujum qilib turardilar.

▲ Ossuriyalik jangchilar

Tiglatpalasar III (miloddan avvalgi 745-727 - yillar) Osuriya davlatiga asos solgan. U o'zining xarbiy yurishlari bilan Osuriyaning xarbiy qudratini oshirgan. Old Osiyoda azaldan Osuriyaga raqib bo'lib kelayotgan Urartu davlatiga qattiq zarba berish Osuriya podshosi oldida asosiy vazifa b'lib qolgan. Tiglatpalasar III Urartuga muvaffaqiyatli yurish qilib, urartularga bir necha marta zarba bergan.

Ossuriya- Oshshur- Nineviya yana qaysi qadimgi davlatlarning ikkita poytaxti bo'lgan?

▲ Ossuriya podsholigi

Old Osiyo - Osiyo qit'asining g'arbiy va janubiy-g'arbiy qismida joylashgan hududlarning shartli nomi. G'arbiy Osiyoga tabiiy jihatdan Kichik Osiyo, Arabiston, Sinay yarim orollari va ularga yondosh orol va hududlar (Kipr, Kavkaz bo'yni, Sharqiy Tavr tog'lari va Eron tog'ligining katta qismi, Mesopotamiya

pasttekisligi hamda O'rta dengizning sharqiy sohilidagi hududlar, xususan, Levant o'lkalari) kiritiladi.

Shaharlarni bosib olgan ossuriyaliklar qal'a devorlarini, uylar va ibodatxonalarni buzib tashlab, aholini asirlikka haydab ketganlar. Yurishlarda raqiblardan tortib olingan hamma narsa poytaxtga oqib kelar edi. Ulug'vor saroylar va ibodatxonalar boylikka to'lib ketgan. Oshshurbanapal hukmronligi davrida Nineviyada Old Osiyodagi eng yirik sopol taxtachalardan iborat kutubxona jamlangan edi. Asta-sekin Ossuriya davlati zaiflashib bordi. **Mil. avv. 605-yilda** Ossuriya qo'shinlari Bobil va Midiya tomonidan qirib tashlangandan keyin davlat zavolga yuz tutdi.

*Sopol taxtachalardan iborat kutubxona qanday ko'rinishda bo'lishi mumkin?
Unda qanday kitoblar saqlangan deb o'ylaysiz?*

▲ Oshshurbanapal
mil.avv 669-627

Xett va Mitanni podsholigi Taxminan **mil. avv. XVIII asrda** Kichik Osiyo markazida (hozirgi Turkiya hududida) xettlar degan shimollik xalq o'z davlatiga asos soladi. Xattusa shahri ana shu davlatning poytaxti bo'lgan. Aholining asosiy mashg'uloti dehqonchilik va chorvachilik edi.

Xettlar qo'shni mamlakatlar bilan doimiy urushlar olib borishgan. Jangovar aravalar va temir uchli nayzalardan foydalanishgan. Hozirgi Suriya hududida vujudga kelgan qo'shni Mitanni podsholigi xettlarning xavfli raqibiga aylandi. Urushlarda mitanniliklar otliq qo'shından foydalanishgan. **Mil.av.XIII asr oxirida** g'arbdan Kichik Osiyo, O'rta yer dengizining sharqiy sohilidagi mamlakatlar va Misrga "Dengiz xalqlari" nomi bilan mashhur bo'lgan

qabilalar hujum boshlaydi.

“**Dengiz xalqlari**” – axevlar, sardlik sherdonlar, tursha-etrusk va boshqa qabilalarning ittifoqidan tashkil topgan edi. Davlat nuradi, xetlar esa boshqa xalqlarga singishib ketdi. (Abdujabbor Kabirov “Qadimgi Sharq tarixi” Toshkent - 2016 “Tafakkur” nashriyoti 209.b.)

1. Quyidagi Old Osiyo davlatlari xalqlari va ularning asosiy mashgʻulotlari mos ravishda joylashtirilgan javobni aniqlang.

- 1) ossuriyaliklar; 2) xetlar; 3) finikiyaliklar;
 a) savdo-sotiq; b) dehqonchilik va chorvachilik;
 c) dehqonchilik va savdo-sotiq; d) hunarmandchilik.
- A) 1-d; 2-b; 3-a
 B) 1-c; 2-d; 3-b
 C) 1-b; 2-c; 3-d
 D) 1-c; 2-b; 3-a

Urartu podsholigi Urartu davlati Kavkazortidagi, hozirgi Turkiya sharqiy qismida va Armaniston hududlarida joylashgan. Aholisini urartlar deyishgan.

Yagona davlat tashkil topishini Ossuriya hujumlaridan mudofaa qilish zarurati tezlashtiradi. **Mil. avv. IX–VIII asr boshlarida** Urartu davlati gullab-yashnadi. Tushpa shahri Urartu davlati poytaxtiga aylanadi. Urartlar bir necha bosqinchilik yurishlariga chiqadilar va ossuriyaliklar ustidan gʻalaba qozonadilar. Ammo keyinroq ossuriyaliklarning qoʻshinlari urartlarni tor-mor etib tashladi. Teyshebaini shahridagi qalʼa ishgʻol etildi va vayron qilib tashlandi. Shundan keyin Urartu podsholigi ancha zaiflashib qoldi.

Teyshebaini - Urartu davlatining yirik markazi (mil. av. VII-VI asr). Yerevan shahridagi Karmir Blur tepaligida qalʼa xarobalari saqlangan.

▲ Qadimgi Tir shahri

Finikiya va Falastin. Qadim zamonlarda Finikiya Oʻrtayer dengizining sharqiy qirgʻogʻi boʻylab hozirgi Livan hududida va Suriyaning bir qismida joylashgan.

Savdo-sotiq finikiyaliklarning asosiy mashgʻulotlaridan biri boʻlgan. Finikiyaliklar qoʻshnilariga yogʻoch, metallar va gazlamalar sotardilar. Oʻrtayer dengizi sohilida Tir, Sidon, Ugarit singari yirik dengiz boʻyi shaharlari vujudga keladi.

Mil. avv. X asrda Finikiyada 22 undosh harfdan iborat boʻlgan alifbo yaratildi. Yunonlar ana shu alifboni oʻzlashtirib oldilar va ularga unli harflarni ham qoʻshib qoʻydilar.

▲ Finikiyaliklarning kemalari

Mil. avv. XI asrda Falastin hududida Isroil podsholigi vujudga keldi, keyinchalik u Yahudiy podsholigi bilan birlashdi. Koʻp oʻtmay Yahudiya Bobil podsholigi tomonidan bosib olindi. Qadimiy yahudiylarning afsonalari diniy kitoblarga yozib borilgan.

Bu kitoblar toʻplami «**Bibliya**»ga jamlangan, bu soʻz yunonchada «kitob» degan maʼnoni anglatadi. «Bibliya»da Olam, Yer yuzidagi ilk odamlar – Odam ato va Momo havoning yaratilishi, Yer yuzini Toʻfon bosishi haqida va boshqa rivoyatlar mavjud.

<i>Nineviya – ..</i>	<i>Mitanni – ...</i>
<i>Oshshurbanapal – ...</i>	<i>Urartu – ...</i>
<i>Xetlar – ...</i>	<i>Tushpa – ...</i>

Ahamoniylar davlati

Qadimgi Eron aholisi. **Mil. avv. VI asrda** hozirgi Eron hududida Ahamoniylar sulolasiga mansub shohlar asos solgan Fors podsholigi vujudga keldi. Ahamoniylar davlati jahondagi eng yirik davlatlardan biri boʻlgan. Hozirgi Eron

hududida qadim zamonlarda kassiyar, elamiylar singari turli qabilalar yashab kelgan.

Vaqt o'tib bu mamlakatga midiyaliklar va forslar ko'chib o'rtnashadi. Tog'oldi vodiylarda aholi dehqonchilik bilan shug'ullangan, dasht mintaqalarida chorvadorlar kun kechirgan. Eron turli mamlakatlarni bog'lab turgan karvon yo'llari chorrahasida joylashgan.

▲ Qadimgi Fors davlati

Eron hududida qadimgi davlatlar. Mil. avv. 3-ming yillikda Eronning janubi-g'arbiy qismida Elam davlati vujudga keldi. Bu davlatning poytaxti Suza shahri bo'lgan. Elamda jahondagi eng qadimiy yozuvlardan biri yaratilgan.

Kaspiy dengizidan janubi-g'arbda joylashgan Midiyada qabilalar ittifoqlari vujudga keldi. **Mil. avv. VII asrda** podsho Kiaksar hukmronligi davrida Midiya qudratli davlatga aylandi. Midiya davlati Bobil bilan ittifoq bo'lib Ossuriyani bosib oladi. Eronning janubida, Fors ko'rfaziga tutashib ketgan yerlarda Fors viloyati – qadimgi forslar o'rtnashgan o'lka joylashgan.

Kir II – Fors hukmdori. Mil. avv. 558-yilda ahamoniylar sulolasidan bo'lmish podsho Kir II barcha forslarni o'z hokimiyati ostida birlashtirdi. Midiya podsholigini bo'ysundirganidan so'ng, Kir II ulkan lashkar tuzdi va bosqinchilik yurishlarini davom ettirdi.

Armaniston, Lidiya va Bobil zabt etildi. Forslar O'rtayer dengizi sohiliga chiqdilar, Falastin va Finikiyani bo'ysundirdilar. Kir II ning istilochilik siyosatini vorislari Kambiz II va Doro I davom ettirdi. Kambiz II Misrni zabt etish orqali Fors davlati hududini nihoyatda kengaytirdi.

Doro I ning islohotlari .Miloddan avvalgi 522-yilda shoh Doro I Qadimgi Fors davlati taxtiga chiqdi. Bu paytda bosib olingan barcha mamlakatlarda qo'zg'olonlar avj olib ketgan edi. Ammo ahamoniylar shohi Doro I ularni bostirishga erishdi.

Doro I Qora dengiz bo'ylarida yashovchi skiflar ustiga yurish qildi. Doro I ning Kichik Osiyodagi yunonlar koloniyalari va Bolqon yarimoroli sharqida joylashgan Frakiyani bosib olishi yunon-fors urushlari boshlanib ketishiga sabab bo'ldi.

Doro I hukmronligi davrida Hindiston shimolidan O'rtayer dengiziga qadar cho'zilgan ulkan davlat barpo etildi.

Tarixiy nomlarni mantiqan davom ettiring.

Kir II → Kambiz II → Doro I

Doro I butun mamlakat uchun «**darik**» deb nomlangan yagona oltin tangani muomalaga kiritdi. U qadimgi Fors podsholigi qarorgohi Persepol shahridan O'rtayer dengiziga qadar «**shoh yo'li**» degan savdo yo'lini qurdirgan edi. Doro I qo'shinlarni qaytadan tuzdi, saltanatni «satrapliklar» deb nomlangan alohida harbiy-ma'muriy o'lkalarga taqsimladi. Makedoniyalik Aleksandr **mil. avv. 330-yilda** Fors davlatini bosib oldi.

Qadimgi forslar madaniyati. Suza, Ekbatana va boshqa shaharlar Ahamoniylar davlatining muhim

▲ Doro I (522-486).

▲ Persopol shahri

▲ Naqshi Rustam

savdo markazlari bo'lgan. Persepol shahrida Doro I va Kserksning yuz ustunli zali bo'lgan saroyining qoldiqlari saqlanib qolgan. Saroy afsonaviy va xayoliy qushlar tasviri bilan bezatilgandi. Persepol saroyi devorlaridagi bo'rtma naqshlarda ahamoniylar bo'ysundirgan ko'pgina elatlar vakillarining tasvirlari saqlanib qolgan. Ular asosan Fors shohlariga o'lpon keltirayotgan holatda tasvirlangan. Qadimgi forslar mixxat belgi yozuvidan foydalanishgan. Fors shohlarining bitiklari Behistun va Naqshi Rostam (Sheroz (Eron) dan 50 km, qadimgi Istahr shahri (Taxti Jamshid) yaqinida joylashgan) qoyalariga, shuningdek, Persepol saroyi devorlariga o'yib yozilgan. Ular yurishlar, qo'zg'olonlar va davlat hayotidagi muhim voqealar haqida ma'lumot beradi.

 Jadvalni to'ldiring va davlatlarning o'xshash tomonlarini daftaringizga yozing.

Qadimgi davlat	Asos solingan vaqt	Aholisi mashg'uloti	Hukumdor
Ossuriya			
Xett			
Finikiya			
Urartu			
Fors			

 Testni ishlab, o'qituvchi bilan tahlil qiling o'zingiz ham test tuzishga harakat qiling

1. Quyidagi qaysi davlatning poytaxti Tushpa shahri bo'lgan?

A) Finikiya B) Ossuriya

C) Mitanni D) Urartu

2. Mil. avv. 605-yilda Ossuriya davlati quyidagi qaysi davlatlar tomonidan bosib olingan?

1) Yahudiya podsholigi; 2) Midiya; 3) Bobil; 4) Urartu.

A) 1, 3 B) 2, 3

C) 1, 4 D) 2, 4

I. Vaqt jadvali bilan ishlash. Vaqt jadvalini chizish. Unga topshiriqlarda ko'rsatilgan voqealarni belgilang. Hisob-kitoblarni bajaring.

1. Ossuriya nechanchi yil qulagan?
2. Kimning hukmronligi uzoqroq edi: Xammurapi yoki shoh Doro?
3. Akkad podshosi Sargon hukmronligidan Xet podshohligining tashkil topishigacha necha asr o'tdi?

II. Tushunchalarning tasnifi. Jadvalning tegishli ustunlariga o'sha davlatga tegishli atama va tushunchalarni joylashtiring.

Misr	Bobil	Ossuriya	Xet	Fors	Finikiya	Falastin

Satrap, fir'avn, "osma bog'lar", Sidon, alifbo, qadimgi yozma qonunlar, Injil, "dengiz xalqlari", papirus, "Xudo darvozasi", piramidalar, koloniyalar, Sfinks, mixxat ixtirosi, bo'yoq, ma'buda Ishtarning darvozasi, sher darvozasi, ierogliflar, "shoh

III. Jadvalni to'ldiring va davlatlarning o'xshash tomonlarini daftaringizga yozing.

Taqqoslash uchun savollar	Xetlar davlati	Ossuriya podshohligi	Fors davlati	Misr podshohligi
Qaysi davrda mavjud bo'lgan?				
Qaysi mamlakatlarni zabt etgan?				
Qo'shin qanday tashkil etilgan?				
Nima uchun parchalangan?				
Nimasi bilan mashhur bo'lgan?				

IV. Ijodiy vazifalar.

1. Misrliklar va G'arbiy Osiyo xalqlarining eng muhim, sizning fikringizcha, erishgan yutuqlarini ayting. Fikringizni isbotlang. Har bir davlat uchun uning qadimiy tarixini to'liq aks ettiruvchi uchta belgini tanlang.
2. Misr va G'arbiy Osiyo davlatlarining ko'zga ko'ringan hukmdorlaridan kimni ayniqsa eslaysiz? Qo'shimcha ma'lumot manbalaridan foydalanib, ushbu tarixiy shaxs haqida ma'ruza va taqdimot (5-6 slayd) tayyorlang.

5-§. Qadimgi Hindiston va Xitoy

Qadimgi Hindiston sivilizatsiyasi

Hududi va tabiiy sharoiti. Hindiston mamlakati shu nomdagi yarimorol hamda Osiyo qit'asining Hind va Gang daryolari vodiylarining bir qismini egallagan. Iqlimining issiqligi va keng yoyilib oqadigan daryolar suv bilan birga serunum loyqani oqizib kelishi dehqonchilik vujudga kelishi va rivoj topishi uchun imkoniyat yaratdi. Himolay tog'lari shimoli-sharqdan dushmanlar va sovuq shamollar tajovuzidan o'ziga xos tabiiy «mudofaa devori» bo'lib xizmat qilgan.

Gang vodiysidagi tropik o'rmonlar ulkan daraxtlar va rang-barang o'simliklarga boy bo'lgan. **Mil. avv. 3-ming yillikda** Hind daryosi vodiysida katta shaharlar vujudga kela boshladi.

Eng qadimgi Hindiston sivilizatsiyasi. Moxenjodaro va Xarappa shaharlari Hind daryosi havzasining eng yirik shaharlari edi. Ikkala shahar ham mustahkam mudofaa devorlari bilan himoyalangan. Ko'chalar bilan biri-biridan ajratilgan mavzelardan pishiq va xom g'ishtdan qurilgan binolar (turar joylar, omborxonalar, saroy va ibodatxonalar) topilgan. Katta va chiroyli shahar – Moxenjodaroda mohir hunarmandlar ko'p bo'lgan.

▲ Moxenjo-daro xarobalari

Aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik edi. Dehqonlar shakarqamish, paxta o'simliklarini yetishtirganlar, fillarni qo'lga o'rgatganlar.

Biroq **miloddan avvalgi XVIII asrdan** Hind daryosi vodiysi shaharlari tez-tez ro'y beruvchi toshqinlar, o'rmonlar va changalzorlar kengayishi natijasida zavolga yuz tutib, butunlay vayronaga aylanadi.

*Hindiston – ... Xarappa – ...
Moxenjodaro – ...*

Diniy e'tiqodlar. Qadimgi hindlar xuddi misrlilar va bobilliklar singari tabiatning ko'pdan ko'p hodisalari qarshisida ojiz edilar: tropik jalalar, suv toshqinlari qurg'oqchilikdan qo'rqardilar. Qadimgi hind rivoyatlarida aytilishicha, Quyosh xudosi har tongda oltin aravada osmon bo'ylab yo'lga tushadi. Quyosh tungi zulmatni parokanda qilib tashlab, odamlarga harorat va yorug'lik ulashish

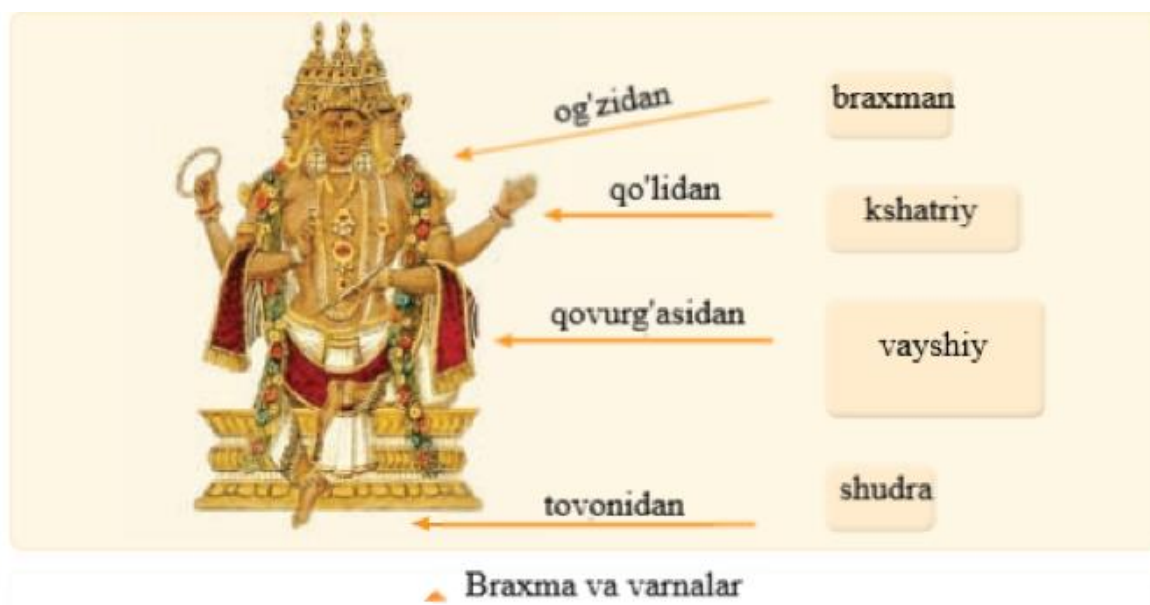
niyatida ufqdan bosh ko'taradi. Momaqaldiraq xudosi **Indra** osmondagi suvni tutqunlikdan xalos etgach, Yer yuzida qurg'oqchilik poyoniga yetibdi. Hindlar ayrim xudolarni yovvoyi hayvonlar timsolida tasavvur etishgan. Masalan, ular sig'ingan xudolardan biri, boshi filnikiga o'xshagan donishmandlik xudosi **Ganesha** bo'lgan. Sigir hindlar orasida muqaddas hayvon hisoblanib, sigirni o'ldirish taqiqlangan.

Hindlar jon bir tanadan boshqasiga ko'chib o'tishiga e'tiqod qilishgan. Ular vafot etganidan keyin odam butunlay o'lmaydi, balki boshqa bir mavjudotga aylanib, o'z tashqi qiyofasini o'zgartiradi, hayvonga, qumursqaga va o'simlikka aylanadi, deb hisoblashgan.

Kastalar. Qadimgi hindlar qanday yumushlar bilan shug'ullanishiga qarab to'rt guruhga ajratilgan edi. Bu tabaqalar kasta yoki varna deb atalgan, jumladan: koinlar – **braxmanlar** (hind ruhoniylari), jangchilar – **kshatriylar**, dehqon, hunarmand va savdogarlar – **vayshilar**, xizmatkorlar va qullar – **shudralardan** iborat bo'lgan.

Nima uchun hindlar varnalar Brahma xudosi tanasining turli qismlaridan kelib chiqqan deb ishonishgan?

Bolalar hamisha ota-onalari tabaqasiga mansub deb topilgan. Bir tabaqadan boshqasiga o'tishning ham iloji bo'lmagan. Turli kastalarga mansub odamlar

o'rtasida nikohga ham yo'l qo'yilmagan. Tabaqalardan birortasiga ham mansub bo'lmaganlarni esa «**chandal**», ya'ni «hazar qilinadiganlar» deyishgan. «Chandallar» kastalarga mansub odamlar bilan birga bir uyda yashay olmasdi, ular bilan bir dasturxonga o'tirish taqiqlangan.

*Hind va Gang – ...
Tabaqalar – ... Chandallar – ...*

Testni ishlab, o'qituvchi bilan tahlil qiling o'zingiz ham test tuzishga harakat qiling

1. Qadimgi Hindiston tarixiga oid faqat noto'g'ri ma'lumotlar keltirilgan javobni aniqlang.

- 1) Qadimgi hindlarning tabobat xudosi Ganesha bo'lgan;
- 2) Braxma xizmatkorlarni o'z qo'llaridan yaratgan;
- 3) braxmanlar va kshatriylar o'rtasida nikohga yo'l qo'yilgan;
- 4) Siddhartha Gautama budda diniga asos solgan;
- 5) Budda va uning izdoshlari bo'lgan buddaviylar inson yolg'on so'zlamasligi, mol-davlat to'plamasligi, tirik mavjudotlar qonini to'kmasligi lozim, deb o'ylaganlar.

A) 1, 3, 5 B) 2, 3, 4 C) 1, 2, 3 D) 2, 4, 5

Miloddan avvalgi I ming yillikda Hindiston

Hindiston davlatlari. Mil. avv. VII-VI asrlarda Hindistonda bir nechta davlatlar, jumladan: Magadha, Koshala, Malla va boshqalar vujudga keladi.

Makedoniyalik Aleksandr O'rta Osiyoni zabt etganidan so'ng **mil.avv.327-yilda** Panjob o'lkasi hududiga bostirib kiradi. Mazkur o'lka aholisi bosqinchilarga qattiq qarshilik ko'rsatadi. Aleksandr katta qiyinchiliklar bilan Hind vodiysigacha yetib borib, shundan keyin Bobilga qaytib ketadi. Aleksandr qoldirgan qo'shin

mahalliy aholining qarshiligiga bardosh bera olmay, Hindistondan ketishga majbur bo‘ladi.

Yunon-makedon qo‘shinlariga qarshi kurashga mashhur hind sarkardasi Chandragupta sardorlik qiladi. Chandragupta Shimoliy Hindistondagi barcha davlatlarni o‘z tarkibiga olgan Maurya davlatiga asos solgan.

Pataliputra shahri esa Maurya davlati poytaxtiga aylandi. **Mil. avv. III asrda** podsho Ashoka hukmronligi davrida Maurya rivojlanishda yuksak taraqqiyotga erishdi.

Fan va madaniyat. Qadimiy Hindistonda ilmfan, xususan, astronomiya va matematika sohasi yuksak darajaga erishadi. Hindlar yil hisobining **360 kundan** tarkib topgan taqvimini tuzadilar. Bu davrda sanash va hisoblashning o‘nlik tizimi keng tarqaladi: hindlar «nol»ni ifodalovchi maxsus belgini o‘ylab topishadi, raqamlarni esa bugungi kunda butun dunyo qo‘llaydigan bir tartibda yozadigan bo‘ladilar.

Biz bu raqamlarni arab raqamlari deb ataymiz, negaki hindlardan qabul qilingan bu raqamlar arab tilida yozilgan asarlar orqali dunyoga keng tarqalgan.

Hindistonda ixtiro qilingan, hindlarning o‘zi «**qo‘shinning to‘rt turi**» deb ataydigan o‘yin bugungi kunda butun jahonda «**shaxmat**» nomi bilan ma‘lum va mashhurdir.

Hindlar birinchi bo‘lib shakarqamishdan shakar olganlar. Metallarga ishlov berish sohasida ham hindlar kishini lol qoldirgulik natijalarga erishdilar.

▲ Shaxmat o'yini

Qadimiy hind tillari asosida yangi adabiy til bo‘lmish sanskrit tili vujudga kelgan.

«Mahabharat», «Ramayana» dostonlari hamda boshqa asarlar ana shu tilda yozilgan bo‘lib, ular bugungi kunga qadar yetib kelgan.

«Xudolarsiz din» Jamiyatdagi o'zgarishlar ta'sirida hindlarning diniy e'tiqodlari ham o'zgarib borgan. **Mil. avv. VI asrda** yangi buddaviylik dinining yaratilishi Budda taxallusini olgan shahzoda Siddhartha Gautama nomi bilan bog'liq. Rivoyatda naql qilinishicha, shahzoda Siddhartha Gautama 20 yoshga to'lguniga qadar hukmdor otasi saroyida betashvish kun kechirgan. U kunlardan bir kuni sayr qilib yurgan paytda munkillagan, bedavo dardga yo'liqqan bir kishiga, keyin esa dafn marosimiga ko'zi tushadi. Shunday qilib shahzodaga insonning azobi va ajali ma'lum bo'ldi. Bu Siddhartha Gautama hayotini tamomila o'zgartirib yubordi. U saroydagi farog'atli turmushdan voz kechdi, hayot mazmunini izlab topish maqsadida dunyo bo'ylab sayohatga otlandi. Bir kuni ma'rifatga erishgan Budda inson son-sanoqsiz marotaba tug'ilishi va vafot etishini tushunib yetadi. Keyingi hayotda odamning kim bo'lib tug'ilishi ham uning sa'y-harakatlari va amallariga bog'liq bo'ladi, degan xulosaga keladi.

Budda va uning izdoshlari bo'lgan buddaviylar inson yolg'on so'zlamasligi, moldavlat to'plamasligi, tirik mavjudotlar qonini to'kmasligi lozim, deb hisoblaydilar. Shu sababli inson har qanday xohish-istaklardan voz kechishi zarur, negaki har qanday xohish-istak azob-uqubatga olib keladi. Avvaliga buddaviylarda xudo bo'lmagan, chunki ular xudolar inson azob-uqubatlari yengillashtira olmaydi, deb hisoblaganlar. Biroq ko'p o'tmay, Buddaning o'zi xudoga aylanadi. Bugun ham buddaviylik ibodatxonalarida uning haykallarini ko'rish mumkin. Budda nilufar gulida teran o'ylarga cho'mgancha qilt etmay, ko'zlarini yumib, chordona qurib o'tirgan holatda tasvirlanadi.

▲ Buddaning tasviri

O'zbekiston tarixi darsligidan foydalanib, buddaviylik dini qachon yurtimizga kirib kelganligini aniqlang.

*Chandragupta – ... Buddaviylik – ...
Ashoka – ... Budda – ...*

Qadimgi Xitoy sivilizatsiyalari

Xitoyda sivilizatsiya ildizlari. Misr, Mesopotamiya va Hindistondagi kabi Xitoyda ham qadimgi sivilizatsiyalar Xuanxe va Yantszi degan katta daryolar bo'ylarida vujudga kelgan. **Mil. avv. 3-ming yillikning oxirlarida** qadimgi Xitoy hududida ilk davlat Xuanxe daryosining o'rta oqimida paydo bo'ladi. Bu davlatni Sya sulolasi hukmdorlari boshqarib turganlar. Shan qabilasining boshlig'i Sya sulolasi podshosini taxtdan ag'darib, davlatni o'ziga bo'ysundirgan. Shu tariqa davlat nomi ham uning bosh shahri nomi kabi «Shan» deb atalgan. **Mil. avv. 3-ming yillikning o'zida** Shanga qo'shni chjou qabilasi bostirib kiradi, uning hukmdori Shan yerlarini o'zinikiga qo'shib oladi va «Chjou» degan katta davlatni bunyod etadi. Davlat ulkanligi bois hukmdorlar uni «Osmon ostidagi podsholik», o'zlarini esa «Osmon o'g'illari» deb atashgan. Butun Shimoliy Xitoy ana shu davlat tarkibiga kirgan.

Xitoy aholisi mashg'ulotlari. Dehqonchilik Xitoyda azaldan e'tiborli va faxrli kasb hisoblab kelingan. Asosiy dehqonchilik ekinlari javdar va bug'doy bo'lgan. Keyinchalik xitoyliklar sholi yetishtira boshladilar, sholi urug'i Hindistondan keltirilgan. Xitoy aholisi «choy» daraxtini ham yetishtirganlar, uning barglaridan shifobaxsh ichimlik bo'lmish «choy» tayyorlanadi. Choy tez orada butun jahonga tarqaldi.

*Xuanxe va Yantszi – ...
Shan – ... Chjou – ...*

Tut daraxtini yetishtirish Xitoy aholisining asosiy mashg'ulotlaridan biri bo'lgan. Tut bargi bilan ipak qurti boqiladi. Ipak qurtlari pillalarga tolalarni o'raydi, pilladan esa nihoyatda yengil va nafis mato bo'lmish ipak shoyi tayyorlanadi.

Xitoy «ko'p podsholiklar» davrida. Miloddan avvalgi VIII–VII asrlarda Chjou davlatining markaziy hokimiyati zaiflasha boshladi. Ayrim viloyatlar noiblari podsho hokimiyatidan ozod bo'lishga intilar edilar. Xitoyga ko'chmanchi qabilalar hujum qila boshlaganidan foydalangan chekka viloyatlar aholisi ajralib chiqib, o'z davlatlarini tashkil eta boshladi.

Shu taxlit, **miloddan avvalgi VII–V asrlardagi** davr tarixda «ko'p podsholiklar» davri nomini olgan. Xitoyda ayni mahalda «kurashayotgan podsholiklar» davri ham boshlanadi.

«Zafaryor» – imperiyaning oliy hukmdorlari bilan ajralib chiqqan davlatlar hukmdorlari o'rtasida boshlangan urushlar ikki yuz yildan uzoqroq davom etdi. Bu davr Sin davlati hukmdori o'zining barcha raqiblarini yo'q qilib yagona davlat tuzishi bilan yakunlandi.

Qadimgi Xitoy davlati xaritasi

Miloddan avvalgi III-milodiy II asrlarda Xitoy

Markazlashgan davlatning tashkil topishi. Mil. avv. 246-**yilda** Xitoyni o'z hokimiyati ostida birlashtirgan hukmdor Sin Shixuandi nomini qabul qilgan. Bu nom «Sinning birinchi hukmdori» degan ma'noni bildiradi. O'z davlati hududini 36 viloyatga taqsimlagan hukmdor har biriga noiblarini rahbar etib tayinladi. Sin Shixuandi hali tirikligidayoq o'ziga atab maqbara qurishga farmon bergandi. Hashamati va bezaklari jihatidan bu maqbara Misr piramidalari bilan bellasha oladi. Maqbarani 720 ming odam 37 yil mobaynida bunyod etgan. Maqbara bir necha kvadrat kilometr maydonga joylashgan. Qurolli jangchilarning 6000 loydan yasalgan askarlar o'z xo'jayini qo'riqlash uchun qabrga qo'yilgan.

▲ Sopol askarlar

*Imperatorning qilgan ishlarini yana qaysi hukumdorlar amalga oshirgan
Jahon tarixi darsligidan foydalanib,ularni daftaringizga qayd eting.*

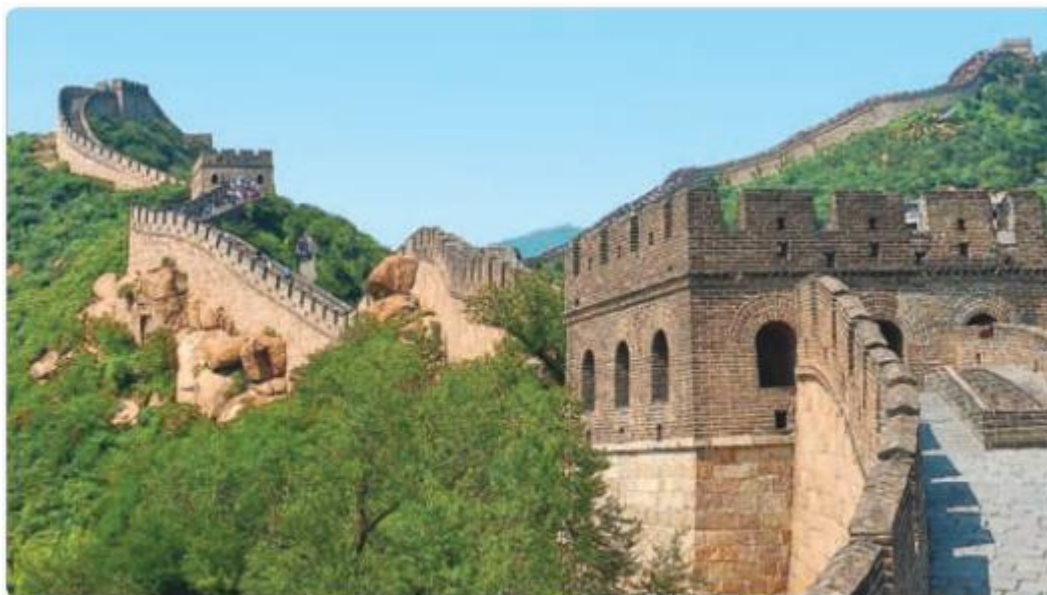

Buyuk Xitoy devori. Sin Shixuandi o‘z davlatini ko‘chmanchi xunnlarning hujumlaridan himoya qilish uchun Shimoliy Xitoy bo‘ylab qurilgan mudofaa devorini yanada mustahkamlashni buyurgan.

Devorni qurish ishlari dastlab **mil. avvalgi IV asrda** boshlangan. Bu devor tarixda Buyuk Xitoy devori deb atalgan. Uning balandligi **6-10 metr**, qalinligi **5-8 metr**, uzunligi esa qariyb **4000 kilometr**ni tashkil etadi. U qadim zamonlarda dushman qo‘shinlari uchun jiddiy to‘siq bo‘lib xizmat qilgan: otliq qo‘shinlar undan oshib o‘ta olmas, qal’alarni hujum bilan zabt etishni esa ko‘chmanchilar hali uddalay olishmasdi.Podsho va amaldorlar devor qurilishida minglab dehqonlarni majburan ishlatganlar.

O‘zbekiston qadimgi shaharlar necha qavat devor bilan o‘ralgan? Qadimgi shaharlarga misollar keltiring.

Buyuk Xitoy devori. Zamonaviy ko'rinishi

O'zbekiston tarixi darsliklaridan foydalanib, qaysi hukumdorlar markaziy shaharlarni devor bilan o'raganini aniqlab daftaringizga qayd eting.

Xitoyda xalq qo'zg'olonlari. Mil. avv. 206-yilda Sin sulolasiga qarshi dehqonlar qo'zg'oloniga **Lyu Ban** boshchilik qilgan. Qo'zg'olonchilar poytaxtni egallab oladilar. Shu tariqa Sin podsholigi tugatildi va Xan sulolasi hukmronligida yangi davlat barpo etildi. Bu sulola davlati U-Di (mil.avv.140-87) hukmronligi davrida eng qudratli davlatga aylandi. Sharqning boshqa davlatlaridagi kabi Xitoyda ham mavjud yerlar hukmdorniki hisoblangan, aholi soliqlar to'lab, turli mehnat majburiyatlarini bajarishgan. Og'ir mehnat evaziga yetishtirilgan hosil ko'pincha dehqonning o'ziga nasib etavermasdi. Jabr-zulm hamisha xalqning noroziligini kuchaytirib yuboradi.

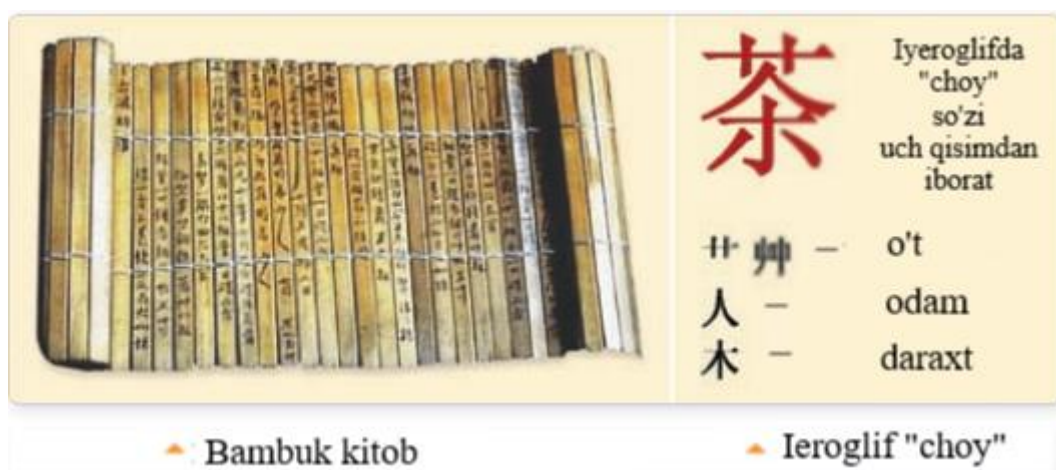
“Sariq ro'mollilar” qo'zg'oloni. Milodiy II asrning ikkinchi yarmida Xan saltanatida jabr-zulm kuchayib, vaziyat ancha keskinlashgan. Xan podsholigining turli joylarida yana qo'zg'olonlar boshlangan. Shunday qo'zg'olonlardan biri va eng kattasi 184-yilda boshlanib, unga o'z zamonining "oqil va saxiy muallimi“ deb nom olgan mashhur tabib Chjan Szyao va uning ikki ukasi rahbarlik qilgan. Ular xalqqa murojaat qilib, podsholikni ag'darib tashlashga va farovon hayot qurishga

da'vat etganlar. 184-yilda boshlangan qo'zg'olon 20 yil davom etgan. Qo'zg'olonchilar o'z raqiblaridan ajralib turish uchun sariq ro'mol o'rab jangga kirganlar. Sariq rang xitoyliklarda farovon hayot ramzi ham bo'lgan. Shu tufayli bu harakat "Sariq ro'mollilar" qo'zg'oloni nomi bilan mashhur bo'lgan. Qo'zg'olonchilar qo'shini 300 ming kishidan iborat bo'lib, 36 qismga bo'lingan edi. Qo'zg'olonni bostirish uchun 40 mingdan ortiq hukumat qo'shinlari yuboriladi. 184-185-yillardagi janglar natijasida qo'zg'olon rahbari Chjan Szyao halok bo'lib, qo'zg'olonchilar yengiladilar. Janglarda har ikki tomondan 80 ming kishi halok bo'ladi.

188-207-yillar orasida ham Xan podsholigining ko'p joylarida katta-katta qo'zg'olonlar bo'lib o'tadi. Ular ham hukumat qo'shinlari tomonidan shafqatsizlik bilan bostiriladi. Lekin bu qo'zg'olonlar Xan saltanatini zaiflashtirib yuboradi. Ko'p o'tmay so'nggi Xan podshosi Dun Chjo o'ldiriladi va mamlakatda o'zaro urushlar boshlanib ketadi. Milodiy III asr boshlariga kelib Xan podsholidan Vey, Shu, U kabi davlatlar ajralib chiqadi. Xitoyda uch podsholik davri boshlanadi. Shu bilan kichik Xan podsholigi tugab, Qadimgi Xitoy tarixi ham o'z nihoyasiga yetadi.

Qadimgi Xitoy madaniyati. Qadimgi Xitoy yozuvi. Qadimgi xitoyliklar boshqa Sharq mamlakatlari kabi o'zining qadimiy ko'p qirrali madaniyatiga ega bo'lgan. Qadimgi Xitoy ko'hna Misr va Mesopotamiya singari o'z yozuvi va adabiyotiga ega bo'lgan mamlakatdir. Qadimgi xitoyliklar hozirgi kunimizdan 3,5-4 ming yil ilgari o'zlarining yozuvlarini yaratgan. Ularning yozuvi ham misrliklarniki singari rasm-belgilardan - iyeroglillardan iborat bo'lgan. Har bir ierolif-belgi butun bir so'zni ifoda etgan. Bir kichik shoxcha belgisi "daraxt", ikkitasi "o'rmon", uchitasi esa "chakalakzor" kabi ma'nolarni bildirgan. Xitoyda dastlabki yozuv m.av. II mingyillikda kashf etilgan. Xitoyliklar xatni dastlab suyak, yog'och, teri va bambuk tanasidan tayyorlangan maxsus taxtachalarga yozganlar. M.av. IV-III asrdan boshlab esa ipakdan tayyorlangan shoyi parchasiga yozishgan. M.av. I asrda va milodiy I asr chegarasida xitoylar qog'ozni kashf etishgach, yozuvlar ana shu qog'ozlarga yozilgan. Xitoyliklar dunyoda birinchi bo'lib qog'ozni kashf etishgan ekan.

Qadimgi Xitoy adabiyoti. Qadimgi xitoyliklar o'zlarining ajoyib adabiyotiga ega bo'lgan. Qadimgi Xitoy adabiyotining shakllanishi xalq og'zaki ijodiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Yozuv kelib chiqqach, yozma adabiyot shakllangan va rivoj topgan. Xitoyliklar ajoyib afsona, ertak, rivoyat, qo'shiq, topishmoq va ko'plab maqollar yaratganlar. Dostonlar Xitoyning qadimgi adabiyotida katta o'rin tutadi. Xitoy adabiyotida diniy, tarixiy va falsafiy mavzular keng o'rin olgan.

Me'morchilik qadimgi Xitoy madaniyatida muhim o'rin egallaydi. Uning kelib chiqishi Xitoy tarixining uzoq o'tmishiga borib taqaladi. Me'morlar ajoyib saroylar, ibodatxonalar, ma'muriy binolar va harbiy istehkomlar qurgan. Ular matematika, geometriya fanlari sohasida jiddiy yutuqlarga erishgan. Bu jihatdan mil. av. II asrda tuzilgan "Matematikaning to'qqiz kitobi" degan asar diqqatga sazovordir. Kitobda matematikaning asoslari tushuntirib berilgan. Mil.av.145-90-yillarda yashagan xitoy tarixchisi Sim Syanning "Tarixiy xotiralar" kitobining bir bo'limi osmon jismlari masalasiga bag'ishlangan.

Qadimgi Xitoyda tabobat ham ancha yaxshi rivojlangan. Tabiblar bemor tomirlarini ushlab ko'rib, kasalliklarini aniqlagan, tashxis qo'yib, so'ng davolashga kirishganlar.

*Sin Shixuandi – ... Iyeroglif – ...
Buyuk Xitoy devori – ...*

Xitoyliklarning eng ajoyib ixtirolaridan biri **kompas** bo'lgan. U magnitlangan temirdan yasalgan uzun dastali katta qoshiqni eslatar edi. Bu moslamani kataklarga

ajratilgan zarhallangan yog'ochga o'rnatishgan, uning dastasi esa hamma vaqt janubni ko'rsatgan. Xitoy astronomlari 783 ta yulduzni bilishardi. Astronomiya bilimlaridan qishloq xo'jaligida keng foydalanilgan.

Xitoyda zilzilani oldindan aniqlab beruvchi **seysmograf** ham ixtiro qilingan. Qadimgi xitoyliklar juda qadim zamondan boshlab o'zlariga xos yuksak madaniyat yaratib, jahon madaniyati xazinasiga ulkan hissa qo'shganlar.

▲ Qadimgi Xitoy kompassi

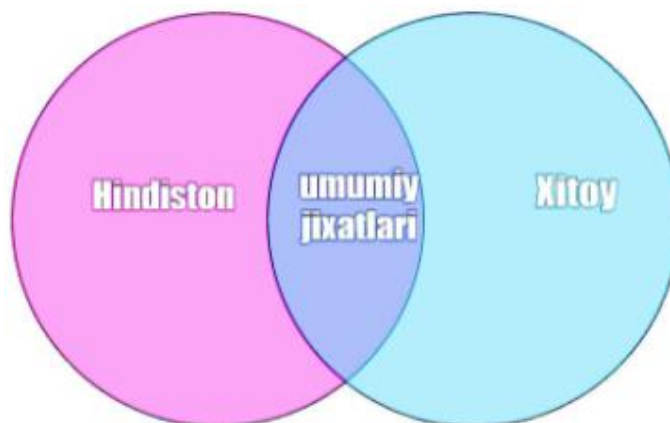
▲ Seysmograf-zilzilani aniqlovchi qurulma

Ushbu ixtirolarni qanday ishlashi haqida o'ylab ko'ring, shunga o'xshagan qurilmalarni ajdodlarimiz ham kashf etishganmi?

Ven diagramasidan foydalanib Hindiston va Xitoy davlatlarining o'xshash tomonlarini daftaringizga yozing.

I. Vaqt jadvali bilan ishlash. Vaqt jadvalini chizish. Unga topshiriqlarda ko'rsatilgan voqealarni belgilang. Hisob-kitoblarni bajaring.

1. Sivilizatsiya avval qayerda vujudga kelgan: Hindistondami yoki Xitoydami?
2. Qirol Ashoka va imperator Sin Shi Xuandi o'rtasida uchrashuv bo'lishi mumkinmi?
3. Necha asr oldin Buyuk Xitoy devori qurilishi boshlangan?
4. Qirol Ashoka Buyuk Ipak yo'li bo'ylab yetkazilgan Xitoy ipak matolarini qabul qila olarmidi?
5. Konfutsiy o'z g'oyalarini Budda bilan muhokama qila oladimi?
6. Xitoyliklarning ixtirolarini sanab bering. Qaysilaridan hozir ham foydalanamiz?

II. Tushunchalarning tasnifi. Qadimgi davlatlarning yutuqlarini jadvalning tegishli ustunlariga taqsimlang. Ularning ma'nosini tushuntiring.

Qadimgi Xitoy	Qadimgi Hindiston
Shaxmat, xattotlik, raqamlar, Ramayana, kompas, filni xonakilashtirish, sanitariya, hinduizm, ipak, konfutsiylik, paxta mato, Mahabharata, ieroglif yozuvi, shakar, buddizm, qog'oz, sanskrit.	

III. Quyidagi jadvalni to'ldiring

Taqqoslash uchun savollar	Hindiston	Xitoy
Geografik joylashuv		
Mashhur hukmdorlar		
Dinlar		
Yozuvi		
Yutuqlar		

IV. Ijodiy vazifalar. Siz tanlagan topshiriqlardan birini bajaring va guruhdoshlaringizga taqdim eting:

1. O'rgangan sivilizatsiyalaringiz haqida bir nechta topishmoqlar o'ylab toping.
2. Krossvord tuzing (kamida 10 ta so'z); tushunchalar, nomlar, daryo va hududlar, xalqlar nomlaridan foydalanish.
3. Tasavvur qiling-a, sizda o'rganilayotgan mamlakatlarning tarixiy shaxslaridan biriga xat yozish imkoniyati bor. Kimga yozgan bo'lardingiz? Nega?
4. O'zingiz o'rgangan sivilizatsiyalardan birining "Vizit kartasi"ni tuzing. Uning xususiyatlarini va jahon madaniyatiga qo'shgan hissasini aks ettiring.

Testni ishlab, o'qituvchi bilan tahlil qiling o'zingiz ham test tuzishga harakat qiling

1. Quyidagi Xitoyda mavjud bo'lgan sulolalarni xronologik tartibda to'g'ri joylashtirilgan javobni belgilang.

1) Shan; 2) Sin; 3) Sya; 4) Chjou.

A) 3, 1, 4, 2 B) 3, 4, 1, 2 C) 1, 3, 4, 2 D) 1, 4, 2, 3

2. Qadimgi hindlar qanday yumushlar bilan shug'ullanishiga qarab to'rt guruhga ajratilgan edi. Ulardan kshatriylar qanday toifadagi odamlar bo'lgan?

A) kohinlar B) savdogarlar C) jangchilar D) qullar

3. Maurya davlatiga asos solingan asrda . . .

A) Ossuriya davlati Midiya va Bobil qo'shinlari tomonidan bosib olingan.

B) forslar Misrni zabt etishgan.

C) forslar Bobilni zabt etishgan.

D) Ahamoniylar davlati Makedoniyalik Aleksandr qo'shinlari tomonidan bosib olingan.

6-§. Qadimgi Yunoniston

Antik tarixning boshlanishi

Hudud va mashg'ulotlar. Qadimgi yunonlar Bolqon yarim orolida yashagan. Tabiiy sharoit ularning hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Yarim orol Yunonistonni sayoz hududlarga ajratadigan qoyali tog'lar bilan qoplangan. Yarim orolda yirik daryolar yo'q. Bu yerda yoz issiq va quruq, unumdor yerlar kam bo'lgan. Har tomondan, shimoldan tashqari, Yunoniston dengizlar bilan yuviladi. Sohillari qulay soylar bilan chuqurlashtirilgan. Atrofda ko'plab orollar bor va ulardan eng kattasi Krit oroli edi.

Sivilizatsiyaning vujudga kelishi. Yunonistonning turli qismlari o'rtasidagi aloqa asosan dengiz orqali amalga oshirildi. Qadimgi yunonlar tajribali dengizchilar bo'lganligi bejiz emas. Ular sig'imli kemalar qurdilar va ularda uzoq sayohatlarga chiqdilar. Yunoniston Shimoliy, O'rta va Janubiy kabi uch qismga bo'lingan. Shimoliy Yunoniston qattiq tog'li iqlimi bilan ajralib turardi. Bu yerda, eng baland tog'ning tepasida - Olimpda - qor hech qachon erimagan va afsonalarga ko'ra, yunon xudolari yashagan. Shimoliy Yunonistondan Markaziy Yunonistonga tog'lar va dengiz o'rtasida tor yo'l bor. Markaziy Yunonistonning eng muhim mintaqasi – Attika bo'lib, aynan shu yerda Qadimgi Yunonistonning eng mashhur shahri Afina joylashgan edi. Peloponnes yarim oroli Yunonistonning janubida joylashgan. Yarim orolda o'zining jasur jangchilari bilan mashhur Sparta davlati joylashgan edi.

Mil.avv.2-mingyillikda Janubiy Yunoniston va Krit orolida ilk shahar-davlatlar vujudga kela boshladi (Knoss, Miken,Trinf.). Krit orolidagi sivilizatsiya afsonaviy podsho Minos nomi bilan Minoy sivilizatsiyasi deb atalgan. Mazkur sivilizatsiya kuchli zilzila va suv toshqiniga sabab bo'lgan vulqon otilishi oqibatida vayron bo'lgan. Ko'p o'tmay qayta tiklangan.

Qit'adagi Yunoniston hududidan jangovar qabilalar bostirib kiradi, ularni axeylar deyishgan. Aynan axeylar Minoy sivilizatsiyasi barbod bo'lishini nihoyasiga yetkazdilar. Doriylarning Janubiy Yunonistonga bostirib kirishi Miken davlatining tugatilishi va Sparta davlatining vujudga kelishiga olib keldi.

Qadimgi yunonlarning ajdodlari Bolqon yarim orolining shimolida yashagan. Miloddan avvalgi III ming yillikning oxiridan boshlab, ular asta-sekin yarim orolning janubiga, Ioniya, O'rta yer dengizi va Egey dengizlarining qo'shni orollariga va Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'oqlariga (hozirgi Turkiya) kirib borgan. Yunonlar o'zlarining yangi vatanlarini Ellada, o'zlarini esa ellinlar deb atashgan. Yunonlar degan nom ularga keyinchalik qadimgi rimliklar tomonidan berilgan. Qadimgi yunonlar To'fon haqida afsonaga ega edilar. Uning so'zlariga ko'ra, qadim zamonlarda butun dunyo suv bilan qoplangan. Faqat ikki kishi - erkak va ayol

qutqarildi. Ularning Ellen ismli o'g'li bor edi. Undan asosiy ellin qabilalari - axeylar va doriylar kelib chiqqan.

Yunonlar odamlar yashaydigan hududlarni Oykumena deb atashgan.

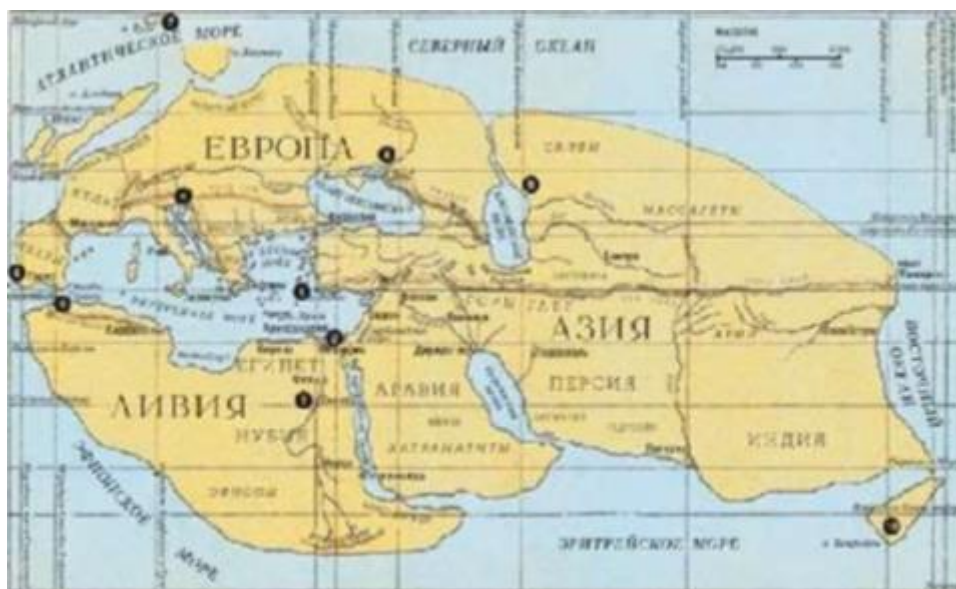
Qadimgi Yunonistonning yuksalishi

Yunon shaharlari. Miloddan avvalgi VIII-VI asrlarda qadimgi Yunonistonda yuzlab mustaqil shahar-davlatlar vujudga kelgan. Ular o'z qonunlari va qoidalariga ko'ra yashadilar, o'z hukmdorlari va qurolli kuchlariga ega edilar. Bu shahar-davlatlar **“polis”** deb ataldi. Polis armiyasi qariyalardan tashqari barcha fuqarolardan iborat edi. Qo'shinlarning asosiy kuchi kuchli qurollangan piyoda askarlar - **goplitlar** (yunoncha "hoplon" so'zidan - qurol) edi. Jangda goplitlar bir qatorda va bir-birining boshlari orqasida bir necha qatorda saf tortadilar. Bunday tizim **falanga** deb nomlangan.

Afina davlati. O'rta Yunonistonning janubi sharqiy qismida tog'lik Attika viloyati joylashgan yarimorol mavjud edi. **Mil. avv. 2-ming yillikda** Attikaning g'arbiy qismida yunonlar **«Akropol»**, ya'ni **«Yuqori shahar»** deb atalgan qal'a quradilar. Bora-bora Akropol tevaragiga odamlar ko'chib kelib o'rnasha boshladilar. Shu tariqa Afina shahri vujudga keldi.

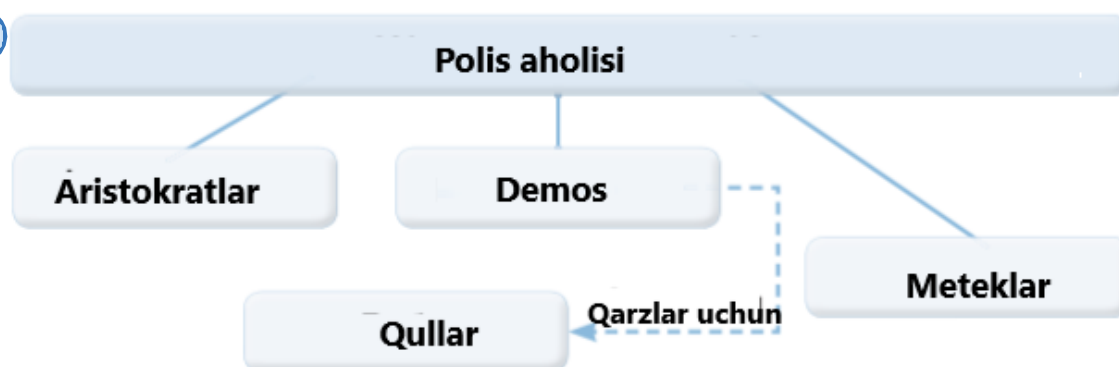
Kirena Erotosfen (miloddan avvalgi 276 - miloddan avvalgi 194-yillarda yashagan) - qadimgi yunon matematigi, faylasuf, astronom, geografi bo'lib, Oykumena xaritasini chizgan.

▲ Oykumena xaritasi

Diagrammani tahlil qiling

Attika aholisi uchta katta guruhga bo'lingan, jumladan: fuqarolar, chet elliklar – meteklar va qullar. Otasi va onasi ozod Afinalik bo'lgan erkaklarga Afina fuqarosi bo'la olgan. Afina davlati fuqarosi bo'lish faxrli edi.

Faqat fuqarolargina barcha huquqlardan foydalana olardilar. Ular og'ir mehnat va salomatlikka zarar yetkazuvchi ishlardan ozod qilingan edilar.

Qadimgi yunon savdo kemasi

Afina davlatiga kumush konlarining mahsuloti va tuz qazib olish katta daromad keltirgan. Bundan tashqari, Afina dengiz ittifoqi mustahkamlanishi bilan dengiz savdosi ham rivoj topadi. Afinaning asosiy portiga aylangan **Pirey bandargohi**dan mamlakatga xilma-xil tovarlar bilan qullar ham keltirilgan.

"Pirey" - yunoncha "suzmoq" va "o'tmoq" so'zlaridan kelib chiqqan.

Sparta davlati. Mil. avv. XII asrda Janubiy Yunoniston (Lakonika) hududiga doriylar qabilasi bostirib kirdi. Ular Sparta shahar-davlatiga asos soldilar. Sparta eng yirik yunon davlatlaridan biriga aylandi. Spartaliklar qulga aylantirgan mahalliy aholi – **ilotlar** ham aslida yunonlar bo'lib, ular bilan bir tilda so'zlashgan.

Ilotlar spartaliklardan qattiq nafratlanar edi. Bunday sharoitda o'z hukmronligini faqat kuch bilan saqlab qolish mumkin bo'lgan. Shuning uchun ham spartaliklar o'z davlatlarida alohida shart-sharoitlar yaratdilar, jumladan, hamma qat'iy intizomga amal qilar, yengilganlar shafqatsiz jazolanardi.

Sparta urushga tayyorgarlik ko'rayotgan bir shaharga o'xshab qolgan. Chet elliklar Spartaga kiritilmagan. Savdo-sotiq sust rivojlangan, san'at asarlari, chiroyli ibodatxonalar ham bo'lmagan. Hamma uylar bir-biriga o'xshatib qurilgan.

Ilotlar kichik-kichik qishloqlarda yashaganlar. Ular butun boshli davlatning mulki hisoblanardilar. Ilotlar alohida spartaliklar oilasi yeriga ishlov berib, chorvani boqishgan va

▲ Spartalik jangchi.
Zamonaviy rasm

boshqa majburiyatlarni bajarishgan. Spartaliklar esa faqat jangchi edilar. Ular dehqonchilik bilan ham, chorvachilik bilan ham shug'ullanmaganlar.

Ilotlardan tashqari Spartada to'la-to'kis huquqlarga ega bo'lmagan, shaxsan ozod kishilar – **perieklar** ham yashagan.

Qadimgi Spartada kuchli va chidamli jangchilar nihoyatda qadrlangan. Bolalar ancha qattiq sharoitda voyaga yetishgan. Sparta maktablarida bolalarni harbiy ishlarga o'rgatib, bo'lajak jangchilar va Spartaning sodiq himoyachilari etib tarbiyalashardi. Spartalik o'smirlar ota-onalaridan alohida yashaganlar. Yigirma yoshga to'lgan hamma yigitlar jangchi hisoblanib, qo'shinga qabul qilinib, qo'shinda keksa yoshga qadar xizmat qilganlar.

Spartada kimlar fuqarolar hisoblangan? Diagrammaga asoslanib, o'z fikringizni bildiring: bu adolatli deb o'ylaysizmi va nima uchun?

Testni ishlab, o'qituvchi bilan tahlil qiling o'zingiz ham test tuzishga harakat qiling

1. Quyidagi Yunoniston bilan bog'liq bo'lgan atamalarni ularning izohi bilan to'g'ri moslashtirib berilgan javobni aniqlang.

I. Ilotlar; II. Meteklar; III. Doriylar;

a) spartaliklar; b) Lakonika hududining mahalliy aholisi; c) chet elliklar.

A) I. a, II. b, III. c B) I. c, II. a, III. b C) I. b, II. c, III. a D) I. b, II. a, III. c

Yunon koloniyalari

Yangi hududlarni o'zlashtirish sabablari. Qadimgi Yunonistonda zodagonlardan qarzidor bo'lib qolgan, o'z yer va mulkiga ega bo'lmagan ko'plab

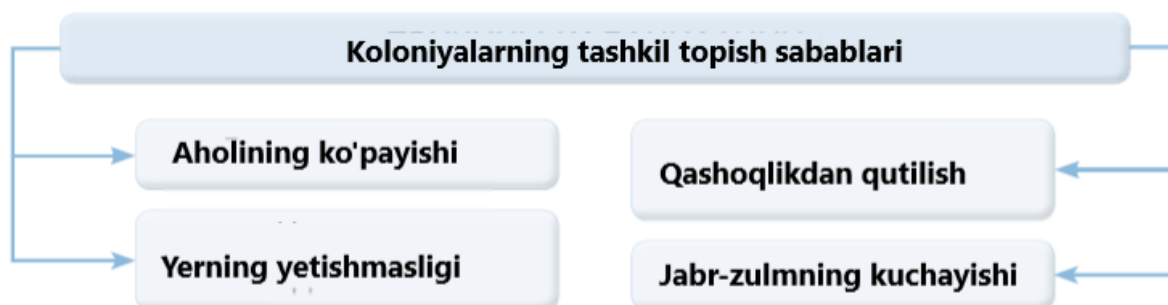
kishilar o'z vatanini tark etishga, begona yurtlarda omadini sinab ko'rishga majbur bo'lganlar.

Yersiz, nochor yunonlar safarga chiqishga hozirlana boshlaydilar. Jo'nab ketish oldidan ular xudolarga qurbonliklar bag'ishlashgan. O'zlari bilan birga loy surtilgan qamishdan to'qilgan savatchalarda olov ham olishgan. Olov ayni mahalda ular umrbod tark etgan vatanning bir parchasi edi.

Turkiy xalqlarda vatanning bir parchasi bu.....?

Yunon koloniyalarining tashkil topishi. Yunonistondan ko'chib kelganlar Sitsiliya oroli sohili va Apennin yarimoroli janubiga o'rnashdilar. Ularning manzilgohlari O'rtayer va Qora dengiz bo'ylarida ham vujudga keldi. Yunonlarning koloniyalari sekin-asta shahar-davlatlarga aylana bordi.

Yunonlar o'zlashtirilgan yerlar tevaragida yashovchi yunon bo'lmagan xalqlarni «**varvarlar**» deb atashgan. **Mil. avv. VIII – VI asrlarda** ko'pdan-ko'p yunon koloniyalari tashkil topdi. Bu davr tarixda Buyuk Yunon koloniyalashtirishi nomini olgan. Qora dengiz sohillarida Olviya, Xersones, Pantikapey va boshqa yirik koloniyalar vujudga keldi. Yangi mamlakatlar bilan tanishuv yunon madaniyatini boyitdi. Masalan, **miloddan avvalgi VIII asrda** Yunonistonda Finikiya alifbosiga asoslangan yangi yozuv vujudga keldi. Alifbo 24 ta harfdan iborat bo'lgan. Ular orasida unli harflar paydo bo'ldi. Koloniyalar va yunon

shaharlari o'rtasida mahsulot ayirboshlanishi savdo-sotiq va hunarmandchilik ravnaq topishiga asos yaratdi.

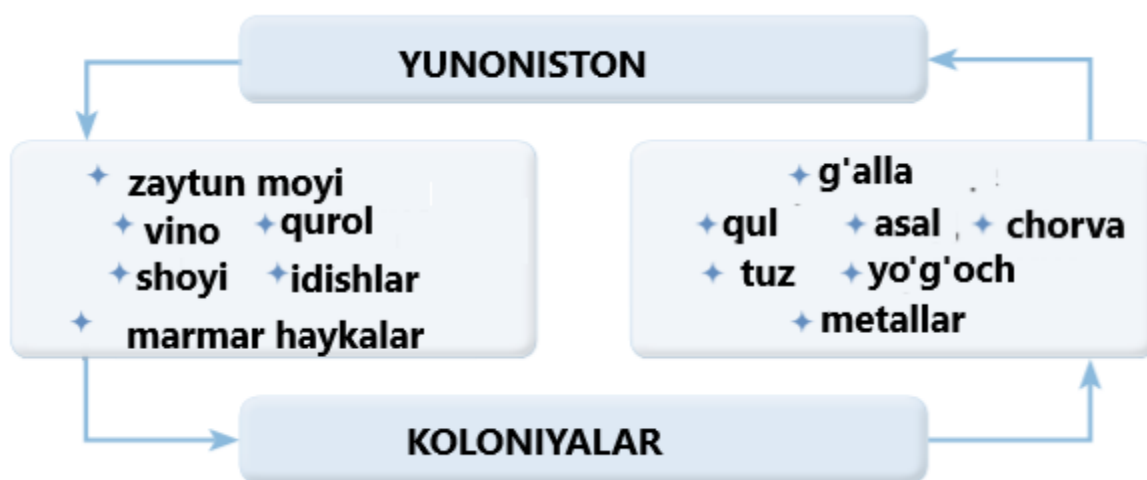
O'zbekiston tarixi darsliklaridan foydalanib, hududimizdagi eng qadimgi davlatlar va yunonlar o'rtasida qanday aloqalar o'rnatilganligini aniqlang.

Afinada demokratiya

Demokratiyaning shakllanishi. Afina shahrida markaziy maydon bo'lib, uning tevaragini turli-tuman imoratlar qurshab turgan. Maydon esa **agora** deb yuritilgan. U xalq yig'ini maydoni bo'lgan. Shahar aholisining ko'pchiligini hunarmandlar va savdogarlar tashkil etgan.

Afina shahrida barcha erkak fuqarolar davlatni qanday boshqarish kerakligi xususida o'z fikr-mulohazalarini bayon eta olar edilar. Ular yuzaga kelgan muammolar va yangi qonunlarni muhokama qilish uchun har oyda to'rt marta agorada yig'ilardilar.

Barcha qarorlar ovoz berish yo'li bilan qabul qilingan. Boshqaruvning bu shakli demokratiya deb ataladi, ya'ni bu atama «xalq hokimiyati» degan ma'noni anglatadi («demos» – xalq + «kratos» – hokimiyat).

Drakont qonunlari. Afinani idora qilishda Oqsoqollar kengashi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Shu kengash hokimlar va sudyalarni saylagan. Ular kengash a'zolari singari faqat Afina aslzodalaridan iborat bo'lgan. Afinada aholining bir qismini zodagonlar (aristokratlar) tashkil etib, boshqa bir qismi oddiy xalq – «demos» ularning foydasiga ishlashga majbur edi. Shu bois Afina davlati aholisi o'rtasida kelishmovchilik va nizolar vujudga kelgan.

Adolat qaror topishini xohlagan har ikkala tomon Drakont ismli hukmdorga murojaat etadi.

Mil. avv. 621-yilda Drakont xalq boshqaruvini bekor qilgan qonunlarni yozdi va amalga kiritdi. Bu qonunlar shu qadar qattiq va ayovsiz ediki, afinaliklar ularga «siyoh qolib, qon bilan yozilgan», deya ta'rif berishgan. Qonunlarni arziyas darajada buzganlik uchun ham Drakont bitta jazo – o'lim jazosi belgilagan.

Solon islohotlari. Oddiy xalq - demoslarning fikridan ko'ra aristokratlarning fikri muhimroq edi. Olijanob odamlar oddiy odamlarni mensimagan, chunki ular o'zlarini xudolar va qadimgi podshohlarning avlodlari deb bilishgan. Shunga qaramay, oddiy fuqarolar siyosatni boshqarishda ishtirok etishni xohlashdi. Kambag'allar qarz qulligini bekor qilishni va aristokratlar tomonidan tortib olingan yerlarning bir qismini qayta taqsimlashni talab qildilar. Aristokratlar va demolar

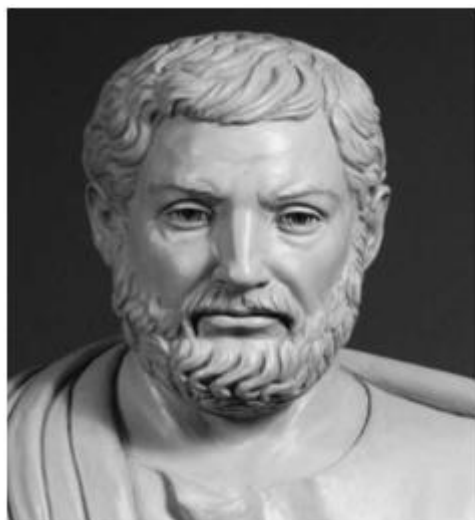
o'rtasidagi kurash ko'plab shaharlarda haqiqiy urushga aylandi. Demolarga tayangan zolimlar ko'plab siyosatlarda hokimiyatni qo'lga oldilar. Ularning kuchi zulm deb ataldi. Zolimlar zodagonlarga shafqatsiz munosabatda bo'lgan. Lekin ular xalq farovonligi haqida emas, balki faqat shaxsiy hokimiyatni mustahkamlash haqida o'ylashgan. Biroq, ularning Qadimgi Yunonistondagi hukmronligi qisqa umr ko'rdi.

Miloddan avvalgi **594-yilda** Afina aristokratlari va demoslari Xalq majlisini chaqirib, hurmatli Solonni sayladilar. U zodagonlar oilasidan chiqqan, shoir, dono, uzoqni ko'ra oladigan inson sifatida shuhrat qozongan edi. Solon qonunlari Afinaning bosh maydoniga o'rnatilgan yog'och taxtalarga o'yilgan. Ulardan hech bo'lmaganda bittasini buzgan har bir kishi aybini yuvish uchun sof oltindan, odamning bo'yidek bo'lgan haykalni Xudoga bag'ishlashi kerakligi kelishib olindi.

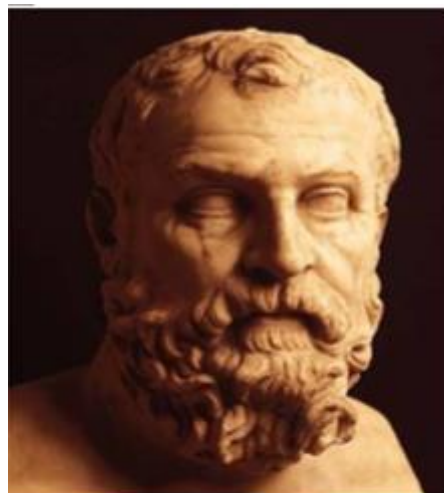
Solon qonunlari tufayli Afinada aristokratiyadan demokratiyaga, ya'ni xalq boshqaruviga o'tish boshlandi.

Eslang! Qadimgi O'zbekiston tarixida demokratiyaning qanday ko'rinishlari bo'lgan?

▲ Drakont

▲ Solon

Sizningcha Solon islohotlaridan qaysi tomonlari hozirgi zamon demokratiyasiga ham to'g'ri keladi?

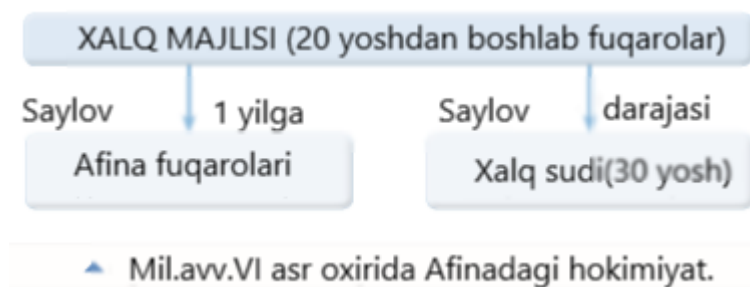
Afinada demokratiya ravnaqi. Erkak jinsiga mansub barcha fuqarolar 20 yoshdan boshlab Xalq majlisida ishtirok etardilar. Xalq majlisining katta qismi badavlat bo'lmagan hunarmandlar, savdogarlar va dehqonlardan iborat bo'lgan. Xalq majlisida omma uchun foydali qarorlar qabul qilingan.

Navbatdagi majlis bo'ladigan kun oldindan e'lon qilinardi. Majlis ertalab barvaqt tayinlanar, chunki mehnatkash odamlar kunduz kuni majlisga kela olishmasdi.

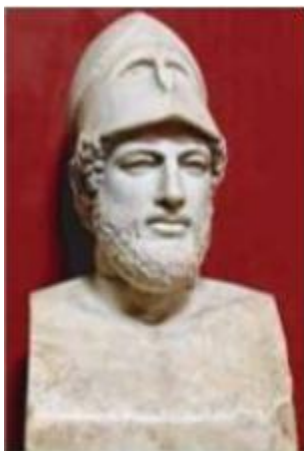
Afinada mansabdor shaxslar Xalq majlisi tomonidan muayyan muddatga saylanib, majlisga hisobot berishgan. Mabodo mansabdor shaxs o'z majburiyatlari ijrosini uddalay olmasa, Xalq majlisi bu odamni muddatidan oldin lavozimidan bo'shatgan.

Xalq majlisi yangi qonunlarni tasdiqlar, boshqa qarorlar, masalan, yangi inshootlar qurilishiga, armiyaga va boshqalarga mablagʻ ajratish toʻgʻrisida ham qaror qabul qilar edi.

Har yili saylanadigan Beshyuzlar kengashi kundalik joriy masalalarni hal qilardi. Beshyuzlar kengashiga strateg rahbarlik qilgan. Kengash qarorlari Xalq majlisida tasdiqlangan.

Xalq sudi ham Afinada muhim davlat organi boʻlgan. 30 yoshga toʻlgan fuqarolar uning faoliyatida ishtirok etardilar. Sudda ayblanuvchi shaxs oʻzini-oʻzi himoya qila bilishi yoki chiroyli soʻzlay oladigan va qonunlarni biladigan odamni yollashi kerak boʻlgan.

▲ Perikl

Perikl asri. Mil. avv. 443–429-yillarda 15 marotaba strateg lavozimiga saylangan Perikl (Qadimgi yunoncha - "shon-sharaf bilan oʻralgan"; miloddan avvalgi 494-429-yillarda yashagan) hukmronligi davrida Afina eng qudratli davlatga aylandi va mamlakatda demokratiya ravnaq topdi. Bu davr shuning uchun ham «Perikl asri» deb atalgan. Ajoyib yunon yozuvchilari, olimlari va rassomlari Periklning doʻstlari boʻlishgan. Perikl tarixchi Gerodot, haykaltarosh Fidiy bilan doʻst tutingan edi. Perikl Xalq majlisidagi lavozimlarga ish haqi toʻlashni joriy qildi. Perikl hukmronligi davrida Afinada katta qurilish ishlari amalga oshirildi. U Akropolda qurilgan mashhur inshoot Parfenon–iloha Afina ibodatxonasining tashabbuskori boʻlgan.

Periklning faoliyati badavlat shaharliklarga yoqmasdi. U zodagonlarning hamlalarini qaytarib turgan. Perikl vafot etganidan keyin u joriy etgan koʻpgina qonunlar bekor qilingan.

*Beshyuzlar kengashi – ... Perikl – ...
Strateg – ... Parfenon – ...*

Yunon-fors urushlari

Yunon-fors urushlarining sabablari. Mil. avv. V asr boshlarida Yunonistonga forslar tahdid sola boshladi. Doro I hukmronlik qilayotgan Fors davlati yangi-yangi mamlakatlarni bosib olishga intilgan.

Yunonistonning barcha shaharlarida fors elchilari paydo bo'lib, ular: «Bizning hukmdorimiz, buyuk shahanshoh Doro, kunchiqardan kunbotargacha barcha mamlakatlarning birdan-bir egasi sizdan yer va suv talab qilmoqdadir», deb baralla aytishardi. Yunonistondagi ayrim shaharlar aholisi forslarga qarshilik ko'rsatishning sira iloji yo'q deb hisoblab, shoh Doro I ning shartlarini qabul qilishga rozi edilar.

Afina va Sparta bosqinchilarga itoat etmaslikka ahd qildi. Fors elchilari Afinaga kelganda, shahar aholisi g'azabdan ularni o'ldirib, qoyadan tashlab yubordilar. Elchilarni chuqur quduqqa tashlab yuborgan spartaliklar esa zaharxandalik bilan: «Suvni ham, yerni ham quduq tubidan yetarlicha olasizlar» deyishgan ekan.

▲ Goplit.
Zamonaviy rasm

Marofon jangi. **Marafon jangi** (miloddan avvalgi 490 yil) - yunon-fors urushlari davridagi mashhur jang. Attika (Afinadan 40 km shimoliy-sharqdagi xudud)dagi Marafon tekisligida sodir bo'lgan. Yunon qo'shini (11 ming jangchi) sarkarda Miltiad qo'mondonligi ostida Marafon vodiysiga kirish yerida falanga bo'lib saf tortgan, uning kuchaytirilgan o'ng va so'l qanotlari tog' va qoyatoshlar bilan mustahkamlangan.

Bu yunonlarni forslar otliq qo'shinining qanot zarbasidan muhofaza etgan. Yunonlar kemalardan tushgan forslarga (taxminan 20 ming jangchi) yopirilib hujum qilishgan, biroq fors piyoda kamanchilari qarshi hujumga o'tib, yunonlar

falangasi markazini yorib o'tganlar. Ayni paytda yunonlarning kuchli, saylanma otryadlari qanotlardagi fors otliq qo'shini va yengil piyodalarini uloqtirib tashlagan, so'ngra markazdagi fors piyoda qo'shinini mag'lubiyatga uchratganlar. Yunonlar sohil tomon qochayotgan forslarni ta'qib qilishdan to'xtab, jangda halok bo'lgan yunonlarni (192 kishi) dafn etishga kirishib ketganlari tufayli, forslar kemalarga o'tirib qaytib ketganlar.

▲ Fermopil jangi.mil.av.480-yil

▲ Marafon jangi.mil.av.490-yil

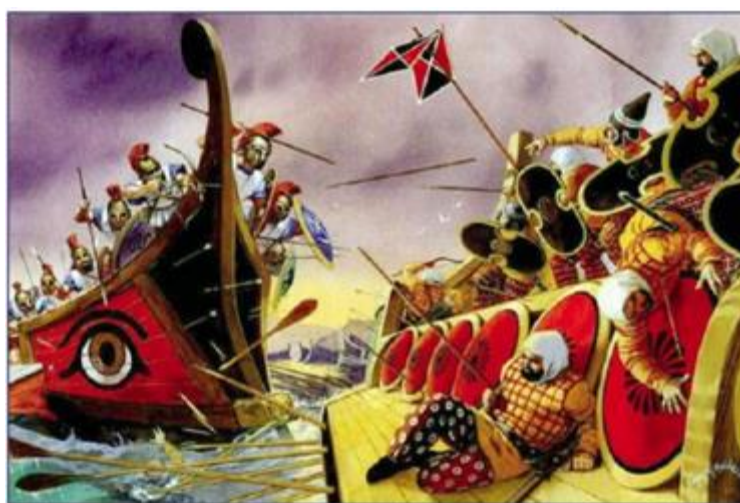
Marafon jangida falanga tarkibida jang qilgan goplitlar o'zlaridan son jihatdan ustun bo'lsada, tashkiliy jihatdan yaxshi uyushmagan forslar armiyasi ustidan galaba qozongan.

Fermopil jangi. Yangi urushga tayyorgarlik ketayotgan paytda Doro I vafot etdi. Yunonistonga qarshi uning o'g'li Kserks yurish boshladi. **Mil. avv. 480-yilda** Kserks qo'shini shimoliy Yunonistonni ishg'ol qiladi. Tog'lardagi Fermopil darasi Yunoniston shimolidan janubiga olib boradigan birdan-bir yo'l edi. Yunonlar o'sha joyda pistirma qo'yishga qaror qilishdi.

Yunonlar qo'shiniga Sparta podshosi Leonid boshchilik qilgan. U forslarning hujumlarini qaytarib turgan. Biroq bir sotqin forslarga tog'lar orqali o'tgan boshqa yo'lni ko'rsatib bergan. Bundan xabar topdan Leonid 300 spartalikdan boshqa barcha yunon jangchilariga chekinishni buyurgan. Spartaliklarning barchasi jang maydonida qahramonlarcha halok bo'ldi.

Ushbu voqea «**Uch yuz spartalik jasorati**», deb tarixda mashhur bo‘lib qolgan. Fermopil jangidan keyin Kserks qo‘shinlari O‘rta Yunonistonga yetib borib, Afinani ishg‘ol qilganlar.

Salamin jangi. Yunonlar va forslar o‘rtasidagi hal qiluvchi dengiz jangi mil. avv. **480-yilda** tor Salamin bo‘g‘ozida bo‘lib o‘tdi. Yunonlarda 200 ta harbiy kema – triyeralar mavjud edi. Bu kemalar qoyalar orasidan va sayoz joylardan oson suzib o‘tar, o‘sha davr uchun katta tezlikda – soatiga 18 kilometr tezlikda suza olgan. Yunon shahar-davlatlarining birlashgan floti forslarning harbiy flotidan kuchli bo‘lgan.

▲ Salamin jangi

Yengilganidan keyin Kserks Yunonistonni tark etishga majbur bo‘ldi. **Mil. avv. 479- yilda** forslar Afinani bosib olishga yana bir marta urinib ko‘radilar. Biroq yunonlarning birlashgan lashkari Plateya shahri yaqinida fors qo‘shinlarini tor-mor etdi. Bu yunon-fors urushlaridagi eng yirik jang bo‘lgan.

Yunon-fors urushlari yunonlarning to‘liq g‘alabasi bilan, **mil. avv. 449 yildagi** sulh natijasida yakunlandi.

Mil. avv. 490-yil – ...

Mil. avv. 480-yil – ...

Mil. avv. 479-yil – ...

Testni ishlab, o'qituvchi bilan tahlil qiling o'zingiz ham test tuzishga harakat qiling

1. Quyidagi Yunon-fors urushlari bo'lib o'tgan janglarni ularning sodir bo'lgan davriga qarab to'g'ri moslashtirilgan javobni belgilang.

1) mil. avv. 480-yil; 2) mil. avv. 479-yil; 3) mil. avv. 449-yil; 4) mil. avv. 490-yil;

a) Plateya jangi; b) Salamin jangi; c) Marafon jangi; d) Fermopil jangi.

A) a-2; b-1; c-1; d-4 B) a-3; b-1; c-4; d-1

C) a-3; b-4; c-2; d-4 D) a-2; b-1; c-4; d-1

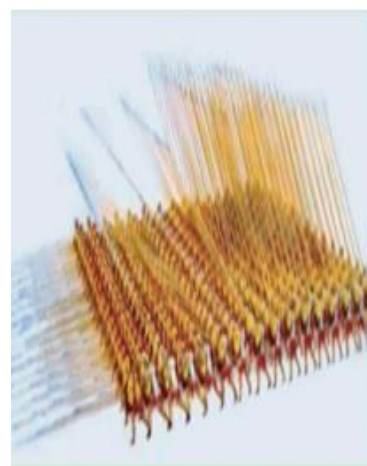
Yunonistonning Makedoniya tomonidan bosib olinishi

Yunonistonning gulashi sabablari. Yunoniston shaharlari bir-birlari bilan urushayotgan paytda Makedoniya podshosi Filipp II Yunonistonni bosib olishni ko'zlaydi. Uning qo'shinlari suvoriylar va piyodalardan tashkil topgandi. Piyoda qo'shinlar 16 qatordan iborat falangada saflanardi. Falanganing oltinchi qatoridagi nayza birinchi qatordagi jangchini muhofaza etardi. Jang paytida butun falanga zirhlangan temir maxluqotga o'xshab qolar edi. Falanga qanotlarini otliqlar himoya qilardilar.

Filipp II Yunonistonga qarshi harbiy yurish qilishga jiddiy tayyorgarlik ko'rdi. Mashhur notiq Demosfen Ellada shaharlarini kezip, ularning aholisini birlashish va makedonlarga qarshi kurashishga da'vat etadi. Fiva va ayrim boshqa shaharlar aholisi Filipp II qo'shinlariga qarshi Afina ittifoqiga qo'shiladi.

Xeroniya ostonasidagi jang. Mil.avv.338-yilda yunonlar va makedonlarning asosiy kuchlari Beotiyadagi

Xeroniya shahri yaqinida to'qnashadilar. Qattiq jang uzoq davom etadi. Harbiy hiyla qo'llagan yunonlar ustunlikni qo'lga oladilar. Makedonlar chekina

▲ Goplitlar

boshlaydilar. G'alaba qilayotganiga ishona boshlagan yunonlar ularni quvishga tushadilar.

Yunonlarning qo'shinlari shunda ikki bo'lakka ajraladi. Ana shu bo'laklardan biriga Filipp II ning o'g'li Aleksandr qo'mondonlik qilayotgan suvoriy qo'shinlar qaqshatqich zarba beradi. Yunon qo'shinlari chekina boshlaydi va tor-mor etiladi. Jangda yunonlarning aksariyati halok bo'ldi. Xeroniya ostonasidagi jangdan so'ng mag'lubiyat oqibatida Yunoniston Makedoniyaga qaram bo'lib qoldi.

Yunoniston Makedoniya tarkibida. *«Yunonlar ozodligi Xeroniya ostonasida halok bo'lganlar bilan birgalikda dafn qilindi»*, degan edi Demosfen. Bu mag'lubiyatdan keyin Yunoniston aholisi o'z qismatini qo'rquv bilan kutib turishdi. Biroq Filipp II o'zini yunonlar podshosi deb e'lon qilmaydi. Filipp II yunonlar bilan birlashib, forslarga qarshi ittifoq tuzadi.

Mil. avv. 337-yilda Spartadan tashqari barcha yunon shahar-davlatlarining vakillari Korinfga yig'ildilar va Makedoniya hokimiyati ostida forslarga qarshi yurish maqsadida yunon shaharlari ittifoqini tuzdilar. Ular murosada tinch-totuv yashash, o'zaro urushlar olib bormaslik va bir-birining ichki ishlariga aralashmaslik to'g'risida bir qarorga keldilar.

▲ Aleksandr qo'shini Tir shahrini qamal qilmoqda

Biroq Filipp II forslarga qarshi yurishini amalga oshira olmasdan vafot etdi. Uning o'g'li Makedoniyalik Aleksandr hukmdor bo'ldi.

Demosfen (Demosthenes) (mil. av. 384-322) — yunon notig'i, siyosiy arbobi. Afinadagi demokratik kayfiyatdagi guruhning yo'l boshchisi. Notqlik san'atidan dars bergan, sud mahkamalarida, yig'ilishlarda nutq so'zlagan (61 nutqi, 56 ma'ruzasi saqlanib qolgan). Butun umri davomida Afinaning mustaqilligi va Yunoniston polislarining Makedoniyaga qarshi birlashishi uchun kurashgan. Makedoniya podshosi Filippga qarshi qaratilgan bir qancha nutq so'zlagan (bu nutqlar "filippik" nomi bilan mashhur). Hayotining so'nggida, dushmanlari ta'qibiga uchrab, Afinadan qochgan va zahar ichib o'lgan.

I. Vaqt jadvali bilan ishlash. Vaqt jadvalini chizish. Unda topshiriqlarda qayd etilgan voqealarni belgilang. Hisob-kitoblarni bajaring.

1. Qaysi voqea oldinroq vujudga kelgan aniqlang: Troyaga yurush yoki Nineviyaning qulashi.
2. Iskandar Zulqarnaynning sharq mamlakatlarida zamondoshi kim edi?
3. Yunonlarning forslar bilan bo'lgan urushlarida g'alaba qozonishidan Aleksandrning Hindistonga yurushi boshlanishigacha necha yil o'tganligini hisoblang.
4. Antik davrning oxirgi Olimpiya o'yinlari 394 yilda bo'lib o'tgan, shundan so'ng Olimpiya o'yinlari necha yil davomida o'tkazilmadi? Xozirgi vaqtgacha (2021) nechta o'yin bo'lib o'tdi?

II. Qadimgi Yunoniston tarixidagi eng muhim voqealarning sabab va oqibatlarini tushuntiring: Buyuk yunon koloniyalari; Yunon-Fors urushlari; yunon-makedon ittifoqining tuzilishi.

III. Qo'shimcha ma'lumot manbalaridan foydalanib, Qadimgi Yunonistonning taniqli shaxslari haqida taqdimot (5-6 slayd) tayyorlang.

IV. Taqqoslash jadvalini daftaringizga to'ldiring.

Taqqoslash uchun savollar	Afina	Sparta
Aholi tarkibi		
Aholining asosiy mashg'uloti		
Boshqaruv shakli		
Yutuqlar		

Xulosani guruhdoshlar bilan muhokama qiling. O'xshashlik va farqlar haqida xulosa chiqaring.

V. Ijodiy vazifalar.

1. “Qadimgi Yunoniston” mavzusida faqat: a) nomlar b) tushunchalar; v) madaniy foydalanib, yutuqlar mavzusida krossvord tuzing;
2. Dunyoning yetti mo'jizasi joylashgan mamlakatlarning sxematik xaritasini tuzing. Virtual sayohat qiling, har bir yodgorlik haqida gapirib bering.
3. Afina Akropolini rejalashtiring va virtual sayohat qiling. Uning diqqatga sazovor joylari haqida partadoshingizga xabar bering.
4. Perikl davridagi afinalik nomidan o'z ona shahringni madh etuvchi nutq tuzing.

7-§. Qadimgi Yunoniston madaniyati

Afinada ta'lim Afinada davlat maktablari bo'lmagan. Ota-onalar o'z bolalarini pedagogga (yunonchada «pedagog» so'zi «bolani yo'lda kuzatib boruvchi» ma'nosini anglatadi) haq to'lab o'qitishgan. Qonun bo'yicha faqat o'g'il bolalar uchun ta'lim olish majburiy bo'lgan.

Αα альфа	Ββ бета	Γγ гамма	Δδ дельта	Εε э псилон	Ζζ дзета	Ηη эта	Θθ тета
Ιι иота	Κκ каппа	Λλ ламбда	Μμ ми	Νν ни	Ξξ кси	Οο о микрон	Ππ пи
Ρρ ро	Σσ сигма	Ττ тау	Υυ и псилон	Φφ фи	Χχ хи	Ψψ пси	Ωω о мега

▲ Yunon alifbosi va toshdagi yozuv

Yetti yoshdan boshlab bolalarga yozuv va hisob o'rgatilgan. Stil bilan mum surkalgan taxtachalarga harflarni metall tayoqcha bilan yozishgan. Aksariyat fuqarolar uchun ta'lim shundagina iborat bo'lgan. Puldor ota-onalarning farzandlari esa **palestra** – xususiy gimnastika maktablarida tahsilni davom ettirishgan. Palestrada adabiyot o'qitilar, she'r yozish va musiqa ham o'rgatilar edi.

Qadimgi yunon maktabi. Vazadagi
chizilgan parcha
Markazda -o'qituvchi yozuv taxtasi va
stil bilan

Nima deb o'ylaysiz, nima uchun yunon maktablarida o'g'il bolalar tarbiyasi davlat ishi, qiz bolalar esa oilaviy masala hisoblangan?

O'g'il bolalar 14 yoshdan gimnastika bilan shug'ullanardilar. Ayni paytda ularga kurash, nayza otish va disk uloqtirish, uzunlikka va balandlikka sakrash hamda yugurish ham o'rgatilardi. O'spirinlar, shuningdek, qo'l jangi, harbiy ishlar va otga minib yurishni o'rganishgan.

Palestralarda mashhur haykaltaroshlar ishlagan haykallar turgan. Masalan, palestralardan birida Mironning «Diskobol» («Disk uloqtiruvchi») degan haykali o'rnatilgan. Haykal vositasida yigit kishi qanday bo'lishi – kuchli, jismonan barkamol va o'z vatani himoyasiga shay turishi kerakligi uqtirilgan.

Afinada oliy ma'lumot beradigan o'quv yurtlari ham bo'lgan. Ammo ularda faqat o'ta boy ota-onalarning farzandlarigina o'qish imkoniyatiga ega bo'lishgan. Bunday ta'lim muassasalarida astronomiya, geometriya, geografiya, tarix o'qitilardi.

Ta'lim olish muddati 3-4 yil davom etgan. Ana shundan keyin davlat ishlarida ma'lum bir lavozimni egallash imkoniyati vujudga kelgan.

*Pedagog –
Stil – ...*

*Palestra – ...
Miron – ...*

Fuqaro tarbiyasi. Yunonlar maktablarida faol fuqarolar, davlat himoyachilarini tarbiyalanishi lozim edi. Sportni rivojlantirish va Olimpiya o'yinlariga qiziqish ham shunga xizmat qilgan. Bolalikdanoq o'g'il bolalarga she'riyat va musiqaga muhabbat hissi singdirilardi.

Arslonni yenggan Gerakl haykaliga nazar tashlaymiz. Qadimgi yunon haykaltaroshi Gerakl ni barvasta pahlavon sifatida tasvirlagan. Orqa oyoqlarida turib olgan bahaybat arslon esa Geraklning yelkasidan ham kelmaydi.

Ammo nega Gerakl libossiz tasvirlangan? Bu qadimgi yunon tasviriy san'atining o'ziga xos jihatlaridan biridir. Haykaltarosh nazarida Geraklning kuch-qudratini ko'rsatish muhim bo'lgan. Haykaltarosh bahodirni kiyimda tasvirlasa, uning arslonni yengayotgan qudratli mushak va changallari, mashq ko'rgan tanasining go'zalligini his etmagan bo'lardik.

Umumiy ta'limdan tashqari, yigitlar ikki yil harbiy ta'lim ham olishgan. Birinchi yili ular uylarida yashar va safda yurish, qurol taqib yurish, ochlik va sovuqqa chidamli bo'lishni o'rganishardi. Ikkinchi yili esa ayrimlari Attika chegara qal'alarida harbiy xizmatni o'tashar, boshqalari Pirey bandargohida dengizchilik san'ati asoslarini o'rganishar edi.

Mamlakatni mudofaa qilish zarurati yuzaga kelgan taqdirda 30 yoshga to'lmagan erkaklarning barchasi qurol-yarog'lari va harbiy kiyim-kechaklari bilan ko'rikka yetib kelishi shart bo'lgan. So'ngra ular o'z xudolari, jonajon kulbasi va mamlakati uchun janglarga kirishgan. Vatanga muhabbat har bir fuqaroning fidoyiligi va jasorati hisoblangan.

Olimpiya o'yinlari . Sport barcha yunonlar uchun sevimli mashg'ulot bo'lgan edi. **Mil. avv. 776-yilda** ilk bor Olimpiya o'yinlari o'tkazilgan. Ana shu sanadan boshlab har to'rt yilda bir marta Olimp tog'ida muqaddas olov Quyosh nurlaridan yondirilib, Yunonistonning to'rt tarafi dan kelgan sportchilar beshkurashda bellashar edi.

Beshkurash esa uzunlikka sakrash, disk uloqtirish, nayza uloqtirish, yugurish va kurashdan iborat bo'lgan. Otchoparda aravalarda va otlarda poyga uyushtirilar edi. Odamlar va sportchilar Olimpiyaga eson-omon yetib kelishlari uchun o'yinlar o'tkazilayotgan paytda urushlar to'xtatilgan.

Yunonistondagi Olimpiya o'yinlari Olimp xudosi Zevs sharafiga bag'ishlab o'tkazilgan. Afsonalarga ko'ra, Olimpiya o'yinlari asoschisi Gerakl hisoblangan. Olimpiya o'yinlarida faqat jinoyat sodir etmagan, sha'niga dog' tushirmagan ozod yunon ishtirok etishi mumkin bo'lgan.

Musobaqalarda uch karra g'alaba qozongan sportchi Olimp tog'ida o'z haykalini o'rnatirishga haqli bo'lgan. Yunonlar yil hisobini ham Olimpiya o'yinlariga qarab yuritganlar. G'oliblar muqaddas zaytun daraxti novdalaridan to'qilgan gulchambar bilan taqdirlanganlar.

Xristian dini tarqalishi natijasida xudo Zevs sharafiga bag'ishlangan Olimpiya o'yinlari Rim imperatori Feodosiy tomonidan taqiqlangan.

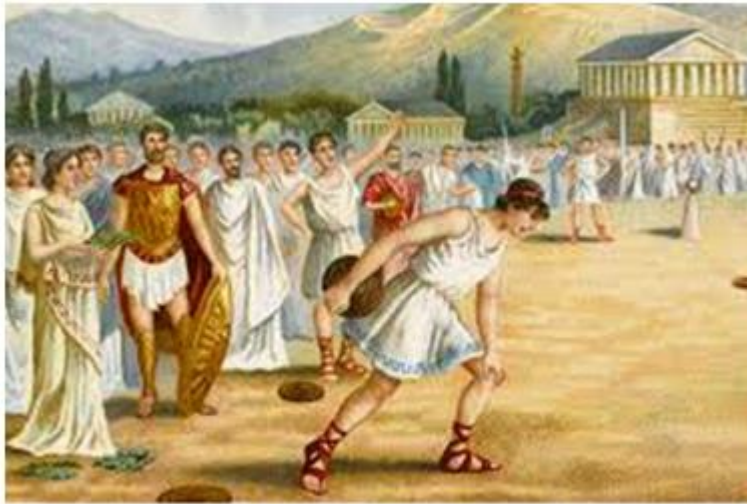
Mil. 394-yilda sodir bo'lgan zilzila oqibatida Olimpiya o'yin maydoni vayron bo'lib, qadimgi Olimpiya o'yinlarini o'tkazish butunlay to'xtab qoladi.

Nihoyat, **1896-yilda** Olimpiya o'yinlari qayta tiklandi. Olimpiya o'yinlari ochiladigan kunda qadimgi mash'ala yoqish odati hozirgacha saqlanib qolgan. Quyosh nurlaridan yondirilgan mash'ala Olimpiya musobaqalari o'tkaziladigan joyga keltiriladi.

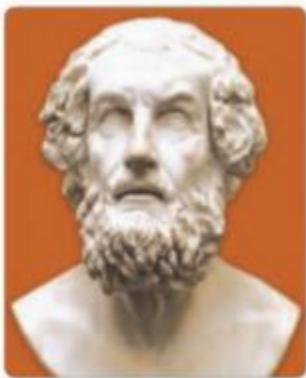
Mustaqil O'zbekistonimizning sportchilari Olimpia o'yinlarida qanday yutuqlarga erishishganligi haqida mulohaza yuriting.

Gomerning «Iliada» va «Odissey» dostonlari. Yunonlar Kichik Osiyoda joylashgan Troyaga mo'l-ko'l o'lja ilinjida urush boshlaganlar.

▲ Qadimgi Olimpia o'yinlari "Disk uloqtirish"

Biroq yunon rivoyatlari boshqa bir sababni ham bayon qiladi. Eng chiroyli ayol Sparta podshosining rafiqasi Sohibjamol Yelena edi. Troya podshosining o'g'li Paris Sparta podshosinikiga keladi va Sohibjamol Yelenani Troyaga o'g'irlab ketadi. Voqeadan xabar topgan Sparta podshosi Parisdan qasos olishga ahd qiladi va barcha yunonlarni Troya bilan urushga chaqiradi. Yunonlar to'qqiz yil Troyani behuda qamal qiladilar.

▲ Gomer

Qadimgi yunon shoiri Gomer «**Iliada**» va «**Odisseya**» poemalarini yozdi. «Iliada» ana shu urushning oxirgi, o'ninchi yili haqida hikoya qiladi. Odisseyning maslahati bilan yunonlar ayyorlikni ishga soladilar: ichi bo'm-bo'sh ulkan yog'och ot yasashadi. Ana shu yog'och ot ichiga yunon qo'shinlarining bir qismi yashiringan, qo'shinning boshqa bir qismi esa yaqindagi orollardan biriga o'rnashib olgan edi. Troyaliklar yunonlar qamal qilishni to'xtatishdi va Troya homiysi **Afina Palladaga** xush kelishi uchun bizga ot sovg'a qilibdi, degan xulosaga kelib, yo'g'och otni shaharga olib kiradilar.

Kechasi otning ichidan chiqqan jangchilar darvozalarni ochadilar va Troya bosib olinadi. Hozirgi tillarda «Troya oti» iborasi xosiyatsiz sovg'a-salom ma'nosini anglatadi.

«Iliada» dostonining bosh qahramoni Axillesdir. O'g'lining mangu barhayot bo'lishini istagan ona chaqalog'ini Stiks daryosi(qadimgi yunon miflariga asosan

yer osti saltanatidagi daryo)ga botirib oladi. Ayni paytda Axillesning onasi ushlagan tovoniga suv tegmasdan qoladi. Janglardan birida Axilles tovoniga tekkan o'qdan halok bo'lgan. O'sha kezlardan beri «Axilles tovon» iborasi nozik joyni anglatadi.

Troya urushi nihoyasiga yetdi. Yunonlar Troyani taladilar va mo'l-ko'l o'ljalar bilan uyga qaytmoqchi bo'lishdi. Ular Egey dengizi orqali uzoq va xatarli yo'llardan o'tishlari kerak edi.

XIX asrning oxirida nemis olimi **Genrix Shlimann** Gomer hikoyalarini tadqiq qilib, Troya joylashgan yerni aniqladi. Olim Turkiyadagi Hisorlik tepaligi xarobalari hududida qazishma ishlarini boshlab yubordi va chindan ham Troya qoldiqlarini topdi.

*Troya – ... Gomer – ... Shliman – ...
«Axilles tovon» iborasi ...*

Yunonistonda teatr. Bundan ikki yarim ming yil muqaddam Yunonistonda teatr dunyoga keldi. «Teatr» so'zi yunonchadan tarjima qilganda «tomoshalar joyi», «tomoshaxona» degan ma'nolarni anglatadi. Dastlab, teatr Dionis xudosini ulug'lash shakli sifatida xizmat qilgan. Keyinchalik tomoshalar faqat bayramlarda uyushtirilgan. Erta tongdan boshlangan tomoshalar kun bo'yi davom etardi. Tomoshabinlarga bir necha pyesalar namoyish etilardi.

O'zbekiston tarixidagi dastlabki teatr qachon vujudga kelgan?

▲ Afinadagi teatr (hozirgi holat):
 1 — tomoshabinlar uchun o'rindiqlar;
 2 — orkestr 3 — devor

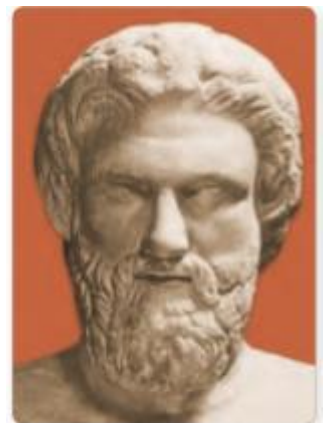
Teatrda kirish uchun arzimagan tomosha haqi yig'ilgan. Qashshoq fuqarolarga teatrda borishi uchun pul berilar edi.

Sahnada barcha rollarni faqat erkaklar ijro etishgan. Namoyish ishtirokchilari quvnoq, qayg'uli va yovuz qiyofadagi turli niqoblardan foydalanganlar. Teatrlarda o'zaro kurash namoyish etilgan, odatda qatnashuvchi kishilar halok bo'lishi bilan tugaydigan pyesalar tragediya deyilgan. «**Shoh Edip**» va «**Antigona**» singari eng mashhur tragediyalarni Sofokl yozgan.

Ajoyib qochiriqlar, quvnoq sahnalar, nozik yumorga boy komediyalar esa inson nuqsonlari ustidan kuladi. Aristofan komediyalar ustasi edi.

«Teatr» yunon tilidan tarjima
 qilinganda ...
 Tragediya — ... Komediya — ...

▲ "Komediyaning otasi" Aristofan

Haykaltaroshlik va me'morchilik. Yunonlar nafaqat podsholar va zodagonlar uchun saroylar, balki hamma odamlar foydalanadigan jamoat binolarini ham barpo etishgan. Haykallar va boshqa haykaltaroshlik asarlari faqat saroy a'yonlari uylarini bezamasdan, ayni paytda shahar maydonlari, ibodatxonalar, hammaga ochiq tomoshabog'lar va stadionlarni ham bezab turgan.

Ibodatxonalar va boshqa jamoat binolari toshdan barpo etilgan. Xususiy uylar esa g'ishtdan va paxsadan qurilgan.

Yunon haykaltaroshlari o'z xudolari hamda mashhur olimlari, Olimpiya o'yinlari g'oliblari yoki jangda zafar quchgan qahramonlar sharafiga haykallar tiklashgan.

Eng buyuk yunon haykaltaroshlaridan biri Fidiy edi. U Afinada Parfenon barpo etilishi va Akropolning qayta qurilishiga boshchilik qilgan. Uning mashhur asari, Yer yuzidagi yetti mo'jizaning biri hisoblangan olimpiyalik Zevs haykalidir. Arxitektor va haykaltarosh Dedal Minos degan podsho uchun mashhur Labirint saroyini barpo etgan.

▲ Afinadagi Akropol.Tiklangan

Akropol markazida bunyod etilgan Parfenon Yunonistondagi eng a'lo marmar toshlardan qurilgan. Yorug'lik tushishiga qarab u o'z rangini oltin rangidan havorang yoki kulranggacha o'zgartirib, tuslanib turgan.

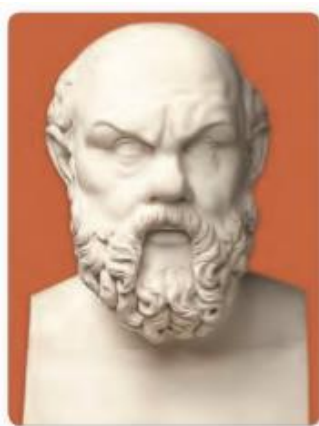
Afina Pallada - qadimgi yunon mifologiyasida - donolik, harbiy strategiya va taktika ma'budasi

Qadimgi Yunoniston olimlari va mutafakkirlari

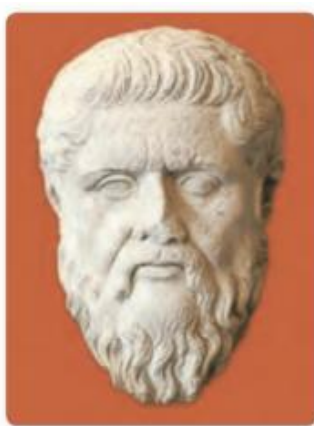
Fan. Miletlik Fales yunon fanining asoschisi hisoblanadi. Uning ismi donolik timsoliga aylandi. Fales astronomiya, matematika, fizika sohasida kashfiyotlar qildi.

Afsonaga ko'ra, Fales Misrda bo'lganida, u piramidaning balandligini aniq belgilab, fir'avnni hayratda qoldirgan. Olim tayoq soyasining uzunligi uning balandligiga teng bo'ladigan paytni kutdi va keyin piramida soyasining uzunligini o'lchadi.

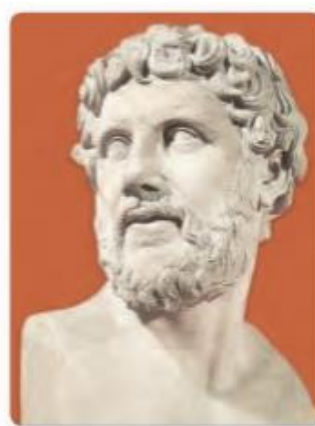
Samos orolidan Pifagor matematikaga katta hissa qo'shgan. U ko'paytirish jadvalini yaratgan.

▲ **Sokrat**

▲ **Platon**

▲ **Demokrit**

Sirakuzalik Arximed esa mexanika asoschilaridan biri xisoblanadi.

Yevropa tibbiyotining asoschisi hisoblangan buyuk olim Gippokrat bo'lib, hozirgacha ayrim davlatlarda shifokorlar Gippokrat qasamyodini qabul qilishadi, uning asosi bemorga yordam berishdir.

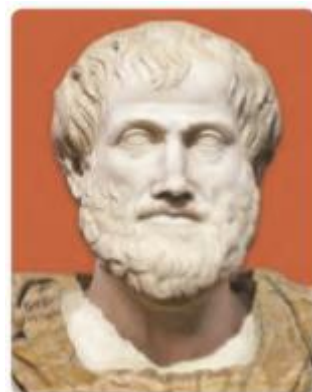
Mashhur olim Eratosfen birinchi bo'lib Yerning o'lchamini aniq hisoblab chiqdi.

Mil. avv. V asrda yashagan Gerodot «Tarix» deb nomlangan kitob yozgan. Qadimda Gerodotga «tarixning otasi» degan nom berilgan. «Tarix» asarida yunon-fors urushlari, yunonlarning Sharq xalqlari bilan munosabatlari tasvirlangan.

Yunon faylasuflari. Qadimgi Yunoniston tarixida falsafa alohida o'rin tutadi, tarjimada "donolikka muhabbat" degan ma'noni anglatadi. Uning ko'plab vakillari Yunonistondan yetishib chiqqan.

Suqrot inson adolat qonunlari asosida yashashi kerak, deb o'rgatgan. Sokratning shogirdi Platon Afina akademiyasini yaratib, dunyo tuzilishini tushuntirishga harakat qilgan.

Demokrit ilm olish orqali yovuzlik va baxtsizlikni bartaraf etish mumkin deb hisoblagan. Mashhur Makedoniyalik Aleksandrning ustozlari Arastu - zamonaviy ilmiy bilimlar asoslarini asoschilaridan biri hisoblanadi.

▲ Aristotel

Yunon faylasufi Diogen *«Insonda hech qanday ehtiyojlar bo'lmasligi shart»* degan fikrni o'z ta'limotiga asos qilib oldi. Hayotdagi barcha qulayliklardan voz kechgan Diogen bir bochkada kun kechirgan. Afsonalarga ko'ra, Makedoniyalik Aleksandr undan: «Senga qanday yordam berishim mumkin?» deb so'raganida, Diogen: «Nariroq tursang-chi, quyoshni to'sma!» deya kinoya qilgan ekan.

▲ Diogen va Makedoniyalik Aleksandr

Afinalik donishmandlar. Afinalik mashhur faylasuf Sokrat (Sharqda keyinchalik «Suqrot» tarzida aytilgan) o'zining dono hikmatlari tufayli shaharning eng aqlli kishisi deb e'lon qilingan edi. Bunga javoban Suqrot shunday debdi: «Hech narsani bilmasligimni bilganim uchun ham meni donishmand deb hisoblashsa kerak».

Suqrot o'z fikrlarini og'zaki bayon qilgan. Uning g'oyalari Platon degan boshqa bir yunon faylasufi orqali bizgacha yetib kelgan. Platonni biz «Aflotun» sifatida bilamiz.

Suqrot fuqarolarning axloqiy-ma'naviy tarbiyasiga katta ahamiyat bergan. Delfiya ibodatxonasidagi bitik uning sevimli hikmati bo'lgan: *«O'z-o'zingni angla!»*

Suqrot, ayniqsa, ochko'zlik va molparastlik singari nuqsonlarni qattiq tanqid qilgan. Bozor bo'ylab sayr qilib yurganida shunday degan ekan: «Shuncha narsadan bemalol voz kechib ham yashash mumkinligi naqadar ajoyib!»

Suqrot Afinadagi ba'zi tartiblarni qo'rqmasdan tanqid qilgani uchun o'limga mahkum etilgan. Olimning boshqa bir davlatga qochib ketish imkoniyati bo'lsa-da, uni rad etgan. Suqrot tarixda odamgarchilik, sabr-matonat va jasurlik timsoli bo'lib qolgan.

Miron (miloddan avvalgi V asr) — yunon haykaltaroshi, ilk antik davrning yirik namoyandasi. Afinada yashagan. Miron asarlarida inson tanasi go'zalligini harakat bilan uyg'unlikda tasvirlagan. Miron asarlari (asosan, bronzadan ishlangan) saqlanmagan, ular haqida qadimgi mualliflarning asarlari va Rimda marmardan ishlangan nusxalari orqaligina tasavvurga ega bo'lamiz. "Disk irg'ituvchi", "Afina va Marsiy" asarlarini misol keltirish mumkin

Qadimgi Yunoniston afsonalari

Afsonalar: haqiqat va uydirma. Yunon afsonalari – xudolar va bahodirlar haqidagi rivoyatlardir. Ularning qahramonlari turli xil titanlar, yovuz maxluqotlar, sirenalar (yarim qush, yarim ayollar), kentavrlar (yarim otlar, yarim odamlar), sikloplar – peshanasida bitta ko'zi bo'lgan afsonaviy mavjudotlar va boshqalardir.

Afsonalar (yunon tilida «mif») mamlakat tarixidagi qadimgi davr haqida ko'p narsalarni bilishga imkon beradi. Ular Olamning yaratilishi, Yer yuzida hayot va

odamning paydo bo'lishi, qahramonlar jasorati va dengiz sayohatlari haqida hikoya qiladi.

Titanlar – ... Sirenalar – ...
Kentavrlar – ... Sikloplar – ...

Yunon afsonalari rang-barang va qiziqarlidir. Olam va xudolarning kelib chiqishi haqidagi afsona ham maroqli. Eng avvalo (Yer va Osmon) Geya va Uran paydo bo'ldi. Ularning farzandlari – titanlar Olimp tog'ida yashovchi xudolar ularni taxtdan ag'darmaguncha olamga hukmronlik qilganlar.

Afsonalarda aytilishicha, azalda Yer hamma tomondan dengizlar bilan o'ralgan. Dastlab ularning hukmdori Okean degan titan bo'lgan. Atlas degan titan ulkan osmon gumbazini yelkalasida suyab turgan.

Yunonlarning rivoyatlari Gerakl, Axilles, Tessey, Ayaks va boshqa bahodir qahramonlar jasorati haqida ham hikoya qiladi. O'n ikki jasorati tufayli Gerakl Olimp tog'idagi xudolar saltanatida faxrli o'ringa ega bo'lgan ekan.

Qadimgi yunonlarning xudolari. Qadimgi yunonlar ham ularning hayoti va tevarak olam ko'zga ko'rinmas sirli kuchlarga tobe ekanligiga ishonganlar. Bu ko'rinmas kuchlarni yunonlar xudolar deb atadilar. Xudolar ularning Yer yuzi va marhumlar saltanatidagi hayotida hukmron edi. Qadimgi yunonlarning uch xudosi Olamni boshqarar edi: Zevs osmonda, Poseydon dengizda, Aid marhumlar saltanatida oliy xudo, deb hisoblangan.

Qadimgi yunonlarning xudolari nomlarini yod oling

Zevs	oliy xudo va qolgan barcha xudolarning rahnamosi
Poseydon	Zevsning inisi, dengiz hukmdori
Aid	Zevsning inisi, marhumlar saltanati xudosi
Afina	Zevsning qizi, jangari ayol, donishmandlik ilohasi
Apollon	Zevsning o'g'li, yorug'lik, musiqa va she'riyat xudosi
Gelios	Quyosh xudosi
Geya	Yer ilohasi

Femida	adliya ilohasi
Gefest	temirchilar va hunarmandlar xudosi
Artemida	ov xudosi
Ares	urush xudosi
Dionis	uzumchilik xudosi

O'rta Osiyoda qadimda mavjud bo'lgan ko'p xudolik dinlariga misollar keltiring.

I. Savollarga javob bering va javobingizni tushuntiring.

1. Yunon alifbosi va Finikiya alifbosining farqi nimada edi? Qaysi biri qulayroq va nima uchun?
2. Qadimgi yunon maktabida nimalar o'rgatilgan? O'g'il bolalarga qanday maqsadda notiqlikka o'rgatilganini ko'rib chiqing.
3. Qadimgi yunon ibodatxonasining tuzilishining xususiyatlarini aytib bering.
4. Qadimgi Yunonistonni qanday me'moriy inshootlar ulug'lagan? Bunday mahobatli binolarni qurishdan maqsad nima edi?
5. Yunon haykaltaroshlari kimning tasvirini yaratgan? Qaysi haykaltaroshlarning nomlari insoniyat xotirasida qoldi?
6. Qadimgi yunon san'atining o'ziga xos xususiyatlari nimada? Qadimgi yunon tuzilmalarining asosiy elementlari bilan tanishing. Sizning shahringizdagi zamonaviy binolarda shunga o'xshash elementlarni toping. Tadqiqotlaringizni guruhdoshlaringizga taqdim eting.
7. Teatrning yaratilishi Dionis xudosi ga sig'inish bilan qanday bog'liqligini tushuntiring.
8. Qadimgi yunon teatri va hozirgi zamon teatri o'rtasidagi farqlarni ayting.
9. Qadimgi Yunonistonda teatr "kattalar maktabi", tragediyalar mualliflari esa "donolik yetakchilari" deb atalgan. Teatr nimani o'rgatdi?
10. Olimpiya o'yinlari necha yil oldin boshlangan? Qadimgi yunon va zamonaviy o'yinlarni solishtiring. Taqqoslash mezonlarini o'qituvchi bilan muhokama qiling.

11. Yunonlar asosiy sport turlarini o'zlashtirishdan qayerda foyda olishlari haqida o'ylab ko'ring. Qadimgi Yunonistondagi Olimpiya o'yinlari tarixidagi eng qiziqarli faktlar va mashhur chempionlar haqida bilib oling. Guruhdoshlaringizga kichik kashfiyotlaringiz haqida aytib bering

II. Guruh muhokamasi uchun

Ma'lumki, Gomer Miloddan avvalgi IX-VIII asrlarda "Iliada" dostonini yaratgan. Bu asarni tarixiy manba deb hisoblash mumkinmi?

III. Taqqoslash jadvalini daftaringizga to'ldiring.

Jadvalni daftaringizga to'ldiring. Qadimgi yunon olimlarining nomlarini yozing va ularning jahon madaniyati xazinasiga qo'shgan hissasini oching.

IV. Ijodiy vazifalar.

1. Troya urushi qahramonlari haqida xabar tayyorlang.

Suqrot aforizmidan:

Seni ko'rishim uchun gapir.

Kim dunyoni ko'chirmoqchi bo'lsa, o'zi harakat qilsin!

Kim xohlaydi - yo'l qidiradi, kim xohlamaydi - sabab izlaydi.

2. O'zingizga ko'proq yoqqan aforizmni tanlang va aforizmning ma'nosini tushuntirib, qisqacha insho-mulohaza yozing.

8-§. Qadimgi Rim

Qadimgi Italiya

Tabiiy sharoiti va qadimgi aholisi Italiya qulay tabiiy sharoitda Apennin yarim orolida joylashgan. Uch tomondan O'rta er dengizining iliq suvlari bilan yuviladi. Baland Alp tog'lari sovuq shimoliy shamollardan himoya qiladi. Pastki tog' tizmasi butun yarim orol bo'ylab - Apennin tog'lari bo'ylab cho'zilgan. Apennin tog'lari minerallar va qurilish toshlariga boy. Apennin tog'lari etagida dehqonchilik va chorvachilik uchun qulay unumdor vodiylar va tekisliklar

joylashgan. Issiq quyosh ostida past adirlarda uzum, apelsin, limon, bodom, anor pishadi. Yarim orolda chorva mollari ko'p bo'lgani uchun qadimgi yunonlar uni Italiya - "buzoqlar mamlakati" deb atashgan.

«Italiya» so'zi (yunoncha «vitulus» so'zidan) buqa, buzoqcha ma'nosini bildiradi. **Mil. avv. VIII-VI asrlarda** Italiya sohillarida koloniyalarga asos solgan yunonlar bu mamlakatda sigirlarni o'tlatish uchun ajoyib o'tloqlarni topganlar.

Qadimda Italiyada turli tillarda so'zlashuvchi ko'plab qabilalar yashagan. Eng ko'pi – etrusklar bo'lgan. Ular zo'r dehqonlar, mohir hunarmandlar va tajribali dengizchilar edi. Tiber daryosining quyi oqimida lotinlar qabilasi yashagan. Lotinlar etrusklardan harbiy ishlarda, dinda, davlat tuzilishida, turmush tarzida va kiyim-kechakda ko'p narsani o'rganganlar. Rim shahrining barpo etilishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan lotinlardir.

Mil. avv. VIII asrda etrusklar Italiyada 12 ta shahar-davlatning ittifoqini tuzishadi. Etrusklar Sharq mamlakatlari bilan erkin savdo-sotiq qilish uchun yunon koloniyalariga qarshi kurash boshladilar. Afrikaning shimoliy sohilida joylashgan Finikiya koloniyasi Karfagen shahar-davlati ham ularga qo'shildi. Avvaliga karfagenliklar va etrusklar g'alaba qozonishdi, ammo ko'p o'tmay yunon qo'shini ularni quruqlik va dengizda tormor qildi.

*Italiklar – ... Etrusklar – ...
«Italiya»ning ma'nosi – ...*

Rimga asos solinishi. Rim shahri dunyodagi eng qadimiy shaharlardan biridir. U "abadiy shahar" deb nomlanadi. Uning qachon tashkil etilgani aniq emas. Faqat afsonalar saqlanib qolgan. Ulardan biriga ko'ra, shaharga troyalik qahramon Eneyning avlodi – Romul miloddan avvalgi 753-yilda asos solgan.

Romul birinchi Rim shohi bo'lgan. "Abadiy shahar" yetti tepalikda joylashgan. Ulardan asosiylari Palatin va Kapitoliydir. Romul Palatinga, shuningdek, olijanob va boy odamlarga joylashdi. Romuldan keyin bu yerda doimo Rim qirollari, keyinroq esa Rim imperatorlari yashagan. Kapitoliyda rimliklar xudolar uchun ibodatxonalar qurdilar. Adirlar orasida katta botqoqlik bor edi. Birinchi

ko'chmanchilar uni quritdilar va bu joyda bozor maydoni - **forum** qurdilar. Yer osti suvlarini Tiber daryosiga quyish uchun er osti kanali bugungi kungacha saqlanib qolgan.

RIM AFSONASI (Plutarx bo'yicha)

Mars xudosining irodasi bilan ruhoniy Romul va Rem egizaklarini dunyoga keltirdi. Ularni daryoga tashlashni buyurdilar. Suv oqimi chaqaloqlar bo'lgan savatni qirg'oqqa yuvdi. O'g'il bolalarni bo'ri topib katta qilgan va ular cho'pon oilasida o'sgan. Ko'p o'tmay, odamlar bu qirollik odamlari ekanligini bilishdi. Qadimgi odatga ko'ra, aka-uka shahar qurishi

Kapitoliy bo'risi.
bronza haykal-

kerak edi. Ularning o'rtasida nizo bor edi: buni kim qilishi kerak? Buni jang hal qildi. Shiddatli jangda Romul Remni o'ldirdi va uning nomini olgan shaharga asos soldi.

Qadimgi Rimda boshqaruv. Ilgari rimliklar o'z hukmdorlarini saylashardi. Hukmdorlar ham harbiy boshliq, ham sudya, ham kohin bo'lishgan. Laqabi Mag'rur Tarkviniy degan kishi mamlakatga saylab qo'yilgan hukmdorni o'ldirib, hokimiyatni egallab oldi.

Bundan darg'azab bo'lgan aholi qo'zg'olon ko'tarib, Tarkviniyni miloddan avvalgi 509-yilda shahardan haydab yubordi. Shahar ahli butun hokimiyat bir kishi qo'lida jamlanishiga yo'l qo'ymaydigan boshqaruv shakliga o'tishga qaror qiladi. Podsho hokimiyatining ag'darilishi Rim respublikasi asosini yaratdi.

Rim respublikasi

Respublikani boshqarish. Rim hukmdorlari muhim masalalarni muhokama qilish uchun Xalq majlisini chaqirganlar. Xalq majlisi urush e'lon qilar, sulh tuzar, qonunlarni tasdiqlar va bekor qilar, barcha muhim mansabdor shaxslarni tayinlar edi. Bu majlisning qarorini Senat tasdiqlagan, lotinchadan tarjima qilinganda «senat» so'zi «oqsoqollar kengashi» degan ma'noni anglatadi. Rimning tub aholisi

patritsiylar, Rimga ko‘chib kelgan odamlar va ularning avlodlari **plebeylar** deb atalgan. Rim boshqaruvida faqat patritsiylar ishtirok eta olar edi.

Yurtimiz aholisi qachondan o‘zbeklar deb atala boshlagan?

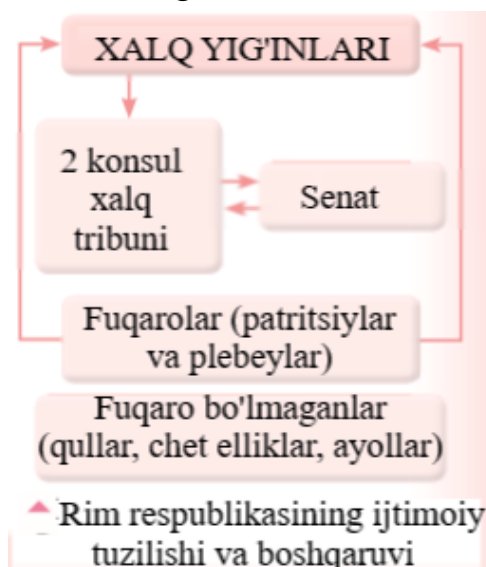

▲ Rim aholisi

Mil. avv. VI asr oxiridan Rim davlati respublika deb yuritila boshlangan. Lotinchadan tarjima qilinganda «respublika» so‘zi «xalq ishi, umumiy ish» degan ma’nolarni anglatadi («res» – ish, «publika» – xalq). Xalq majlisi patritsiylardan ikki kishini bir yil muddatga hokim qilib saylagan. Ular konsullar deb atalgan.

Badavlat odam turli yo‘llar bilan saylovchilarni o‘z tarafiga og‘dirib, bepul tushlik uyushtirishgan, sovg‘a-salom tarqatishgan va shunga o‘xshash ishlarni amalga oshirishgan.

Saylov kuni konsullikka o‘z nomzodini qo‘ygan badavlat kishilar «**kandida**» deb ataluvchi oq-harir libos kiyib olishgan. Hozirgi «kandidat», ya’ni qandaydir lavozimni egallashga harakat qiluvchi nomzod shaxs ma’nosini beruvchi so‘z ham «kandida»dan kelib chiqqan. Oq rang nomzodning vijdoni ham uning libosidek beg‘ubor va pokiza bo‘lishi

kerakligini bildirgan.

Senat – ... Patritsiylar – ...
Plebeylar – ... Respublika – ...

Senat mamlakatda katta hokimiyatga ega bo'lgan. Birorta ham qonun Senatda muhokama etilmasdan turib, Xalq majlisi tomonidan qabul qilinmasdi. Asosiy mansabdor shaxslar – konsullar esa bevosita davlatni boshqarar edilar. Qadimda eng tajribali va hurmatli kishilar Senatda o'rin egallagan bo'lsa, vaqt o'tishi bilan konsullar hech bir saylovsiz Senatda o'rin egallab oladigan va uning umrbod a'zosiga – senatorga aylanadigan mavqega erishdilar.

Urush boshlangan taqdirda yoki xalq qo'zg'oloni ro'y berganda Senat taklifi bilan diktatura o'rnatilgan. Fuqarolar orasidan diktator (lotincha "so'zlash, jazolash") tayinlanardi. Diktator cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan. Ammo u hokimiyatda olti oydan ko'p tura olmas edi.

Har bir konsulni 12 kishidan iborat faxriy qorovul– liktorlar qo'riqlab yurardi. Konsul jinoyatchilarni jazolash imkoniyatiga egaligi alomati sifatida liktorlar yelkalariga o'rtasiga boltacha sanchilgan qayishqoq arqonchalardan bog'lama taqib yurishardi.

Konsullar ikki nafar bo'lib, ular muhim masalalarni hal etayotganda birlari bilan maslahatlashib olishi kerak bo'lgan. Konsullar yil davomida Rim respublikasini boshqarib, rimliklarni sud qilar edilar. Harbiy davrlarda esa ular qo'shinlarga qo'mondonlik qilishgan. Har yili ular Xalq majlisiga hisobot berar edilar. Rim respublikasida xalq tribuni lavozimi ham ta'sis etilgan. Xalq tribunlari qashshoq rimliklar manfaatlarini ifoda etgan. Ular majlislarda barcha fuqarolarning teng va yashirin ovozi bilan saylanar edi. Xalq tribuni «veto» (taqiqlayman) so'zini aytishi mumkin bo'lgan, bunday holda qonun qabul qilinmas edi.

Diktator – ... Liktorlar – ...
Konsullar – ... Xalq tribuni – ...

«12 jadval qonunlari» Qadimgi Rim qonunchiligi ogʻzaki qonunlarga asoslangan edi. Sudlarda koʻpincha adolatsiz qarorlar chiqaruvchi patritsiylar majlis tuzar edilar. Plebeylar talabiga koʻra, oʻnta patritsiydan iborat hayʼat tuzilib, ular qonunlarning yozma majmuasini tuzishlari kerak boʻlgan. Ammo hayʼat bu ishni oxiriga yetkaza olmagan.

Oʻshanda asosan plebeylardan iborat boʻlgan Rim qoʻshinlari isyon koʻtaradi. Ular Rim atrofidagi Muqaddas togʻga ketib qoladilar va oʻz qonunlariga ega boʻlgan yangi shahar tashkil qilamiz, deb ogohlantiradilar.

Plebeylarning muhim gʻalabasi XII jadval qonunlari boʻldi. Xalq majlisi ularni miloddan avvalgi 451-450 yillarda qabul qilgan. Ular 12 ta yogʻoch taxtaga yozilgan va shahar maydonida namoyish etilgan. Endi hech kim qonunlarni bilmasligini daʼvo qila olmas edi. XII jadval qonunlari fuqarolarning shaʼni va qadr-qimmatini himoya qildi, erkin shaxsning hayoti va mulkiga suiqasd qilish uchun qattiq jazolarni belgiladi.

▲ “12 jadval” qonunlarini ishlab chiqilishi

“12 jadval” qonunlaridan parcha.

- davlat mulkini oʻzlashtirib olish va davlat mablagʻlarini oʻzlashtirish, pora berish, qalbakilashtirish;

-taqiqlangan yigʻin va uyushmalarda qatnashish, chayqovchilik;

-soliqlardan qochish.....taqiqlanadi

Matnni qoʻshimcha manbalardan foylanib davom ettiring.

O'rtayer dengizida hukmronlik uchun kurash

Rim armiyasi. Rimning kuchli qo'shini tashqi dushmanlardan himoyalash va qo'shni mamlakatlarning yerlarini bosib olish uchun zarur edi. Dastlab qo'shinga yermulkka ega bo'lgan rimliklar olingan. Keyinchalik qo'shin doimiy harbiy kuchga aylangan. Armiyada 17 yoshga yetgan erkak fuqarolar xizmat qila olgan. 80 kishidan iborat jangchilar guruhi senturiyalar deb yuritilgan. Bir necha senturiyalar kogortani, 10 ta kogorta legionni tashkil etgan. Jangchilar ning ko'pchiligi yaxshi ta'lim olgan askarlar bo'lib, ular maosh olishlaridan tashqari kiyim va yarog'-aslahalar bilan ta'minlangan. Xizmat muddati 25 yil bo'lgan. Shuncha muddatdagi xizmati evaziga legioner uy-joy, durustgina oylik maosh olish va Rim tarkibidagi turli o'lkalarda xizmat qilish imkoniyatlariga ham ega bo'lar edi.

▲ Rimlik legioner.
Tiklangan.

Rimliklar o'ziga xos jang olib borish taktikasini ishlab chiqishgan: avvaliga shahar qurshab olinar, so'ngra esa katapulta degan qamal quroli bilan devorlarni teshishar va shaharga bostirib kirishar edi. Pishiq metal taxtachalardan tiklangan uzun ko'tarma minoralar yordamida baland devorlardan oshib o'tardilar.

Harbiy guruhlar davlat hududi bo'ylab tezroq harakatlanishi uchun mamlakatda soz (tekis) yo'llar tarmog'i barpo etilgan, bu yo'llar bilan mamlakatning har qanday o'lkasiga borish mumkin bo'lgan. Davlat chegaralarida tosh qal'alar qurilgan.

Janglardagi zafardan so'ng Senat qaroriga ko'ra, Rim qo'shinlari g'alaba (triumf)ni nishonlaganlar. Tantanada qo'shinlar boshida lavr gulchambari taqib olgan g'olib sarkarda to'rtta oq arg'umoq qo'shilgan aravada kirib kelgan. Uning ortidan o'ljalar ham keltirilgan.

Senturiyalar – ... Legion – ...
Kogorta – ... Triumph – ...

Puni urushlari. **Mil. avv. III asr o'rtalariga** kelib, Rim butun Italiyani zabt etishga erishdi. Shu tariqa Rim davlatining hududi kengayib bordi.

Bu paytda Shimoliy Afrikaning sohillarini, Sardiniya, Korsika orollarini o'z ichiga olgan qudratli davlat – Karfagen quldorlari Sitsiliya orolining g'arbiy qismini egallab olgan edilar. Aynan Sitsiliya masalasi Rim va Karfagen o'rtasidagi urush boshlanishiga sabab bo'ladi.

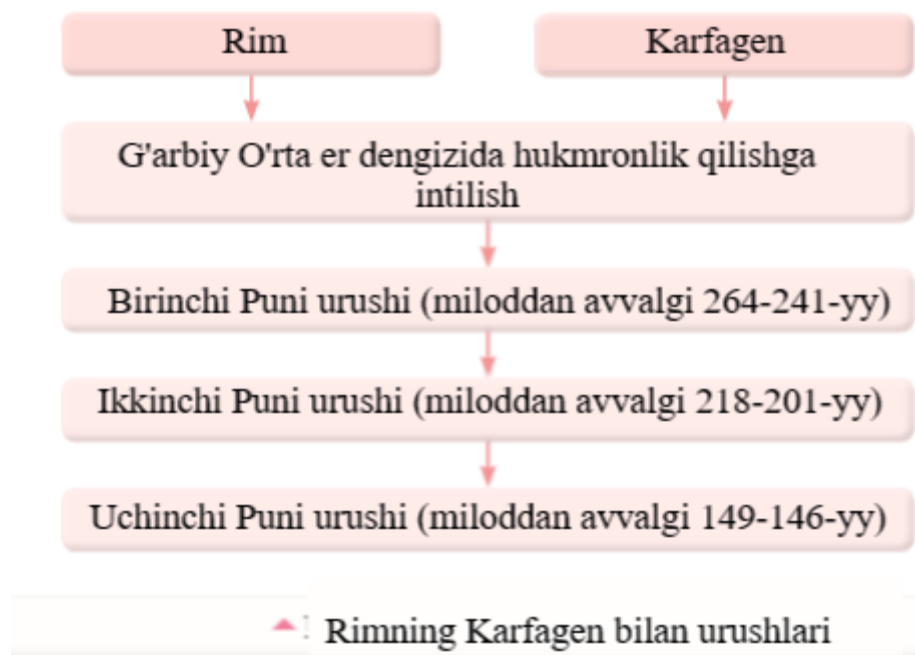
Rimliklar Karfagen bilan uch marotaba urushdilar. Bu urushlar tarixga Puni urushlari nomi bilan kirgan edi, negaki, rimliklar Karfagenni Puna deb atashardi. Birinchi urushda rimliklar g'alaba qozondilar va Sitsiliyani bosib olib, karfagenliklarni o'zlariga o'lpon to'lashga majbur qildilar.

Karfagen quldorlari Ispaniyaning katta qismini bosib oldilar. Karfagen armiyasiga tajribali sarkarda Gannibal boshchilik qilardi.

Karfagen – ... Gannibal – ...
Puna – ...

Karfagenning vayron etilishi. Gannibal qo'shinlarining Ispaniyadan Italiyaga qarshi yurishlari tufayli ikkinchi Puni urushi boshlandi. Karfagen armiyasi Alp tog'lari etaklariga yetib bordi. O'tib bo'lmasdek tuyulgan tog'lardan oshgan Gannibal Shimoliy Italiya hududiga bostirib kirdi va **mil. avv. 216-yilda** Kann yaqinidagi jangda rimliklar armiyasini tor-mor etdi. Bu jangda 70 ming rimlik legioner halok bo'lgan.

Mag'lubiyatdan keyin rimliklar hal qiluvchi janglarga botina olmaganlar. Italiya aholisi Gannibalni qo'llab-quvvatlamadi, chunki Karfagen yollanma qo'shinlari mamlakatni talon taroj qilib tashlagan edi. Rimlik sarkarda Ssipionning kutilmaganda o'z qo'shinlari bilan Afrika qirg'og'iga kelib tushganidan xabar topgan Gannibal Karfagenni himoya qilishga o'tlanadi, ammo **mil. avv. 202-yilda** uning lashkari Zama shahri yaqinida (Shimoliy Afrika) rimliklar tomonidan tor-mor etildi.

Karfagen Rimga taslim bo'lib, katta miqdordagi boylik bilan tovon to'lashi kerak edi. Biroq vaqt o'tib, Karfagen o'z qudratini tiklashga harakat qiladi.

Uchinchi Puni urushida rimliklar Karfagenni qamal qildilar. Shahar aholisi ikki yil Karfagenni mudofaa qildi, shaharda ochlik boshlandi. Rimlik legionerlar shaharga hujum qilib, o't qo'yishar edi.

Shunday qilib, **mil. avv. 146-yilda** Karfagen butunlay vayronaga aylantirildi. Rim qo'shinlari esa g'alaba sururi, talangan o'lja va minglab qullar bilan Italiyaga qaytib keldilar.

Rim tomonidan bosib olingan hududlar. Puni urushlaridan keyin Italiya sarhadidan ancha uzoqda bo'lgan katta-katta hududlar ham Rim hokimiyati tasarrufi ga o'tdi. Bosib olingan yerlarni rimliklar **provinsiya** deyishgan. Sitsiliya,

Korsika, Sardiniya, Ispaniya va boshqa hududlar ana shular sirasiga kirar edi. Provinsiyalarni boshqarish uchun noiblar – prokonsullar tayinlangan.

Ular cheklanmagan hokimiyatga ega bo‘lishgan. Prokonsullar odatda bir yilga saylanardi. Provinsiyalar Rimga qarshi kurashga birlashmasliklari uchun rimliklar «Bo‘lib tashlab, hukmronlik qil!» tamoyilida ish ko‘rishgan.

Quyidagi jadvalni to‘ldirib, daftaringizga yozing va guruhdoshingizni yozganlari bilan solishtiring

Taqqoslash uchun savollar	Birinchi Puni urushi	Ikkinchi Puni urushi	Uchinchi Puni urushi
Urushning xronologik vaqti			
Kim g'alaba qozondi			
Natijasi			

Qullar va gladiatorlar

Rimda quldorlik. Zafarli yurishlar natijasida Rimda qullar soni nihoyatda ko‘payib ketdi. Erkin rimliklar tasavvuricha, qul butunlay quldorning ixtiyorida bo‘lgan bir buyumdek edi. Qullarning qadri bo‘lmagan, chunki ular judayam arzon turardi.

Rim davlatidagi qullarda mehnatdan manfaatdorlik hissi mutlaqo bo‘lmagan. Ularga haq to‘lanmas edi. Shuning uchun qullar mumkin qadar kamroq va yomonroq ishlardilar. Bora-bora qullar mehnatining unumdorligi kamayib ketdi.

Qullar mehnati quldorlar uchun foydali emasligi ma’lum bo‘ldi. Ko‘plab quldorlar qullarni yer ijarachilariga aylantira boshlashadi. Qullar qo‘zg‘olonidan qo‘rqqan, hosildorlikni oshirishga intilgan zamindorlar o‘z yerlarini kichik-kichik mulklarga bo‘lib tashladilar va erkin kambag‘allarga ijaraga tarqatib bera boshladilar.

Ana shu yerlarda ijarachilar dehqonchilik bilan shug'ullandilar. Ular yerga qancha yaxshi ishlov bersalar, hosilning shuncha ko'p ulushi o'zlariga nasib etardi.

Mayda yer ijarachilari **kolonlar** deb atalgan. Yerdan foydalanganlik uchun ular yer egasiga o'zlari yetishtirgan mahsulotlar bilan to'lov berishardi.

Bora-bora mutlaq qaram qullarning soni kamaydi. Ayrim yer egalari qullarga kichik yerlarni mehnat qurollari, urug'lik bilan birga berishar va bu yerlarda hatto oila qurib yashash ham mumkin edi. Bunday qullar «kulbali qullar», ya'ni *uy-joyli qullar* deb nomlangan.

Kolonlar – ... «Kulbali qullar» – ...

Gladiatorlar janglari. Rimliklarning sevimli tomoshalaridan biri gladiatorlar jangi bo'lgan. Aksariyat gladiatorlar qullar yoki jinoyatchilar bo'lishgan.

Har bir gladiatorning hayot-mamoti tomoshabinlar xohish-istagiga bog'liq edi. Jang so'ngida tomoshabinlar yengilgan gladiatorning tirik qolish-qolmasligini hal qilishardi. Agar tomoshabinlarning ko'pchiligi o'ng qo'lining bosh barmog'ini yuqoriga ko'tarsa – yengilgan gladiator tirik qolar, aksincha, pastga qaratishsa – u tomoshabinlar ko'z o'ngida o'ldirilardi. Janglar ulkan tosh stadionlar – amfiteatrlarda bo'lib o'tardi. 50 ming tomoshabin sig'adigan Kolizey eng katta amfiteatr hisoblangan.

Ba'zida gladiatorlar katta-katta guruhlariga bo'linib jang qilishgan, shunda sahna jang maydoniga o'xshab qolar edi: o'ldirilgan, yaralangan va jon berayotgan gladiatorlar hammayoqda ag'anab yotardi. Yanada qiziqarliroq bo'lishi uchun gladiatorlar janglari kuchi teng raqiblar o'rtasida o'tkazilgan. Biri faqat qilich va qalqon bilan, boshqasi esa to'r va changak (uch ayrili nayza) bilan qurollangan. To'r va changak bilan qurollangan gladiator o'zini hech narsa bilan himoya qila olmasa ham, u raqibini to'r bilan o'rab tashlashi va changak bilan o'ldirishi mumkin edi.

▲ Kolizey. Tiklangan rasm.

Spartak qo'zg'oloni (mil. avv. 74-71-y.) Mil. avv. 74-yilda boshlangan Spartak boshchiligidagi qullar qo'zg'oloni qadimgi dunyoda eng ommaviy va uyushgan qo'zg'olonlardan biri bo'ldi.

Rim armiyasida xizmat qilishdan bosh tortganligi uchun Kapuya shahridagi gladiatorlik maktabiga sotib yuborilgan frakiyalik qul Spartak qullarni qo'zg'olon ko'tarishga undadi.

Ammo kimdir bu haqda rimliklarga xabar yetkazadi. Shunda Spartak va uning 200 ga yaqin tarafdorlari qorovullarga hujum qiladilar va qochib chiqib ketadilar. Ular Vezuviy tog'idagi qoyaga chiqib oladilar. Asta-sekin boshqa qullar ham ularga kelib qo'shila boshladi va qo'zg'olon ko'targanlar safi kengaya bordi. Ko'p o'tmay ularning soni 10 ming kishiga yetdi.

Qo'zg'olon ko'targan qullarni tor-mor etishga jo'natilgan uch ming kishilik qo'shin Vezuviy tog'lari yaqinida harbiy lager tikladi.

Qamal boshlandi. Spartak kutilmaganda dadil rejani amalga oshirdi. Qullar uzum novdalaridan narvon to'qib, ko'rinmaydigan tarafdin cho'qqidan pastga tushib oldilar. Rimliklar guruhining orqasidan zarba bergan Spartak ularni tor-mor etdi. Ammo ko'p o'tmay qo'zg'olon ko'targanlar orasida ixtilof paydo bo'ldi. Qullarning bir qismi Rimni tark etib, o'z yurtlariga qaytishni afzal bildilar. Ko'pgina qullar esa mamlakatdan chiqib ketmaslikka, Rimni tor-mor etishga va quldorlardan qasos olishga ahd qilishdi.

► Gladiatorlarning janglari. ►
Mozaika

Nima uchun gladiatorlar jangi rimliklar orasida o'yin-kulgiga aylandi?

Spartakka qarshi tajribali sarkarda Mark Krass boshchiligida ko'p ming sonli qo'shin jo'natildi. **Mil. avv. 71-yilning bahorida** ro'y bergan hal qiluvchi jangda Spartak lashkari tor-mor etildi, uning o'zi esa ana shu jangda halok bo'ldi. 6 mingdan ziyod asirlar Rim-Kapuya oralig'idagi yo'l bo'ylaridagi xochlarga mixlab tashlandi.

Rim respublikasining qulashi sabablari. Qullar qo'zg'olonlari quldorlarni qattiq qo'rquvga solib qo'ydi. Quldorlar qarshisida kuchli hokimiyat bo'lmish harbiy diktatura o'rnatilishi zarurligi to'g'risidagi masala ko'ndalang turar edi. Senatorlar va kam sonli mansabdor shaxslar ulkan davlatni risoladagidek boshqarishni ta'minlay olmas edilar.

Mil. avv. I asrda muntazam yollanma qo'shinlarga tayanuvchi harbiy boshliqlar real kuchga aylandilar. Yollanma askarlarni Rimning harbiy kuch-qudrati va davlatning kuchayishi emas, faqat o'lja qiziqtirardi. Yollanma askarlar uchun kimlar bilan jang qilish yoki kimlarni talashning farqi bo'lmagan.

Rimda esa davlat boshlig'i bo'lishni xohlovchi bir qancha sarkardalar bor edi.

Yuliy Sezar va Venera ma'budasi tasvirlangan kumush tanga

Sezar hokimiyatining qaror topishi. Spartak qo'zg'oloni bostirilib, tor-mor etilganidan keyin Krass va Pompey hokimiyat uchun ancha vaqt kurash olib bordilar. Ammo Rim davlati olib borayotgan urushlardan birida Krass halok bo'ladi. Endi Pompey uchun birdan-bir xavfli raqib Yuliy Sezar bo'lib qoldi. Galliya urushlaridagi g'alabalar tufayli Sezarning nufuzi va obro'yi ancha ortgandi.

Yuliy Sezar **mil.avv. 49-yilda** Galliyadagi zafarli urushdan keyin Rimga qaytayotganida Rubikon daryosidan kechib o'tar ekan, yakka hokimlik uchun oshkora kurashni boshlab yubordi. Sezar o'shanda o'zining mashhur: «Qur'a tashlandi!» iborasini aytgan. Rim aholisining qo'llab-quvatlashi hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi.

▲ Galliya rahbarining Sezarga taslim bo'lishi. Rassom L. Royer

Pompeyning qo'shinlari Ispaniyada edi. Sezar g'alaba qozondi. U Rim imperatori va diktatori – cheklanmagan hokimiyatga ega hukmdoriga aylandi. Sezarning xohish-irodasi Rim uchun qonun kuchiga ega bo'ldi.

Bu hol uzoq davom etmadi. Sezarning cheklanmagan hokimiyatidan norozi bo'lgan senatorlar fitna uyushtirdilar. Ular Sezarni o'ldirishga va Senatning burungi mavqeini qaytarishga ahd qildilar. Fitnaga Sezarning yaqin do'stlaridan bo'lmish Brut boshchilik qildi. Senatdagi majlis paytida fitnachilar Sezarni qurshab oldilar va unga xanjarlar bilan zarba bera boshladilar. Sezar shu yerning o'zida halok bo'ladi.

▲ Yuliy Sezarning o'ldirilishi

Mil. avv. 44-yilda Yuliy Sezar hukmronligi tugadi. Ammo uning o'limi respublika qayta tiklanishiga olib kelmadi. Sarkardalar o'rtasida kurash avj oldi va bu fuqarolar urushiga aylanib ketdi.

*Krass, Pompey, Sezar – ...
Brut – ... Imperator – ...*

Hokimiyat uchun kurash oqibatlari. Sezar o'ldirilganidan keyin Brut respublikani qayta tiklashga urinib ko'radi. Biroq hamma senatorlar ham avvalgi tartibotlarga qaytishni istamasdi. Ularning ko'pchiligi o'z boyligini Sezar

hukmron- ligi davrida qo'lga kiritgan edi. Brut va uning tarafdorlari Yunonistonga qochib ketishga majbur bo'ladilar.

Ayni paytda Rimda Sezarning jiyani Oktavian paydo bo'ldi. U Brut va uning tarafdorlariga qarshi kurash boshladi.

Shimoliy Yunonistonda Brut ham qo'shin to'plab, Rimga jiddiy xavf sola boshladi. Ammo Oktavian Mark Antoniy bilan ittifoq tuzadi va Brut boshliq respublika tarafdorlarini tor-mor etadi.

Shundan keyin Oktavian Rim davlatining G'arbiy qismini, Antoniy esa Sharqiy qismini boshqarishni o'z qo'lga oladi.

Misrga kelgan Antoniy Misr malikasi Kleopatraga uylanadi. Nikoh sovg'asi tariqasida Antoniy Kleopatraga Rimning sharqiy provinsiyalarini (viloyatlarini) beradi. Bu Oktavianning noroziligiga sabab bo'ladi.

Mil. avv. 31-yilda Yunoniston qirg'oqlarida Antoniy va Oktavian flotlari o'rtasida jang bo'ldi. Jang qizigan bir pallada Kleopatra va Antoniy Aleksandriya shahriga qochadilar. Armiya va flot Oktavianga taslim bo'ladi. Keyingi yili Oktavian qo'shin bilan Misrga yetib keladi. Antoniy va Kleopatra o'z-o'zini o'ldiradi, Misr esa Rim davlati provinsiyasiga aylanadi. Shu tariqa Oktavian butun Rim imperiyasining yakka hukmdori bo'lib oladi.

Mil. avv. 29-yilda Oktavian Senatdan imperator unvonini va Avgust ya'ni "muqaddas" laqabini oladi. Avgust hukmronligi davrida Rim davlati ulkan qudratga erishdi. Rim hukmronligi G'arbda Atlantika okeanidan Sharqda Kavkazgacha cho'zilgan. Gall qabilalari nihoyat zabt etildi. Rim legionlari Dunay va Dnestrga qadar yetib borishdi. Rim hokimiyati kengaygan barcha hududlar Rim imperiyasi deb atalgan.

Oktavian Avgust vafotidan so'ng uning vorislari Kaligula va Neron hukmronligi davrida imperiyada inqiroz boshlandi. Faqat milodiy II asrning boshlarida Rimning kuch qudrati qayta tiklandi. Bu asr Rim imperiyasining «oltin asri» degan nom olgan.

Milodiy 98-yilda Trayan Rim imperatori taxtini egalladi. Trayan zamonida Dunay daryosi bo'ylarida yashovchi daklar bilan urushlar olib borildi. Balandligi

40 metrga teng Trayan ustuni sirtidagi tasvirlar daklar bilan urush manzaralari haqida hikoya qiladi. Bu davrda Suriya va Mesopotamiya hududlari Rim imperiyasi tarkibiga kirdi.

*Oktavian Avgust – ... Sezar – ...
Kleopatra – ... Trayan – ...*

Rim imperiyasining qulashi va zavolga yuz tutishi

Imperiyaning qulashi. Imperator Trayan davridan so'ng rimliklar yirik bosqinchilik urushlarini olib borolmaganlar. **Milodiy III asrda** Rim imperiyasining kuch-qudrati zaiflasha boshladi. Imperatorni endilikda armiya saylar, armiyaning o'zida ham turli guruhlar o'rtasida kurash borar edi.

▲ Imperator Trayan

Ayni paytda imperiya chegaralarining shimoli-g'arbiy tarafidan jangovar qabilalar paydo bo'ldilar. Rimliklar ularga «varvarlar» degan laqab berishgan, ya'ni rimliklarga nisbatan madaniy rivojlanish jihatidan ancha quyi pog'onasida turuvchi qabilalar sifatida ularni shunday kamsitishgan. Shu bois rimliklar chegarada katta armiya saqlab turishga majbur bo'lishgan.

«Varvarlar» ...

G'arbiy va Sharqiy Rim imperiyalari. Imperator Konstantin zamonida, milodiy 330-yili Bosfor bo'g'ozidagi Vizantiy shahri Rim imperiyasining poytaxti deb e'lon qilindi. Imperatorning buyrug'i bilan shahardagi barcha eski binolar buzib tashlandi va yangi shahar qurildi. Shahar imperator sharafiga Konstantinopol deb atala boshlandi.

Ulkan imperiyani Konstantinopoldan turib boshqarish mushkul edi. 395- yilda imperator **Feodosiy I** Rim imperiyasini o'g'illari o'rtasida bo'lib tashlashni vasiyat qildi. Kattasi Arkadiy o'zining sharqiy qismini poytaxti Konstantinopolni oldi. Kichik Gonorius Adriatik dengizining g'arbiy qismidagi barcha yerlarni oldi va u Ravennani poytaxt qilishga qaror qildi.

O'shandan beri Rim imperiyasining ikki qismining yo'llari tobora uzoqlasha boshladi. G'arbda ko'plab varvar qabilalarning hujumi ostida Rim davlati V asrning oxirida allaqachon qulab tushdi. Uning o'rnini varvar qirolliklari egalladi. Sharqiy qismi hatto VI asrda Yustinian I davrida kuchaygan.

Gotlar Rimda. 410-yilda Vestgot jangchilari, ularning yo'lboshchisi **Alarix** boshchiligida Rim shahriga bostirib kirib, uni vayron qildilar. Rimning qulashi zamondoshlarini hayratda qoldirdi. Rim talon-taroj qilingandan so'ng, vestgotlar Galliyaning janubiga ko'chib o'tdilar va u yerda o'z qirolliklarini yaratdilar. Keyinchalik ular butun Pireney yarim orolida o'z kuchlarini kengaytirdilar.

Germanlar savodsiz bo'lib, teatrlar, kutubxonalarni ko'rishmagan edi. Rim imperiyasi sarhadiga kirganlaridan keyin ular Rim imoratlari, arxitekturasini va haykallarining go'zalligi va ulug'vorligini munosib baholay olishmadi. Bularning barini shafqatsizlarcha yo'q qilib tashladilar. Germanlar qo'rg'onchalarini o'rab turgan devorlarni mustahkamlash uchun Rim ibodatxonalari va kutubxona binolaridan tosh taxtalarni ko'chirib olib ketdilar. Kitoblar, haykallar va boshqa san'at asarlari ham nobud bo'ldi.

G'arbiy Rim imperiyasining qulashi. Gotlarning Rimni ishg'ol etishi imperiya aholisini larzaga soldi. Yuz yillar davomida rimliklar o'zlarining barcha raqiblari ustidan g'alaba qozonishgan, o'zlarini jahon hukmdori hisoblashgan. Rimni esa «boqiy shahar» deya ta'riflagan edilar.

Rim aholisining ko'pchiligi Rim zavolga yuz tutishi bilan butun jahon nes-nobud bo'lib ketishiga ishonar edi.

Xunlar boshlig'i **Attila** ko'plab qabilalarni o'ziga bo'ysundirdi va 452-yilda Rimga qarshi yurish boshladi. Faqat juda katta to'lov evaziga u orqaga qaytishga rozi bo'ldi.

455-yilda Vandal floti o'z qo'shinlarini Abadiy shahar devorlariga yetib keldilar. Rimliklar jangsiz taslim bo'ldilar va ikki hafta ketma-ket vandallar uni shafqatsizlarcha taladilar.

Milodiy 476-yilda german qabilalarining Rimdagi yollangan qo'shini sarkardasi Odoakr so'nggi imperator Romulni taxtdan ag'darib tashladi va imperator unvonini nishonini Konstantinopolga jo'natdi.

Sobiq G'arbiy Rim imperiyasi sarhadlarini german qabilalari egallab oldilar. Shu tariqa milodiy **476-yil** G'arbiy Rim imperiyasining qulashi va qadimgi dunyo tarixining yakunlanish sanasi sifatida qayd qilindi. Mazkur sanadan boshlab o'rta asrlar tarixi boshlanadi.

I. Vaqt jadvali bilan ishlash.

Vaqt jadvalini chizish. Unga topshiriqlarda ko'rsatilgan voqealarni belgilang. Hisob-kitoblarni bajaring.

1. Rimga necha yil oldin asos solinganini hisoblang.
2. Respublika e'lon qilinganidan boshlab Yuliy Sezar hokimiyatni qo'lga kiritguniga qadar necha yil o'tdi?
3. Qaysi biri oldinroq yuz bergan? Solon qonunlari yoki XII jadval qonunlarini qabul qilinishimi?
4. Voqealarning xronologik ketma-ketligini aniqlang:
 - a) Oktavian Avgust hukmronligi;
 - b) Oxirgi qirolning Rimdan chiqarib yuborilishi;
 - v) Rimning gotlar tomonidan bosib olinishi;
 - d) Karfagenning tugashi;

II. Qadimgi Rim tarixidagi eng muhim voqealarning sabablari va oqibatlarini tushuntiring:

Puni urushlari; Spartak qo'zg'oloni; nasroniylikni qabul qilish; G'arbiy Rim imperiyasining qulashi.

III. Tushunchalarning tasnifi.

Tushunchalar jadvalini chizing. Jadvalning tegishli ustunlaridagi atama va tushunchalarni daftarga to'ldirib taqsimlang. Rim tarixi bilan bog'liq bo'lganlarning ma'nosini tushuntiring. Kolizey, muzey, konsullar, polislar, gladiatorlar, nasroniylik, forum, demokratiya, olimpiya o'yinlari, Panteon, patritsiylar, ellinlar, diktator, periyek, oligarxiya, akropol, strateg, respublika, ustunlar, ellinizm, ilotlar, senat, mustamlakachilik, agora, plebeylar, varvarlar.

IV. Ijodiy vazifalar.

Vazifalardan birini tanlang va bajaring.

1. "Respublika davrida Rim", "Qadimgi Rim madaniyati" mavzularidan biri bo'yicha krossvord tuzing.
2. "Siz buni bilasizmi?" Devor gazetasini loyihalash. Unda Qadimgi Rim tarixidan g'ayrioddiy faktlarni joylashtiring.
3. Miloddan avvalgi 509-yilda Rimda respublika tashkil etildi. O'zbekiston Respublikasi 1991-yilda mustaqilligini e'lon qildi. Bu voqealar orasida necha yil o'tdi?

9-§. Qadimgi Rim madaniyati

Shaharlardagi hayot. Davlatning hududi kengayib borgani sayin shaharlar ham ko'paydi. Rim shaharlari oldindan puxta ishlangan reja asosida barpo etilgan.

▲ Rimdagi forum. Qayta tiklangan

▲ Rim forumi. Xozirgi holati.

Shaharlarda ko‘plab chiroyli jamoat va turar joy binolari, ibodatxonalar, hammomlar, savdo rastalari va dorixonalar bo‘lgan.

Ko‘pchilik odamlar 2–3 qavatli binolarda istiqomat qilgan. Badavlat odamlar esa o‘zlariga koshona qurib olar edilar. Bunday uylarda markaziy isitish tizimi bo‘lgan: pollar isitilar, quvurlar orqali uylarga suv oqib kelar edi. Uy **mozaikalar** – shisha yoki tosh parchalaridan ishlangan suratlar bilan bezatilgan. Shohona bo‘lgan uy-joylar – **villalar** devorlarini **freskalar** – xom suvoqqa ishlangan rasmlar bezatib turgan. Har bir shahar markazidagi **Forumda** bozor maydoni, xalq yig‘ilishlari uchun joy va markaziy ibodatxona bo‘lgan. Suv shaharga bir necha qavatli ko‘priikka o‘xshab ketuvchi akveduk orqali oqib kelgan.

Rim bozorlarida katta tovar bo‘lmish qullarga talab ko‘p edi. Har bir shaharning qullar sotiladigan bozorlari bo‘lgan.

▲ Rimliklarning kiyimlari. Tiklangan

Odamlar kiyib yuradigan liboslari ularning jamiyatdagi mavqeini bildirgan. Masalan, o‘g‘il bolalar 14 yoshga to‘lgunga qadar pushti yo‘llik toga kiyishgan. 14 yoshga kirganlarida ular voyaga yetgan shaxs hisoblanar va oppoq toga kiya boshlar edilar. Xuddi shunday harir togani senatorlar ham kiyishgan. Rimlik ayollar turli rangdagi ko‘ylaklar kiyib, bosh va yelkalariga ro‘mol tashlab yurganlar.

Mozaika – ...
Freska – ...

Akveduk – ...
Toga – ...

Qadimgi rimliklarning xudolari. Kundalik hayotda rimliklar o‘z xudolariga madad va homiylik istab murojaat etishardi. Xudolar uchun ulug‘vor ibodatxonalar barpo etilgan. Rimliklar xudolarining ko‘pchiligi yunonlar xudolarini esga soladi. Muhim ishni boshlashdan oldin rimliklar xudolarga qurbonliklar bag‘ishlar edilar.

Turfa xudolar hayotning turli jihatlarini boshqarar edi. Masalan, jangda mag‘lubiyatga uchragudek bo‘lishsa, demak, qaysidir ish bilan urush xudosi Marsning jahlini chiqardik, degan xayolga borishgan.

Rim xudolarini nomlarini yod oling va ularni yunon xudolari bilan solishtiring.

Yupiter	Rimning bosh xudosi, osmon, momaqalldiroq va yashin podshosi Rim davlatining homiysi
Neptun	dengiz xudosi
Morfey	uyqu xudosi
Diana	ov xudosi
Vulqon	olov va temirchilik xudosi
Venera	bahor va sevgi xudosi
Baxus	may xudosi
Yustitsiya	sudlov ilohasi
Fortuna	taqdir ilohasi

Forumda - poytaxtning bosh maydonida eng muhim ibodatxonalar qurilgan. Ulardan biri Yanus xudosiga bag'ishlangan. U turli yo'nalishlarga yo'naltirilgan ikki yuz bilan tasvirlangan. Yanus - rimliklarning fikriga ko'ra, o'tmish va kelajakni bog'laydigan xudo xisoblangan. Rim urush paytida Yanus ibodatxonasining eshiklari ochiq bo'lgan. Shaharning ming yillik tarixida bir necha marta bu darvozalar qisqa muddatga yopilgan.

Ibodatxonada Rimning bosh xudosi Yupiterning ulkan haykali o‘rnatilgan. Ibodatxona yonida **altar** – qurbonlik baxshida etiladigan ko‘tarma joy bo‘lgan. Odatda ho‘kizlar, qo‘ylar, cho‘chqalar yoki echkilar qurbonlik qilingan.

Qadimgi rimliklarning xudolari – ... Altar – ... Ibodatxona – ...

Diniy marosimlar. Diniy marosimlar qat'iy belgilangan qoidalar bo'yicha o'tkazilgan. Marosimlar o'tkazilishi ustidan kohinlar – pontifiklar – Rim ruhoniylari nazorat qilishgan. Ular bayramlar taqvimini, marosimlar tantanalari tartibini tuzishardi. 5 nafardan 15 nafargacha ruhoniylardan jamlangan pontifiklar hay'atiga Buyuk pontifik rahbarlik qilgan. Buyuk pontifik xudolar bilan maslahatlashib, xulosa beradi, deb hisoblashgan.

Rimliklar barcha muhim ishlarni fol ochishdan boshlashgan. Fol ochish kohinlar – avgurlar yordamida amalga oshirilgan. Avgurlar qushlar parvozigacha, momaqaldiroq, chaqmoq, muqaddas qushlarga sepilgan donlar, akssadoga va hokazolarga qarab fol ochar, alomatlar ko'ngildagidek bo'lmasa, ishlar ma'lum muddatga kechiktiriladi.

Xonadon o'chog'i ilohasi Vesta ibodatxonasida muqaddas olov saqlangan. Muqaddas olovni saqlash ayol kohinalar vestalkalar majburiyatlari sirasiga kirardi. Olov yonib turar ekan, hayot mavjuddir, deya hisoblashgan.

Yupiter mabudi.

Rimdagi ibodatxona

Rim me'morchiligini yunon me'morchiligidan farqli tomonlari haqida munozara qiling.

Qo'shimcha adabiyotlardan foydalanib, Yevropadagi qadimgi ibodatxonalar ro'yhatini tuzing.

Rimliklarning turmush tarzi. Qadimgi zamonlarda rimlik zodagonlar bo'lmish patritsiylar bir qavatli oddiy uylarda yashardilar, xo'jalikda qullar ham unchalik ko'p emasdi.

▲ Ko'p qavatli uy. Qayta tiklangan.

▲ Rim termalarri. Qayta tiklangan.

Vaqt o'tib rimliklar turmushida keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Badavlat kishilar yashaydigan tepaliklar bag'rida tomosha bog'lar va chorbog'lar ko'p, havosi esa pastlikdagi joylardagiga qaraganda ancha toza bo'lgan. Imperatorning yaqin kishilari muhtasham koshonalarga egalik qilar edilar.

Oddiy rimliklar tepaliklar o'rtasidagi tekis joylarda yashagan. Bu yerlarda ko'chalar tor va iflos bo'lgan: axlatni to'g'ri ko'chaga tashlashgan.

Ustiga-ustak Rim aholisi soni ham muntazam ortib bordi. Chunki Italiyaning to'rt tomonidan xonavayron bo'lgan dehqonlar poytaxtga ko'chib kelardilar.

Rimlik imperatorlar poytaxt aholisi uchun «**termalar**» deb atalgan ko'rkam hammomlar qurdirgan edilar (yunoncha «termos», «issiq» so'zidan kelib chiqqan). Arzimas to'lov evaziga har bir rimlik termalarga tushish imkoniyatiga ega bo'lib,

bu yerda suzish uchun hovuzlar, sport zallari mavjud edi. Termalar qoshida ta'lim olish va fanlar bilan shug'ullanish uchun kutubxona ham bo'lgan.

Ta'lim. Madaniyatning asosiy belgisi bo'lgan ta'lim Rimda o'ziga xos edi. Bolalarning maktabda ta'lim olishi ota-onalarning tahsil uchun haq to'lash imkoniyatlariga bog'liq bo'lgan. Kambag'al rimliklarning farzandlari xo'jalik ishlarida ota-onalariga yordam berganliklari sababli maktabda o'qimas edilar.

Badavlat xonadon farzandlari esa 6 yoshdan maktabga qatnagan. Yozuvni o'rganayotgan bolalar stil degan metall tayoqcha bilan harflarni mum qoplangan taxtachalarga o'yib yozardilar.

O'qish, yozish va hisoblashni o'rganganidan keyin ko'pchilik ta'lim olishni yakunlar edi. Ayrimlar grammatikada (o'rta maktabda) tahsilni davom ettirgan. U yerda tarix, geografiya, geometriya, musiqa va astronomiya o'qitilardi.

Yunon tilini o'rganishga alohida e'tibor qaratilgan, chunki fanning turli tarmoqlariga oid kitoblarning aksariyati yunon tilida yozilgan edi. Siyosiy arbob bo'lishni istagan har bir kishi **ritorikani** – chiroyli so'zlashni o'zlashtirgan

Me'morchilik va haykaltaroshlik. Rim imperiyasida qurilish ishlari ayniqsa taraqqiy etgan edi. Amfiteatrlar, sirkalar, teatrlar, ibodatxonalar, saroylar, triumfal arklar va ko'p qavatli uylar barpo etildi. Shaharni baland devorlar o'rab turardi.

Rim me'morchiligi yunon me'morchiligidan imoratlari rang-barangligi va muhtashamligi bilan farqlangan.

Milodiy I asrda Rim eng yirik va aholisi ko'p shaharga aylangan. O'sha kezlarda hatto shunday bir maqol to'qilgan: *«Barcha yo'llar Rimga boradi»*. O'rmonlar, tog'lar va botqoqlar orqali yo'llar o'tkazilgan. Yo'llar bilan bir qatorda, Rimda suv o'tkazish tizimi – suv quvurlari qoldiqlari ham hozirga qadar saqlanib qolgan.

Quvurlar nishablik asosida qurilgan bo'lib, tog'dagi buloqlardan suvning o'zi oqib kelar edi. Suv quvurlarini jarlar, daralar va vodiylardan o'tkazish uchun akveduklar – anhorlarning yuqori qismidan o'tkazilgan ko'priklar qurilgan.

Ulkan ko'priklarni butunlay toshdan qurish qimmatga tushar va uzoq davom etar edi. Rimliklar yangi qurilish materiali bo'lmish betonni ixtiro qilishgan.

Qotganidan keyin u toshdan ham mustahkam bo‘lib qolgan. Beton ishlatilishi rimliklarga tez va pishiq inshootlar qurishga imkon berdi.

Bu davrda O'rta Osiyoda ibodatxona va saroylar nimadan qurilgan? Solishtiring.

▲ Rim Panteoni va uning gumbazi.

Gumbaz markazida yorug'lik oynasi. Gumbaz diametri 43 m dan ortiq.

Beton ixtiro etilganidan keyin shiftlar gumbaz shaklida ustunlarsiz quriladigan bo‘ldi. Rimdagi **Panteon** (yunonchada «barcha xudolar ibodatxonasi» ma’nosini anglatadi) shu taxlitda qurilgan.

Rimning eng katta amfiteatri bo‘lmish Kolizey o‘tmishdagi ulug‘vorlik namunasi sifatida hozirgacha saqlangan.

Qadimgi Rimda mashhur tarixiy asarlar yaratilgan. Tarixchi Tit Liviy «*Rim tarixi*»ni yozgan. Plutarx yunon-rim sarkardalari hayoti haqida kitob yozib qoldirgan. Kvint Kursiy Ruf «*Makedoniyalik Aleksandr tarixi*» asarini yaratgan. Mazkur asarlar bizgacha yetib kelgan.

Xristianlikning vujudga kelishi. Milodiy I asr boshlarida Rim hokimiyati ostida bo‘lgan Falastin yerlaridagi Vifleem shahrida «*Xudoning o‘g‘li*» nomini olgan Iso tug‘ilganligi haqida rivoyatlar keng tarqala boshlagan.

Rivoyatlarga ko'ra, 30 yoshida Iso o'n ikki nafar havoriylari (apostollar) bilan Falastin bo'ylab sayohat qilib, Xudo oyatlari haqida hikoya qilib beradi va mo'jizalar ko'rsatadi – yashashdan umidini uzgan, tuzalmas xastalarni davolaydi. Mahalliy ruhoniylar Iso payg'ambarni mavjud diniy haqiqatlarni buzib talqin etishda ayblab, uni o'lim jazosiga mahkum etadilar. Rim noibi Pontiy Pilat bu hukmni tasdiqlagan. Rivoyatlarga ko'ra, Isoni yer yuzidagi ilk inson – Odam ato dafn etilgan **Golgofa** tog'ida xochga tortganlar.

Vafotidan keyin murdasini bir g'orga qo'yishadi. Uchinchi kuni dafn etish uchun kelishganlarida Iso Masih jasadi qo'yilgan joyida yo'qligini ko'rishadi.

Odamlar Iso payg'ambarning qayta tirilib, me'rojga ko'tarilishiga va Yer yuziga qaytib kelishiga ishonganlar.

Iso Masih haqidagi rivoyatlar Yevangeliya (Injil) nomini olgan, yunonchadan tarjima qilganda bu so'z «**Xushxabar**» ma'nosini anglatadi. Iso payg'ambar ta'limoti izdoshlari xristianlardir. Shogirdlari **apostollar** (havoriylar) deb atalgan. Xristianlar jamoalariga yepiskoplar peshvolik qiladi. **Milodiy I asr** – xristianlik vujudga kelgan sana hisoblanadi.

Rim hukmdorlari xristianlarni ta'qib etadilar, yirtqich hayvonlar changaliga tashlaydilar, turli qiynoqlarga soladilar. Bu esa odamlarning noroziligiga sabab bo'lardi. **Milodiy 313-yilda** imperator Konstantin xristianlik boshqa dinlarga teng dindir degan farmon chiqardi. Farmon xristianlarga ibodatxonalar qurish va oshkora ibodat qilish imkonini berdi.

I. Savol va topshiriqlarni bajaring

1. Rim va yunonlar madaniyatining umumiy jihatlari ko'p ekanligini isbotlang. Bu nima bilan bog'liq?
2. Qadimgi rimliklar me'morchilik rivojiga qanday hissa qo'shgan?
3. Rimliklar ommaviy o'yin-kulgilarni afzal ko'rganliklarini qaysi me'moriy inshootlar tasdiqlaydi?
4. Rimliklar qaysi xudolarni ayniqsa hurmat qilishgan va nima uchun?
5. Siz yana qayerda Rim xudolarining nomlarini uchratgansiz?

II. Ijodiy vazifalar.

Daftaringizga yunon va rim xudolari o'rtasidagi yozishmalar jadvalini tuzing, unda tabiat kuchlari va ular homiylik qilgan hodisalarni ko'rsating.

10-§. Umumlashtiruvchi takrorlash.

Testni ishlab, o'qituvchi bilan tahlil qiling o'zingiz ham test tuzishga harakat qiling

1. Quyidagi kashfiyotlar qaysi davrda kashf etilganini toping.
a) o'q-yoy; b) sun'iy olov;
1) neolit davrida; 2) mezolit davrida;
3) bronza davrida; 4) so'nggi paleolit davrida.
A) a – 2; b – 4. B) a – 2; b – 3. C) a – 1; b – 4. D) a – 1; b – 3.
2. Qaysi javobda Rimning taqdir ilohasi to'g'ri berilgan?
A) Fortuna B) Baxus C) Diana D) Vesta
3. Quyidagi hukmdorlar faoliyatini ketma-ketlik tartibida belgilang.
1) Xammurapi; 2) Sargon I; 3) Menes.
A) 3, 2, 1 B) 2, 3, 1 C) 1, 2, 3 D) 1, 3, 2
4. Rimning qaysi imperatori buyrug'i bilan shahardagi barcha eski binolar buzib tashlanib, yangi shahar uning nomi bilan atala boshlandi?
A) Oktavian Avgust B) Trayan C) Konstantin D) Yuliy Sezar
5. Qadimgi Afinada har yili saylanadigan qaysi organ kundalik joriy masalalarni hal qilar edi?
A) Xalq tribuni B) Xalq sudi C) Senat D) Beshyuzlar kengashi
6. O'zbekiston hududidagi qaysi manzilgohda ilk shahar alomatlari ko'zga tashlangan?
A) Selengur B) Kolbuloq C) Jarqo'ton D) Obishir
7. Maurya hukmdori Ashoka bilan bir asrda o'z davlatini boshqargan shaxsni

belgilang.

A) Demosfen B) Mark Krass C) Perikl D) Sin Shixuandi

8.Qadimgi Yunonistonga jangovar qabilalardan biri (a) bostirib kirib Minoy sivilizatsiyasini tugatdi, Janubiy Yunonistonga (b) bostirib kirib Miken davlatini tugatishdi.

A) a-doriylar, b-axeylar B) a-xunmlar, b-spartaliklar

C) a-axeylar, b-doriylar D) a-xunmlar, b-doriylar

9.Quyidagilardan qaysilari Afinada Solon hukmronligi davrida sodir bo'lgan?

1) dehqonlarning qarzlari bekor qilindi;

2) qarzdorlarni qul qilish bekor qilindi;

3) faqat zodagonlar davlat boshqaruviga ishtirok etadigan bo'ldi;

4) nasl-nasabidan qat'i nazar, afinaliklarga davlat mansablarini egallash imkoniyati berildi;

5) Xalq Majlisi faoliyati tiklandi;

6) Xalq majlisi lavozimlariga ish haqi to'lash joriy etildi.

A) 1, 3, 4, 6 B) 2, 3, 4, 6 C) 1, 2, 4, 5 D) 2, 3, 5, 6

10.Puni urushlarining kelib chiqishiga sabab bo'lgan hudud (orol) xaritada nechanchi raqam bilan berilgan?

A) Birinchi B) Ikkinchi C) Uchinchi D) To'rtinchi

11. Rasmda tasvirlangan Sfinksni Misrlilar qanday nomlashgan va uning balandligi qanchani tashkil etgan?

A) “Yarim mabud”, 25 metr B) “Piramidalar posboni”, 20 metr

C) “Ilohiy qo’riqchi”, 25 metr D) “Sahro shohi”, 20 metr

12. Bir – biriga oid ma’lumotlar mantiqan to’g’ri ko’rsatilgan javobni aniqlang.

№	Sabab	Natija
1	Doro I Qora dengiz sharqidagi hududni bosib oldi	Yunon – fors urushlari boshlanib ketdi
2	Kuchli zilzila va suv toshqiniga sabab bo’lgan vuloqn otilishi	Minoy sivilizatsiyasi vayron bo’ldi
3	Yunon – Baqtriya davlati tinimsiz kurash olib bordi	Kuchsizlandi
4	Dovon davlati hududidan Ipak yo’lining shimoliy tarmog’i o’tgan	Ko’chmanchi qabilalar bilan urushlar bo’lib o’tdi
5	Sitsiliya masalasi	Rim – Yunon urushini keltirib chiqardi
6	Antoniya Kleopatraga Rimning sharqiy qismini berdi	Oktavian norozi bo’ldi

A) 2,3,6 B) 1,4,5 C) 4,5,6 D) 1,2,3

13. Tarixiy-mantiqiy ketma-ketlik (moslik) berilgan javobni toping.

A) Doro I — Midiya — skiflar

B) Aleksandr Makedonskiy — Ahamoniylar davlatini bosib olishi — Plateya jangi

C) Sin Shixuandi — 36 viloyat — Buyuk ipak yo’li

D) Konstantin — IV asr — xristian dini

14. Quyidagi qaysi voqealar so’nggi paleolit davrida sodir bo’lgan edi?

1) toshga ishlov berish texnikasining o’zgarishi;

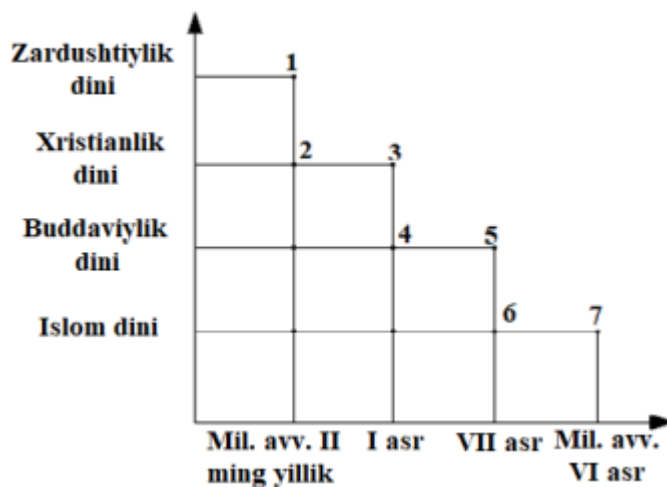
2) neandertal odamlarining keng yoyilishi;

3) chopperlarning paydo bo’lishi;

- 4) qoyatosh rasmlari;
- 5) turar joylarning qurilishi;
- 6) ibtidoiy ziroatchilik va chorvachilikning vujudga kelishi;
- 7) urug'chilik jamoalarining ajralib chiqishi;
- 8) yoyning ixtiro qilinishi

A) 2, 4, 5, 7 B) 1, 2, 5, 6, 8 C) 1, 4, 5, 7 D) 3, 4, 6, 8

15. Quyidagi grafikda qaysi raqam ostida jahon dinlari va ular vujudga kelgan davr bir-biriga muvofiq keladi?

A) 3 va 6 B) 4 va 5 C) 1 va 2 D) 3 va 4

16. Quyidagi hukmdorlarning qaysi davlatda hukmronlik qilganiga muvofiq joylashtiring.

1) Kiaksar 2) Ashoka 3) Sargon I 4) Gilgamesh

a) Uruk b) Mauriya c) Midiya d) Shumer-Akkad

A) 1-c, 2-b, 3-d, 4-a B) 1-d, 2-b, 3-a, 4-c C) 1-c, 2-d, 3-a, 4-b D) 1-d, 2-a, 3-c, 4-b

17. Eng qadimgi odamlar va ularning suyak qoldiqlari topilgan joylar bir-biriga mos keluvchi javob variantini aniqlang.

1. avstralopitek 2. zinjantrop 3. pitekantrop 4. kromanyon

a) Fransiya b) Indoneziya c) Sharqiy Afrika d) Janubiy Afrika

A) 1-a, 2-b, 3-c, 4-d B) 1-d, 2-c, 3-a, 4-b C) 1-a, 2-b, 3-d, 4-c D) 1-d, 2-c, 3-b, 4-a

18. Yunon-fors urushlaridagi qaysi jang dengiz jangi hisoblanadi?

A) Salamin B) Plateya C) Fermopil D) Marafon

19. Quyidagilardan Qadimgi Yunonistonning harbiy sarkardasi bo'lgan shaxslarni belgilang.

1) Mark Krass; 2) Leonid; 3) Ssipion; 4) Miltiad

A) 1,2 B) 2,4 C) 3,4 D) 1,3

20. Mil. avv. 202-yilda Gannibal boshchiligidagi Karfagen lashkarini mag'lubiyatga uchratgan Rim sarkardasini toping.

A) Mark Antoniy B) Ssipion C) Mark Krass D) Leonid

21. Jadvalni to'ldiring

“BBB” JADVALI

Bilaman	Bilishni xoylayman	Bilib oldim

II BOB. O'RTA ASRLAR DAVRIDA DUNYO DAVLATLARI

11-§. Ilk o'rta asrlar davri. V asr oxiri – XI asr o'rtalarida german davlatlari va imperiyalarning tashkil topishi

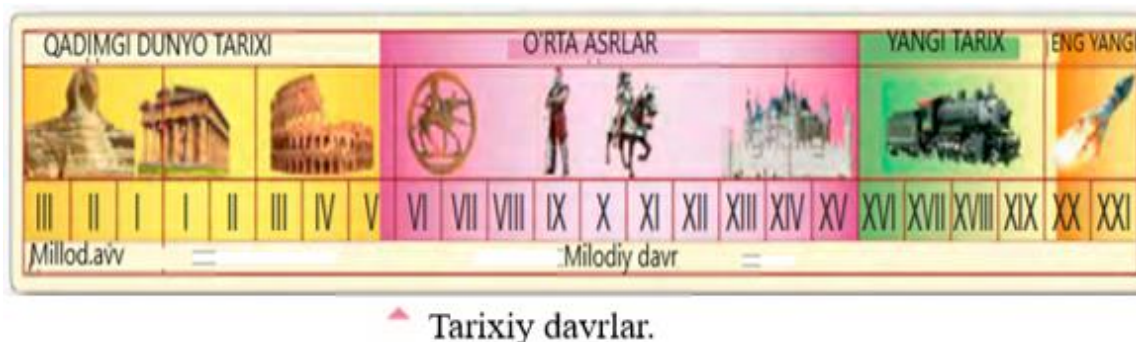
O'rta asrlar atamasi. O'rta asrlar atamasi tarix fanida jahon tarixining qadimgi dunyo tarixi bilan yangi tarix oralig'idagi davrni ifodalash uchun qabul qilingan atama. O'rta asr tushunchasi XV-XVI asrlarda gumanist tarixchilar asarlarida ilk bor ishlatilgan, fanda esa bu atama XVIII asrda uzil-kesil qaror topgan. Ushbu atama dastlab G'arbiy Yevropa mamlakatlari tarixini davrlashtirishga nisbatan ishlatilgan.

O'rta asrlar tarixining davriy chegaralari turli vaqtlarda turlicha belgilanib kelgan. Ba'zi tarixchilar o'rta asrlar tarixi Buyuk Konstantin podsholik qilgan davrdan (IV asr boshlaridan) boshlanib, 1453-yilda Konstantinopolning qulashi

bilan tamom bo'ladi deb hisoblaganlar. XIX asr tarixchilari esa o'rta asrlar tarixining davriy chegaralari 476- yil - G'arbiy Rim imperiyasi qulagan yildan boshlanib, 1492- yil Amerika kashf qilingan yil bilan tamom bo'ladi, deb hisoblaganlar.

O'rta asr Yevropasi tarixi Rim quldorlik imperiyasining qulashidan boshlanadi, bu imperiya qarama-qarshiliklar natijasida, ya'ni quldorlik xo'jaligining inqirozi, toifalar o'rtasida kurashning g'oyat keskinlashib ketganligi, Italiya va uning viloyatlarining zaiflashib ketganligi hamda iqtisodiy va siyosiy aloqalarining uzilib ketganligi natijasida, shuningdek, tashqi sharoitlar natijasida - varvarlarning ommaviy hujum qilishi natijasida quladi. Varvarlar imperiyani bosib olib, uning hududida bir qancha varvar qirolliklarni tuzgan edilar. Eramizning V-VI asrlarida tashkil topgan bu qirolliklar Yevropada keyinchalik vujudga kelgan milliy davlatlarning asosi bo'ldi.

O'rta asrlar tarixi feodal ishlab chiqarish usuli hukmron bo'lgan davr tarixi ekanligi. O'rta asrlar tarixi ming yildan ortiqroq davr tarixidir, bu davrda G'arbiy va Sharqiy Yevropa xalqlari ham, shuningdek, Osiyo va Shimoliy Afrika xalqlari ham o'zlarining ijtimoiy taraqqiyotlarida alohida bir bosqichni – feodalizmni boshlaridan kechirmoqda edilar. Feodal jamiyatning qaror topishi, uning gullashi va inqirozga yuz tutishi o'rta asrlar tarixining tub mohiyatini tashkil etadi. Feodal ishlab chiqarish usulining negizini o'sha davrdagi ishlab chiqarishning asosiy vositasi bo'lgan yerga feodalning egalik qilishi tashkil etadi.

O'rta asrlardagi jamiyat va davlat taraqqiyotida asosiy bosqichlarning davriy chegaralari. O'rta asrlar tarixi ikki yirik davrga bo'linadi:

1) **Ilk o'rta asr** – V asr oxiridan boshlab taxminan XI asr o'rtalarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi, bu davr yangi feodal jamiyatga o'tish, yer egaligining yangi turlari (yirik er egalari – feodallar, qaram dehqonlar toifalari) shakllanishi, G'arbiy Yevropada yangi diniy ta'limot xristianlikning keng tarqalishi, Sharqda islom dinining vujudga kelishi va tarqalishi, yirik feodal davlatlarning paydo bo'lish davridir.

2) **Rivojlangan o'rta asrlar** – XI asrning o'rtalaridan XV asr oxirigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib, bu davrda yer egaligi ishlab chiqarish munosabatlarining yuksalishi, o'z-o'zini ta'minlovchi natural xo'jalikdan bozor uchun mahsulot yetishtiruvchi xo'jalikka o'tilishi, shaharlarning va hunarmandchilik sexlarining taraqqiyoti, savdoning yuksalishi, Yevropa shaharlarining senorlar hukmronligidan ozod bo'lish uchun kurashi, erkin shaharlar, shahar respublikalar va yirik markazlashgan davlatlarning shakllanishi, toifaviy hokimiyat organlarining (parlament, General shtatlar) shakllanishi, xristian cherkovi va salib yurishlari, dunyo xalqlarining ilm-fani va madaniyati kabi jarayonlar tarixidir.

Sharqda feodal jamiyat G'arbdagi xuddi shu ijtimoiy tuzumga qaraganda ancha uzoqroq yashagan. Xatto XVIII asrning ikkinchi yarmida va butun XIX asr davomida Sharq mamlakatlarining ko'pchiligida feodal munosabatlar deyarli o'zgarmasdan, shundayligicha qolib kelavergan. Shu bilan birga, Sharq mamlakatlaridagi feodal jamiyat Yevropadagi feodal jamiyatga qaraganda bir qancha xususiyatlarga ham ega edi.

Jumladan, uning birinchi xususiyati sharq feodal jamiyati sharoitida quldorlik tuzumining anchagina sarqitlari saqlanib qolganligidir. U yoki bu Sharq mamlakatidagi mehnat ahlining deyarli anchagina qismi qullardan iborat ekanligi Sharq feodal jamiyatida muayyan quldorlik tartibning uzoq vaqt saqlanib qolganligi to'g'risida gapirishga imkon beradi. Sharq feodalizmining ikkinchi bir xususiyati – bu o'rta asrlarda Sharqda feodal yer egaligining o'ziga xos xususiyatiga ega bo'lganligidir.

▲ O'rta asrlarda dehqon mehnati

Feodal xususiy mulkchiligi o'rta asrlarning birinchi yuz yilliklaridayoq xususiy ahamiyat kasb etgan va dehqonlarning ko'pchilik ommasi yer egalari – feodallarga qaram bo'lgan Yevropadan farq qilib, Sharqning bir qancha mamlakatlarida keyingi o'rta asrlargacha yer feodal davlat (uning tepasida turgan hukmdor) ixtiyorida bo'lgan. Davlat mulkchiligi bilan bir qatorda Sharq mamlakatlarida davlat yer egaligi hisobidan xususiy yer egaligi ham mavjud bo'lgan.

O'RTA ASRLAR TARIXI DAVRI MANBALARI.

MODDIY MANBALAR

Yevropa ilk o'rta asrlarda xalqlarning buyuk ko'chishlari va uning natijalari

Milodiy IV-VI asrlarda Yevropani, xunn qabilalari boshlab bergan “**Xalqlarning buyuk ko'chishlari**” jarayoni qamrab oladi. Ushbu jarayonning qator sabablari bo'lgan. Avvalo, german qabilalarida aholi sonining ko'payib borishi natijasida yangi yerlarga bo'lgan talabning oshishi va mulkiy tabaqalanishning kuchayishi ularni yangi hududlarni egallashga undaydi. Bundan tashqari, xunnlarning IV asrdan Sharqdan hujumlari ko'plab varvar qabilalarini o'z makonlaridan siljishga majbur etadi. Yevropada II asrdan iqlimning soviy boshlashi V asrga kelib ekinzorlarni qo'riqqa, suv havzalari va ularga yaqin yerlarni esa botqoqliklarga aylantiradi. Ushbu omillar xalqlarni yashash va xo'jalik yuritish uchun yangi hududlarni izlashiga turtki bo'ladi.

Xalqlarning buyuk ko'chishlari Yevropa sivilizatsiyasi tarixidagi muhim davr hisoblanadi. U antik davrni ilk o'rta asrlardan, Rim imperiyasi dunyosini Yevropadan ilk o'rta asr “varvar” qirolliklaridan ajratib turadi. Xalqlarning buyuk ko'chishlari o'rta asrlarda Yevropa qit'asida yangi davlatlarning shakllanishi va rivojlanishiga mohiyatan meros qoldirdi. Yevropa texnologiyalar davriga kirdi, o'lib borayotgan Rim imperiyasi Varvar davlatlari o'rtasida bo'lindi va ko'plab xristian qirolliklari vujudga keldi.

German qabilalari va ularning mashg'ulotlari. Rim imperiyasining shimoliy-g'arbiy chegaralari bo'ylab joylashgan **varvar** qabilalari II-IV asrlarda ham urug'chilik jamoasi darajasida yashar edilar.

Varvarlar — yunon va rimliklar tomonidan ularga nisbatan tushunarsiz tilda soʻzlovchi va begona madaniyatga mansub barcha oʻzga yurtliklar (germanlar va b.)ga berilgan nom. Majoziy maʼnoda — qoʻpol, madaniyatsiz kishilar.

Qadimgi german qabilalari (**franklar, vestgotlar, ostgotlar, vandallar, burgundlar, langobardlar**) Reyn va Elba daryolari havzasida joylashganlar.

Ularning asosiy mashgʻulotlari chorvachilik boʻlgan. Germanlar chorvadan tashqari parranda boqqanlar, ov va baliqchilik bilan shugʻullanganlar. Milodiy asr boshlaridan aholi sonining koʻpayishi xoʻjalikda dehqonchilikning ahamiyatini oshiradi.

✦ Xalqlarning buyuk ko'chishlari.

Urug' jamoalari hamkorlikda o'rmondagi daraxtlarni kesib, yangi yerlar ochganlar. Yerga oddiy yog'och so'qa bilan ishlov berilishi, yerni o'g'itlanmasligi

ekinzorlarni kuchsizlanib 2-3 yildan so'ng hosilni keskin kamayishiga olib kelgan. Germanlarda keyinchalik **omochdan temir plugga o'tilishi** mehnat unumdorligini va olinadigan hosilni oshirgan.

Rimliklar madaniy taraqqiyotning ancha quyi pog'onasida turuvchi xalqlarni «varvarlar» deb ataganlar. Qadimgi germanlar tarixi haqidagi boy ma'lumotlarni Yuliy Sezarning "**Galliya urushi haqida xotiralar**" va rim tarixchisi Tatsitning "**Germaniya**" asarlarida uchratamiz.

Galliya xozirgi qayerga to'g'ri keladi?

Germanlar —mil.av.I asrda Shimoliy va Boltiq dengizlari oralig'ida, Reyn, Dunay, Visla daryolari bo'ylarida va Janubiy Skandinaviyada yashovchi, hind-yevropa til guruhiga mansub qadimgi qabilalar.

Asrlar o'tib dehqonchilikda almashlab ekish qo'llanila boshlandi. **Milodiy IV** asrdan bahorgi va kuzgi bug'doy o'rniga dukkakli ekinlar ekish, haydalgan yerni ikki dalaga bo'lib (shuning uchun bu uslub ikki dalali almashlab ekish deyiladi) biriga don sepib, ikkinchisini shudgor qilib dam berish hamda ularni har yili almashtirib turish yo'lga qo'yiladi. Bu hosil miqdorini oshirishi bilan bir vaqtda ekinzorlarni tez-tez almashtirish zaruriyatidan xalos etadi. Germanlar don va dukkakli ekinlardan tashqari poliz mahsulotlari, sabzavotlar, shu jumladan karam yetishtirganlar.

Germanlarda hunarmandchilikning to'qimachilik, yog'ochsozlik (xususan qayiq yasash), zargarlik, teri-ko'nchilik sohalari taraqqiy etgan. Ichki savdoda eng muhim ashyo temir buyumlar hisoblangan. German qabilalari qo'shnilari rimliklarga: qullar, chorva mollari, teri, qahrabo yetkazib berib, ulardan nafis gazlamalar, sopol idishlar, zeb-ziynat buyumlari, vino olishgan. Savdo mol ayirboshlash shaklida bo'lib, faqat imperiya bilan chegara hududlarda rim puli ishlatilgan.

Germanlarning ijtimoiy tuzumi. Germanlar jamoasi davlat vujudga kelgunga qadar urug'chilik bosqichini boshdan kechirgan. IV asrda germanlarda mulkiy tengsizlik kuchayib, sekin-asta qabila oqsoqollari va lashkarboshilari paydo bo'la boshladi. Ular xalq yig'inlarida asosiy rol o'ynagan, mustahkam yerlarda yashagan, ko'p yer va chorva mollariga ega bo'lgan va urush o'ljasining katta qismini o'zlari uchun olgan. Dastlab, boshliqlar o'z qabiladoshlari tomonidan eng kuchli va jasur jangchilar orasidan saylangan. Vaqt o'tishi bilan ularning lavozimi meros bo'la boshladi. Bunday rahbarlarning (konunglarning) paydo bo'lishi qadimgi germanlar orasida davlatning shakllanishi yo'lidagi muhim qadam edi.

? *Konung — qabila boshlig'i, zodagonlarning oliy vakili. Normann qabilalarida – harbiy yo'l boshchi.*

Qadimgi germanlar oilasi.
Tiklangan.

German qabilalari IV-V asrlardan keng hududlarni nazorat qiluvchi **qabila ittifoqlariga** birlasha boshlaydi. **Alemann, got, frank** qabila ittifoqlari bir necha yuz ming kishidan iborat bo'lgan. Yillar o'tib qabilalarning oliy organi hisoblangan xalq yig'inlari sekin-asta o'z ahamiyatini yo'qota boshlaydi. Ular asosan urush va tinchlik, konunglarni saylash vazifalarini bajargan. Harbiy bo'linmalar va ularning yoiboshchilari ahamiyati o'sgan.

? **Alemann, got, franklar** germanlarning eng katta qabilalaridan bo'lgan.

Chegara hududlaridagi ayrim qabila boshliqlari Rim noiblariga yollanma harbiy xizmatga o'ta boshlaydilar. Bu harbiy bo'linmalar rim qo'shinlari yurishlari paytida alohida jangovar birlik sifatida qatnashgan. Ba'zida german qabilalari imperiya chegaralarini tashqi dushmanlardan himoyalash vazifasini zimmasiga olgan. Xristianlik dini tarqala boshlashi natijasida ularning ijtimoiy taraqqiyoti yanada tezlashgan.

Rim imperiyasiga bosqinlar. Zaiflashib qolgan Rim qo'shni varvarlar hujumini to'xtata olmaydi. Qulchilik zulmidan aziyat chekkin mahalliy aholi esa german qabilalariga qarshi chiqmay, ba'zida ularning tomoniga o'tib ketadi. V asr boshlarida Pireneya yarim oroli va Galliyaning bir qismida dastlabki varvarlar davlati - **Vestgot qirolligi** tashkil topdi.

Germanlar istilosi 476-yili G'arbiy Rim imperiyasining qulashiga olib keladi. Yevropada yangi - feodal jamiyatiga o'tish davri boshlanadi.

	German qabilalari	Bosib olingan yerlar
	vandallar	Shimoliy Afrikada
	ostgotlar	Italiyada
	franklar	Galliyada
	angl-sakslar	Britaniyada

✿ Romul Avgustul imperator hokimiyat ramzlarini topshirmoqda

Nima uchun yuqoridagi rasmda tasvirlangan voqea- G'arbiy Rim imperiyasining tugashi hisoblanadi?

Franklar. Franklar davlatining tashkil topishi

Frank qabilalari. Buyuk ko'chishlar boshlanishiga qadar german qabilalariga mansub franklar Reyn daryosi quyi oqimidagi hududlarda yashaganlar. Franklarda urug'chilik tuzumi bo'lib, qabila yo'l boshchilari harbiy ishda alohida jasorat ko'rsatgan kishilardan saylab qo'yilgan. Rim-gallar bilan yaqin qo'shnichilik munosabatlarida bo'lgan franklarning tashqi ko'rinishi ham boshqa german qabilalaridan ancha farqlangan. Franklar gotlar va langobardlar kabi hayvon terisidan emas, matodan kiyim-bosh kiyishgan va soch-soqollarini olib yurishgan. Ularda faqat qirol oilasiga mansub kishilargina uzun soch bilan yurishlari mumkin bo'lgan.

Franklar davlati (lotincha *Regnum Francorum*), ilk o'rta asrlardagi varvar davlatlarining eng yirigi. O'zining gullagan davrida Yevropa va qo'shni hududlarning madaniy rivojlanishi va siyosatiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Bu davlatning o'zagi IV-V asrda Galliya shimolida va Reyn sharqidagi qo'shni yerlarda shakllangan franklar qabila ittifoqi edi. Franklar davlatining birinchi yarim afsonaviy hukmdori Merovey (448–457) hisoblanadi, u frank qirollarining birinchi Merovinglar sulolasiga nomini bergan.

Franklarning muvaffaqiyatlari asosan ularning ko'pligi va armiyani Reyn bo'ylab ko'chmanchilar

✦ Xlodvig (466-511)

hisobiga doimiy ravishda to'ldirish imkoniyati bilan oldindan belgilab qo'yilgan edi, bu ularga zabt etilgan Rim imperiyasi aholisini ishonchli boshqarishga imkon berdi.

Xristianlik Xlodvik I davrida o'zining pravoslav shaklida qabul qilingan, bu rimliklar va ular bosib olgan hududlarning rimlashtirilgan aholisi tomonidan e'tirof etilgan.

Xristianlikning qabul qilinishi turli millatga mansub odamlarning yanada yaqinlashishiga olib kelgan. Barqaror sulolalar - merovinglar, keyin karolinglar mavjudligi ham franklar davlatining mustahkamlanishiga yordam berdi; boshqa varvar xalqlarining aksariyati doimiy sulolalar yarata olmadilar.

Franklarini tashkil etish jarayonida franklar zabt etilgan rimliklarning yutuqlaridan, shu jumladan siyosatda ham foydalanganlar. Franklar umuman olganda rimliklarning soliq tizimini saqlab qolishgan, ammo ularning hokimiyati ostidagi soliqlarni faqat armiyada xizmat qilmagan rimliklar (IX asrgacha) to'lagan, bu esa franklar va unga bo'ysunuvchi ba'zi varvarlarning huquqi edi.

511-yilda Xlovig I vafoti bilan uning to'rt o'g'li davlatni bo'lishdi. 558-yilda, Xlodviga I ning o'g'illaridan faqat bittasi Xlotar I (558–561) mamlakat vaqtincha birlashtirdi, ammo 561-yilda yana bir nechta qismlarga parchalanib ketdi.

486-yili Xlodvig franklar davlatiga asos soladi. Franklar tuzgan davlat dastlab sulolalar nomi bilan atalgan. X asrdan Parij atrofidagi viloyat **Il de Frans** davlat nomiga asos bo'ladi va u **Fransiya** deb atala boshlandi.

Franklarda xristianlikning qabul qilinishi. Rim cherkovi uning sodiq ittifoqchisi bo'lishi mumkinligini anglagan Xlodvig varvar qabilalari yo'l boshchilari ichida birinchi bo'lib xristianlikni Rimdan qabul qiladi. Uning ketidan sekin-asta boshqa franklar ham xristianlikka o'tadi. Franklarning ko'pchiligi Xlodvigning bu qarorini yoqlamagan, ammo ular o'z qirollaridan qo'rqqanlar. Lekin rimliklar bu ishdan xursand bo'lishgan. Ulardan biri *"sizning yangi diningiz, bu bizning g'alabamiz"* deb bejiz yozmagan edi.

Xlodvig xristian ta'limotini tushungan deyish mushkul, u namunali xristian bo'lmagani ham aniq. Ammo amalga oshirilgan tadbir dono ekanligi shubhasiz: shu paytdan franklar va rimliklar asta-sekin yaqinlashib yagona xalqqa aylana boshlaydi. Endi ularni din ajratmas, xristianlik bilan tanishuv esa franklarga rim madaniyatining turli sohalarini o'zlashtirish imkonini beradi.

Xlodvigning xristianlikka o'tishi esa unga aholi orasida ta'siri kuchli gall yepiskopligi qo'llashini ta'minlaydi. Xristianlikning «*har qanday hokimiyat xudodan*» deb uqdirishi Xlodvig va uning vorislariga mos kelardi. Qadimgi germanlar diniy e'tiqodlarida esa bu kabi fikrlar bo'lmagan. Shu tariqa xristianlikning qabul qilinishi qirolni kuchaytirib, o'z qabiladoshlari orasida yangi cho'qqilarga ko'taradi.

Franklarda ijtimoiy munosabatlar. Franklar istilo qilgan hududlarda rimlik quldorlarning hashamatli saroylari-yu ulkan yer-mulkleri saqlanib qolgan. Mahalliy aholining asosiy qismini rim-gallar tashkil qilgan. Franklar qullikni bekor qilmaydilar. Mamlakatda asosiy ishchi kuchi qullar va kolonlar bo'lib qolaveradi. Dastlabki paytda franklar gallardan alohida yashaganlar. Luara daryosidan shimoldagi german qabilalari esa yana uzoq yillar urug' jamoa bo'lib yashashda davom etadi. Mamlakat janubidagi gallar esa son jihatidan german qabilalari: burgundlar, vestgotlardan, keyinchalik hukmronlikni o'rnatgan franklardan ham ko'proq bo'lgan.

Davlat hokimiyatini mustahkamlash maqsadida Xlodvigning vorislari boshqaruvi paytida qirollar - alohida xizmatlari evaziga jangchilar va yaqin hamkorlariga yirik yer mulklar - **benefitsiylar** taqdim etganlar.

Shu tariqa qirol va uning jangchilari; ruhoniylar, qirol saroyiga yaqin rim-gall zodagonlari, quldorlardan yangi yirik yer egalari -feodallar toifasi vujudga keladi. Ularning yerlarida **VI asr oxiridan** qullar, kolonlardan tashqari o'z erkinligini yo'qotgan franklar ham ishlaganlar. Natijada yangi jamiyatning asosiy toifalari: feodallar va qaram dehqonlar tashkil topadi. Feodal jamiyatiga o'tish Yevropa. Osiyo va Afrikaning deyarlik barcha mamlakatlarida ham shu taxlitda ro'y bergan.

Davlatning paydo bo'lishi. Shimoliy Galliyada tashkil topgan frank qirolligi Xlodvigning vorislari davrida Burgundiya va Provansni istilo qiladi. Franklar germanlarning: **tyuring, alemann, bavar** qabilalarini ham bo'ysundirib, ularni har yili o'lpon to'lashga majbur etadilar.

Qirollar hokimiyati kuchayib borishi bilan muhim qonunlar, qarorlar qabul qilish uchun xalq yig'inlarini chaqirmay qo'yadilar. Qirol tomonidan qabul qilingan yangi qonunlar esa xususiy mulkchilik va tengsizlikni mustahkamlab borgan.

Qirol hokimiyatning barcha sohalarini o'z qo'liga olib, davlatni o'zining shaxsiy mulki sifatida boshqargan. Ilgari jamoa mulki hisoblangan ekinzorlarni va boshqa yerlarni xohlagan kishisiga in'om etar, davlat xazinasidagi mablag'larni ham istaganicha sarflardi.

Yirik yer egalari - feodallar toifasi esa qirol hokimiyatining tayanchiga aylanadi. Davlat qirol boshchiligida yirik mulk egalarining yangi yerlarni istilo qilishini qo'llab quvvatlar edi.

Franklarda Xlodvig davridayoq mamlakat viloyatlarga bo'linib, ularni qirol tayinlagan **graflar** boshqara boshlaydi. U o'z hududlarini qirol nomidan boshqarib, aholidan soliqlarni yig'ib olish, harbiy qo'shinga boshchilik qilish, sud qilish kabi ishlarni bajargan. Sudning qarori bilan yig'ilgan jarimalarni 1/3 qismi qirol xazinasiga yuborilar edi. Franklar soliq tartiblarini rimliklardan qabul qilganlar.

Urug' jamoachilik an'analari esa har yili o'tkaziladigan harbiy ko'rik (mart maydoni) tarzida va mahalliy boshqaruvda saqlanib qoladi. Mahalliy boshqaruv asosini erkin franklarning yuzlik yig'inlari tashkil etib, uning boshlig'i, yuzboshisi - **tungin** deb nomlangan.

Yirik yer egaligining shakllanishi. **VI asr oxiridan** - franklarning chek yerlari dehqon oilasining sotishi yoki in'om etishi mumkin bo'lgan mulki - allodga aylanadi. Qirollar tomonidan chiqarilgan yangi qonunlar yerni xususiy mulkka aylanishini tezlashtiradi. Qirol **Xilperik** davrida yangi qonun chiqarilib u o'g'il voris bo'lmasa yerni avvalgidek jamoaga emas, marhumning qizi, singlisi yoki ukasiga o'tish huquqini tasdiqlaydi.

O'rta Osiyoda yerga egalik munosabatlari nechanchi asrlarda o'rnatilgan?

Yerning xususiy mulkka aylanishi, mulkiy tabaqalanishni tezlashtirishga, yirik yer egaligining o'sishiga olib keladi. Galliyadagi Rim imperatoriga tegishli yerlarni o'z mulkiga aylantirgan frank qirollari, uning bir qismini o'z yaqinlari va cherkovga ham in'om etganlar.

Yirik yer egaligi jamoa yerlari hisobiga ham kengaya boradi. Tabiiy ofatlar, qurg'oqchilik, hosilsizlikning tez-tez takrorlanib turishi dehqonlarni o'z yerlaridan ajralishiga, so'ng feodaldan ijaraga yer olib ishlashga majbur etadi. Soliq to'lashdan tashqari, yirik yer egasi ekinzorlarida ishlab berishga majbur bo'lgan dehqon sekin-asta qaram kishiga aylana borgan.

«**Sali haqiqati**». Xlodvig buyrug'iga binoan yozilgan franklarning an'anaviy odatlari to'plami Yevropadagi eng mashhur odat huquqlari yodgorligiga aylanadi. U "**Sali haqiqati**" deb nomlangan, to'plamning nomi unga faqat franklarning sali qabilasi qonunlari kiritilganligini anglatadi.

▲ Xilperik (561-584)

Qirolning maqsadi barcha franklar qirol qo'llagan "**Sali haqiqati**" bo'yicha sudlanishi kerak edi. Bu qoidalarda biror narsa izoh talab bo'lsa, uning uchun qirolga murojaat qilinishi, u esa o'z manfaatlari yuzasidan javob berishi mo'ljallangan. Ulardan tashqari qirol "**Sali haqiqati**"ga qadimgi odatlardan o'ziga foyda keltiradiganlarini kiritgan. Natijada qadimgi odatlardan qirolni qoniqtirmaganlari unutilib, foydalilari to'plamda batafsil yoritiladi.

"Sali haqiqati" frank qirol hokimiyatining kuchayganini ko'rsatadi.

Allod (yunoncha) - yerga to'la egalik qilish: G'arbiy Yevropa feodal jamiyatida avloddan-avlodga meros bo'lib o'tadigan yer-mulk.

Benefitsiy (lot.) - senorning o'z vassaliga harbiy xizmati evaziga in'om etgan yer-mulk. Sharqda u iqto' deb nomlangan.

Senor (lot. - katta) - o'rta asrlarda G'arbiy Yevropada ixtiyorida qaram dehqonlari va mayda feodal-vassallari bo'lgan yer egasi.

Vassallik - G'arbiy Yevropa mamlakatlarida bir feodalning boshqa feodalga bo'ysunish tartibi.

Franklar imperiyasi

Xlodvigning o'g'illari davrida Frank qirolligi chegaralari ancha kengaygan. Lekin keyinchalik sulola vakillari orasida kelishmovchiliklar boshlanib, oxir-oqibat yangi sulola taxtga kelgan.

Buyuk Karl. Karl sulola asoschisi Franklar qirolligini (800-yildan imperiyasini) 46 yil (768–814) boshqargan. "Buyuk" nomi unga tarixchilar tomonidan 53 harbiy yurishga boshchilik qilib, yirik saltanat tuzgani, bu davlatda yangi qonunlar, maorif va madaniyatga asos solgani uchun berilgan. Karl haqida ko'plab tarixiy asarlar, afsonalar, rivoyatlar va qo'shiqlar yaratilgan.

Karl

Uning ismidan "**korol**", ya'ni "qirol" unvoni kelib chiqqan.

Italiya va Ispaniya urushlari. Karl taxtga kelishi bilan istilochilik urushlari olib borgan. Uning dastlabki harbiy yurishlari germanlarning **langobard** qabilasi Italiyada tuzgan davlatiga qarshi 773-yili boshlanadi. Italiya yerlari esa grafliklarga bo'linib, Frank qirolligiga qo'shib olinadi.

Arab xalifaligi istilo qilgan Ispaniyaga qarshi 778-yili Karl dastlabki muvaffaqiyatsiz yurish qiladi. Karlning jiyani, graf **Roland** jangda halok bo'ladi. Asrlar o'tib Roland fransuz xalq og'zaki ijodining sevimli qahramoniga aylanib, u haqda "**Roland haqida qo'shiq**" dostoni yaratiladi. Keyingi yurishlar davomida Pireneya yarim orolining arablardan tortib olingan hududlarida tuzilgan. **Ispan markasi** franklar davlatining chegara viloyatiga aylantiriladi.

Qoraqalpoq xalqining qanday qahramonlik dostonlarini bilasiz?

► Karlning jiyani, graf Roland jangda. XV asr
Minyatura

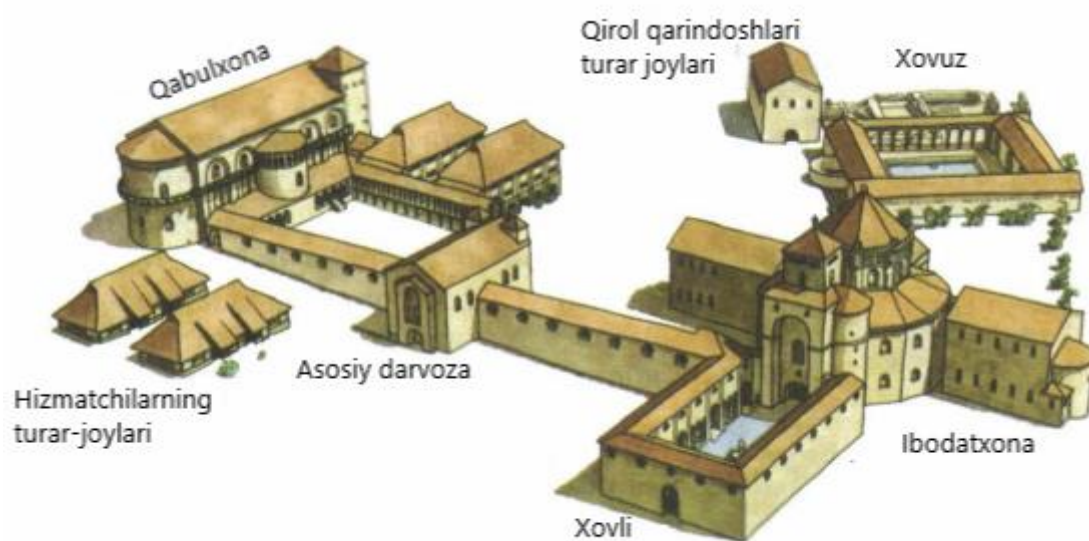
Sakslarga qarshi urushlar. Reyn daryosining o'ng sohilida yashagan saks qabilalariga qarshi urushlar 30 yildan ortiq (772-804) davom etadi. Bu urush Karl uchun ancha murakkab kechadi. Sakslar germanlarning Karlga bo'ysunmagan so'nggi yirik qabilasi bo'lgan. Karl sakslarni nima bo'lsa ham xristian diniga o'tkazishga intilgan. Uzoq kurashdan so'ng Karl sakslarni yangi dinga o'tkazishga erishgan. Shu tariqa Saksoniya ham Buyuk Karl davlatiga qo'shib olinadi.

Franklar imperiyasi. Buyuk Karl davlati Yevropaning katta qismini egallaydi. Uning hududini G'arbiy Rim imperiyasi bilan bema'lol taqqoslasa bo'lar edi. Lekin Karlning hokimiyati so'nggi rim imperatorlarinikidan ancha yuksak ekanligi shubhasiz. Ayni paytda so'ngan imperiya haqidagi xotiralar VIII asrda ham rimliklar, G'arbiy Yevropaning turli xalqlari va qabilalari xotirasida saqlanib qolgan. Tabiiy, Karlning maslahatchilarida uni qadimgi rimliklarga taqlid qilib, imperator deb e'lon qilish g'oyasi tug'iladi. Bunday imkoniyat 800-yili Rim mahalliy zodagonlarining papa **Lev III** ga qarshi isyon ko'tarishi orqali vujudga keladi. Karl qo'shin yuborib isyonni bostiradi.

Bu yordam evaziga Rim papasi 800-yilning dekabrda avliyo Pyotr ibodatxonasida Karlga imperatorlik tojini kiydiradi. Shu tariqa G'arbda yangidan imperiya paydo bo'ladi.

Buyuk Karl franklar imperiyasining mutlaq hukmdoriga aylanib, uning farmonlari faqat yirik zodagonlar, yer egalarining yilda ikki marta chaqiriladigan yig'inida qabul qilingan.

Buyuk Karlning doimiy poytaxti ham yo'q edi. U o'z amaldorlari bilan mamlakat bo'ylab harakatlanib, turli shaharlardagi saroylarida to'xtagan, mahalliy aholiga og'irligi tushmasligi uchun uzoq vaqt o'tmay yana boshqa shaharga yo'l olgan.

Buyuk Karlning Axendagi saroyi. Tiklangan rasm.

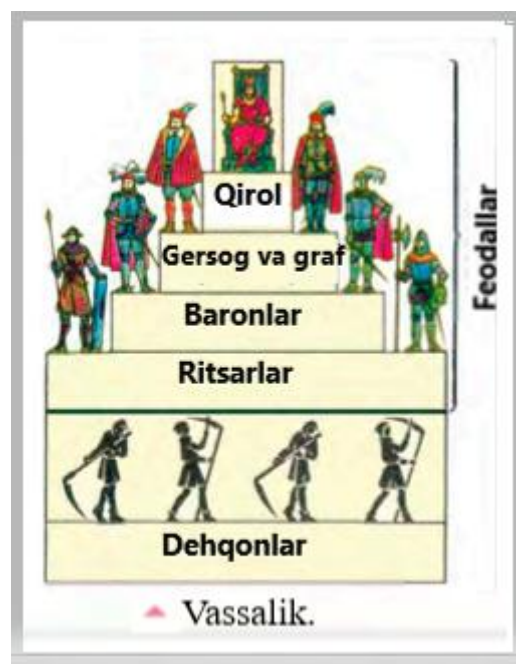

O'rta asrlarda O'rta Osiyo shaharlari necha qismdan iborat edi?

Buyuk Karl davrida franklarda an'anaviy xalq lashkari o'rnida otliq ritsarlar qo'shini vujudga keladi. **Ritsarlar** (nemischa ritter - otliq) bo'linmalarida - faqat boy zamindorlar, ya'ni jangovar ot va qurol-aslahalar sotib olishga imkoniyati bo'lgan kishilar xizmat qilgan. Hukmdorlar ritsarlarga: ot, qurol-aslahasini tartibda saqlashi, urushlar paytida oilasini ta'minlashi uchun yer-mulk in'om etgan.

Bu yer-mulk **feod** (nem. qo'rg'on, mulk) harbiy xizmat evaziga taqdim etilib, keyinchalik merosiy mulkka aylangan. Feodning egasi **feodal** deb atalgan. Zamonlar o'tib harbiy ish faqat feodallar mashg'uloti bo'lib qoladi. Yirik feodallar viloyatlarga egalik qilsalar, mayda feodalga ma'lum qishloq yoki uning bir qismi taqdim etilishi ham mumkin edi.

Davlat boshqaruvi. Buyuk Karlning saroy xizmatkorlari ayni paytda vazirlar vazifasini ham bajargan. Qirol saroyi yuqori lavozimdagi: moliya, soliq, harbiy a'yonlari, dasturxonchi, otxona boshlig'i va boshqalar Franklar davlatidagi muhim lavozimlar bo'lgan. Yirik qabilalarni **gersoglar** (nem. saylangan harbiy yo'l boshchi, keyinchalik merosiy qabila boshlig'i) boshqargan. Davrlar o'tib gersog eng yuksak unvonlardan biriga aylandi. Yirik bo'lmagan hududlarni imperator tayinlagan

graflar (nem. qirol tayinlagan amaldor) boshqaradi. Gersog unvoni avvaldan merosiy bo'lsa, graflarni imperator tayinlagan. Buyuk Karl o'z davlati chegaralarini mustahkamlash maqsadida **markalar** (nem. chegara harbiy viloyati) tuzib ularni **markgraflar** (nem. chegara viloyati hokimi) boshqargan.

Yepiskoplar, yirik monastirlar abbatlari imperatorning joylardagi vakillari sifatida uning buyruqlarini bajargan. Safarlari paytida Buyuk Karl yepiskoplar va graflarning ishlari qanday ketayotganligini tekshirgan. Agar suiste'molliklar aniqlansa, javobgar darhol lavozimidan ozod etilgan. Imperatorning o'zi barcha graflik va yepiskopliklarni aylanib chiqishi qiyin ekanligidan u o'zi ishongan davlat vakillarini mamlakat bo'ylab jo'natar edi. Ularga mahalliy hokimlarni jazolash, almashtirish huquqlari berilgan. Franklar mamlakati hududlari behad katta bo'lishi nazoratni murakkablashtirgan. Barcha grafliklarni nazoratda saqlash mushkul edi. Bundan tashqari graflar bor kuchi bilan graflikda o'r nashishga, uni o'z avlodlariga meros qilib qoldirishga intilgan. Bu esa franklar imperiyasini kelajakda zaiflashuvi va parchalanishiga yo'l ochadi.

Yevropa hukmdorlari orasida katta hurmatga ega bo'lgan Karl saroyiga ko'plab elchilar kelib turishgan. Yilnomalarda yozilishicha, arab xalifasi **Horun ar-Rashid** o'z elchilari orqali Karlga qimmatbaho sovg'alar bilan birga Quddusdagi Iso payg'ambar qabri joylashgan yerni ham taqdim etgan.

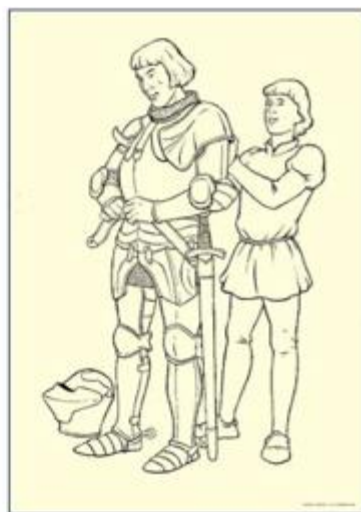
Franklar imperiyasining inqirozi. Yillar o'tib mamlakatda graflar davlat amaldorlaridan - yirik yer egasi, o'z viloyatining xo'jayiniga aylana bordi. Graflikdagi erkin dehqonlar qaramlikka tushdi. Qirolning sud ishlarini boshqarishni graflarga topshirishi ham ularning hokimiyatini kuchaytiradi.

Verden shahrida **843-yil** tuzilgan shartnomaga binoan vujudga kelgan qirolliklar o'rnida, keyinchalik - **Fransiya, Germaniya va Italiya** davlatlari tashkil topadi.

Bu qirolliklarning har biri gersoglik va grafliklarga, ular esa yirik va o'rta feodal mulklariga bo'lingan. Shu tariqa Yevropada feodal tarqoqlik davri boshlanadi.

Franklar Imperiyasining bo'linishi

O'rta asr. Ritsarlari

Horun ar-Rashid (766 - 809) — *abbosiylar sulolasidan bo'lgan xalifa (786-yildan). Eron zodagonlari manfaatini ifoda etuvchi barmakiylar xonadonidan chiqqan vazirlar yordamida hokimiyatni idora qilgan, 803-yil barmakiylarni qirg'in qilgach, davlatni yakka o'zi boshqargan. Horun ar-Rashid davrida mamlakatda qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo va madaniyat (asosan, adabiyot) ancha rivojlangan.*

Muqaddas Rim imperiyasi

Xalqlarning buyuk ko'chishlari davrida german qabilalari G'arbiy Yevropa bo'ylab joylashib, qabila harbiy sarkardalari yurtlaridan uzoq o'lkalarda davlatlar tuzishgan va ularga qirollik qilishgan. Lekin Germaniyaning o'zida kuchli mustaqil qirollik nisbatan kech vujudga kelgan.

Yangi qirollik. Franklar imperiyasi 843-yili uchga bo'linib ketganida, dastlab ularning hammasini Buyuk Karlning avlodlari boshqargan. Lekin 919-yili Sharqiy Frank qirolligida (bo'lajak Germaniya) mahalliy zodagonlar knyazlardan eng qudratlisi bo'lgan Saksoniya gersogi **Genrixni** qirollikka saylaydilar. Shu tariqa franklarning karolinglar sulolasi o'rniga, mahalliy saksoniyaliklar sulolasi hokimiyatga keladi.

Yevropa xaritasida yangi davlat - Germaniya qirolligi vujudga keladi. **Genrix I** uzoqni ko'zlab, aql bilan ish boshlab mamlakatni kuchaytirish yo'lini tutadi. Vengerlar bilan 9 yilga tinchlik sulhi tuzgan qirol mamlakat mudofaa qudratini yuklasaltirish maqsadida qator tadbirlarni amalga oshiradi. Genrix qishloqda yashaydigan har 9 kishidan bittasini tanlab, uni **burgga** ko'chiradi. To'planganlar burgda o'z birodarlari uchun ham uy-joy qurishga kirishadilar. Qishloqda qolgan sakkiz kishi o'zlarining jangchilikka tayinlangan sheriklari uchun ham dehqonchilik qilganlar. Genrix barcha yig'inlar, cherkov soborlarini, bazmlarni

burgda o'tkazishni buyuradi. Qirol burglar qurilishda kecha-yu kunduz mehnat qilib sulh muddati tugaguniga qadar aholining asosiy mulki qal'alarda bo'lishini ta'minlash zarurligini ta'kidlar edi.

Vengerlar bilan kurash. **Genrix I** ning o'g'li **Otton I** (936-973) davrida kuchli nemis otliq qo'shini vujudga keldi. Yevropaning boshqa mamlakatlaridagi kabi uning asosini og'ir qurollangan ritsarlar otliq qo'shini tashkil etgan.

Burglarga tayangan yangi otliq qo'shin ko'magida Otton I vengerlar bilan hal qiluvchi jangga shaylanadi. 955-yilda Bavariyaning **Lex** daryosi bo'yida bo'lib o'tgan og'ir jangda vengerlar mag'lub etiladi. Shundan so'ng ularning Germaniyaga bosqinlari to'xtaydi.

Yangi imperiya. O'zidan avval hech kim yenga olmagan dushmanni mag'lub etgan Otton I o'zini Yevropadagi eng kuchli qirol deb hisoblay boshlaydi. Ushbu g'alaba unda Buyuk Karl singari Rimda imperatorlik tojini kiyish hamda imperator unvonini olish istagini uyg'otadi.

962-yilda o'z qo'shini bilan Rimga kelgan Otton I ga papa **Ioann XII** imperatorlik tojini kiydiradi. Shu tariqa yangi imperiya - **Muqaddas Rim imperiyasi** vujudga keladi. Uning tarkibiga German yerlaridan tashqari Italiyaning shimoliy hududlari ham kirgan, lekin bu yerdagi shaharlar german imperatorlariga hech qachon to'liq bo'ysunmagan. Shunga qaramasdan har bir german qiroli taxtga kelganidan so'ng o'z qo'shini bilan Alp tog'lari orqali Italiyaga yurish qilib, Rimda imperatorlik tojini kiyardi.

German imperatorlari o'z davlatlarini qadimgi Rimning davomchisi deb hisoblaganlar. Zamondoshlari "dunyo mo'jizasi" deb nomlagan **Otton III** Rimni ulkan davlatning poytaxtiga aylantirish orzusida bo'lgan. U butun xristian dunyosi Rim imperatori hukmida birlashishi lozim deb hisoblagan. Tabiiyki, butun dunyo xristian imperiyasi haqidagi orzularni amalga oshishi mushkul ish edi.

▲ Muqaddas Rim imperiyasi gerbi

Shunga qaramasdan, german monarxlari o'z davlatlarini **Rim imperiyasi**, keyinroq **Muqaddas Rim imperiyasi** deb atashda davom etadilar. Bu davlat uzoq asrlar davomida hukm surgan.

Qo'shimcha adabiyotlardan foydalanib, nega u davlatga «muqaddas» nomi berilganligini aniqlang.

German imperatorlari va cherkov. Yirik mamlakatni boshqarish uchun joylarda qirolning buyruqlarini bajaradigan amaldorlar bo'lishi lozim edi. Ilk o'rta asrlarda esa faqat taraqqiy etgan va boy jamiyatgina minglab amaldorlarni ta'minlashi mumkin edi. **X asrda** Germaniya aholisi imperatorga nisbatan o'z gersoglarining gapiga ko'proq quloq solgan. Bunday vaziyatda Otton I va uning vorislari o'ziga xos usul qo'llaganlar. Ular cherkov tashkilotlaridan o'z maqsadlarida foydalanishgan. Tarixdan ma'lumki, frank qirollari davridayoq yepiskoplar ularning ishonchli xizmatchisi hisoblangan. Otton I bu borada yanada ilgari ketadi. U Germaniyadagi yepiskop va abbatlarga yer-mulk, boyliklardan tashqari ko'plab huquq va imtiyozlar beradi. Natijada cherkov zodagonlari o'z imkoniyatlari, hokimiyatlari bo'yicha gersog va graflardan kam bo'lmagan. Ular har qanday kishini hukmdor irodasiga bo'y sundirishga qodir edilar. Imperatorning o'zi esa kerakli odamni cherkov lavozimiga tayinlagan, zarur bo'lsa yepiskoplarni va hatto, Rim papalarini hech qiyinchiliksiz almashtirgan. Xususan, Otton I Rimda ko'plab yepiskoplar ishtirokida o'zi yoqtirmagan papalardan birining ustidan sud jarayonini uyushtirib, uni tahqirli holatda vazifasidan chetlatgan. Uning vorisi Otton III esa o'zining ustoz Gerbertning Silvestr III (999–1003) nomi bilan Rim papaligiga saylanishiga erishgan.

Britaniyadan Angliyaga

Rim imperiyasi Britaniya orollarini istilo qilganida orol janubida kelt, britt, shimolida – hozirgi Irlandiya va Shotlandiyada – skot, pikt qabilalari yashagan.

Rim legionlari 407-yili Britaniyani tashlab Italiyaga qaytadi. Ularning ketidan rim kolonistlari ham Yevropaga keta boshlaydi. Shu tariqa orolning **kelt** aholisi o'z holicha qoldiriladi. Kelt qabila boshliqlari esa o'zaro urushlarga kuch beradi. Ayni paytda shimoldan **pikt** va **skott** qabilalari hujumlari boshlanadi.

Xavfli himoyachilar. Piktlerden himoyalash uchun brittlar ilk marotaba germanlarning **yut**, angl va **saks** qabilalaridan yollanma drujinalarni taklif etgani ehtimol. Bu qabilalar esa Germaniyaning shimoli va Yutlandiya yarim orolida yashardi. Dastlab germanlar uchta kemada kelishadi. Lekin ko'p o'tmay ularning ortidan o'nlab, yuzlab va minglab qabiladoshlari yo'lga chiqadi. Germanlarning keltlardan tobora yuqori to'lov talab qilishi, doimiy isyonlari, mamlakatni talashlari va tahdidlari kuchayib boradi. Yutlar **V asr o'rtalarida Kent** viloyatini bosib oladi. Ularning izidan angl-sakslar ham keltlarga hujum boshlab, qattiq qarshilik bo'lmaganidan mamlakatni istilo qilishga kirishadilar. Angl-sakslar mahalliy aholining bir qismini qirib, ayrimlarini qullik asoratiga soladilar. Shaharlar katta talafot ko'radi, majusiy germanlar ibodatxona va monastirlarni talab, yondirib yuboradilar. Istilo dahshatidan ko'pgina keltlar qit'aga, **Armorika** viloyatiga ko'chib o'tadi. Fransiyaning shimoli-g'arbidagi bu hudud brittlarning ommaviy ko'chishidan so'ng **Bretan** nomini olib, bu nomni hozirga qadar saqlab qolgan.

Qirol Artur. Britaniya oroliga bostirib kelayotgan germanlarga qarshilik ko'rsatish Amvrosiy Avrelian nomi bilan bog'liq. Orolidagi so'nggi rimliklardan **Amvrosiy Avrelian** VI asrning boshlarida brittlarni birlashtirib, germanlarga qarshilik ko'rsata boshlaydi. U qator yorqin g'alabalarga erishib, angl-sakslar tazyiqini deyarli yarim asrga to'xtatadi. Kelt qabilalari xotirasida bu g'alabalar haqidagi ma'lumotlar asrlar davomida saqlanadi. Lekin rivoyatlarda bosqinchilarga zarba bergan qahramonning ismi o'zgargan. Dostonchilar uni **Artorius** yoki **Artur** deb atay boshlashgan. Vaqt o'tishi bilan **Artur** siymosi atrofida VI asrga aloqasi bo'lmagan ko'plab tarixiy afsonalar to'planadi. Oradan besh asr o'tib ham Yevropaning turli mamlakatlari yozuvchilari qirol **Artur** va uning ritsarlari **Lanselot**, qirolicha **Jinevra**, sehrgar **Merlinlar** haqida asarlarni yaratishda davom etishadi. Bu asarlar kitobxonlar orasida keng tarqaladi. Amvrosiy Avreliandan

so'ng brittlarda munosib yo'l boshchi bo'lmasligi 600-yillarda angl-saksalar tomonidan orolning katta qismini bosib olinishiga imkon beradi. Bosqinga uchramagan kelt qabilalari Irlandiya va Shotlandiyada, qisman Britaniyaning g'arbiy chekkasida saqlanib qoladi.

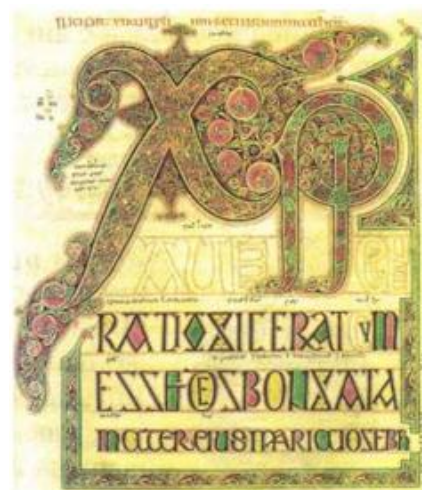
Istilochilar Britaniya yerlarida yettita qirollik tuzishadi. Istilochilar turli lahjalarda so'zlashgan, lekin yillar o'tib angllar yashagan Mersiya shevasi tobora keng qo'llanila boshlanadi. Shu tufayli keyinchalik, istilochilar muomalasidagi til ingliz, mamlakat esa Angliya nomini oladi.

Bosqinchilarning ko'plab qabilalari va bo'ysundirilgan aholining qolgan qismi yagona xalqqa birlasha boshlaydi. Tarixda ular angl-saks nomini oladi.

Yangi bosqin. Norvegiya yoki Daniya sohilidan chiqqan kema Britaniya orollariga bir necha kunda suzib borgan. Zamondoshlarining yozishicha, shu sababdan daniyaliklar har yili hujum qilib Angliya xalqining mol-mulkini talagan.

Rohiblari o'z bilimlari bilan tanilgan, lotin va yunon tillarida asarlar bitgan, ajoyib xattotlik san'ati markazlari bo'lgan mashhur irland monastirlari normannlar tomonidan yondirilib, kuli ko'kka sovurilgan.

Angl-saks qirolliklaridagi ichki nizolar, ularga istilochilarni qaytarish imkonini bermagan. Normannlar 842-yili **Londonni** bosib olib, talaydilar va yondirib yuboradilar.

▲ Irlandiya qo'lyozmasi nusxasi. VII-VIII asr.

Normanlar so'zi - "shimoliy odamlar" degan ma'noni anglatadi

Deyarli barcha angl-saks qirolliklari daniyaliklar tomonidan bo'ysundiriladi. Qarshilikni faqat orolning janubiy-g'arbidagi Uesseks qirolligi davom ettiradi.

Qirol Buyuk Alfred. Buyuk Alfred (871-900) Uesseksda taxtga kel-gunicha daniyaliklarni hech kim to'xtatishga qodir bo'lmagan. Buyuk Alfred butun

Angliyadan bosqinchilarni jazolash orzusidagi jangchilarni yig'adi. U bu qo'shin bilan daniyaliklarni bir necha bor, mag'lub etadi.

Buyuk Alfred **879-yili** daniyaliklar bilan tinchlik sulhini tuzadi. Unga binoan, butun oral ikki qismga bo'linib: janubi-g'arbiy hududlar Alfredga, shimoli-sharqiy hududlar esa - daniyaliklarga beriladi. Chegara London va Chechter oralig'idagi qadimgi rimliklar qurdirgan tosh yo'l bo'ylab o'tadi. Skandinavlarda qoldirilgan yerlar Daniya qonunlari viloyati yoki inglizcha **Denlo** nomini oladi. Buyuk Alfred tinchlik sulhidan yangi kuchli qo'shin tuzish uchun foydalandi. Ma'lumki, avvallari dushman xavfi tug'ilganida xalq lashkari to'planardi. Endi har beshta angl-saks oltinchini boqishi va qurollantirishi majburiy etib qo'yiladi. Natijada, **birinchidan**, tinimsiz urushlar davrida qishloqning ko'pchilik aholisi o'z ishidan ajratilmagan. Uyda qolganlar yerni haydash, hosilni yig'ish bilan shug'ullangan. **Ikkinchidan**, bitta xo'jalik daromadi yaxshi qurol-aslaha uchun yetarli bo'lmasdi. Agar urushga olti kishining barchasi jo'nasa, ularning har birida qimmatbaho po'lat qilich bo'lishi gumon edi. Yangi qoidaga binoan besh kishi oltinchisini: dubulg'a, qilich va jang boltasi bilan ta'minlab **viking**dan yomon qurollantirmagan. Qolaversa, bu oltinchi kishi doimo mashq qilishi, jangga tayyorlanishi shart edi. Uning uchun qolgan beshta qo'shnisining ishlashi oilasi haqida o'ylamasligi uchun ham imkon beradi. Shu tariqa son jihatidan qisqargan Buyuk Alfred qo'shini sifati bo'yicha avvalgiga qaraganda bir necha bor kuchaydi. Yangi qo'shinning paydo bo'lishi bilan jamiyatda ham muhim o'zgarishlar bo'ladi. Jamiyat Professional jangchilar va ziroatchilarga bo'linadi.

Buyuk Alfred daniyaliklar qal'alarini qamal qilishni unchalik xush ko'rmasligini anglab, o'z mulklari chegaralarida ko'plab qal'alar - **burglar** barpo ettiradi. Qirol kema yasaydigan ustalarni topib, daniyaliklarnikidan qolishmaydigan kemalarni yasattiradi.

Qirol Alfred faqat qo'shin haqida qayg'urmagan. U o'z davrining o'ta ma'lumotli kishisi bo'lgan. Uesseksda esa daniyaliklar hujumlaridan keyin lotin tilini biladigan odamlar deyarli qolmagan edi. U eski angl-saks qonunlarini yozishni va Angliya tarixiga oid ma'lumotlar to'plashni buyuradi. Buyuk Alfred

davrida *"Anglosakson solnomasi"* tuzilib, unda yilma-yil muhim voqealar qayd etila boshlanadi.

Buyuk Alfred

Denloning qaytarilishi. Qirol Buyuk Alfredning o'limidan so'ng uning vorislari Denloga hujum boshlaydi. Yangi qo'shin muvaffaqiyatli harakat qilib, **X asrning so'nggi choragiga** kelganda Angliya qirolligi (bu paytda avvalgi Britaniya nomi yangi Angliya atamasi tomonidan uzil-kesil surib chiqarilgan) Daniya qonunlari viloyatini qo'shib oladi. Bu davrga kelib. Denloga o'mashgan daniyaliklar mahalliy aholi bilan ancha yaqinlashib, aralashisha boshlagan edi.

Angliyada yana ichki nizolar boshlanib, davlat zaiflashadi. Ayni paytda, Daniya tez yuksala boshlaydi. Yagona Daniya qirolligi **VIII asr oxirida** Angliyaga hujum qilgan daniyalik vikinglarga nisbatan, albatta xavfliroq edi. Ayni paytda, Angliya qirolligi ichki nizolardan batamom holsizlangandi. Daniya qirolligi **XI asr boshida** ingliz sohiliga o'z qo'shinini tushiradi. Urush uzoq cho'zilmaydi. Faqat London shahri daniyaliklarga ma'lum vaqt qarshilik ko'rsatadi.

"Tushunchalar tahlili" metodi

Quyidagi keltirilgan tayanch iboralarni izohlang.

№	Tayanch so'zlar	Tarifi ,izohi
1	Xalqlarning buyuk ko'chishlari	
2	Ikki dalali almashlab ekish	
3	«Sali haqiqati».	
4	«korol»,	
5	burglar	
6	Muqaddas Rim imperiyasi	
7	Mulkiy tabaqalanish	
8	Anglo – saks qabilalari	

Brittlar – kelt qabilalaridan bo'lib, Britaniyaning asosiy aholisi hisoblangan.

Drujina – ko'ngillilardan iborat harbiy bo'linma. Ushbu bo'linma bir necha o'ndan bir yuzgacha jangchini birlashtirgan.

I. Bilimlarni sinash

1. “O’rta asrlar” tushunchasining mohiyatini tushuntiring.
2. O’rta asrlar qaysi davrlarga kiradi?
3. G’arbiy Rim imperiyasining qulashi sabablari nimada?
4. Jadvalni to’ldiring.

O’rta asrlar davrlarining o’ziga xos xususiyatlari

Ilk o’rta asrlar	Rivojlangan o’rta asrlar	So’ngi o’rta asrlar

II. O’quv materialini tizimlashtirish

1. Sizningcha, nima sababdan varvar qirolliklari orasidan faqat franklar davlati saqlanib qolgan?
2. «Sali haqiqati»ni qanday hujjat deb hisoblaysiz? Unga tavsif bering. Nima uchun hujjatni Xlodvig o’qib eshittirmoqda?
3. Franklar qirolligi qachon tashkil topdi?
4. Hozirda Ispaniya joylashgan yarimorolning geografik nomi nima? Karlning harbiy yurishlari paytida hudud kimlarga tegishli edi?
5. Franklar imperiyasi qanday vujudga kelganini, ushbu davrda o’lkamizda qanday davlat bo’lganini qiyoslab gapiring.
6. Franklar davlatida boshqaruv qanday bo’lgan?
7. Germaniya davlati qay tariqa tashkil topdi?
8. Otton I ning vengerlar bilan olib borgan kurashi qanday yakunlandi?
9. Britaniyaga qaysi german qabilalari kelib o’rnashadi?
10. Amvrosiy Avrelian haqida nimalarni bilib oldingiz?
11. German qabilalari istilolari qanday oqibatlarga olib keldi?
12. Siz qirol Alfred faoliyatiga qanday baho berasiz?

III. Guruh muhokamasi uchun

1. Juftlikda ishlash. “Manbalar” tushunchasining ma’nosini kengaytiring. Qanday tarixiy manbalarni bilasiz?

2. Rasmlarni ko'rib chiqing. O'rta asrlardagi odamlarning hayoti haqida nimalarni bilib olishingiz mumkin?
3. Juftlikda ishlash. Rim imperiyasining kuchsizlanish sabablarini tushuntiring.

IV. Tarixiy atamalar, geografik xaritalar bilan ishlash

1. Nima sababdan franklardagi benefitsiy, senyor, allod, vassal kabi atamalar lotin tilidan olingan?
2. Yevropadagi buyuk ko'chishlar davrida O'rta Osiyo, xususan, hozirgi O'zbekiston hududiga qanday qabila va elatlar bostirib kirgan?
3. Xaritadan german qabilalari yashagan hududlarni ko'rsating. Yozuvsiz xaritag german qabilalari yashagan hududlarni tushiring. Hozirgi paytda bu hududlar qaysi davlatlarga tegishli ekanligini aniqlang.

V. Ijodiy vazifalar

1. Daftaringizga vaqt chizig'ini chizing va unga ilk o'rta asrlarning boshi va oxiri – G'arbiy Rim imperiyasining qulashi va XI asr o'rtalarini belgilang. Ilk o'rta asrlar necha yil va necha asr davom etgan?
2. Ilk o'rta asrlar tarixida eng muhim sanalgan sanalarni vaqt jadvaliga belgilang. Bu sanalar qaysi asrga to'g'ri keladi? Qaysi asr muhim voqealarga eng "boy"? Nima deb o'ylaysiz?
3. Ilk o'rta asrlarning buyuk shaxslariga kimlarni kiritgan bo'lardingiz? Ularning taqdiri va ishlarida nimasi e'tiboringizni tortdi? Ularning o'rtasida qanday umumiylik bor va nimasi bilan farq qiladi? Ularning fe'l-atvori va xatti-harakatlarining qaysi xususiyatlarini ma'qullaysiz, qaysi biri yoqmaydi? Internet va qo'shimcha materiallar yordamida ulardan biri haqida hikoya tayyorlang.

12-§. Vizantiya imperiyasi. Slavyan davlatlarining tashkil topishi

[Imperiyaning tashkil topishi](#).Imperator Feodosiyning o'g'illari 395-

yili Rim imperiyasini ikki mustaqil davlatga: **G'arbiy Rim imperiyasi** poytaxti **Rim** va **Sharqiy Rim** imperiyasi (Vizantiya) poytaxti **Konstantinopolga** bo'lib olishadi. Konstantinopol shahri o'rnidagi **Vizantiy** (Megara koloniyasi) nomidan Sharqiy Rimni ko'pincha **Vizantiya** deb ham nomlashadi.

Vizantiya tarkibiga Bolqon yarimoroli, Kichik Osiyo, Kavkaz, Suriya, Falastin, Misr, shuningdek, Krit va Kipr orollari kirgan.

"Vizantiya" nomi Vizantiyadan - Bosfor bo'g'ozi sohilidagi qadimgi yunon shahri bo'lib, u erda 330-yilda imperator Konstantin yangi poytaxtga asos solgan. Ular uni Konstantinopol - "Konstantin shahri" deb atay boshladilar. Aholi o'z davlatlarini yunoncha "Romey" (Rim), o'zlarini esa "rimliklar" deb atashgan. Vizantiyada qulchilik saqlanib qolsa-da, aholining katta qismini erkin dehqonlar tashkil etishi, sun'iy sug'orishga asoslangan sermahsul ziroatchilikning bo'lishi uning iqtisodiy barqarorligini ta'minlaydi. Shuning uchun imperiyada VI asrda ham **Konstantinopol, Aleksandriya, Antioxiya, Edessa** shaharlari yirik savdo va hunarmandchilik markazlari sifatida gullab-yashnagan.

Eng katta va eng go'zal shahar Konstantinopol edi. U eng muhim savdo yo'llari chorrahasida joylashgani uchun tez o'sib, boyib ketdi. Ulardan biri butun Osiyo bo'ylab o'tgan va Buyuk Ipak yo'li deb atalgan. Konstantinopolni "oltin ko'pri", "qirollik shahri", "koinot ustaxonasi" deb atalgan. Vizantiya oltin puli (**numisma**) ko'p asrlar davomida eng ishonchli xalqaro pul hisoblangan.

Vizantiya hukmronligi davrida dunyoning qaysi qismlarida bo'lgan? Uning hududida qaysi shaharlarni bilasiz?

Vasilevs hokimiyati. Vizantiya imperiyasini **vasilevs** (yunoncha podsho) boshqargan. Vasilevsga ko'p sonli sud, harbiy va soliq muassasalari, davlat amaldorlari, shuningdek, maslahat organiga aylangan **sinklit** (lotincha senat) bo'ysungan. Vizantiyada amaldor va senatorlar faqat zodagonlardan bo'lmagan. Iqtidorli va bilimli oddiy xalq farzandlari ham yuqori lavozimlarga erishishi mumkin edi. Ulardan hatto imperatorlar ham chiqqan. Bu holat romeylarni umuman ajablantirmagan ham, sababi ular qadimgi rimliklar singari imperiyaning

barcha fuqarolari tug'ilishidan teng, mansublik esa har bir insonning shaxsiy ishi deb hisoblashgan.

▲ Vizantiya xaritasi(ingliz tilida) VI asr.

▲ Vasilevslarning kiyimlari.

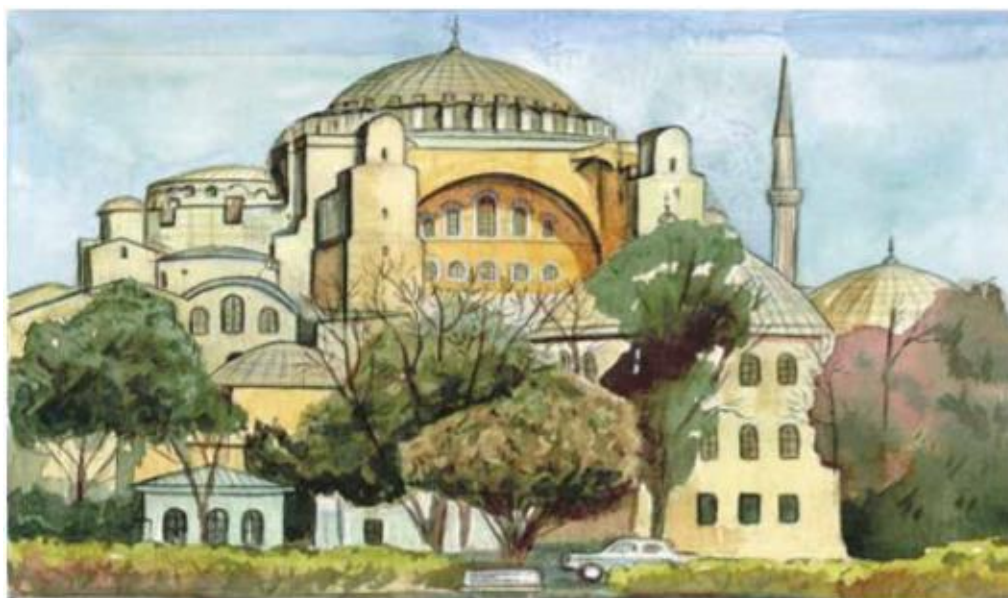
G'arbiy Rim imperiyasi taqdirini takrorlamagan Vizantiya hayotida ko'p narsalar odatiy tusda qolgan. Vizantiyaliklar hayotida ellinlik mustahkam o'rin olgan. Ippodromlarda xalq avvalgidek chavandozlar, kurashchilar, gimnastlar musobaqalari, **mimlar (aktyorlar)** chiqishlarini tomosha qilganlar. Shahar aholisi ilgariidek ma'muriyatdan maosh oladigan tabiblarda davolanishgan, jamoa

hammomlariga borib turishgan. Eng muhimi, Vizantiya antik davr yunon ilmini saqlab qolgan. Boshlang'ich va o'rta maktablarning ko'pchiligi G'arbiy Yevropadagi cherkov va monastir o'quv muassasalaridan farqliroq, xususiy yoki davlatniki bo'lgan. Vizantiyalik olimlar o'z nutqlari va asarlarida, ellin she'riyati, afsonalari hamda fanidan boxabar ekanligini namoyish etish maqsadida qadimgi mualliflar asarlaridan ko'plab misollar keltirganlar.

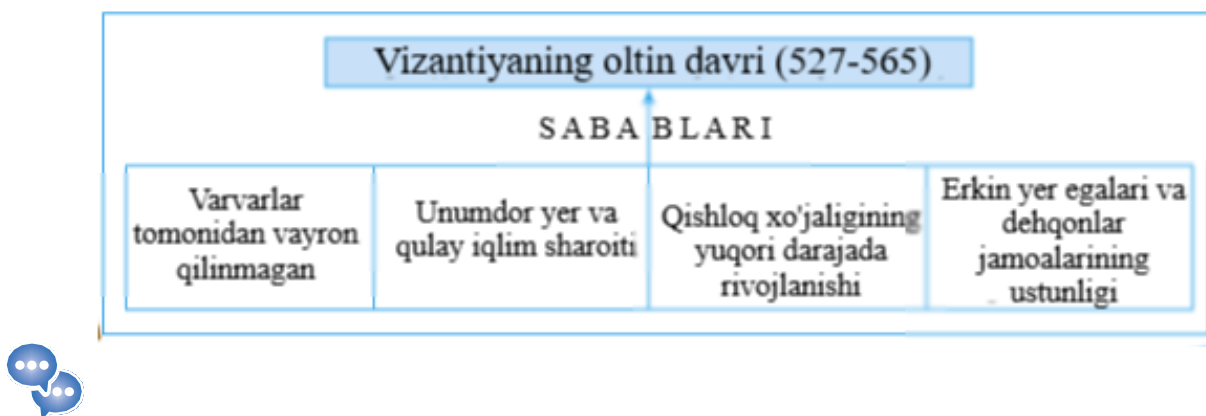
Vizantiya imperiyasi imperator Yustinian (527-565) davrida o'zining eng katta qudratiga erishdi. Imperator bo'lgandan keyin u Rim va Vizantiya qonunlarini to'plashni va qayta ko'rib chiqishni buyurdi. To'plam "**Yustinian kodeksi**" deb nomlangan. «Kodeks» qonunlari odamlarning hayoti va qadr-qimmatini himoya qildi, ularning munosabatlarini tartibga soldi.

Yustinian Rim imperiyasini tiklashga, g'arbdagi varvar qirolliklarni yo'q qilishga intildi. Muvaffaqiyatli urushlar natijasida Vizantiya hududi ikki baravar ko'paydi. Imperator Yustinian I yangi hududlarni bosib olish siyosatini olib bordi. Uning qo'mondonlari tufayli Shimoliy Afrikaning bir qismi, Pireney yarim oroli (Ispaniyaning janubi-g'arbiy qismida) va Italiya bosib olindi.

▲ Konstantinopoldagi Avliyo Sofiya ibodatxonasi

Vizantiya hokimiyatining gullab-yashnashi qisqa muddatli edi. Uzluksiz urushlar imperiyaning zaiflashishiga olib keldi.

Jadvalga siz yana qanday sabablarni qo'shgan bo'lar edingiz?

Vizantiyada feodal munosabatlarning shakllanishi. Yustinian I butun O'rta yer dengizi bo'ylab olib borgan urushlar imperiyadan shunday kuch talab qildiki, ular bardosh bera olmasdi, soliqlarning ko'payishiga va aholi o'rtasida norozilikka sabab bo'ldi. Hatto Yustinianning hayoti davomida Vizantiya tarixidagi eng yirik Nika qo'zg'oloni bo'lib o'tdi, uning tavsifini tarixchi **kesariyalik Prokopi**y qoldirgan.

Imperator vafotidan ko'p o'tmay, Vizantiya G'arbdagi barcha mulklarini tezda yo'qota boshladi, Italiyadagi bir nechta hududlar bundan mustasno. Shimoldan, Dunay bo'ylab, slavyan qabilalari **VI asrning o'rtalarida** imperiyaga bostirib kirishdi va deyarli qarshilikka uchramasdan, butun Bolqon yarimorolida joylashdilar.

VII asrdan Arab xalifaligi hujumlari natijasida Suriya va Misr ham qo'ldan ketadi.

Vizantiya qishloq xo'jaligida erkin dehqonlar qashshoqlashib, qaramlikka tushishi davom etadi. Qishloqda mulkiy tabaqalanish jarayoni kuchayib, yirik yer egalari - feodallar hamda yersiz dehqonlar toifalari paydo bo'ladi.

X-XI asrlarda imperatorlar amaldorlar, ibodatxonalar, monastirlarga ko'plab yer-mulklar in'om etadilar. Ma'lum vaqt o'tib Vizantiyada ham feodallar qal'alar qurib, harbiy bo'linmalar tuzadilar. Feodallar hokimiyatining kuchayishi va markaziy hokimiyatning zaiflashuvi **IX-XI asrlarda** feodal munosabatlarini uzil-kesil o'rnatilishiga olib keladi.

Yustinian hokimiyatiga qarshi Konstantinopolda ko'tarilgan qo'zg'olon (532).

Vizantiya tarixchisi Kesariyalik Prokopiyning yozishicha Vizantiyada to'satdan xalq orasida qo'zg'olon ko'tarildi ... <...> Shahar yoqib yuborildi, go'yo (u) dushmanlar qo'lida ... <. ..> (Isyonchilar) bir-biriga shartli faryod qildilar:

"Nika! Nika!" (ya'ni, "G'alaba! G'alaba !") va shuning uchun bu qo'zg'olon hali ham Nika nomi bilan tanilgan.

Bu orada qirol yig'ilish o'tkazayotgan edi: nima qilish yaxshiroq - bu yerda qolish yoki kemalarda qochish. Har ikki fikrning foydasiga ko'p narsa aytili.

Nihoyat, qirolicha Feodora shunday dedi:

"Endi, menimcha, ayolning erkaklar oldida jasorat ko'rsatishi to'g'rimi yoki yo'qligini bahslashadigan vaqt emas ... <...> Parvoz, hatto najot keltirgan bo'lsa ham va, ehtimol, hozir ham keltiradi. , noloyiq ... <. ..> Bir paytlar hukmronlik qilgan kishi uchun qochoqlik chidab bo'lmas narsa... <...> Agar siz parvoz orqali o'zingizni qutqarmoqchi bo'lsangiz, janob, bu qiyin emas. Bizda pul ko'p, dengiz yaqin, kemalar bor. Ammo qarangki, najot topganlar, najotdan ko'ra o'limni tanlashlari shart emas. Menga shohlik eng yaxshi kafan degan eski maqol yoqadi.

Shunday dedi malika; uning so'zlari hammani ruhlantirdi... <...> Yustinianning eng yaxshi qo'mondoni xalqqa, ippodromda turgan bu son-sanoqsiz olomonga hujum qilishni yaxshiroq deb qaror qildi ... odamlar. U qilichini sug'urib, askarlariga undan o'rnak olishni buyurdi va faryod bilan olomon o'rtasiga otildi. Odamlar qochib ketishdi...

Feodora

- 1.Yustinianning qo'zg'olon paytidagi xatti-harakatlarini baholang.
- 2.Bu vaziyatda Feodora qanday xarakter xususiyatlarini ko'rsatdi ?
- 3.Vizantiyadagi ayollarning mavqeini uning xatti-harakati bilan baholash

mumkinmi?

Slavyanlar va ularda davlatlarning tashkil topishi

Slavyanlar. Yozma manbalarda vizantiyalik tarixchilar tomonidan "slavyanlar" atamasi VI asrdan ishlatilgan. Lekin slavyan qabilalari haqida dastlabki ma'lumotlar yunon-rim tarixchilari asarlarida, germanlar bilan bir paytda, miloddan avvalgi II-I asrlardan tilga olinadi.

Slavyan qabilalari VI-VII asrlardan g'arbda Elba daryosidan, sharqda Visla daryosiga qadar, shimolda Boltiq dengizidan, janubda Dunay daryosiga qadar cho'zilgan hududlarda yashaganlar. Keyingi asrlarda ular uch guruhga: **g'arbiy, janubiy** va **sharqiy slavyanlarga** bo'lingan.

G'arbiy slavyanlar - chexlar, polyaklar, lujichanlar va slovaklar.

Janubiy slavyanlar - bolgarlar, serblar, xorvatlar, slovenlar, chernogorlar, makedonlar va bosniyaliklar.

Sharqiy slavyanlar - ruslar, ukrainlar, beloruslardan tashkil topgan.

Slavyanlarning mashg'ulotlari. Slavyanlar qadimdan dehqonchilik bilan shug'ullangan. Ular yig'ilgan g'allani alohida omborlar (zaxira)da saqlaganlar. Vizantiya tarixchisi Mavrikiyning yozishicha, dehqonlar boshqali ekinlardan ko'proq arpa va tariqni ekanlar. Milodiy asr boshlaridan slavyanlar uy chorvachiligi va hunarmandchilik bilan ham shug'ullana boshlaganlar. Visla, Dnepr, Dunay, Elba daryolari bo'ylarida yashagan aholi xo'jaligida baliqchilik ham muhim o'rin tutgan.

Ijtimoiy tuzum va din. Slavyanlarning ijtimoiy tuzumi germanlarnikiga o'xshash. Ular qabila va urug'larga bo'linib yashagan. Yozma manbalarda Xalq yig'jnlari (**slavyanlar "veche"si**), knyazlar, harbiy drujinalari, slavyanlarning olib borgan urushlari haqida ma'lumotlar uchraydi.

▲ Slavyanlarning xo'jaliklari.

Vizantiya tarixchilarining yozishicha, slavyanlar erksevar, jasur, jangovar bo'lishi bilan birgalikda, tinchlikparvar, qo'shnilariga nisbatan do'stona munosabatga shay qabilalar bo'lgan. Jismoniy baquvvat, matonatli hisoblangan slavyanlar janglarda dushmanga pistirma qo'yish, qo'qqisdan hujum qilish usullarini ham qo'llaganlar. Slavyanlarning diniy tasavvurlari tabiat kuchlari va o'z ajdodlari ruhlariga sig'inish ko'rinishida bo'lgan. Aholi orasida jinlar, suv parilari va boshqa afsonaviy siymolarga e'tiqod ham saqlanib qolgan.

Slavyan davlatlarining tashkil topishi. VII asr boshlarida Bolqon yarim-orolining sharqida slavyanlar **yetti urug' (yoki yetti qabila)** ittifoqi vujudga keldi. Xuddi shu asrning oxirida ko'chmanchi bolgarlar tomonidan bo'ysundirildi. Ular uzoq sharqiy dashtlardan kelgan. Ko'chmanchi bolgarlar o'troq hayotga o'tdi, mahalliy slavyan aholisining tili va madaniyatini o'zlashtirdi va tez orada u bilan birlashdi. Ushbu ko'chmanchilar nomi bilan janubiy slavyanlarning bir qismi bolgarlar deb atala boshlandi. 681-yilda bolgarlar Vizantiya ustidan g'alaba qozondilar. Bu sana Birinchi Bolgariya Qirolligining boshlanishi hisoblanadi.

Bulg'or (Bolgariya) podsholigi -Bolqon yarim orolida qadimgi turkiyzabon bulg'orlar xoni Asparux (681-701) boshchiligida asos solingan.

Chexiya davlati. Chexiya hududida qadimdan chexlar, pshovanlar, lujichanlar va boshqalar yashab kelgan. Asta-sekinlik bilan chexlar knyazi qabila knyazlari orasida ajralib chiqdi. IX asrda chex qabilalari Buyuk Moraviya hukmdori hukmronligi ostiga o'tdi.

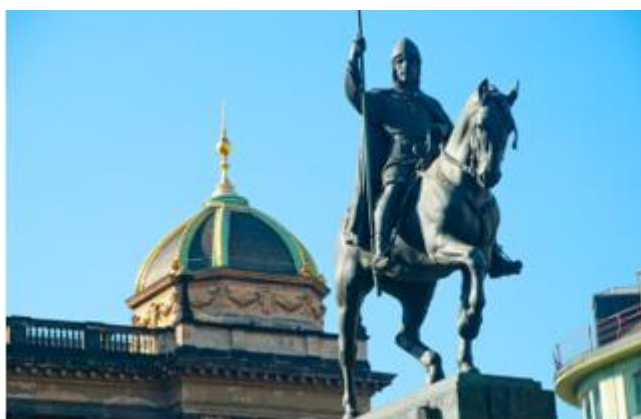
X asr boshlarida bu hokimiyat qulagandan keyin, Chexiya davlati tashkil topdi. Muqaddas Rim imperiyasi imperatorlari Chexiyaga harbiy yurishlar uyushtirdilar, uning ichki ishlariga aralashdilar. Natijada Chexiya imperiya tarkibiga kirdi.

Chexiya davlati X asr boshlarida tashkil topdi.

Knyaz **Vatslav** (920-935) yoshligidan xristian aqidalari bo'yicha tarbiyalangan, keyinchalik bor kuchi bilan dinni Chexiyada yoyilishiga harakat qiladi. Lekin knyazning xristianlikka nisbatan bunday hurmat-ehtiromi ko'pgina chexlarga xush kelmagan. Vatslavning tug'ishgan ukasi uni xoinona o'ldiradi. Tez orada Vatslavni chexlarning asosiy milliy avliyosi, chex davlatining homiysi sifatida e'zozlay boshlashadi.

Chexiya qiroli va Muqaddas Rim imperatori Karl IV (1346-1378) davrida Chexiya o'zining gullab-yashnagan davrini boshidan kechirdi. 1348-yilda imperator farmoni bilan Pragada slavyan o'lkalarida birinchi universitet tashkil etilgan va bu yerga butun imperiyaning taniqli olimlari taklif qilingan.

Knyaz
Vatslav

Polsha davlati. Ilk o'rta asrlarda slavyan qabilalari Oder va Visla daryolari oralig'ida joylashgan. Ular orasida polyanlar, mazovshanlar, vislyanlar qabilalarining ittifoqlari ajralib turardi.

X asrning ikkinchi yarmi Polsha yerlarini knyaz Meshko I yagona davlatga birlashtirdi. Meshkoning vorisi Boleslav I Jasur o'z davlatining chegaralarini sezilarli darajada kengaytirdi.

Meshko I Polsha davlatiga X asrning o'rtalarida asos solgan

U kuchli qo'shin bilan Moraviya va Chexiyani bosib oladi. Qisqa muddatga Kiyevni ham egallaydi. Boleslav qo'shinlari Polsha mustaqilligini saqlab qolish uchun german imperatorlariga qarshi kurash olib boradi. Boleslav Jasur bu urushda g'olib chiqadi va o'z mamlakati chegarasini kengaytirishga muvaffaq bo'ladi. 1025-yilda, o'limidan biroz oldin, u qirollik unvonini oldi.

Sharqiy slavyanlar. Kiyev rusi

Sharqiy slavyanlar joylashuvi, ijtimoiy tuzumi. Sharqiy slavyan qabilalari: drevlyanlar, rodimichlar, tiverlar, dregovichlar, vyatichlar, sevoryanlar va hokazolar ilk o'rta asrlarda Dnepr daryosi havzasida yashaganlar. Keyinchalik aynan shu qabilalar birlashuvidan Kiyev Rusi davlati vujudga kelgan.

Arxeologlar slavyanlarning dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganliklarini qazishmalardan topilgan mehnat qurollari, kulolchilik buyumlari, jez va kumushdan yasalgan zeb-ziynatlar orqali aniqlashgan.

Vizantiyada VIII asrda yozilgan «**Ziroatchilik qonunlari**»ga ko'ra, qishloq jamoasining a'zolari – erkin dehqonlarning yerlari alohida bo'lib, ular bug'doy, tariq, arpa va boshqa donli ekinlar yetishtirganlar. Qabilalar hayotiga oid muhim masalalar xalq yig'ini – «veche»da muhokama etish bilan hal qilingan. Slavyanlar

yo‘lboshchilari – otliq drujinachilar faqat o‘z hududlarini himoya qilibgina qolmay, qo‘shni o‘lkalarga yurishlar ham uyushtirishgan.

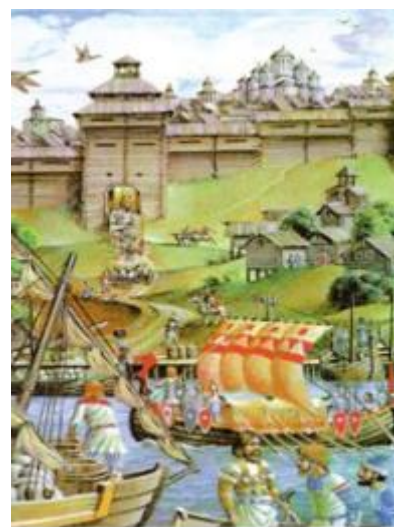

▲ Ryurik, Sineus va Truvorlarning Rusga kelishi.

Davlatning tashkil topishi. Yilnomalarda yozilishicha sharqiy slavyan qabilalari varyaglariga (Skandinaviyalik normannlarga) elchilik jo‘natib o‘zlariga knyaz yuborishini so‘raydi. Bu taklifga binoan uch aka-uka Ryurik, Sineus va Truvorlar rusga kelib Ryurik Novgorodda, Sineus Beloozeroda, Truvor Izborskda knyazlik qiladilar. Ko‘p o‘tmay ukalari vafot etib, Ryurik yakka hukmronlik qila boshlaydi.

Ryurikning vafotidan so‘ng, o‘g‘li Igor yosh bo‘lganligi sababli hokimiyat uning qarindoshi Olegga o‘tadi. Uning boshqaruvi davrida Kiyev Rusi tarixida muhim voqealar bo‘lib o‘tadi. Oleg **882-yilda** o‘z lashkari bilan Kiyevni egallab, ayni paytda Kiyev Rusi nomini olgan davlatga asos soladi.

Oleg va keyingi knyazlarning asosiy vazifalari: Xazar xoqonligi hukmidan ozod bo‘lish, sharqiy slavyan qabilalarini birlashtirishni davom ettirish, tashqi dushmanlardan davlat chegaralarini asrash,

▲ Kiyev o‘rta asrlarda.

Vizantiya bilan manfaatli savdo munosabatlarini o'rnatish bo'ladi. Slavyan qabilalarini birlashtirish siyosati Olegning qo'lida shimolda Ladoga ko'lidan, janubda Dneprning quyilishigacha yerlarni to'planishiga imkon beradi. Oleg Vizantiya bilan manfaatli shartnoma tuzadi. Unga ko'ra, Rus savdogarlariga Vizantiyada bojsiz savdo qilishga ruxsat beriladi.

Igor knyazligini (912-945) ko'chmanchi bijanak qabilalariga qarshi urushdan boshlaydi. Konstantinopol tuzilgan shartnomani bajarmagani tufayli Igor Vizantiyaga qarshi ikki marta yurish tashkil qiladi. Vizantiya jangsiz tinchlik shartnomasini tuzib katta o'lpon to'laydi.

Igor 945-yili drevlyan qabilalari bilan to'qnashuvda halok bo'lganidan so'ng, uning rafiqasi **Olga** o'g'li **Svyatoslav** balog'at yoshiga yetgunga qadar Kiyev knyazligini boshqargan. Rus mavqeini harbiy yurishlar, istilolar bilan emas, mohirona diplomatiya orqali yuksaltirishga intilgan. Yilnomada yozilishicha, Olga X asming 50-yillari o'rtalarida Konstantinopolga tashrif buyurib, xristianlikni qabul qiladi. Lekin, Olganing o'g'li Svyatoslav yangi dinni qabul qilishdan bosh tortadi. U *"agar men bir o'zim boshqa dinga o'tsam, drujinam ustimdan kuladi"* - degan edi.

Xazarlarga qarshi kurash. Yilnomalarda yozilishicha, Svyatoslav 964-yilda 22 yoshida knyazlik taxtiga o'tirgach, Sharqqa yurish boshlagan. Svyatoslav Itil (Volga) va Don daryolari oralig'ida tashkil topgan Xazar xoqonligini mag'lub etib, uning poytaxti Itil shahrini egallagan. Keyinchalik Svyatoslav Bolgariyaga, ko'chmanchi bijanaklarga, Vizantiyaga qarshi urushlar olib borgan.

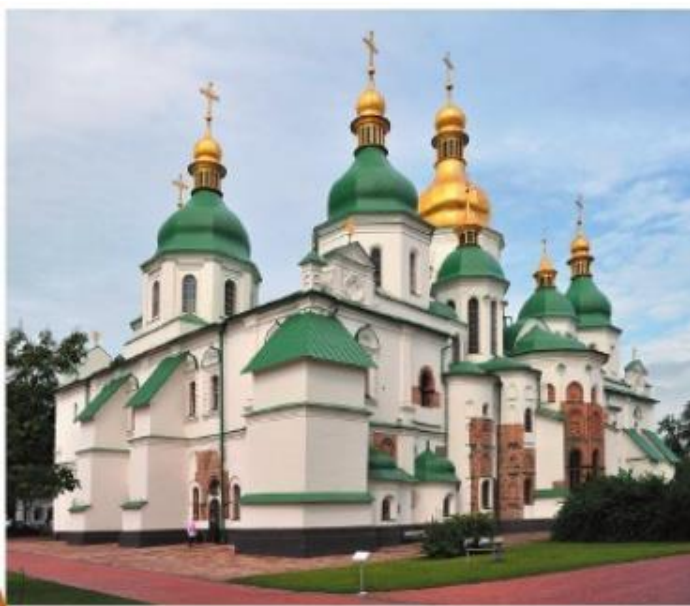
Xristianlikning qabul qilinishi. Svyatoslavning vorislari orasidagi kurash so'ngida Vladimir (980– 1015) taxtni egallaydi. Dastlab u slavyan qabilalarining isyonini bostirib, Kiyev Rusi chegaralarida yangi mudofaa qal'alarini qurdiradi. Shundan so'ng knyaz Dunay bo'ylarida yashagan bulg'orlarga qarshi harbiy yurish uyushtiradi. Ammo rus tarixida Vladimir istilochi emas, balki 988-yilda ruslarni xristian dinini qabul qildirgan hukmdor sifatida qadrlanadi. Vladimir mahalliy knyazlar sulolalarini tugatib, ularning o'rniga o'g'illarini noiblikka tayinlagan. Lekin knyazning katta o'g'li Novgorod noibi Yaroslav Kiyevga boj to'lashdan

bosh tortgan. Vladimir unga qarshi yurishga tayyorgarlik paytida vafot etgan. Uning vorislari orasidagi taxt uchun kurashlarda g'olib chiqqan Yaroslav (1019–1054) boshqaruvi Kiyev Rusining gullab-yashnagan davri bo'lgan. Yangi knyaz davrida Kiyev ostonalarida paydo bo'lgan bijanak qabilalari uzil-kesil mag'lub etilib, g'alaba sharafiga Kiyevda avliyo Sofiya ibodatxonasi qurilgan. Yaroslav davrida Rusning Yevropa mamlakatlari bilan munosabatlari rivojlangan.

Qonunchilik. Donishmand nomini olgan Yaroslav davrida rus yerlarining dastlabki yozma qonunlari to'plami – «Rus haqiqati» tuzilgan. «Rus haqiqati»ga fuqarolik va jinoiy ishlar bo'yicha qonunlar kiritilgan. Bundan tashqari, undan o'sha zamon rus jamiyati ijtimoiy munosabatlari, odat, udum va an'analari bo'yicha ma'lumotlar ham o'rin olgan. Og'ir jinoyatlar uchun o'lim jazosi belgilangan. Lekin «Rus haqiqati»dagi ko'pchilik moddalarida jarima to'lash ko'zda tutilgan.

Kiyev Rusi va qipchoqlar.

Ko'chmanchi qipchoq qabilalari XI asrning o'rtalarida Yoyiq daryosidan Dunaygacha bo'lgan hududlarni egallashgan. Qipchoq xonlari zarur paytda o'n minglab jangchilarni safga tizib, Rus knyazlari yerlariga talonchilik bosqinlari uyushtirganlar. Rus knyazi Vladimir Monomax (1113–1125) ilk bor qipchoq xonlari

▲ Kiyevdagi Avliyo Sofiya ibodatxonasi.

qo'shinini yengadi. Uning davrida urushlar qipchoqlar yashaydigan hududlarga ko'chadi. Lekin Monomaxning vafotidan so'ng qipchoqlar hujumi qaytadan boshlanadi. Kiyev Rusi esa siyosiy tarqoqlik bosqichiga kiradi.

Yaroslav Mudriy, *Yaroslav Donishmand* (taxminan 978-1054) — Kiyevning ulugʻ knyazi (1019). Vladimir I ning oʻgʻli. Svyatopolk I ni quvib yuborib, birodari Mstislav bilan kurash olib borib, davlatni boʻlishib olgan (1026), 1036-yil davlatni qayta birlashtirgan. Bir qancha gʻalabalardan soʻng Rusning janubiy va gʻarbiy chegaralari xavfsizligini taʼminlagan. Yevropaning koʻpgina mamlakatlari bilan sulolaviy aloqalar oʻrnatgan. Uning davrida qadimiy rus huquqi majmuasi- Rus haqiqati (*Russkaya pravda*) yaratilgan.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Kiyev Rusi qay tarzda tashkil topadi?
2. Oleg, Igor, Svyatoslavlar knyazligi davrida davlatning asosiy vazifalari nima hisoblangan?
3. Sharqiy Rim imperiyasi qanday shakllangan?
4. Sizningcha, Vizantiyani Rim imperiyasining vorisi deb atash mumkinmi?
5. Vizantiyadagi hayot G'arbiy Rim imperiyasidagi hayotdan qanday farq qildi?
6. Vizantiya imperatori Yustinian o'zining farmonlaridan birida shunday deb yozgan edi: "Rim imperiyasidan so'ng parchalangan hududlarni qayta birlashtirish bizning eng oliy burchimizdir". Yustinian o'z va'dasini qay darajada bajardi? Vizantiya qudratini oshirish uchun nima qila olardi? Nega Vizantiya uning vafotidan keyin zaiflasha boshladi?

II. O'quvchilarning bilimlarini tizimlashtirish.

1. Slavyanlar xoʻjalik mashgʻulotlarini sanab bering.
2. Slavyanlar xoʻjaligi, ijtimoiy tuzum va dinlarida qanday oʻxshashlik hamda tafovutlar mavjud?
3. Bolgariya kimning davrida oʻz taraqqiyoti choʻqqisiga chiqadi?
4. Knyaz Vatslav Chexiya davlati tarixida qanday oʻrin tutgan?
5. Polsha davlatiga kim asos solgan?

III. Guruh bilan ishlash.

Kiyev Rusi davlatining boshlang'ich va yuksalgan davrlardagi (XI asr) yutuq hamda muammolarini qiyoslab bering.

IV. Xarita va atamalar bilan ishlash

1. Xaritadan uchta slavyan qabilalari guruhlarini yashagan hududlarni topib ko'rsating.
2. "Numisma" "Veche" "vasilevis" atamalarini izohlang.

V. Ijodiy vazifalar

1. Imperator Yustinian I va uning Vizantiyaning yuksalishidagi xizmatlari haqida gapirib bering
2. Qo'shimcha materiallar yordamida mavzulardan biri bo'yicha xabar tayyorlang (ixtiyoriy): "Ilk o'rta asrlardagi slavyanlar hayoti", "Slavyanlar va Vizantiya".

13-§. Yevropa xalqlari madaniyati VI-XI asrlarda.

Franklar imperiyasida madaniyat. Buyuk Karl o'z davlatida yangi maorif tizimini yaratadi. Qirol farmoniga ko'ra xalq maktablari joriy etiladi. Unga binoan, maktablar ibodatxonalar qoshida tashkil etilib, ruhoniylarga oddiy xalq farzandlarini bepul o'qitish buyurilgan. Saroyda ham maktab tashkil etilib, unda Karlning yaqin do'stlari, olimlar – saroy akademiyasi a'zolari saboq berishgan. Saroy akademiyasi antik davr mualliflari asarlarini o'rganish, she'rlar bitish bilan shug'ullangan. Ulardan biri tarixchi-rohib Eyngard asaridan biz Buyuk Karl hayoti va faoliyati haqidagi ma'lumotlarni olamiz.

Eyngardning "Karl hayoti" asaridan (IX asr)

Karl kuchli jismoniy va ancha baland bo'yli edi... <...> Uning boshi yumaloq, ko'zlari katta va ifodali, burni ancha katta edi.

U notiq edi, o'z fikrini shu qadar osonlik bilan bayon etarki, u notiqlikka o'tib

ketardi..... Darvoqe, lotin tilini shu qadar o'zlashtirdiki, u xuddi o'z ona tilida gapira olardi <...>

Saroy tarixchisi Eyngard imperatorning qanday shaxsiy xususiyatlarini ta'kidlagan?

Eyngardni zamondoshlari ilmga chanqoqligi va tirishqoqligi tufayli «**mehnatsevar chumoli**» deb ataganlar. Buyuk Karl saroyidagi mashhur olim, rohib **Alkuin** Angliyaning York shahridan edi. Alkuin butun imperiya bo'ylab ko'plab maktablar tashkil qildi.

Franklar davlatida ular yana qadimgi lotin yozuvchilarining asarlarini o'rganishni, ularning asarlarini qayta yozishni va tarqatishni boshladilar.

Vizantiya madaniyati. O'rta asrlar davrida Vizantiya o'ziga xos yuksak madaniyati bilan Yevropaning eng ilg'or mamlakati bo'lib qoladi. Sababi, german qabilalari istilosi natijasida inqirozga uchragan G'arbiy Rimdan farqliroq, Vizantiyada antik madaniyat an'analari saqlanib, vizantiyaliklar hayotida yunon hamda Sharq madaniyatlari qorishmasi - ellinizm muhim o'rin tutgan.

Ilm-fan eng rivojlangan shahar, «**fanlar onasi**» – Afina edi. Platon (mil. av. IV asrda) Afina akademiyasiga asos solgan. «... Platon asos solgan bu ilmiy maskan ming yildan ziyod davr davomida nafaqat yunon, balki butun Sharq-u G'arb olamining rivojiga kuchli ta'sir o'tkazadi, insoniyat taraqqiyotining istiqbolini belgilab beradi. Shu bois ham Platon Sharq ilm-fanida «ustodi avval», ya'ni «birinchi muallim» nom bilan shuhrat qozondi». (Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.)

Vizantiyaning iqtisodiy taraqqiyoti ehtiyojlari yangi o'quv va ilmiy markazlarni vujudga keltiradi. Konstantinopolda IX asrda **Magnavr oliy maktabi**, XI asr o'rtalarida huquqshunoslik va falsafa fakultetlaridan iborat universitet ochiladi. Poytaxtda oliy tibbiyot maktabi ham faoliyat yuritardi.

Vizantiyada tabiiy, tarix va geografiya fanlari ham rivojlangan. O'rta asrda Vizantiyaga shuhrat keltirgan shishasozlik, kulolchilik, bo'yoqlar tayyorlash sirlari

antik davrdan saqlanib kelingan. VII asrda ixtiro qilingan "**grek olovi**" Vizantiyaning dengiz janglaridagi muvaffaqiyatlarini ta'minlagan.

◀ Grek olovi

Tarixchilar o'zlari ishtirok etgan voqealarni batafsil bayon etardilar. Geograflar esa, xarita va shahar chizmasini chizdilar. O'sha vaqtlarda Yevropaning boshqa qismida bunday ishlar qilinmagan edi.

"**Grek olovi**" uloqtiriladigan yonuvchi modda bo'lib, uni neft, oltingugurt, selitra, turli qatronlar aralashmasidan tayyorlashgan. Vizantiya harbiy kemalarida foydalanilgan.

Tasviriy san'at va me'morchilik. Vizantiya madaniyatining eng mashhur sohasi tasviriy san'at: **mozaika, freska** va **ikonalar** yasash bo'lgan. **Mozaika** (frans. **mosaïque** - muzalarga bag'ishlangan) – bir xil yoki turli xomashyo (koshin, tosh, yog'och, marmar va metall) boiaklaridan ishlangan tasvir, naqshinkor mahobatli (monumental) bezak san'atining asosiy turlaridan.

Tasvirning vizantiyacha uslubi: suratlar uyg'unligi, bo'yoqlar serjiloligi bilan ajralib turadi. Rassomlar cherkov qonunlari, talablari doirasidan kelib chiqib, mavhum emas, jonli kishilarni tasvirlashga intilganlar. Mozaika va freskalari bilan **Xori monastri** (hozirgi Istanbuldagi Qahriya masjidi) o'z davrining ajoyib me'morchilik yodgorliklaridan hisoblanadi.

Yustinian I davrida Konstantinopolda barpo etilgan **Avliyo Sofiya** ibodatxonasini hech shubhasiz ilk o'rta asrlarning eng mahobatli me'morchilik inshooti deb atash mumkin. Uning ulkan gumbazi bo'lib, 40 ta deraza gulchambari bilan qurshalgan. Turli xil toshlar va oyna parchalaridan yasalgan juda ajoyib mozaikalar ibodatxona devorlarini bezagan.

▲ Avliyo Sofiya ibodatxonasi. Konstantinopol.

X-XI asrlarda to'g'ri burchakli ibodatxonalar o'rniga ko'rinishidan xochsifat, o'rtasi xoch gumbazli ibodatxonalar barpo qilingan.

Ibodatxonalar bir vaqtda osoyishtalik va xudoning dargohi hisoblangan. Ibodatxonalarni bezatishda qat'iy cherkov qonunlariga - Iso payg'ambar, Bibi Maryam, avliyolar va Bibliyadan manzaralarni tasvirlash qonunlariga rioya qilingan. Xristian diniga oid san'atning maqsadi o'lgandan keyin jannatning rohat-farog'atiga qanday erishish yo'l-yo'rig'ini dindorlarga targ'ib qilishdan iborat edi. O'rta asr Yevropasiga Vizantiya asosiy madaniyat tarqatuvchi edi: uning ustalari, musavvirlari, me'morlari boshqa mamlakatlarga taklif etib turilgan, shuningdek, ustalar va olimlar qo'lida Yevropa yoshlari tahsil olganlar. Janubiy va Sharqiy slavyanlar madaniyatiga Vizantiya kuchli ta'sir ko'rsatadi. Vizantiyadan Kiyev Rusi xristianlik dinini qabul qiladi. Rusdagi dastlabki ibodatxonalar ham vizantiyalik ustalar tomonidan qurilib jihozlangan.

G'arbiy Yevropada ham ilk o'rta asrlarda ibodatxonalar, monastirlar qurilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Me'morchilikda **roman** uslubi ayniqsa yuksalib, unda ibodatxonalar ulkan, salobatli devorlari gumbazlari, qalin ustunlari, unchalik katta bo'lmagan derazalari, darvoza va eshiklari arkali qilib qurilgani bilan ajralib turadi.

Roman uslubida qurilgan eng mashhur binolar: Fransiyadagi **Puate, Klyuni, Arl** ibodatxonalari; Germaniyadagi **Shpeyer, Vorms, Maynts**, Axendadagi cherkovlar hisoblanadi.

Cherkov va maorif. G'arbiy Yevropada ilk o'rta asrlar madaniyati xristian cherkovi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Cherkov ilm, maorif, adabiyot va san'atga bevosita ta'sir o'tkazgan. Shuning uchun kishilarning dunyo haqidagi tasavvurlari cherkov hamda din ta'limotiga asoslangan edi. Boshqa mamlakatlar haqidagi ma'lumotlar yetarli bo'lmaganidan, aholi orasida turli uydirmalar ko'p bo'lardi. Fan-texnika taraqqiyotining pastligi, insonlarning qurg'oqchilik, suv toshqinlari va yuqumli kasalliklardan jabrlanishiga olib kelgan. Zarurat bo'lmaganidan faqat dehqonlar emas, hatto feodallar orasida ham savodli kishilar kam bo'lgan. Ritsarlar imzo o'rniga ko'pincha ikki chiziq tortib qo'yishgan.

Ibodatxona va monastirlar qoshidagi boshlang'ich maktablar quyi martabadagi ruhoniylarni tayyorlagan. Bu kabi maktablarda lotin tilidan tashqari, ibodat qilish va duolar o'qish tartiblari ham o'rgatilgan.

Katta ibodatxonalar qoshida tashkil etilgan o'rta maktablarda esa dunyoviy ilmlar ham o'qitilgan. Buyuk Karl davlatida keng tarqalgan shu turdagi maktablar, asrlar o'tib universitetlar uchun asos bo'ladi.

Ibodatxona maktablarida turli yoshdagi bolalar bo'lgan. Ularni yoshiga qarab sinflarga bo'lmasdan aralash o'qitishgan. Aksari maktablarda bittagina kitob bo'lib, o'qituvchi uni navbat bilan bolalarga berib, parchalar o'qitgan. Darslar lotin tilida olib borilgan. O'quvchilarning qiziqishi deyarli hisobga olinmagan. Intizomsiz o'quvchilar qattiq jazolangan.

Maktablarda antik davrdan mavjud "**yetti erkin san'at**" deb nomlangan fanlar o'rgatilgan. O'quvchilar dastlab **trivium** - grammatika, dialektika va ritorikani o'zlashtirganlar.

Nisbatan murakkab fanlar tarkibi - **kvadriumda** o'quvchilar: arifmetika, geometriya, musiqa va astronomiya asoslarini o'zlashtirganlar. Astronomiyaga o'rta asrlarda mashhur bo'lgan **astrologiya** - munajjimlikka oid ma'lumotlar kiritilgan.

Munajjimlar sayyoralar va yulduzlarga qarab odamlar taqdirini aytib berishga intilganlar.

Qo'lyozma kitob san'ati. Yirik monastirlarda rohib-xattotlar ishlaydigan skriptoriya (ustaxona)lar bo'lgan. Ilk o'rta asrlarda kitob kamyob va qimmat buyum hisoblangan. Yevropada ular pergament – maxsus ishlov berilgan terilarga bitilgan. Varaqlar pishiq iplar bilan tikilib, yog'ochdan yasalgan va teri tortilgan muqovalarda saqlangan. Ba'zida muqovalar qimmatbaho tosh, metallar bilan bezatilgan. XII asrga qadar kitoblar monastirlar kutubxonalarida saqlangan.

Slavyan yozuvining yaratilishi. Ko'pchilik slavyanlar, shu jumladan, Kiyev Rusi aholisi Vizantiyadan xristianlikning pravoslaviye mazhabini qabul qilgan. Yangi dinning joriy etilishi diniy kitoblarga ehtiyoj tug'dirib, slavyan yozuvining yaratilishiga turtki bo'lgan.

Rohib olimlar – **Kirill va Mefodiy – IX asr o'rtalarida** yunon alifbosi asosida slavyan yozuvini yaratib, g'arbiy slavyanlar orasida xristianlikni keng targ'ib etishgan. Ular yunon tilidagi diniy asarlarni keyinchalik «kirillitsa» deb nom olgan yozuv orqali slavyan tiliga tarjima qilishgan. Ushbu yozuv Bolgariyadagi Rus yerlariga tarqalgan. 1963-yildan beri slavyan mamlakatlarida Kiril va Mefodiy sharafiga har yili Slavyan yozma tili va madaniyati kuni nishonlanadi.

Yaroslav davrida Rusda maorif yuksaladi. Vladimir davrida Kiyevda xristian ruhoniylari tayyorlaydigan o'quv yurti tashkil etilgan bo'lsa, Yaroslav Novgorodda uch yuz ruhoniylar tayyorlaydigan bilim yurtini ochadi. Knyaz davrida avval Kiyevda, so'ng Novgorodda yilnomalar tuzila boshlaydi.

Grammatika — tilshunoslik ilmi, bolalarni o'qishga o'rgatgan.

Dialektika - hozirgi mantiqqa o'xshash fan bo'lib, unda o'quvchilar munozara olib borishga, o'z fikrini isbotlashga o'rgatilgan.

Ritorika - she'r, badiiy asarlar yozishni, notiqlik san'atini, huquq asoslarini o'rgatgan.

Internet orqali O'zbekistonda qachon krill yozuvi joriy qilinganligini aniqlang

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Internet orqali yoki «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»dan yunonlarning Platon akademiyasidan tashqari yana qanday akademiyalari bo'lganligini aniqlang.
2. Sizningcha, o'rta asrlar qadimgi yunon-rim maktablari bilan hozirgi maktablar o'rtasida qanday o'xshash va farqli jihatlar bor?
3. Lotin va kirill yozuvlarini qadimgi dunyo tarixi ma'lumotlari asosida tahlil qilib, ular qanday umumiylikka ega ekanligini ko'rsating.
4. Sizningcha, slavyan yozuvi va Kiyev Rusi madaniyatining tarixiy ildizlari qaysi mamlakat bilan bog'liq?

II. Guruh bilan ishlash.

Vizantiyaning jahon madaniyatiga qo'shgan hissasi qanday? Bahs yuriting.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

Qo'shimcha ma'lumotlardan foydalanib quyidagi atamalarga izoh bering.«Pergament» va «skriptoriya»

IV.Ijodiy vazifalar

Qo'shimcha materiallardan foydalanib,Vizantiya madaniyati haqida slayd tayorlang

14-§. Arab xalifaligining tashkil topishi va ijtimoiy-siyosiy hayoti. Hindiston va Xitoy davlatlari ilk o'rta asrlarda.

Arab qabilalari. Rim imperiyasining g'arbiy qismi allaqachon german rahbarlari boshchiligidagi qirolliklarga bo'linib ketgan edi, uning sharqiy qismi Vizantiyaga tahdid paydo bo'ldi. U o'z chegaralaridan janubda - uzoq va issiq Arabistonda paydo bo'lgan.

Arabiston yarim oroli, VII asrga kelib Suriya va Mesopotamiyaning bir qismida arab qabilalari yashagan. Ularning orasida ko'plab jangovar **badaviylar** - cho'l ko'chmanchilari bor edi. Ular tuya, qo'y, ot boqqan, lekin ba'zan o'troq qo'shnilariga bostirib kirib, savdo karvonlarini talash bilan kun kechirgan.

Biroq, ko'plab arablar Arab cho'lining chekkasida - Qizil dengiz sohilidagi vohalarda yashagan. U yerda shovqinli savdo shaharlari paydo bo'lgan, chunki Buyuk ipak yo'lining Hindistonga olib boradigan muhim tarmog'i Arabiston hududidan o'tgan edi. Afrikadan oltin, fil suyagi va qullar, Xitoydan ipak, Fors ko'rfazi qirg'oqlaridan marvaridlar olib kelingan. Arab savdogarlari tovarlarni Vizantiya, Eron va Efiopiyaga qayta sotish orqali boyib ketishdi.

Makka Arabistonning asosiy shaharlaridan biri hisoblangan. Arabistonning eng taraqqiy etgan viloyatlari - **Yaman** va **Hijoz** edi. Yaman yerlari unumdorligi bilan nom chiqargan, unda suv yetarli bo'lganidan mevali daraxtlar, xurmozorlar bunyod etilgan. "**Yaman**" arabcha "**haq**", "**baxtli**" ma'nosini bergan. Arablarga taqlid qilgan rim tarixchilari Yamanni "**Baxtli Arabiston**" (Arabia felix) deb nomlaganlar.

Arablar e'tiqodi. Arablarning aksariyati butparastlar edi, ammo yahudiylilik yoki nasroniylilikni qabul qilganlar juda oz edi. Ularning dinlari qo'shni semit xalqlari dinlari bilan ko'plab umumiylikka ega bo'lgan. Muhim ilohlardan biri urush va hosildorlik xudosi **Astar** «Tonggi yulduz» ko'rinishida tasavvur etilgan. Oy xudosi – **Sin**, ona xudo – **Lat** bo'lgan. Quyosh xudosi dahshatli va halokatli hisoblangan. Arablar tabiiy va qo'lda tayyorlangan tosh ustunlarni e'zozlashgan, ularni ilohlar uyi va siymosi deb bilishgan.

Ijtimoiy tengsizlikning paydo bo'lishi. VI asrda aholi soni ko'payib qabilalar orasida suv manbalari va yaylovlar uchun kurash kuchayadi. Ularda turli ilohlarga sig'inilgani qabilalar orasidagi ziddiyatlarni yanada keskinlashtirgan.

Urushlarda olingan harbiy o'ljalar qabila sardorlari, harbiy yo'lboshchilarning boyib borishi, natijada urug'-qabila zodagonlari shakllanishiga olib keladi va bu jarayon, VII asrning boshlarida urug'chilik tuzumining inqirozini tezlashtiradi. Eron shohi **Xisrav I 570-yili** Yamanni istilo qilishi bilan karvon yo'li eronliklarga

qarashli Ikki daryo oralig'iga siljiydi. Savdoning inqirozi uning hisobidan yashovchi Hijoz va Yaman shaharlaridan boshlab, ko'chmanchi-badaviylargacha, barcha aholining hayotini mushkullashtirgan. Bu holat, markazi **Makka** shahri bo'lgan, asosan quraysh qabilasi yashaydigan Hijozda ravshan namoyon bo'ladi.

Islom dini va arablarning birlashuvi. Iqtisodiy inqiroz ko'chmanchilarni yangi yerlarni istilo qilishga, yaylovlarni kengaytirishga undaydi. Bu paytda arablarga qo'shni Vizantiya, Eron kabi davlatlarda iqtisodiy tanglik, kuchli qo'shinning bo'lmasligi ham arablarga qo'l keladi. Vujudga kelgan vaziyatda arablarning birlashuviga yangi - islom dini xizmat qiladi.

Islom (arab tilida "itoat", "tobelik") - jahonda keng tarqalgan dinlardan biridir. Unga e'tiqod qiluvchilar musulmonlar deb ataladi.

▲ Ka'ba.Makka.

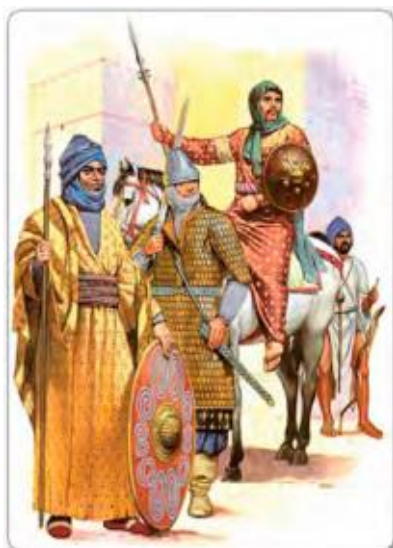
Islom tarixchilari uning asoschisi bo'lajak payg'ambar **Muhammad** alayhissalomni 570-yili Makkada tavallud topganini yozadilar. U quraysh qabilasining hoshimiylar urug'iga mansub, uncha boy bo'lmagan, lekin Makka zodagonlariga yaqin oilada tug'ilgan. Muhammad (s.a.v.) go'dakligidayoq yetim qolgan. Tug'ilmasdan avval otasi **Abdulloh**, 6 yoshligida esa – onasi **Omina** vafot etgan. Uning keyingi hayoti bobosi **Abdulmutallib** homiyligi ostida o'ta boshladi. Onasi va bobosining o'limidan so'ng u amakisi **Abu Tolib** tarbiyasida qoladi. Islom dini manbalarida yozilishicha, Muhammad alayhissalomga 610-yildan boshlab Alloh taolodan ilohiy oyatlar ayon bo'la boshlaydi. U qudratli yakka-yu

yagona xudodan, ya'ni Alloh taolodan o'zga hech qanday xudo yo'q deb, o'zini rasululloh - xudoning elchisi, payg'ambari deb e'lon qildi.

? **Qur'on** (arab tilida "qiroat", "o'qish") - islom diniga e'tiqod etuvchilarning muqaddas kitobi bo'lib, Alloh taolo tomonidan Muhammad (s.a.v.)ga vahiy orqali nozil qilingan. Qur'on yigirma uch yil davomida nozil qilingan bo'lib, 114 suradan tashkil topgan.

Dastlab Makka qurayshlari tomonidan yangi din yaxshi qarshilanmaydi. Natijada 622-yili Muhammad (s.a.v.) o'z tarafdorlari bilan **Yasrib** (Madina)ga keladi. Bu voqea **hijrat** (ko'chish) nomini olib, musulmon yil hisobining boshlanish sanasi hisoblanadi.

Yasrib Muhammad(s.a.v.)ni yaxshi kutib oladi. Musulmon bo'lgan madinaliklar va ularga qo'shilgan ko'plab arab qabilalarining **Makka** uchun kurashi muvaffaqiyatli tugaydi. Shahar jangsiz olinib, muqaddas dargohlar qabila diniy sa-namlari, ma'budalaridan tozalanadi. Makkadagi **Ka'ba** musulmonlarning asosiy ziyoratgohiga aylantiriladi. Muhammad (s.a.v.) arab qabilalarining o'zaro urushlariga chek qo'yib, islom dinini qabul qilishga chaqiradi. Keyingi 10-12 yil

Arab jangchisi

davomida Arabiston shaharlari va ko'chmanchi qabilalar birin-ketin Muhammad payg'ambarga itoat etadi.

630-yilga kelib arablarning katta qismi musulmon bo'ladi. Makka – islom dinining markazi dunyodagi barcha musulmonlar uchun muqaddas shaharga aylanadi. Natijada islom dini asosida Arabiston yarimorolida ko'chmanchi va o'troq qabilalarni birlashtirgan yagona davlat vujudga keladi.

Xalifalikning vujudga kelishi. Muhammad payg'ambar vafotidan keyin uning yaqin safdoshi **Abu**

Bakr (632-634) xalifalikka ("o'rinbosar") saylanadi. Uning boshqaruvi paytida

Arabiston yarim oroli aholisi islomni to'liq qabul qildi. Keyingi xalifa **Umar** (634-644) islom dunyosida o'zining sahiyligi, adolatparvarligi va din masalalarida qat'iyligi bilan shuhrat qozongan. Uning davrida arablar Falastin, Suriya, Misr va Liviyani, Eronning katta qismini istilo qilgan.

Usmon xalifaligida (644-656) Eron to'liq bosib olingan. Arab qo'shinlari Dog'istonni egallab Amudaryo sohillariga chiqadi. Usmon davrida Qur'on oyatlari to'planib yagona kitob holiga keltirilgan. So'nggi xalifa **Ali** (656-661) hukmronligi o'z raqiblari bilan to'xtovsiz urushlarda o'tadi.

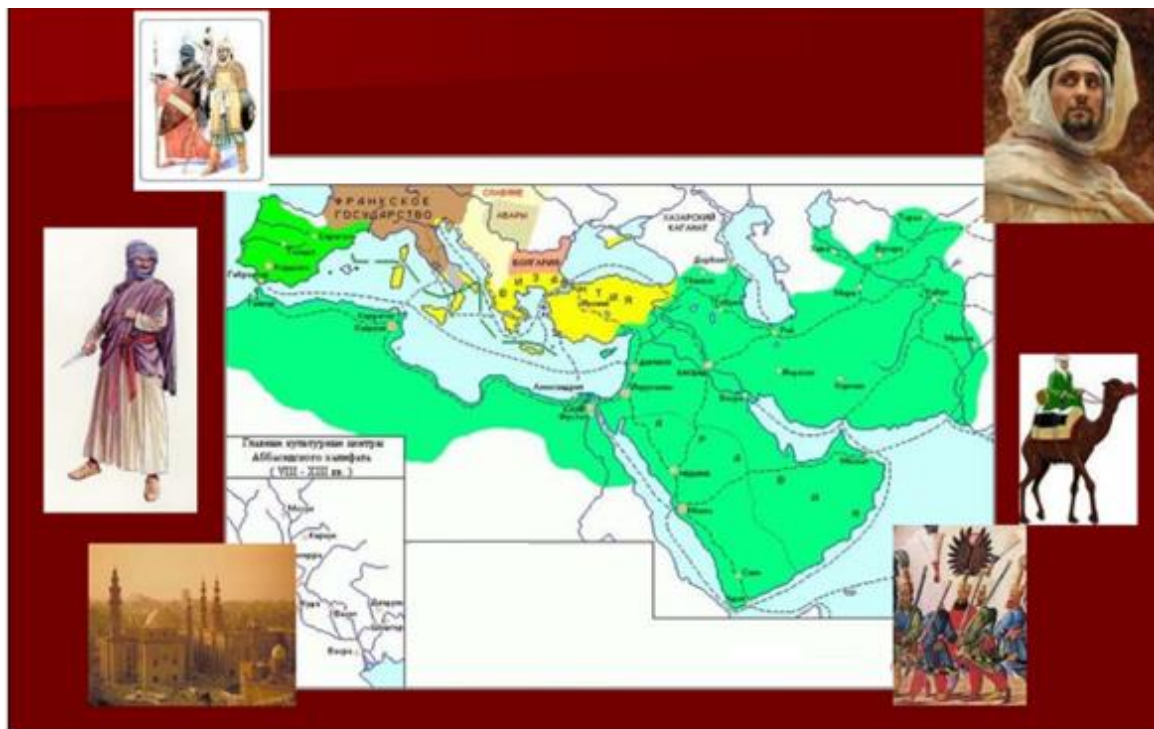
Xalifalik qo'shinlari VIII asr boshlarida Shimoliy Afrikani to'liq bo'ysundiradi. **Toriq ibn Said** boshchiligida arablar qo'shini 711-yili, keyinchilik uning nomi bilan atalgan Gibraltar (Jabal at Tariq - "Toriq tog'i" so'zidan) bo'g'ozidan o'tib Ispaniyani bosib oladi. Yevropaga yurishlar **Bordo** shahri bo'sag'alariga qadar davom etadi. **Puate jangida** 732-yili franklar hukmdori **Karl Martell** arablarni yengib, ularning Fransiyaga yurishlariga chek qo'yadi.

Sharqda arablar Kavkazorti va O'rta Osiyoni bosib olib, aholini islom diniga o'tkazadi. Xalifalikning Sharqqa yurishlari O'rta Osiyoda Talas, Hindistonda Mo'ltonga qadar davom etadi. Natijada VII-VIII asrning birinchi yarmida ulkan hududlarni egallagan davlat - **Arab xalifaligining** tashkil topishi bilan tugaydi.

Xalifalikda yer-mulk munosabatlari. Suriya va Eron istilo etilgach, arab zodagonlari xalifaga bosib olingan yerlarni taqsimlash taklifi bilan murojaat qiladilar. Lekin xalifa **Umar** yerni egalarida qoldirishni buyuradi.

Istilo qilingan mamlakatlar hukmdorlari, janglarda halok bo'lgan amaldorlar, hokimiyat vakillari yerlari xalifalik xazinasiga o'tardi. Bunday yerlar nihoyatda katta maydonlarni tashkil etgan. Arablar joriy etgan yer solig'i - **xiroj** hosilning 1/3 ni tashkil etgan. Islomni qabul qilmagan boylardan 48, o'rta hollardan 24, kambag'al dehqon va hunarmandlardan 12 dirhamdan **jizya** solig'i olingan. Chorva mollari va savdodan olingan **zakot** 1/40 hissani tashkil etgan. Xalifalikda qullar mehnatidan ham foydalanilgan.

Arablarga qarshi xalq qo'zg'olonlari. VIII-IX asrlarda istilo qilingan mamlakatlarda qator xalq qo'zg'olonlari bo'lib o'tgan. Iroqning **Kufa** shahrida 685-yili ko'tarilgan qo'zg'olonda arab va forslar - shahar kambag'allari va hunarmandlar qatnashgan.

▲ Arab xalifaligi VIII asr oxiri-IX asr boshlarida.

O'rta Osiyoning janubi Marv vohasida 747-yili **Abu Muslim** boshchiligidagi qo'zg'olonda aholining barcha toifalari: dehqonlar, savdogarlar, hunarmandlar, kadivarlar, qullar keng ishtirok etadi. Qo'zg'olon Movarounnahr va Xurosonni qamrab oladi. **Abu Muslim** boshchiligidagi qo'zg'olon natijasida Umaviylar hukmronligi (661-750) tugatilib, xalifalikda boshqaruv yangi sulola **Abbosiylarga** (750-1258) o'tadi.

Movarounnahr markazi Sug'diyonada 769-783-yillari **Muqanna** boshchiligida yirik xalq qo'zg'oloni bo'lib o'tadi. Qo'zg'olonchilar uzoq yillar arab qo'shinlari hujumlarini muvaffaqiyatli qaytaradilar. Ozarbayjonda 815-yili **Bobek** boshchiligidagi qo'zg'olon ham 20 yildan ortiq davom etadi. Tarixda *"qizil ko'ylaklilar"* nomini olgan bu qo'zg'olon qatnashchilari shiori: *"Qirq yil qul bo'lib yashagandan bir kun ozod bo'lib yashagan ma'qul!"* - bo'lgan.

Xalq qo'zg'olonlari, urushlar, hokimiyat uchun kurashlar xalifalikning siyosiy inqirozini boshlab beradi. Xalifalikdan birinchi mustaqil amirlik 756-yili Ispaniyada tashkil topdi. U X asrdan **Qurdo**ba (Kordova) amirligi nomini oldi. IX asrdan Misr, Eron, Movarounnahr va Xuroson mustaqillikka erishadi. Abbosiylar qo'lida Yaqin Sharq va Arabiston yarimoroli qoladi xolos. Mo'g'ul xoni **Xuloku** 1258-yili Bag'dodni olib, Arab xalifaligiga chek qo'yadi

Hindiston

Mamlakatdagi ichki vaziyat. Kushonlar imperiyasining inqirozidan so'ng Hindistonda hokimiyatni egallagan **Chandragupta I** (320-340) guptalar sulolasiga asos soladi. Guptalar davlatining poytaxti **Pataliputra** shahri bo'lgan. IV asrning so'ngida Guptalar imperiyasi gullab-yashnaydi. Ayni shu paytdan Hindistonda mulkchilik munosabatlari vujudga keladi.

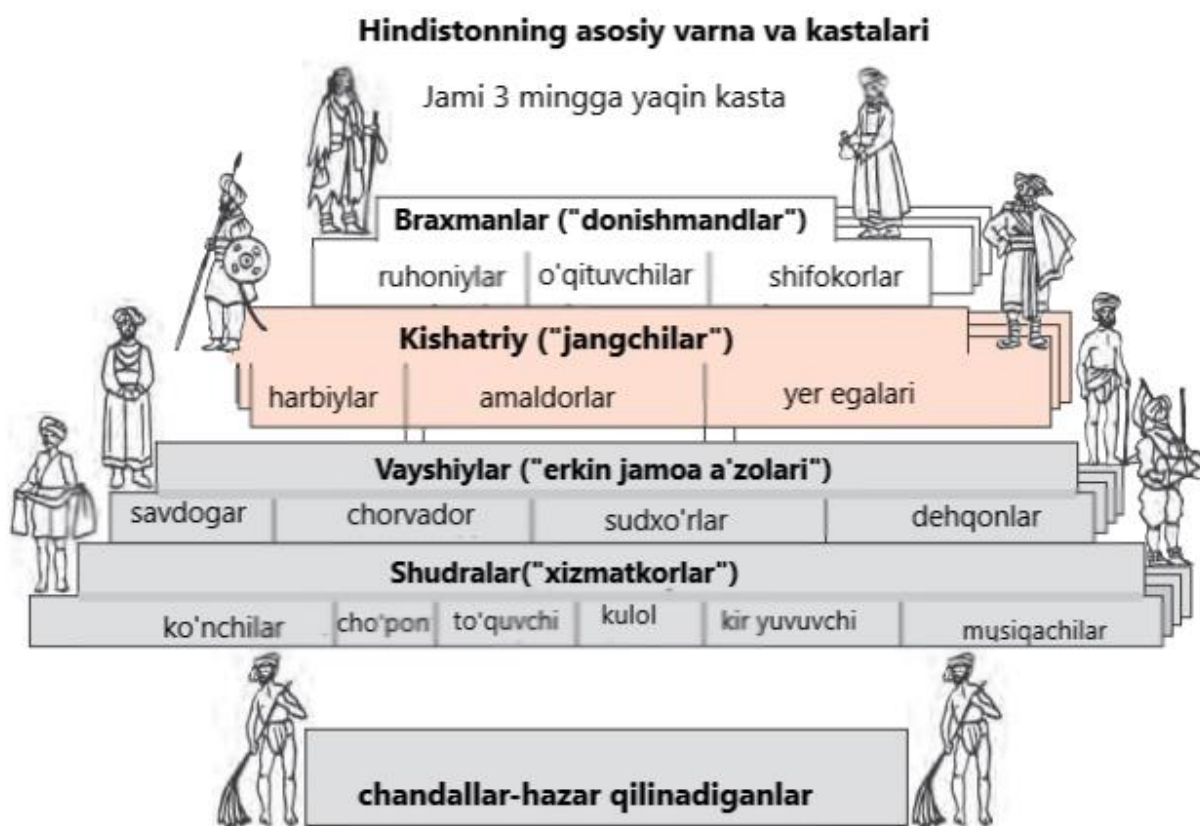
Hukmdorlar o'z yaqinlari – amaldorlari, harbiy boshliqlariga yer-mulklar in'om etganlar. Natijada, yirik yer egalari tabaqasi shakllanadi. Ular dehqonlarning soliqlar to'lashidan tashqari, mehnat majburiyatlarini o'tashini ham joriy etadilar.

Qadimgi dunyo tarixidagi bilimlaringizdan foydalanib, nimaga qarab hindlar varnalarga bo'linganligini aniqlang.

Hindistonda shakllangan ijtimoiy munosabatlar sof feodal ko'rinishda bo'lmasdan, qulchilik udumlari ham ma'lum darajada saqlanib qolgan. Ammo qullar mehnatidan ishlab chiqarishda emas, ko'pincha uy yumushlarida foydalanishgan. Xo'jayin qulni yegulik bilan ta'minlashdan tashqari unga yilda bir marta kiyim ham olib bergan. Ilk o'rta asrlarda Hindistonda shakllangan ijtimoiy munosabatlar sof feodal ko'rinishda bo'lmasdan, qulchilik udumlari ham ma'lum darajada saqlanib qolgan. Ammo qullar mehnatidan ishlab chiqarishda emas.

 Hindistondagi kasta-varna tizimining mavjudligi mamlakat taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatgan deb o'ylaysiz?

Mamlakatda siyosiy tarqoqlik. Hindistonning shimoli-g'arbidan VI asrda bostirib kirgan eftaliylar hujumlari ostida Guptalar imperiyasi parchalanib, mamlakatning katta qismi istilochilar qo'lga o'tadi. VII asrda Hindistonda bo'lgan Xitoy tarixchisi **Syuan Szyanning** yozishicha, unda 70 ga yaqin katta-kichik knyazliklar bo'lgan. Knyazlar va rojalar o'rtasida tinimsiz urushlar bo'lib turgan. Qo'lga kiritilgan o'ljalar, yerlar g'oliblar orasida taqsimlangan. In'om etilgan yer maydoni **grass** ("bo'lak" yoki "qultum") deb nomlanib, uni olgan shaxs harbiy xizmat o'tab berishi lozim bo'lgan. O'z xonadoniga mansub bo'lmagan amaldorlarga rojalar yerni ma'lum muddatga foydalanishga berganlar. Bunday yerlar **patta** ("yorliq" yoki "yorliqqa olingan yer") deb nomlangan. Pattadan alohida xizmat ko'rsatgan kishilarni taqdirlash uchun ham foydalanishgan.

Mulkchilik munosabatlari mustahkamlanib borishi bilan patta yerlari ham avloddan-avlodga o'tadigan merosiy mulkka aylana boshlagan.

O'zaro urushlardan kuchsizlanib borgan Hindistonni chet bosqinchilar ham talaganlar. Xususan, Arab xalifaligining parchalanishidan vujudga kelgan musulmon davlatlari hukmdorlari XI asrdan Hindistonga hujum boshlaydilar. G'azna hukmdori **Mahmudning** qo'shinlari XI asr boshlarida mamlakat shimoliga 17 marta bosqinchilik yurishlari uyushtirgan. Ma'lum muddat o'tib Hindistonning shimoliy qismi musulmon hukmdorlari tomonidan to'liq bosib olinadi.

Aholining mashg'ulotlari. Sharq xalqlari ertaklarida Hindiston afsonaviy boyliklar mamlakati sifatida tasvirlangan. Yevropada hind rojalarining boyliklari haqida turli afsonalar tarqalgan.

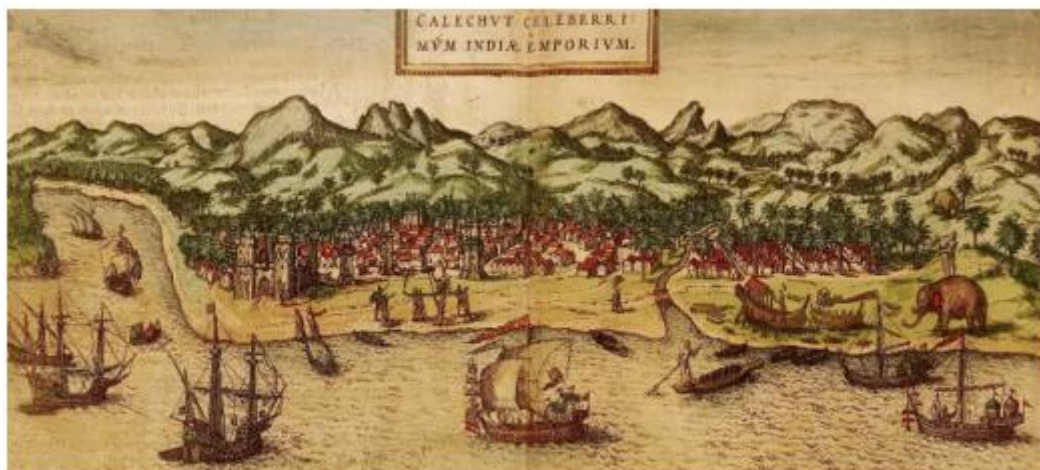
Aslida ushbu boyliklar xalqning mashaqqatli mehnati evaziga yaratilgan. Dehqonlar daryolardan kanal va ariqlar chiqarib, yangi yerlarni o'zlashtirganlar va undan yiliga 2-3 marta hosil olganlar. Serunum maydonlarda: sholi, paxta, shakarqamish, ziravorlar va choy yetishtirilgan. Asrlar o'tib bu ekinlar qo'shni mamlakatlarga ham tarqalgan.

Hind hunarmandlari o'z mahoratlari bilan shuhrat qozonganlar. Ular tomonidan tayyorlangan zargarlik buyumlari, oltin va kumushdan yasalgan idishlar, Hindistondan chetda ham yuksak baholangan. Fil suyagi, yog'ochning qattiq navlaridan yasalgan odam va hayvonlar haykalchalari, faqat hind rojalari emas, xorijiy davlatlar hukmdorlari saroylarini ham bezagan. Yog'ochdan yasalgan oddiy dastgohlarda to'quvchilar nafis gazlamalar tayyorlaganlar.

Savdo-sotiq aloqalari. Hindistonning g'arbida ko'plab dengiz porti shaharlari bo'lib, ularga chet o'lkalardan turli buyumlar keltirilar va o'z navbatida hind hunarmandlari tayyorlagan xilma-xil buyumlar dunyoning turli burchaklariga olib ketilardi. Eng yirik port-shahar **Kalikut** hokimini "*dengiz xo'jayini*" deb atashardi. Shaharlardagi gavjum bozorlarda mahalliy va boshqa mamlakatlardan keltirilgan buyumlar sotilardi.

Xitoy, Afrika, Arabiston, O'rta Osiyodan ko'plab savdogarlar gazmol, zargarlik buyumlari, atir-upalar, ziravorlar olish maqsadida hind shaharlariga

kelishardi. Hindiston bilan savdoda yetakchi o'rin tutgan arab savdogarlari port-shaharlarda hatto o'z mavzellariga ham ega edilar.

Kalikut shahri.

Xitoy (IV–X asrlarda)

Xitoyning birlashishi. Qadimgi Xan quldorlik imperiyasi **III** asrda inqirozga uchrab, uning o'rnida 3 ta mustaqil: **Vey**, **Shu** va **U** davlatlari vujudga keladi. Ayni shu paytdan Xitoyda yerga egalik munosabatlari shakllana boshlaydi.

Xitoyning birlashuviga VI asrning ikkinchi yarmida Turk xoqonligi istilosi xavfi turtki bo'ladi. Mamlakatni cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan imperator, **Suy sulolasi** (589-618) vakili boshqargan. Uning ixtiyorida kuchli qo'shından tashqari, ko'p sonli sodiq amaldorlari ham bor edi. Mamlakatning markazlashuvi to'rt asr davom etgan o'zaro urushlarga chek qo'yib, iqtisod va madaniyatning rivojlanishiga olib keladi. Ekin maydonlari kengayib, aholi soni ko'paydi, savdo-sotiq jonlanib, shaharlar yuksala boshlaydi. Yangi hokimiyat soliqlarni tartiblashtirib, pul islohoti o'tkazadi.

III asrda Xitoyda yer egaligi munosabatlari shakllana boshlaydi. Suy sulolasi (589-618) davrida Xitoy markazlashgan, o'zaro urushlarga barham berilib, iqtisod va madaniyat yana rivoj topa boshlagan.

Mamlakat viloyatlari orasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, Xuanxe va Yanszi daryolari oralig'idagi hududlarni savdo-sotiq munosabatlariga tortish maqsadida **-Buyuk kanal** quriladi. Bu tadbir mamlakat miqyosida yagona suv

yo'lining barpo etilishidan tashqari, sharqiy viloyatlarni dengizga chiqishiga sharoit yaratadi. Lekin Suy sulolasining boshqaruvi uzoq davom etmaydi.

Xitoyning shimoli-g'arbidagi mahalliy hokimlardan biri **Li Yuan** 618-yili taxtni egallab **Tan sulolasiga** (618-907) asos soladi.

Tan sulolasi davrida Xitoy o'zining g'arbidagi mamlakatlar bilan savdo-sotiq ishlarini olib bordi. U yerga Buyuk Ipak yo'li olib borib, O'rta yer dengizida tugaydi. Uni nazorat qilish uchun imperatorlar mamlakat g'arbiy qismidagi mintaqani qo'shib oldilar. Xitoy qo'shinlari hatto O'rta Osiyoga ham bostirib kirdilar, biroq 751-yilda Talasda arablar tomonidan mag'lubiyatga uchradilar.

Yer egaligi munosabatlari. Tan imperiyasi boshqaruvi davrida Xitoydagi barcha yerlar davlatniki deb e'lon qilinadi. Mamlakatning barcha hududlarida dehqonlarga kichik-kichik yer maydonlari ijaraga beriladi.

624-yili qabul qilingan qonunga ko'ra, har bir xo'jalik uy-hovlisi o'rnidan tashqari 80 mugacha (1 mu - 6 sotix) haydaladigan yerni ijaraga olish huquqiga ega bo'ladi. Har bir xonadonga o'z bog'ida mevali daraxtlardan tashqari, yana tut daraxtini o'stirishi majburiy etib qo'yiladi. Yangi qonunga binoan, dehqon o'z hovlisi va tomorqasini sotishi, garovga qo'yishi mumkin edi. Ammo davlat tomonidan ajratilgan yerni sotish taqiqlangan. Davlatdan olingan yer hisobiga dehqon turli soliqlar to'lashidan tashqari, mehnat majburiyatini ham o'tab bergan. Xususan, manbalarda Loyan Buyuk kanali qurilishiga 2 million, Buyuk Xitoy devorini qurish va ta'mirlashga 1 milliondan ortiq kishi jalb etilgani haqida yozilgan.

Imperator o'z a'yonlari, lashkarboshilari, amaldorlari va zodagonlarga yirik yer maydonlarini taqdim etgan. Jumladan, ayrim a'yonlarning mavqelari: unvon va lavozimlariga qarab 500 dan 10 ming mugacha yer bilan taqdirlanganlar. Manbalarda alohida xizmatlari uchun harbiy yoki amaldorga 300 dan 6 ming mugacha yer berilgani qayd etilgan. Imperator taqdim etgan yerlar soliqlardan ozod qilingan.

Shaharlar, hunarmandchilik va savdo. Xitoyda VI asrdanoq shaharlar birmuncha yuksaladi. Chegara hududlarida yangi shahar-qal'alar bunyod etila

boshlaydi. Dengiz va daryo portlarida, xomashyo serob joylarda, savdo-hunarmandchilik yuksalib, yangi shaharlar vujudga keladi. Buyuk kanal hamda dengiz sohillari bo'ylab, VII asrdan **Xanchjou, Kayfin, Yanchjou** shaharlarining yuksalishi ham savdo-sotiq va hunarmandchilikning rivojlanishi bilan bog'liq edi. Ushbu jarayon qonunlarni kuchaytirishni taqozo etib, Tan imperatorlari shaharlarda kechasi ko'chaga chiqishni taqiqlaydi. Shahar darvozalari kechasi yopib qo'yilgan. Shahar devoridan kimda-kim kechasi oshib o'tsa, 70 darra kaltaklanishi joriy etilgan. Albatta bu tadbirlar shaharlarda tinchlik-osoyishtalikni, mol-mulk dahlsizligini saqlashga qaratilgan.

VII-VIII asrlarda Xitoyda tog'-konchilik sohasi, chinni va sopol buyumlar ishlab chiqarish ham yuksaldi. Ayni paytdan shahar hunarmandlari kasb uyushmalari (sexlarini) tuzib, ma'lum kasbdagi hunarmandlar alohida ko'cha va mavzelarda joylasha boshlagan.

Xitoyning markazlashuvi va iqtisodiy taraqqiyot savdo-sotiqning ham yuksalishini ta'minlaydi. Eng yirik bozor **Yanchjouda** bo'lib, bu shahar suv va quruqlik savdo yo'llari kesishgan joyda joylashgan edi. Ushbu davrda vujudga kelgan yarmarkalar ham ichki savdoning kengayishiga xizmat qilgan. Xitoyda **VII** asrdan yagona pul - syanning joriy etilishi ham iqtisodiy yuksalishga xizmat qiladi. Zarb qilingan tanga pulni ipga tizishga mo'ljallangan edi.

Tashqi siyosat. Tan sulolasi hukmronligi davrida Xitoy Turk xoqonligiga qarshi katta urushlar olib boradi. Imperator qo'shinlari 640-yili Buyuk Ipak yo'li ustida joylashgan **Gaochan** davlatini mag'lub etadi. Shundan so'ng uyg'urlarga qarshi uzoq yillar davom etgan urushlar boshlanadi. G'arbiy Turk xoqonligiga qarshi 657-679-yillardagi urushlar ham Xitoy qo'shinlari g'alabasi bilan tugaydi. Koreyaga qarshi 668-yili boshlangan urush, uning poytaxti **Pxenyanning** olinishi bilan yakunlanadi.

Xitoy VII-VIII asrlarda faol tashqi siyosat olib borib, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi, Vizantiya, Yaponiya va Hindiston bilan diplomatik aloqalar o'rnatgan.

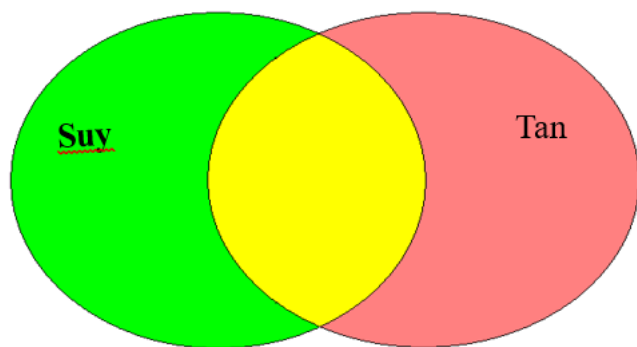
Yangi **Sun sulolasi** davrida (960-1279) Xitoyning xalqaro aloqalari yanada kengayadi. Bu paytda O'rta Osiyo, Hindiston, Hindixitoy, dengiz orqali Yaponiya va Indoneziyalilar bilan savdo olib boriladi.

Ilk o'rta asrlarda Xitoyda (Suy 589-681, Tan (618-907), U Day (907-960) va Sun (960-1279) sulolalari hukmronlik qilgan.

Ven diagrammasidan foydalanib Xitoydagi sulolalarning umumiy jihatlarini yozing

Li Yuan (566-635) - Xitoy imperatori (618-626). Tan sulolasi asoschisi. Yirik mulkdor, Tayyuan viloyatining hokimi bo'lgan. O'g'li Li Shimin tomonidan hokimiyatdan chetlatilgan.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Xitoyda yerga egalik munosabatlari qachondan vujudga kelgan?
2. Mamlakatda dehqonlar ahvoli qanday bo'lganligini so'zlab bering.
3. Xitoyda shaharlar, hunarmandchilik va savdoning rivojlana borishini misollar bilan ko'rsating.
4. Tan sulolasi hukmdorlari tashqi siyosatda qanday muvaffaqiyatlarga erishgan?

II. O'quvchilarning bilimlarini tizimlashtirish.

1. Arablarga qarshi xalq qo'zg'olonlari bo'lgan joylarni ko'rsating va ularning sabablarini ayting.

2. Hindlarda mavjud qaysi varna-kastalarni bilasiz?
3. Hindistondagi yer egaligi turlarini izohlang. Ular o'lkamizdagidan nimasi bilan farq qilgan?
4. Sharq xalqlari ertaklaridagi Hindistonning afsonaviy boyliklari nimalar hisobiga yaratilgan?

III. Guruh bilan ishlash.

1. Xalifalikning dastlabki 20 yillik tarixidan o'qigan va bilganlaringizni guruhdoshingiz so'zlab bering.

IV. Xarita va atamalar bilan ishlash

1. Xalifalikka kirgan noibliklarda qanday soliqlar joriy etilgan? Ulardan qaysilari avval ham bo'lgan?
2. Xaritadan arablar istilo qilgan mamlakatlarni ko'rsating.

V. Ijodiy vazifalar

n.ziyouz.com sayitidan K.E.Bosvortning "Musulmon sulolalari" asarini o'qing va u asosda o'zingiz hohlagan sulola shajarasini daftaringizga yozing.

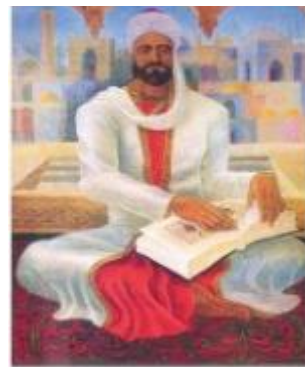
15-§. O'rta asrlarda Osiyo mamlakatlari madaniyati

Islom madaniyati va O'rta Osiyo. Arab xalifaligi tomonidan istilo etilgan mamlakatlarda yangi – arab sivilizatsiyasi vujudga keldi. Uning paydo bo'lishida islom dinining ahamiyati nihoyatda kattadir.

G'arbiy Osiyoning qadimgi yuksak madaniyatli o'lkalariga kelgan arablar dastlab yunonlar, yahudiylar, suriyaliklar, forslar, sug'diylarga nisbatan qoloq edilar. Ammo ushbu xalqlar madaniyatini o'zlarida singdirib, yanada yuksakroq madaniyatning yaratilishiga sharoit yaratdilar. Xususan, xalifa **Horun ar-Rashid** saroyida, IX asr boshlarida "**Bayt ul-hikma**" - "**donishmandlik uyi**" tashkil etiladi.

Bu davrda aniq fanlar - matematika, astronomiya, geografiyaning taraqqiyoti kuzatilib, bu jarayon hunarmandchilik va savdoning yuksalishi natijasi bo'ladi. Zamonlar o'tib xalifalikda ixtiro qilingan globus va usturlob (astrolyabiya)dan barcha mamlakatlarda foydalana boshlanadi. Yevropa tibbiyoti esa XVII asrning o'rtalariga qadar bilim va amaliy tavsiyalarni O'rta Osiyoda yetishib chiqqan alloma: **Abu Ali ibn Sino** va **Abu Bakr ar-Roziylar** asarlaridan olgan.

Abu Ali-ibn Sino

Vatandoshimiz **Muhammad Xorazmiy** (IX asr) matematika tarixida birinchi bo'lib algebra faniga asos soladi. Matematikada foydalana boshlangan hind raqamlari, keyinchalik Yevropaga ham, faqat arab raqamlari nomi bilan tarqaladi. Bag'dod va Damashqda rasadxonalar barpo etilib, ularda murakkab o'lchovlardan foydalangan astronomlar yer sharining meridianini hisoblab chiqadilar. Arab sayyohlari yevropaliklardan bir necha asr avval Hindiston va Xitoyda, Afrika va Sharqiy Yevropaning eng chekka hududlarida bo'lib qaytadilar. **Al-Ma'sudiy, Ibn Dast, Ibn Fadlan, Ibn Battuta** ushbu o'lkalar haqida asarlar yozib, xaritalarini tuzganlar.

Adabiyot. Musulmon adabiyoti dastlab arab tilida yaratiladi. Keyinchalik X asrdan u fors tiliga tarjima qilina boshlaydi.

Musulmon she'riyati ayniqsa yuksak darajaga erishib, uning ko'plab turlari shakllanadi. Savdogar va sayyohlar uzoq o'lkalardan faqat g'aroyib buyumlarnigina emas, ajoyib sarguzashtlari haqida hikoyalar, o'zga xalqlar afsonalari, ertaklarini ham olib kelganlar. Ular bu haqda xalifa saroyida, zodagonlar bazmlarida, bozor va ko'cha-kuylarda so'zlab berganlar. Ushbu sarguzashtlar, afsona va ertaklar asosida arab adabiyotining ajoyib durdonasi "**Ming bir kecha**" yaratiladi.

Arabcha raqamlar																			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Rim raqamlari																			

Ushbu jadvaldan foydalanib, Rim raqamlarini katta raqamlarini yozib ko'ring.

Me'morchilik. Xalifalikda san'atning barcha sohalariga nisbatan me'morchilik yuksak taraqqiy etgan. Xalifalik tarkibidagi mamlakatlarda muhtasham saroylar, masjid-u madrasalar, qal'alar bunyod etilgan. Granada (Ispaniya)dagi **Al-Humro saroyi**, Kordova (Ispaniya)dagi masjid, Qohiradagi **Hasan masjidi**, Buxorodagi **Ismoil Somoniy maqbarasi** - arablar davri me'morchiligi durdonalari hisoblanadi.

Xalifalik madaniyati asosiy sohalaridan yana bin xattotlik - husnixat san'ati bo'lgan. Xattotlar yozish uchun zarur bo'lgan matn mazmuniga monand yozuvning turli uslublarini ixtiro qilganlar. Qur'oni karimdan olingan oyatlar, islom me'morchiligi durdonalari bo'lgan binolarning ichki va tashqi tomonlarini bezashda keng qo'llanilgan.

Sharq madaniyati Yevropa madaniyatining keyingi taraqqiyotiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Keyingi asrlarda yevropalik olimlar Osiyo mamlakatlarining matematika, tibbiyot, astronomiya, kartografiya sohalaridagi yutuqlarini o'zlashtiradilar.

San'at. Musulmonlarga sharob ichish va cho'chqa go'shtini iste'mol qilish taqiqlangan. O'rta asrlarda islom dini odamlar va hayvonlarni tasvirlashni taqiqlagan. Binobarin, rassomlar bir-biri bilan chambarchas bog'langan chiziqlardan tashkil topgan bezakni mahorat bilan tasvirlagan. Yevropada buni «arabeska» deb atashgan.

Dunyoning arab xaritasini zamonaviy xarita bilan solishtiring. Ularning farqini qanday tushuntirish mumkin?

Dunyo xaritasi. X asr

Agar xristianlar uchun eng muqaddas tasvir xochdagi xudo siymosi bo'lsa, musulmonlar uni xudoning so'zida tasvirlaganlar. So'zni muqaddas bilganlar.

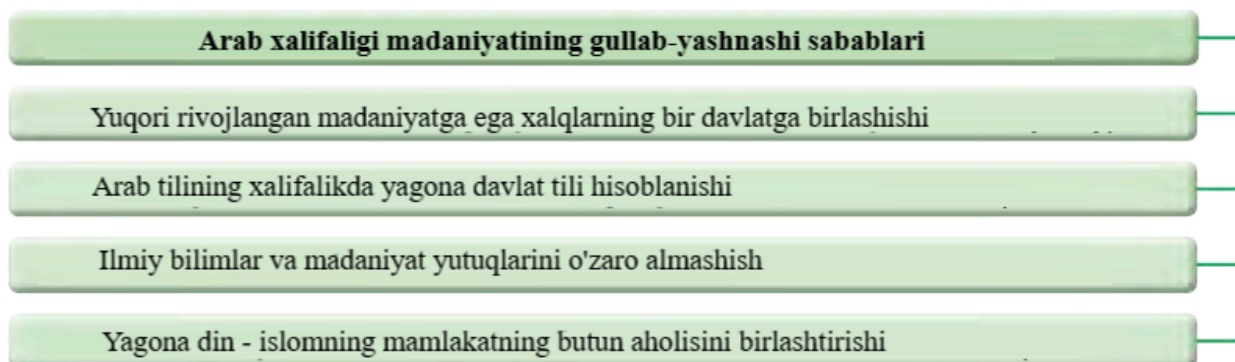
Musulmonlarning xattotlikdagi muvaffaqiyatlari hayratlanarli. Xattotlar ko'plab yozish usullarini ixtiro qilib, ulardan yozilayotgan matn mazmuniga qarab foydalanishgan. Xattotlik san'atining yuksalishiga, Eron, Xuroson, Movarounnahr hududlarida yashagan aholi vakillarining qo'shgan hissasi beqiyos bo'lgan. Axir ularning barchasi qaysi tilda so'zlashmasin, arab yozuvidan foydalanganlar. Arab yozuvi Suriyada oromiylar yoki arab xristianlari ixtiro qilgan oromiy alifbosi asosida yaratilgan. U 28 ta harfdan iborat, arab yozuvi chapdan o'ngga emas, o'ngdan chapga tomon bitiladi.

Turmush tarzi. Musulmonlar turmush madaniyati o'zining nafisligi, yuksak didliligi bilan ajralib turgan. Ularning ayrim jihatlari keyinchalik yevropaliklar tomonidan qabul qilingan. Masalan, turli fasllarda mavsumga qarab kiyinish tartibi, bazmlarda taomlardan dastlab suyuq sho'rvalar, so'ng go'shtli taomlar, undan keyin qush go'shti va eng oxirida - shirinliklarni tortish tartibi joriy etiladi.

*Musiqachi va qo'shiqchi **Ziryab** 789-857-yillarda yashagan. U ko'plab yangiliklar kiritgan. Hozirga qadar qachonlardir Ziryab kashf qilgan ko'plab narsalardan foydalanamiz. U mavsumga qarab kiyim kiyishni joriy etgan. Yupqa shisha idish oltin va kumush idishga nisbatan qulay va nafis ekanligini isbotlagan. Tantanalarda dasturxonga taom tortishning qat'iy tartibini belgilab bergan: dastlab suyuq taom (sho'rva kabi), ortidan go'shtli taom, so'ng parranda go'shti va nihoyasida shirinliklar tortilgan.*

Rim va Vizantiya davridan Yaqin Sharqda aholining hammomlarda yuvinishga havasi katta bo'lgan. Musulmonlar bu odatni o'zlashtirib, o'z hukmronliklarini o'rnatgan barcha o'lkalarga tarqatganlar. Yirik shaharlarda yuzlab hammomlar qurilgan. Ular marmardan ishlangan, devorlari mozaika va naqshlar bilan bezatilgan, tozalik, pokizalikka katta e'tibor qaratilgan.

Yuqoridagi diagrammaga siz yana qanday sabablarni qo'shgan bo'lar edingiz?

Hind madaniyati. Hind olimlari matematika, astronomiya, tibbiyot sohalarida katta yutuqlarga erishgan. Ayrim hind shaharlarida osmon jismlarini kuzatish uchun rasadxonalar qurilgan. Hind astronomlari tadqiqotlari ularga Yerning aylana shaklda ekanligi va o'z o'qi atrofida aylanishi farazini yaratishiga imkon beradi. Tabiblar murakkab jarrohlik asboblari va og'riqni bosadigan dori-darmonlar ko'magida jarrohlik muolajalarini o'tkazganlar. Davolashda maxsus tayyorlangan suyuq va quyuq dorilardan foydalanilgan.

Hind me'morchiligi o'zining rang-barangligi bilan ajralib turgan. O'rta asrlarda qurilgan ko'plab ibodatxonalar, saroylar hozirga qadar saqlanib qolgan. Hindistonda katta qoyatoshlar yoki g'orlar ichida o'yib ishlangan ibodatxonalar ham bo'lgan.

Ulardan eng mashhuri miloddan avvalgi II asrdan - milodiy **VII** asrga qadar g'or ichida o'yib ishlangan **Ajanta** (Markaziy Hindiston) ibodatxonalari majmuasidir. Qadimgi me'morlar qoyalarga o'yib ishlangan 29 ta xonadan iborat ibodatxonalarni turli haykallar, o'yma naqshlar bilan bezashgan. Ibodatxonalarda xudolar, odamlar va hayvonlarning tosh va jezdan yasalgan ajoyib haykallari o'rnatilgan.

▲ Ajanta ibodatxonasi.

Xitoy madaniyati. Eng qadimgi yozuvlardan birini ixtiro qilgan xitoyliklar, undan hozirga qadar foydalanib kelmoqdalar. Xitoyda tabiiy fanlar: matematika, astronomiyadan tashqari, geografiya, tarix sohalari yuksak rivojlangan. Unda VIII asrdayoq eng qadimgi ilmiy muassasalardan biri **Xanlin akademiyasi** tashkil qilingan.

Xitoyliklar X asrda selitradan **porox** olishni kashf qiladilar. Dastlab mushakbozlikda ishlatilgan poroxdan, keyinchalik harbiy maqsadlarda foydalana boshlanadi.

Xitoyda tarixiy solnomalar tuzishga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan **Sun sulolasi** davriga oid 500 jildlik solnomalar bizga qadar saqlanib qolgan.

Yirik shaharlarda maktablar tashkil etilib, ularda bo'lajak amaldorlarni tayyorlashgan. O'quvchilardan matematika, grammatikadan tashqari, falsafa va adabiyotni bilish talab etilgan.

Xitoy me'morlari toshdan, yog'ochdan, marmar va temirdan foydalanib ajoyib saroylar, ibodatxonalar, minoralar va ko'priklar bunyod etishgan. Xitoy rassomlari ipak, qog'oz, yog'och va toshda o'zlarining ajoyib san'at asarlarini yaratganlar. Rassomchilikning devoriy rasmlar chizish sohasi ayniqsa rivoj topgan.

Pekinda **VIII** asrdan "**Poytaxt axboroti**" nomli gazeta chiqariladi. Unda imperator farmonlari va eng muhim voqealar haqida xabarlar berib borilgan. Gazetani yog'ochda o'yib yozilgan matndan ko'paytirishgan. Xitoy tabiblari

murakkab jarrohlik muolajalarini o'tkazib, turli o'simliklarning shifobaxsh xususiyatlarini aniqlab, ulardan dori-darmonlar tayyorlaganlar.

Xitoyda dastlabki **pantomima** - imo teatri tashkil etilgan. Buddizmning tarqalishi nafaqat xitoyliklar hayotiga, balki ularning me'morchiligiga ham katta ta'sir ko'rsatadi.

"Xitoy va Yevropadagi ixtirolar" jadvalini tahlil qiling.

Ixtirolar va kashfiyotlar	Asrlar, yillar	
	Xitoy	Yevropa
Ipak	Miloddan avvalgi 2-ming yillik	VI asr
Arbalet(yoy o'qini otish quroli)	Miloddan avvalgi IV asr	XII asr
Cho'yan	Mil.avv V asr	XIV asr
Qog'oz	Mil.avv I asr	XI asr
Chinni	IV asr	XVI asr
Kitob bosish dastgohi	1041-yil	1445-yil

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Xitoyda yerga egalik munosabatlari qachondan vujudga kelgan?
2. Mamlakatda dehqonlar ahvoli qanday bo'lganligini so'zlab bering.
3. Xitoyda shaharlar, hunarmandchilik va savdoning rivojlana borishini misollar bilan ko'rsating.
4. Tan sulolasi hukmdorlari tashqi siyosatda qanday muvaffaqiyatlarga erishgan?

II. O'quvchilarning bilimlarini tizimlashtirish.

1. Nima sababdan Muhammad Xorazmiy, Abu Ali ibn Sino kabi allomalar faoliyatlari ham «Jahon tarixi», ham «O'zbekiston tarixi»da beriladi?
2. Xalifalikda ilm-fanning qaysi sohalari yuksak rivojlangan?
4. Osiyo mamlakatlari madaniyatlaridagi o'xshash va tafovutli tomonlar haqida fikr yuriting.

III. Guruh bilan ishlash.

Islom me'morchiligining qanday yodgorliklarini bilasiz? Ular qayerda joylashgan? Ular qachon qurilgan?

IV. Xarita va atamalar bilan ishlash.

Qanday o'zbek tilidagi so'zlar arabcha so'zlardan olingan? Ular o'zbek tiliga qachon va qanday kirib kelgan?

V. Ijodiy vazifalar.

O'rta asr arab sayohatchilaridan biri haqida ma'lumot tayyorlang va guruhdoshlaringizga taqdim eting.

16-§. O'rta asrlarning ikkinchi davrida Yevropa va Osiyo mamlakatlarida shaharlarining shakllanishi

Xo'jalik taraqqiyoti. Yevropada X-XI asrlarda ishlab chiqarish yuksalib, u eng avvalo hunarmandchilikda kuzatiladi. Mehnat qurollarining takomillashuvi, ustalar mahoratining oshishi hunarmandchilikni dehqonchilikdan alohida sohaga aylantiradi.

Dehqonchilikda ikki dalali almashlab ekish o'rnini uch dalali almashlab ekish egallaydi. Unda ekinzor uchga bo'linib, birinchi qismiga kuzgi, ikkinchisiga bahorgi g'alla ekilsa, uchinchi maydon shudgor holida qoldirilib yerga dam berilgan. Bu usulda yerning yarmi emas, uchdan ikki qismi band bo'lishi, mahsulot yetishtirishni ko'paytirish imkonini yaratadi.

Rivojlangan o'rta asrlarda uch dalali almashlab ekishga o'tilishi dehqonchilikda mahsulotlarni ko'payishiga olib keldi.

Yerni plug bilan haydash

Og'ir g'ildirakli plugning tarqalishi g'allani ekishdan oldin, yerni 2-3 marta haydash uchun imkoniyat yaratadi. Bo'yinturuqning kashf etilishi esa plugni otga qo'shib yerni haydashni tezlashtiradi. Hosildorlikning oshishi dehqon xo'jaligida ortiqcha mahsulotning ko'payishiga va uni hunarmandchilik buyumlariga ayirboshlashga yo'l ochadi.

Jahon tarixi uchun o'rta asrlarning rivojlangan davri **XI – XV asrlar** hisoblanadi.

Qachon ikki dalali almashlab ekish boshlanganligini eslang.

bahorgi ekin	kuzgi ekin	shudgor	birinchi yili
shudgor	bahorgi ekin	kuzgi ekin	ikkinchi yili
kuzgi ekin	shudgor	bahorgi ekin	uchinchi yili

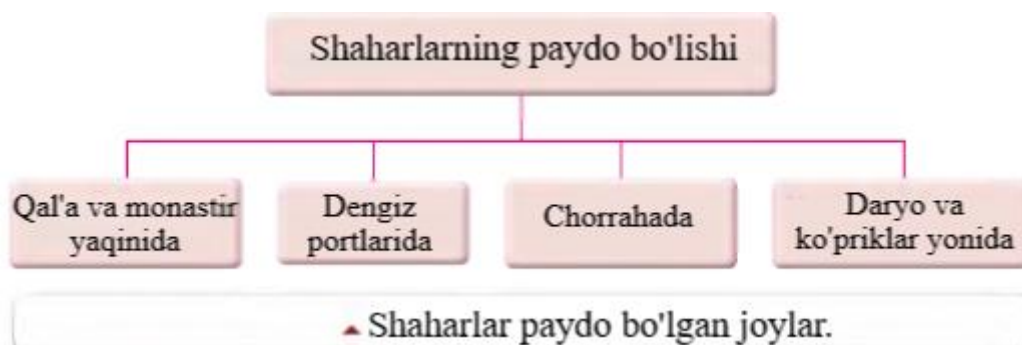
Uch dalali almashlab ekish.

Hunarmandlar tayyorlaydigan buyumlar turi, soni, sifati oshib boradi. Lekin qishloqda feodal hokimiyatning bo'lishi hunarmandning erkinligini cheklagan.

Natijada ular qishloqlardan qochib, o'z buyumlarini tayyorlash va sotish imkoniyati bo'lgan joylarga keta boshlaydi.

O'rta asr shaharlari. Yevropada shaharlarning paydo bo'lishi va yuksalishi turli mamlakatlarda turlicha bo'ladi. Dastlab Italiya va Fransiyaning janubidagi: **Venetsiya, Genuya, Florensiya, Marsel, Tuluzalar IX-X asrlardayoq** yuksala boshlaydi. Bu shaharlarning dengiz orqali savdo yo'lida joylashgani bu shaharlarga qo'l keladi. Fransiyaning shimolida, Niderlandiya, Angliya va Germaniyada yangi shaharlar **X-XI asrlardan** vujudga keladi. Vengriya, Boltiqbo'yi, Rus yerlarida yangi shaharlar **XII-XIII asrlardan** ko'payadi. Yevropa shaharlarini turli asrlarda vujudga kelishining asosiy sababi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi farqlar edi. Shaharlar eng avvalo xavfsizlik, dushman hujumidan himoyalanişga qulay, qolaversa hunarmandlar o'zlari yasagan buyumlarni sota olish imkoniyati bo'lgan joylarda quriladi.

Shaharlar hayoti. Shaharlar ko'pincha feodallar yerida vujudga kelgan. Dastlab feodallar o'z yerlaridagi shaharlarga homiylik qilib, ko'chib kelgan hunarmandlarni soliqlardan ozod etgan. Ammo shaharlar o'sib, boyib borishi bilan xo'jayinlar ulardan ko'proq daromad olishga intilganlar. Feodallarning jabri hunarmandchilik va savdoning yuksalishiga to'sqinlik qila boshlaydi. Natijada shaharliklar senor hukmidan ozodlikka chiqishga intilganlar. Ko'pincha shaharlar o'z erkinligini to'lov, pul evaziga qo'lga kiritgan. Bunday imkoniyat bo'lmagan holda ozodlik uchun qo'zg'olon yo'li tutilgan. XII-XIII asrlarda shaharliklar va feodallar o'rtasidagi kurash butun G'arbiy Yevropada avj oldi.

Shaharlarning joylashuvida bu joylar qanday afzalliklarga ega?

Monastir va qasrlarda yashovchilar hunarmandlarga buyurtmalar bergani, dushman xavf solganida yashirinishi imkoniyati bo'lishi, ularning atrofida shaharlarni shakllanishiga sabab bo'lgan. Yevropadagi **Myunster, Sen-Gallen, Sen-Dene**, shaharlari monastirlar, **Strasburg, Gamburg, Augsburg**lar feodallar qal'alari atrofida, **Padeborn, Bremen, Sveybryukken, Bryuggelar** daryo sohillari bo'ylarida, ko'priklar yonida barpo qilingan.

Shaharlarning ko'rinishi. Dastlab shaharlar qishloqlardan aholisining ko'pligi bilangina farq qilgan, xolos. Shaharlar atrofi minorali mudofaa devori, suv to'ldirilgan handaqlar bilan o'ralgan.

Shahar kengashi binosi - **ratusha** ham shu yerda qurilgan. Shahar aholisi o'z hokimiyatlari - o'zini o'zi boshqarish orqali shaharni mustaqil boshqarish huquqini oldi. Shaharliklar shahar kengashini va uning rahbarini sayladilar. Fransiya va Angliyada u **mer**, Germaniyada - **burgomaster** deb atalagan. Shahar kengashi tangalar zarb qildi, qo'riqchilar va qo'shinlarni jalb qildi. Kengash maxsus binoda - shahar hokimiyatida yig'ilgan. Shaharning ham o'z sudi bo'lib, u erda shaharliklar tomonidan saylangan sudyalari o'tirardi.

Shahardagi uylarning aksari qismi yog'ochdan qurilgan. Ular zich qurilib, ko'pincha bir-biriga tutashib ketgan. Ko'chalar tor, ayrimlari eniga ikki metr dan oshmagan. Uzoq asrlar davomida tunda ko'chalar yoritilmagan, suv quvurlari va kanalizatsiya bo'lmagan. Axlatlar ham to'g'ridan-to'g'ri ko'chaga tashlangan. Aholining zich joylashishi, tozalikning bo'lmasligi Yevropa shaharlarida ko'plab odamlarning bevaqt o'limiga sabab bo'lgan yuqumli kasalliklarning tez-tez takrorlanishiga olib kelgan. Yong'inlar ham sodir bo'lib, yog'ochdan zich qurilgan uylardan tashkil topgan ko'chalar, mavzelar to'lig'icha yonib bitgan.

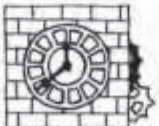
Antwerpen shahridagi ratusha.

Shahar aholisi. Shaharlar aholisining aksari qismini hunarmandlar, savdogarlar, hammol, aravakash, sartaroshlar tashkil qilgan. Yirik shaharlarda boy zodagonlar, feodallar, amaldorlar, tabiblar, ruhoniylar ham talaygina bo'lgan. Shahar aholisining katta qismi dehqonchilik bilan shug'ullanishda davom etgan. Qal'a devori ortida ekinzorlar, bog'lar, poliz hamda qo'y, qoramol, otlar o'tlab yurgan yaylovlar joylashgan.

O'rta asrlarda qishloq aholisi shahar aholisidan o'n baravar ko'p edi. 1000 nafar aholisi bo'lgan shahar katta, 4000-5000 va undan ko'p - ulkan hisoblangan. Butun Yevropada ularning 15 ga yaqin bo'lgan. Ulardan Venetsiya, Florensiya, Kyoln, Praga, London va boshqalar. Eng katta shahar Parij edi. O'rta asrlarning oxirida uning aholisi 200 000 dan ortiq edi.

Quyidagi diagrammadan foydalanib sharq va Yevropa shaharlari taraqqiyoti mavzusida insho yozing.

	Ga'rbiy Yevropa	Sharq mamlakatlari
Aholi	 60 mln gacha	 100 mln gacha
Katta shaharlar	 100-200 m aholi	 100 m-1 mln gacha
Xosildorlik bo'lgan yillari	1 → 3-4 ekilgan olingan	1 → 7-8 ekilgan olingan
Ixtirolardagi ustunlik	 mexanik soat	 kema, porox, kitob dastgohi

▲ G'arb va Sharq sivilizatsiyalari.

Hunarmandchilik va sexlar. Shaharlar xo'jaligi asosi hunarmandchilik bo'lgan. Hunarmand ishlab chiqaruvchi ish qurollari egasi bolib, xo'jaligini mustaqil yuritgan. Ular bozorlarni o'z buyumlari bilan ta'minlaganlar. Ustaning mehnati barcha ishlar qo'lda bajarilgani uchun nihoyatda mashaqqatli bo'lgan. Xususan temirchi omoch tishini tayyorlash uchun qip-qizil cho'g' bo'lib turgan temirni qo'rdan ombir bilan olib, sandon ustiga qo'ygan va kerakli shaklga keltirguncha uni bolg'alagan. Ma'lum kasb ustalari o'z uyushmalari - sexlarga birlashganlar.

Sex (*nemischa – Zeche*) so'zi xalfaning ustalikka bag'ishlov ziyofati, keyinchalik bu so'z kasb ustalari uyushmasiga nisbatan qo'llanilgan.

Ustalarning umumiy yig'ilishida hamma bajarishi majburiy bo'lgan sex nizomi qabul qilingan. Nizom talabiga binoan buyumlar faqat ma'lum namuna bo'yicha yasalgan. Sexni boshqarish uchun saylangan oqsoqol hunarmandlarning nizomga rioya qilishini, tayyorlangan buyumlarning sifati va sonini nazorat qilgan. Nizomda ustaning dastgohlari, o'quvchi-shogirdlari, xalfalari soni belgilab

qo'yilgan. Bu xildagi tad-birlar ustalar uchun bir xil sharoit yaratish, raqobatga yo'l qo'ymaslik maqsadida qo'llanilgan. Tayyor buyumlar narxi ham sex oqsoqoli tomonidan belgilangan. Aksari hollarda ustaning 1-2 ta xalfasi, bir nechta shogird-o'quvchisi bo'lgan. Ularning o'zaro munosabatlari ham sex tomonidan nazoratda tutilgan. Xalfalik muddati kasbning murakkabligiga qarab 2-7 yil bo'lib, nodir buyum yasash va uni sex oqsoqoli sinovidan o'tkazish bilan tugagan. Germaniyada xalfa sexi - ziyofat uyushtirib, so'ng ustalikka ruxsat olgan.

Nima uchun bu qoidalar joriy etilgan deb o'ylaysiz?

Shaharlar hayotida sexlarning o'rni. Sex o'z a'zolarining bayramlarini tashkil etgan. Vafot etgan ustaning oilasini qo'llagan. Sexlar shaharni qo'riqlashda, urushlar paytida uni mudofaasida alohida bo'linma tarzida qatnashgan. Sexlarning o'z gerbi, bayrog'i, ibodatxonasi va ba'zida alohida qabristoni ham bo'lgan. Dastlab ishlab chiqarishning rivojlanishiga xizmat qilgan sexlar, XIV-XV asrlardan unga to'sqinlik qila boshladilar. Shaharlarda ustalarning ko'payib borishi ular o'rtasida raqobatni kuchaytirdi. Hunarmandlar va savdogarlar orasidan badavlat sex boshliqlari ajralib chiqa boshlaydi. Yevropada sexlarning ham tabaqalanishi ro'y berib: zargarlik, movutchilik va boshqa boy sexlar vujudga keladi. Bu jarayonlar **Florensiya, London, Bristol, Parij, Bazel** kabi yirik shaharlarda boshlanadi.

Hunarmandlar xalfalarning o'sib ustalikka o'tishiga to'sqinlik qila boshlaydi. Natijada 10-12 yillab ustachilikka o'ta olmagan xalfalar tabaqasi vujudga keladi. Bu holxalfalarning **birodarlik** jamiyatlarini tuzib, o'z haq-huquqlari, 14-16 soat davom etadigan ish vaqtini qisqartirib, mehnat sharoitlarini yaxshilash uchun kurashini kuchaytiradi. Manbalarda yozilishicha, XIV-XV asrlarda **Florensiya, Perudja, Siena, Kyolnda** shahar kambag'allari qo'zg'olonlari bo'lib o'tadi.

O'rta asrlarda tovar ishlab chiqarishning yuksalishi.

Bozorlar va yarmarkalar

Tovar xo'jaligining paydo bo'lishi.

Sexlar nazoratiga qaramasdan hunarmandlar savdo uchun tayyorlagan buyumlari soni ko'paygan. Natijada xomashyoga va qishloq xo'jalik mahsulotlariga talab ham oshib boradi. O'z navbatida yirik yer egalari va dehqonlarning yetishtiradigan mahsulotlarini ko'payishidan manfaatdorligi oshib boradi. O'z mahsulotlarini sotib, hunarmandchilik buyumlarini xarid qiluvchilar ko'paya boshlaydi. Yirik shaharlar faqat atrofdagi viloyatlargina emas, chet mamlakatlar bilan ham savdo aloqalarini o'rnatadi. Ilk o'rta asrlardagi natural xo'jalik o'rnini tovar xo'jaligiga bo'shata boshlaydi. Savdoning jonlanishi yo'llarni yaxshilashni talab etadi. Fransiyada qirol farmoniga binoan asosiy yo'llarga tosh yotqizila boshlanadi. Daryolar ustida yog'och va toshdan ko'priklar qurish ishlari yo'lga qo'yiladi.

Sharq mamlakatlari bilan savdo. Suriya, Misr, Eron va O'rta Osiyogacha borgan yevropalik savdogarlar sharq bozorlaridan shoyi gazlamalar, zeb-ziynat buyumlari, ziravorlar xarid qilardilar. G'arb va Sharq mamlakatlari orasidagi aloqalarni yuksalishida Xitoydan boshlanib O'rta Osiyodan o'tgan Buyuk Ipak yo'lining ahamiyati beqiyos edi. Bu karvon yo'li O'rta dengizning sharqiy sohiliga qadar davom etgan. G'arbiy Yevropada XIII-XV asrlarda: Ispaniya, Italiya, Janubiy Fransiya dengiz orqali Vizantiya hamda Osiyo mamlakatlari bilan bog'laydigan **Levant**, shimolda Boltiq dengizi orqali London, Bryugge, Lyubek, Novgorod shaharlarini bog'laydigan **Shimoliy** savdo yo'llari harakatda bo'lgan.

Shimoliy savdo yo'li bo'ylab joylashgan Germaniyaning 70 dan ziyod katta-kichik shaharlari **Ganza shaharlar** ittifoqiga kirgan.

Levant yo'lida joylashgan **Venetsiya** va **Genuyalar** kuchli dengiz floti tuzib, ularning savdodagi raqobati ba'zida urushlarga ham aylangan.

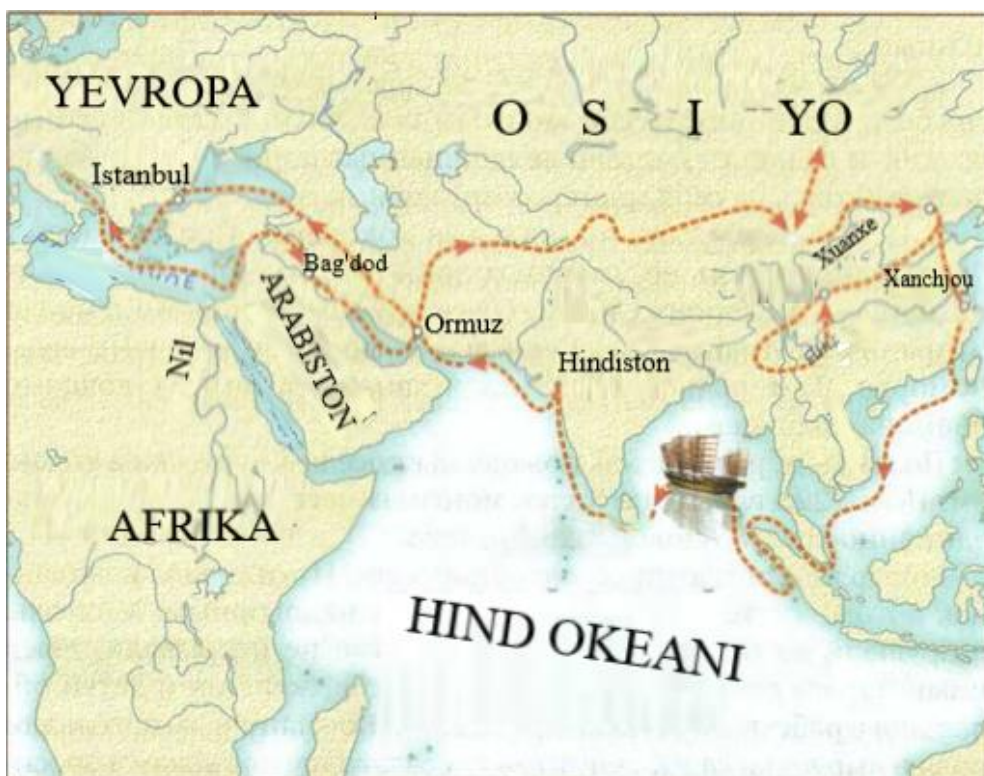
Savdogarlar va bozorlar. O'rta dengiz sohillari bo'ylab italiyalik savdogarlar o'zlarining savdo manzilgohlari - **faktoriyalar** tizimini yaratishgan. Ularning ko'pchiligi genuyalik va venetsiyaliklar bo'lishgan. Bu dengiz respublikalari ajoyib savdo va harbiy flotlariga ega bo'lishgan. Ularning kemalari Yaqin Sharqdan

Yevropaga qimmatbaho mollar: shoyi matolar, chinni idishlar, turli ziravorlar va boshqa narsalarni olib o'tardi.

▲ Genuya va Venetsiya gerblari.

venetsiyalik savdogarlar Pololar oilasi vakillari XIII asrda mo'g'ullar xonining Osiyoning ichkarisidagi qarorgohiga yetib boradi. **Marko Polo** 25 yil davom etgan sayohatining 17 yilini Xitoyni egallagan mo'g'ullar xoni **Xubilay** saroyida xizmatda o'tkazib, yevropaliklardan birinchi bo'lib bu sirli o'lkalarni o'z kitobida tavsiflaydi. Yevropaliklar faqat XIX asrdagina dengiz orqali o'tib, XIII asrda **Marko Polo** sayohat qilgan o'lkalarni o'z ko'zlari bilan ko'radilar. Marko Poloning kitobidagi Sharq mamlakatlarining afsonaviy boyliklari 200 yildan so'ng genuyalik dengizchi **Xristofor Kolumbda** shunchalik katta taassurot qoldiradiki, u nima bo'lganda ham Hindistonning boy sohillariga yetishga qaror qiladi.

▲ Morko Polo yurgan yo'li.

Yevropaning aksari shaharlarida dastlab bozorlar haftaning 1-2 kunida bo'lgan. Doimiy bozorlar faqat yirik shaharlarda uchragan.

Mol ayirboshlash va savdoning o'sishi shaharlarda bozorlar qurilishiga ehtiyoj tug'diradi. Jumladan, Londondagi birinchi yopiq bozor **Blekuelxoll** XIV asr oxirida qurib bitkazilgan. Bozorlar ma'lum buyumlar yoki mahsulotlarni sotishga ixtisoslasha borgan.

Banklar, yarmarkalar va birjalar. Dastlabki banklar XIV-XV asrlarda Italiyaning yirik shaharlarida paydo bo'ladi.

Bank - *italyan tilida banko - kursi, sarrof do'konidagi o'rindiqlik nomidan olingan.*

Yarmarkalar mol ayirboshlashning kengayishiga xizmat qilgan. Yarmarkalarni yuksaltirish maqsadida hukmdorlar turli imtiyozlar (xususan yo'l solig'ini vaqtinchalik bekor qilish) berishgan. Yarmarkalar savdo-sotiqdan tashqari, xalq sayllari, bayramlari markaziga ham aylangan. Unda sayyor artistlar tomonidan musiqa, qo'shiqlar, sahna tomoshalari ko'rsatilgan. Atrof qishloqlardan kelgan aholi uchun bu tomoshalar, mushakbozliklar yilda bir marta bo'ladigan ko'ngilochar tadbir hisoblangan.

Yarmarka - *ulgurji savdo bo'ladigan, turli mamlakat savdogarlari qatnashadigan, mol sotish va ayirboshlash joyi nomi bo'lgan.*

▲ O'rta asr yarmarkasi. Zamonaviy rassom chizgan rasm

O'rta asrlar Yevropasining eng mashhur yarmarkasi Fransiyaning shimoliy-sharqidagi Shampagne grafligida (markazi Reims shahri) bo'lgan.

Savdoning yuksalib borishi natijasida Yevropada turli mamlakatlar savdogarlari to'planib pullarini almashtiradigan joylar - birjalar vujudga keldi.

Birja atamasi Bryugge shahridagi "Burse" mehmonxonasi yaqinida savdogarlar to'planadigan joy nomidan olingan.

Birjalar Bryuggeda - 1409, Antverpenda - 1460, Lionda - 1462-yilda tashkil topgan.

Shu tariqa XI-XV asrlarda Yevropada hunarmandchilik va savdning yuksalishi: bozor, banklar, birjalarni vujudga keltirdi.

Osiyo mamlakatlarining o'rta asr shaharlari

O'rta asr shaharlari. Sharq mamlakatlarida o'rta asrlarning rivojlangan davriga turli paytda o'tganlar. Bu hol har bir mamlakatda ishlab chiqarish taraqqiyoti turli darajada bo'lgani bilan izohlanadi.

▲ Dehlidagi Qutb Minor.

Arxitektura durdonasi hisoblangan Qutb Minor XIII asrda Dehlida qurilgan. Uning balandligi 70 metrdan oshadi. Bu bino asta-sekin tepaga qarab torayib boradi. Yonlari dumaloq, lekin bu doira 24 qovurg'adan iborat bo'lib, bezak bilan bezatilgan.

Osiyoning yirik davlatlaridan biri Xitoyda o'rta asr shaharlarining vujudga kelishi va rivojlanishi IX-XIII asrlarga to'g'ri keladi. Shaharlar Xitoyda imperatorga bo'ysungan.

Shaharlarning taraqqiyotiga istilochilik urushlari to'sqinlik qiladi. Jumladan, Hindiston va uning shaharlari o'rta asrlarda juda ko'p marotaba chet bosqinchilar

hujumlariga uchragan. Tinimsiz urushlar Hindiston shaharlarini yuksalishiga to'sqinlik qiladi.

Yaponiyaning o'rta asr shaharlari budda ibodatxonalari atrofida, aloqa bekati va yo'l ustida, dengiz bo'yida qal'a atrofida vujudga keladi. **Xeyyan** shahri 1177-yili yong'in natijasida vayron bo'ladi. Bu shahar qayta tiklanganidan so'ng **Kioto** nomini olib mamlakat poytaxtiga aylanadi. **Kioto** ko'p asrlar davomida Yaponiyaning iqtisodiy, diniy va madaniy markazi bo'lib qoladi.

Shaharlar hayoti.Osiyo shaharlari ham o'ziga xos taraqqiyot yolini bosib o'tgan. Jumladan, Xitoyda XI asrdayoq shaharsozlik yuksak darajaga ko'tariladi. Imperator va zodagonlar hashamatli saroylar qurdirgan. Mamlakatda yog'och tanqis bo'lganidan qurilishda g'isht, sopol va toshdan keng foydalanilgan. Xitoyning yirik shaharlarida G'arbiy Yevropadan farqliroq, maishiy xizmat ko'rsatish yaxshi yo'lga qo'yilgan edi. Aholi sopol quvurlar orqali toza suv bilan ta'minlangan, shaharni axlat va chiqindilardan tozalash, o't o'chirish ishlari yo'lga qo'yilgan.

Osiyo shaharlari aholisi Yevropanikiga nisbatan ko'proq bo'lgan. Xususan, Xitoyda o'rta asrlardayoq aholi zich yashagan. XVI asrda **Pekinda 1** mln, **Nankinda** undan ham ko'p aholi bo'lgan. Eronning **Isfaxon, Sheroz** shaharlarida 200 mingdan ortiq kishi yashagan.

Amir Temur saltanati poytaxti **Samarqand** XIV asr oxiri- XV asr boshlarida yuksalib dunyoga taniladi. O'rta asr shoirlari va faylasuflari Samarqandni "sayqali ro'yi zamin" - Yer yuzining sayqali, husni deb ta'riflaganlar. Somoniylar poytaxti ***Muqaddas Buxoro go'zallikda Damashq va Bag'dod*** bilan raqobatlashgan va - musulmon ilm-fan va madaniyatining muhim markazlaridan biri bo'lgan .

Osiyoning musulmon davlatlari shaharlari umumiy reja bo'yicha: markazda - **ark**, shahar hokimi qal'asi, uning atrofida - **shahriston**, asosiy aholi yashaydigan guzarlari bilan qurilgan. Shahar atrofida **rabod** bo'lib, unda hunarmandlar guzar va mahallalari joylash-gan. Sharq shaharsozligida asosiy qurilish ashyolari tosh va g'isht edi. Hukmdorlar, boylar o'z saroylari, hovli-joylarini pishiq g'isht va marmarlardan, kambag'allar esa paxsa, guvaladan qurganlar. Kambag'allarning

uylari pishiq, mustahkam bo'lmay tez-tez ta'mirlashni talab qilgan. Bunday uylar merosga qoldirilganda odatda buzilib o'rniga yangisi qurilgan.

Hunarmandchilik. Sharq hunarmandlari ipak gazlamalari, zeb-ziynat buyumlarining katta qismini chet mamlakatlarga sotish uchun ishlab chiqarganlar.

Osiyo va Shimoliy Afrika shaharlarida ham hunarmandchilik sexlari shaharlar bilan bir paytda vujudga kelgan. Sharqda dastlab shahar aholisi soliqlardan ozod qilingan. Vaqt o'tib savdogar va hunarmandlardan ham turli soliqlar olina boshladi. Arab xalifaligi, Yaponiya, Xitoyda usta va savdogarlardan soliqlarni sex oqsoqollari yig'ib bergan.

Xitoyda barcha ustalar sex a'zosi bo'lishlari majburiy etib qo'yilgan. Hunarmandchilikning eng muhim sohalari Xitoyda yuksak taraqqiyotga erishgan. Xususan, faqat xitoyliklar 600-700 kishi va yana ko'plab yuk sig'adigan yirik kemalar - **jonkalar**ni qurishgan.

▲ Xitoyliklarning kemalari «Jonka»

O'rta Osiyo shaharlarida ham hunarmandchilik sexlari bo'lgan. Turli sexlar ustalarining nizomlari bizgacha yetib kelgan. Buyuk Ipak yo'li chorrahasida joylashgan O'rta Osiyo shaharlari tranzit savdo markazlari ham edi. Chet ellik savdogarlar Samarqand qog'ozi va gazlamalarini, G'ijduvon kulolchiligi buyumlari-yu, marvlik ustalar gazlamalari, kiyimlarini yuqori baholaganlar.

O'rta asrlarda eronlik ustalar: parcha va ipak gazlamalari, jun gilamlari bilan shuhrat qozonganlar. Erondan savdogarlar po'latdan yasalgan qurol-aslahalar, mis va kumushdan ishlangan idishlarni xarid qilganlar.

Savdo. Arab xalifaligi, Tan imperiyasi va Dehli sultonligi singari yirik markazlashgan davlatlarning paydo bo'lishi savdoni yuqori daromad manbayiga aylantirdi. Uzoq Sharqdan O'rta dengizga qadar hududlarda faqat karvon yo'llari orqali savdo olib borilmagan. Fors ko'rfazi va Qizil dengiz orqali arab, hind, xitoy savdogarlarining o'nlab kemalari suzgan. Osiyodan farqliroq, Afrikaning iqtisodiy qoloqligi, undagi uzluksiz urushlar, qit'aning xomashyo, tuz, oltin, fil suyagi, ziravorlar, qisman qullar manbayiga aylanishiga sabab bo'ladi.

Osiyo bozorlari o'zining gavjum va ser-shovqinligi bilan ajralib turgan. O'rta asr bozorlari ko'pincha shahar darvozalari yaqinida joylashgan. Shahar ichida kichkina bozorlar bo'lib, ular ma'lum mahsulotlarni sotishga ixtisoslashgan. O'rta Osiyo va Frondagi yirik bozorlar bir qancha rastalarga bo'lingan. Har bir rasta malum xildagi mol bilan shug'ullanadigan savdogarlarni yoki muayyan kasb bilan shug'ullanuvchi hunarmandlarni birlashtirgan. Ilk o'rta asrlardayoq Bag'dodda, Ishbiliya (Sevilya) va G'arnota (Granada, Ispaniya)da mardikor bozorlari bo'lgan. Sharq bozorlarida hunarmandchilik ustaxonalari, do'konlari ham joylashgan. Ayrim hollarda ko'chma bozorlar ham tashkil qilingan. Unga sayyor savdogarlar va atrofdagi qishloqlarning mahsulotlarini sotish ehtiyoji bo'lgan aholisi to'plangan.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Sizningcha, salib yurishlari O'rta yer dengizida savdoni qiyinlashtirdimi yoki aksincha, osonlashdi? Javobingizni tushuntiring?
2. Osiyo shaharlari hayoti haqida nimalarni o'qidingiz. Hikoya qilib bering.
3. Levant dengiz savdo yo'li va u bog'lab turadigan mamlakat hamda shaharlarni xaritadan ko'rsating.
4. Shimoliy dengiz savdo yo'llari haqida nimalarni eslab qoldingiz?
5. Bozor va yarmarkalar o'rta asr shaharlari uchun qanday ahamiyatga ega bo'lgan?
6. Banklar va birjalar qanday vujudga kelgan?

II. O'quvchilarning bilimlarini tizimlashtirish.

1. Yevropada hunarmandchilikning qishloq xo'jaligidan ajralib chiqishi sabablarini ko'rsating.

2. Shaharlarning vujudga kelish sabablari nimada edi?
3. Yevropa mamlakatlarida yangi shaharlarning paydo bo'lish omillarini so'zlab bering.
4. O'rta asr shaharlari hayoti, ko'rinishi haqida nimalarni bildingiz? Ularning O'zbekistondagi XI–XII asr shaharlariga o'xshash va farqli tomonlarini izohlang.
5. Internet resurslari yordamida o'rta asr sexlarining gerblariga misollar toping. Ulardagi belgilar nimani ifodalagan?

III. Guruh bilan ishlash.

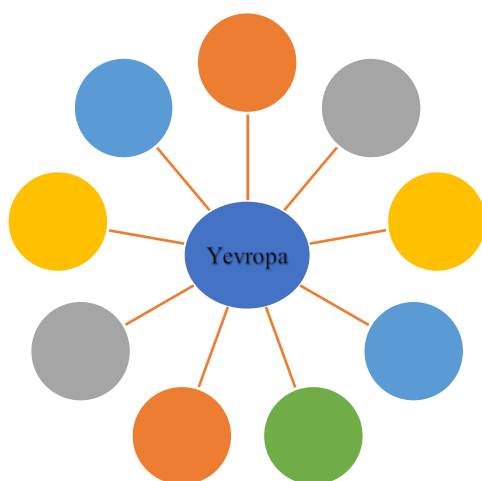
Ma'lumki, shaharlarning paydo bo'lish tarixi ularning nomlarida o'z aksini topgan, shuning uchun ko'pgina G'arbiy Yevropa shaharlarining nomlarida mavjud: "-burg" - qal'a; "-furt" yoki "-ford" - ford; "-brook" yoki "-bridge" - ko'priq. Turli yo'llar bilan paydo bo'lgan shahar nomlariga misollar keltiring.

IV. Xarita va atamalar bilan ishlash

1. Xaritadan Osiyo mamlakatlarining o'rta asrlardagi yirik shaharlarini ko'rsating.

V. Ijodiy vazifalar

Bo'sh doiralarga Yevropada joylashgan shaharlarni yozing.

17-§.Xristian dini va salib yurushlari

Dinning Yevropada tarqalishi. Xristian dini IV asrdan german qabilalari orasida ham tarqala boshlaydi. Franklar qiroli Xlodvig xristianlikni V

asrning oxirida qabul qiladi. Angliya va Irlandiya monastirlaridan yetishib chiqqan serg'ayrat rohiblar Yevropaning eng chekka joylariga ham borib aholini xristianlikka o'tkazganlar.

Kiyev Rusi va Bolgariya X asr oxirlarida xristianlikning pravoslav mazhabini Vizantiyadan qabul qilgan.

Xristian dini Yevropada IV asrdan boshlab XIV asrlargacha tarqalgan. Rim imperiyasining 395-yili G'arbiy va Sharqiy Rimga bo'linishi cherkovni ham ajralishiga olib keldi. Frank qiroli ko'magida 756-yili Italiyada Rim papalari davlati - **Papa viloyati** tashkil topadi. Vizantiya cherkovi esa avvaldan davlatga bo'ysunuvchi, Konstantinopol patriarxi boshqaradigan diniy tashkilotga aylanadi.

Sharqiy Yevropada bolgarlarni cho'qintirishdagi raqobat xristian cherkovini rasman: **g'arbiy katolik ("jahon") va Sharqiy pravoslav ("sof din", "chin e'tiqod")** cherkovlariga bo'linishiga olib keldi. XI asr o'rtalaridan rim-katolik va yunon-pravoslav cherkovlari mustaqil faoliyat olib bormoqda.

G'arbda cherkov va'zlari lotincha, Sharqda esa yunon tilida olib borilgan. Katolik cherkovi barcha ruhoniylarga uylanishni taqiqlasa (**"selebat"**), pravoslavlarda faqat rohiblar oila qurmagan.

▲ Katolik cherkovi.

Cherkov va davlat. Yevropada V asrda boshlangan feodal munosabatlaridan cherkov ham chetda qolmaydi. Ekinzorlarning uchdan biri ibodatxona va monastirlar qolida to'planadi. Davlat soliqlaridan ozod etilgan bu yerlarda cherkovdan ijaraga yer olgan 100 minglab qaram dehqonlar mehnat qilganlar.

Undan tashqari xristian cherkovi aholidan ushr (hosilni 1/10) solig'ini undirgan. Aholi, shuningdek, bolani cho'qintirish, nikohdan o'tganida, marhumga ta'ziya marosimi o'tkazilganda va boshqa udumlar uchun ham pul to'laganlar. Cherkovga tushadigan daromadning talay qismi Rim papasi xazinasiga yuborilgan. Katolik cherkovi, shuningdek, **indulgeniya** (lotincha "afv") - gunohlardan kechish yorliqlarini sotish hisobiga ham boyigan. Cherkovning

badnafsligi insonning faqat qilgan gunohlari emas, balki qilishi mumkin bo'lgan gunohlarini ham avvaldan ma'lum pul evaziga kechishida ko'rinadi.

Yevropada cherkov davlatning muhim tashkilotiga aylanib, uning siyosiy va iqtisodiy faoliyatiga aralashgan, sud vazifasini bajargan, Cherkov qo'llagan jazoning eng og'iri **interdikt** - mamlakatda ibodat va marosimlarni vaqtinchalik taqiqlanishi bo'lgan.

Katolik cherkovi o'z qudrati cho'qqisiga Innokentiy III (1198-1216) papaligi davrida erishdi. Uning "Xudo bizni xalqlar va shohliklar ustidan ildiz otib, yo'q qilish, qurish va ekish uchun tayinlagan" degan so'zlari amalda qo'llaniladi. Rim papasi german, fransuz va ingliz hukmdorlarini **interdikt** orqali tavba-tazarru qildiradi. Papaning hukmini aholiga o'tkazishdagi tayanchlardan yana biri rohiblar bo'lgan.

Dastlabki monastirlar IV asrdan tashkil etilgan. Rohiblar toat-ibodatdan bo'sh paytlarida xattotlik bilan shug'ullanganlar. Ayrimlari esa monastir qoshidagi maktablarda bolalarni o'qitganlar.

Dahriylarga qarshi kurash. Cherkov va uning talimotiga qarshi kishilar **yeretiklar** (yunoncha - "dahriylar") deb nomlangan. Bunday kishilar cherkovning boyliklari, hashamatli udum marosimlariga qarshi chiqib, sodda cherkov g'oyasi tarafdorlari bo'lishgan. Yeretiklarga qarshi kurashish uchun cherkov sudi - **inkvizitsiya** (lotincha - "qidiruv") tuziladi. Xristian cherkovi dushmanlarini izlab topish va jazolash bilan shug'ullangan inkvizitsiya o'z qudrati cho'qqisiga papa **Grigoriy IX** (1227-1241) davrida erishadi.

Inkvizitsiya faoliyati Ispaniyada, ayniqsa, keng tus oladi. Unda mahkum etilganlarni gulxanda yondirish "**autodafe**" (portugalcha - "e'tiqod, yoki din ishi") ham qo'llaniladi. Qatl jarayonini cherkov bayram tomoshasiga aylantirib, unda qirol va saroy amaldorlari, zodagonlar va minglab oddiy xalq vakillari qatnashgan.

▲ Innokent III Fransiyadagi yeretiklarni quvg'in qilib, va ularga salibchilarni yuboradi. O'rta asr miniatyurasi.

Salib yurishlari

Salib yurishlari. Salib yurishlari - G'arbiy Yevropa feodallarining Yaqin Sharqdagi bosqinchilik va talonchilik urushlari edi. Bu yurishlar 1096-1270-yillar oralig'ida bo'lib o'tgan. Salib yurishlari katolik cherkovi tomonidan sakkiz marta tashkil qilingan. Sharqdagi yerlarni egallash orqali cherkov o'zining ta'sirini kuchaytirishni maqsad qilgan.

Sharqda XI asr oxirida vujudga kelgan sharoit salib yurishlari uchun qulay bo'lgan. Kichik Osiyo yarim orolini saljuqiy turklar deyarli to'liq qo'lga kiritgan. Bu hududdan, G'arb mamlakatlari ziyoratchilari, Falastinning muqaddas joylariga, rivoyatlarga ko'ra, Iso payg'ambar dafn etilgan Quddusga boradigan yo'llar o'tardi. **Quddus** esa deyarli besh asrdan buyon musulmonlar qo'lida edi. Mahalliy hukmdorlar va aholining ziyoratchilarga munosabati yomon bo'lmasa-da, XI asr oxiridan boshlangan musulmon hukmdorlarining o'zaro urushlari xristianlarni ziyoratlarini tobora xavfli tadbirga aylantira borardi.

Vizantiya imperatori Rim papasi bilan kelishmasa-da, xristianlar dushmanlari bilan kurashish uchun jangchilar yuborishini so'rab G'arbga murojaat qiladi. Papa **Urban II** 1095-yili Fransiyaning janubidagi **Klermon** shahrida cherkov yig'ini

soborga to'plangan minglab ruhoniylar, ritsarlar va oddiy xalq vakillari huzurida nutq so'zlaydi. U Quddusdagi "payg'ambar qabrini" musulmonlardan ozod etishga chaqiradi. Papa yurishda ishtirok etganlarga, ularning gunohlaridan kechirilishini, halok bo'lganlar ruhini jannatga - "arshi-a'loga" tushishini va'da qiladi. **Urban II** "muqaddas yer"ning boyliklari va hosildor ekanligini ham eslatib o'tadi. Falastinda "sut va asal daryo bo'lib oqishi, Quddus yerning kindigi-jannatmakon hosildor yerli o'lka" ekanligini ta'kidlaydi.

Bu so'zlarni xaloyiq "Xudoning irodasi shu!", "Xudoning xohishi shu!" kabi hayqiriqlar bilan qarshilab, gazlamadan "but", ya'ni "salib"ning aksini qirqib o'z kiyimlariga tika boshlaydilar. Ayni shu sababli yurish qatnashchilari "salibchilar", yurishlarning o'zi esa salib yurishlari nomini oladi.

Cherkov yig'inlari - *III asrdan xristian cherkovi oliy ruhoniylarining: cherkovni nazariy, amaliy, boshqarish muammolarini hal etish uchun chaqiradigan qurultoyi.*

Katolik cherkovi yurish ishtirokchilariga ayrim yengilliklar, jumladan dehqonlarga qarzlaridan kechilishini, ularning oilalari cherkov himoyasiga o'tishini e'lon qiladi.

Salib yurishlari ishtirokchilarining maqsad va vazifalari. Dehqonlar salib yurishlarida qatnashish orqali o'zlarining og'ir hayotidan qutulib, Sharqda mulkka va baxtli hayotga erishishga umid qilganlar.

▲ Salib yurushi ishtirokchilari

Salibchilarning aksari ko'pchiligini ritsarlar tashkil etib, ular ko'pincha boy bo'lmagan xonadonlardan edilar. Oilaning kichik o'g'illari, **mayorat tizimi** bo'lganidan, ya'ni meros katta o'g'ilga qoldirilgani sababli, ota-onalari merosining katta qismiga umid qilmasalar ham bo'lardi. Bu holatdagi ritsarlar o'zlariga shon-shuhrat va boylik istab yo'lga chiqqanlar. Sharqqa gersoglar, graflar va hatto ayrim qirollar hamda imperatorlar ham jo'naydilar. Ular o'zlariga yangi hududlar va fuqarolarni bo'ysundirishni maqsad qilganlar. Qolaversa, salib yurishlarida ishtirok ularga Yevropada hurmat-e'tiborni oshirardi. Qo'shin bilan savdogarlar ham yo'lga chiqqanlar, ular Sharq mollari bilan savdo qilish orqali tez boyib ketishni orzu qilganlar. Salib yurishi istirokchilari faqat foydani o'ylagan desa xato bo'ladi. Moddiy manfaat ularda "payg'ambar qabri"ni musulmonlardan xalos etish muqaddas ish ekanligiga ishonch bilan mujassamlashgan.

Dastlabki salib yurishlari

Birinchi salib yurishi. Birinchi salib yurishlariga Fransiya, Italiya va Germaniyaning turli viloyatlaridan ritsarlar to'plangan. Ular yaxshi qurollangan, zarur ozuqa va pul bilan ta'minlangan edilar. Vizantiya poytaxti Konstantinopolda 1096-yilning kuzidan to'plana boshlagan ritsarlarni imperator **Aleksey I** vassallik

qasamyodini qabul qildirishga erishadi. Uning ma'nosi Yaqin Sharqda tuzilajak xristian davlatlari Vizantiyaga siyosiy qaram bo'lishi lozim edi.

Yurishlar Suriya bilan Falastinda salibchilarning o'z davlatlarini tuzishi bilan yakunlanadi. Ularning ichida Quddus qirolligi salibchilarning asosiy davlati edi. Salibchilar Quddusni egallashgach birgina jome masjidida 10 ming musulmonni o'ldiradilar. Yahudiylar o'z **sinagogasi** (ibodatxona)da yondirib yuboriladi. Qirg'in pavidida ko'plab ayollar va bolalar ham halok bo'ladi. Shaharliklar uyiga bostirib kirgan ritsar, eshikka qalqonni osib qo'yar va bu uy barcha jilhozlari bilan yangi xo'jayinga o'tganligini anglatar edi.

Salibchilar Yaqin Sharqda. Yevropadan kelayotgan ritsarlar oqimi xristianlarga istilo qilingan hududlarni 200 yilcha qo'lda saqlash imkonini beradi. Yaqin Sharqda salibchilar mahalliy dehqonlarni qaramlikka tushiradilar. Yangi xo'jayinlar hosilning 1/3 qismini soliqqa ola boshlaydi. Unga qo'shimcha tarzda aholi qirolga, xristian cherkoviga ham soliq to'lashga majbur etiladi. Natijada, mahalliy aholida salibchilarga nisbatan nafrat kuchayib, qo'zg'olonlar ham bo'lib turadi.

▲ Salibchilarni kemaga chiqishi. XV asrda chizilgan rasm

Diniy-ritsarlarning ordenlari. Falastinda tashkil etilgan diniy-ritsarlik ordenlari odatdagi rohiblar ordenlaridan tubdan farq qilgan. G'arbda oddiy

rohiblarning asosiy ishi ibodat va mehnat qilish bo'lsa, diniy-ritsarlik ordeni a'zolarining asosiy vazifasi urush edi.

▲ Hospitalyerlar.
Zamonaviy rasm

Dastlabki diniy-ritsarlik ordeni **gospitalyerlar** ordeni bo'lgan. Uni ba'zida ioanniylar ordeni ham deyishadi. Musulmonlar Falastinni qayta egallaganidan so'ng orden dastlab Rodos oroliga, bir necha asr o'tib Maltağa ko'chib joylashadi. Quddusga kelayotgan ziyoratchilarni himoya qilish uchun tuzilgan ikkinchi ritsarlik ordeni dastlab tampliyerlar deb nomlangan. U Quddusdagi ritsarlar joylashgan tepalik nomi bilan atalgan.

Tampliyerlar xayriya va in'omlar olishdan tashqari, sudxo'rlik bilan ham shug'ullangan. Yevropada ularning boyliklari haqida afsonalar to'qilgan.

Uchinchi yirik diniy-ritsarlik ordeni Muqaddas Bibi Maryamga bag'ishlangan. Undagi ko'pchilik ritsarlar Germaniyadan bo'lgani uchun, uni **Nemis** (lotincha Tevton) ordeni deyishgan.

Ikkinchi va uchinchi salib yurishlari. Musulmon hukmdorlari Sharq va Janub tomondan salibchilarni siqib kelmoqda edi. Ularga qarshi kurashish uchun Yevropa feodallari ikkinchi salib yurishini uyushtirdilar. Ikkinchi salib yurishi XII asr o'rtalarida bo'lgan. Fransiya qiroli o'z qo'shini bilan ishtirok etgan bu yurishlar muvaffaqiyatsiz tugagan. Musulmonlar tez orada kuchli davlat tuzadi. Misr sultoni Salohiddin Ayubiy 1187-yilda salibchilardan Quddusni tortib oladi. Bu voqea Yevropada 3-salib yurishlari (1189–1192) tashkil qilinishiga olib keladi. Yevropaning eng yirik davlatlarining uchta - imperator **Frederik I Barbarossa**, ingliz qiroli **Richard I Sheryurak** va fransuz qiroli **Filipp II** ishtirok etganligi bilan boshqalardan ajralib turardi. To'g'ri, imperator Yaqin Sharqqa

▲ Salohiddin

ketayotganda vafot etdi va Angliya va Fransiya qirollari o'zaro tez-tez janjallashishdiki, bu nizolar tufayli ular Quddusni qaytarib ololmadilar.

▲ Dastlabki salib yurushlari

Keyingi salib yurishlari

To'rtinchi salib yurishlari (1202–1204). XII asr oxirida papa Innokentiy III yangi salib yurishlarini tashkil etishga kirishadi.

Salibchilar Venetsiya bilan dengiz orqali qo'shinni kemalarda Falastinga olib o'tishga kelishib 85 ming kumush marka pul to'plashni zimmlariga oladilar.

▲ Konstantinopolning olinishi. 1204-y

Kelishilgan pulning deyarlik 1/3 qismini to'lay olmagan salibchilar yurishlar boshlanishidanoq Venetsiyaning savdodagi asosiy raqibi Vizantiyaga qarshi urush boshlashga majbur bo'ladi. Urushga bahona ukasi tomonidan taxtdan tushirilib ko'ziga mil tortilgan **Isaak II Angel (1156-1204)**ga toj-u

taxtni qaytarish bo'ladi.

To'rtinchi salib yurishi qatnashchilari ritsarlar qo'shini Konstantinopol devorlari ostiga kelib tushadi. Salibchilar qo'shini 1204-yilda Konstantinopolga hujum boshlaydi. Yigirma minglik qo'shin yarim million aholisi bo'lgan shaharni egallaydi. Asos solinganidan buyon ilk bor Konstantin shahri dushman o'ljasiga aylanadi.

Lotin imperiyasi (1204–1261). Lotinlar (vizantiyaliklar salibchilarni shunday nomlaganlar) Vizantiya xarobalarida Lotin imperiyasi deb atalgan davlat tuziladi.

Lotinlar (salibchi ritsarlar) bosib olingan hududlarda o'z tartiblarini o'rnatib boshlaydilar. Bu davlatda ham G'arbiy Yevropadagi kabi ritsarlar qasrlari qad ko'taradi. Konstantinopol patriarxi taxtni katolik ruhoniysi egallaydi, dehqonlar ritsarlarga shaxsiy qaramlikka tushadilar. Vizantiyani zabt etgan ritsarlarning ko'pchiligi tez orada vataniga qaytib ketadi. Lotin imperiyasida qolgan ritsarlar hokimiyatni faqat o'zlarining temir intizomi va uyushganligi bilan ushlab turadi.

Ammo mahalliy yunonlarning mardonavor qarshiligi tufayli lotinlar Vizantiya yerlarini to'liq bo'ysundira olmaydilar. Lotin imperiyasining o'zi ham tez orada bir necha mayda knyazliklarga bo'linib ketadi.

Vizantiyaning tiklanishi. Vizantiyaliklarning lotinlarni tez orada haydab yuborishga bo'lgan umidlari zoye ketmagan. Bo'ysundirilgan aholi salibchilarni yoqtirmaganlar, lotinlar esa o'zaro kelisha olishmagan.

Kunlardan birida nikeyaliklar harbiy bo'linmasi lotinlarni «qo'rqitish» uchun Konstantinopolga keladi. Ayni paytda lotinlar qo'shini nikeyaliklarga qarshi dengizdan hujum qilishga ketgan va shaharni himoyasiz qoldirgan edilar. Konstantinopol yunonlari nikeyaliklar qo'shini yaqinlashganini eshitib, ularga shahar darvozasini ochib beradilar. Ularning yordami bilan nikeyaliklar shaharga kirib, poytaxtni osongina egallaydilar. Tez orada ortga qaytgan lotinlar shahar qo'ldan ketganiga guvoh bo'ladilar. Nikeyaliklar bilan jangda mag'lubiyatga uchragan lotinlarga kemalarga o'tirib, Yevropaga qaytishdan boshqa chora qolmaydi. Nikeya imperatori **Mixail VIII Paleolog 1261-yilning 15-avgustida** Konstantinopolga tantanali kirib keladi.

Shu tariqa Vizantiya imperiyasi tiklanadi. Endi Vizantiya dunyoning qudratli mamlakatidan unchalik katta bo'lmagan yunon davlatiga aylanadi.

Salib yurishlarining tugashi va oqibatlari. So'nggi salib yurishlari Yaqin Sharqdagi vaziyatni o'zgartira olmaydi. Fransiya qiroli Lyudovik IX ning **1269–1270-yillardagi** sakkizinchi salib yurishlari so'nggisi bo'ladi. Ko'p o'tmay salibchilarning Sharqdagi mulklari birin-ketin musulmonlar qo'lga qaytadi.

Salib yurishlari to'xtatilishining asosiy sababi XIII asrning oxiridan G'arbiy Yevropa mamlakatlarida boshlangan o'zgarishlar bo'ladi. Ishlab chiqarish kuchlari o'sadi. O'rmonlar kesilib, ekinzorlarga aylantirila boshlaydi. Qishloq aholisining yersiz bir qismi tobora yuksalayotgan shaharlarga ketadi. Qirol hokimiyatining kuchaya boshlashi va mamlakatni markazlashtirish siyosati ritsarlarga qirol qo'shinida xizmat qilish imkonini yaratadi. Savdogarlar tinch yo'l bilan savdo-sotiq olib borishning afzalligiga yana bir bor ishonch hosil qiladilar.

Salib yurishlari o'zining asosiy, ya'ni Sharqda kuchli xristian davlatini yaratish maqsadiga erisha olmaydi. Unda qatnashgan 100 minglab kishilar halok bo'lib, katta moliyaviy zarar ko'riladi.

Lekin Sharqning yuksak madaniyati bilan tanishish Yevropa feodallari turmush tarzini keskin o'zgartiradi. Yevropa mamlakatlarida soliqlarni mahsulot bilan emas, pul bilan olish o'sib boradi. Ayrim feodallar qaram dehqonlarini to'lov evaziga ozodlikka chiqara boshlaydilar.

Qo'shimcha adabiyotlardan foydalanib, salb yurushlariga aloqador atamalar va tarixiy shaxslarni yozing

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Salib yurishlari nima? Ularning bo'lish sabablarini ko'rsating?
2. Katolik cherkovi salib yurishlaridan qanday maqsadlarda foydalanishni ko'zlagan?
3. Salib yurishlari uchun Yaqin Sharqda qanday qulay sharoit yuzaga keladi?
4. Rim papasi Urban II salib yurishlari qatnashchilariga nimalarni va'da qiladi?
5. Nima sababdan Vizantiya imperatori Aleksey I salibchi-ritsarlardan qasamyod talab qilgan?
6. Xaritadan birinchi salib yurishi ishtirokchilari Yaqin Sharqda asos solgan davlatlarni ko'rsating.
7. Diniy-ritsarlarning ordenlari nima maqsadda tuzilgan?
8. Nima sababdan istilo qilingan hududlar aholisi salibchilarga nisbatan dushman kayfiyatida bo'lgan?
9. Uchinchi salib yurishi sabablarini so'zlab bering.

II. O'quvchilarning bilimlarini tizimlashtirish.

1. Yevropada xristian dini qachon tan olinib tarqala boshlagan?
2. Katolik va pravoslav cherkovlarining paydo bo'lish sabablarini ko'rsating.

3. O'rta asrlarda cherkov qanday o'rin tutgan?
4. Sizningcha, 4-salib yurishining avvalgilardan farqi nimada?
5. Nima sababdan salibchilar Vizantiyada tuzgan Lotin imperiyasi uzoq yashamadi?
6. So'nggi salib yurishlari va umuman, bu urushlarning o'z maqsadiga yeta olmagan sabablarini ayting.
7. Salib yurishlari Yevropa va Osiyo uchun qanday natija hamda oqibatlarga olib kelgan?

III. Guruh bilan ishlash.

Nima uchun deb o'ylaysiz. XI asrning oxirida salib yurishlari davri boshlandi?

IV. Xarita va atamalar bilan ishlash

1. Indulgensiya savdosini qanday tushundingiz?
2. Inkvizitsiya nima va u kimga xizmat qilgan?

V. Ijodiy vazifalar

1. Taqqoslash jadvalini to'ldiring va daftaringizga yozing

Taqqoslash	Birinchi salib yurishi	Uchinchi salib yurishi	To'rtinchi salib yurishi
Vaqt			
Qatnashchilar			
Maqsadlar			
Natija			

18-§. Fransiya markazlashgan davlatning tashkil topishi. Yuz yillik urush va uning oqibatlari

Qirol hokimiyati. Fransiya o'rta asrlar boshida parchalanib ketgan bo'lib, fransuz qirol faqat poytaxt Parij va Orlean shahri atrofidagi yerga egalik qilgan. Ular ular katta-katta mulklar bilan o'ralganligi uchun "**Fransiya oroli**" deb nomlangan.

Normandiya, Burgundiya, Shampän, Anju gersoglari va graflari qirolga ko'ra boyroq va kuchliroq edilar va qirolga bo'ysunmaganlar.

Domen (lotincha **dominium** - mulk) - qirol, gersog, graf va baronlarning qaram dehqonlar mehnati bilan ishlanadigan yer-mulklari.

Qirol **Lyudovik VI** (1108-1137) XII asr boshlaridan o'z domenida tartib o'rnatishga harakat boshlaydi. U Burj va Sans shaharlarini o'z domeniga qo'shib oladi. Qirol o'zboshimcha baronlar qal'alarini buzib ularni bo'ysundiradi. **Lyudovik VI** ning omadi yurishib o'g'lini Akvitaniya gersogining yagona merosxo'ri Aleonoraga uylantirishga muvaffaq bo'ladi.

Viloyatlar o'rtasida mehnat taqsimoti. Fransiya X-XI asrlardan qishloq xo'jaligining, hunarmandchilik va savdoning o'sishi boshlanadi. XII asrdan yangi o'zlashtirilgan yerlarda dehqonlar qaramligi bekor qilinib, soliqlarning bir qismini pul bilan to'lanadigan bo'ladi. Natijada dehqonlar yetishtirgan mahsulotlarning ma'lum qismini bozorga sotish uchun chiqara boshlaydi. Fransiya feodallar XII-XIII asrlardan o'z yerlarini dehqonlarga merosiy ijaraga bera boshlaydilar. Bu tadbir dehqonni yerga munosabatini ijobiy tomonga o'zgartiradi.

Viloyatlar orasida mehnat taqsimoti kuchaya borib, **Normandiya** - temir, tuz ishlab chiqarish, ot va qoramol yetishtirishga; **Shampan** va **Burgundiya** - vinochilik, zig'ir tolasidan surp to'qishga; **Flandiriya** jundan gazlamalar ishlab chiqarishga ixtisoslashib boradi. Savdogarlar bu mahsulotlarni Shampan yarmarkasiga olib borardi va ushbu mahsulotlar butun mamlakatga tarqalardi. Parij butun shimoli-sharqiy Fransiyaning eng katta hunarmandchilik va savdo-sotiq markazi bo'lib qoldi. Mehnat taqsimotining o'sib borishi sababli viloyatlarning o'z holicha yashashi tugadi. Savdo-sotiq ularni bir-biriga bog'lab qo'ydi. Viloyatlar orasidagi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish ehtiyojlari feodal tarqoqlikni tugatishni taqozo etardi.

Viloyatlar o'rtasidagi mehnat taqsimoti- har bir viloyatning ishlab chiqarishning u yoki bu sohasiga ixtisoslashuvidir.

Mamlakatni birlashtirish uchun kurash. Shaharlar yuksalishi bilan yangi ijtimoiy tabaqa - **shaharliklar** soni ko'paya boradi. Shaharliklar tabaqasi esa feodallar o'zboshimchaligini cheklaydigan kuchli qirol hokimiyati tarafdori edi. Qirolni, shuningdek, mayda va o'rta feodallar qo'llagan. Ular kuchli qirol hokimiyati o'zlarini graflar, gersoglar tazyiqidan xalos etishiga umid bog'laganlar. Ushbu vaziyatda markazlashtirish jarayoniga faqat yirik diniy va dunyoviy feodallargina qarshi bo'ladi.

Filipp II (1180-1223) Angliya qiroli **Ioann** bilan inglizlarning Normandiyadagi mulklari uchun kurash boshlaydi. "**Ingliz tojining marvaridi**" hisoblangan **Normandiya** XIII asr boshlarida tortib olinadi. Tez orada qirol mulklariga mamlakat janubidagi **Tuluza grafligi** ham qaytariladi. Natijada qirol Fransiya'dagi eng kuchli feodalga aylanadi. Qirol mulklarining kengayishi umumdavlat boshqaruv tashkilotlari: Qirol Kengashi, Oliy sud va Moliya boshqarmasining tuzilishi bilan yakunlandi. **Lyudovik IX** (1226-1270) qirol yerlaridagi feodal urushlarini taqiqlaydi. Qirol zarb ettirgan oltin va kumush tangalar Fransiyaning barcha viloyatlarida o'tishi huquqi belgilanadi. Natijada, mamlakatda gersog va graflar zarb etadigan 40 xil pul asta-sekin surib qo'yiladi.

Shu tariqa Fransiya markazlashgan davlatga aylandi. Qirol hokimiyati mamlakatning butun hududini o'ziga bo'ysundirdi.

General shtatlar.

Filipp IV va Papa. Fransiyaning markazlashtirishni davom ettirgan Filipp IV (1285-1314) o'z qirolligining boshlarida Shampagne grafligi, Lion viloyati va shahrini qirol domeniga qo'shib oladi. Uning keyingi harakatlari mamlakatning shimoliy-g'arbidagi yirik savdo - hunarmandchilik shaharlarini birlashtirgan Flandriyani egallashga qaratiladi. Filipp IV Yevropa hukmdorlaridan birinchi bo'lib, katta yer mulklarga egalik qilayotgan cherkovdan soliq talab qiladi.

Rim papasi Bonifatsiy VIII (1294–1303) ruhoniylarga Fransiya qiroliga soliq to‘lashni man etishdan tashqari, Filipp IV dan Flandriyaga qarshi urushni to‘xtatishini talab qiladi.

Flandriya XII-XV asrlarda G'arbiy Yevropaning iqtisodiy rivojlangan mintaqalaridan biri. Flandriya Angliya bilan ayniqsa yaqin iqtisodiy aloqalarga ega edi. Flandriya shaharlarida ingliz junidan tayyorlangan matolar Yevropaning ko'plab mamlakatlariga eksport qilingan.

▲ Filipp IV Chiroyli

Fransiya qirolining Papa xohish-irodasiga bo‘ysunmaganligiga javoban Bonifatsiy VIII Filipp IV ning cherkovdan xoliligini tantanali e‘lon qilish uchun tayyorgarlikka kirishadi.

General shtatlar. Bunga javoban Fransiya qirol 1302-yilda uch toifa vakillari: ruhoniylar, dvoryanlar va shaharliklarni chaqirib, ularga papa bilan mojaroni muhokama qilishni taklif etadi. Fransiyada birinchi va ikkinchi toifalar soliq to‘lamagan, uchinchi toifadan asosan boy shaharliklar chaqirilgan.

▲ General shtatlarning chaqirilishi.
Gravyura XVI asr

O'rta asrlarda General shtatlarga o'xshash tashkilot yana qaysi davlatda mavjud bo'lgan?

General shtatlar (Etats Generaux - "yalpi toifalar") - Fransiyadagi oliy Kengash jamoatchilik ko'magiga tayangan Filipp IV papaga qarshi harakatni boshlab, to'liq g'alaba qozonadi. Fransiya arxiyepiskopi papalikka saylanadi. Uning davrida papa qarorgohi Rimdan Fransiyaning janubi – Avinon shahriga ko'chib o'tishiga qaror qilinadi. Avinon fransuz qiroli mulkiga kirmasa-da, albatta, uning bu yerdagi ta'siri katta edi. Papalarning Rimga qaytishi uchun qariyb 70 yil

Avinon

kerak bo'ldi. Bu yillar (1309–1377) Rim cherkovi tarixida «papalarning Avinon tutquni» nomini oladi. Filipp IV boshlagan «tampliyerlar ishi» ham Yevropada katta shov-shuvga sabab bo'ladi. 1307-yilda ordenning ko'pchilik a'zolari va buyuk magistri qamoqqa olinadi. Ordenning bitmas-tuganmas boyliklari haqidagi mish-mishlar ularning boshiga balo bo'ladi. «Avinon papa»sidan rozilik olib, tampliyerlarning mol-mulklari musodara qilina boshlanadi. Ko'plari qiynoqqa solinib, 1307-yilning gulxanlarga tashlanadi. Buyuk magistr 1314-yilda o'limga mahkum etiladi.

Shu tariqa XIV asrda Fransiyada toifaviy monarxiya, ya'ni toifa vakillari yig'iniga tayanadigan, markazlashgan davlat shakllana boshladi.

Dvoryanlar (nomdor zodagon) - feodallar toifasining imtiyozli qismi. Imtiyozlar merosiy bo'lib avloddan-avlodga o'tgan.

Yuz yillik urushning boshlanishi va uning dastlabki davri.

Yuz yillik urush va uning sabablari. Angliya va Fransiya o'rtasida XIV asrning 30-yillari boshlangajn urushlar (1337- 1453) tanaffuslar bilan yuz yildan ortiq davom etib, tarixda "**yuz yillik urush**" nomini olgan.

Filipp IV ning o'limidan so'ng taxtga da'vogar erkak zurriyot qolmaydi. X asrdan buyon davom etayotgan Kapetinglar vorisi deb Valualar oilasi tan olinadi. Ammo inglizlar qiroli Eduard III, Filipp IV ning qizidan nabirasi, o'zini har

qanday valualardan taxtga haqliroq deb e'lon qiladi. Vorislik haqidagi bahs qurol yordamida yechila boshlanadi. Fransiya qiroli 1337-yilda inglizlarning mamlakatning janubidagi Akvitanিয়া yerlarini o'z tasarrufiga olganini e'lon qiladi. Bunga javoban Eduard III Fransiya qarshi urush boshlaydi.

Urushning borishi. Angliya va Fransiya urushi tez orada umumyevropa mojarosiga aylanadi.

Yevropaning barcha hududlaridan ritsarlar kelib yo inglizlar, yoki fransuzlar xizmatiga o'ta boshlaydilar. Inglizlar 1340-yili Fransiya dengiz flotini yengib, quruqlikda hujumga o'tadilar. Dastlabki yirik jang 1346-yili **Kresi** yaqinida bo'lib, unda fransiyaliklar qo'shini mag'lubiyatga uchraydi. Ingliz qo'shinlarining intizomi, son jihatidan ustun bo'lishi, puxta tayyorgarligi urushning dastlabki davrida-yoq Angliya ustunligini ta'minlaydi. Erkin dehqonlardan tuzilgan kamonchilar bo'linmasi ham g'alaba omillaridan biri bo'ladi. Inglizlar qo'shini qioldan maosh olgan harbiy boshliqlar buyrug'ini so'zsiz bajargan. Fransiya qo'shini alohida

ritsarlik bo'linmalaridan tashkil topgan bolib, har bir ritsar mustaqil harakat qilgan. Qo'shinda yagona boshqaruv va harbiy intizom bo'lmagan.

1356-yili Fransiyaning son jihatidan ikki baravar katta qo'shini shahzoda **Eduard** bo'linmasini ta'qib etib, unga Puate yaqinida yetib oladi.

▲ Kresi jangi.
Minyatura XV asr.

Eduard fransuzlar uni o'tkazib yuborishi hisobiga barcha o'lja va asirlarni, qo'lga kiritgan hamma qal'a va qasrlarini berishga tayyor ekanligini bildiradi. Lekin Fransiya qiroli shahzodani o'z a'yonlari bilan asirlikka tushib qamoqqa olinishiga rozi bo'lishini talab qiladi. Natijada Eduard jang qilishdan boshqa chora qolmaganiga ishonch hosil qiladi.

Jang davomida fransuzlar yana birikmay harakat qilishi ularning eng sara ritsarlarini halokatiga sabab bo'ladi. Fransiya qiroli **Ioan Sahiy** va o'g'li **Filipp** asirga tushadi. Jangdan so'ng inglizlarga ularning Fransiya'dagi ko'plab yer-mulklari qaytariladi. Urush esa fransuzlar uchun xavfli tus ola boshlaydi.

Jakeriya qo'zg'oloni. Yuz yillik urush davomida soliqlardan, ayniqsa dehqonlar aziyat chekkanlar. Ammo xo'jayinlar "Sodda Jakning yelkasi keng, u hamma og'irlikni ko'taradi, deyishgan. Oddiy dehqonga nisbatan ishlatiladigan laqab "**Jak**", keyinchalik qo'zg'olonning nomiga aylanadi.

Fransiyaning Bove okrugida, 1358-yil may oyida boshlangan dehqonlar qo'zg'oloni tarixda "**Jakeriya**" nomini oladi. Qo'shni viloyatlarga ham tarqalgan qo'zg'olonda yuz mingga yaqin kishi qatnashgan. Qo'zg'olonchilarning shiori "barcha zodagonlarni bitta ham qoldirmay qirib tashlash" edi. Bunga ularning dehqonlarga o'tkazgan og'ir zulmi sabab bo'lgan. Qo'zg'olonchilar feodallar qal'alarini talab, soliq huijatlarini, ro'yxatlarini yondirib yuboradilar. Ammo, odil qirolga ishongan dehqonlar bayroqlariga qirol gerbidagi - oq nilufar tasviri tushirilgan. Ko'p o'tmay feodallar birlashib Gilom Kal boshchiligidagi qo'zg'olonni

bostiradi. Qo'zg'olonning yana takrorlanishidan qo'rqqan feodallar dehqonlarni to'lov evaziga shaxsiy qaramlikdan ozod etishni tezlatadilar.

1358-yilda Fransiya Gilom Kal boshchiligidagi dehqonlarning Jakeriya qo'zg'oloni bo'lib o'tadi.

Fransiya mutlaq monarxiya

Yuz yillik urushning davomi. Angliya Fransiya 1360-yil taklif etgan tinchlik sulhi bo'yicha mamlakat hududlarining 1/3 qismi inglizlarga o'tadi. Fransiya qiroli Karl V harbiy islohotlar o'tkazib, kuchli to'pchilar qo'shini va flot tuzishga kirishadi. Yagona qo'mondonlik joriy etilib, uning vakolatlari kengaytiriladi. Ushbu lavozimga tayinlangan Dyugeklan yirik janglarga kirmasdan kichik janglar orqali deyarli barcha hududlarini inglizlardan ozod qiladi. Lekin urushdagi g'alabalar uzoqqa cho'zilmaydi.

Qirol saroyidagi kelishmovchiliklardan foydalangan inglizlar 1415-yilning kuzida Normandiyaga qo'shin tushiradi. Azenkur jangida yana fransuzlar qo'shini tor-mor etiladi. Mamlakatning yarmi Angliya qo'lga o'tib, cherkov va ruhoniylar ingliz qirolini tan olishdi. Burgundiya gersogi ham inglizlar tomoniga o'tadi. Uning ko'magida inglizlar Parijni egallaydi.

▲ Azenkur jangi.

1420-yilgi shartnomaga ko'ra, Angliya qiroli birlashgan Angliya va Fransiyaning qiroli bo'lishi ko'rsatiladi. Fransiya qirolining o'g'li hokimiyatdan marum etiladi. Yuz yillik urushning xususiyati o'zgarib, ingliz qo'shinlariga qarshi oddiy xalq ko'tariladi.

Orlean qizi. 1429- yilda Karl VII saroyiga 17 yoshli dehqon qiz Janna d'Ark

▲ Janna d'Ark

keldi. U qirolidan Fransiyaning ozod qilish uchun unga qurolli otryad berishni so'radi. Podshoh uning g'ayrati, chuqur vatanparvarligi va g'alabaga bo'lgan samimiy ishonchi qo'shinlarning ruhiyatini yuksaltirishi mumkinligini ko'rdi. Unga ritsarlar otryadi tayinlangan. Janna ushbu otryad bilan to'qqiz kundan keyin Orleanni inglizlar qamalidan ozod qildi, ular orqaga chekindi.

Bu voqeadan so'ng Jannani "**Orlean qizi**" deb atay boshlaydilar. Jannaning qahramonligidan ilhomlangan fransuzlar barcha hududlarda bosqinchilarga qarshi urush boshlaydilar.

Reymsda - Fransiya qirollarining an'anaviy toj kiyadigan shahrida Karlning toj kiyish imkoniyati paydo bo'ladi.

Karl VII (1422-1461) Fransiya qiroli bo'lgach, uning mamlakat va Yevropadagi nufuzi keskin oshadi. Janna d'Arkning shuhrati oshib borishi, qirol saroyi a'yonlarining hasadini kuchaytiradi. 1430-yili **Kompen** qal'asi uchun janglarda Janna burgundlar tomonidan asirga olinib, inglizlarga topshiriladi. Fransiya qiroli qahramon qizni qutqarishga urinib ham ko'rmaydi. Cherkov sudi Jannani o'linga hukm etib, 1431-yilning 30-mayida Ruan shahri maydonida gulxanda yondiradi.

Urushning yakunlari. Jannaning qahramonligi fransuzlarning vatanparvarlik tuyg'usini kuchaytirib, ozodlik urushida keskin burilish yasaydi. Inglizlarning ketma-ket mag'lubiyatlari 1453-yilda sulh tuzilishi bilan tugaydi. Ular ixtiyorida faqat **Kale** porti qoladi. G'alaba qirol hokimiyatining kuchayishiga olib keldi. Qirolning muntazam qo'shini tuzila boshlangan. Soliqlarning muntazam yig'ilishi orqali davlat daromadlari oshirilgan.

Markazlashtirish yakunlari. Karl VII o`limidan so'ng taxtga o'tirgan o'g'li **Lyudovik XI** (1461 - 1483) o'z siyosatini **Bretan va Anju** gersoglarini bo'ysundirishdan boshlaydi. Bunga javoban yirik feodallar **Jamiyat baxt-saodati ittifoqi**"ni tuzadilar. Uning rahbari **Karl Burgundskiyga** qarshi Lyudovik muvaffaqiyatli kurash olib borib, Burgundiyaning g'arbiy qismini Fransiya qo'shib oladi.

Fransiyaning janubidagi **Provans viloyati** Marsel porti bilan 1481-yili qirol hukmiga o'tadi. Lyudovikning vorisi **Karl VIII** ning 1491-yili **Bretan** gersogining qizi **Annaga** uylanishi bilan Fransiyaning markazlashuvi yakunlanadi.

XV asr oxiriga kelib butun Fransiya yaxlit markaziy hokimiyatga bo'ysundirildi. Fransiyaning markazlashgan davlatga aylantirilishi mamlakat xo'jaligining ravnaq topishiga yordam berdi.

Markazlashgan Fransiya davlat tuzumi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Qaysi tadbir dehqonning yerga munosabatini ijobiy tomonga o'zgartiradi?
2. Mamlakat markazlashtirilishidan manfaatdor toifalarni ko'rsating.
3. Viloyatlar o'rtasidagi mehnat taqsimoti va ixtisoslashish nimalarni taqozo etgan?
4. Qirol Filipp va Rim papasi o'rtasidagi mojaro sabablarini ayting.
5. Nomdor zodagonlar toifasi haqida nimalarni bilasiz? O'rta asrlarda mamlaktimizdagi ushbu tabaqa qanday nomlangan?
6. Keng tarkibdagi General shtatlarni chaqirishdan maqsad nima bo'lgan?
7. Filipp IV uchun «tampliyerlar ishi» nega kerak edi?
8. Nima sababdan urushning dastlabki davrida Fransiya qo'shinlari mag'lubiyatga uchragan?
9. Jakeriya qo'zg'olonining sabablari va ahamiyatini so'zlab bering.

II. O'quvchilarning bilimlarini tizimlashtirish.

1. Fransiyaning XV asrda XI asrdagiga nisbatan kuchli mamlakat ekanligini misollar asosida tasdiqlab bering.
2. 1420-yildagi shartnoma Fransiya qanday o'zgarishlar olib kelgan?
3. Xalq ozodlik harakati va Janna d'Arkning yuz yillik urushdagi o'rnini baholang.

III. Guruh bilan ishlash.

Yuz yillik urushning asosiy sabablari nimada bo'lgan?

IV. Xarita va atamalar bilan ishlash

1. Xaritadan dastlabki bosqichda janglar bo'lgan joylarni ko'rsating.
2. Xaritadan Fransiyaning XI–XIV asrlardagi hududlarini topib ko'rsating.
3. “Jak” “barshina” atamalarini izohlang.

V. Ijodiy vazifalar

Qo'shimcha manbalardan foydalanib, jadvalni to'ldiring.

Taqoslash uchun savollar	Angliya	Fransiya
Qo'shin soni		
Qo'shin tarkibi		
Qanday qurollangan		

19-§. Angliyada markazlashgan davlatning tashkil topishi. Angliya XIV –XV asrlarda.

Normandlar istilosi. Angliyada qirol hokimiyatining zaifligi uni daniyaliklarning talonchilik maydoniga aylantiradi. Angl-sakslar bunga qarshi XI asrning 40-yillarida qo'zg'olon ko'targanida, ularga Fransiyaning shimolidagi Normandiya gersogi yordamga keladi. Ammo ko'p o'tmay bu ko'mak beg'araz bo'lmagani tasdiqlanadi.

▲ Normandlar Angliyaga kemalarda kelmoqda. XI asrga oid rasm.

1066-yilda Britaniya tuprog'iga Normandiyadan yangi bosqinchilar keldi. Gastings jangida ularning og'ir otliq qo'shinlari anglo-sakson piyoda askarlarini mag'lub etishdi. Angliya qiroli **Garold** va uning qo'shini tengsiz jangda halok bo'ladi. Normandiya gersogi Angliyaning yangi qiroli bo'ldi.

Angliyada qirol hokimiyati boshqa Yevropa mamlakatlariga qaraganda kuchliroq edi. Barcha ingliz feodallari qirolga itoat qilardilar. Ularning har biri monarxga sodiqlik qasamyod qildi. “Mening vassalimning vassali mening vassalim emas” debnomlangan feodal qoidasi qirolga taalluqli emas edi. Feodalizm Angliyada tezda o'zini namoyon qildi.

Angliya va boshqa Yevropa mamlakatlaridagi feodallar o'rtasidagi munosabatlardagi farqlarni toping.

Feodal jamiyatining uzil-kesil o'rnatilishi. Vilgelm mahalliy feodallar - anglo-sakslar yerlarini tortib olib o'z ritsarlariga bo'lib beradi. Ayni paytda kichik va o'rta yer egalari o'z mulklarini saqlab qolishadi. Mamlakatni itoatda saqlash uchun kuchli qirol hokimiyati zarur edi. Vilgelm barcha feodallarni qirolga sodiqlikka qasamyod qildiradi.

Qirolning eng yirik mulkdor bo'lishi, baronlarga esa yer mulklarining turli viloyatlardan taqdim etilishi, Fransiyadagi kabi mustaqil grafliklarni tashkil

topishiga to'sqinlik qiladi. Normandlar istilosi natijasida Angliya dehqonlariga zulm o'tkazish kuchayadi.

▲ Tauer qal'asi.London.

O'z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida normandlar Angliya bo'ylab ko'plab qal'alar qurdirgan. Ulardan eng mashhuri Londondagi **Tauer** bo'lib, u hozirgacha mavjud. Angl-sakslarning doimiy qo'zg'olon ko'tarish xavfi baronlarni qirol tevaragida yanada jipslashuviga olib keladi. Istilo qilingan mamlakat iqtisodiy imkoniyatlarini bilish maqsadida Vilgelm Yevropada ilk marotaba yer-mulk va aholi ro'yxatini o'tkazdi. Ro'yxatga oluvchilar savollariga faqat haqiqatni aytib javob berish haqida qasamyod qildirilishi xalq orasida ro'yxat varaqalarini "**Dahshatli sud kitobi**" nomini olishiga sabab bo'ladi.

Baronlarning aholiga zulmini cheklash uchun grafliklardagi angl-saks mahalliy sudlari saqlab qolinadi. Mamlakat grafliklarga bo'linib, ularning har biriga qirol vakili - **sherif** tayinlanadi.

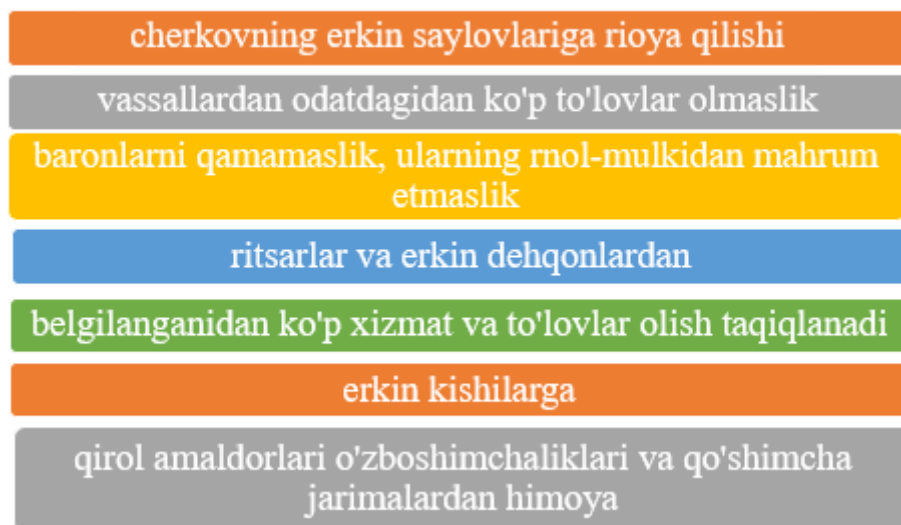
Angliyada dehqonlar kurashi XII-XIII asrlardan kuchayadi. Ularning bir qismi o'z xo'jayinlaridan qochib o'rmonlarda yashaganlar. Qochoqlar birlashib feodallar, yepiskoplar, amaldorlar, qirol sudyalariga hujumlar uyushtirganlar. Ularni aholi qo'llab-quvvatlagan. XIV asrda xalq og'zaki ijodining sevimli qahramoniga aylangan **Robin Gud** siymosi ana shu boylarning dushmani, ezilgan mehnatkash xalqning himoyachisi sifatida tasvirlanadi.

Genrix II (1154-1189) qirolligida Angliyada moliya va harbiy islohotlar o'tkazildi. Baronlar harbiy xizmat o'rniga xazinaga **qalqon puli** solig'i to'lashiga ruxsat berildi. Bu qirolga muntazam yollanma qo'shin tuzish imkonini berdi.

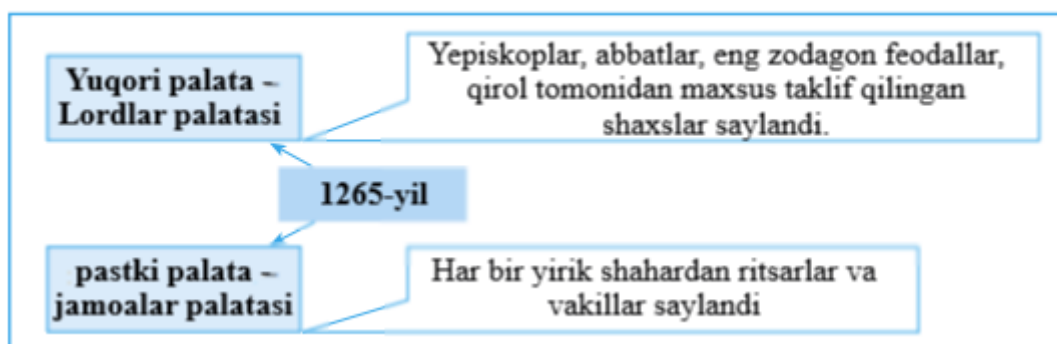
«**Buyuk ozodlik xartiyasi**». III Salib yurishi ishtirokchisi Richard I Sheryurakning ukasi **Ioann** (1199-1216) qirolligi paytida qo'zg'olonlar avj oladi. O'z kuchiga ishongan qirol gunohkor hisoblangan baronlarning mulklarini tortib olgan, vassallaridan katta to'lovlar talab etgan. Natijada, bu siyosat barchani qirolga qarshi qilib qo'yadi.

Baronlar ritsarlar va shaharliklar ko'magida 1215-yilning bahorida isyon ko'taradilar. Poytaxt London aholisi qo'zg'olonchilarga darvozalarni ochib beradilar. Qirol "**Buyuk ozodlik xartiyasi**" nomini olgan hujjatni imzolashga majbur bo'ladi. Uning asosiy moddalari baronlar va ruhoniylar manfaatini ifodalagan.

♥ Buyuk ozodlik xartiyasi 63 modda shartlari

Angliya parlamenti

Parlament XIV asrdan **lordlar** va **umumpalatalarga** bo'linadi. Lordlar palatasida qirol taklif etgan zodagonlar, yepiskoplar, abbatlar majlis o'tkazganlar. Umumpalatada esa ritsarlar va shaharliklar vakillari qatnashgan.

*Parlament - fransuz tilidan **parole** - 'gapirmoq' so'zidan olingan.*

XIV asrdan parlament soliqlar tayinlashdan tashqari, qonunlar ishlab chiqish va qabul qilishda qatnashish huquqiga ham erishadi.

▲ Vestminster saroyi. Hozirgi Buyuk Britaniya parlamenti binosi.

Angliya o'rta asrlar so'ngida

Angliya yuz yillik urushlar davrida. Yuz yillik urushlar Angliya iqtisodiyotiga ham katta zarar yetkazdi. Qirol **Richard II** (1377-1399) mamlakatda 1377-yili qo'shimcha jon solig'i joriy etadi. 1380-yili jon boshi solig'i 3 baravarga oshiriladi. Soliqni yig'ishdagi suiiste'molliklar, nohaqliklar Angliyada xalq qo'zg'oloniga sabab bo'ladi.

Kambag'al ruhoniylar va rohiblardan xalq voizlari yetishib chiqadi. Xalq orasida katta obro'ga erishgan **Jon Boll** o'z va'zlarida *"Odam Ato yer haydab, Momo Havo charx yigirganda kim dvoryan bo'lgan!"* deb aytgan kinoyali so'zlari qishloqlarda tez-tez takrorlangan. Arxiyepiskop buyrug'i bilan Jon Boll qamoqqa olinadi.

▲ Uot Tayler qo'zg'oloni.

Uot Tayler qo'zg'oloni. Qo'zg'olon 1381-yilning may oyida soliq yig'uvchilar bedodligidan boshlanib, tez orada Angliyaning katta qismini qamrab oladi. Qo'zg'olonchilar tomonidan ozod etilgan Jon Boll uning rahbarlaridan biriga aylanadi. Dehqonlardan iborat qo'zg'olonchilar tunukasoz Uot Tayler boshchiligidagi poytaxtga yo'l oladi. Londonliklar qo'zg'olonchilarga shahar darvozalarini ochib berishadi. Qirol a'yonlari, taniqli amaldorlar uylariga o't qo'yiladi. Aybdor deb topilgan amaldorlar qatl etila boshlanadi.

▲ Richard II bilan Uot Tayler uchrashuvlari.

Yosh qirol Richard II qo'zg'olonchilar bilan muzokaralar boshlaydi.

Uchrashuvda qabul qilingan "**Mayl End**" dasturiga binoan: dehqonlarning qaramligini bekor qilish, erkin savdoga ruxsat berish, yer solig'ini kamaytirishga rozilik beriladi. Qirol bilan uchrashuvdan so'ng qo'zg'olonchilarning o'ziga to'q qismi uylariga tarqalishadi. Lekin qo'zg'olonchilarning kambag'al qismi bunga qoniqmay Londonda qoladi va qirol bilan yangi uchrashuv **Smitfild**da bo'ladi. Yangi ishlab chiqilgan dasturda: feodallar tortib olgan yaylov va o'rmonlarni qaytarish, ibodatxona yerlarini musodara qilib dehqonlarga bo'lib berish, aholini teng huquqli bo'lishini ta'minlash kabi talablar bor edi.

Uchrashuv paytida qirol a'yonlaridan biri bilan janjallashib qolgan Uot Tayler to'qnashuvda yaralanib halok bo'ladi. Sarosimada qolgan dehqonlarga, ularning barcha talablari bajarilishi va'da qilinib, shaharni tark etishga ko'ndiradilar. Lekin qo'zg'olonchilar izidan yuborilgan qo'shin, ulardan ayovsiz o'ch oladi.

Qo'zg'olon mag'lubiyatga uchrasa-da, uning ta'sirida Angliyada dehqonlarning mehnat majburiyatlaridan(barshina) voz kechiladi.

Qaram dehqonlar XV asr davomida to'lov evaziga ozodlikka erishadi. Soliqlar tartibga solinadi.

Angliya XV asrda. Yuz yillik urush tugaganidan keyin Angliya tarixida "**Qizil va oq gullar**" (1455-1485) urushi nomini olgan urushlar bo'lib o'tadi. Unda aholining 1/4, nomdor feodal zodagonlar - baronlarning deyarlik barchasi qirilib bitadi. Urushlar paytida taxtda bo'lgan **Yorklarga** qarshi hal qiluvchi Bosvort yaqinidagi jangda (1485-yil) g'olib chiqqan **Lankasterlar xonadoni** qo'llagan **Genrix Tyudor** Angliya taxtiga keladi.

Lankaster gerbi

York gerbi

Genrix VII Tyudor (1485-1509) davrida qirol hokimiyati kuchayib boradi. Urushlarda qirilib bitgan normand zodagonlari o'rniga, qirol lordlar palatasiga kiritgan yangi angl-saks zodagonlari uning ishonchini qozonishga intilgan. Umumpalatasiga taklif qilingan ritsarlar va shaharliklar ham qirol kiritgan qonunlarni tasdiqlar, unga yangi soliqlar yig'ishga ko'mak berardi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Normandlar istilosining Angliya uchun ahamiyatini ta'riflab bering.
2. Feodal jamiyatining Angliya va Fransiya o'rnatilishi xususiyatlarini qiyoslab, farqlarini aniqlang.
3. «Buyuk ozodlik xartiyasi»ni siz qanday tushundingiz?

II. O'quvchilarning bilimlarini tizimlashtirish.

1. Yuz yillik urush davrida Angliyadagi ichki vaziyat haqida nima deya olasiz?
2. Uot Tayler qo'zg'oloniga olib kelgan sabablarni ko'rsating.
3. Lankasterlar va yorklar sulolasi urushlarining Angliya siyosiy tarixidagi ahamiyati nimada?
4. Genrix VII Tyudor mamlakatda qanday siyosat yuritgan?

III. Guruh bilan ishlash.

Robin Gudga o'xshash shaxslar haqiqatdan ham bo'lganmi nima deb o'ylaysiz.

IV. Xarita va atamalar bilan ishlash

Yuz yillik urush davrida Angliya qo'lga kiritgan hududlarni xaritadan ko'rsating

V. Ijodiy vazifalar

Jadvalni to'ldiring

Savollar	Parlament	General shtatlar
Qachon tashkil topgan		
Necha palatali		
Qanday masala bo'yicha		

20-§. Rivojlangan o'rta asrlarda Germaniya va Rus yerlari

Mamlakat xo'jaligi. Germaniyada ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi XII asrdan boshlanadi. O'rmonlar kesilib, botqoqlar quritilib ekinzorlarga aylantirila

boshlanadi. Mehnat qurollarining takomillashuvi hosildorlikni oshiradi. Donli ekinlardan tashqari zig'ir yetishtirish, bog'dorchilik, uzumchilik yuksaladi.

Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti shaharlarning vujudga kelishi, yuksalishi bilan bevosita bog'liq edi. **Kyoln, Vorms, Frankfurt, Ulm, Nyurenberg, Augsburglar** yirik hunarmandchilik va savdo markazlariga aylanadi. Germaniya shaharlari qo'shni Fransiya, Niderlandiya, Italiya, Vengriya, Bolqon yarim orolidagi mamlakatlar bilan qizg'in savdo sotiq olib borgan. Nemis hunarmandlari ishlab chiqargan movut, surp, metallardan qurol-aslahalar, buyumlar boshqa o'lkalarda ham yuksak qadrlangan.

Siyosiy taraqqiyot. Shtaufenlar sulolasinin eng mashhur vakillaridan biri **Fridrix I Barbarossa** (1152-1190) edi. Dastlab Fridrix o'z istilolarini salib yurishlari tufayli boyib ketgan Italiya shaharlariga qaratadi. Barbarossaning maqsadi Italiyani o'z viloyatlaridan biriga aylantirish edi. Bunga faqat Milan va Lombardiyaning bir necha shaharlari qarshi chiqadi. 1158-yil Ronkal vodiysida chaqirilgan seym imperatorning Italiyada hokimiyatini cheklanmagan deb e'tirof qiladi. Fridrix I ning Bolonyadan taklif etgan eng bilimdon huquqshunoslari uning xizmatiga kirib, qonunlar majmualarini tuzib beradilar. Jinoiy ishlar, sud qilish, tanga-chaqa zarb etish, shahar hokimlarini tayinlash imperator tasarrufiga o'tadi. Bu qonun to'plamlarida Fridrix I *"yerdagi jonli qonun"* deb e'tirof qilinadi.

Mavjud vaziyatda 1162-yili Milan boshchiligida Lombardiya shaharlari bosqinchilarga qarshi qo'zg'olon ko'taradi. Qo'zg'olonni bostirish davomida Milan aholisiga sakkiz kunda shaharni tashlab ketish sharti qo'yiladi. Milan XII asrning 60-70-yillarida qayta tiklanib, yangi jangga hozirlik ko'ra boshlaydi. 1176-yilda **Lenyano jangida** Liga qo'shini imperator ritsarlarini tor-mor qiladi. **Fridrix I** Shimoliy Italiya shaharlariga **kommuna** - erkinlik huquqini berishga majbur bo'ladi.

Innokentiy III - Germaniya siyosatiga o'z ta'sirini o'tkazgan Rim papasi bo'ldi. Shtaufenlar qudratiga ma'lum qo'rqinch bilan qaragan **Innokentiy III** deyarli barcha tomonidan unutilgan Barbarossaning 18 yoshli nabirasini dastlab german knyazlari 1212-yilda qirol deb tan olinishiga erishadi. Uni sodiq

xizmatkori bo'lishiga umid qilgan papa **Fridrix II** ni oradan sakkiz yil o'tib imperator deb e'lon qiladi.

"G'alati" **imperator**. Fridrix II (1212-1250) boshqaruvi paytida german knyazlari o'zlarini erkin his qila boshlaydilar. Bu esa keyinchalik hukmdorlarning mamlakatni idora etishiga jiddiy to'sqinlik qiladi.

Fridrix II imperatorligining yigirma yilidan ko'pini Italiyada, Sitsiliya qirolligida o'tkazadi. Uning saroyida arab, vizantiyalik va yahudiy olimlari to'piangan. Fridrixning o'zi arab va yunon tillarini bilgan, lotin va italyan tillarida ijod qilgan. Uning Palermodagi saroyi arab xalifalarining saroylarini eslatar edi. Imperator Sharq musiqasi, raqslari, Sharq adabiyoti va she'riyati, Sharq me'morchiligining havaskori bo'lgan. Sharq hukmdorlarining ayrimlari bilan do'st tutingan.

Imperator mamlakat bo'ylab harakatlanganida uni filbonlar va jangchilar o'tirgan fillar kuzatib borgan. Fillar ortidan tuyalar, yo'lbarslar, sherlar, qoplonlar yetaklab yurilgan. Fuqarolarda bu jarayon kuchli taassurot qoldirgan. Fridrix II devonxonasida lotin tilining nozik jihatlaridan foydalanilib, maktublar, hujjatlar bitilganki, unga butun Yevropa taqlid qilgan. Fridrix II yozgan **"Qushlar bilan ov qilish"** haqidagi asari uning sohadan yaxshi xabardorligidan dalolat berib, hozirgacha saqlanib qolgan. Imperator qator maktablar va Neapol universiteti asoschisidir. U cherkov, yoki shahar kengashi emas, hukmdor tomonidan tashkil etilgan birinchi universitet bo'lgan.

Zamondashlari Fridrix II ning g'ayritabiiy qobiliyati va qudratiga qoyil qolib, unga "Jahon hayrati" deb nom berishgan.

Germaniyada yigirma yil davomida umuman imperator saylanmaydi. Knyazlar 1273-yili to'planib **Rudolf Gabsburg** (1273-1291) ni taxtga o'tqazadilar. Ammo, Gabsburglar taxtni uzoq davrlarga egallashi uchun hali ancha yillar **Lyuksemburglar** sulolasiga qarshi kurash olib borishiga to'g'ri keladi. Faqat 1437-yildagina Gabsburglarning 369 yillik imperatorliklari boshlanadi.

Germaniyada Saksoniyliklar, Frankoniya, Shtaufenlar, Lyuksemburglar, Gabsburglar sulolalari hukmronlik qilgan.

German shaharlari XIV-XV asrlarda. Nemis knyazlari salibchi ritsarlarining Boltiq bo'yiga istilolari Germaniyaning shimolidagi shaharlarni yuksalishiga yo'l ochadi. Bu shaharlar XIV asrning o'rtalariga kelib **Ganza ittifoqiga** birlashadilar. Bu faqat iqtisodiy masalalar savdo-sotiq bilan shug'ullanadigan ittifoq bo'lmasdan, Ganza, XIV asrning 70-yillarida Shimoliy dengizda savdodagi raqobatchisi Daniya qiroliga jiddiy zarba beradi.

Ganza ittifoqidan tashqari XIII-XV asrlarda Germaniyaning janubiy va g'arbiy qismidagi shaharlar ham yuksaladi. Dunay sohili bo'ylab joylashgan 90 ta shaharni birlashtirgan **Shvabiya ittifoqi** Italiya shaharlari bilan bevosita bog'liq edi. **Augsburg, Ulm** va **Nyurenberg** shaharlari movut, surp, ip-gazlamalar ishlab chiqarishda, metall buyumlar, qurol-aslahalar yasashda yetakchi mavqe tutgan.

Germaniya shaharlari Ganza va Shvabiya savdo ittifoqlariga birlashadilar.

Reyn daryosi bo'ylab joylashgan g'arbdagi shaharlar **Kyoln, Vorms, Strasburglarda** metall ishlab chiqarish va movut to'qish rivojlangan. Bu shaharlar Niderlandiya, Fransiya va Italiya bilan savdo-sotiq olib borgan.

Rus knyazliklari

Feodal tarqoqlik. Rus knyazliklari tarqoq va o'zaro qonli urushlar girdobida edi. Bundan foydalangan qipchoqlar hujumlari vaziyatni yanada murakkablashtirar, ayrim knyazlar qipchoqlar bilan ittifoq tuzib, qo'shni knyazliklarga qarshi yurishlar ham qilardi. Ko'pgina knyazlar bu vaziyatdan chiqishni, nizolarga chek qo'yishni o'ylay boshlaydilar. Kiyev knyazi Yaroslav Donishmandning o'g'li Vladimir Monomaxning 1097-yilda Lyubech shahrida knyazlarning birinchi syezdini chaqirishi ham, asosan, o'zaro urushlarga chek qo'yishga mo'ljallangan.

Syezdning «har kim o‘z yeriga egalik qilsin», degan muhim qarori o‘zga knyazliklarga qarshi bosqinlarni to‘xtatishni ko‘zda tutgan edi.

▲ Knyazlarning syezdi.

Ayni paytda Kiyev knyazining mavqei pasayadi. U ilgarigidek rus yerlarini o'g'illariga istaganicha bo'lib berish huquqidan voz kechishga majbur bo'ladi. Kiyev Rusi o'z tarixining muhim bosqichi siyosiy tarqoqlik davriga kiradi.

XIII asr o‘rtalarida nizolar kuchayib boradi. Rusda bu paytda 15 ta mustaqil knyazlik bo'lsa, keyingi asrda, Botuxon bosqinlari arafasida ularning soni 50 taga yetadi.

▲ Botuxon Rus yerlarida.

Novgorod respublikasi. Novgorod Kiyev bilan aloqasini uzgan dastlabki knyazlik bo'lgan. XI asrda vujudga kelgan Novgorod, keyinchalik faqat Rusninggina emas, Yevropaning ham yirik hunarmandchilik va savdo markaziga aylandi. An'anaga ko'ra, XI asrda Novgorod knyazligiga Kiyev knyazining to'ng'ich o'g'li qo'yilgan. Lekin yillar o'tib mahalliy boyarlar ta'siri kuchayib, ular knyaz hokimiyatini cheklay boshlaydilar. Shu tariqa Novgorod boyarlar respublikasiga aylana boradi.

1136-yili novgorodliklar vechesi Monomaxning nabirasi **Vsevolod Mstislavichni** knyazlik taxtidan chetlatib, zindonga tashlashga qaror qiladi. Xuddi

shu paytdan shahar uzil-kesil feodal respublikasiga aylanadi. Novgorod siyosiy hayotida asosiy o'rin xalq vechesida saylangan shahar hokimi, saylanadigan "shahar dumasi" va yepiskop qo'liga o'tadi.

Vladimir-Suzdal knyazligi. Moskva. Mahalliy boyarlarning markaziy hokimiyatga qarshi kurashi XII-XIII asrlarda **Kiyev, Galich-Volin, Vladimir-Suzdal** knyazliklarida ham kuzatiladi.

Vladimir Monomaxning o'g'li **Yuriy Dolgorukiy** XII asrda Volga va Oka daryolari havzasidagi yerlarni boshqarar edi. Knyazlikda **XI-XIII** asrlarda **Rostov, Suzdal, Yaroslavl, Vladimir, Yurev** kabi shaharlarga asos solinadi. Knyaz Dolgorukiyning Kiyev ustidan 1147-yilgi g'alabasini nishonlash sharafiga asos solgan **Kuchkovo** qo'rg'oni, keyinchalik **Moskva** nomini oladi. Yuriy Dolgorukiyning avlodlari Vladimir knyazligini **Ivan Grozniyga** (1547) qadar boshqaradi.

Vladimir-Suzdal knyazligi va Moskva shahri XIV asrdan Rus yerlarining birlashuviga asos bo'ladi.

Ruslarning bosqinchilarga qarshi kurashi

Chingizxon O'rta Osiyo va Eronning shimolini istilo qilganidan so'ng 1223-yili mo'g'ul qo'shinlari **rus** yerlariga ham bostirib kiradi. Mo'g'ullar harbiy hiyla ishlatib rus askarlarini otliq qo'shin harakati uchun qulay maydonga chiqarib, so'ng hujumda tor-mor qiladi. Chingizxonning nabirasi **Botuxon** 1237-1242-yillari Sharqiy Yevropada istilochilik urushlari olib boradi. Uning qo'shinlari avval **Rus** knyazliklarini, keyinchalik Polsha, qisman Serbiya va Bolgariyani istilo qilishadi. Rusdagi

◀ Rus jangchisi. O'rda jangchisi ▶

feodal tarqoqlik mo'g'ullarga qo'l keladi, uzoq qamaldan so'ng, 1240-yili Kiyev olinadi.

Botuxon yangi bosib olingan hududlarda **Oltin O'rda** xonligini tuzadi. Uning poytaxti **Saroy Botu** Volga daryosining quyi oqimida, hozirgi Astraxan shahri yaqinida bo'lgan.

Botuxon bo'ysundirilgan aholidan soliq va to'lovlarni tezroq to'lay boshlashi uchun, rus knyazlariga nisbatan himmat ko'rsatadi. **Yaroslav** "knyazlar oqsoqoli" deb tan olinib, Vladimir knyazligini boshqarishga yorliq oladi. Knyazlardan bosqinchilar talabini qabul qilishni istamaganlari, ularning joriy etgan tartiblarini bajarishdan bosh tortganlari ham uchragan.

Mo'g'ullar istilosi rus davlatining iqtisodiy va madaniy yuksalishiga salbiy ta'sir o'tkazib, uning taraqqiyotini susaytirdi.

Ruslarning nemis va shved bosqinchilariga qarshi kurashi. Nemis feodallari XIII asrning boshlarida Boltiqbo'yida yashovchi **est** va **lit** qabilalariga qarshi urush olib boradi. Rim papasi salib yurishlari deb e'lon qilgan bu urushlardan maqsad mahalliy aholini katolik diniga o'tkazish ham edi. Nemis ritsarlari estlar yerlarini egallaganidan so'ng, Novgorod-Pskov chegaralariga yaqinlashadi. Nemis ritsarlaridan so'ng shved feodallari ham faollashadi. Ular 1240-yili Neva daryosi bo'ylab Novgorod yerlariga bostirib kiradilar.

Ushbu sharoitda Novgorod knyazi **Aleksandr Yaroslavich** 1240-yilning 15-iyulida Neva daryosi sohilidagi jangda shvedlar ustidan g'alaba qozonadi. Bu g'alaba sharafiga knyaz Aleksandrga **Nevskiy** nomi beriladi.

Novgorod-Pskov knyazligining mo'g'ullar istilo qilmagan boy yerlari nemis ritsarlarini ham o'ziga jalb etadi. Nemislar qo'shini 1240-yili Pskovni egallaydi.

1240-yilda Rus yerlariga shved va nemis bosqinchilari bostirib kiradi. Novgorod knyazi Aleksandr Yaroslavich ular ustidan yorqin g'alabaga erishadi. O'sha yilning qishida nemis ritsarlari Novgorod chegaralariga yaqinlashadi. Bu sharoitda Novgorod himoyasiga yana Aleksandr Nevskiy boshchilik qiladi. Knyaz Suzdal qo'shinlari ko'magida Pskov va uning atrofidagi yerlarni ozod qiladi. Hal qiluvchi jang 1242-yilning 5-aprelida **Chud ko'lida**

bo'lib, Aleksandr Nevskiy boshchiligidagi rus qo'shinlari nemis ritsarlari ustidan porloq g'alabaga erishadi. Bu jang Rus tarixida "**Muz ustida jang**" nomi bilan ataladi.

Aleksandr Nevskiy -Novgorod knyazi (1236—1251). Otasi knyaz Yaroslav Vsevolodovich, onasi — qipchoq qizi bo'lgan. Aleksandr Nevskiy 1252 -yildan Vladimirning ulug' knyazi bo'lgan. Shved bosqinchilarini Neva sohilida tor-mor qilgani uchun "Nevskiy" laqabini olgan (qarang Neva jangi) Aleksandr Nevskiy knyaz hokimiyatini mustahkamlashga intilgan.

Rus knyazliklarida markazlashish jarayonlari

Markazlashish omillari. Mo'g'ullar istilosi natijasida Rus yerlari og'ir talafot ko'rgan bo'lsa-da, iqtisodiy rivojlanish butunlay to'xtab qolmaydi. **Rus shaharlarida hunarmandchilik va savdo-sotiqning jonlanishi turli viloyatlar orasidagi aloqalarning kuchayishi, qishloq xo'jaligidagi siljishlar - Rus yerlarining birlashishiga yordam beradi.**

Mamlakatning birlashishiga tashqi dushmanlarga, avvalo, Oltin O'rda xonlari zulmiga qarshi kurash zaruriyati ham ko'p jihatdan ta'sir qiladi.

Rus yerlarining birlashuvi. XIV asrning boshlarida bir asr avval Vladimir knyazligi chekkasi hisoblangan **Tver** va **Moskva** qo'rg'onlari shaharlarga aylanib, rus yerlarining yangi markazlari sifatida yuksala boshlaydi.

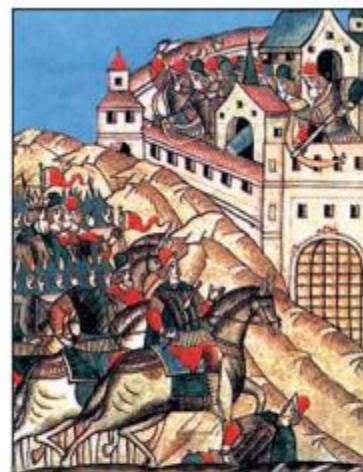
Rus yerlaridan Oltin O'rda xoni yorlig'i bilan soliq yig'ish uchun kurashi davomida Tver knyazlaridan bir nechtasi mo'g'ullar qo'lida o'lim topadi. Bu kurash faqat knyaz **Ivan Kalita** (1325-1340) davrida uzil-kesil Moskva foydasiga hal bo'ladi.

Moskva knyazlari XIV asrning o'rtalariga kelib ancha kuch to'playdi. Bu kuch bilan Oltin O'rdaga qarshi kurashish ham mumkin edi. Oltin O'rda ham XIV asrning o'rtasidan siyosiy nizolar davriga kirib, u deyarli 20 yil davom etadi.

Nima deb o'ylaysiz Oltin O'rdaga qaramlik buncha uzoq davom etgan? Fikr yuruting.

To'xtamishxon tomonidan
Moskvaning qamal
qilinishi. Minyatura XVI asr

Moskva knyazi **Dmitriy Ivanovich** (1359-1389) 1378-yili Voje daryosi bo'yida mo'g'ullarga qarshi kurashdagi dastlabki g'alabaga erishadi.

Knyaz Dmitriy qo'shinlari 1380-yilning sentabrida Don daryosi sohilidagi **Kulikovo maydonida** Oltin O'rda tumanboshisi **Mamay** boshchiligidagi qo'shin ustidan yana g'alaba qozonadi. Bu g'alaba sharafiga Moskva knyazi **Donskoy** faxriy nomini oladi.

Ammo, 1382-yilda **To'xtamishxon** yana Moskva ustidan hukmini o'rnatib, rus knyazlarini boj-yasoq to'lashga majbur etadi.

Sohibqiron Amir Temurning Oltin O'rda ustidan 1391-yili **Qunduzcha**, 1395-yili **Tarak** daryosi bo'yidagi janglarda g'alabalari Rus yerlari va Sharqiy Yevropa xalqlarining mo'g'ullar zulmidan ozod etilishida hal qiluvchi omillardan bo'ladi.

Nihoyat, 1480-yili knyaz **Ivan III** (1462—1505) davrida Moskva Oltin O'rdaga boj-yasoq to'lashdan bosh tortadi. Ivan III ko'plab hududlar va 20 ga yaqin shaharlarni o'z mulkiga qo'shib oldi.

Shu tariqa Rus yerlarida uzoq vaqt davom etgan mo'g'ullar hukmronligi nihoyasiga yetadi.

Rus knyazliklarining mo'g'ullardan ozod bo'lishida Sohibqiron Amir Temurning xizmatlari qanday bo'lgan?

Qunduzcha jangi - Amir Temur qo'shinlari bilan Oltin O'rda xoni To'xtamish qo'shini o'rtasida hozirgi samara bilan Chistopol shaharlari oralig'ida, Volga daryosining sharqiy sohilida joylashgan Qunduzcha (hozirgi Kondurcha) mavzeida sodir bo'lgan jang (1391-yil); o'rta asrlardagi eng yirik janglardan biri.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Germaniya (Muqaddas Rim imperiyasi)ning rivojlangan o'rta asrlardagi xo'jaligini tavsiflab bering.
2. Fridrix I Barbarossa haqida topgan ma'lumotlaringizni so'zlab bering.
3. Imperator Fridrix II ni zamondoshlari nima sababdan «jahon hayrati» deb atashgan? Uning faoliyatidan lavhalar so'zlab bering.

II. O'quvchilarning bilimlarini tizimlashtirish.

1. Sizningcha, Rusdagi feodal tarqoqlik sabablari nimada?
2. Rus knyazliklaridagi kabi siyosiy tarqoqlik yana qaysi davlatlarda bo'lgan?
3. Novgorod knyazligi nega mustaqillikka intilgan?
4. Mo'g'ullar Rus yerlariga qayerdan o'tganligini xaritadan ko'rsating.
5. Qaysi yillarda Botuxon Rus yerlarini bosib oladi?
6. Novgorod knyazi Aleksandr Yaroslavich kimlarga qarshi jang olib boradi?
7. Qaysi shaharlar XIV asrning boshlarida rus yerlarining yangi markazlari sifatida yuksala boshlaydi?
8. Moskva knyazligida Oltin O'rdaga qarshi kurashish uchun qanday qulay vaziyat vujudga keladi?
9. Kulikovo jangining ahamiyati nimada edi?

III. Guruh bilan ishlash.

Amir Temurning Oltin O'rda ustidan qozongan g'alabasi rus knyazliklari uchun qanday ahamiyatli bo'ldi

IV. Xarita va atamalar bilan ishlash

Yozuvsiz xaritaga Germaniya shaharlarini tushirib, ular haqida manbalar, internetdan olgan ma'lumotlaringizni gapirib bering.

V.Ijodiy vazifalar

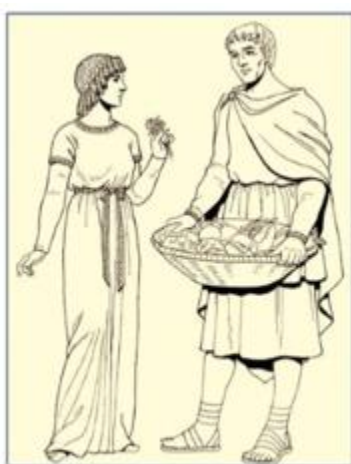
Qo'shimcha materiallardan foydalanib, darslikning ushbu qismida uchrashgan tarixiy shaxs yoki voqea (o'zingiz tanlagan) haqida hisobot tayyorlang.

21-§.Yevropa madaniyati

Dunyo haqidagi tasavvurlar. O'rta asr kishilarining tasavvurlari din bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Kishilar yerdagi og'ir qismlari uchun vafotidan so'ng jannatda "haqqoniy" hayot bilan taqdirlanishga ishonganlar. Bu davr kishilari uchun vaqt: tong, kun va kechadan iborat bo'lgan. Inson hayoti faqat yil fasllarining: qish, bahor, yoz, kuzning almashinuvi bilan belgilangan. Ayni paytda aholi tomonidan an'analar, urf-odatlar va udumlarning bajarilishiga qat'iy rioya qilingan.

Insonning o'rtacha umri uzoq bo'lmasdan, odamlar 40 yoshdan so'ng qari hisoblangan. Bolalar o'limi ko'p bo'lgan.

Yevropaliklar kiyimlari.

Shaharlar va savdoning rivojlanishi bilan odamlarda dunyoni ko'rish imkoniyati tug'iladi. Salib yurishlari esa yevropaliklar uchun dunyoga darcha ochadi. Sayohatchilar uzoq mamlakatlarda yashovchi xalqlarning urf-odatlarini va madaniyatlari haqida qiziqarli ma'lumotlar olib kela boshlaydilar.

Ulardan biri venetsiyalik savdogar va sayyoh **Marko Polo** edi. 1271-yilda Nikkolo o'zi bilan o'n olti - yoshli Marko ismli o'g'lini olib ketdi. Osiyo bo'ylab Falastindan Xitoygacha sayohat qilish uchun uch yarim yil kerak bo'ldi. Polo oilasi Xitoyda 17 yil yashadi. Qaytish yo'lida pololar Hindiston bo'ylab suzib, Forsga

o'tib, u yerdan quruqlik orqali Qora dengizga yetib, 1295-yilda Italiyaga qaytishdi. Marko Poloning sharofati bilan yevropaliklar dunyo qanchalik katta ekanligini tushuna boshladilar.

G'arbiy Yevropa madaniyati XII-XIII asrlardan yuksala boshlaydi. Shaharlarning yuksalishi, hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi, Vizantiya va Arab xalifaligi madaniyatlari bilan tanishuv yevropaliklar dunyoqarashi, bilim doirasini kengaytiradi.

Shaharlarda xususiy va shahar kengashlari boshqaruvidagi maktablar soni oshib boradi. Bunday maktab o'quvchilari

▲ Kembridj universiteti

dunyoviy bilimlarni cherkov maktablaridagiga nisbatan kengroq va chuqurroq olishgan. XII asrdan yirik shaharlarda dastlabki oliy maktablar - **universitetlar** ochila boshlandi.

XIII-XV asrlarda Yevropaning deyarli barcha mamlakatlari o'z universitetlariga ega bo'lishadi. Ularni papa va yepiskoplar, imperator va qirollar, knyazlar va shaharlar tashkil etgan.

? **Universitetlar** (lotincha **universitas** - majmua, umumiylik) -fanning turli yo'nalishlarida mutaxassislar tayyorlaydigan oliy o'quv yurtlari.

Dastlabki universitetlar **XII-XIII** asrlarda Italiyada (Neapol, Bolonya), Ispaniyada (Sevilya, Valensiya), Fransiyada (Parij, Tuluza), Angliyada (Oksford, Kembridj) tashkil etiladi. Ularning eng mashhurlari Parij, Oksford, Kembrij, Boloniya universitetlari edi. Universitetlarda o'qitish ikki bosqichda bo'lgan birinchi bosqich tayyorgarlik fakulteti bo'lib, talabalarga grammatika, arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa, ritorika kabi fanlar o'rgatilgan. Keyingi bosqich uchta huquqshunoslik, tibbiyot, diniy fakultetlar bo'lib, unda huquqshunos, shifokor, ilohiyotchi mutaxassisligini tanlash mumkin edi. Darslar ma'ruzalar shaklida bo'lgan. Professor talabalarga kitob o'qib bergan. U o'qiyotganda, u

tushunarsiz so'zlarni va eng qiyin jumalarning ma'nosini tushuntirgan. Talabalar tinglab, so'zlarini yozib olishgan. Ta'limning yana bir shakli og'zaki dars ham bor edi. Unda bahslashish qobiliyatini rivojlantirganlar. Bunday bahslar o'quvchilarni o'z fikrini to'g'ri bayon etishga, o'z fikrini isbotlashga o'rgatgan.

Universitet bu o'qituvchi va o'quvchilar jamiyatidir. Universitetni o'qituvchilar - **magistrlar** boshqarishgan. Universitetlar ko'plab imtiyozlarga ega bo'lgan va mahalliy hukmdorlarga bo'ysunmagan. Agar ular bilan mojaro chiqib hal etilishi qiyin bo'lsa, **magistr va shkolyarlar** (talaba) boshqa joyga ketardilar. Ko'p hollarda ulardan uzr so'rab qaytishlarini iltimos qilishgan: sababi bu davrda o'z universiteti bo'lishi har qanday shahar uchun sharaf hisoblangan.

Taniqli o'qituvchilar ma'ruzalariga shkolyarlar Yevropaning turli burchaklaridan kelishgan. Ba'zida, Parijda 30 minggaacha talaba baravariga to'plangan. Talabalar hayoti, bir xil tabaqaga mansub shkolyarlar jamoalari birlashmalar tomonidan boshqarilgan. Omadli talabalar hozirgi yotoqxonalarga o'xshash kollegiyalarda joylashishga muvaffaq bo'lardilar. Eng qadimgi Parij kollegiyalaridan biri-Sorbonning nomi keyinchalik butun universitetga o'tadi. Angliya va Fransiya kollegiyalar yangi o'quv muassasalari kollejlarga asos bo'ladi.

O'qitish **fakultetlarda** olib borilgan, ularning har birini **dekan** boshqargan. Hamjamiyat tepasida esa -saylangan **rektor** yoki hokimiyat tomonidan tayinlangan **kansler** turgan.

◀ Kitob nashr qilish.

Maktab va universitetlarning taraqqiyoti davomida kitobga talab kuchayib boradi. Ilk o'rta asrlarda kitob juda kamyob, qimmatbaho narsa hisoblangan. Kitob varaqlari **pergamentda** (maxsus ishlov berilgan buzoq terisida) bitilgan. Kitoblarni XII asrdan rohiblar emas, shaharlarda maxsus ochilgan ustaxonalarda hunarmandlar tayyorlanishi bilan ular arzonlasha boshlaydi. XIV

asrdan qog'ozdan keng foydalanish kitob ishlab chiqarishni yanada ko'paytiradi.

Nemis injeneri 1445-yili **logann Gutenberg** tomonidan kitob bosib chiqarishning yangi usulini ixtiro qilindi. Harflar buzilib qolmasligi va uzoq davom etishi uchun ular metallardan yasala boshlandi. Metal harflar ishchi oldiga qulay tartibda yotqizildi. Ishchi xatlarni olib, ulardan so'zlarni tuzdi. Shu bilan birga, matn maxsus ramkaga joylashtirildi. Kitob bosish dastgohi kitobni ommaviy tarqalishiga olib keladi.

Oksford universiteti professori **Rojer Bekon** (XIII asr) fandagi yutuqlarga faqat ilmiy kuzatishlar va tajribalar yo'li bilan erishish mumkinligini isbotladi. Uning o'zi optika, fizika, kimyo fanlariga oid tajribalar o'tkazadi. Bekon o'zi suzadigan kema, suv osti kemasi va havoda uchadigan apparatlar qurish mumkinligini aytgan. Bekonning hayoti qiyinchiliklar va xavf-xatarli, cherkov ta'qibida o'tgan. U uzoq yillar qamoqda ham bo'lgan.

O'rta asrlarda astrologiya, alkimyo fanlari yuksak rivojlangan. Munajjim-astrologlar osmon jismlari harakatlarini o'rganib kelajakni oldindan aytib berishga intilganlar. Qirollar, sarkardalar, savdogar va sayyohlar biror tadbirni boshlashdan avval, albatta ular bilan maslahatlashganlar. Alkimyogarlarning har qanday ma'danni oltinga aylantiruvchi "**sehrli toshni**" izlaganlar. Tajribalar yangi kimyoviy birikmalar, kislotalar, mineral bo'yoqlar olishga imkon beradi. Munajjim va alximiklar o'z izlanishlari davomida kimyoviy pechni, tozalash, haydash, filtrlash asbob-uskunalarini ixtiro qilganlar.

Yevropada me'morchilik, san'at va adabiyot

Me'morchilik. Dastlab bino va hatto qasrlar yog'ochlardan qurilgan. XI asrdan G'arbiy Yevropada qurilish sohasi ham taraqqiy etib boshlaydi. Qurilishda toshdan keng foydalanishga o'tiladi. Undan dastlabki ibodatxona va monastirlar barpo etiladi. Qurilish toshlari bo'lmagan Angliya va Polshada saroylar, ibodatxonalar pishiq g'ishtdan qurila boshlaydi.

Fransiya, Italiya va Germaniya me'morchiligida dastlab **roman uslubi** hukmron edi.

Roman ibodatxonasi - qalin devorli, baland minorali va tor derazali, salobatli uzun binodir. Tashqi tomondan u qal'ani eslatadi. Uning o'ziga xos tomonlari shundan iboratki, deraza tepasi, ibodatxonaga kiraverish ichki gumbazlar yarim doira shaklidagi voq (ark)lar bilan bezatilgan. Germaniyadagi **Laax** monastiridagi cherkov (XI asr) roman uslubining yorqin namunasidir.

An'anaga ko'ra shahar markazida eng ko'rkam va ulug'vor bino-cherkov qurilgan. Bu maydon tevaragidagi binolar **gotika uslubida** bunyod etilib, u me'morchilikdagi roman uslubini surib chiqaradi. Bu uslubda qurilgan imoratlar balandligi bilan xususiyatlangan. Salobatli, og'ir gumbaz o'rnini, uchli, baland gumbazlar egallaydi. Ibodatxonalar ichida baland va nafis ustunlar ko'plab qurilgan.

Cherkov derazalari baland, oynalarida vitrajlar, nafis chizma naqshlari bo'lgan. Binolarning ichki va tashqi tomonidan haykallar, bo'rtma tasvirlar, osma gumbazlar, jimjimador naqshlar o'yib solingan tosh ustunlar bilan minoralar ustida o'rnatilgan baland jomminorlar, ibodatxonalarga dabdabali tus bergan. Gotika uslubida bunyod etilgan eng mashhur inshootlar: Parijdagi **Bibi Maryam ibodatxonasi**, **Ruan**, Reyms va **Shartr** (Fransiya), **Milan** (Italiya) ibodatxonalaridir.

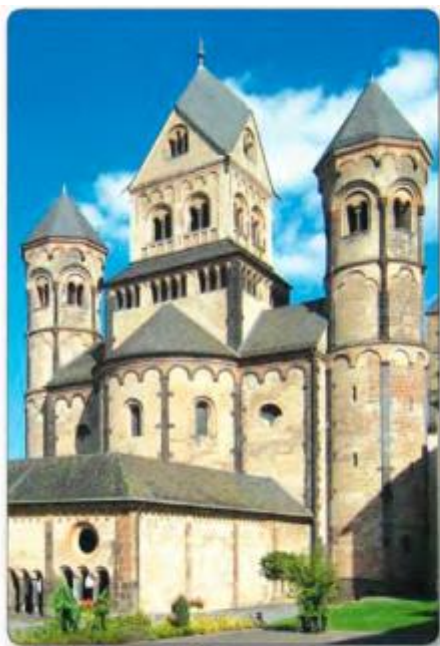
Roman uslubi - *G'arbiy Yevropa san'atida X asrdan XII-XIII asrlargacha hukm surgan badiiy uslub. Bu davr san'atida G'arbiy Yevropa madaniyati va me'morligida Qadimgi Rim me'morligi uslub va unsurlaridan keng foydalanilgan.*

Gotika uslubi - *Yevropa mamlakatlarida o'rta asrlar san'atida hukm surgan badiiy uslub. Gotika XII asr o'rtalarida Shimoliy Fransiyada yuzaga keldi. XIII asr 1-yarmida yuksak darajada rivojlandi.*

O'rta asrlarda **Vizantiya va Arab me'morchiligi** ham o'zidan ajoyib inshootlar qoldirgan. Venetsiyadagi Avliyo **Mark ibodatxonasi va Dojlar saroyi** vizantiya uslubida bunyod etilgan. Ispaniyaning Sevilya shahrida masjid va **Al-Qasar qasri**, Granadadagi **Al-Hamro** saroylari arab me'morchiligi durdonalari hisoblanadi.

Haykaltaroshlik. Uning rivojlanishi bevosita me'morchilik bilan bog'liq bo'lgan. Cherkov va monastirlar binolari, xudo, avliyolar va qirollar haykallari bilan bezatilgan. Haykallarning asosiy buyurtmachilari cherkov bo'lgani sababli ularda diniy mavzu yuqori turgan. Lekin haykaltaroshlarning o'zlari oddiy xalq orasidan yetishib chiqqanligi sababli ularning asarlarida insonning eng yaxshi fazilatlari ifodalangan. Xususan, eng ko'p uchraydigan Bibi Maryam haykallari (Yevropada "**Madonna**" deb nomlanadi) o'zida onaning farzandga mehr-muhabbatini mujassamlagan.

▲ Roman uslubidagi cherkov. XII asr.

▲ O'rta asrlardagi vitraj. Gotika. Reymdagi sobor

Me'morchilik uslublarini solishtirib, farqni toping. O'rta Osiyo me'morchilik uslublaridan qaysilarini bilasiz?

Antik davr haykallarida inson tanasining go'zalligi ulug'langan bo'lsa, o'rta asr haykaltaroshlari tashqi go'zallik orqali o'z qahramonlarining o'y-hayollari, hislarini ifodalashga intilganlar.

Roman uslubida qurilgan ibodatxonalar devorlari va shiplarini diniy mavzudagi suratlar bezab turgan. Gotika me'morchiligidagi cherkovlarda derazalar orasida rasmlar chizish uchun joy ham bo'lgan. Shu sababli derazalarga oddiy oynalar o'rniga vitrajlar - tiniq rangli shishalardan yasalgan surat yoki alohida bezaklar solingan.

Kitoblarni bezash uchun tasviriy san'atning yangi yo'nalishi - **miniaturalar** ixtiro qilinadi. Ularda o'rta asr kishilari hayotining turli manzaralari tasvirlangan. Vitrajlar va miniaturalarda dehqonlar va hunarmandlarning mehnat jarayonlari, jang manzaralari va b. aks ettirilgan.

Miniatura (fransuzcha **miniature**; lotincha **minium** - qizil bo'yoq) - badiiy usullari o'ta nafis bo'lgan kichik hajmli tasviriy san'at asarlari. O'rta asr qo'lyozmalarini ziynatlash uchun yaratilgan nafis, mo'jaz rasmlar.

Yangi madaniyat arboblari insonni o'rganishni o'zlarining asosiy vazifalari deb bilganlar. Shu sababdan ularni **gumanistlar** deb ataydilar. Yangi Uyg'onish yoki Gumanizm madaniyati namoyandalari insonni olamning markaziga qo'yib, uning yaratuvchilik dahosini tan olishga chaqirdilar.

Uyg'onish atamasi esa (fransuzcha "**Renessans**") yangi madaniyatning antik davr bilan aloqadorligini ko'rsatadi. Sharqqa salib yurishlari va undan keyingi Levant bilan savdo-madaniyat borasidagi doimiy aloqalar, italiyaliklarning qadimgi yunon qo'lyozmalari, antik sa'n'at va me'morchilik yodgorliklari bilan tanishishiga imkon beradi.

Bu davrda Italiyada **Florensiya** alohida o'rin tutadi. Savdodan kelgan daromad uni Yevropaning eng boy shaharlaridan biriga aylantiradi. Shahar hokimlari to'plangan boyliklar hisobidan me'morchilik obidalari bunyod ettirgan, haykaltaroshlik va rassomchilikni yuksaltirgan. Shu tariqa Florensiya XV asrda

Italiyaning yirik madaniyat markaziga aylanadi. Eng mashhur rassomlar, haykaltaroshlar, me'morlar Florensiyadan bo'lib, shahar-respublika hokimlari ularning barakali ijodi uchun sharoit yaratib berganlar.

Madaniyat markazlaridan yana biri **Venetsiya** edi. Shaharda XV asrdan kitob chop etish yuksaladi.

Ilk gumanizm. Ilk uyg'onish va gumanizmning Yevropadagi dastlabki vakili shoir **Franchesko Petrarka** (1304-1374) bo'lgan. O'zining lirik she'rlari to'plamlari: "**Qo'shiqlar kitobi**" va "**She'riy maktublar**" bilan shoir yangi Yevropa madaniyati yaratilishi asoschilaridan biri bo'ldi. Petrarka ijodida yolg'iz odamning ruhiy dunyosi birinchi marta shunchalik qimmatli deb e'tirof etilganki, u ijodning asosiy mavzusiga aylanishga loyiq bo'lib chiqadi.

▲ Kolyuchcho Salyutati

Uning do'stlari va davomchilari **Bokachcho** va **Salyutatilar** ijodi XV asr boshlarida Italiyada ilk gumanizm davrini yakunladi. Mashhur yozuvchi va shoir Jovanni Bokachcho (1313-1375) savdogar oilasida tug'ilgan. Neapolda va Florensiyada yashagan. U Dante va Petrarka ijodiga qiziqqan. Bokachcho lotin va italyan tilida ko'plab she'r va romanlar yozgan.

Kolyuchcho Salyutati (1331-1406) Florensiyada yashab yuqori davlat lavozimida ishlagan. O'zining ko'p sonli xatlari va nutqlarida Petrarka va Bokachchoning gumanistik g'oyalarini yanada rivojlantiradi. Salyutati yuksak g'oyali, o'qimishli kishini tarbiyalashda, ijtimoiy fanlar: filologiya, ritorika, tarix, pedagogika, etikaning o'ta muhim ekanligini ta'kidlagan.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. O'rta asr kishilarining dunyo haqidagi tasavvurlari qanday bo'lgan?
2. Sizningcha, nima sababdan o'rta asr kishilari uzoq yashamagan?
3. Bolalar maktablarda nimalarni o'rganishgan?
4. Universitetlar haqida eslab qolganlaringizni so'zlab bering.
5. Tajribaga asoslangan ilmning rivojlanishiga nima turtki beradi?

II. O'quvchilarning bilimlarini tizimlashtirish.

1. Me'morchilikdagi roman va gotika uslublari orasidagi farq nimada?
2. Rassomchilik va haykaltaroshlik san'atlari haqida so'zlab bering.
3. Gumanistlar kimlar?
4. Uyg'onish davri deganda nimani tushundingiz?
5. Uyg'onish madaniyati markazlari haqida so'zlab bering.

III. Guruh bilan ishlash.

Nega shaharlar uchun universitetga ega bo'lish faxr hisoblangan deb o'ylasiz.

IV. Xarita va atamalar bilan ishlash

“Magistr” va “bakalavr” so'zlarini farqini tushuntiring.

V. Ijodiy vazifalar

1. O'zbekistondagi universitetlar ro'yhatini tuzing va o'zingizga mos yo'nalishni tanlang
2. Ingliz faylasufi Frensis Bekon (1561-1626) "butun dunyoning ko'rinishi va holati" matbaa bilan birga yana ikkita buyuk ixtiro: kompas va porox bilan o'zgarganligini aytgan. Uning so'zlarini tushuntiring. Ixtirolarning o'zi "dunyoni o'zgartira oladimi"?

22-§. Rivojlangan o'rta asrlarda Osiyo davlatlari

Saljuqiylar davlati. O'rta Osiyoda **Saljuqbek** asos solgan sulola boshchiligidagi o'g'uz qabilalarining Old Osiyoga yirik harbiy yurishlari XI asrdan kuchayadi. Ichki ziddiyatlardan zaiflashgan Sharqiy Rim imperiyasi ko'chmanchi turk qabilalari hujumlariga qarshilik ko'rsata olmaydi. Vizantiyaning yollanma qo'shini esa 1071-yili Saljuqiylar sultoni **Alp Arslon** lashkari tomonidan **Mansikert jangida** tor-mor etiladi. Imperator **Roman IV Diogen** jangda halok bo'ladi. Bu mag'lubiyatdan so'ng vizantiyaliklar deyarli qarshilik ko'rsata olmaganidan ko'p sonli turkiy qabilalar Kichik Osiyoga yo'l oladi.

Saljuqiylar davlati - Yaqin va O'rta Sharq, qisman Movarounnahrda saljuqiylar sulolasi boshqargan davlat (1038-1308). Saljuqiylar davlatiga Saljuqning nevarasi Sulton To'g'rulbek asos solgan.

Ijtimoiy tuzim. O'g'uzlar bu paytda urug'-jamoachilikning inqirozi va yangi ijtimoiy munosabatlarning paydo bo'lishi bosqichida yashaganlar. XI asr oxirida Kichik Osiyoni deyarli to'liq bosib olgan o'g'uzlar o'zlarining qator amirliklarini tuzadilar. Amirliklar rasman Saljuqiylar sulolasi hukmini tan olsalar-da, amalda o'z mulklarini mustaqil boshqarganlar.

Ko'chmanchi turkiy qabilalarning o'troq hayotga o'tishi ayni shu paytdan boshlanadi. O'troqlashayotgan turklar o'lkaning tub aholisi kabi dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullana boshlashi kuzatiladi. Bu jarayonlar **XII-XIII** asrlarda Saljuqiylarda ham feodal davlatini uzil-kesil shakllanishiga olib keladi.

Mamlakatda shakllangan yirik yer egaligi va soliqlar tizimi Sharqdagi islom davlatlarinikidan deyarli farq qilmagan. Ahamiyatli jihati saljuqiylarda davlat yerlarining xususiy yerlarga nisbatan ko'p bo'lishida edi. Davlat yerlarining katta qismi **iqto'** tarzida harbiylar va amaldorlarga, xizmatlari evaziga in'om etilgan. Iqto' dastlab merosiy mulk bo'lmasdan, faqat xizmat muddati davomida foydalanish sharti bilan berilgan. Asta-sekin turkiy qabilalarning mahalliy aholi bilan aralashishi yangi etnos - **turk** xalqining shakllanishiga asos bo'ladi. Bu jarayon XIII asrning 20-30-yillarida kuchayadi. Lekin 1243-yilgi mo'g'ullar bosqini davlatning keyingi taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. XIV asr boshlariga kelib Kichik Osiyodagi Saljuqiylar davlati butunlay parchalanib ketadi.

Usmonlilar davlatining tashkil topishi. XIII asr o'rtalarida turkiy qabilalarning navbatdagi to'liqini mo'g'ullar hujumi ostida O'rta Osiyodan g'arbga ko'chib keldi. Ularning bir qismi zaiflashgan Vizantiya hali ham saljuqiylardan o'z mulkining qoldiqlarini himoya qilayotgan Kichik Osiyoga joylashdi. Bu qabilalardan biri, o'z rahbari Usmon nomidan kelib chiqib, Usmonlilar yoki Usmonli turklari nomi bilan mashhur bo'lgan.

Sulola asoschisi **Usmon** (1299- 1326) davrida qator yurishlar uyushtirilib, **Bursa** shahri va uning atroflari bosib olinadi. Uning o'g'li **O'rxon** Vizantiya shaharlari **Nikeya** va **Nikomediyalarni** olib, Qora dengiz sohiliga chiqadi. Dastlab beylikning boshqaruv tuzumi juda sodda bo'lgan. Xususan bey unvoni, Usmon va O'rxonga qabila boshliqlari yig'inida berilgan. Beylarning asosiy vazifasi esa turkiy qabilalar harbiy kuchlarini, qo'shni hududlarni istilo qilishini ta'minlash bo'lgan. Beylikning kuchayib borishi, uning boshqaruvida ham o'zgarishlarga olib keladi. Natijada, O'rxonning boshqaruvi paytida ilk bor **vazir** lavozimi ta'sis etiladi. Tanga pul zarb qilinib, davlat yerlari ma'muriy birliklarga bo'linadi. O'rxon harbiy islohot o'tkazib qo'shinni piyoda va otliq qismlarga ("**musallam**"), alohida harbiy birliklarga aylantiradi.

Usmonlilar davlati - *Kichik Osiyo, Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika, qisman Kavkaz va Qrimda usmonlilar sulolasi boshqargan davlat (1299-1922). Asoschisi - Usmon I.*

Bolqon yarim orolidagi istilolar. Usmoniylar istilosiga qadar Bolqon yarim orolida: **Vizantiya, Serbiya, Bolgariya, Bosniya** kabi yirik davlatlar mavjud edi.

Ammo, siyosiy tarqoqlik va ichki ziddiyatlar bu davlatlarni turklar istilosiga qarshi birlashuviga imkon bermaydi. Bolqondagi dastlabki bosqinlar 1353-1357-yillari bo'lgan. Uning asosiy qismini turklar keyingi o'ttiz yil davomida egallaydilar.

Turk sultoni **Boyazid** (1389-1402) bu janglarda o'zining tezkor g'alabalari bilan shuhrat qozonib - **Yildirim** (Shiddatli) nomini oladi. Sultonning **Konstantinopolni** qamal qilishi Yevropani sarosimaga solgan. Ayni paytda, **Amir Temurning** Boyazidga qarshi Kichik Osiyo yurishi boshlanadi. 1402-yilning yozida **Anqara** yaqinidagi jangda sohibqiron qo'shinlari Boyazid lashkarini yengadi. Bu voqea turklar tomonidan Konstantinopolning olinishiga yo'l qo'ymay, Vizantiyaning yana 50 yil yashashiga imkon yaratadi.

Konstantinopolning qulashi. Usmoniylar sultoni **Mexmet II** (1451- 1481) yuz minglik qo'shini bilan Konstantinopolni qamal qiladi.

1453-yilning mayida Konstantinopol turklar tomonidan olinadi. Vizantiyaning so'nggi imperatori jangda halok bo'ladi. Usmoniylar shaharni **Istanbul** deb nomlab, unga o'z poytaxtlarini ko'chiradi.

Usmoniy turklar qudrati yaxshi tashkil etilgan otliq va piyoda qo'shin, lashkarboshilik xususiyatlariga ega sultonlarning, hukmdorga sadoqatli yanicharlar piyoda qo'shinining bo'lishida edi.

Usmoniylar otliq qo'shinni kuchaytirishga alohida e'tibor qaratdilar. Qo'shinni har bir suvoriysiga daromad keltiradigan yer-mulk - **tumori** berilgan. Bu yerlar faqat turklarga va harbiylarga xizmatda bo'lgan paytida taqdim etilgan. Natijada otliq qo'shin soni 150 ming suvoriygacha yetgan.

Turklar tomonidan Konstantinopolni olinishi.
Zamonaviy rasm

Sulton Yevropadagi eng yaxshi piyoda qo'shinga ham ega edi. XIV asrning o'rtalaridan, asirga olingan eng sog'lom va baquvvat xristian bolalaridan, sultonning shaxsiy gvardiyasi jangchilari tarbiyalangan. Yillar o'tib bolalar o'z tilini va dinini unutib, sultonning sodiq yanicharlariga aylangan. Usmoniy turklar sultoni jangga hamisha o'zining sodiq yanicharlari bilan kirgan. Oilasi, boyligi, mol-mulki bo'lmagan yanicharlar sulton uchun jonini ham ayamagan. Ular janglaridagi g'alabalarga katta hissa qo'shganlar. Turk qo'shiniga shuhrat keltirgan lashkarboshi va jangchilarning aksari ko'pchiligi yanicharlardan chiqqan.

Yevropa va Osiyoni bog'lab turgan savdo yo'llari ustidan nazorat, Vizantiya poytaxti olinishi bilan turklar qo'lga o'tadi.

Keng istilochilik yurishlari **Usmoniylar imperiyasining** tashkil topishi bilan yakunlandi.

Mo'g'ullar davlati.

Ijtimoiy tuzum. Mo'g'ul qabilalari qadimdan Janubiy Sibir, Manjuriya va Mo'g'uliston hududlarida yashab kelgan. Ularning ko'pchiligi ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullangan, o'rmonda yashagan ayrim urug'lar ovchilik va baliqchilik bilan kun kechirgan.

Mo'g'ullarning ko'p sonli urug'-qabilalari XI-XII asrlarda ham urug'chilik tuzumi darajasida yashab, urug'-qabila boshliqlari o'tovi atrofida o'nlab, yuzlab oddiy jamoa a'zolarining ko'chma uylari joylashgan. Mo'g'ullarda qadimgi udumlar, xususan xun olish, diniy tasavvurlarida esa ajdodlar ruhiga sig'inish, shomonlik e'tiqodlari yaxshi saqlanib qolgan.

Shomonlik - *ibtidoiy diniy e'tiqod shakllaridan biri. Yovuz va ezgu ruhlarga, ularning inson hayotiga ta'sir ko'rsatishiga ishonish shomonlikning asosini tashkil etadi.*

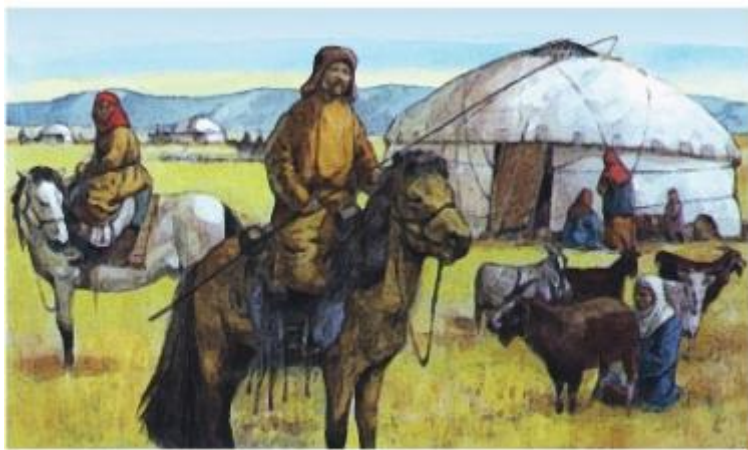
Lekin XII asrning ikkinchi yarmidan mo'g'ullar ijtimoiy munosabatlarida yangi xususiyat, mulkiy tabaqalanish kuchaya boshlaydi. Urug'chilik jamoalari alohida ko'chmanchi xo'jalik - ayllarga bo'linib, har bir ayl endilikda o'z xo'jaligi - chorvalarining egasiga aylanadi.

Urug'-qabilalarda boy xonadonlar, bo'lajak mo'g'ul zodagonlari shakllana boradi. Aksari urug' boshliqlari no'yonlar o'z urug'doshlaridan navkarlar olib harbiy bo'linmalar tuzadilar. Mulkiy tabaqalanish sharoitida hayotning o'zi ularni harbiy qabila ittifoqlari tuzishga majbur etadi. Ularni **xonlar** boshqargan. Kuchli qabila ittifoqlari o'zlariga tobe etilgan qo'shnilardan boj-to'lovlar olib turganlar.

Bu qabila ittifoqlari o'z yig'inlari, qurultoylarida eng muhim: urush, sulh, ittifoq tuzish, xonni saylash kabi masalalarni hal etardilar.

Mo'g'ullar qachon O'rta Osiyoga bostirib kirganlar?

▲ Ayl-mo'g'ullar xo'jaligi.

XII asr oxiri XIII asr boshlarida mo'g'ul urug' boshliqlari orasida ichki kurashlar avj oldi. Bu kurashlarda Temuchin ismli baxodir g'olib chiqib, 1204-1205 yillarda ko'chmanchi chorvador urug'larni siyosiy jixatdan birlashtirishga muvaffaq bo'ldi. 1206-yilda u Onon daryosining yuqori qismida qurultoy chaqirdi. Bu qurultoyda Temuchinga Chingizxon unvoni berildi, ya'ni kuchli, qattiq, shiddatli dengizdek xon ma'nosini bildirgan. Ana shu tariqa Temuchin ko'p sonli jangari qabilalar saltanatining kuchli xukmdoriga aylandi. Bu saltanat qudratining o'zagini Chingizxon yurgizgan qattiqqo'l va xuquqiy jixatdan asoslangan, markazlashgan siyosat tashkil etdi. Diniy va ijtimoiy faoliyatning barcha soxalarini o'z ichiga olgan bu xuquqiy siyosat 1206-yildagi qurultoyda qabul qilingan "Yaso" qonunida asoslab berilgan edi.

Mamlakatni markazlashtirish maqsadida Chingizxon **Qoraqurum** qal'asini o'z davlatining poytaxtiga aylantiradi.

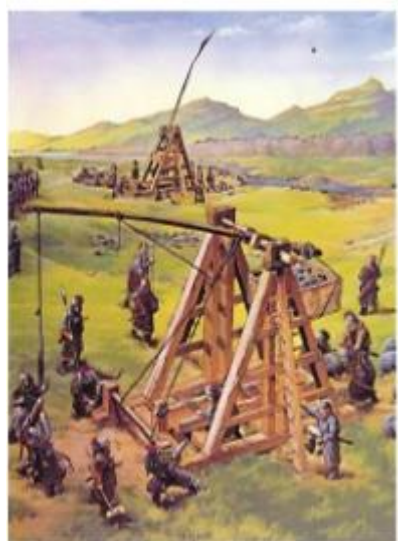
Mo'g'ullar qo'shinini kuchaytirishga katta e'tibor qaratilgan. Tinch paytda chorvachilik bilan shug'ullangan mo'g'ullar urush boshlanishi bilan o'nlik tizimdan iborat muntazam qo'shinga aylanar edi. Qo'shin yuzboshi, mingboshi, tumanboshilar tomonidan boshqarilgan. Talonchilik bosqinlari ko'chmanchilar

uchun asosiy mashg'ulotga aylana boradi. Ko'chmanchilar qo'shiniga qarshi urushga uzoq tayyorlanish zarurati ham bo'lmagan. Mo'g'ullar hayotining o'zi, har qanday vaqtda otni egarlab yo'lga tushishga mos edi. Mo'g'ullar ko'chma uy-o'tovlarda yashagan.

Harbiy yurishga tayyorlanganda yoki ko'chish paytida o'tovni o'matish uchun nari borsa bir soat, yig'ib yuk tuyasiga ortish uchun undan ham kam vaqt ketardi.

Mo'g'ullarning sevimli quroli kamon edi, jangchi raqibini yuzlab metr dan nishonga ola bilgan. Jangchilarning ko'pchiligi nayza va qilich bilan qurollangan. Har bir ko'chmanchining kundalik hayotida ham, jang paytida, albatta, arqoni bo'lishi lozim edi. Qo'shni mamlakatlarni istilo qilish jarayonida Chingizxon qo'shini devorni buzishda maxsus moslama - palaxmonlardan foydalanishni o'zlashtiradilar.

Ko'chmanchilar qo'shini odatda uchta qismga bo'lingan: markaz va ikki qanot. Jang boshlanganda, markaz yolg'ondan chekingan, dushman uni ta'qib eta boshlasa, qanotlardan hujumga uchrar, chekinayotganlar ham to'xtab, jangga kirishardi. Asosiy qo'shindan tashqari Chingizxon ixtiyorida "**keshik**" deb yuritilgan maxsus gvardiya ham tashkil etiladi. Keshik favqulodda holatlar uchun doimo jangovor holatda tutib turilar edi.

Palaxmon.

Jangni mohirona boshqarish, kucnli va intizomli otliq qo'shinining bo'lishi, qo'shni mamlakatlardagi siyosiy tarqoqlik mo'g'ullarga g'alaba keltirgan.

Chingizxon 1211-yildan Shimoliy Xitoyga qarshi urush boshlaydi. Mamlakatni batamom istilo qilinishi uning vorislari davrida tugatiladi.

Yettisuv va Sharqiy Turkistonga qarshi 1218-yili boshlangan bosqinlar, Xorazmshohlar davlatiga 1219-1221-yillarda yoyiladi. Afg'oniston, Sharqiy Eron egallanib, Kavkaz orqali 1223-yili Dashti Qipchoqqa chiqadi. Kalka daryosi bo'yida qipchoqlarning ittifoqchisi sifatida ularga yordamga kelgan ruslar qo'shini mag'lub etiladi.

1224-yilda Chingizxon zabt etilgan hududlarni o'z o'g'illari: **Jo'ji**, **Chig'atoy**, **O'qtoy** va **Tuliga** uluslarga bo'lib, taqsimlab beradi. O'qtoyni taxt vorisi etib tayinlaydi.

Ulus (*mo'g'ulcha–davlat, xalq, odamlar*) – *mo'g'ullar bosib olgan hududlarni Chingizxon farzandlariga bo'lib bergan mulklar. Keyinchalik uluslar mustaqil davlatlarga aylanib, hukmdorga nomigagina bo'ysunganlar.*

▲ Ko'chmanchilar qo'shini.

Oltin O'rda xonligi

Yangi bosqin. Mo'g'ullarning 1235-yilda bo'lib o'tgan qurultoyi Rus va Shimoliy Kavkaz yerlarini bosib olish haqida qaror chiqaradi. To'planadigan qo'shinga **Botuxon** yetakchilik qilishini e'lon qilinadi. Uluslardan o'nta askardan bittasining ajratilishi, Botuxonga yordamga Chingizxonning sarkardalaridan **Subutoy bahodirni** berilishiga kelishiladi. Botu va Subutoylar 1237-yilning kuzida rus yerlariga hujum boshlab, dastlab **Ryazanni** olishadi.

Vladimir knyaz Yuriy Vsevolodovich dushmanni qaytarishga harakat qildi. Ammo u 1238-yilda Sit daryosi bo'yida mo'g'ullar tomonidan mag'lubiyatga uchradi. 1239- yilda Botu yana Rossiyaga hujum qildi. Bu safar mo'g'ul qo'shini

Rossiyaning janubi va janubi-g'arbiy qismiga hujum qildi. 1240-yil dekabrda mo'g'ullar Kievni egallab olishdi.

Rusdagi siyosiy tarqoqlik mo'g'ullarga yetarlicha qarshilik ko'rsatish imkonini ham bermasdan 1238-1240-yillarda **Vladimir, Suzdal, Kiyev, Galich, Volin** va boshqa shaharlar bosib olinadi.

Lekin 1243-yili O'qtoyning vafot etishi munosabati bilan Botuxon Volgabo'yi dashtlariga qaytadi. Shu tariqa Botuxon istilo qilgan Volgabo'yi, Shimoliy Qora dengiz sohillari, Shimoliy Kavkaz, Moldaviya hududlarida rus yozma manbalarida **Oltin O'rda** nomini olgan **Jo'ji ulusi** shakllanadi.

Oltin O'rda, Jo'ji ulusi - XIII asrning 40-yillari boshida Jo'jixonning o'g'li Botuxon (1236-1255) tomonidan asos solingan davlat.

Boshqaruv tizimi. Oltin O'rdani Botuxon va uning avlodlari boshqargan. Muhim masalalarni hal etish uchun qurultoy chaqirilgan. Ijro hokimiyati boshlig'i **beklarbegi** bo'lib, devon ishlarini **vazir** boshqargan.

Rusda barcha knyazlar Oltin O'rdadan boshqaruv yorlig'i oladi. Vladimir knyazi **Yaroslav** ularning "ulug'i" deb tan olinadi. Istilo qilingan hududlar 10 ming suvoriy saflay oladigan tumanlarga bo'linadi.

Dastlab mo'g'ullar bo'ysundirgan hududlarda, o'zlarining an'anaviy boshqaruv tizimini joriy etadi. Bosib olingan dashtlar Botuning ukalariga berilib, ularning **suyurg'ol** mulkiga aylanadi. Suyurg'ol egalari xon qo'shiniga ma'lum belgilangan sondagi jangchilarni jo'natishdan tashqari, aholidan to'plangan soliqlarning bir qismini ham yuborgan.

Oltin O'rda XIV asrdan to'rt katta viloyatga bo'linib, ular **ulus** nomini oladi. Bu viloyatlar **ulusbegisi** qo'shin boshlig'i bo'lishidan tashqari, o'ziga tegishli hududdagi boshqaruvga oid barcha masalalarni ham hal etgan. Oltin O'rda qo'shinini beklarbegi boshqargan. U ko'chmanchilar zodagonlari yetakchisi hisoblanib, ba'zida xondan ham ko'proq mavqega erishgan. Bu holat ba'zi paytlarda qonli mojarolarga ham sabab bo'lgan.

Oltin O'rda xonligida davlat boshqaruvining taraqqiyoti amaldorlarni kuchayishiga olib keladi.

**Suyurg`ol** (*mo`g`ulcha – in`om, sovg`a*) – *hukmdor tomonidan davlat oldida alohida xizmat ko`rsatgan yirik amaldorlar yoki sarkardalarga berilgan mol-mulk, yer-suv. Suyurg`olga beriladigan mulk nasldan naslga meros bo`lib o`tgan.*

Soliqlar. Mo`g`ullar odamlarni o`nlik tizimiga bo`lish maqsadida aholini ro`yxatga olish tadbirini o`tkazadi. Bu tadbir XIII asrning o`rtalarida bo`lib, ro`yxatga olishning yakunida mamlakat aholisi «chiqim» deb nomlangan katta to`lovga tortiladi. Undan tashqari aholidan shoshilinch soliq – talab ham yig`ilgan. Xonga urush boshlash uchun mablag` zarur bo`lsa, rus knyazlariga talab yuborib, ayovsiz yig`ib olingan. Soliq va bojlarning to`lanishini maxsus tayinlangan mo`g`ul noiblari – bosqoqlar nazorat etishgan. Rus knyazlari Oltin O'rda qudratini to`g`ri anglab, bosqinchilar bilan tinch yashashga harakat qilishgan. Bu tadbir mavjud sharoitda knyazlar o`z xalqini saqlab qolishi, ularni qullikka olib ketmasligining yagona yo`li edi. Tinchlik siyosatini Vladimir knyazi Yaroslav boshlab, uning o`g`li Aleksandr Nevskiy davom ettirgan. Knyaz Aleksandr Oltin O'rdaga bir necha bor tashrif buyurgan. Mo`g`ulistonda ham bo`lib, mahalliy amaldorlarning hurmat-e'tiboriga sazovor bo'ladi. Bu tadbirlarning barchasi keyinchalik mo`g`ullar bosqoqlarni tasdiqlamasdan rus yerlaridan boj yig`ishni knyazlardan biriga topshirishiga olib keladi.

Tashqi siyosat masalalari bilan xon, uning yaqin maslahatchilari, shuningdek, beklarbegi shug'ullangan. Oltin O'rda uzoq vaqt Sharqiy Yevropaning eng kuchli davlati bo`lganidan ko`pgina mamlakatlar taqdiri unga bog`liq edi. Shu sababdan Yevropa qirollari. Rim papalari, Vizantiya imperatorlari va Turk sultonlari xon saroyi bilan do'stona munosabatda bo`lishga intilganlar.

Eronda mustaqil davlat tuzgan **Xuloku** va uning vorislari esa Oltin O'rda bilan Kavkazortiga egalik qilish masalasida raqobat qila boshlaydi. Bu ikki Mo`g`ul davlati qo`shinlari qator janglarda to`qnashib, goh u tomon, goh bu tomonning qo`li

baland kelgan. Bu janglardan birida 1266-yili Botuxonning ukasi Berkaxon ham halok bo'ladi. Xuluku ulusiga qarshi kurashda Oltin O'rda Misr sultonlari bilan ittifoq tuzadi.

▲ Oltin O'rda xaritasi(rus tilida).

Oltin O'rda lashkari Bolqon yarim oroli, Litva va Polshaga bosqinlar uyushtirardi. Ulardan maqsad istilo emas, qo'shni hududlarni talash va O'rdani boshqarayotgan zodagonlarni boyitishga qaratilgan edi.

XIV asrning birinchi yarmida Oltin O'rda davlati o'z qudratining cho'qqisiga erishadi. Bu jarayon **O'zbekxon** (1312-1342) va uning og'li Jonibek (1342-1357) nomi bilan bog'liqdir. Oltin O'rda qudratini mustahkamlagan omillardan biri islom dinining qabul qilinishi bo'ldi.

Mo'g'ullar imperiyasi asoschisi Chingizxon barcha diniy e'tiqodlarga birday munosabatda bo'lishni vasiyat qilgan edi. Uning avlodlari bu vasiyatni bajarishga harakat qilganlar. Oltin O'rda poytaxti Saroy shahrida turli diniy ibodatxonalar qurilgan. Ammo mo'g'ullarning ko'pchiligi majusiy-shomonlikka mansub bo'lib qolganlar.

O'zbekxon **1314-yilda** islomni davlat dini deb e'lon qiladi. Unga qarshilik ko'rsatmoqchi bo'lgan zodagonlar va hatto qarindoshlari shafqatsiz qirib tashlanadi.

O'zbekxon va Jonibek davrida Oltin O'rda shaharlari gullab yashnagan. Ular iqtisodiy va madaniy hayot markazlariga aylangan. Saroy va Yangi Saroylar dunyoning eng katta shaharlari qatorida bo'lgan.

Jonibekning vafotidan so'ng Oltin O'rda taxti uchun kurash boshlangan. Chekka o'lkalar mustaqillikka erisha boshlaydilar. XIV asrning oxirida **To'xtamishxon** uni o'n besh yilga yana birlashtiradi. Lekin davlat tarixining fojiali sahifalari aynan uning hukmdorligi bilan bog'liqdir. Bunga To'xtamishning Movarounnahr hukmdori Amir Temur bilan raqobati sabab bo'ladi. Amir Temur Jo'ji ulusiga qarshi uch marta yurish qiladi. Shimoliy Kavkazdagi 1395-yilgi To'xtamishning Amir Temurdan mag'lubiyati Saroy, Saroy Berka, Astraxan shaharlarini vayron etilishiga sabab bo'ladi. Shundan keyin savdo yo'llari janub tomonga siljiydi. Amir Temurning yurishlari Oltin O'rdani uzil-kesil zaiflashtiradi.

Oltin O'rda XV asrning birinchi yarmida qator xonliklarga bo'linib ketadi. Ulardan eng yiriklari **Qrim, Qozon, Sibir, Qozoq** xonliklari va **No'g'ay O'rdasi** bo'lgan.

Xitoy

Iqtisodiy taraqqiyot. IX asrda zodagonlarning qo'zg'olonlari to'lqini Xitoyni qamrab oldi. Soliqlarni ko'tarish va ularni undirishda suiiste'molliklar dehqonlarning qo'zg'olonlariga sabab bo'ldi. Tan sulolasidan so'ng **Sun sulolasi** (960-1279) deyarli butun mamlakatni birlashtirishga muvaffaq bo'ldi.

Sun davri Xitoyning gullagan davri bo'lsa-da, imperatorlar doimo tashqi tahdidlarni qaytarishga, dehqonlar va zodagonlar qo'zg'olonlarini bostirishga majbur bo'ldilar. Imperiya shimoliy qo'shnilariga **kumush** va ipakdan katta soliq to'lagan. **XII** asrda ko'chmanchilar mamlakatning butun shimolini egallab oldilar.

X asrdan suvni nisbatan baland joylarga chiqaruvchi moslamalardan keng foydalana boshlandi. Chig'irdan foydalanish ekin maydonlarini ko'paytirish imkonini beradi.

Rivojlangan o'rta asrlarda Xitoyda imperator, harbiy zodagonlar, amaldorlarga qarashli davlat yerlari kamayib, zamindorlarning xususiy yerlari

tobora ko'payib boradi. Xususiylar, shuningdek, yangi o'zlashtirilayotgan qo'riqlar va tog'oldi hududlari hisobiga ham kengayib borgan. Yirik mulkdorlar yerlarini ko'payishiga kambag'allarning qarzlari evaziga yerlarini tortib olinishi ham xizmat qilgan. Shu tariqa XI asr boshlarida ekin maydonlarining yarmi yirik zamindorlar qo'liga o'tadi. Bu yerlarda asosan ijarachi dehqonlar ishlaganlar.

Xitoyda erkin dehqonlarning aksari qismida 30-40 mu yer bo'lib, davlat bu tabaqani qo'llashga intilgan. Xitoy dehqonlari o'zlari yetishtirgan mahsulotlaridan davlatga har yili ikki marta soliq to'laganlar. Yer solig'i sholi yoki bug'doy bilan to'lansa, pilla boqqan xonadonlar soliqni gazlama bilan ham to'laganlar.

Shaharlar va hunarmandchilik. **Kayfin, Chendu va Uchan** shaharlari Xitoyning yirik savdo va hunarmandchilik markazlari edi. Xitoy savdosida suv yo'llari alohida ahamiyat kasb etgan. Ko'pchilik shaharlar dengiz yoki daryo bo'ylarida, suv va quruqlikdagi savdo yo'llari kesishgan joylarda vujudga kelgan.

Shaharlarning o'sishi hunarmandchilikning jadal rivojlanishini ta'minlaydi. Xitoyda ayniqsa hunarmandchilikning an'anaviy turlari: kulolchilik, chinni buyumlar ishlab chiqarish taraqqiy etadi. Xitoy shaharlarida ko'plab do'kon va ustaxonalar joylashgan edi.

Xitoyning janubiy viloyatlarida hunarmand-to'quvchilar shoyi gazlamalarning o'nlab xillarini tayyorlaganlar. Ipakdan shoyi so'zana - **panno** to'qish XII asrda ixtiro qilinib keng tarqaladi. Xitoyda paxtachilik ham tobora keng yoyilib, XIV asrdan undan gazlama tayyorlash ham rivojlana boradi.

Osiyo paxtasining vatani Hindistondir. Undan paxta O'rta Osiyoga kiritilgan. Xitoyga paxta urug'ini dastlab, yurtimiz savdogarlari olib borishgan.

Xitoyda ayniqsa hunarmandchilikning an'anaviy turlari kulolchilik, chinni buyumlar ishlab chiqarish taraqqiy etadi. Xitoy shaharlarida ko'plab do'kon va ustaxonalar joylashgan edi.

Sex a'zosi bo'lish Xitoy hunarmandlari uchun majburiy edi. Yevropadagi kabi undagi sexlar ham xalfa, shogirdlar sonini, ularning ish sharoitini, tayyor hunarmandchilik buyumlarini sotishni, hunar sirlarini saqlashni nazorat qilgan.

Mo'g'ullar istilosi. Dastlab Xitoyning shimolida tuzilgan mo'g'ullar davlati **Xubilay xonligi** davrida (1259-1294) o'z ta'sirini mamlakatning markaziy va janubiy hududlariga ham o'tkazadi. Xitoy 1279-yili to'liq bo'ysundirilib, yangi mo'g'ullar sulolasi **Yuan** (1279-1368) nomini oladi. Mo'g'ullar Xitoydagi yerlarini, unda yashaydigan dehqonlari bilan birga bo'lib olishadi. Ammo dehqonchilikda xo'jalik yuritish usullari va soliqlar avvalgicha qoladi.

Mo'g'ullar davrida to'lovlarning oshib borishi faqat dehqonlar va hunarmandlarni emas, hatto savdogarlarni ham xonavayron qiladi. Hukumat to'xtovsiz o'sib borayotgan xarajatlarni qoplash uchun qo'shimcha qog'oz pul chiqara boshlaydi. Bu esa pulning qadrsizlanishiga, mahsulot va hunarmandchilik buyumlarining qimmatlashishiga sabab bo'ladi.

Xubilay mamlakatni boshqarishning xitoycha usulini qo'llasa-da, mahalliy amaldorlar xizmatidan voz kechadi. Davlat amaldorlari orasida turli xalq vakillarini uchratish mumkin edi. Xususan, venetsiyalik sayyoh va savdogar Marko Polo Xubilayxon saroyida yuksak lavozimni egallagan.

Min sulolasi boshqaruvi. XIV asr o'rtalarida Xitoyda mo'g'ullar hukmronligiga qarshi kuchli xalq qo'zg'oloni boshlandi. Qo'zg'olonchilar qo'llariga qizil bog'ich taqib yurishgan, ularning mo'g'ullarga qarshi kurashi "qizil qo'shinlar" qo'zg'oloni deb atalgan. Qo'zg'olonchilar asosan dehqonlar iborat edi. 1351-yili boshlangan dehqonlar qo'zg'oloni tez orada butun mamlakatni qamrab oladi. Qo'zg'olonga rohib **Chju Yuan-Chjan** boshchilik qiladi. 1368-yili mo'g'ullardan ozod bo'lgan Xitoyda Yuan Chjan asos solgan **Min** imperiyasi faoliyati boshlanadi. Min so'zi "Nur" degan ma'noni bildiradi.

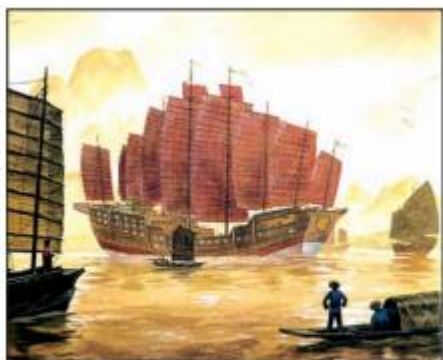
1368-yil Xitoyda qo'zg'olon natijasida Yuan sulolasi ag'darilib, Min sulolasi (1368-1644) hokimiyatga keldi.

Min sulolasining birinchi imperatori Chju Yuan-Chjan dehqonchilik va soliq tizimida islohotlarni boshladi. Dehqonlar bo'sh yerlarga ko'chirila boshlandi,

qat'iy soliq to'lovi joriy etildi, kam ta'minlangan xonadonlarga imtiyozlar berildi. Yan shahzodasi Chju Di 1403-yilda imperator Yun-Li nomi bilan taxtga o'tirdi va Xitoyda 22 yil hukmronlik qildi. Uning davrida Min sulolasi mustahkamlandi.

Xitoy XV asrda. Mamlakatda yirik zamindorlar hokimiyati mustahkamlanishi bilan mo'g'ullar bosqini asoratlarini tugatish uchun dehqonlar, hunarmandlar va savdogarlarga berilgan imtiyoz hamda yengilliklar bekor qilinadi. Dehqonlarga bo'lib berilgan davlat yerlari tortib olinib, hunarmand va savdogarlardan olinadigan soliqlar ko'paytiriladi.

XV asrning boshlaridan Min sulolasining Amir Temur saltanati bilan

▲ Chjan Xening kemasi. Tiklangan

munosabatlari buziladi. Faqat Amir Temurning qo'qqisidan vafot etishi Xitoyga qarshi yurishning amalga oshmasligiga sabab bo'ladi, bu esa Xitoyga 1406-yili Vyetnamni, keyinchalik Mo'g'ulistonni istilo qilishiga yo' ochadi.

Mamlakatning iqtisodiy yuksalishi **Chjan Xe** boshchiligidagi harbiy dengiz floti faoliyatida namoyon bo'ladi. Tarkibida 62 ta kema, 30 ming

jangchisi bo'lgan harbiy ekspeditsiya 1405-1433-yillari, Zond arxipelagi, Shri Lanka va Hindistonga 7 marta yurishlar tashkil qiladi. Uning kemalari Ormuz (Fors) ko'rfazi va Sharqiy Afrika sohillariga qadar suzib borgan. Musulmon bo'lgan Chjan Xe Makkani ziyorat qiladi. Bu ekspeditsiyalar Xitoyning mavqeini oshirib, tashqi savdoni kengaytirish imkonini beradi. Xitoy imperatorlari 1415-1420-yillari Samarqandga **Ulug'bek** saroyiga ham elchilar yuboradi. Lekin Temuriylar davlati mavqeyi balandligidan unga Xitoyning tazyiqi ta'sir eta olmaydi. XV asrning o'rtalaridan iqtisodiy inqirozning boshlanishi Xitoyning ichki taraqqiyoti va tashqi siyosatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yaponiya

Ijtimoiy munosabatlar. VII asrda mamlakat «**Nippon**» deb atala boshlandi. Bu soʻz yapon tilida «koʻtarilish zinopoyasi» degan maʼnoni anglatadi. Yaponiyada mulkchilik munosabatlari XI-XII asrlarda uzil-kesil shakllanadi. Bu paytga kelib yer egalari mulklari - syoenlar vujudga keladi. Bunday yerlar merosiy boʻlib syoenlar barcha soliqlardan ozod etilgan. Zamindorlar oʻz yerlarini kambagʻal dehqonlarga ijaraga berishgan. Yaponiyada yirik yer egalari maʼlum toifalarga boʻlingan. Ulardan eng nufuzlilari - **xanke** deb nomlangan. Ularning vassallari **ryokalar** boʻlgan. Harbiy boʻlinmalar jangchilari esa - **samuraylar** deb nomlangan.

Oʻrta asrlarda Yaponiyadagi samuraylar barcha aholining 10% ni tashkil qilgan. Angliya va Fransiya ritssarlar umumiy aholining atigi 1-2% ni tashkil qilgan. Tashqi koʻrinishida samuraylar ham ritssarlarga oʻxshardi. Ammo ularning qurollari boshqacha edi. Odatda samuray ikkita qilich bilan qurollangan: katta (ikki qoʻl bilan jang qilingan) va kichik (xanjarga oʻxshash) boʻlgan.

▲ Minomoto - birinchi syogun . XII asr.

Mamlakatning siyosiy tuzumi. Yaponiyada boshqa mamlakatlardan farq qiladigan siyosiy tuzum shakllanadi. Mamlakatni XII asrdan **mikado** - imperator boshqargan. U mamlakatdagi barcha yerlarning egasi hisoblangan. Zodagonlar esa uning amaldorlari va noiblariga aylangan. Viloyat noiblarining mustaqil

boshqarishga intilishi esa aksari holatlarda mamlakatni siyosiy tarqoqlikka olib kelgan. Imperator hokimiyati zaiflasha borib ko'p o'tmay real hokimiyat mamlakatdagi eng kuchli mulkdor, harbiy qo'mondon - **syogun** qo'lga o'tadi. Dastlab syogunlik XII asr oxiridan mahalliy mulkdorlardan biri **Minamoto** tomonidan o'rnatilgan. U samuraylardan tuzilgan qo'shini bilan raqiblarini yengib, imperator poytaxti Kioto'ni qo'lga kiritadi. **Minamoto** davlatni o'zining Kamakuradagi qal'a - saroyidan turib boshqaradi. Shu tariqa Yaponiyada qo'sh hokimiyatchilik paydo bo'ladi. Mamlakatda dehqonlarning ahvoli nihoyatda og'ir edi. Soliqlarning ko'payib borishi xalqni ayniqsa qiynagan. Manbalarda yozilishicha, XIV-XV asrlarda yapon qishloqlarida ocharchiliklar tez-tez takrorlanib turgan. Ocharchilik ko'pincha turli yuqumli kasalliklar epidemiyasining tarqalishi va ko'plab kishilarning halok bo'lishi bilan tugar edi.

Yaponiya shaharlari taraqqiyoti. Yaponiyada o'rta asrlarda shaharlar o'sib, ularda hunarmandchilik va savdo rivojlangan. Yaponlar xitoyliklardan shoyi ipak, metallar, lak ishlab chiqarishni o'zlashtirib olganlar. Mamlakatda qadim zamonlardan temir, mis, oltin va kumush qazib olingan. Yapon ustalari bu ma'danlardan ajoyib qurollar tayyorlaganlar. Qurolsozlar yasagan qilichlar o'zining sifati bilan shuhrat qozongan. Manbalarda yozilishicha, 1483-yili savdogarlar chet mamlakatlarga 67 ming dona qilich olib ketganlar. Yapon chinnisi, yelpig'ichlari, suyakdan, qimmatbaho toshlardan yasali laklangan san'at buyumlari, paxtadan va ipakdan to'qilgan gazlamalari ham xorijda yuqori baholangan. Yaponlar, Koreya, Xitoy, Vyetnam, Tailand, Filippin bilan qizg'in savdo olib borganlar. Mamlakatda - **Sakai, Xyogo, Xakata, Nagasaki** kabi yirik, aholi zich yashaydigan port shaharlari bor edi.

Samuraylar (yaponcha *samurau* - xizmat qilmoq) - o'rta asrlarda Yaponiyada zodagonlar, mayda dvoryanlarning harbiy tabaqasi. Minamoto sulolasi davrida (1192-1333) alohida tabaqa bo'lib ko'zga ko'ringan, syogun (harbiy zodagon hukmdor)lardan kelib chiqqan. Tokugava sulolasi vaqtida (1603-1867) esa, batamom tabaqa sifatida shakllangan.

Koreya

«Tonggi tarovat» mamlakati. M.av. I mingyillik oxirlariga kelib koreyaliklarda temirdan yasalgan mehnat va jangovar qurollar tez tarqaladi. Bu jarayon mamlakatda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, ishlab chiqarish xo'jaligining taraqqiy etishi, xususiy mulk, mulkiy tengsizlik va tabaqaviy jamiyat paydo bo'lishiga olib kelgan. Shu munosabat bilan Koreyada m.av. III asrda ilk bor Choson davlati tashkil topadi. Choson davlatining yerlari Lyaodun yarimoroli va hozirgi shimoliy Koreyani o'z ichiga olar edi. Choson (koreyscha, «Tonggi tarovat») ilk koreys davlatidir. Mazkur davlatning asoschisi afsonaviy Tangun hisoblanadi. Tangun Pxenyanda Choson qirolligiga asos solgan. Koreyslar Tangun davrini koreys xalqining tashkil topish davri deb hisoblashadi. O'zaro kurashlar va xitoyliklar bilan bo'lgan janglar mil. avv. I asrda Qadimgi Chosonni uch qirollikka bo'linib ketishiga olib keldi.

M.av. I asrga kelib Shimoliy Koreya hududida qabilalar ittifoqidagi kichik davlatlar: chunonchi shimoliy-g'arbda kochur qabilasi, janubda esa xan qabilasi atrofida birlashadilar. Koguryo qabilalarining ittifoqi natijasida Koguryo davlati tashkil topib, unga Koreya yarimorolining shimoli va Janubiy Manchjuriya kirar edi. Ikki Xan qabilasi o'rnida esa Silla davlati, uchinchi o'rnida Pekche davlati vujudga kelgan.

Uch qirollik davri. Bular orasida Koguryo davlati birmuncha kuchli bo'lib, hukmdorlarini **van** deb ulug'lashar edi. Bu davlat uzoq yillar davomida Xitoyning Xan davlati bilan kurash olib borib, mamlakat mustaqil bo'lishiga erishdi. Qadimgi Koreya jamiyati ishlab chiqarish tarmoqlarining rivojlanishi oqibatida tabaqalarga bo'lingan bo'lib, monarxlar boshchiligidagi zodagonlar aholining yuqori tabaqasini tashkil etar edi. Aholining katta qismi va qullar esa quyi tabaqaga mansub bo'lgan. Qullar soni harbiy asirlar, jinoyatchilar va sotib olingan kishilar hisobiga ko'paytirilardi. Qullarni Xitoyga olib borib sotishgani haqida ma'lumotlar bor. Koreyadagi davlatlarda qul mehnatidan keng foydalanmaganlar, balki ular ko'proq

uy xo'jaligida ishlatilgan. Koreyada huquqiy jihatdan ozod, lekin iqtisodiy jihatdan davlatga qaram aholi mamlakatda ko'pchilikni tashkil etgan. Ular yuqori tabaqa vakillari manfaatlari va dabdabali hayoti uchun xizmat qilgan. Dastlab Koreyada harbiy demokratiya tizimini boshqaruvda hukm surgan. Milodiy I-II asrlarda esa Koreyada harbiy demokratiya asoslari bartaraf qilinib, jamiyatni monarxlar boshqargan. Ular o'n ikki rang darajadan iborat harbiy xizmatchilarga tayanib ish ko'rganlar. Koguryo davlati harbiy xususiyatga ega bo'lgan. Mazkur davrda Koreya yarimorolidagi uchta davlat o'rtasida hukmronlikni qo'lga kiritish va saqlab qolish uchun qonli janglar ham bo'lib turgan. Bu davrda yuqori sinf-tabaqa vakillari manfaatlarini himoya va muhofaza qiluvchi qonunlar joriy etiladi. III asrlarda Koguryo Koreya yarimorolidagi eng kuchli davlatga aylangan.

Keyinchalik Koguryo o'rniga Parxe davlatiga asos solinadi. Parxe qirolligi IX asrning birinchi yarmida qudratli davlatga aylangan. Qirollik Yaponiya bilan elchilik aloqalarini o'rnatadi. X asrda ko'chmanchi kidanlar zarbasidan so'ng davlat parchalanib ketadi.

Pekche davlati. Koreya yarimorolining janubiy qismida III–IV asrlarda **Pekche** davlati vujudga keladi. Pekche qirolligi IV asrda markazlashgan davlatga aylanadi. Ilk budda tasvirlari Yaponiyaga ayni Pekche qirolligi davridan yetib boradi. O'rta asrlarda pekchelik tabib, hunarmand va olimlar hozirgi Yaponiyaning ijtimoiy va madaniy hayoti asoslari shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Hattoki, pekchelik olim Van In Yaponiya taxt vorisi bo'lgan shahzodaga ustozlik qilgan. Pekche sulolasi hukmdorlari orqali Koreyaga xitoy yozuv va iyerogliflari hamda buddizm kirib keladi.

Silla qirolligi. Silla qirolligi Koreya yarimorolining janubi-sharqida joylashgan. Dastlab Uch qirollik ichida Silla qirolligi eng zaifi va kam taraqqiy etgani edi. Silla qirolligi 668-yilda Xitoydagi Tan sulolasi bilan ittifoq tuzib, Koreya yarimorolini o'z hokimiyati ostida birlashtirdi. Lekin Koreya Xitoyga boj-yasoq to'lab turgan. Mamlakatning birlashuvi Koreyada yer egaligi munosabatlarining uzil-kesil shakllanishida katta ahamiyat kasb etadi. O'zaro urushlarga chek qo'yilishi, qo'shni davlatlar bilan tinchlik o'rnatilishi mamlakatda

ishlab chiqarish kuchlari rivojiga yo‘l ochadi. VIII asr o‘rtalarida Silla qirolligining oltin davri boshlandi. Ushbu davrda davlat o‘z taraqqiyoti va qudratining cho‘qqisiga erishadi.

Koryo qirolligi. Lashkarboshi Van Gon tomonidan Koryo sulolasi (918–

▲ Uch qirollik davri.

1392)ga asos solingan. Ushbu davlat poytaxti Sonak shahri (hozirgi Shimoliy Koreyadagi Keson) bo‘lgan. Koreya nomi Koryo nomidan kelib chiqqan. Van Gon o‘z oldiga Koguryo qirolligining shimoli-sharqiy Xitoyda yo‘qotgan hududlarini qaytarib olish vazifasini qo‘yadi. Biroq ushbu vazifa amalga oshirilmay qoladi. Keyingi yillarda Koryo qirolligi o‘zaro kurashlardan zaiflashib qoladi. Bundan foydalangan mo‘g‘ullar 1231-yilda Koryo qirolligini bosib oladi va 1368-yilgacha o‘z qo‘l ostida tutib turadi.

Choson qirolligi. Koryo qirolligi Xitoy istilochilarini mamlakat hududidan haydab chiqargach, Koryo harbiy sarkardalaridan biri Li Son Ge 1392-yilda so‘nggi Koryo hukmdorini taxtdan chetlatib, yangi Li sulolasiga asos soladi. Uning davrida mamlakat yana Choson nomini oladi. Davlat poytaxti Kegyondan Xanson (hozirgi Seul)ga ko‘chiriladi. Choson qirolligi XV asr o‘rtalarida iqtisodiy va madaniy jihatdan yuksaladi.

Hindiston

Dehli sultonligining tashkil topishi. Hindistonning shimoliy hududlariga turk va afg‘on qabilalarining hujumlari va joylashuvi XI-XII asrlarda ayniqsa kuchaygan. Musulmonlar bosib olgan viloyatlarda 1206-yili poytaxti Dehli bo‘lgan sultonlik vujudga keladi. Dehli sultonligining ilk hukmdori Qutbiddin Oyboqning qo‘shini asosini turkiy qabilalardan tuzilgan suvoriylar tashkil qilgan. Sulton viloyatlar noibligiga harbiylar, qo‘shin boshliqlarini tayinlagan.

1206-yili Dehli sultonligi (1206-1526) tashkil topadi. Hindistonni istilo qilish davomida mahalliy mulkdorlarning ma'lum qismi yakson qilinsa, boshqalari yer-mulklarini tashlab mamlakatdan chiqib ketadilar. Yirik zamindorlarning yana bir qismi esa sulton hokimiyatini tan olib, uning xizmatiga o'tadilar. Sulton ularning ko'magida mahalliy aholidan soliqlar yig'gan, xalqni itoatda tutishda ham zamindorlar yordamiga tayangan. XII-XIII asrlar davomida Dehli sultonligining barcha hududlarida musulmonlar hokimiyati uzil-kesil o'rnatiladi. Sulton Qutbiddin Oyboqning vafotidan so'ng taxtga **Shamsiddin Eltutmish** (1211-1236) keladi. Uning boshqaruvi paytida Panjob, Sind va Bengaliyalar bo'ysundiriladi.

Yer egaligi. Dehli sultonligida barcha yerlar hukmdorni hisoblangan. Mamlakatda yer egaligining asosiy turi **iqto'** hisoblangan. Viloyat noiblari to'plangan soliqlarning 10-20% ini o'ziga qoldirishi, evaziga zarur bo'lganda sultonga o'z qo'shinini berishi lozim edi. Yer egaligining yana bir turi - **xolisa** deb nomlangan. **Xolisa** davlat ixtiyoridagi yerlar bo'lib, undan olinadigan soliqlar xazinaga tushib, davlat xarajatlari va maxsus qo'shinni ta'minlash uchun ishlatilgan.

Yer-mulklarning ma'lum qismi mahalliy hind feodallari - zamindorlarga tegishli edi. Dehli sultonligida **vaqf** yerlari va sulton hadya etgan yerlar ham bo'lgan.

Dehli sultonligi XIV-XV asrlarda. Eltutmishning vafotidan so'ng mamlakatda taxt uchun kurash kuchayib ketadi.

Bu urushlarda g'olib chiqqan va taxtni egallagan **Alouddin Xiljiy** islohotlar o'tkazib, davlat xazinasini daromadlarini oshiradi. Kuchli qo'shin tuzib, o'zboshimcha feodallarni bo'ysundiradi.

Bu davlatni vaqtinchalik bo'lsa-da o'zining avvalgi qudratini tiklashiga yordam beradi. Dehli sultonligining kuchli va intizomli qo'shini bo'lishi shimoldan mo'g'ullar hujumlarini qaytarish imkonini beradi.

Xiljiyning o'g'li **Muhammad Tug'luq** 1325-yili taxtga keladi. U o'z hukmdorligini otasi paytida mustaqillik yo'lini tutgan knyazliklarni bo'ysundirishdan boshlaydi. O'zini "**Iskandar Zulqarnaynning davomchisi**" deb

nomlagan sulton davrida Hindiston yarim oroli to'liq birlashtirildi. Sultonning soliq islohoti yuz bergan qurg'oqchilik tufayli muvaffaqiyatsiz tugaydi.

Tug'luqning oltin va kumush pullar bilan teng muomalada bolishi mo'ljallangan mis tangalarini zarb qildirishi uni ko'p o'tmay qadrsizlanib ketishga, har ikki islohotni natijasiz tugashiga olib keladi.

Keyingi hukmdor **Feruzshoh Tug'luq** davrida soliqlar kamaytirilib, davlat yerlari dehqonlarga ijaraga bo'lib beriladi. Uning boshqaruvi paytida qishloq xo'jaligi, hunarmandchilikning yuksalishi oqilona boshqaruvi sultonga xalq homiysi sifatida shuhrat keltiradi. Ammo mamlakatda XIV asrda boshlangan siyosiy tarqoqlik davrida, ayrim knyazlarning mustaqillikka intilish jarayoni kuchayib boradi.

Dehlining keyingi sultoni **Mahmud** 1398- 1399-yillar Amir Temur qo'shinlariga qarshi kurashadi. Lekin tajribali sarkarda **Mahmud** qo'shinlarini yengib, Dehlini zabt qiladi. Sohibqiron Samarqandga ko'plab hind hunarmandlari, me'morlarini olib qaytgan.

Shundan so'ng Hindiston mayda knyazliklarga bolinib ketadi. Oradan o'n yilcha o'tib **Sayyidlar sulolasi** (1414-1451) taxtga keladi. Sayyidlar sulolasini afg'on qabilalari sardori **Bahlul Lo'diy** (1451 - 1489) taxtdan tushiradi. Uning nabirasi Ibrohim Lo'diy **Zahiriddin Boburga** qarshi kurashadi.

Bahlul Lo'diy (XV asr) – Hindistondagi Dehli sultonligi hukmdori (1451-1489). Lo'diy¹lar sulolasi asoschisi. Uning davrida sultonlik yanada tanazzulga yuz tutgan, markaziy hokimiyat zaiflashgan, ichki nizolar kuchaygan. Mo'lton, Janpur, Gvaliorda janglar olib borib, Janpur va Gvalior viloyatlarini sultonlikka qo'shib olgan.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Usmonlilar davlati qachon tashkil topgan?
2. Turklarning Bolqon yarimorolidagi istilolarini gapirib bering.

3. Vizantiya imperiyasining qulashi sabablarini ko'rsating.
4. Usmonlilar davlati qudrati omillarini aytib bering
5. Mo'g'ul qabilalari yashagan hududlarni yozuvsiz xaritaga tushiring.
6. Mo'g'ullarning mashg'ulotlari nimalardan iborat bo'lgan?
7. Chingizxon davlati qay tariqa vujudga kelgan?
8. Mo'g'ullar qo'shinining tuzilishini so'zlab bering.
9. Oltin O'rda qanday tashqi siyosat yuritgan?
10. Oltin O'rda xonligining Amir Temurdan mag'lubiyatga uchrashi qanday oqibatlarga olib keldi?

II. O'quvchilarning bilimlarini tizimlashtirish.

1. Mamlakat xo'jaligi yuksalishining sababi nimalardan iborat edi?
2. Xitoyni mo'g'ullar istilo qilishi va Yuan sulolasining boshqaruvi qanday amalga oshirilgan?
3. Min sulolasining boshqaruvi qanday bo'lgan?
4. Chjan Xe kim va uning faoliyati haqida gapirib bering.
5. Yaponiyada XI–XII asrlarda yangi tuzum qanday shakllanib bordi?
6. Yaponiya boshqaruv tizimi boshqa Osiyo mamlakatlaridan nimalari bilan farq qilgan?
7. Syogun unvonining ma'nosini ayting.
8. Yaponiya shaharlari qanday rivojlangan?
9. Qadimgi Choson qirolligi qanday qirolliklarga bo'linib ketgan?
10. Uch qirollik davri haqida nimalarni eslab qoldingiz?
11. Koryo qirolligiga kim tomonidan asos solingan?
12. Koreya qirolliklari haqida gapirib bering.
13. Dehli sultonligi qachon va kim tomonidan tuziladi?
14. Hindistonda yer egaligining qanday turlari mavjud bo'lganini aytib bering.
15. Dehli sultonligida XIV asrda qanday islohotlar o'tkazildi?

III. Guruh bilan ishlash.

Oltin O'rdaning boshqaruv tizimida Chig'atoy ulusiniki bilan qanday o'xshashlik va farqlar borligini tahlil qiling.

IV. Xarita va atamalar bilan ishlash

Oltin O'rda xonligida qanday soliq va majburiyatlar joriy etilgan?

V. Ijodiy vazifalar

Sohibqiron Amir Temurning Hindistonga yurishini eslang va so'zlab bering.

23-§. O'rta asrlarda Amerika va Afrika davlatlari

Xo'jalik taraqqiyoti. Olimlarning fikricha, Amerika qit'asiga dastlabki odamlar Shimoliy Osiyodan hozirgi Bering bo'g'ozi orqali buyuk muzlik davrida, bundan 40 ming yil avval o'ta boshlagan va bu jarayon uzoq davom etgan. Natijada bu yerlarga yevropaliklar kelguniga qadar ham ko'p sonli qabila va elatlar shakllangan.

Bu qabilalarning asosiy qismi ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullangan. Ammo Markaziy va Janubiy Amerikaning tog' va tog'oldi hududlarida dehqonchilik xo'jaligi vujudga kelib, keng taraqqiy etgan. Bu hududlarda **kechua, mayya, astek, olmek va toltek**lar yashagan. Ular tosh boltalar bilan o'rmondagi daraxtlarni kesib, shox-shabbalarini yondirib, kulidan o'g'it sifatida foydalanishgan. Bu yerlarda yevropaliklarga ma'lum bo'lmagan makkajo'xori, kartoshka, kungaboqar, pomidor, kakao, tamaki ekinlari o'stirilgan.

Keyinchalik Yevropa tillariga "pomidor", "shokolad", "kakao" so'zlari hindular tillaridan kirib kelgan.

Amerikaning birinchi aholisi ovchilar va termachilar edi. Ko'pgina hindu qabilalari uchun ovchilik va termachilik har doim asosiy mashg'ulot bo'lib kelgan. Biroq, ayrim xalqlar nafaqat dehqonchilikni o'zlashtirdilar, balki shaharlar qurdilar, yozuv va yuksak madaniyat yaratdilar.

Amerikaning katta qismida xonakilashtirilgan hayvonlar bo'lmagan. Ot, sigir, qo'y va echkilar qit'aga keyinchalik Yevropadan olib kelingan. Ular uy hayvonlaridan shimolda itni, janubda tuyasimon– lamani boqishgan. Parrandalardan kurka va o'rdak saqlangan.

Temir, omoch, g'ildirak, o'tochar qurollarni amerikalik hindular bilishmagan. Ularning mehnat va ov qurollari: tosh, jez va yog'ochdan yasalgan. Aholining katta qismi urug'chilik jamoasida yashagan. Faqat dehqonchilik bilan shug'ullangan mayya, astek va kechualar o'zlarining davlatlarini barpo qilganlar.

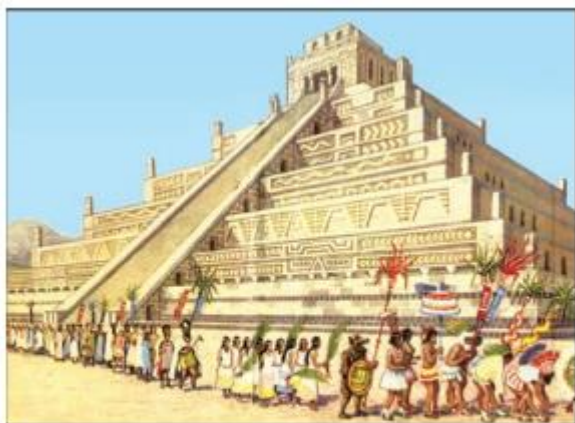

O'rta asrlarda mayya, astek va kechualar o'z davlatlarini barpo qilganlar.

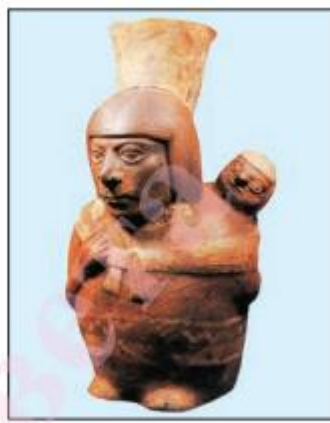
Mayyalar davlati. Markaziy Amerikaning Yukatan yarimorolida (hozirgi Meksika) qadimdan mayya xalqlari yashab kelgan. Milodiy I ming yillikda mayyalarda shahar-davlatlar vujudga keladi. Ularning har birini «**buyuk kishi**» – hukmdor boshqarib, uning hokimiyati merosiy bo'lgan.

Asteklar davlati. Markaziy Amerikaning hozirgi Meksika hududida joylashgan. Bu yerlarga shimoldan kelgan asteklar katta ko'l o'rtasidagi orollarda XII asrda Tenochtitlan shahriga asos soladilar, ular sun'iy to'g'onlar bunyod etishgan, ibodatxonalar va saroylar qurishgan.

Asteklarda yer taqchil bo'lganidan ko'l tagidan suv o'simliklari va unumdor loyni ko'tarib, sollarda «**suzuvchi dalalar**» ham yaratganlar. Bu o'ziga xos ekinzorlardan yiliga bir necha marta hosil olingan.

▲ Asteklarning diniy bayrami. Zamonaviy rasm.

▲ Bolali ayol. Ink xaykalchasi. XV asr

Asteklar urug' jamoa bo'lib yashaganlar. Jamoa boshliqlari saylab qo'yilgan. Ekin maydonlari jamoa a'zolariga taqsimlab berilgan. Hukmron qabila vakillaridan

tlatoani – lashkarboshi saylanib, u oliy hukmdor bo'lishidan tashqari, bosh kohin vazifasini ham bajargan. Asteklar uchun urush eng sharaflı kasb edi. Hatto qo'shni mamlakatlarga borgan **savdogarlar ham** urushga xizmat qilib, Astek qo'shinlari uchun yo'llarni qidirib topdilar. Eng yaxshi jangchilar jang oldidan yaguar terisini yoki burgut patlarini kiyib, yaguar jangchilari va burgut jangchilariga "aylanishadi".

Asteklar xo'jaligining asosi sug'orma dehqonchilik bo'lgan. Eng muhim ekin makkajo'xori bo'lib, undan mo'l hosil olingan.

Asteklarda hunarmandchilikning kulolchilik, to'qimachilik, mis va oltindan zargarlik buyumlari yasash sohalari yaxshi rivojlangan. Ayni paytda ular ma'danlarni bilishmaganligi sababli bolta va pichoqlarning toshdan yasalishi davom etgan. Zargarlar qimmatbaho toshlarga ishlov berib, qadalma naqshlar (mozaika) yasab, saroy va ibodatxona devorlarini bezashgan. Astek hunarmandlari ayniqsa naqshin idishlar, ajoyib gazlamalar, qush patlaridan to'vus kabi tovlanadigan kashtalar tikishda mohir bo'lganlar.

Inklar davlati. Janubiy Amerikaning And tog'lari yonbag'ridagi vohalarda inklar davlati vujudga kelgan. Kechua tillariga mansub inklar XII–XIII asrlarda Urubamba daryosi havzasida Kusko shahriga asos soladilar.

XV asr davomida inklar boshqa qabilalar yerlarini bosib olib, And tog'laridan Tinch okeaniga qadar ulkan xududda o'z hokimiyatlarini o'rnatadilar. Bu davlatni Oliy Inka boshqargan. U «Quyoshning o'g'li», uning yerdagi ramzi sanalgan. Aholi, shuningdek, turli tabiat kuchlari, yer va suv ilohlariga ham e'tiqod qilganlar. Bosib olingan hududlar aholisiga inklar o'z tartiblarini, madaniyatlarini o'tkazganlar. Natijada dastlab qabila nomi bo'lgan «ink» atamasi hukmron toifa – zodagonlarning umumiy nomiga aylangan.

Inklardan bo'lmagan aholi jamoa bo'lib yashab, hukmron toifa uchun ishlagan. Jamoa dehqonlar oilalaridan tashkil topib, ularning har biriga ma'lum yer, ekin maydoni birlashtirib qo'yilgan. Jamoalar yetishtirgan hosilning 2/3 qismini davlat va ibodatxonalarga topshirganlar. Mamlakatda rasman qulchilik bo'lmasada, jamoa a'zolari shafqatsiz ishlatilgan va deyarli huquqsiz bo'lgan.

Tog'li hududlar dehqonchilik uchun noqulay edi. Natijada jamoa erkaklari tik qoyalar yonbag'rini o'yib, toshlarning ustiga unumli tuproq yoyishgan. Bunday ekinzorlar tuprog'ini yomg'ir yuvib ketmasligi uchun atrofi tosh devorlar bilan o'rab chiqilgan. Inklarda asosiy ekinlar kartoshka va makkajo'xori bo'lgan. Dehqonlar, shuningdek, qovoq, paxta, ananas, banan ham yetishtirganlar. Yetishtirilgan hosil uchga: **bir qismi** ibodatxona kohinlari, **ikkinchi qismi** Oliy Inkaga berilgan, **uchinchi qismi** esa jamoaga qoldirilgan. Davlat omborlaridan to'plangan oziq mahsulotlaridan qo'shin va amaldorlarga berilgan. Urushlar, hosilsizlik yillari yoki turli tabiiy ofatlar paytida barcha jabrlanganlarga davlat zaxirasidan makka doni va quritilgan kartoshka tarqatilgan.

Xo'jalikda chorvachilikning o'rni ham muhim bo'lib, tuyasimon lama va alpakalarni faqat go'shti va juni uchun boqmasdan, ulardan yuk tashish uchun ham foydalanishgan. Inklarda hunarmandchilik yuksak rivojlangan. Oltin, kumush qazib olinib, ulardan buyumlar tayyorlash, kulolchilik va zargarlik, to'qimachilik, bo'yoqchilik, qurilish sohalari ayniqsa yuksalgan.

Poytaxt **Kuskoni** viloyatlar bilan bog'laydigan, umumiy uzunligi 15 minglab kilometr bo'lgan tosh yo'llar barpo etilgan, viloyatlar orasida pochta xizmati o'rnatilgan. Maxsus choparlar yugurgan holda bir-birlariga xabarni yetkazib, uni uzoq masofalarga eltishgan.

Afrika xalqlari o'rta asrlarda

Afrika aholisi va xo'jaligi. Aholining aksari qismi I ming yillik oxiriga qadar tashqi dunyodan ajralgan holda yashagan. Qit'aning tropik o'rmonlarida, sahrolarda ovchi va terimchi qabilalar joylashgan. Afrikaning Misrdan boshqa hududlarida yashagan ba'zi dehqonlar ildizmevali ekinlarni yetishtirganlar. Savanna hududlarida yerda unumdor tuprog'i bo'lgan joylarga moslashgan temir tishli chopqilar bilan ishlov berilgan. Sahroi Kabirning atroflarida ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi va o'troq qabilalar ham, asosan, chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Sahroning janubida **barbar va tuareglar**, G'arbiy Afrikada

fulbe, Sharqda **masai**, **galla**, **sidamo**, **tigrelarda** chorvachilik asosiy xo‘jalik bo‘lgan.

Afrika davlatlari. Gana. Afrikaning Sharqida Misr, Arabiston va Hindiston bilan savdo aloqalari ta’sirida qadim zamonlardan Nubiya va Aksum (hozirgi Efiopiya) davlatlari tashkil topgan edi. Arab savdogarlari VII asrlarda G‘arbiy Sudan yerlariga O‘rta dengiz sohillaridan Afrikaga yuksak qadrlanuvchi tuz va boshqa mollarni keltirganlar. Savdo yo‘llari kesishgan joylarda yirik qasaba – qo‘rg‘onlar: **Aukar**, **Gana**, **Tombuktu**, **Gao**, **Mali** vujudga kelgan. Musulmon savdogarlaridan tashqari mahalliy zodagonlar ham qo‘rg‘onlarda yashaganlar. Ular keyinchalik vujudga kelgan davlatlardagi boshqaruvni qo‘lga oladilar. O‘rta asrlarda Niger va Senegal daryolari havzasida dastlabki davlatlar – Gana, Mali, Songailar tashkil topadi. Ularning dastlabkisi G‘arbiy Sudandagi Gana bo‘lgan. U VIII asrda vujudga kelib, X asrda o‘z taraqqiyotining cho‘qqisiga erishgan.

Gana, Mali, Songai va Aksum – Afrikaning o‘rta asrlardagi dastlabki davlatlari bo‘lgan.

Gananing daromad manbalaridan biri savdodan keladigan boj to‘lovlari edi. Bojning asosiy qismini chetdan keladigan savdogarlar: arablar, barbarlar, yahudiylar to‘lagan. Lekin mamlakatning katta boyligi oltin bo‘lgan. Gana podshosi va zodagonlari oltin va tuz savdosidan katta foyda olgan.

Podshoning kuchli qo‘shini bo‘lib, undagi 200 ming askarning deyarli 40 mingini kamonchilar, ma’lum qismini esa otliq jangchilar tashkil etgan. Marokash sultoni Abu Bakr 1076-yilda katta qo‘shin bilan Ganani istilo qilib, uni talagan. Bu voqealardan so‘ng Gana podshosi Marokashga qaram bo‘lib, boj-yasoq to‘lashdan tashqari, o‘z zodagonlari bilan islom dinini qabul qilishga ham majbur bo‘ladi. Xalq qo‘zg‘oloni oqibatida marokashliklar hukmronligiga chek qo‘yilganiga qaramasdan, Gana davlati parchalanib ketadi.

Mali davlati. Mali davlat sifatida VIII asrda vujudga keladi. Uning keyingi rivojlanishiga qo‘shni Gana davlatining qudrati to‘sqinlik qilgan. XI asrdan Mali

aholisi islomni qabul qiladi. Bu esa mamlakatga musulmon savdogarlarining ko‘chib kelishini tezlashtiradi. Hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida XIII asrda Mali o‘z taraqqiyotining cho‘qqisiga erishadi. Uning hukmdori Sundiata Keyt (1230–1255) ko‘p sonli kuchli qo‘shin tuzadi. Bu qo‘shin yordamida Sundiata karvon yo‘llari o‘tadigan hududlarni, oltin konlarini, qolaversa, qadimgi Gana yerlarini egallaydi. Mali hukmdori istilo etilgan viloyatlar noibligiga o‘z qarindoshlari va yaqinlarini tayinlaydi. Noiblar esa, o‘z navbatida, lashkarboshi, amaldorlarga yer-mulklar in’om etishgan. Mahalliy aholidan soliqlar undirish ham noibning zimmasiga yuklangan. Ko‘p o‘tmay Mali butun arab dunyosida mashhur bo‘lib ketadi. Uning hukmdori Muso I 1324-yilda Makkaga haj safari uyushtiradi. Muso I o‘zi bilan safarga ko‘p oltin olib yo‘lda ularni saxiylik bilan tarqatib boradi. Hukmdorga 8 ming jangchi va 500 ta qul hamroh bo‘lib, bu katta karvon 10–12 tonna oltinni o‘zi bilan olib ketgani taxmin qilinadi. Bu voqeadan so‘ng uzoq yillar davomida arab dunyosida oltinning narxi past bo‘lgan.

Mali poytaxti Niara va boshqa shaharlarda hashamatli saroylar, masjidlar quriladi, hunarmandchilik va savdo rivojlanadi. Biroq ijtimoiy hayotda qabila zodagonlari mavqei saqlanib qoladi. Mali hukmdorlari o‘z yaqinlarining toj-u taxtga tajovuzidan cho‘chib, ko‘pincha saroy amaldorlarini, lashkarboshilari va hatto jangchilarni ham qo‘shni qabilalar vakillaridan olishgan.

Mali aholisining asosiy qismi qishloqlarda yashovchi jamoalardan, jamoalar, o‘z navbatida, yirik patriarxal oilalardan tashkil topgan. XIV asr oxiriga kelib feodal tarqoqlik, sulolaviy nizolar Malining zaiflashishiga sabab bo‘ladi. XV asrda Mali butunlay inqirozga uchrab, parchalanib ketadi.

Mali davlati VIII–XV asrlarda hukm surgan. XIII asrda Mali o‘z taraqqiyotining cho‘qqisiga erishgan. Poytaxti Niara shahri bo‘lgan.

Songai davlati. Gana va Malining shimoli-sharqidagi songai qabilalari yirik savdo markazlaridan biri Gao atroflarida yashaganlar. 1 ming yillik boshlarida

songailar tuzgan davlat birlashmasi dastlab Mali ta'sirida bo'ladi. Malining zaiflashuvi esa islomni qabul qilgan songailar hukmdori Almiga XIV asr oxirida ularni yengib, poytaxti Gao bo'lgan mustaqil davlat tuzish imkonini beradi. Songai davlati XIV–XV asrlarda yuksalgan. U Niger daryosi havzasida o'z hukmronligini to'liq o'rnatadi.

Mamlakat viloyatlarga bo'linib, ularni hukmdorning yaqin kishilari boshqargan. Songaining asosiy daromad manbai tranzit savdosi va oltin konlari edi. Aholidan undirilgan soliqlar ham muntazam oshib borgan va xazinani to'ldirish vositalaridan biri bo'lgan. Amaldorlarga taqdim etilgan katta yer-mulklarda qullar ishlagan. Davrlar o'tishi bilan qullar qaram dehqonlarga aylanib borgan. Ularning avlodlari esa kichik yer-mulkning erkin egalariga aylanib, davlatga faqat soliq to'laganlar, xolos. Songaida maxsus yollanma qo'shin ham tuzilgan edi.

Mamlakatda yuz bergan o'zaro urushlar, nizolar davlatni zaiflashtirib borgan. Bundan foydalangan Marokash sultoni XVI asr oxirida Songaini bosib oladi.

Aksum davlati. Hozirgi Efiopiyaning shimolida qadimda Aksum davlati vujudga kelib, uning yuksalishi IV–V asrlarga to'g'ri keladi. Aksum hukmdorlari karvon yo'llari joylashgan Arabistonning janubiy sohillarini, Sharqiy Sudanning bir qismini egallaydilar. Bu davlat Rim imperiyasi, keyinchalik Vizantiya bilan yaqin iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lgan. Shu sababli Aksum hukmdori va uning a'yonlari xristian dinini qabul qiladilar.

VII asrda Aksum qo'shinini Arab xalifaligi lashkari mag'lubiyatga uchratib, Arabiston yarimorolining janubidagi yerlaridan mahrum qilgan. Aksumdagi vaziyat XI asrga kelib murakkablashib, davlat parchalanib ketadi. Rivoyatlarga ko'ra, Aksumning birinchi hukmdori **Manelik** – podsho **Sulaymonning** Arabiston malikasidan tug'ilgan o'g'li bo'lgan. Bu Aksumning Arabiston bilan aloqalari qadimdan yaxshi bo'lganini, sulolaning nomi tarixiy asosga ega ekanligini ko'rsatadi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Amerika tub aholisining mashg'ulotlari haqida gapirib bering.

2. Mayyalar tarixi va madaniyati haqida nimalarni bilasiz?
3. Asteklar kim? Ular haqida soʻzlab bering.
4. Inkalar davlati qachon va qayerda vujudga kelgan?

II. Oʻquvchilarning bilimlarini tizimlashtirish.

1. Afrikada oʻrta asrlarda yashagan xalqlar va qabilalarni sanab oʻting.
2. Afrika xalqlari xoʻjaligi qanday rivojlangan?
3. Gana, Mali va Songai tarixidan nimalarni eslab qoldingiz?

III. Guruh bilan ishlash.

Sizningcha, Aksum va boshqa Afrika davlatlari taraqqiyoti orasida farq bormi?

IV. Xarita va atamalar bilan ishlash

Yozuvsiz xaritaga Afrika va Amerika davlatlarini joylashuvi boʻyicha yozib chiqing

V. Ijodiy vazifalar

Amerika va Afrika davlatlari taraqqiyotidagi oʻxshashliklarni daftaringizga yozing

24-§. Osiyo, Amerika va Afrika xalqlari madaniyati

Turklar madaniyati. Usmonlilar jamiyatida XV asr oxirida madaniyatning turli sohalari ravnaq topdi. Mamlakatda shoira **Mehri xotun** va shoir **Mulla Mahmud** kabi qator iqtidorli shoirlar yetishib chiqdi. Turk meʼmorchiligi turli mamlakatlardan keltirilgan usta – quruvchilar tajribasidan foydalanib yuksala borgan. Millati yunon boʻlgan Xoja Sinon qurgan ajoyib meʼmorchilik durdonalari uni butun jahonga tanitdi. U oʻz faoliyati davrida 300 dan ortiq inshootlar: masjidlar, madrasalar, saroylar, favvoralar, hammom va koʻpriklar qurilishiga boshchilik qilgan.

Fanning turli sohalari ichida geografiyaning taraqqiyoti, ayniqsa, eʼtiborga molikdir. Turkiyalik dengiz sayyohi Piri Raisning asarlari, uning Oʻrta, Qora va Egey dengizlari atlaslari – «**Bahriya**» dunyo fanidagi katta yutuq edi. Evliya

Chalabiyning Yevropa manbalari asosida bitilgan ko‘p jildli «Sayohatnoma» va Xoja Xalifaning «Jahonnoma» asarlarida arab va jahonning turli mamlakatlari haqida bayon qilinadi.

Koreys madaniyati. **Sechjon Buyuk** (1418–1450) soliq tizimida islohot o‘tkazadi, davlat boshqaruvini takomillashtirib boradi. Uning davrida koreys madaniyati va san’ati gullab yashnaydi.

Ilk bor milliy koreys universitetiga asos solinib, unda mumtoz xitoy adabiyoti o‘rgatilgan. Budda ibodatxonasi hisoblangan – Pulguksa quriladi. Qirol Sechjon mamlakatning donishmand va iqtidorli hukmdori bo‘lgan. Uning boshqaruvi davrida maorif, ilm-fan va qishloq xo‘jaligida ulkan muvaffaqiyatlarga erishiladi. Qirol Sechjon ishtirokida yangi taqvim tuziladi, yomg‘irni oldindan aniqlaydigan asbob, shamol tezligi va yo‘nalishini belgilaydigan asbob, quyosh va suv soatlari, yulduzlar xaritasi yaratiladi. Sechjon Buyuk rahbarligida qirol akademiyasi olimlari koreys alifbosini yaratadi.

▲ Sejon Buyuk.

▲ Koreys yozuvi «hangil» 1443-yil.

Amerika xalqlari madaniyati. Mayyalarining iqtisodiy-madaniy taraqqiyoti milodiy asr boshlarida yozuvni yaratish imkonini beradi. Kohinlar qil qalam bilan iyerogliflarni bitib, rasmlar bilan bezatgan.

Mayyalar hayotida kohinlar muhim o‘rin tutgan. Ular jamoa a‘zolariga dehqonchilik ishlarini bajarish muddatlarini belgilab berganlar. Mayyalar eng aniq taqvimlardan birini yaratganlar. Matematikaga «nol»ni anglatuvchi belgi mayyalar

tomonidan hindlardan ham avval kiritilgan. Mamlakat poytaxti – **Chichenitsada** rasadxona qurilgan. Unda kohinlar sayyoralarning Quyosh tevaragida aylanishi vaqtini hisoblab chiqqanlar hamda Quyosh va Oyning tutilishini oldindan aytib bera olganlar.

Mayyalarining kalendarida 18 oydan iborat 365 kun bor edi. Har bir oy 20 kun va qo'shimcha besh kun omadsiz kunlar deb topilgan. Shuning uchun, har yilning oxirgi kunlarida ruhoniylar ko'plab xudolarni tinchlantirish uchun qurbonliklar keltirganlar.

▲ Chichenitsadagi rasadxona

Asteklar qo'shni mayyalar ixtiroosi asosida o'zlarining quyosh taqvimini yaratganlar. Piktografik yozuv shakllangan. Asteklar dini ko'p xudolikka asoslangan edi. Xudolar orasida eng e'tiborlisi, urush xudosi sharafiga hatto odamlar ham qurbonlik qilingan. Ibodatxona kohinlari xalq orasida alohida hurmat-e'tiborga ega bo'lgan.

Piktografik yozuv (lotincha *pictus* – rasmlı va yunoncha *grapho* – yozaman, rasmlı yozuv) – *ma'lumotning umumiy mazmunini rasm orqali yoki rasmlarni ketma-ketligi orqali eslab qolish maqsadida tasvirlash.*

Poytaxt Tenochtitlanda zodagonlarning farzandlari va oddiy xalq bolalari uchun alohida-alohida maktablar bo'lgan. Xalq bolalari uchun maktablarda dehqonchilik, hunarmandchilik va harbiy ish o'rgatilgan. Zodagonlarning

farzandlari esa tarix, husnixat, o'qish, hisoblash, astronomiya, she'riyat, notiqlik san'atlari asoslarini o'rganishgan. Tenochtitlanda har yili madhiya, qissalar yozadigan shoir-qo'shiqchilar ko'rik-musobaqalari o'tkazilib, g'oliblar mukofotlangan.

Inklar. Zodagonlarning bolalari maxsus maktablarda o'qigan. Yozuv bo'lmagani sababli bolalar inklarning dini, boshqaruv tartibi, qonunlari va udumlariga oid ma'lumotlarni yodlaganlar. Inklarning o'ziga xos «**tugunli xati**» (**kipu**) bo'lib, uning sirlari faqat ruhoniylarga ma'lum edi.

Inklarning matematika, astronomiya, geografiya, tibbiyot, botanika va boshqa ilm-fan soha larida chuqur bilimlari bo'lgan. Ularning aniq taqvimi 12 oyga bo'lingan. Tabiblar insonning bosh suyagida jarrohlik muolajalarini amalga oshirishni bilganlar.

Jadvalni to'ldiring

	Mayalar	Asteklar	Inklar
Yutuqlar			

Afrika xalqlari madaniyati. Afrika xalqlarida avloddan-avlodga o'tib kelgan ajoyib afsona va ertaklar ko'p bo'lgan. Ular qimmatli tarixiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Afrika xalqlari ichida o'z yozuviga ega bo'lganlari ham bor edi. Jumladan, Aksumda IV asrdayoq mahalliy yozuv islohoti o'tkaziladi. Bu alifbo Efiopiyada hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan. Aksumda qurilish sohasida, ayniqsa, katta yutuqlarga erishilgan. Bu davrda qurilgan saroylar, xristian ibodatxonalari va yer osti daxmalari bugunga qadar saqlanib qolgan.

G'arbiy Sudan xalqlari madaniyatining yuksak taraqqiyotida arablarning ta'siri kattadir. Islom dini qabul qilinganidan keyin bu yerlarda arab mamlakatlaridan kelgan usta va me'morlar masjidlar, saroylar, qasrlar, jamoat binolari, kasalxonalar, hammom, istirohat bog'lari quradilar. Musulmon maktab va

madrasalari ochiladi. Jumladan, Tombuktu madrasasida ilohiyotdan tashqari tarix, fiqh, matematika, astronomiya kabi fanlar o'qitilardi.

Afrikaliklar san'atning turli sohalarida katta muvaffaqiyatlarga erishganlar. Yog'och va jezdan yasalgan haykallar va niqoblar nafisligi bilan odamlarni hozirgi kungacha hayratlantirib kelmoqda. Benindagi shoh saroyidan jezdan ishlangan podsho va a'yonlarning bo'rtma rasmlari topilgan. Ularda ov va urushlar, shu ningdek, saroy hayoti sahnalari aks ettirilgan. Afrika xalqlarining o'rta asrlardagi taraqqiyoti Osiyo va Yevropa davlatlaridagiga nisbatan birmuncha orqada bo'lishiga qaramasdan aholi xo'jalikda muvaffaqiyatlarga erishib, o'ziga xos moddiy va ma'naviy madaniyat yaratdi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Usmonli turklar madaniyatidan nimalarni eslab qoldingiz?
2. Koreya madaniyatiga oid asosiy yutuqlarni sanab o'ting.
3. Amerikaning qaysi tub xalqi piktografiya yozuvini yaratgan, yana qanday yozuvlarni bilasiz?
4. Maorifdagi o'ziga xosliklar nimalarda aks etgan?
5. Afrika xalqlari madaniyati haqida so'zlab bering.

II. Guruh bilan ishlash.

Nega Tenochtitlanda zodagonlarning farzandlari va oddiy xalq bolalari uchun alohida-alohida maktablar bo'lgan?

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

“Tilatoani”, “hangil” atamalariga tarif bering

IV. Ijodiy vazifalar

Internet vositasida turli xil yozuvlarni topib ulardagi belgilarni daftaringizga yozing

25-§. Takrorlash

Umumlashtirish dars uchun topshiriqlar

I. G'arbiy Yevropa va o'rta asrlardagi slavyan mamlakatlaridagi ko'zga ko'ringan shaxslar ro'yxatini tuzing.

Tanlangan shaxslardan birining tavsifini tayyorlash uchun nazorat ro'yxatidan foydalaning. Uni sinfga tanishtiring.

Eslatma

- 1) Bu tarixiy shaxs qachon va qaysi davlatda yashagan va faoliyat yuritgan; u qaysi ijtimoiy tabaqaga mansub edi; qanday ta'lim olgansiz?
- 2) Uning hayotiy maqsadlari qanday edi, ularga erishish uchun u qanday vositalardan foydalangan?
- 3) Maqsadga erishishda unga qanday shaxsiy fazilatlar yordam berdi va unga nima to'sqinlik qildi?
- 4) Faoliyatining asosiy natijalarini sanab o'ting.
- 5) Uning faoliyatining ahamiyatini aniqlang. Bu odamga munosabatingizni bildiring.

II. Savollarga batafsil javoblar tayyorlang:

- 1) Sharqiy slavyanlar uchun xristianlikni qabul qilishning ahamiyati qanday edi?
- 2) Yuz yillik urush davlatlarga qanday ta'sir ko'rsatdi?
- 3) Dehqonlarning shaxsiy qaramlikdan ozod bo'lishi G'arbiy Yevropada qishloq xo'jaligining rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
- 4) O'rta asrlarda G'arbiy Yevropada ta'limning rivojlanishida katolik cherkovi qanday rol o'ynadi?

Savollarni juftlik yoki guruhlarda muhokama qiling.

III. "IX-XV asrlardagi davlatlar" jadvalini to'ldiring.

	Fransiya	Angliya	Muqaddas Rim imperiyasi	Vizantiya	Kiyev Rusi
Eng mashhur xukumdorlari					
Asosiy voqealar					
Rivojlanish xususiyatlari					

Topshiriq natijalarini muhokama qiling. Taqqoslang va o'xshashlik va farqlarni ko'rsating. Bu mamlakatlarning o'rta asrlardagi rivojlanish xususiyatlari haqida xulosalar chiqaring.

1. Amerika va G'arbiy Yevropa mamlakatlari tarixi bo'yicha viktorina uchun 2-3 ta savol tuzing.

2. Bu davlatlar qachon tashkil topganligini aniqlang: Muqaddas Rim imperiyasi, Franklar imperiyasi, Oltin O'rda, Saljuqiylar va Kiyev Rusi.

Xronologiyada davlatlarning paydo bo'lish sanalarini belgilang. Xronologiya bo'yicha mustaqil ravishda 2-3 ta vazifa tuzing.

3. G'arbiy Yevropa, Vizantiya va Osiyo mamlakatlari tarixidan 2-3 xronologik masala tuzing. Guruhdoshlaringizni ularni hal qilishga taklif qiling. Vazifalarni tuzish uchun "O'rta asrlar tarixidagi bir davrdagi voqealar" jadvalidan foydalaning.

4. Bu sanalar G'arbiy Yevropaning qaysi davlatlari tarixi bilan bog'liq: 800, 962, 1066, 1204, 1215, 1265, 1302, 1337-1453, 1479, 1453 ?

5. Osiyo va Afrika mamlakatlari tarixidan eng muhim sanalar ro'yxatini tuzing. Tanlovingizni tushuntiring.

6. O'rta asrlarning insoniyat tarixiga qo'shgan hissasi qanday? O'rta asrlarda erishilgan yutuqlar ro'yxatini tuzing .

7. Nega Yevropa bir necha jahon sivilizatsiyalaridan biri bo'lib, o'rta asrlarning oxiriga kelib yangi yerlarni kashf etishga va dunyoning qolgan qismini o'ziga bo'ysundirishga tayyor edi?

8. O'rta asrlarning qanday xususiyatlari, g'oyalari, ixtirolari biz bilan yashashda

davom etmoqda? Sizning shahringiz yoki viloyatingizda o'rta asrlarga oid yodgorliklar bormi?

9.O'rta asrlar tarixi bilan tanishganingizdan keyin qanday savollar tug'ildi? Kim va nima haqida ko'proq bilishni xohlaysiz va nima uchun? O'rta asrlar bilan bog'liq bo'lgan qaysi shahar va mamlakatlarga tashrif buyurishni xohlaysiz va nima uchun?

IV.Testlarni yeching. O'zingiz ham test tuzishga harakat qiling.

1.Qaysi qatorlarda davlat, hukmdor va hukmronlik yillari to'g'ri berilgan.

№	Davlat	Hukmdor	Hukmronlik yillari
1	Germaniya	Fridrix I Barbarossa	1152-1190
2	Kiyev-Rusi	Igor	912-945
3	Fransiya	Lyudovik XI	1422-1467
4	Usmonli turklar davlati	Boyazid	1389-1402
5	Dehli sultonligi	Qutbiddin Oyboq	1211-1236
6	Mali	Sundiata Keyt	1240-1265

A)1,3,5 B)2,4,6 C) 1, 2, 4 D)3,5,6

2. O'zbekiston va Jahon tarixida bir asrda bo'lib o'tgan voqealarni belgilang.

- 1) Vizantiyaning yollanma qo'shini Mansikert jangida tor-mor keltirildi;
- 2) Gurganch miri Ma'mun ibn Muhammad Kat shahrini ishg'ol qildi;
- 3) Yusuf Xos Hojib va Mahmud Koshg'ariy yashab ijod qildi;
- 4) Fransiya «Ingliz tojining marvaridi» hisoblangan Normandiyaning qaytarib oldi;
- 5) Xo'jand shahri yaqinida qoraxoniylar eloqxoni Mahmudga qaqshatqish zarba berildi;
- 6) Daniya qiroli ingliz sohiliga o'z qo'shinini tushirdi.

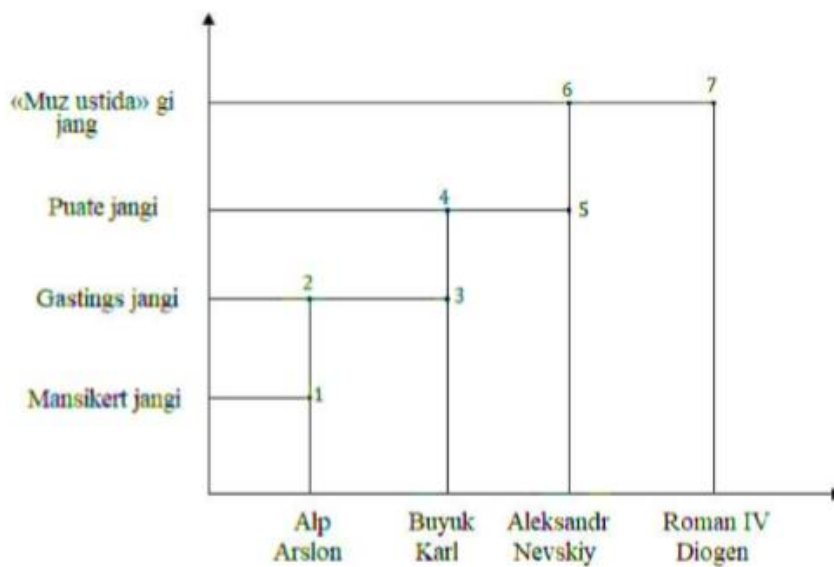
A) 1 va 6 B) 4 va 5 C) 2 va 4 D) 3 va 6

4. Xaritada ko'rsatilgan davlatda moliya va harbiy islohot o'tkazgan qirolni toping.

A)Otton I B)Genrix II C)Karl V D)Vilgelm I

3. Quydagi grafikda qaysi raqam ostida jang va unda ishtirok etgan shaxs nomi bir-biriga muvofiq keladi?

A) 1, 6 B) 2, 5 C) 4, 7 D) 3, 6

4. VIII, X, XIII asrlarda bo‘lib o‘tgan voqealar qaysi javobda ko‘rsatilgan?

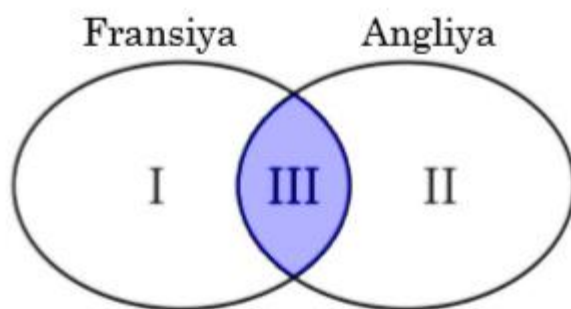
A) Arab xalifaligi qo‘shinlari Shimoliy Afrikani to‘liq bo‘ysundirdi; Xitoyliklar selitradan porox olishni kashf qildilar; Fransuz qirol «Ingliz tojining marvaridi» hisoblangan Normandiyani bosib oldi

B) Kirill va Mefodiylar yunon alifbosi asosida slavyan yozuvini yaratdilar; Parxe qirolligi ko‘chmanchi kidanlar zarbasidan so‘ng parchalanib ketdi; asteklar Tenochtitlan shahriga asos soldilar

C) Vizantiyada «Ziroatchilik qonunlari» yozildi; G‘arbiy Yevropada qurilish sohasi taraqqiy qila boshladi; Turk xalqining shakllanish jarayoni kuchaydi

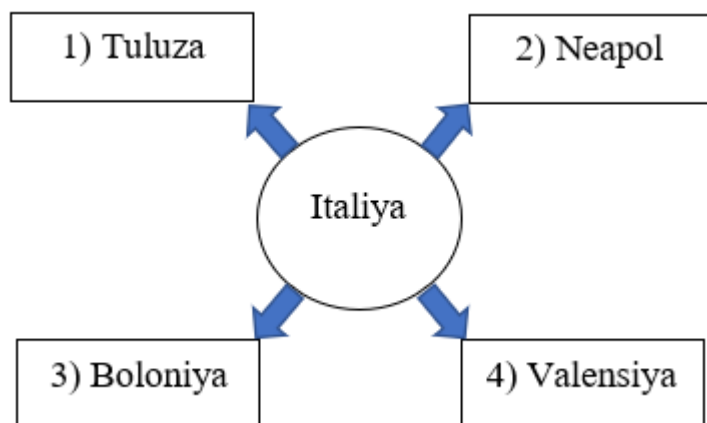
D) Bolqon yarimorolida Bolgariya podsholigi vujudga keldi; «Bayt ul hikma» tashkil etildi; Gotika uslubi yuksak darajada taraqqiy etdi

5. Quyidagi ma'lumotlarni tahlil qilib, Eyler-Venn diagrammasiga mos keladigan javobni toping.

- 1) 1215-yilda «Buyuk ozodlik xartiyasi» qabul qilindi;
 - 2) So'nggi salib yurishini amalga oshirdi;
 - 3) XV asr oxiriga kelib yaxlit markaziy hokimiyatga bo'ysundirildi;
 - 4) XII-XIII dastlabki universitetlar ochildi;
 - 5) XV asrda «Qizil va oq gullar» urushi bo'lib o'tdi.
- A) I - 4,5; II - 1,3; III - 2 B) I - 2,3; II - 1,5; III - 4
C) I - 3,4; II - 1,5; III - 2 D) I - 1,3; II - 2,5; III - 4

6. Quyidagi berilgan universitetlarni toping.

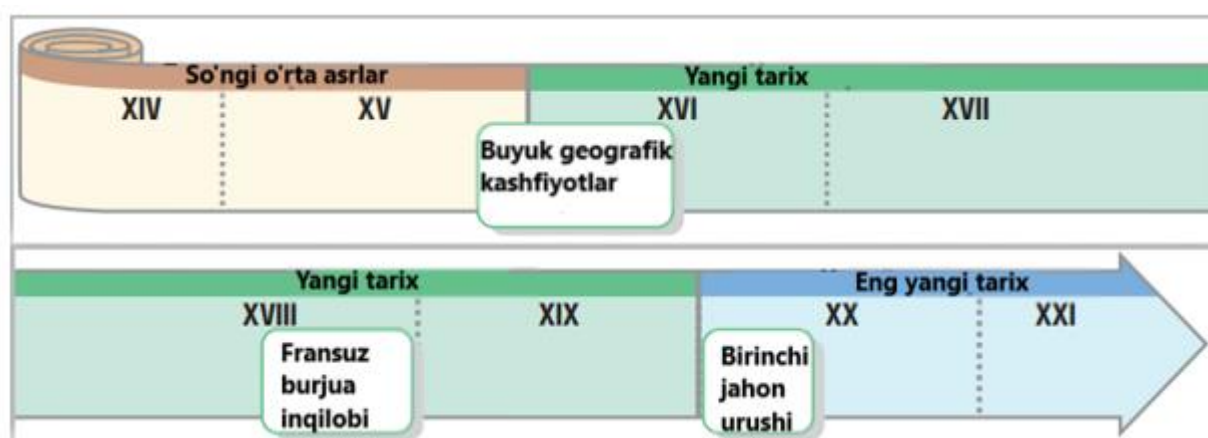
- A) 1,2 B) 3,4
C) 2,3 D) 1,4

III BOB. JAHON TARIXI YANGI DAVRNING BIRINCHI BOSQICHI (XVI –XIX ASRNING 60-YILLARI)

26-§. Yangi davrning boshlanishi. Buyuk geografik kashfiyotlar va ularning tarixiy ahamiyati

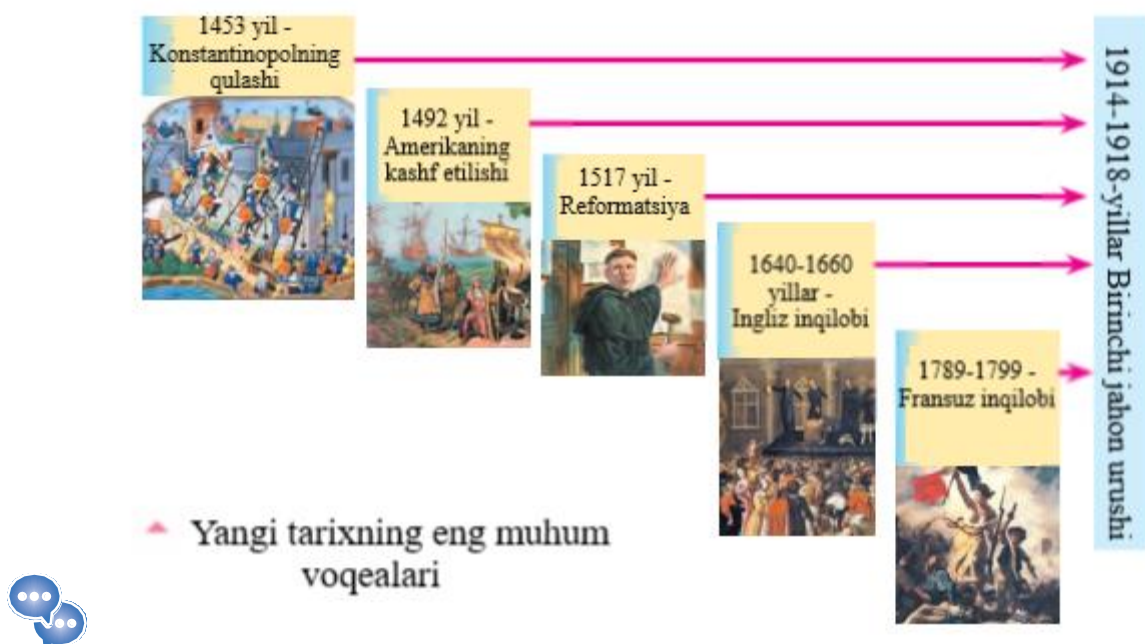
Jahon tarixida «Yangi tarix» davri XV asr oxiri – XVI asr boshlaridagi Buyuk geografik kashfiyotlardan boshlanadi hamda Birinchi jahon urushining yakuni – 1918-yilgacha bo‘lgan davrni qamrab oladi. Yangi tarix, odatda, ikki bosqichga bo‘linadi.

Uning **birinchi bosqichi** – Buyuk geografik kashfiyotlardan XVIII asrning oxiridagi Buyuk fransuz burjua inqilobigacha bo‘lgan davrni qamrab oladi. Yangi tarixning **ikkinchi bosqichi** XIX asrning boshidan Birinchi jahon urushining yakuni – 1918-yilgacha davom etadi.

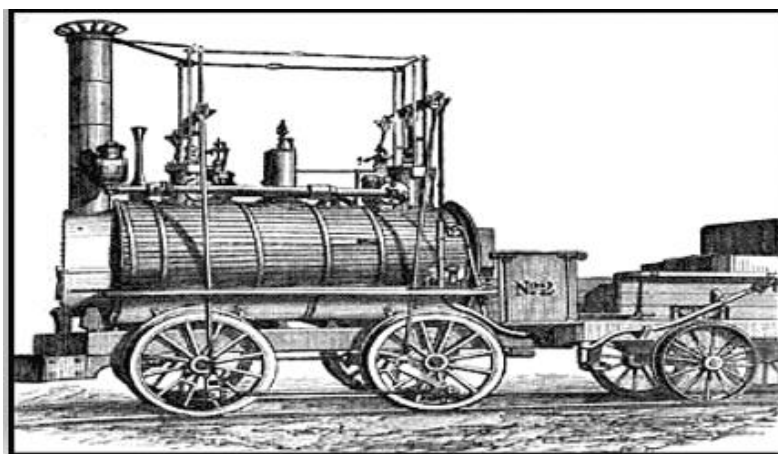
Yangi davrda yuz bergan burjua inqiloblari O‘rta asr feodal tartiblarini buzib tashladi va ishlab chiqarishning jadal rivojlanishi uchun keng yo‘l ochdi. Iqtisodning jadal rivojlanishi shu davrda amalga oshirilgan fan va texnika yutuqlariga asoslandi. Fan va texnika o‘rtasida uzviy aloqa shakllandi. Buning natijasida, XVIII asr oxiridan boshlab, texnika va texnologiyalarda buyuk ixtirolar

amalga oshirildi. Bu ixtirolar ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun juda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Yuqoridagi diagrammaga siz yana qaysi voqeani qo'shgan bo'lardingiz?

Ingliz muhandisi Jorj Stefenson tomonidan 1814-yili ixtiro qilingan parovoz temiryo'l transportining ommalashuvini boshlab berdi. Mashhur fizik va kimyogar olimlar – italiyalik Alessandro Volta, angliyalik Gemfri Devi va Maykl Faradey hamda fransuz Andre-Mari Amper elektrdan foydalanishning asoslarini yaratdilar.

◀ Paravoz.

Jorj Stefenson (1781-1848-yy) - ingliz konstruktori va ixtirochisi. Parovozlar qurish bilan shug'ullangan. 1814-yili yordamchilari R. Trevitik va J. Stila bilan birinchi parovoz "**Blyuxer**"ni yaratgan.

Kapital – o‘z egasiga daromad keltiruvchi xususiy mulk (fabrika, zavod, kon, bank va boshqalar) hamda mablag‘, o‘zini o‘zi ko‘paytiruvchi sarmoya.

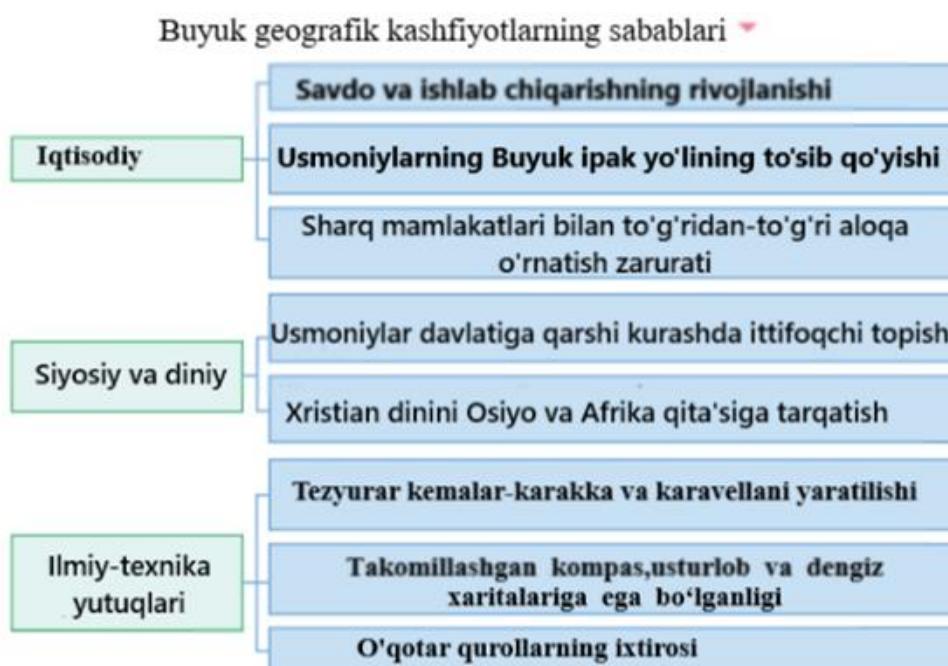
Kapitalistik jamiyat – xususiy mulkning asosini sanoat korxonalari tashkil etadigan, shuningdek, rivojlangan bozor iqtisodiyoti va yuqori sanoat ishlab chiqarishiga asoslangan jamiyat.

Industrial sivilizatsiya – bu iqtisodda bozor munosabatlari shakllangan, jamiyatda siyosiy va ijtimoiy tenglik, huquqiy davlat, kishilarning tabiiy huquqlari, diniy bag‘rikenglik kabi qadriyatlar qaror topgan tarixiy davr.

Agrar sivilizatsiya - insoniyat tarixida neolit davridan boshlanib, XVIII asrning 60-yillaridagi sanoat inqilobi va uning asosida yangi jamiyat shakllanguncha davom etgan.

Buyuk geografik kashfiyotlar va ularning tarixiy ahamiyati

Geografik kashfiyotlarning sabablari. XV–XVII asrlarda yevropalik sayyohlar tomonidan Afrika, Amerika, Osiyo va Okeaniyaga dengiz yo‘llarining ochilishi va bu hududlarda yangi yerlarning kashf etilishi tarixda Buyuk geografik kashfiyotlar nomini olgan.

O'rta asrlarda insoniyat tomonidan kashf qilingan qanday muhim kashfiyotlarni bilasiz?

Bu davrda fan va texnika taraqqiyotida yevropaliklar erishgan yutuqlar ularga yangi yerlarni ochish va o'zlashtirish imkonini berdi.

XV asr oxiriga kelib, okean to'liqlariga bardosh beruvchi, shamolga qarshi suza oladigan yelkanli kema – **karavella** yaratildi, kemalarni boshqarish asboblari va san'ati ancha rivojlandi. Karavellalar Atlantika okeanidan xavfsiz suzib o'ta oladigan ilk kemalar edi.

Sizningcha, yuqoridagi sabablardan qaysi biri, asosiysi? O'z nuqtai nazaringizni tushuntiring

Karakka - XV-XVI asrlarga oid yirik yelkanli kema, butun Yevropada keng tarqalgan. U o'sha vaqtlar uchun juda yaxshi dengizga yaroqliligi bilan ajralib turardi, bu buyuk geografik kashfiyotlar davrida okeanlarda suzib yurish uchun karakkadan keng foydalanishga sabab bo'lgan.

Portugaliyaliklarning geografik kashfiyotlari. Atlantika okeani bo'ylab suzishni portugaliyaliklar boshlab berdi. Portugaliya Yevropaning eng g'arbiy qismida joylashgan, Atlantika okeani bilan chegaradosh mamlakat. Shu holat va uzoq dengizchilik tajribasi portugaliyaliklarga Buyuk geografik kashfiyotlarda yetakchilik qilish imkonini berdi.

✿ Ispanlarning “Karakka” deb nomlangan kemasi

Portugaliyaliklarning geografik kashfiyotlardagi muvaffaqiyatlari shahzoda Genrix Dengizchi nomi bilan bog'liq. Bu jasur dengizchi boshlab bergan yangi yerlarni kashf etish va o'zlashtirish jarayoni Portugaliyaga katta shuhrat va boylik keltirdi. Portugaliyaliklar Afrika qirg'oqlari bo'ylab suzib, XV asrda Madeyra, Kanar va Azor orollarini kashf etdilar.

1488-yilda portugaliyalik **Bartolomeu Diash** janubdan Afrikani aylanib chiqdi va Yaxshi Umid burnini kashf etdi. 10 yil o'tgach, uning vatandoshi **Vasko da Gama o'zining buyuk sayohatini amalga oshirdi.**

Ayni paytda Afrikada yangi yerlarning kashf etilishi bu qit'aning uzoq yillar yevropaliklar tomonidan talanishi, Afrika aholisining qul qilinib, Yevropa va Amerikaga sotilishi jarayonini boshlab berdi.

Amerikaning kashf etilishi. Portugaliyalik dengiz sayyohlarining muvaffaqiyatlari qo'shni ispanlarda ham bu ishga katta qiziqish uyg'otdi. Yerning dumaloqligi to'g'risidagi tasavvurdan kelib chiqqan dengiz sayyohi Xristofor Kolumb Ispaniya qiroliga Atlantika okeani bo'ylab g'arbga qarab suzib, dengiz orqali Hindistonga yo'l ochishni taklif qildi.

1492-yilda Xristofor Kolumb butun Atlantika okeani bo'ylab dadil va xavfli sayohat qildi. Uchta karavella va sakson sakkizta dengizchi dengiz sayohatiga chiqdi. Kolumbning kemalari Bagama orollariga yetib kelganida, buyuk dengizchi bu Hindiston ekanligiga amin edi. U hech qachon dunyoning yangi qismini - Amerikani kashf etganini bilmas edi. Bu hayratlanarli xato davom ettirildi. Hozirgacha Kolumb tomonidan kashf etilgan orollar G'arbiy Hindiston, har ikkala Amerika qit'asining mahalliy aholisi esa hindular deb ataladi. Uzoq vaqt davomida Amerika nomi bilan bir qatorda yevropaliklar "Yangi dunyo" nomini ishlatishgan.

X. Kolumb kashfiyotining mohiyatini anglashda Amerigo Vespuchchi amalga oshirgan sayohat katta ahamiyatga ega bo'ldi. U yangi ochilgan yerlarga XV asr oxiri – XVI asr boshlarida bir necha marta sayohat uyushtirib, ular davomida bu yerlar Hindiston emas, mutlaqo yangi materik ekanligini isbotladi. Endi bu yangi materik uning sharafiga Amerika deb atala boshlandi.

Beruniy yevropalik olimlardan 450 yilcha oldin Amerika qit'asi mavjudligini taxmin qilib, o'z asarlarida bir necha bor yozgan. Beruniyning g'arbiy yarim sharda katta quruqlik borligi to'g'risidagi fikri XV–XVI asrlarda o'z tasdig'ini topdi

▲ Santa-Mariya.X.Kolumb kemasi

▲ Kolumbning hindular bilan uchrashuvi.

Qo'shimcha manbalardan foydalanib X.Kolumbning boshqa kemalari nomlarini topib daftaringizga yozing.

Hindistonga dengiz yo'lining ochilishi. Yangi yerlarning kashf etilishi portugaliyaliklarda katta qiziqish uyg'otdi. Yana bir dengiz sayyohi Vasko da Gama boshchiligidagi ekspeditsiya 1497-yil Afrikani janubdan aylanib o'tib, Hind okeaniga chiqdi. Ular Afrika qirg'oqlari bo'ylab suzib, arab dengizchisi Ahmad ibn Majid yordamida 1498-yili Hindistonga yetib keldi. Bu yerdan ko'plab mahsulotlarni yuklagan dengizchilar 1499-yili Portugaliyaga qaytib keldi. Qariyb ikki yil davom etgan sayohatda ekspeditsiya a'zolarining ko'pchiligi halok bo'ldi. Ammo shunga qaramasdan, Vasko da Gama ekspeditsiyasining muvaffaqiyati Yevropaga katta ta'sir ko'rsatdi. Yevropalik savdogarlar Sharqqa qarab otlandilar. Hindistondan Yevropaga ziravorlar va shirinliklar olib kelgan savdogarlar juda katta foyda ola boshladilar. Shu tariqa, Hindistonga muntazam dengiz yo'li ochildi.

▲ F. Magellan kemasi Tinch okeanida.

1519 yilda Ispaniya tojiga xizmat qilgan portugal navigatori Ferdinand **Magellan** boshchiligidagi yangi ekspeditsiyani jihozladi. Bu sayohat **1522 yilgacha** davom etdi. Beshta ispan kemasi Atlantika okeanini kesib o'tib, janubdan Amerikani aylanib chiqdi. Ular Janubiy Amerika qit'asidan g'arbga cho'zilgan ochiq va noma'lum okeanga chiqishdi. Okeanning boshqa paytlarda bo'ronli bo'lishini bilmagan F. Magellan uni Tinch okeani deb atadi.

Bir yuz sakkiz kun jasur dengizchilar cheksiz suv cho'lida edi. Nihoyat, ekspeditsiya Filippin orollariga yetib keldi. Mahalliy aholi sayohatchilarni xushmuomalalik bilan kutib olishdi, lekin ispanlar o'zlarini mag'rur va takabburlik bilan tutdilar. Mahalliy aholi bilan bo'lgan janglarning birida Magellan va uning jamoasining ko'plab a'zolari halok bo'ldi.

Yagona "Viktoriya" kemasi bortida atigi 18 kishi bilan Hind okeanini kesib o'tib, Afrikani aylanib o'tib, Ispaniyaga qaytdi.

Shunday qilib, Magellan ekspeditsiyasi yagona jahon okeanining mavjudligini isbotladi. U yerning sharsimon ekanligiga amaliy dalillar keltirdi.

Tinch okeani havzasidagi geografik kashfiyotlar. XVI asrning ikkinchi yarmi –XVII asrning boshlarida ispan dengizchilari Tinch okeani havzasiga bir nechta ekspeditsiya uyushtirdi. Bu ekspeditsiyalar davomida, Sulaymon (Solomon) orollari, Janubiy Polineziya va Melaneziya kashf etildi.

Dengizchilar «**Janubiy Yer**» – Avstraliyani izlashda davom etdilar. 1606-yili ispan dengizchisi **Luis Torres** Osiyo bilan Avstraliya oralig'idagi bo'g'ozdan suzib o'tib, yangi qit'a qirg'oqlariga yetdi. Shu yili gollandiyalik Villem Yanszon yangi qit'a qirg'oqlariga kelib tushdi va uni Gollandiyaning mulki deb e'lon qildi. Shu tariqa Avstraliya kashf etildi. XVII asrning o'rtalarida gollandiyaliklar Avstraliya qirg'oqlarini tadqiq eta boshladilar. Abel Tasman Indoneziya qirg'oqlaridan sharqqa tomon suzib, Avstraliyani janubdan aylanib o'tdi va keyinchalik Tasmaniya deb atalgan orolni kashf etdi.

Kashfiyot sanalari	Uning asosiy mazmuni	Kashfiyotchining ismi	Ekspeditsiyaning moliyalashtirgan davlati

To'liqroq ma'lumot berish uchun jadvalga qanday ustunlarni qo'shgan bo'lardingiz?

Magellan Fernan (1470-1521) -portugaliyalik dengizchi sayyoh. Magellan ekspeditsiyasi birinchi dunyo aylana suzishni amalga oshirdi. 1505-1512 yillarda portugallar ekspeditsiyasida qatnashib ikki marta (1509-1511) Malakkagacha borgan. Magellan Lissabonga qaytgach, 1517- yili Ispaniyaga o'tib, Molukka orollariga g'arbiy yo'l bilan suzib borish to'g'risidagi o'zi ishlab chiqqan loyihani Ispaniya qiroliga taqdim qilgan.

Avstraliyaning kashf etilishi.

Buyuk geografik kashfiyotlarning natijalari. Buyuk geografik kashfiyotlar dunyo taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Ular yevropaliklarning olam haqidagi tasavvurlarini boyitdi, boshqa materiklar va u yerdagi xalqlar to'g'risidagi yangi bilimlarni shakllantirdi.

Yangi bilimlar dastlab Yevropada, keyin boshqa qit'alarda ham sanoat va savdoning rivojlanishi uchun katta turtki bo'ldi. Asosiy savdo yo'llari O'rtayer dengizidan Atlantika okeaniga ko'chdi va savdoning xarakterini tubdan o'zgartirdi.

X. Kolumb ekspeditsiyasi 1492-yil 12-oktabrda Bagama orollariga yetib keldi.

XVI asrning ikkinchi yarmi – XVII asrning boshlarida ispan dengizchilari Sulaymon orollari, Janubiy Polineziya va Melaneziyani kashf etishdi.

Biroq yangi yerlarni o'zlashtirish bo'ysundirilgan xalqlarni dahshatli ekspluatatsiya qilish bilan qo'shib olib borildi, **jahon mustamlaka tizimi** shakllandi. Zabt etish jarayonida mahalliy aholining bir qismi qirilib ketdi, qadimgi sivilizatsiyalarning ko'plab o'choqlari yo'q qilindi, mustamlaka mamlakatlar

xalqlari shakllanayotgan kapitalistik munosabatlarga zo'rlik bilan jalb qilindi va o'z mehnati bilan Yevropada kapitalizm rivojlanishi jarayonini tezlashtirdi. Shu tariqa ular yangi industrial sivilizatsiya shakllanishiga o'z hissalarini qo'shdilar.

➤ Dunyo xaritasi.XVI asr

Buyuk geografik kashfiyotlarning eng salbiy oqibatlaridan biri qul savdosining xalqaro miqyosda rivojlanishi bo'ldi. Buyuk geografik kashfiyotlar tufayli yevropaliklarning Yer yuzi va uning aholisi to'g'risidagi tasavvurlari to'liq o'zgardi.

Amerika,Osiyo va Afrikada Yevropa davlatlarining mustamlakalari paydo bo'lib, asta-sekin jahon mustamlaka tizimi shakllandi.

Shu bilan birga, Buyuk geografik kashfiyotlar insoniyat tarixidagi eng yorqin va eng muhim hodisalardan biridir. Xalqlar o'rtasida ma'naviy va moddiy madaniyat yutuqlarini bosqichma-bosqich almashish boshlandi.

Buyuk geografik kashfiyotlar Yevropa va dunyoning boshqa qismlari o'rtasida iqtisodiy aloqalarni o'rnatish va rivojlantirish uchun hal qiluvchi shart bo'lib xizmat qildi. Shu bilan birga, ular yevropaliklarning koinot va Yer aholisi haqidagi g'oyalarini o'zgartirdilar.

Karavella – XV–XVII asrlarda Yevropada keng tarqalgan yelkanli kema.

Ekspeditsiya – maxsus belgilangan maqsad bilan uyushtiriladigan sayohat.

Burjuaziya – kapitalistik jamiyatda mehnat qurollari va ishlab chiqarish vositalariga egalik qiluvchi va ulardan daromad oluvchi hukmron sinf.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Sizningcha, Buyuk geografik kashfiyotlar uchun eng muhim turtki nima bo'lgan?
2. Uzoq safarlarni amalga oshirish imkonini bergan texnologik yutuqlar haqida gapirib bering.
3. Sahifadagi diagrammadan foydalanish. Ushbu sabablar Buyuk geografik kashfiyotlarga qanday ta'sir qilganini tushuntiring.
5. Hindistonga g'arbdan yo'l ochish nima uchun zaruratga aylanib qoldi?
6. Amerikaning kashf etilishi yevropaliklar hayotida qanday o'zgarishlarga olib keldi?
7. Amerikaning tub aholisi madaniyati haqida nimalarni bilasiz?
8. Buyuk geografik kashfiyotlar Amerikaning tub aholisi taqdirida qanday rol o'ynadi?

II. Guruh bilan ishlash.

Mavzuga aloqador Jyul Vernning «O'n besh yoshli kapitan» asarini o'qing va xulosa chiqaring.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

Google.map yordamida xarita bilan tanishing va Buyuk geografik kashfiyotlarni amalga oshirgan davlatlarni o'zlashtirilgan yoki «yangi ochilgan» hududlar bilan muvofiqlashtiring.

IV. Ijodiy vazifalar

1. XVI asr boshlaridagi buyuk geografik kashfiyotlar» jadvalini tuzing .

Kashfiyot	Kashfiyotchi	Kashf qilingan yili

2. «Buyuk geografik kashfiyotlar natijalari shundaki, ...» mavzusida esse yozing.

3.n.ziyouz.com saytidan Jyul Vernning «O'n besh yoshli kapitan», «Yer markaziga sayohat» asarlarini ko'chirib oling va o'qing. Mustaqil ravishda «Dengiz sayohatining afzalliklari shundaki, ...» mazmunida esse yozing.

Testni ishlab, o'qituvchi bilan tahlil qiling O'zingiz ham test tuzishga harakat qiling

1.«Buyuk geografik kashfiyotlar» atamasi qaysi davrga nisbatan ishlatiladi?

- A) XV— XVI asrlar B) XV — XVII asrlar
C) XIV — XVI asrlar D) XIV — XVII asrlar

2.Atlantika okeanidan xavfsiz suzib o'ta oladigan ilk kema nomini aniqlang.

- A)Jonka B)Triyera C)Karavella D)Armada

3.Buyuk geografik kashfiyotlar uchun turtki bo'lgan g'oyalarni aniqlang.

- 1.Yerning dumaloqligi.
- 2.Atlantika okeanidan suzib o'tib, Hindistonga dengiz yo'li.
- 3.O'rtayer dengizi orqali Osiyoga boradigan savdo yo'llari Usmonlilar tomonidan yopib qo'yilishi.

- A)1,2 B) 2,3 C)1,2,3 D)3

5.Yevropaliklarni yangi savdo yo'llari izlashga majbur qilgan sabani aniqlang.

- 1.Yerning dumaloqligi
- 2.Atlantika okeanidan suzib o'tib, Hindistonga dengiz yo'lini ochish g'oyasi
- 3.O'rtayer dengizi orqali Osiyoga boradigan Usmonlilar yopib qo'yishi

- A)1,2 B)2,3 C)1,2,3 D)3

**27-§. Yangi davr boshlarida G'arbiy yevropa mamlakatlarida
industrial jamiyatning shakllanishi. Yevropada reformatsiya**

Yangicha iqtisodning shakllanishi. Buyuk geografik kashfiyotlardan so'ng Amerikadan oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallar Yevropa bozorlariga

ko‘plab keltirildi. Qirollar mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotga nisbatan ancha ko‘p oltin va kumush tangalar zarb qildilar. Pul ko‘paygan sharoitda hunarmandlar va savdogarlar kasodga uchramaslik uchun o‘z tovarlarining narxini oshirishga majbur bo‘ldi. Shu tariqa yuz yillar davomida o‘zgarmasdan kelgan narx-navo shiddat bilan o‘sa boshladi. Bu jarayon «narx-navo inqilobi» deb ataldi. Yevropa mamlakatlarida odamlar yashash uchun pul topishning yangi yo‘llarini izlashga tushdi. Ko‘plab oilalar endi ilgorigidek natural xo‘jalik yurita olmasdan, mahsulotning bir qismini bozorda sotishga majbur bo‘ldi. Natijada, Yevropada tovar ishlab chiqaruvchi xo‘jaliklar, ya’ni bozorda sotishga mo‘ljallangan mahsulot ishlab chiqaruvchi xo‘jaliklar soni ko‘payib bordi.

Yevropada tashkil qilingan qaysi dastlabki birjalarni bilasiz?

Kapitalistik munosabatlarning paydo bo‘lishi. Bozor munosabatlari jadal rivojlanayotgan Angliya, Niderland qirolligi va Fransiya kabi mamlakatlarda savdogarlar ulgurji savdoga katta ehtiyoj seza boshladi. Ular endi vaqt-vaqti bilan o‘tkaziladigan yarmarkalarga mahsulot olib borish o‘rniga, yirik shaharlarda tashkil qilingan va birja deb atalgan maxsus joylarda o‘z mahsulotlarini e‘lon qila boshladi. Shu yerda xaridorlar bilan oldi-sotdi shartnomasi tuzilib, mahsulot kelishilgan joyga jo‘natilar edi.

Birjalar bilan bir qatorda, zamonaviy banklarning paydo bo‘lishi ham Yangi davr sivilizatsiyasining buyuk yutug‘i bo‘ldi. O‘rta asrlarda banklar rolini pul maydalaydigan sarroflik do‘konlari bajarar edi.

Yevropada dastlabki banklar qaysi davlatda tashkil topgan?

Keyin G‘arbiy Yevropaning boshqa mamlakatlarida ham savdogarlarga xizmat ko‘rsatuvchi shunday banklar vujudga keldi. Birja va banklar Yevropada savdo va sanoatning rivojlanishida juda katta rol o‘ynadi.

Xavf-xatar katta bo'lgan uzoq masofalar bilan savdo qilish uchun savdogarlar aksionerlik kompaniyalariga birlasha boshladi. Ular kompaniyaning umumiy xarajatlari uchun mablag' qo'shib, foydadan o'z ulushini olish huquqini beruvchi qimmatbaho qog'oz – aksiyaga ega bo'lardi.

Bozorlarda mahsulotning ko'payishi natijasida uni ishlab chiqaruvchi va sotuvchilar o'rtasida raqobat paydo bo'ldi. Raqobatda mag'lub bo'lib, kasodga uchramaslik uchun mahsulotni tez, sifatli va arzon ishlab chiqarish talab qilinardi. Shu sababli Yevropada mahsulot ishlab chiqarish texnika va texnologiyasi jadal rivojlandi, yangi ixtirolar ko'paydi, mahsulot narxi arzonlashib, odamlarning yashash darajasi yaxshilanib bordi.

Yangi davrda Yevropa bozorlaridan biri.

Xavf-xatar katta bo'lgan uzoq masofalar bilan savdo qilish uchun savdogarlar aksionerlik kompaniyalariga birlasha boshladi. Ular kompaniyaning umumiy xarajatlari uchun mablag' qo'shib, foydadan o'z ulushini olish huquqini beruvchi qimmatbaho qog'oz – aksiyaga ega bo'lardi.

Bozorlarda mahsulotning ko'payishi natijasida uni ishlab chiqaruvchi va sotuvchilar o'rtasida raqobat paydo bo'ldi. Raqobatda mag'lub bo'lib, kasodga uchramaslik uchun mahsulotni tez, sifatli va arzon ishlab chiqarish talab qilinardi. Shu sababli Yevropada mahsulot ishlab chiqarish texnika va texnologiyasi jadal

rivojlandi, yangi ixtirolar ko'paydi, mahsulot narxi arzonlashib, odamlarning yashash darajasi yaxshilanib bordi.

Dehqonlar O'rta asrlardagi uch dalali ekishdan ko'p dalali ekishga o'tdi. Natijada, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining hosildorligi oshib, sotish uchun mahsulot ko'paydi. Bug'doyni yanchish, shaxtadan suv chiqarish uchun suv charxpalagi va shamol tegirmonidan keng foydalanish boshlandi. Tokarlik, to'quvchilik va boshqa eng oddiy dastgohlar yaratildi.

G'arbiy Yevropada savdo va texnikaning rivojlanishi natijasida hamma o'z kapitalini ko'paytirishga kirishdi. Masalan, shahardagi eng boy to'quvchi yoki savdogar turli yo'llar bilan hunarmand to'quvchilarni kasodga uchratadi. Shundan so'ng ularning iplarini, bo'yoqlarini, to'quv dastgohlarini arzonga sotib olib, o'zini ishga taklif qiladi. Bitta katta bino ostida ko'plab hunarmandlar yig'ilib, ularning har biri bitta ish, masalan, kimdir matoni to'qish, boshqasi uni bo'yash kabi ishlar bilan shug'ullanadi. Bu mehnat unumdorligini keskin oshirib, mahsulot sifatini yaxshilaydi. Ishlab chiqarishda mashinalar hali qo'llanilmagan katta korxonalar manufaktura deb ataladi.

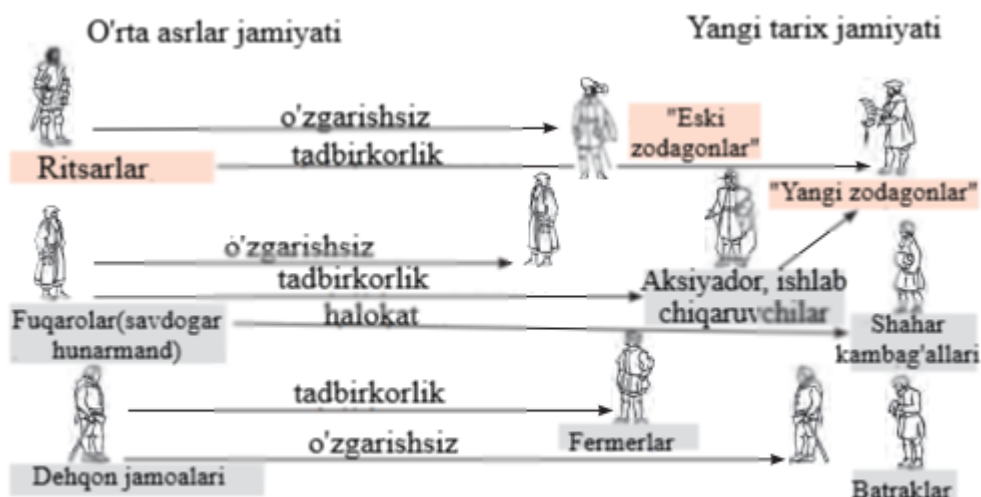

Manufaktura – *qo'l mehnatiga asoslangan ishlab chiqarish degan ma'noni anglatadi.*

Manufakturada ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotning hammasi uning egasiga tegishli bo'lardi. U mahsulotni bozorda sotib, foydaning bir qismini yollanma ishchilarga ish haqi tarzida berardi. Shu tariqa G'arbiy Yevropada kapitalistik munosabatlar shakllana boshladi. Kapitalistik munosabatlarning shakllanishi bozor sharoitida mayda tovar ishlab chiqarilishi rivojlanishining qonuniy natijasi bo'ldi. U asta-sekin O'rta asrchilik feodal munosabatlarini siqib chiqardi.

Yangi jamiyat kishilari. Kapitalistik munosabatlar jadal rivojlangan G'arbiy Yevropa mamlakatlarida kishilarning yangi tipi – tadbirkor paydo bo'ldi. Tadbirkor kim edi? Tadbirkor o'z shaxsiy muvaffaqiyatiga erishish uchun har

qanday ishga, tadbirga tayyor bo'lgan omilkor shaxs edi. Eski gildiyadan chiqib aksionerlik kompaniyasiga a'zo bo'lgan savdogar, o'z sexini tark etib manufakturaga kirgan hunarmand, qishloq jamoasi tarkibidan chiqqan va yerni feodaldan ijaraga olib fermerga aylangan kechagi dehqon tadbirkor bo'lishi mumkin edi. Bu tadbirkorlarning barchasi yollanma mehnatdan foydalanardi, bozorda raqobatchilik qilardi va kapital yig'ardi. Shu tariqa jamiyatning yangi qatlami – burjuaziya paydo bo'ldi.

O'rta asrlar jamiyatida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
Burjuaziya sinflariga qanday yangi qatlamlarni kiritish mumkin?

O'rta asrlarda O'rta Osiyo aholisi qanday tabaqalarga bo'lingan?

Boyib ketgan burjuaziya vakillari eski zodagonlardek kiyinib, o'zlariga hashamatli uylar qura boshladi. Ular o'zlari yashaydigan hududlarni toza va obod qildi, natijada O'rta asrlardagi vabo, o'lat kabi yuqumli kasalliklar chekinib, aholi tez ko'paydi. Boy burjuaziya vakillari eski zodagonlar bilan quda-andachilik qilib, o'zlariga yuqori martaba va unvonlar sotib oldi. Burjuaziyaning bu qatlami yangi zodagonlar deb ataldi. Ular ruhan tadbirkorlikka yaqinligi bilan eski zodagonlardan farq qilardi.

XV asrda zamonaviy ko'rinishdagi ilk bank – Genuyadagi Avliyo Georgiy banki paydo bo'ldi.

Bozorlarda mahsulotning ko'payishi natijasida uni ishlab chiqaruvchi va sotuvchilar o'rtasida raqobat paydo bo'ldi. Ammo yangicha turmushda hamma ham o'z o'rnini topa olmadi. Nogironlar va yetimlarning ahvoli avvalgidan ham og'irlashdi. Tez orada minglab ishsizlar ham ular safiga kelib qo'shildi. Ularning bir qismi manufakturalar va fermerlar yerlariga ishga yollandi. Shu tariqa yangi jamiyatda yollanib ishlaydigan yana bir qatlam – ishchilar paydo bo'ldi. Xo'jalik yuritishning yangi shakli va yangicha hayot tarzi turli tabaqa vakillarini bir-biriga yaqinlashtirdi. Endi ular bir-biridan ilgorigidek huquq va majburiyatlari bilan emas, kapitalining bor yoki yo'qligi, daromad darajasi bilan farq qilardi. Kishilar bir-biridan kapitalning mavjudligi va daromad darajasiga qarab farqlanadigan jamiyat sinfiy jamiyat deb ataladi.

Yer-mulkidan, uyi va mehnat qurollaridan mahrum bo'lgan, o'z xohishi bilan kapitalistga ishga yollanuvchi va mehnati uchun ish haqi oluvchi kishilar yollanma ishchilar – proletariat sinfiga birlashdi. Shu tariqa G'arbiy Yevropada jamiyatning tabaqaviy bo'linishi tugatilib, yangi, sinfiy bo'linish shakllandi va zamonaviy sivilizatsiyaning asosiy jihatlari qaror topib bordi.

Yangi davrda Yevropa shaharlari. Shaharlarning rivojlanishi har doim ularning geografik joylashuviga bog'liq bo'lgan. Yevropaliklar tomonidan Hindiston va Amerikaga dengiz yo'llarining ochilishi muhim savdo yo'llarining yo'nalishini o'zgartirib, bir qator shaharlarning jadal rivojlanishiga olib keldi. Dastlab Portugaliyaning Lissabon va Ispaniyaning Sevilya shaharlari jadal rivojlandi. Bu shaharlarga Hindistondan tovarlar, Amerikadan qimmatbaho metallar ko'plab keltirilar edi.

Yangi savdo yo'llaridan chetda qolgan Italiya shaharlari, aksincha, o'zlarining avvalgi ahamiyatini yo'qotdi.

XVI asrning ikkinchi yarmidan Yevropaning savdo chorrahalari Shimoliy dengiz qirg'oqlariga ko'chdi. Bu yerda asosiy savdo markazi Niderland qirolligining Antverpen shahri bo'lib qoldi. Ammo Antverpen ham tezda o'z mavqeyini yo'qotdi. Angliyaning jadal iqtisodiy taraqqiyoti uning poytaxti London

shahrini Yevropaning asosiy savdo markaziga aylantirdi. Temza daryosi bo'yida joylashgan London juda tez rivojlandi, shaharda yangi portlar, ishchilar uchun ko'pqavatli uylar, savdo rastalari va istirohat bog'lari paydo bo'ldi.

O'rta asrlardayoq Yevropaning eng yirik shahriga aylangan Parij ham rivojlanishda davom etdi. U G'arbiy Yevropadagi eng katta markazlashgan davlat – Fransiyaning poytaxtiga aylandi. Ammo XVI asrdagi diniy urushlar va vabo epidemiyasida o'n minglab parijliklar vafot etdi, shaharning rivojlanishi sekinlashdi.

Yangi davrda fan, texnika va sanoatning rivojlanishi G'arbiy Yevropa mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy qiyofasini o'zgartirib yubordi. Yangicha iqtisod va kapitalistik munosabatlar shakllandi. Yangi jamiyatning asosiy sinflari – kapitalist va proletariat paydo bo'ldi. Asosiy qadriyati inson erkinligi va tengligi bo'lgan yangi, industrial sivilizatsiya qaror topib bordi.

Kapital – bu mulk, yollanma mehnatdan foydalanib, qo'shimcha qiymat olish vositasi.

Gildiya – bu o'z a'zolarining manfaatlarini himoya qilish uchun tuzilgan savdogarlar va hunarmandlar uyushmasi.

Proletariat – bu ishlab chiqarish quroli va vositasidan mahrum bo'lgan yollanma ishchi.

Yevropada Reformatsiya

Reformatsiya arafasida Yevropa jamiyati. O'rta asrlarda din G'arbiy Yevropa jamiyati hayotida kuchli ta'sirga ega edi. Ammo davr oxiriga kelib, odamlar orasida mavjud diniy tartiblardan norozilik kuchaydi. Endi cherkov tartiblari ko'plab yevropaliklarni qanoatlantirmay qo'ydi. Cherkov marosimlari lotin tilida o'tkazilib, bu til oddiy odamlar uchun tushunarsiz edi. Shuningdek, ular xristianlarning muqaddas kitobi – Injilni ham tushunmasdi. Kun kechirish og'ir bo'lib qolgan Yangi davr boshlarida dehqonlar va shaharlik kambag'allar

qiyinchilik bilan ishlab topgan hamda oilasini boqishga zo'rg'a yetadigan pullarining bir qismini cherkov-u ruhoniylarga berishni istamasdi. Ruhoniylarning qimmatbaho kiyimlari va taqinchoqlari, cherkovni bezashda qo'llanilgan haykal hamda rasmlar pulning qadrini biladigan tejamkor tadbirkorlarning jahlini chiqarar edi. Ruhoniylar to'plagan juda katta boyliklarning bir qismini **indulgensiyalar** – gunohlarni afv etganlik to'g'risida Rim papasining maxsus yorlig'ini sotishdan tushgan pullar tashkil qilardi. Puldor kishilar, hatto hali qilib ulgurmagan gunohlari uchun ham indulgensiyalar sotib olardi. Papa va kardinallar turli xil hiyla va nayranglar bilan Yevropa davlatlarining ichki ishlariga aralashar, bundan esa hukmdorlar ham norozi edi.

Reformatsiyaning boshlanishi. Jamiyatdagi umumiy norozilik sharoitida G'arbiy Yevropada xristianlik cherkovini isloh qilish uchun harakat boshlanib, bu jarayon **Reformatsiya** (reforma – islohot) deb ataldi. Yangi davr boshlarida tarqoq knyazliklardan iborat bo'lgan Germaniyaning ichki ishlarida hal qiluvchi rolga katolik cherkov da'vo qilardi. Germaniyada juda katta yerlar, hatto butun boshli shaharlar ham katolik cherkoviga qarashli edi. Indulgensiya sotuvchi ruhoniylar va cherkov soliqlarini yig'uvchilar butun Germaniya bo'ylab kezib yurardi.

O'rta asrlarda katolik cherkovi qaysi omillar sababli o'zining qudratiga erishgan edi?

Reformatsiya 1517-yili Germaniyaning Vittenberg universiteti ilohiyot fani professori Martin Lyuter (1483-1546)ning «95 tezislar» deb ataluvchi indulgensiyalarga qarshi da'vati bilan boshlandi. Gabsburg imperatori Karl V bu masalani Muqaddas Rim Imperiyasi Reyxstagida hal qilishni taklif qildi. 1521-yilda Lyuter Vorms shahrida nemis knyazlari oldiga chiqdi. Inkvizitsiya gulxanlarini eslab, Lyuter o'z qarashlarini sinq ovoz bilan tushuntirdi, lekin ulardan voz kechishni istamadi: "Vijdonimga qarshi biror narsa qilish nohaqlikdir, men buning ustida turibman va boshqacha qila olmayman, Xudo menga yordam ber! " Xristianlik ta'limotining yangi talqini lyuteranlik deb atala boshlandi. Martin

Lyuterning nutqi islohotning boshlanishi edi. **Yevropada Reformatsiya – katolik cherkovni isloh qilish jarayoni shunday boshlandi.**

▲ Martin Lyuter Vorms sudida o'z qarashlarini himoya qilmoqda.

Dehqonlar urushi. Yevropada an'anaviy jamiyatning inqirozi va kapitalistik munosabatlarning rivojlanishi zodagonlar va knyazlarda o'z daromadini oshirish istagini kuchaytirdi. Ular jamoa yerlarini egallab olib, dehqonlarning ulushini qisqartirdi, natural va pul yig'imlarini, dehqonlarning ishlab berish majburiyatlarini oshirdi. Amerikadan g'alla va kumushning oqib kelishi natijasida yuz bergan narx-navo inqilobidan ham, avvalo, Yevropa dehqonlari aziyat chekdi. Dehqonlarning og'ir ahvoli ularni qo'zg'olon ko'tarishga majbur qildi.

Dehqonlar qo'zg'oloni 1524-yil yozida Germaniyada boshlandi. Xalq Reformatsiyasi deb atalgan bu qo'zg'olonga ruhoniy Tomas Myunser (1493–1525) boshchilik qildi. Qo'zg'olon tez orada butun Germaniyani qamrab oldi va Buyuk dehqonlar urushi degan nom oldi. Mamlakatning janubi-g'arbiy qismida qo'zg'olonchi dehqonlar safi taxminan 40 ming kishini tashkil etdi. Ular qal'alar va yepiskop sudlariga bostirib kirib, feodal burchlarini yoqib yubordilar. Bir yildan oshiq davom etgan qo'zg'olon 1526-yil boshida mag'lubiyatga uchradi. Uning ko'plab ishtirokchilari qattiq jazolandi, T. Myunser qatl qilindi.

Shundan so'ng reyxstag (parlament)da ko'pchilik bo'lgan katoliklar Reformatsiyaning yutuqlarini bekor qilish tashabbusi bilan chiqdi. M.Lyuter tarafdorlari esa bunga norozilik bildirdi. Shu paytdan boshlab ular protestantlar (**protest – norozilik**) deb atala boshlandi.

Kalvinizm va Reformatsiyaning Yevropaga yoyilishi. Reformatsiya butun Yevropa bo'ylab tarqaldi. Protestantlikning yangi oqimlari paydo bo'ldi. Ulardan biriga Jeneva shahrida fransuz Jan Kalvin(1509–1564) asos soldi.

«**Duo o'qi va ishla!**» degan shior J. Kalvin ta'limotining asosi bo'ldi. Bu shior boylik orttirishni asosiy maqsad qilgan yangi zodagonlar va burjuaziyaga ma'qul keldi. Ular J. Kalvinni qo'llab-quvvatladilar.

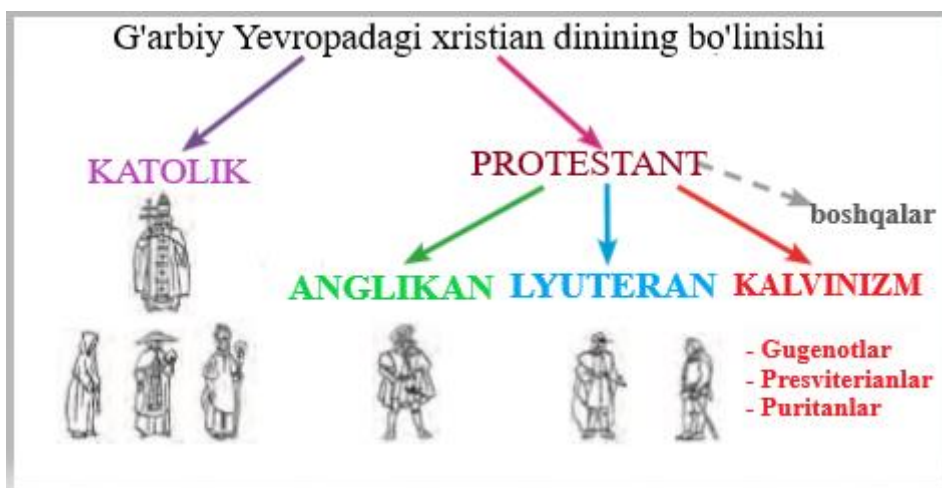
Reformatsiya Yevropada katolik cherkovining yakka hukmronligiga chek qo'ydi. Reformatsiyaga qarshi kurashning kuchayishiga qaramasdan, bir qator Yevropa mamlakatlari Rim papasiga bo'ysunmay qo'ydi. Protestantlik mamlakatlarida qirollik hokimiyati kuchayib, cheksiz mustaqillikka ega bo'ldi. Ko'pchilik mamlakatlarda milliy cherkovlar tashkil qilindi. Protestantlikning Injilni mustaqil o'qish, Xudo oldida shaxsiy javobgarlik hissi kabi o'ziga xos jihatlari aholi orasida individualizmning rivojlanishiga ko'maklashdi. Injilni mustaqil o'qish ehtiyoji kishilarni savodli bo'lishga undadi, protestantlik mamlakatlarida savodxonlikning oshishi uchun muhim omil bo'ldi. Reformatsiya natijasida paydo bo'lgan protestantlik butun Yevropaga yoyildi va xristianlikning yangi ta'limotlari hamda yangi cherkovlarning shakllanishiga olib keldi.

Reformatsiyaga qarshi kurash (kontrreformatsiya). Katolik cherkov Uyg'onish va Reformatsiyada o'z aksini topgan diniy norozilik bilan kelisha olmas, shuningdek, murosa qilishni xohlamas ham edi. Shu sababli Reformatsiyaga qarshi kurashish uchun Rim papasi Pavel III 1540-yili «Iso jamiyati» yoki iyezuitlar (**«Iyezus» – Iisus, Iso**) ordenini ta'sis etdi. Iyezuitlar oldiga «adashgan olomonni cherkovga qaytarish» vazifasi qo'yildi. «Iso jamiyati»ning asoschisi ispan zodagoni Ignatiy Loyola (1491–1556) bo'ldi. Reformatsiya tufayli bir qator Yevropa mamlakatlarida hukmronlikni qo'ldan boy bergan Rim papasi jon-jahdi bilan o'z mavqeyini tiklashga intildi. Siyosiy jihatdan tarqoq bo'lgan Italiya Papa

boshliq katolik reaksiyaning barcha dahshatini o'zida his qildi. Papa dindan qaytganlarni jazolashni inkvizitsiya sudiga topshirdi. Dindan qaytganlar sud hukmiga ko'ra gulxanlarda yoqildi.

1524-yili Germaniyada dehqonlar qo'zg'oloni boshlandi. Xalq Reformatsiyasi deb atalgan bu qo'zg'olonga ruhoniy Tomas Myunser boshchilik qildi. Rim papasi 1540-yilda Reformatsiyaga qarshi kurashish uchun «Iso jamiyati» yoki iyezuitlar (**«Iyezus» – Iisus, Iso**) ordenini ta'sis etdi. Katolik cherkovi ilg'or ilmiy va falsafiy fikrga qarshi kurashdi. Yoqib yuborilishi lozim bo'lgan, taqiqlangan kitoblar ro'yxati e'lon qilindi.

Katolik cherkov tomonidan protestantlarga qarshi qo'llanilgan barcha tadbirlar tarixda kontrreformatsiya nomini oldi.

Internet va qo'shimcha manbalardan foydalanib katolik va protestantlik o'rtasidagi farqni Ven diagramasini daftaringizga chizib joylashtiring.

XVI asrdagi kontrreformatsiya jarayonida G'arbiy Yevropa katolik va protestant qismlarga bo'linib ketdi. Germaniya, Fransiya kabi davlatlar aholisi bir-biriga dushman ikki diniy mazhabga ajralib, bir-biriga qarshi urushlar olib bordi. Bu urushlarda o'n minglab kishilar halok bo'ldi. Ammo Reformatsiyaga qarshi kurash to'liq g'alaba qozonishi mumkin emasdi. Zotan, bu davrda Yevropada fan

va madaniyatning yuksalishi, kapitalistik munosabatlarning qaror topib borishi, odamlarning erkinlik va mustaqillik sari intilishi katolik cherkov asoslarini vayron qildi. Reformatsiya – bu katolik cherkovining inqiroz davri bo‘ldi.

Reformatsiya tarixda chuqur iz qoldirdi, Yevropa jamiyatining ma’naviy, siyosiy va iqtisodiy xarakterini o‘zgartirib yubordi. Reformatsiya natijasida milliy cherkovlar paydo bo‘ldi, dunyoviy hokimiyat mustahkamlandi, millatlarning shakllanishi va milliy davlatlarning rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratildi. Reformatsiya industrial sivilizatsiyaning qaror topishini tezlashtirdi, shaxsning erkinligi va tashabbuskorligiga keng yo‘l ochilib, demokratik qadriyatlar shakllandi.

Ignatij Loyolaning Karl V Gabsburgga yozgan maktubidan

“Germaniyada yoyilgan va avj olgan yovuzlikka qarshi kurashish uchun birinchi navbatda diniy hayot va katolik ta’limotining yaxlitligi namunasi bo‘lgan vositalarga urg‘u berish kerak va u talabalarni universitetlar kabi yaxshilikka yetaklaydi...”

Ignatij Loyolaning Karl V Gabsburgga yozgan maktubini qanday izohlaysiz

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Birja va banklar Yevropada savdo-sanoatning rivojlanishida qanday muhim o‘rin egallaydi?
2. XVI asrning ikkinchi yarmidan boshlab savdo chorrahalarini Yevropaning qaysi hududiga ko‘chdi va nima uchun?
3. G‘arbiy Yevropada kapitalistik munosabatlar qay tariqa shakllana boshladi?

4. Zamonaviy ko‘rinishdagi ilk bank qachon va qaysi hududda vujudga keldi?
5. Yevropada Reformatsiyaning boshlanishiga qanday omillar sabab bo‘lgan?
6. Germaniyani qamrab olgan Buyuk dehqonlar urushining asosiy sabablari nimalardan iborat edi?
7. Calvinizm protestantlik diniy ta’limoti sifatida qaysi jihatlari bilan ommani o‘ziga jalb qila oldi?
8. «Iso jamiyati» yoki iyezuitlar ordenining o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi nimalardan iborat edi?

II. Guruh bilan ishlash.

«Duo o‘qi va ishla!» shiori O‘rta asrlarda O‘rta Osiyodagi qaysi tariqat tamoyillariga mosligini toping. Misollar keltiring.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

1. Google.map foydalanib, G‘arbiy Yevropada Reformatsiya bo‘lib o‘tgan hududlarni aniqlang.
2. Mavzu matnida berilgan atamalarni qo‘shimcha adabiyotlardan mustaqil qidirib toping va ma’nosini yanada chuqurroq o‘zlashtirib, daftaringizga yozing.

IV. Ijodiy vazifalar

Internetdan «Yangi davr boshlarida G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti» mavzusiga doir suratlarni izlab toping va rasmi klaster tuzing.

28-§. G‘arbiy Yevropada yangi davr madaniyatining shakllanishi

Uyg‘onish davri madaniyati. Yangi davr boshlarida Yevropaning ko‘pgina mamlakatlari misli ko‘rilmagan madaniy yuksalishni boshidan kechirdi. Fan taraqqiyotidagi yutuqlar kishilarning olam haqidagi tasavvurlarini o‘zgartirib

yubordi, madaniy aloqalarni kengaytirishga imkon beradigan yangi ufqlar ochildi. Fan va san'atda ulkan o'zgarishlar yuz berdi. Olimlar, ijodkorlar ideal va namuna izlab Antik davr madaniyatiga murojaat qildilar.

Ilgari fan va adabiyot tili bo'lgan lotin tili o'rniga italyan, ispan, fransuz kabi xalq tillari rivojlandi.

Shu tariqa, XIV asrga kelib, avval unutib yuborilgan antik madaniyat qayta tiklana boshladi va bu jarayon Renessans – Uyg'onish nomini oldi. Uyg'onish Yangi davr bo'sag'asida turgan jamiyatning ma'naviy yangilanishida katta rol o'ynadi. Insonning bu dunyodagi o'z o'rnini qayta anglashi, taqdirdan in'om kutib emas, faol yaratuvchi bo'lib yashash hissi yangi industrial sivilizatsiyaning shakllanishida asosiy omillardan biri bo'ldi.

Gumanizm. Uyg'onish davrida insonga nisbatan munosabatlarda buyuk burilish yuz berdi. Odamlar hayotning quvonchlarini qadrlashga o'rgandi, tabiatga, jamiyatga, insonga yangicha qaraydigan bo'ldilar. O'rab turgan olamga ilohiy emas, dunyoviy, insoniy qarash tarafdorlari **gumanist** (humanus – insoniy) deb ataldi. Gumanistlar inson haqidagi O'rta asrchilik tasavvurlarini rad etdi, ular har bir shaxsning noyoblighi va qadrini ko'rsatishga urindilar. Bilim va erkin fikr o'ziga yo'l ochib bordi. O'rta asrlardagi ta'qib va cheklashlardan so'ng fan va san'at diniy taqiqdan chiqdi.

Gumanistlar dastlab cherkov tomonidan ta'qib qilindi, ularning asarlari yondirildi. Ammo XVI asrga kelib, ko'plab ruhoniylar va hatto Rim papalari ham gumanizm g'oyalari bilan qiziqib, gumanistlarga o'z fikrlarini erkin bayon qilish imkonini berdi.

Sizningcha, gumanistlarning g'oyalari hozirgi zamonaviy jamiyatda amalga oshirilmoqdami?

Gumanizm XIV asr o'rtalarida dastlab Italiyada paydo bo'ldi. Keyinroq boshqa mamlakatlarda ham italyan gumanistlarining izdoshlari va tarafdorlari ko'paydi.

Angliyada ularning g'oyalari dono siyosatchi va qirolning birinchi vaziri gumanist yozuvchi **Tomas Mor** (1478-1535) edi. U qirolning cheksiz hokimiyatiga qarshi chiqqani uchun Genrix VIII buyrug'i bilan qatl etilgan. Lekin, uning 1516- yilda yozilgan "Utopiya" kitobi qoldi. Yunon tilidan tarjima qilingan bu nom "mavjud bo'lmagan joy" degan ma'noni anglatadi. Tomas Mor insonparvarlik, adolat hukm suradigan jamiyatni tasvirlab bergan.

“Utopiya” tushunchasi zamonaviy tilda nimani anglatishini aniqlang.

Adabiyot va san'at. Uyg'onish davri adabiyoti va san'atida o'z davrining buyuk kishilari ijod qildilar. Saxiy tabiat ularning har biriga ko'p qirrali noyob qobiliyat in'om etgan edi. Bunday noyob qobiliyat egalaridan biri **Uilyam Shekspir** (1564–1616) bo'lgan. U «Inson – tabiatning ajoyib mo'jizasi», deb hisoblardi. Shekspir teatrga muhabbat qo'ydi. Ham aktyor, ham dramaturg sifatida ijod qildi.

U insonlarni o'rab turgan olamni sahna, odamlarni esa aktyorlar deb tasavvur qilardi. Shekspir kelgusi avlodlarga «Otello», «Hamlet», «Qirol Lir» hamda «Romeo va Juletta» kabi mashhur asarlarini meros qoldirdi.

Bu davr adabiyotining yana bir yirik arbobi, ispan yozuvchisi **Migel de Servantes**dir (1547–1616). Uning mashhur «Don Kixot» asari qahramoni – jahongashta Don Kixot adolatsizlik olamidagi so'nggi oliyjanob ritsar. Atrofdagi adolatsizliklar uning oliyjanob qalbini g'azabga to'ldiradi. U haqiqiy ritsar kabi xo'rlanganlar himoyasiga o'tlanadi.

Mashhur ingliz yozuvchisi va faylasufi **Frensis Bekon** (1561-1626) hayotni yaxshilash orzusini ilm-fan va ma'rifat rivoji bilan bog'lagan. U Kembrij kollejini tamomlagan. Angliya parlamenti a'zosi, lordkansler (yuqori hukumat

lavozimlaridan biri) bo'lgan. Uning eng mashhur asari utopik romani "Yangi Atlantida " bo'lib, unda odamlar tabiatni o'rganadilar va uning sirlarini tushunadilar

Tasviriy san'at. Uyg'onish davri madaniyatining yana bir buyuk namoyandasi italiyalik **Leonardo da Vinci** (1452–1519) edi. U bir vaqtning o'zida rassom, shoir, me'mor, haykaltarosh, musiqachi va ixtirochi olim edi. Leonardo rasm chizish san'atini «san'atlar malikasi» deb atagan.

Leonardo iste'dodli ixtirochi bo'lib, turli xil mashinalarni, jumladan, samolyotni loyihalashtirgan. Biroq, u rassom sifatida dunyo miqyosida shuhrat qozondi. Afsuski, buyuk ustaning atigi 15 ta surati bizgacha yetib kelgan.

▲ Erminli ayol.
1485-1490-yy.

▲ Mona Liza(Jakonda)
1503-1506-yy

▲ Leonardo da Vinci ▲

Leonardo da Vinci rasmlari sizda qanday taassurot qoldirdi?

Qo'shimcha ma'lumot manbalari yordamida xozirgi davrda Leonardo da Vinci ixtirolari qanday texnik qurilmalarda amalga oshirilganligini bilib oling.

U davrning buyuk rassomlaridan yana biri italiyalik **Rafael Santi** (1483–1520) edi. U atigi 37 yil umr ko'rdi, xolos. Lekin shu qisqa davr ichida o'z nomini

abadiylikka muhrlagan asarlar yarata oldi. «Sikstin madonnasi» u yaratgan asarlar ichida eng mashhuridir. Asar ustida ishlash to'rt yil davom etgan. Unda oyoqyalang Bibi Maryam go'yo bulutlarni bosmayotgandek, ohista, ularning ustida uchib yurgandek o'z qismatiga peshvoz chiqmoqda.

▲ "Sikstin Madonnasi"
1515-1519-yy

Hali go'dak Isoning nigohlari kattalarnikidek jiddiy. U go'yo kelajakdagi azob va o'limni oldindan sezayotgandek. Onaning qarashlarida ham qayg'u va xavotir bor. U oldindan nima bo'lishini biladi. Shunga qaramasdan, o'g'lining hayoti evaziga Haq yo'llari ochiladigan odamlar tomon oldinga intiladi.

Yana bir mashhur rassom **Rembrandt** (1606–1669) yaratgan asarlar ichida eng mashhuri «Adashgan o'g'ilning qaytishi» rasmi edi. Injilda oilasini tashlab ketib, uzoq vaqt sanqib yurgan, barcha boyliklari tugagach, ortga qaytgan o'g'lini ota kechiradi va uyiga qabul qiladi.

Rembrandt o'z asarida ota va o'g'ilning uchrashuv paytini aks ettirgan. Adashgan o'g'il uy ostonasi oldida tiz cho'kib turibdi. Yirtiq kiyim va sochsiz bosh o'tgan umr kulfatlaridan dalolat beradi. Keksayib ko'r bo'lib qolgan otaning barmoqlari o'g'lining yelkasiga tegayapti. Qo'l harakati bu dunyodan qariyb umidini uzgan odamning yorqin quvonchini va cheksiz muhabbatini aks ettiradi.

Haykaltaroshlik. Bu davr haykaltaroshlari haykaltaroshlikni san'atlar ichida birinchisi, u insonni, uning go'zalligini boshqa san'at turlaridan yaxshiroq sharaflaydi, deb hisoblaganlar.

Florensiya ham, Rim ham Uyg'onish davrining yana bir dahosi - **Mikelanjelo Buonarroti** (1475-1564)ni xotirasida saqlaydi. U Florensiya yaqinidagi kichik shaharchada tug'ilgan va yoshligidan u Lorenzo saroyi qoshidagi san'at maktabida o'qigan, gumanistlarning asarlarini o'qigan va bir vaqtning o'zida haykaltarosh,

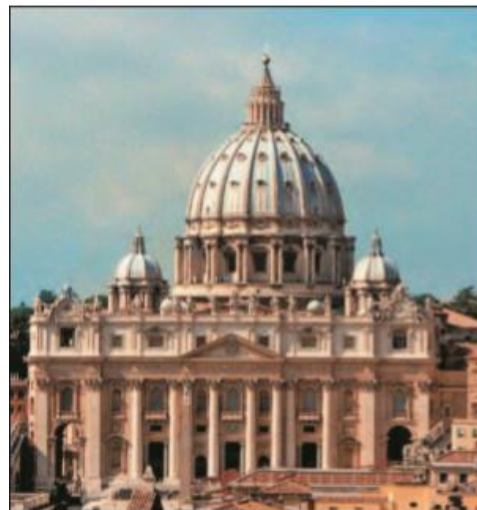
rassom, me'mor va shoir bo'lishga intilgan. U o'zining o'lmas asarlari bilan tarixda abadiy iz qoldirdi.

Haykaltarosh Mikelanjelo esa jang arafasida turgan Davidni tasvirlagan. Uning yuzi g'azabga to'la. Bu haykal o'zining balandligi va go'zalligi bilan shu paytgacha yaratilgan barcha asarlarni ortda qoldirdi.

Mikelanjelo, shuningdek, o'nlab yillar davom etgan Rimdagi Avliyo Pyotr sobori qurilishini yakunladi. Qadimgi urf-odatlariga murojaat qilib, usta Rim panoramasini koinot uyg'unligi va go'zalligi ramzi bo'lgan ulug'vor gumbaz bilan bezatdi. Mikelanjelo Buonarroti butun hayoti san'atga bag'ishlaydi.

Fan. Insonning atrof-olamga qiziqishi ortib bordi va bu Yangi davrning asosiy xususiyatlaridan biri bo'lib qoldi. Bu davrda olimlar fanda olamshumul kashfiyotlarni amalga oshirdi.

▲ Rimdagi Avliyo Pyotr sobori.

Ammo astronomiyada eng hayratlanarli kashfiyot Polshadagi Krakov universiteti yosh talabasi **Nikolay Kopernik** (1473-1543) quyosh tutilishini tomosha qilgan. Kopernik Polsha chegarasidagi Fromberg shahridagi bosh sobor minoralaridan birida rasadxona qurgan va osmon jismlarini kuzatish uchun o'zi qadimgi mualliflar tomonidan tasvirlangan yog'ochdan turli asboblarni yasagan. Kopernik o'z qo'lida mavjud bo'lgan qadimiy asarlarni qayta o'qib chiqqach, ba'zi qadimgi olimlar Quyosh Yer atrofida emas, balki Yer Quyosh atrofida harakat qiladi, deb taxmin qilishganidan hayratda qoldi! Kopernik dunyo tuzilishining yangi nazariyasini "Osmon jismlarining aylanishi to'g'risida ..." ulkan asarida tasvirlab bergan.

O'ylab ko'ring, nega polshalik astronomning g'oyalari o'sha davr olimlari tomonidan darhol qabul qilinmagan?

Italiyalik **Jordano Bruno** (1548–1600) olam abadiy mavjud, u hech qachon yo‘q bo‘lmaydi, degan xulosani dadil ilgari surdi, olamning cheksizligi va abadiyligi haqidagi nazariyani yaratdi. Cherkov bu fikrni shakkoklik deb baholadi va olimni gulxanda yoqishga hukm qildi.

Nima deb o'ylaysiz nima uchun cherkov olimlarni shafqatsizlarcha quvg'in qilgan?

▲ Galiley inkvizitsiya sudi oldida.

▲ Galiley teleskopi.

Italiyalik olim **Galileo Galiley** (1564-1642) birinchi teleskopni yaratdi, uning yordamida u Kopernik kashfiyotlarini tasdiqlay oldi. Galiley bu dalillarni kitobida tasvirlab bergan, buning uchun u 70 yoshida inkvizitsiya sudiga chaqirilgan. Qiynoqlar va ustunda yonish tahdidi ostida Galiley yerning aylanishi g'oyasidan voz kechdi. Keyinchalik, odamlarda bir rivoyat paydo bo'ldiki, u tiz cho'kkandan so'ng o'rnidan turib, "Ammo baribir u aylanadi!" degan.

Yevropa fanining yuksalishida buyuk ingliz olimi **Isaak Nyuton** (1643–1727) ning xizmati ulkan bo'ldi. Nyuton mexanika va astronomiyaning nazariy asoslarini yaratdi, butun olam tortishish qonunini ishlab chiqdi, ko'zguli teleskopni kashf qildi.

Yana bir ingliz olimi **Jon Lokk** (1632–1704) esa falsafaning rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi. J. Lokkning asosiy xizmati shundan iboratki, u insonning tabiiy huquqlari: yashash, erkinlik va mulk huquqlari haqidagi ta’limotni yaratdi.

U, shuningdek, «hokimiyatni bo‘lish» – ijro hokimiyatini qonun chiqaruvchi hokimiyatdan ajratish haqidagi ta’limotni ham ishlab chiqdi.

XVI–XVIII asrlarda Yevropada Yangi davr madaniyati shakllandi. San’at va fan jadal rivojlandi. Angliya burjua inqilobi, Shimoliy Amerikada mustaqillik uchun kurash, fransuz inqilobi jarayonlarida paydo bo‘lgan kishilarning ozodligi va tengligi haqidagi g‘oyalar yana uzoq vaqt ko‘plab xalqlar kurashining mazmuniga aylandi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Uilyam Shekspir ijodining o‘ziga xosligi nimadan iborat?
2. Leonardo da Vinchi va Rafael Santi ijodining asosini qanday g‘oyalar tashkil etadi?
3. XVI–XVIII asrlarda Yevropada astronomiya fani qanday yutuqlarga erishdi?
4. Jon Lokk g‘oyalari bugungi kun davlat boshqaruvida qanday o‘rin tutadi?

II. Guruh bilan ishlash.

Uyg‘onish davri san’ati to‘plamini jamlash va uni guruhdoshlaringiz bilan baham ko‘rish uchun onlayn manbalardan (masalan, Google Arts & Culture) foydalaning. Uyg‘onish davri rassomini nomlang qaysi ijodkor faoliyati sizni ko‘proq qiziqtiradi. Sababini tushuntiring.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

Internet vositasida Yevropa Renessans madaniyati davriga oid atamalarni topib daftaringizga jadval ko‘rinishida qayd eting.

IV. Ijodiy vazifalar

1. Gumanizm falsafasi va Uyg‘onish davri san’ati yevropaliklarning insonga va uning dunyodagi o‘rniga qarashlarini o‘zgartirganligini isbotlaydigan tanlangan rasmlar va xulosalaringiz bilan elektron taqdimot tayyorlang.

2. Shekspir davrida teatr nima uchun bunchalik muhim bo'lganini, dramaturg va aktyorlar tomonidan qanday yangi maqsadlar qo'yilganligini aniqlashga harakat qiling.

**29-§. Angliyada qirol hokimiyatining kuchayishi. XVII asrdagi
Angliya burjua inqilobi. XVI-XVIII asrlarda xalqaro
munosabatlar**

Angliyada qirol hokimiyatining kuchayishi. XVII asrdagi Angliya
burjua inqilobi

Qirol hokimiyatining kuchayishi. Absolutizm. Savdo va sanoatning rivojlanishi Angliyada soliqlar tushumini keskin oshirdi. Endi davlatdan maosh oladigan amaldorlar va muntazam armiya qirolning har qanday buyrug'ini bajarishga tayyor edi. Bu qirolni boy zodagonlar ta'siridan xalos qildi. Natijada, qirolning cheklanmagan hokimiyati to'g'risidagi g'oya shakllandi. Shu g'oya asosida G'arbiy Yevropa mamlakatlarida shakllangan hokimiyat mutlaq monarxiya yoki absolutizm deb ataldi.

Angliyada «Erkinlikning buyuk xartiyasi» deb nomlangan hujjatda qanday moddalar keltirilgan edi?

Absolutizm Angliyada XVI asrda shakllandi. Shu davrda qirol hokimiyati kuchayib, Genrix VIII Tyudor (1509–1547) faqat cherkovni emas, toifalar vakillaridan iborat parlamentni ham o'ziga bo'ysundirdi, ayrim mustaqil shimoliy grafliklar va Uels ham qirol hokimiyatini tan oldi.

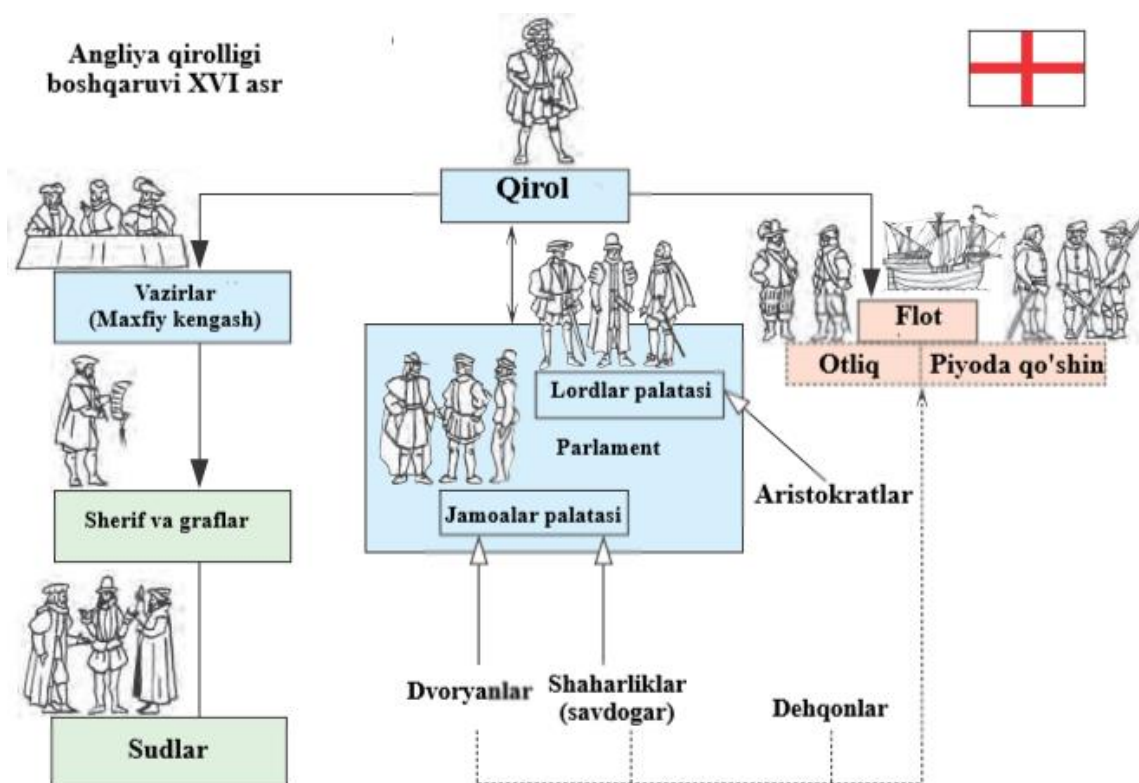
Yelizaveta I (1558-1603) davrida Angliyaning jadal rivojlanishi, dunyoning yetakchi davlatiga aylanishiga katta hissa qo'shdi. Mamlakatda Reformatsiya o'z nihoyasiga yetdi. Davlat qudratli bo'ldi, xo'jalikni rivojlantirishda va dengiz

savdosida muvaffaqiyatlarga erishildi. Angliya asta-sekin kuchli dengiz davlati – «dengizlar malikasi»ga aylandi.

1603-yili Yelizaveta I ning o‘limi bilan tyudorlar sulolasi yakun topdi. Shundan so‘ng Angliya taxtiga styuartlar sulolasidan bo‘lgan Yakov I (1603–1625) o‘tirdi. Styuartlar shotlandiyalik edi. Uning davrida absolutizmning inqirozi kuchaydi, burjua inqilobi uchun iqtisodiy, siyosiy va g‘oyaviy asoslar shakllandi. Bularning barchasi 1640-yili boshlangan Angliya burjua inqilobiga muqaddima bo‘ldi.

Sizningcha, bunday boshqaruv tizimini mutlaq monarxiya deb hisoblash mumkinmi?

Angliya burjua inqilobi arafasida. Yangi, kapitalistik munosabatlarga asoslangan tartiblarning o‘rnatilishida ingliz burjua inqilobi katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu inqilob faqat Angliyada emas, butun Yevropada kapitalistik munosabatlarning hukmron tartibga aylanishini boshlab berdi. Bu davrda faol tashqi siyosat natijasida bo‘lg‘usi Britaniya mustamlakachilik imperiyasining asoslari yaratildi. Amerikadagi birinchi mustamlaka – **Virjiniyaga** asos solindi.

Fanda Frensis Bekon, adabiyotda Uilyam Shekspir singari arboblarning nomlari butun dunyoga mashhur bo'ldi.

Inqilobning sabablari. Kapitalistik munosabatlarning rivojlanishi va Reformatsiya natijasida ingliz jamiyatida bo'linish yuz berdi. Yangi zodagonlar kapitalizm rivojlanishidan manfaatdor bo'lsa, qirol va amaldorlar eski tartiblarning saqlanib qolishini istardi. Shunday sharoitda styuartlarning yangi qirollik sulolasi ingliz parlamenti va **puritanlik (kalvinistlar** Angliyada shunday atalgan) cherkoviga qarshi kurashga kirishib ketdi. Vujudga kelgan qarama-qarshiliklar inqilobning asosiy sababiga aylandi.

Qirol bilan parlament o'rtasidagi nizo Karl I (1625–1649) davrida yanada keskinlashdi. Qirol parlamentni tarqatib yubordi. Angliyada Karl I ning shaxsiy hukmronligi o'rnatilib, bu davrda savdogarlar, yangi dvoryanlar, hurfikr dindorlar davlat ishlaridan butunlay chetlatildi.

Puritan-so'zi lotincha "purus - "toza" degan ma'noni anglatadi

Inqilobning boshlanishi. 1640-yilning boshiga kelib, xazina bo'shab qoldi. Mamlakatda ko'plab ochlar qo'zg'oloni, Londonda esa ko'cha tartibsizliklari bo'lib o'tdi. Shotlandiya Angliyaga qarshi harbiy harakatlarni boshlab yubordi.

Shunday sharoitda 1640-yili yangi parlament yig'ildi. Bu parlament uzoq vaqt tarqatilmaganligi uchun «Uzoq muddatli parlament» nomi bilan tarixga kirdi. Bu inqilobning boshlanishi edi.

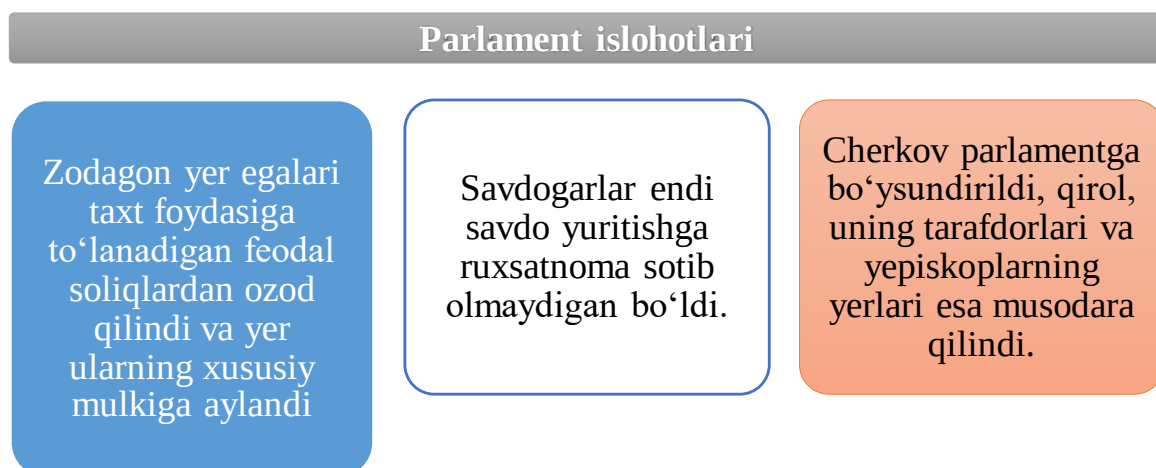
Uzoq muddatli parlament bir qancha muhim islohotlarni amalga oshirdi. Parlamentning absolutizmga qarshi qaratilgan dastlabki qarorlaridan biri qirol ministrLARining sudga tortilishi bo'ldi. Ko'pgina yuksak lavozimli amaldorlar, yepiskoplar, sudyalar qamoqqa olindi. Aslida amalga oshirilgan bu o'zgarishlar, o'z mohiyatiga ko'ra, Angliya davlat tuzumida yuz bergan inqilobiy to'ntarish edi.

Qirol bilan parlament o'rtasida fuqarolar urushi. Angliya parlament bilan qirol tarafdorlari bo'lgan bir-biriga dushman ikki lagerga bo'lindi. Parlamentni savdogarlar, tadbirkorlar va yangi dvoryanlar qo'llab-quvvatladi. Eski tartiblardan

manfaatdor bo'lganlarning barchasi – yirik yer egalari bo'lgan asilzodalar va ularga qaram bo'lgan dehqonlar, saroy amaldorlari, ingliz cherkovi qirol bayrog'i ostida birlashdilar.

1643-yilning oxiriga kelib, mamlakat hududining to'rtidan uch qismi qirol hukmronligi ostida edi. Parlament esa xalqni jangga chorlashga qo'rqardi. Biroq tez orada parlamentning yangi ittifoqchisi bo'lgan Shotlandiya armiyasi Angliya hududiga kirib keldi. Shotlandlar bilan parlament tarafdorlarining birlashgan qo'shini qirol qo'shini ustidan g'alaba qozondi. Bu g'alabada Oliver Kromvel qo'mondonligi ostidagi otliq askarlar asosiy rol o'ynadi. Qirol va uning ortidan butun armiyasi qochib qoldi. Urush parlamentning to'liq g'alabasi bilan yakunlandi.

Parlament islohoti. Qirol armiyasining tor-mor qilinishi parlamentga muhim o'zgartirishlar qilish imkoniyatini berdi.

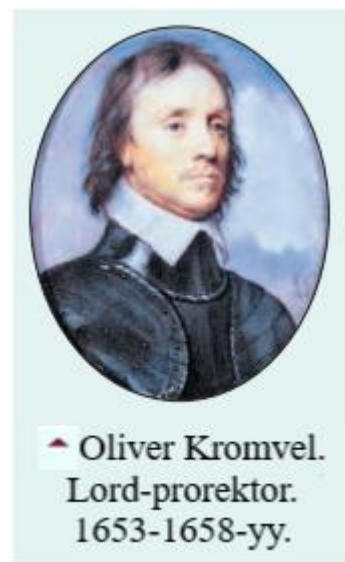
Inqilobning yakunlanishi. Angliyaning konstitutsion monarxiyaga aylanishi. Parlamentning qarori bilan Angliyada qirollik hokimiyati va lordlar palatasi bekor qilindi. 1649-yili 19-may kuni Angliya Respublika deb e'lon qilindi.

Bu paytga kelib, O. Kromvel (1599–1658) boshchiligidagi inqilobiy armiya Irlandiyani bo'ysundirish uchun bu yerga bostirib kirdi. Bosqin jarayonida Irlandiya aholisining katta qismi halok bo'ldi. O. Kromvelning inqilobiy armiyasi shu tarzda bosqinchi armiyaga aylandi.

Bu armiya Irlandiyadan so'ng Shotlandiyaga ham bostirib kirdi. Shiddatli janglardan so'ng mag'lub bo'lgan Shotlandiyaning mustaqilligi tugatildi.

Shundan so'ng eski parlament tarqatib yuborildi. Mamlakatda O. Kromvel protektorati (protektor – homiy, himoyachi) o'rnatildi. Ijro hokimiyati to'liq protektor qo'liga o'tdi.

1688-yilgi «Sharafli inqilob». Kromvelning o'limidan taxtga kelgan Karl II (1660–1685) mutlaq hukmronlikka bo'lgan da'vosidan voz kechmadi. Uning vorisi Yakov II (1685–1688) esa katolik dinini qayta tiklash uchun harakat boshladi. Shundan so'ng 1688-yili parlament Yakov II ni taxtdan mahrum qildi va Angliya taxtiga Gollandiya hukmdori shahzoda Villem van Oranyeni (1688–1702) taklif etdi. U parlament qo'ygan talablar asosida taxtga o'tirdi. Shu davrdan boshlab, eng muhim masalalarni qirol emas, parlament hal qiladigan bo'ldi. Qirol hokimiyati parlament tomonidan cheklandi. Shu tariqa Angliyada cheklangan yoki konstitutsion monarxiya o'rnatildi. Bu Angliya tarixida **«Sharafli inqilob»** nomini oldi.

Angliya burjua inqilobining natijalari va tarixiy ahamiyati. Angliya burjua inqilobi uch bosqichda bo'lib o'tdi. Inqilobning birinchi bosqichida (1640-1642) qirol va parlament kelishuvga erisha olmadi. Inqilobning ikkinchi bosqichida (1642-1648) fuqarolar urushlari Kromvel tarafdorlarining to'liq g'alabasi bilan yakunlandi. Inqilobning oxirgi bosqichi (1649-1660) - respublika va protektorat bosqichi - monarxiyaning tiklanishi bilan yakunlandi.

Angliya burjua inqilobi absolutizmni yo'q qildi. Inqilob feodal mulkchilikka zarba berdi, ammo tugallanmay qoldi, chunki dehqonlarni yerning to'liq egalariga aylantirmadi va ularni feodal qaramlikdan ozod qilmadi.

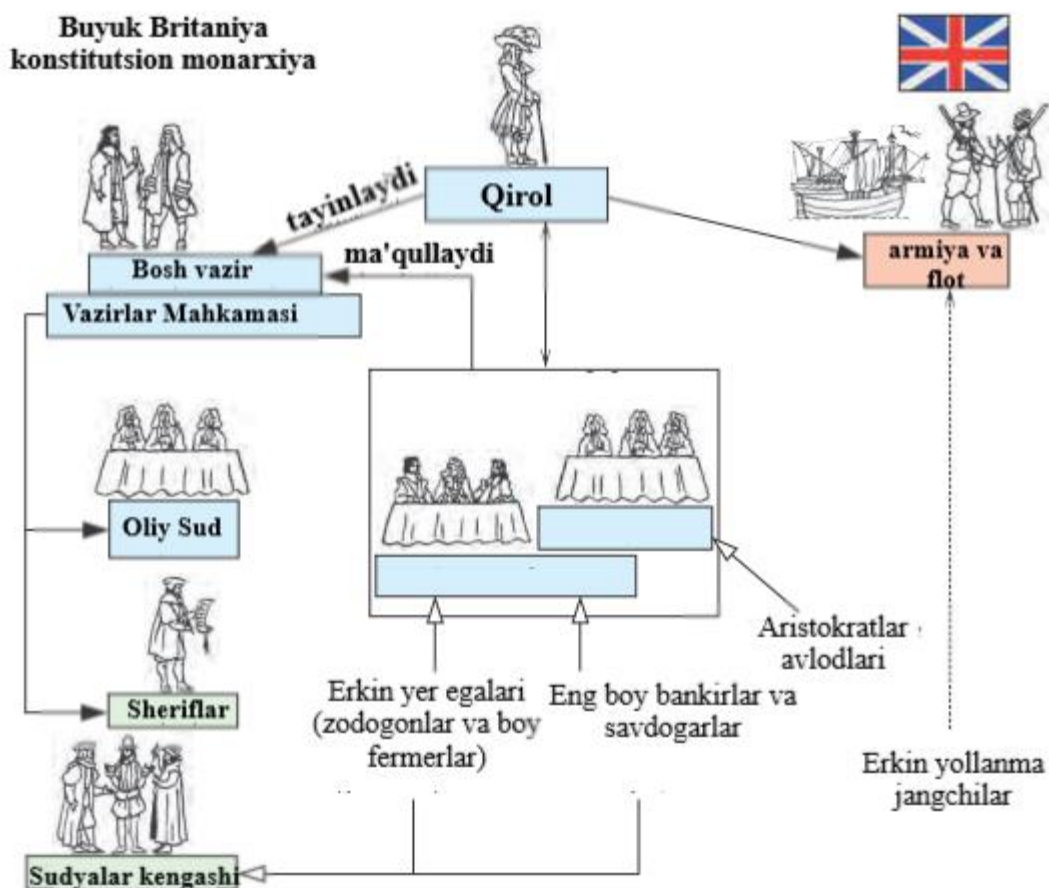
Shunday bo'lsada, inqilob Angliyada kapitalistik munosabatlarning keyingi rivojida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Bu inqilob natijasida qishloq xo'jaligida ham kapitalistik munosabatlar tez rivojlana boshladi, sanoat to'ntarishi boshlandi.

Jamiyatda ham o'zgarish ro'y berdi – sanoat burjuaziyasi va ishchilar sinfi rivojlana bordi.

XVIII asrda Angliya. XVIII asrda hokimiyat to'laligicha ikki palata – lordlar palatasi va jamoa palatasidan iborat parlament qo'lida edi.

Qachon Angliyada parlament vujudga kelganligini eslang

Quyidagi diagrammani XVI asr Angliyada monarxiya tuzumi bilan solishtiring qanday o'zgarishlar bo'lganini aniqlang.

Villem van Oranye vafotidan keyin taxtga Jeyms II Styuartning ikkinchi qizi Anna (1702-1714) o'tirdi. Uning davrida aniqrog'i 1707-yili parlament Angliya bilan Shotlandiya o'rtasidagi uniya (ittifoq)ni qonuniylashtirdi. Endi mamlakat Buyuk Britaniya deb atala boshlandi.

1714-yili Angliya taxtida turgan oranyelar sulolasining oxirgi vakili vafot etdi. 1701-yili qabul qilingan «Taxt vorisligi to'g'risida bill»ga asoslanib, parlament gannoverlik nemis knyazlari sulolasidan, Yakov I ning ajdodi Georg I ni Angliya taxtiga taklif qiladi. Gannoverliklar protestantlar edi va ingliz taxtini XVIII asrdan e'tiboran, to XIX asr boshlarigacha egallab turdilar. Butun XVIII asr davomida Buyuk Britaniya Fransiya bilan bo'lgan shiddatli kurashlar jarayonida Shimoliy Amerikani, Hindistonni, Afrikadagi ko'plab hududlarni egallab oldi va shu tariqa Buyuk Britaniya mustamlakachilik imperiyasiga asos soldi. Angliya «dengizlar hukmroni»ga aylandi.

Mamlakatda huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati tarkib topa boshladi. Angliya burjua inqilobi va uning g'oyalari boshqa Yevropa mamlakatlari rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Inqilob e'lon qilgan siyosiy tamoyillar va o'rnatgan iqtisodiy tartib yangi industrial sivilizatsiyaga asos soldi.

Absolutizm – bu davlatni boshqarish shakli. Unda monarx hokimiyati mutlaqo cheklanmagan.

Puritanlar – XVI asrning ikkinchi yarmida kalvinizm asosida Angliyada shakllangan xristian dini mazhablaridan biri.

Lordlar palatasi – Angliya parlamentining yuqori palatasi.

Kromvel protektorati – (protektor – homiy, himoyachi) Angliya burjua inqilobining yakunlovchi bosqichi. Bu davrda Angliya, Shotlandiya va Irlandiya hukmdori –protektori Oliver Kromvel bo'lgan.

XVI–XVIII asrlarda xalqaro munosabatlar

Yangi davrga kelib, Yevropaning siyosiy xaritasi zamonaviy ko'ri-nishga ega bo'lib bordi. XVII–XVIII asrlarda Yevropa davlatlarining jahonda ta'sir doirasiga ega bo'lish va hududlar uchun kurashlari keyingi davrlar uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Yevropa sivilizatsiyasi jahon hamjamiyatining iqtisodiy, texnologik va harbiy-siyosiy yetakchisiga aylandi. Yevropa sivilizatsiyasining qadriyatlarini

butun dunyoga yoyish uchun uzoq davom etgan kurash boshlandi. Bu kurash davomida jahon bozorini vujudga keltirgan va o'z mustamlakalari hamda yarimmustamlaka mamlakatlar xalqlarini bu jarayonlarga jalb etgan Yevropa sivilizatsiyasi ilk umumjahon sivilizatsiyasiga aylanib bordi. Aynan shu jarayonlar XVI–XVIII asrlardagi xalqaro munosabatlarning ham mazmunini tashkil qildi.

Yevropa xalqaro munosabatlari uchun o'rta asrlarda bo'lib o'tgan «Yuz yillik urush» qanday ahamiyat kasb etadi?

XVI–XVIII asrlardagi xalqaro mojaro va urushlarning bir qancha sabablari bor edi. **Birinchidan**, Yevropaning kelajagi to'g'risida ikki xil qarash mavjud bo'lib, Avstriyadagi hukmron Gabsburglar sulolasi katolik imperator boshchiligida yagona imperiya bo'lishi lozim desa, Angliya va Fransiya Yevropada mustaqil milliy davlatlar mavjud bo'lishi kerak, deb hisoblardi.

Ikkinchidan, XVI asrda Yevropa katolik va protestant diniy mazhablariga bo'linib ketgan edi. Ular o'rtasidagi ziddiyatlar Yevropa miqyosidagi diniy urushlarga olib keldi.

Uchinchidan, iqtisodiy qarama-qarshiliklar – mustamlakalar, bozorlar va dengiz savdo yo'llarida hukmronlik uchun kurash ham urushlarga sabab bo'ldi.

Bu davrda manfaatlari doim bir-biri bilan to'qnashgan davlatlar Fransiya, Ispaniya va Angliya edi. Ayniqsa, bir-biri bilan chegaradosh bo'lgan Fransiya va Ispaniya o'rtasida chegara hududlar va qo'shni davlatlar, birinchi navbatda, Italiyaga ta'sir ko'rsatish uchun tez-tez ziddiyatlar bo'lib turardi. Bu ziddiyatlar oxir-oqibatda, Italiya urushlariga olib keldi. Urush natijasiga ko'ra, Italiya ispan qiroliga bo'ysundirildi.

Xalqaro munosabatlarning yana bir muhim omili Yevropaga doimiy xavf solib turgan Usmoniylar imperiyasi bo'ldi. Usmoniylar imperiyasi Osiyo va Afrikada juda katta hududlarni egallab olgan edi. Turkлар bevosita Gabsburglar imperiyasi chegaralariga xavf sola boshladi. Fransiya va Angliya esa Gabsburglar

qudratini susaytirish maqsadida Usmoniylar imperiyasi bilan yaxshi munosabatlar o'rnatdi.

O'ttiz yillik urush. XVII asr boshiga kelib, diniy asosda boshlangan xalqaro mojaroga katolik bilan protestantlar o'rtasida muvozanatni saqlashga harakat qilgan ko'plab Yevropa davlatlari jalb qilindi. Urush 1618–1648-yillari bo'lib o'tdi va tarixga O'ttiz yillik urush nomi bilan kirdi. Urush nemis katoliklari va protestantlari o'rtasidagi diniy mojaro sifatida boshlandi. Urush harakatlari, asosan, Germaniya hududida olib borildi va butun Yevropa xalqlariga juda katta kulfatlar keltirdi.

O'ttiz yillik urush 1648-yili Vestfal sulhi bilan yakunlandi. Vestfal sulhi Yevropa davlatlari o'rtasidagi yangi munosabatlarga asos soldi. Sulhga ko'ra, Gollandiyaning Ispaniyadan mustaqilligi tan olindi. Vestfal sulhi katoliklar bilan protestantlar o'rtasidagi dushmanlikka barham berdi. Katolik va protestant cherkovlarining tengligi tan olindi. Germaniya tarqoq knyazliklardan iborat bo'lib qolaverdi. Yevropada Fransiyaning roli oshdi. O'ttiz yillik urush diniy mojarolarni harbiy yo'l bilan hal etishga urinishning samarasizligini ko'rsatdi.

Ayni paytda urush xalqaro munosabatlarda muhim chegara bo'ldi va ilk Yangi davrda Yevropa taraqqiyotiga o'ziga xos yakun ham yasadi.

Ispaniya taxti uchun kurash. 1700-yili Ispaniya qiroli Karl II vafot etdi. Uning vasiyatiga ko'ra, Ispaniya taxtiga Fransiya qirolining nabirasi Filipp Anjuy o'tirdi. Bundan norozi bo'lgan davlatlar urush boshladi. Bu urush Fransiyaning holdan toydirdi. 1714-yilgi tinchlik sulhiga ko'ra, Filipp Anjuy Fransiya taxtiga bo'lgan huquqidan voz kechdi. Urush oqibatida fransuzlar ham, gabsburglar ham kuchsizlanib qoldi. Bu esa Angliyaning kuchayishiga olib keldi.

XVIII asrda Yevropada yuz bergan muhim mojarolardan biri Rossiya Shvetsiyaga qarshi olib borgan urush bo'ldi. Shimoliy urush (1700–1721) deb nom olgan bu urushda Rossiya g'alaba qozondi.

Yevropa davlatlarining deyarli barchasi ishtirok etgan Yetti yillik urush (1756–1763) natijasida Yevropadagi chegaralar o'zgarmadi. Urushdan eng katta

foydani Angliya oldi. Hindiston va Shimoliy Amerikadagi fransuz mustamlakalari Angliyaga o'tdi. Angliya dunyoning yetakchi mustamlaka imperiyasiga aylandi.

Usmoniylar sultoni Mustafo III (1757-1773) 1768-yili Rossiyaga qarshi urush boshladi. Urush 1774-yili Kuchukqaynarji shartnomasi bilan yakunlandi. Urushda Rossiya imperiyasi g'alaba qozondi. Shartnomaga binoan, Qrim xonligi Rossiyaga qaram davlatga aylandi va keyinchalik Rossiya tarkibiga qo'shib olindi. Rossiya Qora dengizda harbiy flotga ega bo'lish huquqini ham qo'lga kiritdi.

Bu davrda O'rta asrlarning Xitoy va Usmoniylar imperiyasi kabi qudratli davlatlari hamon harbiy jihatdan kuchli bo'lsa-da, xalqaro munosabatlarda ularning roli pasayib bordi. Yevropada kapitalizmning rivojlanishi millatlarning shakllanishiga olib keldi. Ammo milliy davlatlarning vujudga kelish jarayoni qattiq kurashlar ostida amalga oshirildi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Absolutizm Angliya tarixida qaysi asrda shakllandi?
2. Angliya tarixida tyudorlar sulolasi vakillari qanday ishlarni amalga oshirdilar?
3. Angliya burjua inqilobi boshlanishining asosiy sabablari nimalardan iborat?
4. Angliya tarixida O. Kromvel qanday o'rin tutadi?
5. XVI–XVIII asrlardagi xalqaro mojaro va urushlarning sabablari nimalardan iborat edi?
6. Vestfal tinchlik sulhi mazmuni nimadan iborat edi?
7. Yevropa davlatlarining deyarli barchasi ishtirok etgan Yetti yillik urushning mohiyati nimadan iborat?
8. Kuchukqaynarji shartnomasining mazmuni nimadan iborat?

II. Guruh bilan ishlash.

Internet vositasida Karl II va Filipp Anjuy faoliyati bilan tanishib chiqib, tahlil qiling.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

1. Xaritadan foydalanib, Angliya burjua inqilobi bo'lib o'tgan hududlarni aniqlang.

2.Xaritadan foydalanib, XVII–XVIII asrlardagi xalqaro munosabatlarni tahlil qiling.

IV.Ijodiy vazifalar

1.Mavzu matnini «Insert» jadvali asosida tahlil qiling va ushbu hududga oid matndagi ma'lumotlarni aytib bering.

2. Internet vositasida Angliya tarixida tyudorlar sulolasi davrida amalga oshirilgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni tahlil qiling. Tarixiy voqealarni xronologik ketma-ketlikda daftaringizga yozing.

3.Mavzuga oid «Tyudorlar» serialini ko'ring va xulosa chiqaring.

4.Vestfal tinchlik sulhi va Kuchukqaynarji shartnomasi haqidagi ma'lumotlarni matndan toping va jadvalning ikki ustunida tahlil qiling.

▲ XVII-XVIII asrlardagi Yevropadagi urushlar va ularning natijalari.

Jadval bo'yicha xulosalaringizni daftaringizga yozing va guruhdoshlaringiz bilan almashtiring.

30-§. Fransiya mutlaq monarxiya. Buyuk fransuz burjua inqilobi. Buyuk fransuz burjua inqilobining yakunlanishi va tarixiy ahamiyati

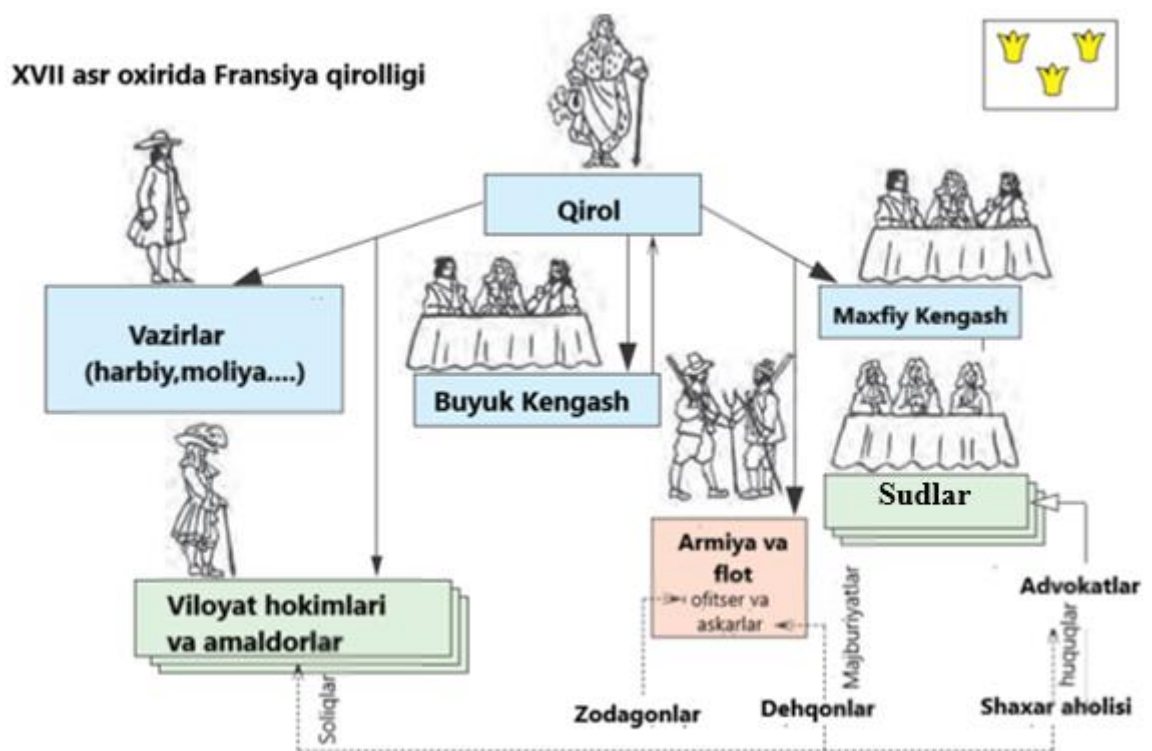
XVII asrda Fransiyaning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy taraqqiyoti ziddiyatli xarakterga ega edi. Kapitalistik munosabatlarning kirib kelishi natijasida yuz bergan iqtisodiy o'sish, absolutizmning mustahkamlanishi, soliqlarning oshishi, xalq ommasi ahvolining yomonlashuvi va doimiy xalq qo'zg'olonlari bilan qo'shilib ketdi. Yangi iqtisodiy munosabatlar, ayniqsa, qishloqda juda qiyinchilik bilan o'ziga yo'l ochib bordi.

XVI asr oxiri – XVII asr boshlarida Fransiya jadal iqtisodiy o'sish davrini boshdan kechiradi. Bunga qirolning soliqlarni kamaytirishi, manufakturalar uchun qulay moliyaviy sharoit yaratishi, ishlab chiqarishni rag'batlantiruvchi boj soliqlarini joriy qilishi, texnik yangiliklarni qo'llab-quvvatlashi orqali erishildi. Qirol bilan burjuaziya o'rtasidagi ittifoq mustahkamlanib, xalqning noroziligi ham pasaydi.

Ichki bozorning kengayishi aholining o'sishiga olib keldi. Inqilob arafasida Fransiya aholi soni bo'yicha Yevropaning eng katta davlati edi. Shu davrda boshlangan islohotlarning amalga oshmay qolishi siyosiy va iqtisodiy islohotlarning absolutizm bilan sig'ishmasligini ko'rsatdi. Jamiyatda ijtimoiy ziddiyatlar kuchayib, mamlakat inqilob yoqasiga kelib qoldi.

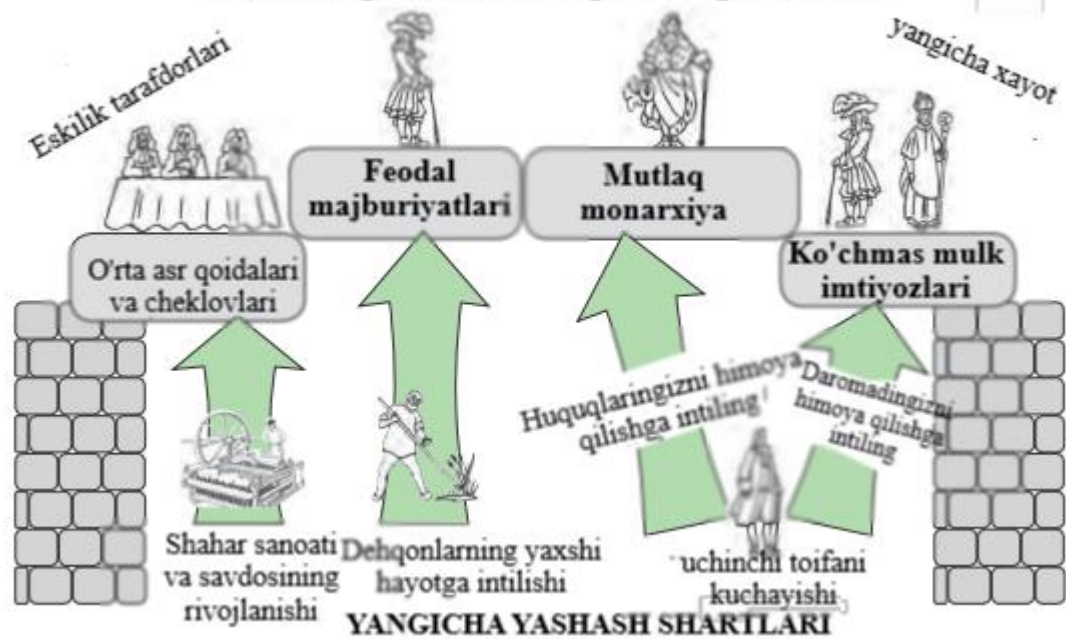
Sizningcha, bunday boshqaruv tizimini mutlaq monarxiya deb hisoblash mumkinmi?

Buyuk fransuz burjua inqilobining boshlanishi. 1789-yil 5-may kuni qirol Lyudovik XVI General shtatlar majlisini ochdi. U o'z nutqida aholiga yangi soliqlar joriy qilishni so'radi. Qirolning nutqi uchinchi tabaqa vakillarining noroziligiga sabab bo'ldi. Parijlik aholi ham deputatlardan qat'iy qarorlar talab qilib, Versal tomon kela boshladi. Shundan so'ng uchinchi tabaqa deputatlari o'z yig'ilishini Milliy kengash deb e'lon qildi. Birinchi va ikkinchi tabaqa deputatlaridan islohot tarafdorlari bo'lganlar ularga qo'shildi. Milliy kengash absolutizmni tugatishga qaror qildi.

Uchinchi tabaqa qarashlarining ifodachisi Gabriel de Mirabo bo'ldi. U boy va mashhur oiladan chiqqan, tajribali hamda dono siyosat arbobi edi. Mirabo uchinchi tabaqani birlikka chaqirdi. Shu orada Milliy kengash o'zini Ta'sis majlisi deb e'lon qildi. Parij gazetalari inqilob bir tomchi ham qon to'kilmasdan yakunlandi, deb yozdilar. Ammo Parij xotirjam emasdi.

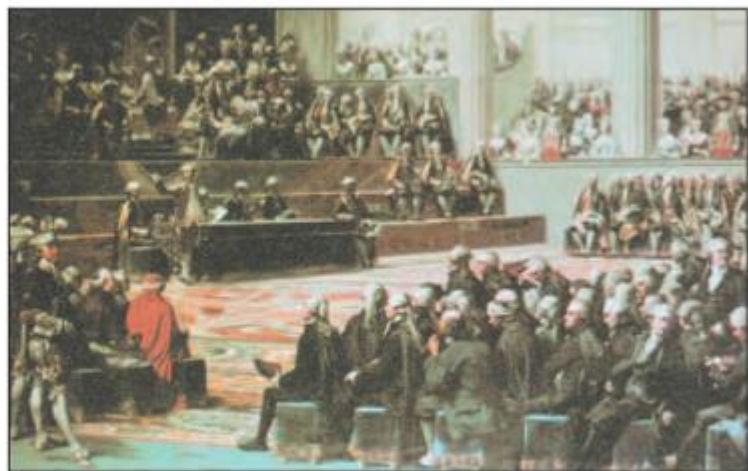
Qarama-qarshiliklar inqilobning sabablari

Fransiyada General shtatlar qachon va qanday maqsadda chaqirilgan edi?

▲ Lyudovik XVI.

▲ General Shtatlar. 1789-yil

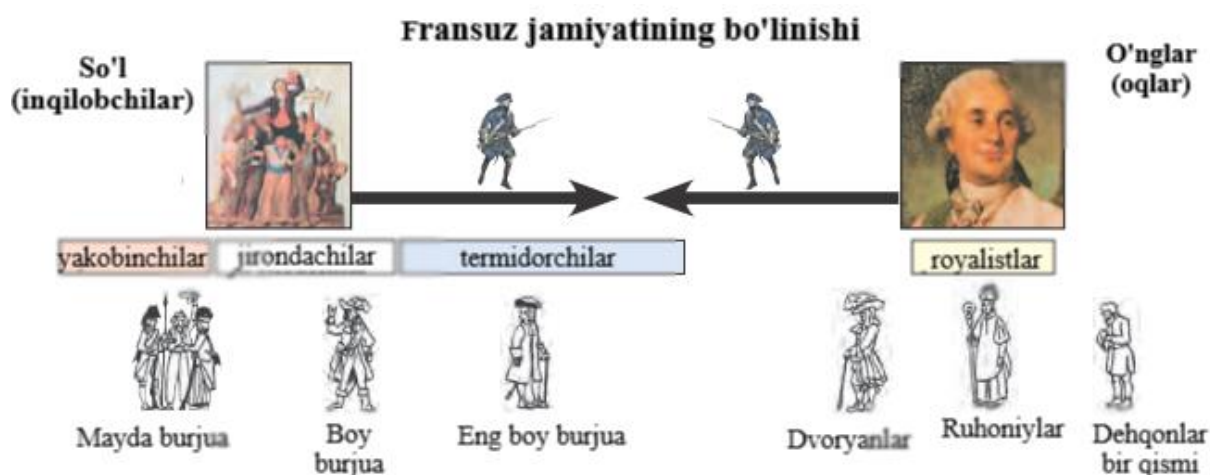
- ☐ Birinchi tabaqa – ruhoniylar.
- ☐ Ikkinchi tabaqa – dvoryanlar.
- ☐ Uchinchi tabaqa – savdogarlar, hunarmandlar, dehqonlar, burjuaziya.

Bastiliyaning olinishi. O'zgarishlardan norozi bo'lgan olomon 1789-yil 14-iyulda Bastiliya qal'asiga bostirib kirdi. Qal'adagi qo'shinlar taslim bo'ldi, qal'a komendanti (boshlig'i) qatl etildi. Shu tariqa inqilob olomonning shafqatsiz terrori

bilan boshlandi. Lyudovik XVI qo'zg'olonchilarga yon berishga qaror qildi. Qirol Ta'sis majlisini tan oldi. Poytaxtda hokimiyat shahar kengashi – Parij Kommunasini qo'lga o'tdi. Hukmron doiralarning mavjud ziddiyatlarni o'z vaqtida hal qila olmaganligi shu tarzda inqilobga olib keldi. Absolut monarxiya quladi.

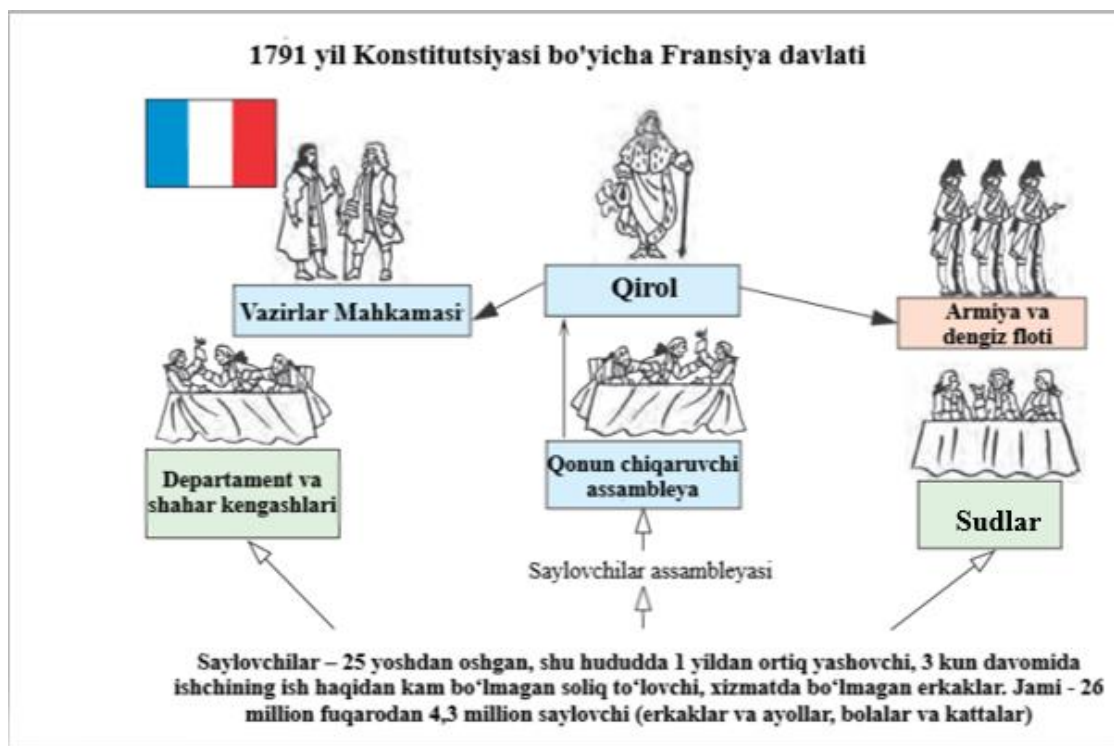
Jamiyatning bunday bo'linishi qanday oqibatlarga olib kelishi haqida mulohaza qiling

Burjuaziya hokimiyat tepasida. Absolutizmning qulashi bilan hokimiyat yirik burjuaziya qo'lga o'tdi, ammo mamlakatda tinchlik o'rnatilmadi. Butun mamlakatni inqilob va dehqonlar qo'zg'olonlari qamrab oldi. Ta'sis majlisi «Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi»ni qabul qildi. U so'z va matbuot erkinliklari hamda xususiy mulkning daxlsizligi kabi burjua huquqlarini e'lon qildi. Deklaratsiyaning mohiyati «Ozodlik, Tenglik, Birodarlik!» degan uchta so'zda o'z ifodasini topdi.

1791-yil sentabrda Ta'sis majlisi Fransiya tarixida ilk konstitutsiyani qabul qildi. Unda qirol hokimiyati cheklandi. Shu tariqa Fransiyada yirik burjuaziyaning hokimiyati o'rnatildi va inqilobning birinchi bosqichi yakunlandi.

Inqilob jarayonida fransuz jamiyati turli siyosiy oqimlarga bo'linib ketdi. Ta'sis majlisi deputatlaridan qirol tarafdorlari bo'lganlar o'nglar yoki **royalistlar** (royal – qirol) deb ataldi. So'l deputatlarning ko'pchiligi Jironda viloyatidan saylanganligi tufayli ular jirondachilar degan nom olishdi.

Jahon tarixida birinchi konstitutsiya qaysi davlatda qabul qilingan?

Ayni paytda inqilob hali oxiriga yetgani yo‘q, o‘rta va kichik burjuaziya hokimiyatga kelmadi, dehqonlarga yer berilmadi, deb hisoblovchilar ham anchagina edi. Bu o‘ta so‘l oqim yakobinchilar (ular Avliyo Yakob monastirining kutubxonasida yig‘ilganligi uchun shunday atalgan) faoliyatida o‘z ifodasini topdi.

Qirolning taxtdan ag‘darilishi va respublikaning e‘lon qilinishi. 1791-yili yangi Qonun chiqaruvchi majlis o‘z ishini boshladi. U zafarli urush mamlakatda vatanparvarlik hissini kuchaytiradi va inqilobiy holatni bartaraf etadi, degan fikr bilan Avstriyaga qarshi urush e‘lon qildi. Fransuzlar Belgiyaga qo‘shin kiritdi, bunga javoban avstriyaliklar va prusslar Fransiya bostirib kirdi hamda bir nechta qal‘ani egallab oldi. Fransiya qarshi urushga Angliya ham qo‘shildi.

Shunda Qonun chiqaruvchi majlis «Vatan xavf ostida!» degan chaqiriq bilan xalqqa murojaat qildi. Valmi qishlog‘i yaqinidagi jangda fransuz qo‘shinlari pruss armiyasi hujumlarini qaytardi. Bu mamlakatni bosqinchilardan ozod qilishning boshlanishi edi. Shu kuni, ya‘ni 1792-yil 22-sentabrda Konvent monarxiyani bekor qilish va Fransiya Respublika tuzumini o‘rnatish to‘g‘risida dekret qabul qildi.

Poytaxtda Milliy gvardiya va ko'ngillilar lashkari qirol saroyini qurshab oldi. Qirol Lyudovik XVI oilasi bilan birga qamoqqa olindi. Shu tariqa inqilobning ikkinchi bosqichida monarxiya ag'darib tashlandi. Ko'pgina monarxistik gazetalar yopildi, sobiq vazirlar qamoqqa olindi. 25 yoshga to'lgan barcha erkaklarga saylash huquqi berildi.

Yakobinchilar diktaturasining o'rnatilishi va halokati. Konventning qaroriga binoan, 1793-yil yanvarda qirol Lyudovik XVI qatl qilindi. Qirolning qatl qilinishi Angliya va Ispaniyani Fransiyaqa qarshi urushga chorladi. Avstriya armiyasi hujumga o'tdi. Fransuz qo'shinlari mag'lubiyatga uchray boshladi. Yakobinchilar va oddiy xalq bunda jirondachilarni aybladi. Ayni paytda yakobinchilarning obro'yi oshib, Fransiya hokimiyat yakobinchilarga va ularning yo'l boshchilari – Robespyerning sheriklari sobiq shifokor Jan Pol Marat (1743-1793) va advokat Jorj Danton (1759-1794) edi.

Ular shafqatsiz terror boshqaruvini o'rnatdi. Jirondachi deputatlar qatl qilindi. Aksilinqilobchilar esa qamoqlardan shahar tashqarisiga olib chiqilib, otib tashlandi. Yakobinchilarning shafqatsizligi chegarasiz, ayovsiz va ma'nosiz edi.

Konventda Robespyer va uning tarafdorlariga qarshi fitna yetilib borardi. 1794-yil 27-iyulda Robespyer (1758–1794) Konventda gulduros qarsaklar ostida qamoqqa olindi. Robespyer va uning tarafdorlari qonundan tashqari deb e'lon qilindi, bu esa sudsiz qatl degani edi. Hammasi bo'lib yuzga yaqin kishi qatl qilindi, ular, asosan, Parij Kommunasi a'zolari edilar. Kommuna bekor qilindi.

Buyuk fransuz burjua inqilobining yana bir bosqichi ana shunday yakunlandi. Xalq muhtojlik, urush va terrordan charchadi. Yakobinchilar diktaturasi quladi.

Inqilob eski tartiblarni yo'q qilib tashladi: feodal qoidalar va absolutizm tugatildi; dehqonlar yer oldi; Fransiya Respublika deb e'lon qilindi. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati shakllanishi uchun asos solindi. Burjua mulkchiligi o'rnatildi va sanoat to'ntarishi uchun sharoit yaratildi.

Uchinchi tabaqa – Fransiya o'rnatilgan tartibga ko'ra imtiyozlarga ega bo'lgan ruhoniylar va dvoryanlardan boshqa barcha kishilar.

Ta'sis majlisi – konstitutsiya qabul qilish uchun yig'iladigan parlament.

Kommuna – mahalliy o'zini o'zi boshqaruv organi.

Absolutizm – davlatni idora qilish usuli. Unda cheklanmagan hokimiyat davlat boshlig'i – monarxga tegishli.

Buyuk Fransuz Burjua Inqilobining yakunlanishi va tarixiy ahamiyati

1795-yilgi xalq qo'zg'oloni. Termidorchilar (fransuz kalendaridagi termidor oyining 9-kuni hokimiyatga kelganlar shunday ataldi) mulk va erkin tadbirkorlikni himoya qiladigan respublika tarafdori edi. Ular savdodagi cheklashlarni bekor qildi. Savdo erkinligi boshlandi, narxlar bir necha bor ko'tarilib ketdi, pul keskin qadrsizlandi.

Fransiya qaysi asrdan boshlab yagona markaziy hokimiyatga bo'ysundirildi?

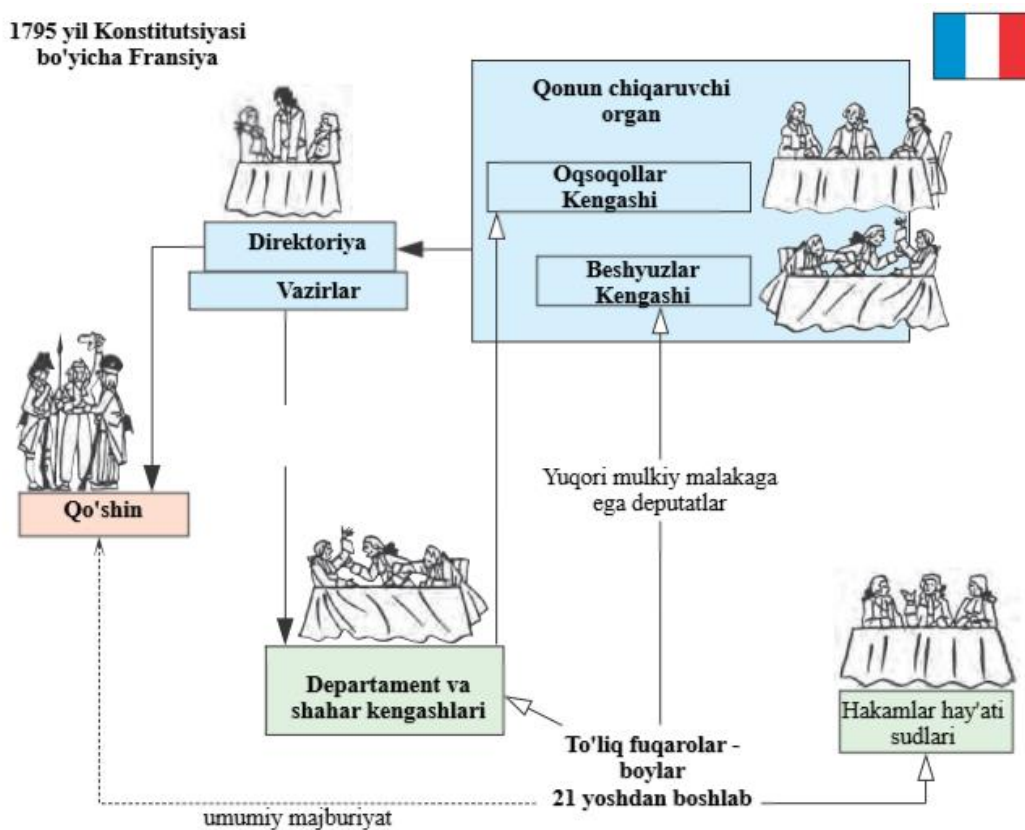
Mehnatkash xalq och qolayotgan bo'lsa, «yangi boylar» o'tayotgan vaqtni boy bermaslikka va hayot zavqini surishga oshiqardi. Burjua jamiyatining yuqori qatlamida asilzodalar axloqi qayta tug'ila boshladi.

Inqilobiy o'zgarishlar davri tugadi. Konvent deputatlarini endi xalqning ahvoli qiziqtirmas edi. Parijliklar Konvent ishiga ta'sir ko'rsatishga urinib ko'rdi. Parij atrofida norozilik kuchayib bordi. Aholi orasida «Xalq, uyg'on! Payt keldi!», degan shiorlar tarqaldi.

Shu tariqa 1795-yil aprelda qo'zg'olon boshlandi. Minglab quolsiz kishilar Konvent tomon kelishdi. Kechga borib, Milliy gvardiya Konventni o'rab olib, xalqni quvib yubordi. Parij qamal holatida deb e'lon qilindi. May oyida bu voqealar takrorlanib, qo'zg'olonchilar Konventni egallab oldi. Odamlar oqimi barcha binolarni to'ldirib yubordi. Ikki kun davomida g'azab alangasi avj oldi. Ikkinchi kun oxiriga kelib, qo'zg'olonchilar tor-mor qilindi va quolsizlantirildi, ularning yo'l boshchilari – so'nggi yakobinchilar gilotinada qatl qilindi. Ko'plar

qamoqqa tashlandi, surgun qilindi. Bu qo'zg'olon Buyuk fransuz inqilobi davrida aholining so'nggi ommaviy chiqishi edi.

1795-yilgi Konstitutsiya va Direktoriya. 1795-yilning avgustida Konvent yangi Konstitutsiyani qabul qildi, u Fransiya Respublika tuzumini mustahkamladi, lekin umumiy saylov huquqini bekor qildi. Endi qonunchilik hokimiyati ikki palatadan – Beshyuzlar kengashi va Oqsoqollar kengashidan iborat bo'lgan qonunchilik palatasiga berildi. Ijro hokimiyati Oqsoqollar kengashi tayinlaydigan besh kishidan iborat Direktoriyaga topshirildi. Shu bilan birga, 1795-yilgi Konstitutsiya inqilobning barcha antifeodal yutuqlarining qonuniyligini tasdiqladi.

Nega Fransiya konstitutsiyalar tez-tez o'zgarib turgan deb o'ylaysiz.

Yangi Konstitutsiya monarxiya tarafdorlarini kuchaytirib yubordi. Ular Konventga qarshi isyon ko'tardi. Artilleriya yordamida isyonchilarni tor-mor qilgan general Napoleon Bonapart Konventning xaloskoriga aylandi.

Direktoriyaning urushlari. General Bonapart. Hokimiyatga kelgan yirik burjuaziya o'zga yurtlarni bosib olishdan manfaatdor edi va Direktoriya davridagi Fransiyaning urushlari bosqinchilik xarakteriga ega bo'ldi. Reynning so'l qirg'og'i va Belgiya Fransiya qo'shib olindi, Gollandiya esa qaram respublikaga aylantirildi. Bosib olingan yerlarda fransuzlar feodal tartiblarni bekor qildi. Ammo bosib olingan yerlar talandi, harbiy o'lja sifatida oziq-ovqat va san'at asarlari yuklangan karvonlar Parijga kelib turardi.

Bu urushlarga boshchilik qilgan Napoleon Bonapartning mamlakatda obro'si juda baland edi. Ayniqsa, 1796-yili Italiyaga qarshi qilingan yurish va uning bo'ysundirilishi Napoleonni juda mashhur qilib yubordi. Bosib olingan yerlarda Napoleon feodal qaramlikni yo'q qildi, cherkov va ibodatxonalarni ba'zi bir yig'imlardan mahrum etdi, ma'lum darajada inson huquqlarini mustahkamlaydigan yangi qonunlarni joriy qildi.

Napoleonning g'alabalari jamiyatda armiyaning obro'sini oshirdi. Napoleon aynan Italiyada o'zini shunchaki general emas, xalqning taqdiriga ta'sir o'tkazishga qodir bo'lgan buyuk shaxs sifatida his qildi. Keyin, 1798-yili Misrga qilingan yurish Napoleonni siyosiy hokimiyatni egallashga chorladi.

1799-yil 9-noyabr davlat to'ntarishi. Direktoriya hokimiyati xalq orasida obro'ga ega emasdi, «yangi boylar» ham Direktoriyani yoqtirishmas edi. Gazetalar «Kuchli hokimiyat o'rnatish!» talabini bosh sahifalarida yorita boshladi. Shunday sharoitda hokimiyatga qarshi fitna uyushtirildi. Fitnachilar Misrdan qaytgan Napoleondan asosiy kuch sifatida foydalanishga qaror qildilar, Bonapart

▲ 1799-yilgi davlat to'ntarishi.

ham bunga rozilik bildirdi. Yig'ilish o'tkazayotgan Oqsoqollar kengashi va Beshyuzlar kengashi yirik qo'shin tomonidan o'rab olindi. Qo'rqib ketgan Oqsoqollar kengashi taklif qilingan idora usuli – Konsullikni darhol tasdiqlashdi.

Beshyuzlar kengashi ham bu qarorni tasdiqladi. Konsullik uch kishidan iborat ijroiya hokimiyati bo'lib, ulardan har biri «Fransuz Respublikasining konsuli» unvoniga ega bo'ldilar. Saylangan uch konsuldan biri Napoleon Bonapart edi.

Konsullar respublikaga sadoqat to'g'risida qasamyod qabul qildilar.

Fransiyadagi burjua inqilobi nihoyasiga yetdi. Bu inqilob butun dunyo tarixi uchun ham ma'lum ma'noda burilish nuqtasi bo'ldi. U olg'a surgan «*Ozodlik, Tenglik, Birodarlik!*» g'oyalari butun dunyo xalqlarining keyingi rivojiga arzigulik ta'sir ko'rsatdi.

Shuningdek, inqilob tarixi ko'plab xalqlar uchun katta saboq ham bo'ldi. Uning ayovsiz qirg'inlari, barcha muammolarni hal etishning vositasi sifatida terrorning qo'llanilishi, siyosiy muxoliflarning jismoniy yo'q qilinishi kabilar ham inqilob keltirgan dahshatli reallik bo'ldi.

Napoleon I Bonapart (1769-1821) — fransuz harbiy rahbar va davlat arbobi, Fransiya (1804-1814 va 1815-yil mart-iyun) imperatori. Korsikada kichik zodagon oilasida tug'ilgan. Yaxshi harbiy ta'lim olib, fransuz artilleriyasida xizmat qildi. U o'zini 1789-1799- yillardagi Fransiya inqilobi davrida ko'rsatdi va 24 yoshida generalga aylandi. U yaxshi xotira, yuqori ish qobiliyati va o'tkir aqlga ega edi.

Termidor – Fransiyada inqilob yillari qabul qilingan yangi taqvimda oyning nomi.

Konvent – ba'zi mamlakatlarda alohida vakolatlarga ega bo'lgan vakillik organi.

Direktoriya – burjua inqilobi davrida Fransiyada hokimiyatni kollegial bosh-qaruv shakli, ijroiya hokimiyati.

Konsul – Fransiyada burjua inqilobi yillari joriy qilingan ijroiya hokimiyatining uchta rahbaridan biri.

Terror (qo'rqinch, dahshat) – raqiblarni yo'qotish yoki qo'rqitish, aholi o'rtasida vahima keltirib chiqarish.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Buyuk fransuz burjua inqilobining boshlanishi sabablari nimalardan iborat?
2. Fransiya «Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi»da qaysi huquqlar kafolatlangan edi?
3. Fransiya «Vatan xavf ostida!» chaqirig'i qanday maqsadda va qaysi tashkilot tomonidan tayyorlangan?
4. Fransiya yakobinchilar diktaturasi nima sababdan halokatga uchradi?
5. 1795-yilgi xalq qo'zg'oloni qay tariqa boshlandi?
6. 1795-yilgi Fransiya konstitutsiyasi qanday asosiy qoidalarni joriy qildi?
7. Qaysi omillar Napoleon Bonapart obro'sining oshishini ta'minladi?
8. Buyuk fransuz burjua inqilobining tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?

II. Guruh bilan ishlash.

Internet vositasida fransuz burjua inqilobi davriga virtual sayohat uyushtiring va mavzuda o'rganilgan materiallar asosida tarixiy voqelikni tahlil qiling.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

1. Xaritadan foydalanib, Fransiya burjua inqilobi bo'lib o'tgan hududlarni tahlil qiling va ikki ustunli jadvalning birinchisida hudud, ikkinchisida voqealarni keltiring.

IV. Ijodiy vazifalar

1. Konseptual jadval asosida XVIII asr Fransiya rivojlanishidagi o'ziga xoslikni tahlil eting.
2. «Fransuz burjua inqilobining ahamiyati shundan iboratki, ...» mavzusida esse yozing.

**31-§. XVI – XVIII asrlarda Germaniya va Rossiya imperiyalari.
XVIII asrda Shimoliy Amerika. Amerika Qo'shma Shtatlarining
tashkil topishi**

Iqtisodiy ahvol. Germaniya iqtisodiy taraqqiyotda Angliya, Gollandiya va Fransiya kabi davlatlardan orqada edi. Hatto, XVI asrning ikkinchi yarmidan iqtisodiy tushkunlik ham boshlandi.

Bu, avvalo, Germaniyaning 300 dan ortiq mayda-mayda knyazlik (davlat)larga bo'linib ketganligi oqibati edi. Siyosiy tarqoqlik yagona ichki bozorning vujudga kelishiga imkon bermadi.

O'rta asrlarda qaysi jangdan keyin Germaniyaga vengerlarning bosqinlari to'xtaydi?

Bundan tashqari, bu davrda dengiz savdo yo'llarining Atlantika okeaniga ko'chganligi oqibatida Germaniya orqali o'tadigan savdo yo'llari o'z ahamiyatini ham yo'qotdi. Holbuki, XVI asr o'rtalarigacha Shimoliy Italiya va uning vositachiligida butun Sharqning G'arbiy Yevropa bozorlari bilan aloqalari Germaniya yerlaridan o'tardi.

Germaniyaning xalqaro miqyosdagi iqtisodiy roli – uning mis ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda birinchi o'rinni egallab kelganligi bilan belgilanar edi. Mis savdoda asosiy vosita hisoblanardi. Biroq Amerikadan Yevropaga oltin va kumushning katta miqdorda keltirilishi Germaniya misining ahamiyatiga jiddiy putur yetkazdi. Shuningdek, nemis sanoat mahsulotlari chet davlatlar sanoat mahsulotlari bilan raqobat qila olmadi. Chunki Germaniyada manufaktura ishlab chiqarishi faqat shahar bilan cheklanib qolgan edi. U qishloqqa yoyilmadi, ya'ni natural xo'jalik munosabatlari hukm surgan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi sanoat mahsulotlariga nisbatan talabni qondirmadi.

1524–1526-yillarda bo‘lib o‘tgan dehqonlar urushining mag‘lubiyatga uchrashi O‘rta asr feodal munosabatlarining yana uzoq saqlanib qolishi va mamlakatda siyosiy tarqoqlikning davom etaverishiga sabab bo‘ldi. Va nihoyat, Yevropa davlatlari o‘rtasida kelib chiqqan O‘ttiz yillik urushda (1618–1648), asosan, nemis knyazliklarining jabrlanishi ham uning qoloqlik botqog‘iga botib qolaverishiga katta ta’sir ko‘rsatdi. O‘ttiz yillik urush natijasiga ko‘ra, Yevropada siyosiy gegemonlik Fransiya o‘tdi.

Germaniya esa iqtisodiy va siyosiy tanazzulga yuz tutdi. Siyosiy parokandalik yanada kuchaydi.

Siyosiy tuzum. Germaniya rasman yagona imperiya hisoblanar, uni, nomiga bo‘lsa-da, imperator boshqarardi. Aslida esa uning birligi faqat qog‘ozda edi.

1806-yilgacha «Muqaddas Rim imperiyasi» deb atalgan bu imperiyada, hatto yagona fuqarolik ham yo‘q edi. Aholi imperiyaning emas, balki knyazliklarning fuqarolari edi.

Gabsburglar sulolasidan bo‘lgan Germaniya imperatori o‘zining Avstriyadagi yerlaridan tashqarida hech qanday real hokimiyatga ega emasdi. Imperiya Reyxstagi esa amalda barcha knyazliklarga majburiy bo‘lgan yakuniy qarorlar qabul qila olmasdi.

Qabul qilgan taqdirda ham, u amalda bajarilmasdi. Bunday sharoitda har bir knyazlik nafaqat ichki ishlarda, balki tashqi siyosatda ham mustaqillikka intilardi.

Germaniyaning xalqaro ahvoli. Ichki siyosiy tarqoqlik XVII asrning ikkinchi yarmida Germaniyani Yevropaning kuchli davlatlari qo‘lida qo‘g‘irchoqqa aylantirib qo‘ydi. Fransiya oxir-oqibatda Strasburg shahri va Reyn daryosining chap qirg‘oq yerlarini egallab oldi. 1683-yili Germaniya knyazliklari Turkiya bosqiniga qarshi kurashish uchun tarixda birinchi marta yakdil qaror qabul qildilar va milliy-ozodlik qo‘shinini tuzdilar. Shu yili Vena ostonalarida usmoniylarning qo‘shini tor-mor keltirildi. Germaniyaning bu g‘alabasi Markaziy Yevropani usmoniylar bosqinidan saqlab qoldi.

Prussiya qirolligining tashkil topishi. Germaniya knyazliklari ichida Avstriya va Brandenburg eng kuchlilari edi. XVII asr shu ikki knyazlikning Germaniyada

gegemonlik uchun kurashi ostida o'tdi. Avstriyani gabsburglar sulolasi, Brandenburgni esa gogensollernlar sulolasi boshqarardi.

Birining poytaxti Vena shahri, ikkinchisiniki esa Berlin shahri edi. XVII asr oxiriga kelib, Brandenburg knyazligida Prussiya gersogligi yetakchi mavqega ega bo'lib oldi.

1683-yili Germaniya knyazliklari Turkiya bosqiniga qarshi kurashish uchun tarixda birinchi marta yakdil qaror qabul qildilar.

XVII asr Avstriya va Brandenburg knyazliklarining Germaniyada gegemonlik uchun kurashi ostida o'tdi.

1701-yili Brandenburg knyazligi o'rnida Prussiya qirolligi tashkil topdi. Brandenburg knyazi Fridrix I nomi bilan Prussiya qiroli deb e'lon qilindi. Shu davrdan boshlab, qulay xalqaro sharoitdan va boshqa nemis knyazliklarining kuchsizligidan foydalangan Prussiya qudratli davlatga aylana bordi. Prussiya qudratli qo'shin ham tuza oldi.

XVIII asr oxirida Prussiya maydoni jihatidan Yevropada uchinchi, qo'shini soni jihatidan esa to'rtinchi o'rinni egalladi.

Fridrix II hukmronligi davrida (1740–1786) Prussiya mutlaq monarxiyaga aylandi.

Real – haqiqatan ham mavjud bo'lgan; amalga oshadigan; bajarilishi mumkin bo'lgan.

Gegemonlik – siyosiy, iqtisodiy, harbiy ustunlik, bir davlatning boshqasi ustidan hukmronligi.

XVI–XVIII asrlarda Rossiya imperiyasi

Rus yerlarining birlashishi. Oltin O'rdaga qaramlikdan ozod bo'lgan

Rus yerlarining Moskva atrofida birlashish jarayoni XVI asr boshlarida nihoyasiga yetdi. Markazlashgan davlat tashkil topdi va u endi «Rus», «Rossiya» deb ataldi.

Kiyev Rusi davlatiga qachon va kim tomonidan asos solingan?

1547-yili taxtga o'tirgan Ivan IV (1533-1584) Rossiya tarixida birinchi bor podsholik tojini kiydi va «sar» deb ataldi. Rusda hukmdorlar ilgari «Buyuk knyaz» deb atalar edi. Ivan IV ga podsholik unvonining berilishi uni G'arbiy Yevropa qirollari bilan tenglashtirdi. Ivan IV ichki siyosatining asosiy maqsadi dvoryanlar tabaqasini kuchaytirish orqali boyarlar mavqeyini zaiflashtirishga qaratildi. Shu maqsadda 1549-yili u birinchi bor erkin aholi turli toifalari vakillarining yig'ilishini – Zemstvo soborini chaqirdi.

Ivan IV Zemstvo soborida boyarlar hokimiyatini keskin qoraladi.

Sobor yangi qonunlar to'plami – Sudebnik tuzish haqida qaror qabul qildi. Unga ko'ra, bundan buyon dvoryanlarni jinoyat va nojo'ya qilmishlari uchun boyarlar sudiga berish taqiqlandi. Dvoryanlardan ming nafariga Moskva uyezdidan yer-mulk ajratib berildi. Davlat lavozimlarini faqat zodagon naslidan bo'lgan kishilar egallashi tartibiga ham chek qo'yildi.

Boyarlar uchun aholidan yig'iladigan soliqlar bekor qilindi. Joylarda mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari – **zemstvolar** tuzildi.

Sudebnik krepostnoy dehqonlarning bir yer egasidan boshqasiga o'tishini yiliga bir kun – 26-noyabr bilan cheklab qo'ydi.

Oprichnina. Boyarlar hokimiyatiga zarba berish maqsadida 1565-yilda Ivan IV mamlakat yerlaridan katta qismini ajratib oldi. Bu yerlar oprichnina (ajratib olingan) deb ataldi. Oprichnina o'z qo'shiniga ega bo'ldi. U podshoning o'z raqiblarini jazolash quroliga aylantirildi. Mamlakatda shafqatsiz terror, qatl va surgun davri boshlandi. Shuning uchun Ivan IV «Grozniy» (shafqatsiz, dahshatli) laqabi bilan ataldi.

▲ Oprichnik.

Oprichnina Rossiyada feodal tarqoqlik qoldiqlariga qarshi kuchli zarba berdi. Ammo u mamlakat xo‘jaligiga katta talafot yetkazdi. Nafaqat boyarlar, balki o‘n minglab oddiy odamlar ham qurbon bo‘ldi.

Bu esa jamiyatning turli qatlamlarida oprichninadan norozilikni kuchaytirdi. Natijada, Ivan IV 1572-yili oprichninani bekor qilishga majbur bo‘ldi.

Bu davrda Rossiya hududi bosqinchilik urushlari olib borish hisobiga sharqqa va janubga tomon kengayib bordi. Chunonchi, XVI asrning ikkinchi yarmida Qozon, Ashtarxon (Astraxan) va Sibir xonliklari bosib olindi. XVI asr oxiriga kelib, Rossiya hududi qariyb ikki barobar kengaydi.

«G‘alayonlar davri». Ivan IV Grozniy vafot etgandan so‘ng taxtga uning o‘g‘li Fyodor Ivanovich (1584-1598) keldi. 1598-yili Fyodor ham vafot etdi.

U farzandsiz edi va taxtga voris qoldirmadi. Shu tariqa Rossiyani 700 yil boshqargan ryuriklar sulolasi hukmronligi barham topdi. Shunday sharoitda Zemstvo sobori Boris Godunov(1598-1605)ni podsho etib sayladi.

Boris Godunov vafot etgach, Rossiya tarixida notinch, g‘alayonlar davri boshlandi. Qisqa vaqt ichida bir nechta podsho almashdi, boyarlar ta’siri yana kuchaydi. Shuningdek, chet davlatlar – Polsha va Shvetsiya Rossiya ichki ishlariga zo‘r berib aralasha boshladilar. Polsha, hatto Moskvani egallab oldi. Shunday og‘ir sharoitda Rossiya vatanparvar kuchlari qishloq oqsoqoli Kuzma Minin va sarkarda Dmitriy Pojarskiy yetakchiligida xalq lashkarini to‘pladi. Ular 1612-yili Moskva uchun bo‘lgan janglarda Polsha qo‘shinini mag‘lubiyatga uchratdi va Moskvani chet el bosqinchilaridan ozod qildi.

Rossiya ichki va tashqi ahvoli og‘irligiga qaramasdan, o‘z mustaqilligini saqlab qola oldi. Endi Rossiyaning yangi podshosini saylash masalasini hal etish kerak edi.

1613-yili Moskvada chaqirilgan Zemstvo sobori Ivan IV Grozniy xotining qarindoshi Mixail Fyodorovich Romanovni Rossiya podshosi etib sayladi.

Shu tariqa Rossiyada yangi sulola – romanovlar sulolasi taxtga kelib, ular mamlakatni 1917-yil fevralgacha boshqardi.

Iqtisodiy rivojlanish. XVII asrdan Rossiya iqtisodiyotida yangi alomatlar paydo bo'ldi. Bu, avvalo, tovar, ya'ni bozorda sotish uchun mo'ljallangan mahsulot ishlab chiqarishning rivojlanishida va manufakturalar vujudga kelishida namoyon bo'ldi. Bu jarayondan qishloq xo'jaligi ham chetda qolmadi. Asosiy oziq-ovqat mahsuloti – g'alla hamma yerda tovarga aylandi.

Rossiyada XVII asrdan boshlab shaharlar ham rivojlandi. Ular mamlakatning savdo-sanoat markazlariga aylanib bordi.

Hunarmandchilikning rivojlanishi mamlakatning rivojlanishiga, viloyatlar o'rtasida xo'jalik aloqalarining kengayishiga, butunrossiya yagona ichki bozorining tarkib topishiga olib keldi. Shu tariqa Rossiya iqtisodiyotida ham juda sekinlik bilan bo'lsa-da, yangi – kapitalistik munosabatlar shakllana bordi.

Mutlaq monarxiyaning qaror topishi. Rossiyada mutlaq monarxiyaning to'la qaror topishi Pyotr I nomi bilan bog'liq. U 1689-yilda taxtga o'tirdi. Pyotr I tashqi siyosatining asosiy maqsadlaridan biri Rossiyani kuchli harbiy-dengiz flotiga ega davlatga aylantirish edi. U bu vazifani muvaffaqiyat bilan amalga oshirdi.

1700-yili Rossiya Boltiq dengiziga chiqish uchun Shvetsiyaga qarshi urush boshladi. Bu urush tarixga «Shimoliy urush» nomi bilan kirdi. Urush 1721-yili Rossiyaning g'alabasi bilan tugadi. Shu yili Finlandiyaning Nishtadt shahrida Rossiya – Shvetsiya tinchlik shartnomasi imzolandi. Unga binoan, Rossiya Boltiq dengiziga chiqish huquqiga ega bo'ldi. Ayni paytda Rossiya Yevropaning qudratli davlatlaridan biriga aylandi. 1721-yili Pyotr I imperator deb e'lon qilindi.

Rossiya imperiyaga aylandi va mamlakatda mutlaq monarxiya to'la qaror topdi.

▲ Shimoliy urush (1700-1721)

Rus millatining shakllanishi. Madaniyat. Rus yerlarining birlashtirilishi natijasida madaniy aloqalar mustahkamlandi va rus madaniyatining o'sishi boshlandi. Madaniyatning rivojlanishi, iqtisodiy yuksalish bilan birga, rus millatining shakllanishiga olib keldi. Asta-sekin mahalliy shevalar barham topib, rus millatining til birligi vujudga keldi, yagona madaniyat shakllandi. Rusning madaniy birligi xalq og'zaki ijodi, me'morchilik, tasviriy san'at va adabiyotda o'z ifodasini topdi. Ammo, madaniyatning yuksalishiga qaramasdan, aholining asosiy qismi savodsizlik va jaholat botqog'ida qolayotgan edi. Shu sababli XVIII asrdan boshlab, mamlakatda bir qator maktablar ochilishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Moskvadagi matematika va navigatsiya fanlari maktabi, artilleriya, meditsina maktablari shular jumlasidan edi. Moskvadan boshqa hududlarda ham bir qator maktablar va bilim yurtlari ochildi.

1724-yilda Sankt-Peterburgda fanlar akademiyasi tashkil etilgan. Akademiyaga ishlash uchun Yevropadan olimlar taklif qilindi. XVIII asr davomida akademiya akademiklari Rossiyaning tarixi, geografiyasi va tabiatini o'rganishdi. 1755-yili buyuk rus olimi M.V. Lomonosov tashabbusi bilan Moskva universiteti tashkil qilindi. Bu davrdagi Rossiya fanining muvaffaqiyatlari Moskva universiteti va M.V. Lomonosov faoliyati bilan bog'liq.

Shu yillari rus geografiya fani katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Osiyo bilan Amerika o'rtasidagi Bering bo'g'ozi kashf etildi. Laptevlar ekspeditsiyasi Shimoliy Muz okeanini Murmanskdan to Chukotkagacha o'rganib chiqdi. S.I.

Chelyuskin Osiyoning eng shimoliy chekkasini kashf etdi. Hozir bu yer Chelyuskin burni deb ataladi.

Shu davrda texnika taraqqiyotida ham katta muvaffaqiyatlarga erishildi. I.I. Polzunov, I.P. Kulibin kabi olimlar ko‘plab texnik ixtirolarni amalga oshirdi. Rossiyalik olimlar va kashfiyotchilar tomonidan yaratilgan mashinalar jahon fani va texnikasi yutuqlarining oldingi qatorida turardi. Ammo qoloq, krepostnoy Rossiyada bu mashinalarga talab yo‘q, ular deyarli qo‘llanilmas edi.

Oprichnina – *podsho hokimiyati dushmanlarini zo‘rlilik va terror vositalari bilan bostirishga urinish siyosati edi.*

XVI–XVIII asrlarda rus adabiyoti ham katta yuksalish yo‘lini bosib o‘tdi. Bu davrda ijod qilgan G.D. Derjavin, D.I. Fonvizin kabi shoir va yozuvchilar zamonaviy rus adabiyotining shakllanishiga katta hissa qo‘shdilar. Mashhur masalchi I.A. Krilov ijodining boshlanishi ham shu davrga to‘g‘ri keladi.

Pyotr I davridan boshlab, Peterburg va Moskvada juda katta qurilish ishlari olib borildi. Shu yillari rus me’morchiligida Yevropa va rus milliy an’analarini uyg‘unlashtirgan yo‘nalish vujudga keldi.

Shu davrda rus milliy teatri ham shakllandi. Uning asoschisi savdogar F.G.Volkov rus aktyorlarining butun bir avlodini tarbiyalashda katta xizmat ko‘rsatdi.

XVI–XVIII asrlar Rossiya tarixida muhim davr bo‘ldi. Bu davrda Rossiya imperiya sifatida shakllandi, uning hududi ikki barobardan ziyod kengayib, Yevropaning eng katta va harbiy jihatdan qudratli davlatiga aylandi. Ammo qoloq ijtimoiy munosabatlar tufayli Rossiya iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda Yevropadan ortda qolib ketdi.

Boyarlar dumasi – Rus davlatida dastlab knyazlar, so‘ng podsho huzuridagi Oliy davlat kengashi.

Sudebnik – qonunlar to‘plami.

XVIII asrda Shimoliy Amerika. AQShning tashkil topishi.

Shimoliy Amerikadagi ingliz mustamlakalari. Buyuk geografik kashfiyotlardan so'ng Markaziy va Janubiy Amerikada Ispaniya va Portugaliya mustamlakalari tashkil qilingan bo'lsa, Shimoliy Amerika, asosan, Angliya va Fransiya tomonidan egallab olindi.

1607-yili Angliyaning Virjiniyadagi ilk manzilgohi – Jeymstaun tashkil qilindi. Ingliz mustamlakachilarining oqimi yil sayin oshib bordi. Bu yerga puritanlar jamoalari, yerlaridan ayrilgan dehqonlar, minglab yoshlar ko'chib keldi. Shuningdek, mehnatga yaroqli jinoyatchilar ham hukumat tomonidan mustamlakalarga surgun qilindi.

▲ Virjiniya koloniyasiga birinchi ko'chib kelgan aholi

O'rta asrlarda Amerikaning qaysi xalqlari o'z davlatlarini barpo eta olishgan edi?

Mustamlakachilar va hindular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar juda murakkab edi. Hindular yangi texnologiya va savdo-sotiqdan foyda ko'rishiga qaramasdan, inglizlar keltirgan kasalliklar va ochko'zlik ularning azaldan shakllangan hayot tarziga jiddiy zarar yetkazdi.

Mustamlakalarda kichik fermer xo'jaliklari keng tarqaldi. Asta-sekin qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan sanoat o'sib bordi, XVII asrning ikkinchi yarmida birinchi manufakturalar paydo bo'ldi. Mamlakatda kapitalistik tuzum rivojlanayotgan bir sharoitda amerikacha plantatsiya qulchiligi ham saqlanib qoldi. XVII asrdan boshlab, Afrikadan ko'plab qora tanli qullar olib kelindi.

Zamonaviy millatning shakllanishi. Angliya burjua inqilobidan keyin Amerikadagi mustamlakalarda ham burjuacha boshqaruv usullari va hayot tarzi shakllanib bordi. XVIII asrning o'rtalariga kelib, mustamlakalarda yagona ichki bozor vujudga kela boshladi, savdo aloqalari rivojlandi.

Amerikada birga yashashning tarixiy tajribasi asosida ko'chib kelganlarning yagona tarixiy taqdiri yuzaga keldi. Ingliz tili ular uchun umumiy til bo'lib qoldi. Urf-odatlar va turmush tarzi bir xillashib bordi. XVIII asrning o'rtalariga kelib, Amerikaning ko'pchilik aholisi o'zlarini amerikalik deb atay boshladi. Ayni paytda o'ziga xos milliy madaniyatning ham tarkib topish jarayoni yuz berdi. Shu tariqa zamonaviy amerika millati shakllandi.

Mustaqillik uchun bo'lgan urushning sabablari. Buyuk Britaniya qiroli, zodagonlar va tadbirkorlar mustamlakalardan olinadigan foydani tobora ko'paytirishga harakat qilardi. Ular mustamlakalardan qimmatbaho xomashyo, teri va paxtani olib ketardi, mustamlakalarga esa tayyor mahsulotlarni olib kelishar, soliq va to'lovlarni yig'ib olardi.

Buyuk Britaniya parlamenti Amerika tadbirkorlari uchun turli taqiq va cheklovlar o'rnatgan edi. Amerikaliklarning dastlabki norozilik chiqishlari shu cheklovlar va soliqlarning oshirilishiga qarshi bo'lib o'tdi.

Urushning boshlanishi. 1774-yil sentabrda Filadelfiyada Birinchi Qit'a Kongressi yig'ildi. Unda Jorjiyadan tashqari barcha mustamlakalardan vakillar qatnashdi. Kongress hali Buyuk Britaniyadan ajralish masalasini ko'tarishga jur'at qila olmadi, lekin Britaniya siyosatini qoraladi. Kongress iqtisodiyotni boshqarish uchun «Kontinental uyushma» tashkilotini tuzdi. Mustaqillik tarafdorlari tomonidan boshqarilgan mazkur tashkilot jamoatchilik orasida inqilobiy kayfiyatni

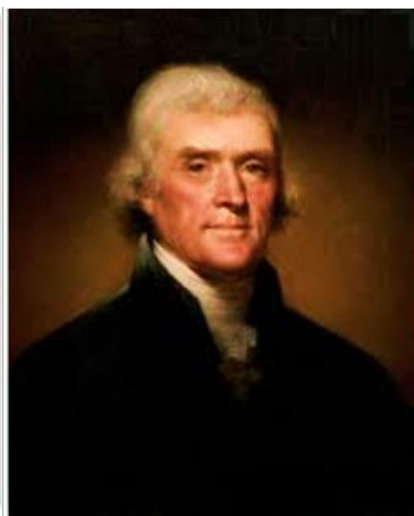
avj oldirib yubordi. Ingliz qo'shinlari bilan dastlabki qurolli to'qnashuvlar bo'lib o'tdi.

Mustaqillik uchun kurashchilar Amerikada respublika tuzish g'oyasi bilan chiqdilar. 1775-yil may oyida boshlangan Ikkinchi Qit'a Kongressi mustaqillik uchun urush boshlashga qaror qildi.

Virjiniyalik polkovnik Jorj Vashington Amerika qurolli kuchlarining bosh qo'mondoni etib tayinlandi. Respublikachilik kayfiyati aholining turli qatlamlarini qamrab oldi.

▲ Mustaqillik Deklaratsiyasining qabul qilinishi

▲ Tomas Jeferson.

Mustaqillik Deklaratsiyasi. 1776-yil mayda Buyuk Britaniyadan ajralib chiqishga da'vat etuvchi qaror qabul qilindi. Rasmiy bayonotnoma tayyorlash uchun virjiniyalik Tomas Jefferson (1743–1826) boshchiligida komissiya tuzildi.

1776-yil 4-iyulda qabul qilingan va asosan, T. Jefferson zakovatining mahsuli bo'lgan Mustaqillik Deklaratsiyasi yangi davlatning qaror topganligini va butun dunyoda harakatchan kuchga aylangan inson ozodligi haqidagi dunyoqarashni e'lon qildi.

«Biz, Amerika Qo'shma Shtatlarining vakillari, xalq nomidan va uning vakolati bilan e'lon qilamizki, bu birlashgan mustamlakalar aslida ham, haququqqa ko'ra ham ozod hamda mustaqil shtatlar bo'lmog'i lozim. Shu daqiqadan boshlab, ular Britaniya taxtiga har qanday mansublikdan ozod qilinadilar», – deyiladi Mustaqillik Deklaratsiyasida.

Mustaqillik Deklaratsiyasida davlat qurilishining asosi sifatida xalq suvereniteti prinsipi e'lon qilindi, xalqning zolimlarga qarshi isyon qilishga, yashashga, ozod bo'lishga, tenglikka bo'lgan huquqi e'tirof etildi. 4-iyul har yili AQSHda Mustaqillik kuni sifatida nishonlanadigan bo'ldi.

Amerika inqilobining xarakteri va xususiyatlari. Shimoliy Amerikada mustaqillik uchun olib borilgan urush ayni paytda burjua inqilobi bo'lib, u ikkita: milliy mustaqillikka erishish va Amerikada kapitalistik munosabatlarni o'rnatish muammolarini hal qilishi lozim edi.

Inqilobning asosiy xususiyati shu ediki, u milliy-ozodlik urushi shaklida o'tdi. Urush davrida bir qator demokratik o'zgarishlar amalga oshirildi.

Urush harakatlarining borishi. Buyuk Britaniya Amerika mustaqilligini birdaniga tan olmadi, mustaqillik tarafdorlariga qarshi qat'iy kurash olib bordi. Harbiy harakatlar, asosan, mamlakat shimolida bo'lib o'tdi. Inqilob davrida respublikachilar armiyasi katta qiyinchiliklarni boshidan kechirdi. Askarlar harbiy ishga deyarli o'rgatilmagan, qurol-aslaha, o'q-dori, oziq-ovqat yetishmas edi.

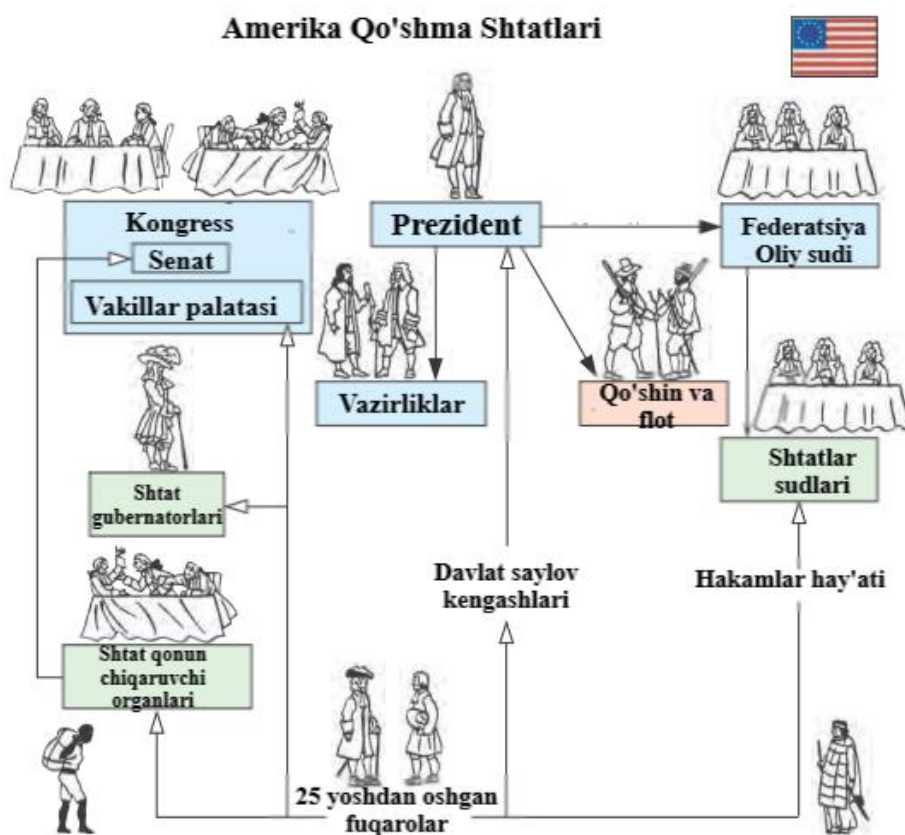
Shunday sharoitda Fransiya Amerikaga qurol-yarog' bilan yordam bera boshladi. Amerika va Fransiya o'rtasida «Do'stlik va Tijorat Bitimi» imzolandi. Fransiya – Amerika ittifoqi yaxshi natijalarga olib keldi. 1782-yili ingliz qo'shinlarining asosiy qismi taslim bo'ldi. Shundan so'ng Buyuk Britaniya hukumati Parijda tinchlik muzokaralari o'tkazishga qaror qildi. Muzokaralarda Amerika tomonidan Benjamin Franklin (1706–1790), Jon Adams va Jon Jey qatnashdi.

1783-yili Britaniya va uning Amerikadagi sobiq mustamlakalari o'rtasida Parij sulhi imzolandi. Sulhga muvofiq, Buyuk Britaniya Amerika Qo'shma Shtatlarining tuzilganligini, uning mustaqilligi, ozodligi va suverenitetini tan oldi.

Urush tugadi. Oldinda esa davlatni jipslashtirish, uning iqtisodiy ahvolini yaxshilash vazifasi turardi.

1787-yilgi Konstitutsiya. Inqilobning muvaffaqiyatli yakunlanishi amerikaliklarga Mustaqillik Deklaratsiyasida ifodalangan orzu-umidlari va

g'oyalarini konstitutsiyada aks ettirish imkonini berdi. Deyarli barcha shtatlar o'z konstitutsiyalariga ega bo'ldi.

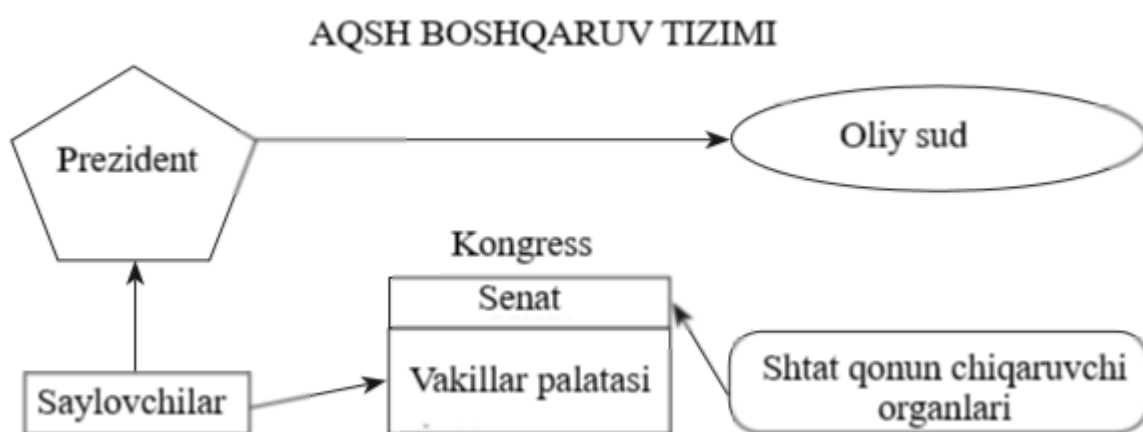
“Huquqshunoslik” fani manbalaridan foydalanib, saylov jarayonida yosh senzi qanday tushuncha ekanligini aniqlang.

Ammo mamlakatda shtatlarni yagona qonun asosida birlashtirish, ularni boshqarish, yagona iqtisodiy tizimni shakllantirish kabi muammolar mavjud edi. Ularni hal etish uchun 1787-yilning mayida Filadelfiyada ish boshlagan Federal Konvent yig‘iniga shtatlardan saylangan vakillar sifatida ko‘zga ko‘ringan arboblarga to‘plandi. Ular orasida Jorj Vashington (1732–1799), Jeyms Uilson, Benjamin Franklin, Jeyms Medison, Aleksandr Gamilton kabi mashhur kishilar – «Amerikaning otalari» bor edi.

Fikr-mulohaza va tortishuvlar uzoq davom etdi. Bahslar, asosan, Kongress, federal hukumat va Oliy sudning maqomi hamda shtatlar bilan markaziy hokimiyat

o'rtasidagi munosabatlar xususida bordi. Natijada, 1787-yil 17-sentabrda AQSH Konstitutsiyasi qabul qilindi.

Konstitutsiya AQSHda Respublika tuzumini o'rnatdi. Ijro hokimiyatini boshqarish uchun 4 yil muddatga saylanadigan va keng vakolatlarga ega bo'lgan AQSH prezidenti lavozimi joriy qilindi. 1789-yili bo'lib o'tgan saylovlarda Jorj Vashington AQSHning birinchi prezidenti etib saylandi. Kuchli markaziy hokimiyat tarafdori bo'lgan Prezident Konstitutsiyada tasdiqlangan demokratik tamoyillarga amal qilishga intildi. 1791-yilda Konstitutsiyaga "Huquqlar to'g'risida bill" nomi bilan mashhur bo'lgan o'nta tuzatish kuchga kirdi. Ushbu tuzatishlar AQSh fuqarolariga matbuot, vijdon va yig'ilish erkinligini kafolatladi. Qonun shaxs va mulk daxlsizligini himoya qildi, o'qotar qurollarni erkin saqlashga ruxsat berdi. Ushbu tuzatishlarni qabul qilish orqali AQSh hukumati ularga rioya qilishga va o'z fuqarolarining huquqlarini himoya qilishga majbur bo'ldi.

Inqilob natijasida AQSH mustaqil davlatga aylandi, Respublika tuzumi o'rnatildi, savdo va sanoatni rivojlantirish yo'lidagi barcha to'siqlar olib tashlandi, erkin raqobatga, shaxsiy tashabbus va faollikka, ishbilarmonlikka keng yo'l ochildi. Biroq janubiy shtatlarda plantatsion qullik saqlanib qoldi.

Mustaqillik Deklaratsiyasi va AQSH Konstitutsiyasi Yevropaning ilg'or tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatdi, ularda ilgari surilgan g'oyalar umuminsoniy xarakterga ega bo'lib, ko'plab xalqlar kurashining mazmuniga aylanib qoldi.

Deklaratsiya – muhim qoidalar e'lon qilingan hujjat.

Federal hukumat – federativ davlatda markaziy boshqaruv organi.

Federal Konvent – Kontinental uyushma, qit'a uyushmasi, qit'a miqyosidagi tashkilot.

Federal – federatsiya (ittifoq) tarkibiga kirgan barcha subyektlar (respublika, shtat) uchun umumiy tushuncha. Masalan, federal hukumat yoki Federal Konvent.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Germaniya imperiyasining iqtisodiy taraqqiyotda orqada qolishining sabablari haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Germaniyada hukm surgan siyosiy tarqoqlik qanday oqibatlarga olib keldi?
3. Germaniya knyazliklarining 1683-yili usmoniylar qo'shini ustidan qozongan g'alabasi Yevropa uchun qanday ahamiyatga ega bo'ldi?
4. Rusni markazlashgan davlatga aylantirish qachon tugallandi va uning tarixiy ahamiyati nimalardan iborat bo'ldi?
5. Ivan IV Grozniy joriy etgan oprichnina nima va undan qanday maqsad ko'zlangan edi?
8. Rossiyada romanovlar sulolasi hukmronligi qay tariqa o'rnatildi?
9. Angliyaning Shimoliy Amerikada mustamlakachilik siyosati qanday amalga oshirildi?
10. Amerika millatining shakllanishiga olib kelgan omillar nimalardan iborat?
11. AQSH konstitutsiyasining o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?

II. Guruh bilan ishlash.

"XVI-XVIII asrlarda rus madaniyatining yutuqlari" jadvalini to'ldiring.

Madaniyatning asosiy yo'nalishlari	XVI asr	XVII asr	XVIII asr
Savodxonlik va ta'lim	Rossiyada kitob chop etishning boshlanishi		
Adabiyot			
Arxitektura			
Rassomlik va boshqa san'at turlari			

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

Xaritadan foydalanib, AQSH ma'muriy-hududiy tuzilishini daftaringizga qayd eting.

IV. Ijodiy vazifalar

- 1.«Germaniya imperiyasining tashkil topishi» mavzusida mustaqil ish yozing.
2. Internet vositasida XVI–XVIII asrlarda Germaniya va Rossiya imperiyasiga virtual sayohat uyushtiring va mavzuda o'rganilgan materiallar asosida tarixiy voqelikni xronologiya shakliga keltiring.
- 3.Tomas Jefferson, Jorj Vashington haqidagi ma'lumotlarni toping va tarixiy shaxslar faoliyatiga baho bering.

32-§. Ma'rifat asri

 Sharl Montskeyo.

Ijtimoiy-siyosiy g'oyalar. XVIII asr Yevropa tarixiga «Ma'rifat asri» nomi bilan kirdi. Ilgari faqat tor doiradagi olimlarning mulki bo'lgan ilm-fan universitet chegarasidan chiqib, keng jamoatchilikka tarqala boshladi.

Eng ilg'or kayfiyatdagi, ma'rifatli yozuvchilar, rassomlar, faylasuflar insonni ezayotgan, uning qobiliyatini

cheklayotgan va qadr qimmatini oyoqosti qilayotgan hamma holatlarni keskin tanqid qilib chiqdilar. Ular cherkov ta'limoti va umuman, dinning o'zini tanqid qildilar, absolutizmga va barcha feodal tartiblarga qarshi chiqdilar, feodal turmush tarzining umrini o'tab bo'lgan barcha illatlariga qarshi kurash boshladilar.

XVIII asr ma'rifatparvarlarini insonning tuganmas kuch va imkoniyatlariga buyuk ishonch, ommani keng miqyosda ma'rifatli qilish zaruratini tushunish hissi ajratib turardi. Shu sababli ma'rifatparvarlik o'z davrining buyuk g'oyaviy harakati edi.

▲ Jan Jak Russo.

Bu harakat ishtirokchilari tarixda «ma'rifatparvarlar» nomini oldilar. Ulardan eng mashhurlari fransuz allomalari Volter, Sharl Monteskyo, Jan Jak Russo, Deni Didro va ingliz ma'rifatparvari Adam Smit edi.

▲ Volter.

Sanoat inqilobining vatani Buyuk Britaniya ham dunyoga iqtisod fanini berdi. Uning otasi Adam Smit (1723-1790) mehnatni boylik manbai, insonni esa jamiyatning asosi deb bilgan. Olim o'zining eng mashhur "Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini o'rganish" asarida tabiatning ob'ektiv qonuniyatlarini iqtisodiyotga kengaytirib, mehnat taqsimoti va xususiy mulkning mavjudligini ta'kidladi. A.Smit nazariyasi ko'pchilik davlatlarning iqtisodiy siyosatiga ta'sir ko'rsatdi

Fransiyada eng ko'p iqtidorli pedagoglar doirasi shakllangan. Ularning sharofati bilan mamlakat Yevropa intellektual hayotining markaziga aylandi. Bu yerdan ma'rifatparvarlik ruhi butun Yevropaga tarqaldi. Sharl Monteskye (1689-1755) fransuz ma'rifatchiligining asoschilaridan biri. U fransuz absolyutizmini tanqid qilgan va ingliz konstitutsiyaviy monarxiyasini hurmat qilgan.

Fransuz ma'rifatparvarligining eng ko'zga ko'ringan namoyandasi Volter taxallusi bilan mashhur Mari Fransua Aruetdir (1694-1778). Ko'p qirrali iste'dodli shaxs, u faylasuf, tarixchi va yozuvchi edi. Angliyada yashagan yillari Volterning

siyosiy erkinlik va diniy bag'rikenglikka sodiqligini kuchaydi. Volter katolik cherkovining qudrati va boyligini qoralab, dinni jamiyat uchun zarur bo'lgan axloqning tayanchi deb hisobladi, lekin shu bilan birga u e'tiqod erkinligini qat'iy himoya qildi va diniy bag'rikenglik g'oyasini ulug'ladi.

Fransuz ma'rifati taraqqiyotidagi yangi bosqich Jan-Jak Russo (1712-1778) nomi bilan bog'liq. U ma'rifatparvarlarning tabiat - ulkan uyg'un tizim, inson esa uning ajralmas qismi ekanligi haqidagi umumiy g'oyani ilgari surdi.

Ma'rifat asri badiiy adabiyoti. Ma'rifat asri – bu Yevropa madaniyati tarixidagi asosiy bosqichlardan biri bo'lib, fan, falsafa va ijtimoiy fikr taraqqiyoti bilan bog'liq. Ma'rifat asrining asosini hurfikrlilik tashkil qiladi. Bolalikdan ko'pchilikning sevimli qahramoni bo'lgan Robinzon Kruzo Ma'rifat asrida dunyoga keldi. Ingliz yozuvchisi **Daniyel Defo** (1660–1731) o'z qahramonini ishbilarmon, mehnatsevar, o'z kuchiga ishonuvchi qilib yaratdi. Robinzon kimsasiz orolda tirishqoqlik va o'jarlik bilan uy qurdi, ro'zg'or buyumlari va mebel yasadi, hayvonlarni o'rgatdi. «Robinzon Kruzoning hayoti va g'aroyib sarguzashtlari» romani mehnat, aniq insoniy fikr, tirishqoqlik va jasorat madhiyasi bo'lib qoldi.

Qishloq ruhoniysi, keyinchalik esa Irlandiyadagi Dublin ibodatxonasi rahbari **Jonatan Svift** (1667–1745) ma'rifatparvarlarning oliyjanob g'oyalari odamlarni o'zgartirmaganligini, burjua jamiyati ham feodal jamiyat singari mukammallikdan ancha yiroq ekanligini o'zining «Gulliverning sayohatlari» romanida ochib berdi.

Sviftning qahramoni Gulliver bilan Robinzon – zamondoshlar, Ma'rifat asri odamlari, lekin Gulliverning qarashlari chuqurroq. Balki shuning uchun ham uning yiroq mamlakatlarga qilgan sayohatlari quvonchsiz yakun topadi.

Ammo Sviftning maqsadi inson tabiatini beparvo kuzatish emas, odamlarga sidqidildan achinish, ularga insoniylikni saqlab qolishda ko'maklashish, yovvoyilashib ketishdan ogohlantirish edi. «Inson siz o'ylagandan ko'ra qadrliroq», deb yozgan Sviftning aql yolqini va qobiliyat kuchi Ma'rifat asrini so'nmas nur bilan yoritib turadi.

Uning og‘ir holatda ham insoniylikni saqlab qolishga da‘vati bugun ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Buyuk nemis shoiri **Iogann Volfgang Gyote** (1749–1832) esa o‘z asrini – ong va yorug‘lik asrini ifodalaydigan qahramon izlab, doktor Faust haqidagi qadimiy nemis afsonasini qayta yozdi. Yaratilishiga 60 yil sarflangan falsafiy drama insonning o‘z g‘oyalari uchun kurashi buyuk kurash ekanligini ta’kidlash bilan Ma’rifat asrining mohiyatini ochib beradi. Keksayib qolgan Faust mangu haqiqatni anglab yetadi:

*Uzoq hayot yo‘lin o‘tdim-u bosib,
Olam haqiqatin ayladim yakun:
Faqat shu munosib hayot va erkka,
Kim har kun ular-chun kurashga kirs!*

Tasviriy san‘at. XVIII asrning birinchi yarmida Yevropa tasviriy san‘atida hali ham saroy ahlining nozikta‘b san‘ati gullab-yashnardi. Bu davrda «qirolning birinchi tasvircisi», afsonaviy sahnalarning ajoyib ustasi **Fransua Bushe** (1703–1770) edi. Uning real hayotdan cheksiz yiroqda bo‘lgan suratlari aristokratlar saroylariga ajoyib bezak bo‘la olardi.

Boshqa bir rassom **Antuan Vatto**ning (1684–1781) suratlari esa ancha chuqurroq ma‘no kasb etar edi. U chizgan suratlar eng nozik his-tuyg‘ularni, qahramonlarning ko‘z ilg‘amas kayfiyatlarini ifodalaydi. Vatto chizgan «Qiyin taklif», «Beparvo», «Do‘stlar» kabi asarlar juda mashhur edi.

◀ "Do'stlar" A. Vatto.

Musiq. Nemis kompozitori **Iogann Sebastyan Bax** (1685–1750) hayot davrida mashhur emasdi. Uning asarlari odamlarga o‘ta jiddiy tuyulardi, cherkov esa Xudodan qo‘rqish ohanglarining yetarli emasligi uchun uning musiqalarini yoqtirmas edi. Hatto, Baxning o‘g‘illari ham otasining ijodini umidsiz, eskirib qolgan deb hisoblashardi. Ularga meros bo‘lib qolgan Bax qo‘lyozmalarining ancha qismini yo‘qotib yuborishgan.

▲ Iogann Bax.

Baxning xor, solistlar va orkestr uchun yozilgan ulkan asari - «Matto bayon etgan buyuk musibat» havoriy, ya’ni Iso Masihning shogirdi Matto hikoya qilib bergan Iso uqubatlarini, his-hayajonini ifodalaydi.

Injil afsonasini Bax odamlarni qutqarish uchun o‘zini qurbon qilgan qahramon haqidagi xalq dramasi sifatida bayon qiladi.

Ma’rifat asri musiqa san’atiga ulkan hissa qo‘shgan yana bir shaxs **Volfgang Amadey Motsart** (1756–1791) edi. U Avstriyaning qadimiy go‘zal shaharchasi Zalsburgda dunyoga keldi.

▲ Volfgang Motsart.

Zamondoshlari Motsartni o‘z davrining haqiqiy mo‘jizasi deyishgan. Uning hayoti qisqa, qashshoqlik, xo‘rlik va yolg‘izlikka to‘la bo‘lsa ham, unda quvonch va buyuk muhabbat, baxt va ijodga intilish ustun edi.

U 3 yoshidan boshlab musiqani o‘rgana boshladi, 4 yoshida o‘zining birinchi konsertini yozdi, 12 yoshida yozgan operasining premyerasi Milan teatrida qo‘yildi, 14 yoshida Motsart Italiyadagi eng obro‘li musiqa akademiyasining akademigi bo‘ldi. Hayotining so‘nggi o‘n yilini Motsart Venada o‘tkazdi.

Kompozitorning «Figaroning uylanishi» operasi uni juda mashhur qildi. Operaning kuylari hamma yerda: ko‘chalarda, maydonlarda, oshxonalarda jaranglaydi, uni, hatto ko‘cha musiqachilari ham ijro etardilar.

Kompozitorning so‘nggi asari – «Rekviyem» (requiem – motam kuyi, orom) cherkovlarda marhumlarning xotirasiga bag‘ishlab ijro etilardi. Bu hayot va o‘lim

haqidagi, insonning bu dunyodagi qismati haqidagi asar. Uning birinchi ijrosigacha yashash Motsartga nasib etmadi.

▲ Lyudvig van Betxoven.

O‘zini buyuk kompozitor Motsartning vorisi deb hisoblagan kishi **Lyudvig van Betxoven** (1770–1827) edi. U 22 yoshidan boshlab Venada yashadi. Dahshatli kasallik oqibatida qiynalgan va butunlay eshitmay qolgan Betxoven taslim bo‘lmadi. U kasallikka qarshi kurashgan yillari ta’sirining qudrati va go‘zalligi bilan kishilarni

hayratga soladigan asarlar yaratdi.

«Fantaziya yo‘lida sonata» («Oydin») – kompozitorning baxtsiz muhabbati haqidagi asar. «Qahramonona» simfoniyasi esa XVIII asr oxirida Fransiyada yuz bergan inqilobiy voqealar ruhi bilan yo‘g‘rilgan,

Simfoniya dastlab Bonapartga bag‘ishlangan edi. U o‘zini imperator deb e‘lon qilganidan so‘ng kompozitor asarini uning nomi bilan bog‘lamadi va «Qahramonnoma» degan yangi nom berdi.

Simfoniya markazida – bo‘ysunmas isyonkor obrazi, taqdirning hech qanday zarbalari sindira olmaydigan jasur, qo‘rqmas insonning qiyofasi namoyon bo‘ladi. Betxoven umrining so‘nggi kunlarigacha ongni, yorqin kuchlar tantanasi va g‘alabasini sharaflashga bag‘ishlangan asarlar yaratish orzusi bilan yashadi.

XVIII asr tarixga Yevropadagi tabaqali jamiyat asoslariga, monarxlarning absolut hokimiyatiga qarshi ma’naviy da’vat bo‘lib chiqqan Ma’rifat asri sifatida kirdi. Ma’rifatchilik g‘oyalari kishilarning ongini egallab, Yevropa sivilizatsiyasining qiyofasini o‘zgartirib yuborgan moddiy kuchga aylandi.

Ma’rifatparvarlik g‘oyalari Shimoliy Amerikada mustaqillik uchun urush yillari, Buyuk fransuz inqilobi davrida ommaviy xarakter kasb etdi. Ma’rifat davrining ko‘plab g‘oyalari XIX, ayniqsa, XX asrda demokratik mamlakatlar siyosiy amaliyotining, huquqiy normalarining asosiga aylanib, jamiyatning keng qatlamlari orasida tan olindi.

Ma'rifat asrida shakllangan insonning ozodligi va tengligi kabi g'oyalar keyingi asrlarda Osiyo va Afrika xalqlari orasida tarqalib, bu xalqlar kurashining ham mazmunini tashkil qildi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Ma'rifat asrining ijtimoiy va siyosiy g'oyalari qaysi mutafakkirlarning nomlari bilan bog'liq?
2. Ma'rifat asri badiiy adabiyotining qanday namoyandalarini va ularning asosiy g'oyalarini bilasiz?
3. Ma'rifatparvarlik davri tasviriy san'ati vakillaridan kimlarni bilasiz va ularning asarlari nimasi bilan ajralib turadi?
4. Ma'rifat asri musiqa san'ati dunyoga qaysi mashhur kompozitorlarni berdi?

II. Guruh bilan ishlash.

Kim qaysi musiqa asbobini chalishni biladi. Guruhdoshlaringizga iqtidoringizni ko'rsating

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

“Ma'rifat” “ma'naviyat” tushunchalarini izohlang.

IV. Ijodiy vazifalar

1. J. Sviftning «Gulliverning sayohatlari» romanini kutubxonadan olib o'qing va taassurotlaringizni daftaringizga yozing.
2. “Motsart — och va yupun daho” asarini o'qing

33-§. XVI–XVIII asrlarda Osiyo mamlakatlari.

Xitoy, Hindiston, Yaponiya va Koreya

XVI-XVIII asrlarda Osiyo mamlakatlari rivojlanishining asosiy xususiyatlari

Yevropa tarix fanida sharqona taraqqiyot shaklini «an'anaviy sivilizatsiya», «an'anaviy jamiyat» deb atashadi. Bunga ko'pchilik kamtarona hayot tarzi, diniy sabr-toqat, yer egaligining o'ziga xos shakli, kishilar hayotining davlat tomonidan tartibga solinishi kabilarni asosiy belgilar sifatida kiritishadi.

Qadimgi sivilizatsiyalar qaysi hududlarda paydo bo'lgan edi?

Rivojlanishning asosiy yo'nalishlari. Osiyo mamlakatlarida Yangi davr ularning mustamlakalarga aylantirilishi bilan bog'liq. O'rta asrlarda Sharq mamlakatlari tabiatning nisbatan saxiy in'omi tufayli o'zlarining geografik va tarixiy ustunliklarini namoyish qila oldi. Rivojlangan ijtimoiy mehnat taqsimotiga, madaniy taraqqiyotning o'ta yuqori darajasiga, jamiyat ma'naviy rivojining anchagina yuqori bosqichini aks ettiruvchi diniy va axloqiy tizimni shakllantirishga erishdi.

Sharqning G'arbdan ustunligi, ayniqsa, asrlar davomida to'plangan ma'naviy imkoniyatlar, tajriba va bilimlarga tayangan intellektual kuchlarida yaqqol namoyon bo'ldi. Bu davrda texnik, texnologik, tashkiliy va madaniy innovatsiyalar keng tarqalgan bo'lib, ularning ko'pchiligi 300-500 va hatto 1000 yil o'tgandan so'ng Yevropada paydo bo'ldi, qisman Sharqdan o'zlashtirildi. Aholining o'sish sur'ati ham iqtisodiy imkoniyatlarning yuqoriligidan dalolat beradi.

Biroq Yangi davr boshlariga kelib, Sharq mamlakatlari taraqqiyotda Yevropaga nisbatan sezilarli orqada qola boshladi. Buning asosiy sabablari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

-Sharq davlatlarida harbiy xarajatlar miqdori G'arb davlatlarinikidan ancha yuqori edi;

-XVI-XVII asrlardan boshlab, Sharq mamlakatlarida transport vositalari (kemalar, portlar, yo'llar, kanallar qurilishi) va kommunikatsiya tizimining (kitob chop qilish, savodxonlik darajasi) rivojlanish sur'atlari G'arb mamlakatlariga nisbatan pasaydi;

-O'rta asrlarning oxirlaridan boshlab, Sharq mamlakatlari yakka- lanish yoki «yopiq eshiklar» prinsipiga asoslanib, faol tashqi siyosat olib bormadi;

-yevropalik mustamlakachilar kirib kelishi arafasida Sharqning ko'plab mamlakatlarida tarixan yaratilgan moddiy, ijtimoiy va ma'naviy boyliklarni rivojlantirish o'rniga, tabiiy resurslardan uzoq vaqt ekstensiv foydalanish natijasida kelib chiqqan ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz kuzatilayotgan edi.

Yevropa ekspansiyasi va mustamlakachilik Osiyo mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishiga anchagina ziddiyatli ta'sir ko'rsatdi. Sivilizatsiyalar o'rtasidagi «muloqot» odamlar orasidagi juda katta yo'qotishlarga olib keldi. Ko'pchilik hollarda mustamlakachilik keng miqyosdagi talonchilikdan iborat bo'lib qoldi.

Ammo XVII asrning o'rtalarigacha G'arbning Sharqdan ustunligi faqat tashqi ko'rinish bo'lib, bu davrda Sharq harbiy ishda, moddiy ne'matlarni ishlab chiqarishda Yevropadan ancha oldinda edi. Ammo Sharq bir xil emasdi. Sharqda bir nechta turli sivilizatsiyalarni ajratib ko'rsatish mumkin.

Xitoy-konfutsiylik sivilizatsiyasi. XVI asrda dunyoning eng aholisi ko'p va boy qismi bo'lib qolayotgan edi. Kishilarning kamtarona hayot tarzi, diniy sabr-toqat, yer egaligining o'ziga xos shakli, turmush tarzining davlat tomonidan tartibga solinishi kabilar bu sivilizatsiyaning asosiy belgilari hisoblanadi.

Yaponiya sivilizatsiyasi mutlaqo boshqacha xarakterga ega. U Xitoydan ko'p yangiliklarni: yozuv tizimini, moddiy madaniyatning ancha qismini qabul qildi.

Shuning uchun Yaponiya sivilizatsiyasini Xitoy sivilizatsiyasining bitta tarmog'i ham deyishadi. Ammo Xitoydan farqli ravishda, yapon jamiyatida shaxs va uning o'z hayot yo'lini erkin tanlash huquqi rad etilmaydi. Yaponiya aholi tarkibida Yevropa dvoryanlariga monand oliyhimmat ritsarlar (samuraylar) va knyazlar mavjud bo'lgan Sharqdagi yagona mamlakat edi. Rivojlanishning yuqori darajasi bu sivilizatsiyaning noyob xislatlaridan dalolat beradi.

Yaponiyada qachondan boshlab Mikado boshqara boshlagan?

Faqat xitoycha tartiblarni joriy qilgan Tokugava rejimining o'rnatilishi yapon jamiyatining rivojlanishini to'xtatib, uni vaqtincha faol xalqaro aloqalardan uzib qo'ydi.

Hind sivilizatsiyasi Hindiston va Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlariga tarqaldi. Bu sivilizatsiyaning o'ziga xos tomoni shundaki, hind jamiyatida kishilarning ijtimoiy holati uning tug'ilish omili, ya'ni ota-onasining jamiyatdagi

o'zni bilan belgilanadi. Bu yerda odamlar kasta(tabaqa)larga bo'lingan bo'lib, insonning jamiyatdagi o'zni uning qaysi kastaga mansubligi bilan bog'liq.

Islom sivilizatsiyasining o'ziga xos jihatlari shundaki, uning asosini tashkil qiluvchi islom dini musulmonlarning faqat dunyoqarashinigina emas, balki hayot tarzini ham belgilab beradi. Islom dini barcha musulmonlarning tengligiga asoslangani uchun ko'plab xalqlar o'rtasida keng tarqaldi.

Nima uchun XVI-XVII asrlardan boshlab, Sharq mamlakatlarida transport vositalari va kommunikatsiya tizimining rivojlanish sur'atlari G'arb mamlakatlariga nisbatan pasaydi?

Sharqda O'rta asrchilik tizimining inqirozi, avvalo, yerga davlat mulkchiligining buzilishida, markaziy hokimiyat va soliq tizimining susayganligida namoyon bo'ldi. Sharq mamlakatlarida ko'p asrlar davomida rivojlanib kelgan feodal tizim bir qator muhim jihatlarga ega edi. Bunday jihatlarga jamiyatda davlat rolining yuqoriligini, urug'-qabilachilik va quldorlik munosabatlari qoldiqlarining saqlanib qolishi, jamiyat iqtisodiy hayotida shaharlar rolining pastligi kabilarni kiritish mumkin.

XVII-XVIII asrlarda Yevropa va Osiyo xalqlarining o'zaro munosabatlarida chuqur o'zgarishlar yuz berdi. Ilgari ularda harbiy texnika, hunarmandchilik va savdoning rivojlanganlik darajasi bir-biriga yaqin edi. Biroq keyingi davr yevropaliklar uchun juda qulay keldi. Osiyo xalqlari esa turli imperiyalar zulmidan ozod bo'lganida, har safar an'analarni tiklash, bosqingacha bo'lgan ijtimoiy va siyosiy hayot tartiblarini qaytadan o'rnatishga harakat qildilar. Bu tartiblar mahalliy zodagonlarga ham, keng xalq ommasiga ham bosqinchilar o'rnatgan tartiblardan yaxshiroq, adolatliroq tuyulardi. Eski hayotga qaytish mantig'iga Xitoyda ham, Hindistonda ham, ko'pchilik islom mamlakatlarida ham qat'iy amal qilinardi.

- ◆ Xitoy-konfutsiylik sivilizatsiyasi - bu ...
- ◆ Yaponiya sivilizatsiyasi - bu ...
- ◆ Hind sivilizatsiyasi - bu ...
- ◆ Islom sivilizatsiyasi - bu ...

Yangi davrda ham shakllangan, hamma ko'nikib qolgan, an'anaviy tartiblarni ideallashtirish Sharq sivilizatsiyasining muhim jihati bo'lib qoldi. Aynan shu jihat bir tomondan, ko'plab tashqi bosqinlar sharoitida sivilizatsiyaning asoslarini saqlab qolish imkonini bergan bo'lsa, boshqa tomondan, uning rivojlanish sur'atlarini sekinlashtirdi, fan va texnika sohasidagi yangiliklarni tatbiq etishga, ijtimoiy hayot va ishlab chiqarishni tashkil qilishning yangi usullarini joriy qilishga to'sqinlik qildi.

Ekstensiv - rivojlanishda sifat o'zgarishlariga emas, faqat son jihatdan ko'payishga va tezkor natijalarga yo'naltirilgan o'sish.

XVI-XVIII asrlarda Xitoy.

Siyosiy hayot. XVI asr oxiri - XVII asr boshlarida Xitoyda min sulolasi siyosatidan norozilik kuchaydi. Mamlakatda islohotlar tarafdori bo'lgan kuchlar shakllandi. Davlat boshqaruvini isloh qilish, mamlakatni boshqarishda bevosita imperatorning rolini oshirish, shuningdek, iqtisodiy o'zgarishlar samaradorligini va ishlab chiqarayotgan mahsulotlarining sifatini oshirish uchun davlat manufakturalari va ustaxonalarini xususiylashtirish, dehqonlarning yerlarini tortib olishni to'xtatish, soliqqa tortish tizimini tartibga solish kabilar muhim o'rin tutardi.

Xitoyda yer egaligi munosabatlari qachon shakllana boshladi?

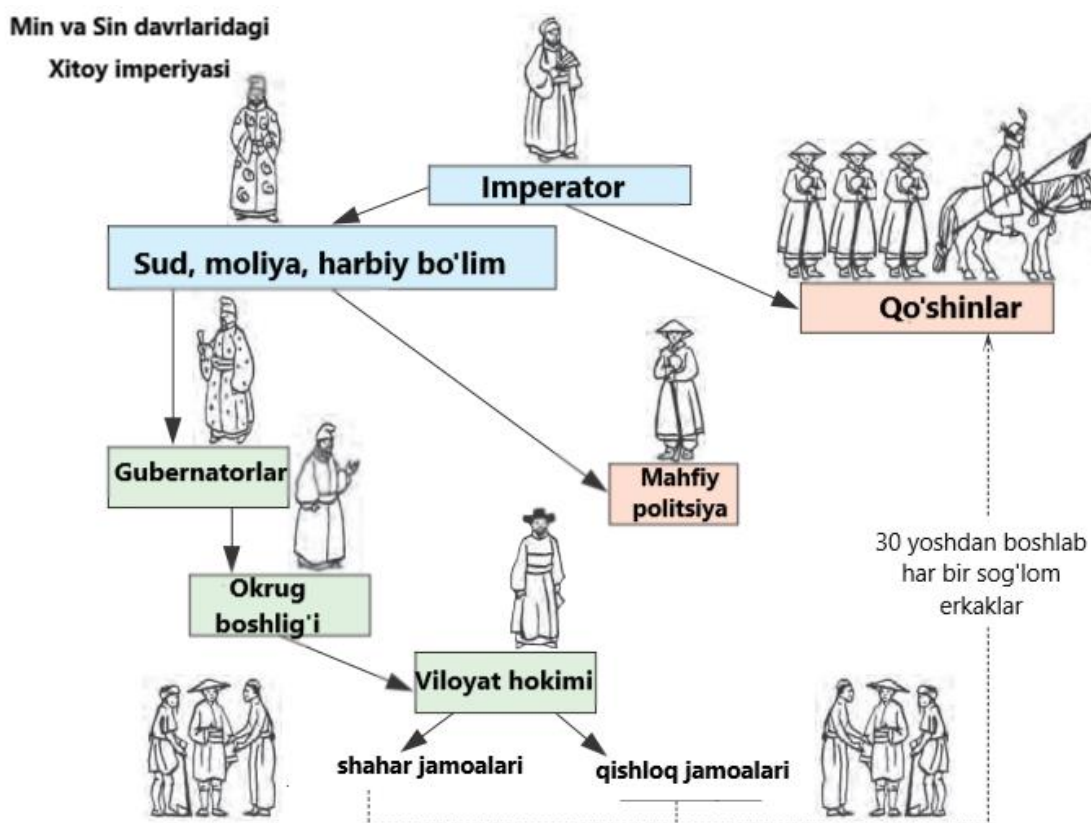
XVII asr boshlarida islohotchilar Pekinda hokimiyatni egallashga erishdi va amalda o'z dasturidagi talablarni hayotga tatbiq etishga urindilar. Ammo saroy asilzodalarining qarshiligi tufayli islohotchilar hokimiyatdan chetlatilib, ko'pchiligi qatag'on qilindi. Davlat xazinasini o'marish, dehqonlar yerlarini tortib olish, soliqlar va shaxsiy majburiyatlarni oshirish davom etaverdi. Xitoyning xalqaro ahvoli ham tobora yomonlashib bordi.

Biroq minlar hokimiyati uchun hukmron tuzumga qarshi tobora yirik miqyosdagi urushga aylanib borayotgan dehqonlar qo'zg'olonlari, ayniqsa, xavfli edi.

Chin (sin) sulolasi hukmronligi. XVI asr oxirida Amur daryosidan janubda manjur qabilalarining ittifoqi paydo bo'ldi. Manjurlar o'z davlatini tuzib, qo'shni Mo'g'ulistonni bo'ysundirdi. 1636-yili manjurlar sardori Abaxay o'zini xon, yangi davlatni esa Chin (ya'ni «sof», «toza») deb atadi. Chinlar Xitoyni egallash uchun uzoq kurash olib bordi. Shu davrda Xitoyda xalq qo'zg'olonlarining avj olishi va bir guruh qo'zg'olonchilarning Pekinni egallashi ham chinlarga yordam berdi.

1644-yili Pekinga kirib kelgan manjurlar hukmdori Shunchji Xitoy imperatori deb e'lon qilindi. Chinlar Xitoydagi dehqonlar qo'zg'olonini bostirdi. Mahalliy vatanparvarlarning Nankin shahrida chinlarga qarshi yagona front tuzish uchun urinishi ham muvaffaqiyat qozonmadi. Keyingi bir necha yil davomida chinlarga qarshi bo'lib o'tgan qo'zg'olonlar ham qo'shinlar tomonidan shafqatsiz bostirildi.

Chinlarning butun Xitoy hududini egallashi oson kechmadi. Har bir shahar qattiq janglar bilan olindi. Uzoq davom etgan urushlardan so'ng Tayvan ham egallab olindi va Xitoy hududi to'liq bo'ysundirildi. Manjurlarning chin sulolasi Xitoyda 1911-yilgacha hukmronlik qildi.

Xitoy davlatining boshqaruv tuzimida qanday o'ziga xoslikni ko'rdingiz?

Manjurlar dehqonchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanmaganlar. Ular armiyada xizmat qilgan yoki davlat xizmatida bo'lgan. Bir asr o'tgach, ular asta-sekin xitoyliklar bilan aralashib ketdilar. Chinlar qudratli Xitoy sivilizatsiyasi ta'siriga tushib qolishdi. Ular asta-sekin Xitoy madaniyati, tili, urf-odatlar va Konfutsiy ta'limotini o'zlashtirdilar. Manjurlar sulolasining eng mashhur imperatori Kansi (1662-1722) bo'lib, u 16 yoshida taxtga o'tirib, 60 yildan ortiq hukmronlik qilgan. 1696-yilda 800 ming kishilik Xitoy qo'shini Gobi cho'lidan o'tib, mo'g'ul qo'shinini mag'lub etdi. Shu tariqa dasht xalqlari tahdidiga barham berildi. Xitoy imperiyasi hech qachon bunchalik keng bo'lmagan.

Chin imperatorlarining kuchi Koreya, Birma, Tailand, Nepal, Tibet va Mo'g'uliston tomonidan tan olingan.

Iqtisodiy hayot. XVI asr boshlariga kelib, Xitoyda agrar soha rivojlanishning ancha yuqori darajasiga erishgan bo'lib, u mamlakat iqtisodida muhim o'rin tutardi. Ish qurollari oddiy bo'lsa-da, dehqonlar aholining asosiy oziq-ovqati bo'lgan

sholidan yuqori hosil olardi. Ular yangi texnologiyalar, masalan, sholi ekishning uyali usulini, sifatli urug' tayyorlash kabilarni joriy qilgandi. Xitoy dehqonlari sholidan tashqari, paxta yetishtirishda ham katta yutuqlarni qo'lga kiritdilar.

Choy plantatsiyasi.Xitoy.XVI asr

Xitoyda yerga egalik qilishning ikkita asosiy turi - davlat va xususiy yer egaligi mavjud edi. Ammo xususiy yerlar XVI asr davomida kamayib bordi. Dehqonlarning yerlari asta-sekin katta yer egalari, sudxo'rlar va amaldorlarning qo'llariga o'tdi. Yerlarning katta qismi bevosita imperatorning mulkiga aylandi.

Dehqonlar yerlarni ijaraga olib, ekin ekardi. Ijara haqi hosilning 50 foizini tashkil etardi va bu dehqonlarni holdan toydirib, ularning noroziligiga sabab bo'lardi. Bu davrda soliqlar ham doimiy oshib bordi. Ular natural holda sholi bilan olinar va faqat XVI asrdan soliqlar kumush tanga bilan to'lana boshlandi. Bu qiyinchiliklar bir qator dehqonlar qo'zg'olonlariga olib kelib, ular butun imperiya hududini qamrab oldi.

Shaharlarda aholi soni qishloqqa nisbatan ancha kam edi. Shaharliklar, asosan, hunarmandchilik va savdo bilan shug'ullanardi. Gazlama ishlab chiqarishda o'z davri uchun ancha mukammal bo'lgan dastgohlar, shu jumladan, suv bilan aylantiriluvchi qurilmalar ham qo'llanilardi.

Binolar qurilishida ko'tarish moslama (kran)lariga o'xshash qurilmalardan foydalanilardi. O'sha paytlardan saqlanib qolgan binolar bugungi kunda ham o'zining mukammalligi va mahobati bilan kishini hayratga soladi. Yirik va mustahkam kemalar qura oladigan xitoylik kemasozlar ham texnik yutuqlarga erishgan edi.

Xitoy texnik taraqqiyotda G'arbdan tobora ortda qolib ketayotgan bo'lsada, to XVIII asrning oxirigacha u iqtisodiy jihatdan dunyoning eng qudratli davlatlaridan biri bo'lib qoldi.

Yevropaliklarning Xitoyga kirib kelishi. Xitoy afsonaviy boy mamlakat sifatida yevropaliklarda doimiy qiziqish uyg'otib kelgan. Yevropaliklar Xitoyning texnik yutuqlarini o'zlashtirib olishga intilgan. Buyuk geografik kashfiyotlardan so'ng kuchaygan bu jarayon XVII asrda ham davom etdi. Ispaniya Filippinni egallab olganidan so'ng, atrofdagi orollarda savdo bilan shug'ullanuvchi minglab Xitoy fuqarolarini yo'q qilib yubordi. Xuddi shunday yovuzlik keyin ham takrorlandi.

Yevropaliklar Xitoydan ipak va chinini olib ketib, tamaki va o'qotar qurollarni bu yerga olib kelardi.

XVII asrda Xitoy qirg'oqlarida golland kemalari paydo bo'ldi. Ular Tayvan orollarining bir qismini egallab oldi. Shuningdek, Angliya ham bu hududlarga qiziqish bildirib boshladi. Inglizlar Guanchjou hududiga o'rinishib, bu yerda savdo olib borish uchun Xitoy hukumatidan ruxsat oldi.

XVIII asrning 70-yillarida Rossiya Xitoy bilan o'zaro aloqalar o'rnatishga urindi. Ammo ikkala davlat o'rtasida Uzoq Sharqda va Markaziy Osiyoda ta'sir uchun kurash bunga yo'l qo'ymadi. Keyin ikki tomon o'rtasida qurolli to'qnashuvlar bo'lib o'tdi.

XVI-XVIII asrlarda Xitoy madaniyati. Minlar davrida Xitoy madaniyati gullab-yashnadi. Oldingi davrlarning eng yaxshi yutuqlarini o'ziga singdirib olgan jamiyat taraqqiyotning yangi bosqichiga ko'tarila oldi.

Qadim zamonlardan beri Xitoyga turli dinlar, jumladan nasroniylik va islom dini kirib kelgan. Lekin konfutsiychilik hukmron bo'lib, uning asoschisi Miloddan avvalgi VI-V asrlarda yashagan Konfutsiy (Kung-fu-tszi- donishmand Kun) nomini oldi. Konfutsiychilikning asosini halollik, adolat, burchga sodiqlik, fidoyilik kabi yuksak axloqiy tamoyillar tashkil etadi. Minlar davrining eng mashhur olimlaridan biri **Van Yanmin** xitoyliklar dunyoqarashining asosi bo'lgan konfutsiylilikdan voz kechmagan holda, bu ta'limotni o'zgargan tarixiy vaziyatga mos ravishda, yangicha sharhlay boshladi.

Xitoy odobi

Ko'plab an'anaviy marosimlar har qanday xitoylik, shu jumladan oddiy aholi hayotida katta ahamiyatga ega edi. Marosimga rioya qilish haqida ko'plab mashhur so'zlar mavjud. Ulardan biri: "Odam go'zal gapirsa ham, odob qoidalariga amal qilmasa, hayvondan ham battardir"

O'zbek xalq maqollariga misollar keltiring.

Chinlar davriga kelib, adabiyotda ham katta yutuqlarga erishildi. Qadimgi xalq afsonalari asosida «G'arbga sayohat» romani yaratilib, unda xitoylik ruhoniyni mo'jiza izlab Hindistonga qilgan safari tasvirlanadi. Bu roman kitobxonlarning ko'plab avlodlarida katta taassurot qoldirdi.

XVI-XVII asrlarda teatr san'atining eng mashhur turi, umummilliy teatrga aylangan, kunsiy bo'ldi. Unda aktyorlar niqob kiyib rol o'ynashadi. Kunsiy asosida shakllangan Pekin operasi butun dunyoga mashhur bo'ldi.

Tasviriy san'atda o'tmish an'analari davom ettirildi. Minlar davrida Tasviriy san'at akademiyasi qayta tiklandi. Badiiy asarlarga tasviriy bezak berish san'ati rivojlandi, peyzaj san'ati ham gullab-yashnadi. Xitoylik ustalar, faqat o'z

yurtlaridagina emas, G'arbiy Yevropa mamlakatlarida ham juda qadrlanadigan chinni, gazlama, loklangan miniaturalar yaratishda katta yutuqlarga erishdilar.

Shunday qilib, chin sulolasi davrida Xitoy o'z qudratining cho'qqisiga erishdi. XVIII asr oxiriga kelib, G'arb davlatlari Xitoyga suqilib kirish va uni mustamlakaga aylantirish rejasini amalga oshira boshlagan bo'lsalarda, Xitoy Osiyoning eng katta va qudratli davlati bo'lib qolayotgan edi. Ammo iqtisodiy va siyosiy qoloqlik oqibatida Xitoy G'arb davlatlarining yarimmustamlakasiga aylandi.

Peyzaj san'ati - tasviriy san'atda tabiatni aks ettirish janri.

XVI-XVIII asrlarda Hindiston

Boburiylar imperiyasiga asos solinishi. XVI asrda Hindiston siyosiy tarqoqlik holatida bo'lib, o'zaro ichki nizo va urushlar mamlakatni holdan toydirgan edi. Hindistondagi ichki siyosiy ahvolni sinchkovlik bilan kuzatib turgan Kobul hukmdori Zahiriddin Muhammad Bobur vaziyatdan foydalanishga qaror qildi va Hindistonni egallash uchun harbiy yurish boshladi. Bu davrda Shimoliy Hindistondagi Dehli sultonligida afg'onlarning lo'diylar sulolasidan bo'lgan Ibrohim Lo'diy hukmronlik qilardi.

U 1526-yil 21-aprelda Bobur qo'shiniga qarshi bo'lgan Panipat jangida mag'lubiyatga uchrab, halok bo'ldi.

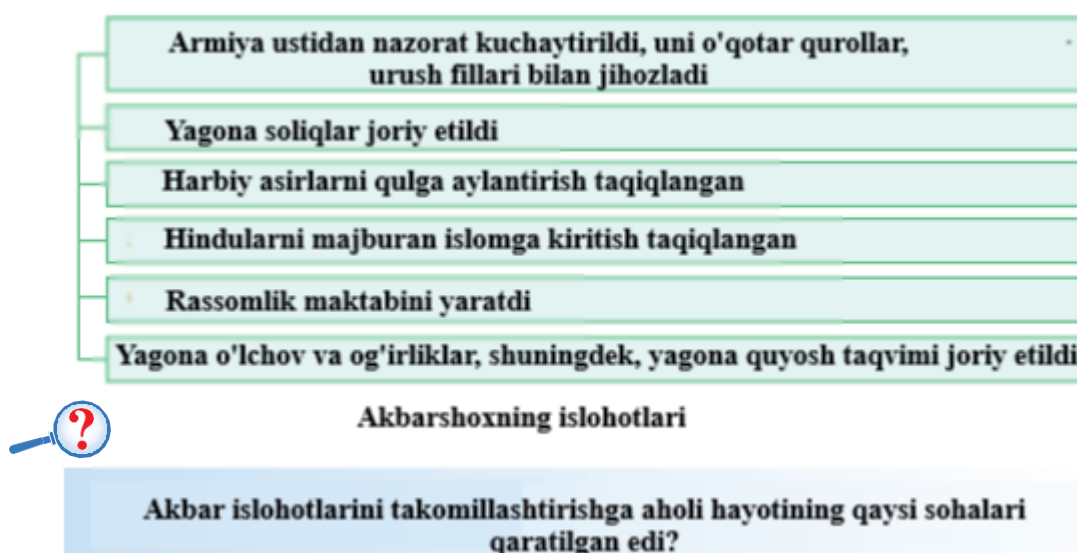

O'rta asrlarda Hindistonda qaysi sulolalar hukm surgan?

Dehli sultonligida Bobur taxtga keldi va boburiylar sulolasiga asos soldi. Bobur 1530-yili vafot etgunga qadar Hindistonda hukmronlik qildi. Boburning vasiyatiga ko'ra, taxtga uning katta o'g'li Humoyun o'tirdi. Ammo Humoyunga qarshi birlashgan mahalliy zodagonlar 1540-yili uni taxtdan ag'darishdi. Jangda

mag'lub bo'lgan Humoyun Eron shohi Taxmasp I saroyidan panohtopdi. Hindistonda taxtni afg'onlarning sur qabilasi sardori Sherxon egallab oldi. Humoyun uzoq kurashlardan so'ng 1555-yili Dehlini qaytarib oldi, ammo ko'p o'tmay vafot etdi. Taxtga Humoyunning o'g'li Jaloliddin Akbar keldi. U Bobur vorislari orasida eng mashhuri, buyuk islohotchi sifatida nom qoldirgan. Bu shoh Hindiston tarixida «Buyuk Akbar» nomi bilan ataladi. Akbar 1556-1605-yillarda Hindistonni boshqardi. U ham harbiy, ham diplomatik usullar yordamida barcha musulmon beklari va hind rojalarini o'ziga bo'ysundirdi.

Akbarshoh islohotlari. Akbarshohning hukmronlik yillari imperiyaning oltin davri bo'ldi. Akbarshoh markazlashgan davlat va kuchli hokimiyatni barpo etish maqsadida imperiyani viloyatlarga ajratib, ularga o'z noiblarini tayinladi. Soliq tizimi ham isloh qilinib, imperiya hududida yagona savdo solig'i joriy etildi, xolisa va jogirdorlar yerlaidan teng miqdorda soliq undiriladigan bo'ldi. Butun imperiya uchun bir xil uzunlik va og'irlik o'lchov birliklari hamda Mirzo Ulug'bek tizimiga asoslangan yagona taqvim joriy qilindi. Mamlakat bo'ylab saroylar, me'moriy inshootlar va bog'lar barpo etildi. Ilm-fan, san'at va dehqonchilik rivojlandi. Yo'llarni ta'mirlash, karvonsaroylar qurish hamda dengiz yo'llari orqali Yevropa mamlakatlari bilan savdo-sotiq ishlari olib borishga katta e'tibor qaratildi.

Islohotlar ichida Akbarga eng katta shuhrat keltirgani diniy islohot bo'ldi. Odamlar islom, hinduizm va boshqa bir qator dinlarga sig'inadigan ko'p dinli Hindistonda Akbarshoh diniy murosasozlik siyosatini olib bordi.

U mamlakatni boshqarishga musulmonlar bilan birga hindlarni ham jalb etdi, musulmon bo'lmaganlardan olinadigan jon solig'i – jizyani bekor qildi, hindlarning ziyoratgohlaridan olinadigan soliqni ham man etdi. Akbarshoh o'z mamlakatida diniy bag'rikenglik siyosatini yuritib, hindlar orasida islom dinining tarqalishini rag'batlantirdi va ayni paytda hindlarning har qanday kamsitilishini bekor qildi.

Akbarshoh **falsafa, din, adabiyot va tarix** ilmini yaxshi egallagan ma'rifatli hukmdor edi. U hindlar bilan musulmonlarning tinch-totuv yashashlariga erishdi. Akbarshoh yuritgan adolatli siyosat Boburiylar davlatining ulkan imperiyaga aylanishida, uning mahalliy aholi va amaldorlar tomonidan qo'llab-quvvatlanishida katta rol o'ynadi. Bu esa, o'z navbatida, imperiya qudrati va shon-shuhratining yanada ortishiga xizmat qildi.

Akbarshoh Hindistonda yuritgan adolatli siyosati tufayli «Milliy podshoh», «Xalq hukmdori» nomlariga ham sazovor bo'ldi. U 1605-yilda vafot etdi.

Akbarshohning islohotlari musulmon zodagonlar va diniy mutaa- ssiblarning noroziligiga sabab bo'ldi. Norozilar orasida Akbarshohning o'g'li, taxt vorisi Jahongir Mirzo ham bor edi. U taxtga kelishi bilan, otasining ko'plab islohotlarini bekor qildi.

Imperiya inqirozining boshlanishi. Akbarshoh vorislarining siyosati imperiyaning iqtisodiy ahvolini og'irlashtirdi. Davlat xazinasiga tushumlar kamayib ketdi. Bunday holatda imperiyadan ajralib chiqish, ayirmachilik kayfiyati kuchaydi. Natijada, Boburiylar imperiyasi inqirozga yuz tuta boshladi. Bunday holat, ayniqsa, Shoh Jahonning o'g'li Avrangzeb Olamgir hukmronlik qilgan yillarda (1658-1707) avjiga chiqdi. O'zaro qonli to'qnashuvlar oqibatida taxtga kelgan Avrangzeb parchalanayotgan imperiyani saqlab qolishning yo'li sifatida islom dini qoidalarini qat'iy joriy qilishga kirishdi. Musulmon bo'lmaganlardan olinadigan jizya solig'ini qayta tikladi, hindlar uchun qolgan barcha soliqlarni ikki

hissaga oshirdi, ularga o'z bayramlarini nishonlashni taqiqladi, hind ibodatxonalarini buzib tashlashni buyurdi. Oqibatda, mamlakat bo'ylab xalq qo'zg'olonlari boshlanib ketdi.

XVIII asr boshlariga kelib, imperiya parchalana boshladi. Armiya o'zining avvalgi qudratini yo'qotdi, mahalliy hukmdorlarning mustaqilligi oshdi. Shunday holatda Hindistonga avval eronliklar, so'ngra afg'onlar bostirib kirib, mamlakatni taladi. Boburiy hukmdorlarning hokimiyati tobora zaiflashib bordi. Mamlakat feodal tarqoqlikka qaytib, yevropaliklarning kirib kelishi uchun qulay sharoit yaratildi.

Yevropaliklarning Hindistonga kirib kelishi. Yevropa davlatlarining maqsadi Hindistonning ulkan boyliklariga, unumdor yerlariga ega bo'lish edi. Boburiylar imperiyasining inqirozi tufayli Yevropa hukmdorlari o'z maqsadlarini amalga oshirishga kirishdi. Chunonchi, 1757-yili Buyuk Britaniya Bengaliyani bosib oldi. Bu boy hudud Buyuk Britaniyaning keyingi bosqinchilik rejalarini amalga oshirishda tayanch vazifasini o'tadi. Shu tariqa Buyuk Britaniyaning Hindistonni asta-sekin o'z mustamlakasiga aylantirish davri boshlandi. Bu jarayonda Buyuk Britaniyaning Ost-Indiya kompaniyasi juda katta rol o'ynadi.

XVIII asr oxirlariga kelib, o'zining barcha raqiblarini yenggan Ost-Indiya kompaniyasi tarqoq va zaif Hindistonni bo'ysundirishda yetakchilik qildi.

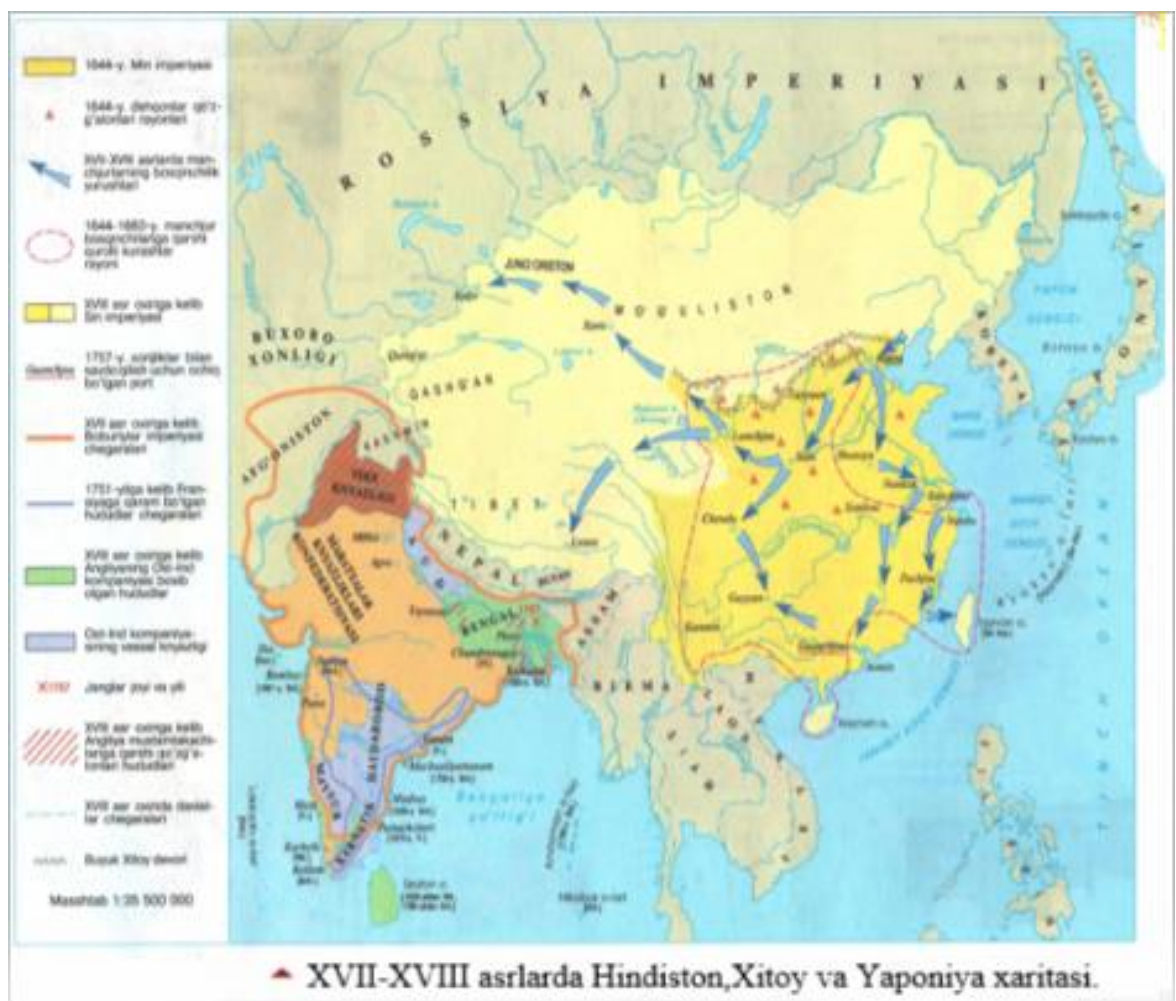

▲ Kalkutta shahridagi Ost-Indiya kompaniyasining asosiy porti.

Madaniyat va san’at. Boburiylar davrida Hindiston fani, madaniyati va san’ati rivojlanishning yangi cho’qqilarini zabt etdi. Hindistonda matematika, tibbiyot kabi fanlar o’sha davr Yevropa fanidan ancha oldinlab ketdi. Adabiyotda ham yuksalish davri boshlandi. Akbarshoh saroyida hind adabiyotining «Mahabharata», «Ramayana» kabi mashhur asarlari tarjima qilindi.

Sharq xalqlarining buyuk shoiri, ulug' mutafakkir olimi Mirzo Abdulqodir Bedil (1644-1721) ham shu davrda Hindistonda ijod qildi.

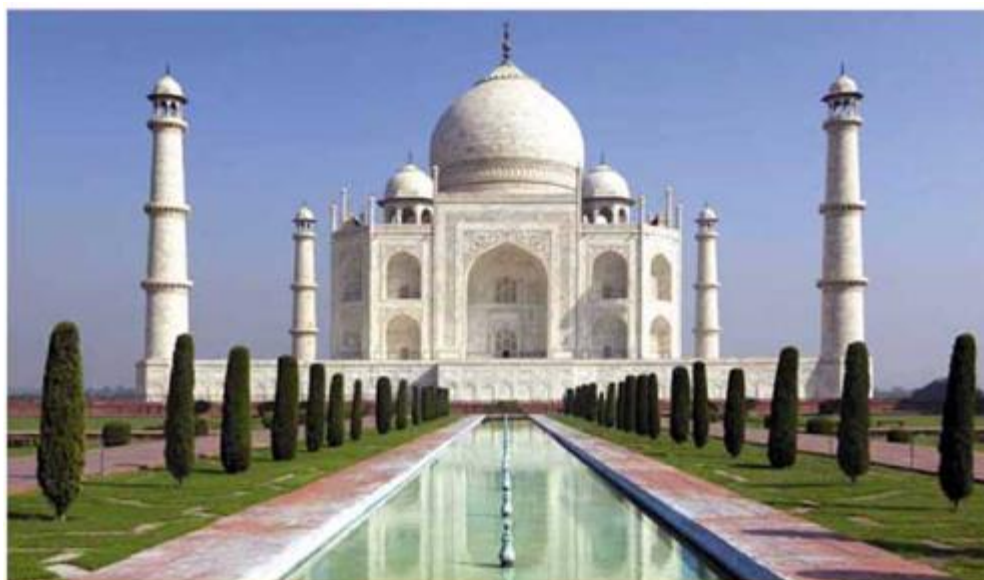
Bu davr ijodkorlari orasida ikki buyuk hind shoiri - Tulsidas va Surdas ajralib turadi. Tulsidas «Ramayana» sujetlari asosida «Ramaning jasoratlari» nomli juda katta poema yaratdi. Rivoyat qilishlaricha, tug'ma ko'r bo'lgan Surdas Krishnaning hayoti haqidagi yorqin poemalar muallifi edi.

Boburiylar davri arxitekturasida mahobati, bezaklarning boyligi, musulmon me'morchiligi va hind saroy arxitekturasida an'alarining uyg'unligi bilan ajralib turadi. Bu davrda bunyod etilgan me'moriy obidalarining eng mashhuri, jahon me'morchilik san'atining noyob durdonalaridan biri Toj Mahal mavzoleyidir. Uni Shoh Jahon o'zining sevimli xotini Mumtoz Mahalga bag'ishlab qurdirgan.

Zahridin Muhammad Bobur qachon Panipat jangida g'alaba qozongan?

▲ Toj Mahal. Taxminan. 1630-1652 yillar.

Dunyo xalqlari madaniyatidagi o'xshash me'moriy inshootlarga misollar keltiring. Taqdimotingizni tayyorlang.

Shunday qilib, boburiylar davrida o'z taraqqiyotining yangi bosqichini boshdan kechirgan Hindiston XVIII asrdan e'tiboran, inglizlar mustamlakasiga aylana boshladi. Mamlakatdagi iqtisodiy tushkunlik, siyosiy parokandalik va o'zaro urushlar inglizlarning Hindistonni bosib olishi uchun imkoniyat yaratdi.

XVI-XVIII asrlarda Yaponiya va Koreya

Yaponiya Uzoq Sharqda, Tinch okeani orollarida joylashgan bo'lib, uni «Kunchiqar mamlakat» deb atashadi.

O'rta asrlar davomida Xitoy Yaponiya taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bu ta'sir, ayniqsa, min sulolasi hukmronligi davrida Xitoy madaniyati, rassomchiligi, adabiyoti, me'morchilik san'ati, falsafasi va harbiy sohasida sezilarli bo'ldi.

Yaponiyada yer egaligi munosabatlari qachon uzil-kesil shakllangan?

Siyosiy tizim. XVI-XVIII asrlarda Yaponiya aholisi toifalarga bo'lingan bo'lib, viloyatlarni feodallar - daymyolar nazorat qilar, ularning qo'lida dvoryan - samuraylar xizmat qilardi. Mamlakat tepasida rasman imperator tursa-da, siyosiy hokimiyat amalda harbiy hukmdor - syogun qo'lida edi.

Bu davrdagi eng muhim siyosiy voqea butun Yaponiyaning markazlashgan yagona davlatga birlashishi bo'ldi.

Mamlakatni birlashtirishda uch mashhur tarixiy shaxs: **Oda Nobunaga, Toyotomi Xideyosi va Tokugava Ieyasuning** xizmatlari beqiyos bo'ldi. Ular birgalikda jangovar armiya tuzib, mamlakatni fuqarolar urushi girdobidan olib chiqishga muvaffaq bo'lishdi.

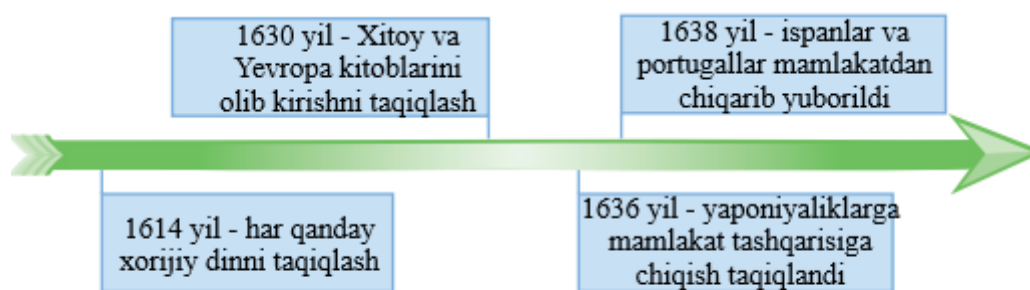
Ulardan Tokugava Ieyasu 1603-yili syogun unvonini qabul qildi va Edo (hozirgi Tokio) shahrini poytaxt qilib, uchinchi syogunlikka asos soldi. Bu davlat Tokugava syogunligi deb ataldi.

Tokugavalar Yaponiyani birlashtirish ishini yakunlab, uni 1867-yilgacha boshqardi. Mamlakatda tokugava sulolasining mutlaq hokimiyati o'rnatildi. Biroq bu sulola nomiga bo'lsada, imperator hokimiyati daxlsizligini saqlab qoldi. Chunki yapon xalqi uchun imperator Xudoning avlodi hisoblanardi.

O'zini o'zi ajratib qo'yish. Buyuk geografik kashfiyotlardan keyin Yaponiyada yevropaliklar paydo bo'lib, xristian dini ham tarqala boshladi. Yevropalik missionerlar uni yaponlar orasida zo'r berib targ'ib qilishdi. Ammo ko'pchilik missionerlar din niqobi ostida yapon xalqini arosatga solishni, Yaponiyaning mustaqilligiga chek qo'yib, uni bosib olishni maqsad qilib qo'ygan edilar. Yaponiyada XVI asr oxirida qabul qilingan qonunga binoan, barcha xristian missionerlari mamlakatdan quvib yuborildi.

Tokugava hukmdorlari aholini to'rt tabaqaga bo'lishdi, ularning har biri o'z huquq va majburiyatlariga ega edi. Yaponiya hukmdorlari nasroniy yevropaliklar yapon urf-odatlarini va dinini, qonunlari va davlatini yo'q qilishlariga ishonishdi. Shuning uchun ular yevropaliklardan "o'zlarini yopish"ga qaror qildilar va **sakoku** ("zanjirdagi mamlakat") siyosatini e'lon qildilar. Xristianlikni qabul qilgan mahalliy aholi qatl qilindi. O'lim azobi ostida yaponlarga o'z mamlakatini tark etish va katta qayiqlar qurish taqiqlangan. 1638-yilda barcha chet elliklar Yaponiyadan quvib chiqarildi. Nagasaki portiga yiliga ikki marta faqat gollandiyalik kalvinistlar, shuningdek, koreys va xitoy kemalariga kirishga ruxsat berilgan.

Natijada, Yaponiya tashqi dunyodan o'zini o'zi ajratib qo'ydi. Syogun o'zini o'zi ajratib qo'yish siyosati orqali Yaponiyaning mustamlakaga aylanib qolish xavfining oldini olish maqsadni ham ko'zlagan edi.

O'z-o'zini ajratib qo'yish siyosati

Yosimune islohotlari. Yosimune tokugava sulolasining eng mashhur davlat arbobi sifatida tanildi. U tokugava sulolasidan chiqqan sakkizinchi syogun bo'lib, 1716-1745-yillari hukmronlik qildi. Yosimune qo'riq yerlarni o'zlashtirish hisobiga dehqonchilik qiluvchilarni rag'batlantirish siyosatini yuritdi. Sug'orish inshootlari tizimini takomillashtirdi. Yerni sotish, sotib olish yoki garovga qo'yishni taqiqlovchi qonun chiqardi.

Mamlakat va jamiyat hayotini tartibga solishda u joriy etgan «**100 moddali Farmon**» deb ataluvchi qonunlar to'plami katta ahamiyatga ega bo'ldi.

XVI-XVIII asrlarda Koreya

Yaponiya tajovuzi. XVI asrda Koreyada markazlashgan davlatning asta-sekin zaiflashib borishi qo'shnilarning tajovuzlariga sabab bo'ldi. Ayniqsa, janubda Yaponiya tomonidan xavf kuchaydi.

1592-yili Yaponiya qo'shini Koreya hududiga bostirib kirdi va koreys qo'shinlari qarshiligini yengib, Seul, Pxenyanni egalladi. Mamlakatning katta qismi yapon qo'shinlari tomonidan bosib olindi. Ular tinch aholiga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo'ldilar.

Qanday omillar qadimgi Chosonning uch qirollikka ajralib ketishiga olib keldi?

Mamlakatda yapon bosqinchilariga qarshi xalq urushi boshlandi. Bosib olingan hududlarda «Haq ish uchun» xalq partizan guruhlarini tuzildi.

Xalq qo'shinlarining harakatlariga Li Sun Sin qo'mondonligi ostidagi koreys flotining g'alabalari dalda bo'ldi.

Ellik minglik Xitoy qo'shinining yordamga kelganligi koreyslarning yaponlarga qarshi kurashini yengillashtirdi. 1593-yili Xitoy va Koreyaning birlashgan qo'shinlari Pxenyan va Seulni ozod qildi.

Yaponlar bosqini mamlakatda ulkan ma'naviy va moddiy yo'qotishlarga olib keldi. Haydaladigan yer maydonlari keskin qisqarib ketdi. Amaldorlar orasida poraxo'rlik va jinoyatchilik, xalq orasida esa ocharchilik va vabo avjiga chiqdi. Mamlakat endi o'zini tiklayotgan bir paytda, unga manjurlarning hujumi boshlandi.

Koreyaga manjurlarning bostirib kirishi. Xitoyda o'z hukmronligini o'rnatishga intilayotgan manjurlar 1627-yili Koreyaga bostirib kirdilar. Ular koreys qo'shinining qarshiligini yengib, ko'plab shaharlarni egallab oldilar va taladilar. Koreys hukumati bosqinchilar bilan muzokaralar olib bordi. Ikki tomon o'rtasida imzolangan tinchlik shartnomasiga ko'ra, Koreya Xitoyning yordamidan va u bilan ittifoqchilik munosabatlaridan voz kechishi kerak edi.

Manjur qo'shinlari Koreyaga yangi hujum boshladi. Manjurlar Seulni egallashga muvaffaq bo'ldilar. Noiloj qolgan Koreya taslim bo'ldi. 1637-yilgi yangi shartnomaga ko'ra, Koreya qiroli o'zini manjurlarning vassali deb tan oldi. Koreys hukumati minlar sulolasi bilan har qanday munosabatlarni to'xtatish va manjurlarga Xitoyga qarshi urushda yordam berish, har yili o'lpon to'lab turish majburiyatini oldi. Manjurlarga to'lanadigan ulkan o'lpon xonavayron aholiga og'ir yuk bo'ldi va Koreyaning ahvolini yanada og'irlashtirdi.

Ijtimoiy taraqqiyot. Og'ir iqtisodiy va siyosiy inqiroz Koreya hukmdorlarini mamlakatda islohotlar o'tkazishga majbur qildi. Aholining ilg'or qatlami ham hukumatni shunga undayotgan edi. Feodal munosabatlarning to'siq bo'lishiga qaramasdan, mamlakatda mahalliy bozorlar shakllandi, yarmarka va yirik savdo markazlari paydo bo'ldi, Xitoy va Yaponiya bilan savdo aloqalari kengaydi.

Qirol Yongjo (1725-1776) davrida mamlakatni rivojlantirish maqsadida islohot o'tkazildi. To'g'onlar, suv omborlari qurildi, ocharchilik holati uchun maxsus don omborlari tashkil qilindi. Shuningdek, guruchdan spirtli ichimliklar tayyorlash man etildi va ba'zi bir davlat soliqlari bekor qilindi yoki kamaytirildi. So'roq qilish paytida qiynoqning eng og'ir turlari (oyoqlarni sindirish) taqiqlandi. Qirol Yongjo davrida dehqonlarning katta yer egalariga shaxsiy qaramligini bekor qilish va qul ayolning nevarasi ozod inson bo'lishi haqida deklaratsiya e'lon qilindi. Zaiflashayotgan feodal tuzumni mustahkamlashga bo'lgan bu urinishlar 1785-yili

tuzilgan «Qonunlarning buyuk to'plami» deb nomlangan hujjatda o'z ifodasini topdi. Biroq katta yer egalari va amaldorlar hukmronligini mustahkamlash maqsadida qilingan bu kabi qisman yon berishlar, mamlakatdagi butun feodal tuzumining chuqur inqirozini to'xtata olmadi. Mamlakat kuchli davlatlarning mustamlakachilik hududiga aylanib bordi.

Yapon xalqining o'zbek xalqi bilan qanday o'xshash milliy ana'nalari mavjud?

Madaniyat va san'at. Yaponlar hayotida san'at alohida rol o'ynaydi. Olamning uy g'unligini his etishga intilish, atrofdagi go'zallikni ko'ra olish qobiliyati yaponlar xarakterining o'ziga xos jihatlaridir.

XVI-XVIII asrlarda o'rtada joylashgan qal'a atrofida yapon bog'ini yaratish san'ati rivojlandi. Ko'p qavatli, tomining uchi qayrilgan binolar parvoz qilayotgan katta qushni eslatardi.

XVII asrda an'anaviy yapon teatri - **kabuki** (qo'shiq, raqs, mahorat) paydo bo'ldi. Unga raqqosa Izumono Okuni asos solgan. Bu teatrda 1629-yildan boshlab aktyorlari faqat erkaklar bo'lib, ularning yuzlari murakkab usulda grim qilinardi.

Yangi davrda yapon she'riyati ham yuksaklikka erishdi. Poeziya- ning eng keng tarqalgan janri qofiyalashmagan uch qatorli lirik she'rlar bo'lib, ular «Tomchi suvda ummonni ko'rish kerak» degan badiiy tamoyil asosida yozilgan. Bu xokku janri deb nomlanib, uning eng mashhur namoyandasi Masuo Basyo edi. Masuo Basyo (1644-1694) xokku janrida mashhur bo'ldi. Mana uning mashhur uchta misralaridan biri:

Yalang'och novdada

Qarg'a yolg'iz o'tiradi.

Kuz oqshomi.

Yangi davrda Koreyada ham bizdagi baxshilik san'atiga o'xshash qo'shiqchilik keng tarqaldi. Bu bilan xalq og'zaki ijodi adabiyot maqomini oldi va yozma adabiyot sifatida ham davom ettirildi.

Tasviriy san’atda ham xalq ijodiyoti, koreys xalqi hayotidan lav- halarni aks ettirish an’analari kuchaydi. Xitoyning peyzaj usuli kirib keldi. Bu «tog’ va suvni tasvirlash» janri bo’lib, bu janrda ijod qilgan rassomlardan Chon Son, Li Myonuk, Kim Xondo chizgan rasmlar juda mashhur edi.

Shunday qilib, XVI–XVIII asrlar davomida Yaponiya birlashib,yagona markazlashgan davlatga aylandi, umumyapon milliy bozori shakllandi. Ichki islohotlar hamda oqilona tashqi siyosat tufayli,ko‘pchilik Osiyo davlatlaridan farqli o‘laroq, o‘z mustaqilligini saqlab qolishga muvaffaq bo‘ldi.

Koreyada esa amalga oshirilgan islohotlar mavjud tizimning inqirozini to‘xtata olmadi. Mamlakat Xitoy, Yaponiya, Rossiya va Yevropa davlatlarining mustamlakachilik obyektiga aylanib bordi.

Syogun (syo – general, gun – qo‘shin) – XVII–XIX asrlarda Yaponiyada hokimiyatni boshqargan zodagonlar guruhi.

Kabuki (og‘moq, o‘zini olib qochmoq) – Yaponiyada XVII asrning oxirida keng tarqalgan mumtoz teatr turi. Unda drama, raqs va musiqa elementlari mujassamlashgan, ayollar rollarini ham erkaklar ijro etgan.

Samuray (saburau – xizmat qilmoq) – feodal Yaponiyada harbiy-feodal qatlam.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

- 1.Xitoy-konfutsiylik sivilizatsiyasining o‘ziga xos tomonlari nimalardan iborat edi?
- 2.Yaponiya sivilizatsiyasining o‘ziga xos tomonlari nimalardan iborat edi?
- 3.Hind sivilizatsiyasining boshqalardan farqli tomonlari nimalardan iborat edi?
- 4.Islom sivilizatsiyasining boshqalardan farqli tomonlari nimalardan iborat edi?
- 5.Manjurlar sardori Abaxay faoliyati haqida nimalar bilasiz?
- 6.Xitoyning XVII-XVIII asrlardagi bosqinchilik siyosati haqida nimalarni bilib oldingiz?
- 7.XVIII asrning 70-yillarida Rossiya - Xitoy munosabatlarining o‘ziga xos tomonlari nimalardan iborat edi?

8.XVI-XVIII asrlarda Xitoy madaniyati rivojlanishining o'ziga xos tomonlari nimalardan iborat edi?

9.Hindistonda Boburiylar imperiyasi qay tariqa o'rnatildi?

10.Boburiylar imperiyasi zaiflashuvi boshlanishiga sabab bo'lgan omillarni qayd eting.

11.Qanday omillar yevropaliklarning Hindistonga kirib kelishi uchun imkon yaratdi?

12.Oda Nobunaganing Yaponiya tarixidagi xizmatiga baho bering.

13.Toyotomi Xideyosi va Tokugava Ieyasularning Yaponiya oldidagi xizmatlarini taqqoslang.

14.Qanday omillar Yangi davrda Koreyaning kuchsizlanishiga olib keldi?

15.Yaponiya va manjurlar bosqini Koreya iqtisodi uchun qanday oqibatlarni keltirib chiqardi?

II. Guruh bilan ishlash.

1.Kichik guruhlariga bo'lining. Konfutsiy ta'limotlaridan birini o'qing va muhokama qiling. *"Men ko'pincha kun bo'yi ovqat yemayman va tun bo'yi uxlamayman, o'ylayman, lekin foydasi yo'q. O'qish yaxshiroq. O'rganish va o'ylamaslik - vaqtni behuda sarflash; o'ylash va o'rganmaslik zararlidir "*. Muhokama natijalarini sinfga taqdim eting.

2.Akbarshoh va Avrangzebning imperiyada yuritgan siyosatini taqqoslang, ularning o'xshash va farqli tomonlarini toping.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

1.Xaritadan foydalanib, xitoy-konfutsiylik, yaponiya, hind, islom sivilizatsiyalarining joylashuv o'rnini toping.

2.Xaritadan foydalanib, XVI-XVIII asrlardagi Xitoy chegaralariga aniqliklar kiriting.

IV.Ijodiy vazifalar

1.T-texnologiyasi asosida xitoy-konfutsiylik, yaponiya, hind, islom sivilizatsiyalarining umumiy va farqli jihatlarini daftaringizga yozing.

2.«Boburnoma» va «Humoyunnoma» asarlaridan foydalanib, «Boburiylar sulolasining jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi shundan iboratki, ...» mavzusida esse yozing.

3.n.ziyouz.com dan N.Nizomiddinovning “Buyuk Boburiylar tarixi. XVI-XIX asr” asarini yuklab oling va uni o'qing. Hind davlatchiligi tarixi bo'yicha mulohaza yuriting.

4. Internet vositasida *Hindistonda boburiylar davriga* virtual sayohat uyushtiring va mavzuda o'rganilgan materiallar asosida tarixiy voqelikni tahlil qiling.

4.Matndan foydalanib, Yaponiya va Koreya davlatlarining Yangi davrda erishgan yutuq va kamchiliklarini SWOT chizmasi asosida tahlil qiling va daftaringizga yozing.

5.Mavzuga aloqador «So'nggi samuray» badiiy filmini ko'ring va xulosa chiqaring.

34-§. XVI-XVIII asrlarda Usmoniylar imperiyasi, Eron. Afrika mamlakatlari

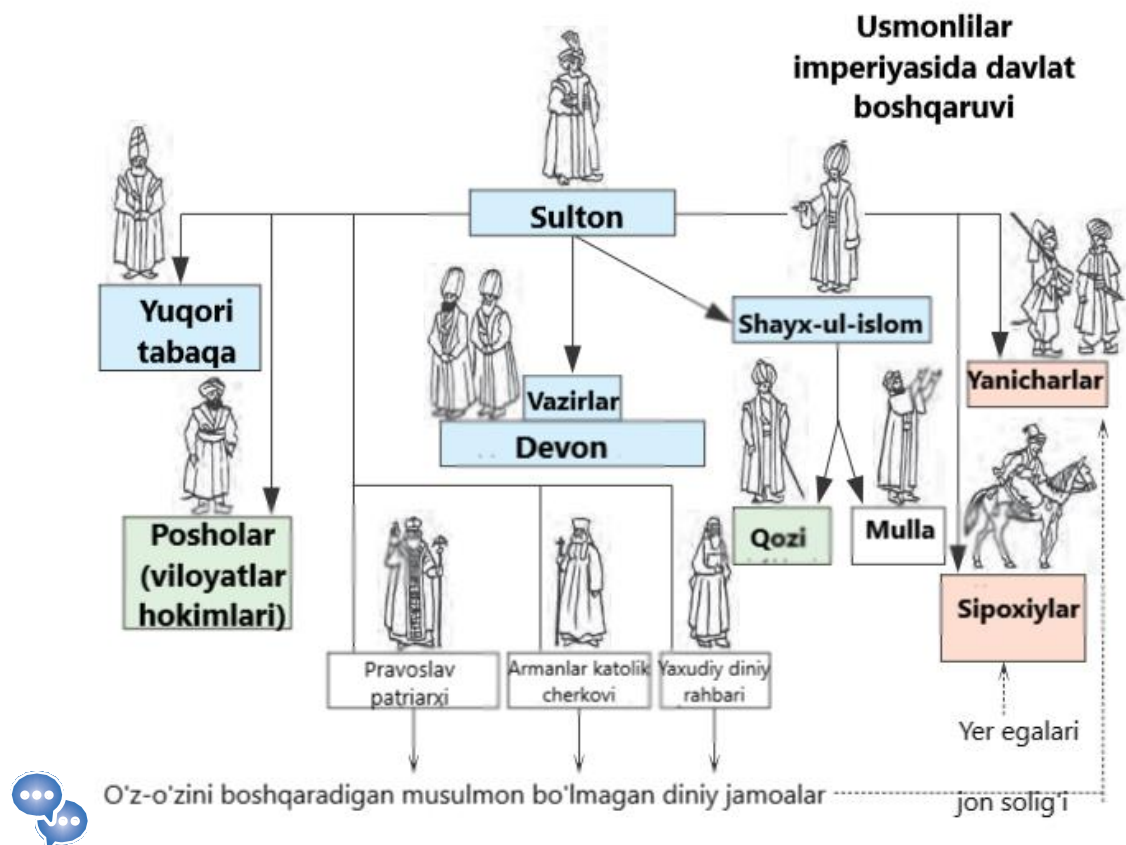
XVI-XVIII asrlarda Usmoniylar imperiyasi

Imperiyaning yuksalishi. XVI asr boshlarida butun imperiya viloyatga, viloyatlar esa **sanjoq** (tuman)larga bo'lingan edi. Viloyatlarni **vali**, sanjoqlarni esa **sanjoqbey** boshqarardi. Imperiyaning asosiy tayanchi uning qo'shini edi.

Usmoniylar sulolasi asoschisi Usmon davrida amalga oshirilgan islohotlarni bilasizmi?

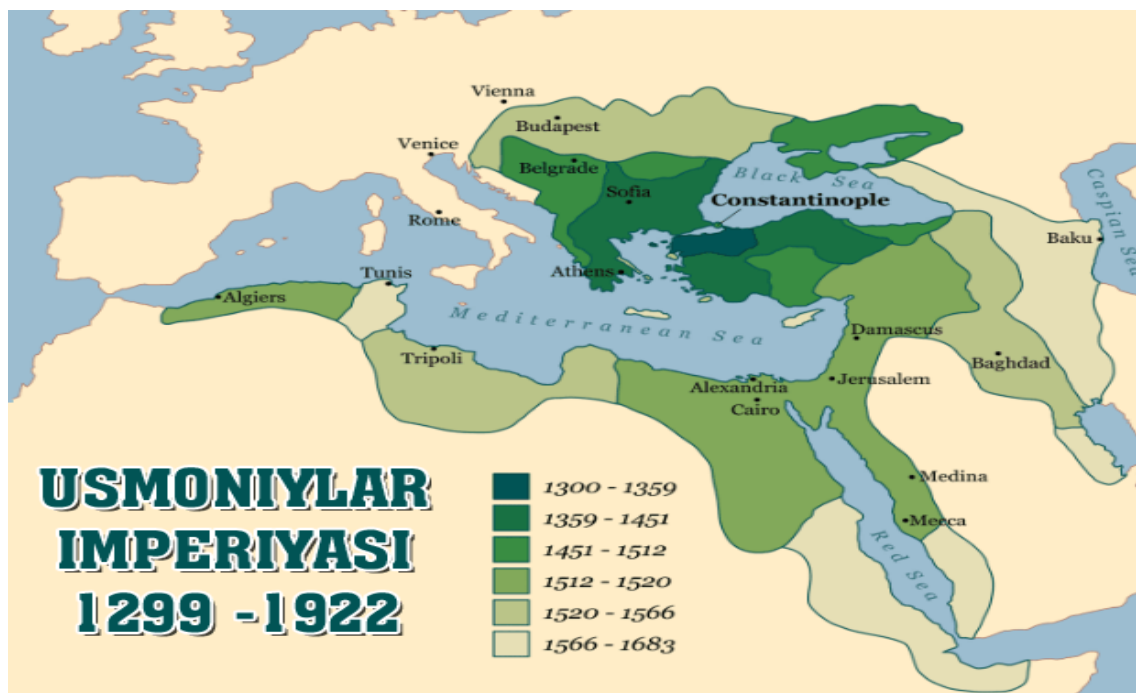

Bunday boshqaruv tizimida qanday nizolar bo'lishi mumkin?

Imperiya bosib olgan hududlardagi dehqonchilik yerlari davlat mulki deb e'lon qilindi. Sulton bu yerlarni o'z **sipohiy** (otliq askar)lariga harbiy majburiyat evaziga taqsimlab berdi. Ularning miqdori har xil edi. Sipohiylar shu tariqa o'z xo'jaliklariga ega bo'ldilar. Ular o'z yerlarini dehqonlarga ijaraga berar edi. Ayni paytda harbiy harakatlarda qatnashish sipohiylar zimmasiga, zarurat tug'ilganda sulton farmonini ijro etish esa sanjoqbeylarga yuklatilgan.

Shuningdek, ular o'z yeridan oladigan daromadi miqdoriga mos ravishda qurolli askarlar ham olib kelishi shart edi. Sipohiy xo'jaligining daromadini ijarachi dehqondan olinadigan soliq tashkil etardi. Bundan tashqari, imperiyaning muntazam piyoda qo'shini - **yanicharlar** (yangi qo'shin), shuningdek, kuchli harbiy dengiz floti ham bor edi.

Bu omillar XVI asrda ham Usmoniylar imperiyasiga keng ko'lamda bosqinchilik urushlari olib borish imkonini berdi. Bu davrda Eron imperiyaning Osiyodagi eng yirik raqibiga aylangan edi.

Sulton Salim I 1514-yili Eron shohi Ismoil Safaviy qo'shinini tor- mor etdi. Bu g'alaba sultonning Eron shohi ittifoqchisi bo'lgan Misr sultonligiga qarshi yurish boshlashiga yo'l ochdi. Sulton Salim I dastlab Suriya va Falastinni bosib oldi. **1517-yili** esa Misr poytaxti Qohira shahri egallandi.

Usmonli imperiyasi **Sulaymon I (1520-1566)** hukmronligi davrida o'zining eng katta qudratiga erishdi. Shuning uchun uning hukmronligi "**oltin asr**" deb nomlanadi. Sulaymon bosqinchilik urushlarini davom ettirdi va Vengriya qirolligini, Xorvatiyaning bir qismini, Armanistonni, Forsning bir qismini (Eron) va Mesopotamiyani (Iroq) imperiyaga qo'shib oldi. Yangicharlar qo'shinlari hatto Muqaddas Rim imperiyasining poytaxti Venani qamal qilishdi, ammo shaharni egallab olishmadi. Sulton nazorati ostida Qora va O'rta yer dengizi atrofida joylashgan dunyoning uch qismi (Yevropa, Osiyo, Afrika) yerlari bo'lgan.

Ichki ahvol. Imperiyaning qudrati faqat sultonlarning oqilona siyosati tufayligina oshmasdan, balki mehnatkashlarni ekspluatatsiya qilishni kuchaytirish, mustamlaka o'lkalardan tashib kelingan ulkan miqdordagi boyliklar hisobiga ham yuksaldi. Ekspluatatsiyaning tobora kuchayishidan tinka-madori qurigan dehqonlar shaharlarga, tog'larga qochib keta boshladilar. Sulton buning oldini olish

maqsadida yer egalariga qochib ketgan dehqonlarni majburan qaytarib olib kelish huquqini beruvchi maxsus farmon chiqardi.

Dehqonlarning xonavayron bo'lishi va ko'plab qochib ketishi XVI asr o'rtalaridan boshlab qishloq xo'jaligining inqiroziga olib keldi. Shu tariqa Turkiya harbiy qudratining zaiflashish davri boshlandi.

G'arbiy Yevropada markazlashgan davlatlar, kuchli markaziy hokimiyat qaror topgan bir sharoitda Turkiya tanazzulga uchradi.

1684-yili Yevropa davlatlari Turkiyaga qarshi «**Muqaddas liga**» tuzdilar.

XVI asr oxiri - XVII asr boshlarida Turkiya avvalgidek hujumkor qudratga ega bo'lmay qoldi.

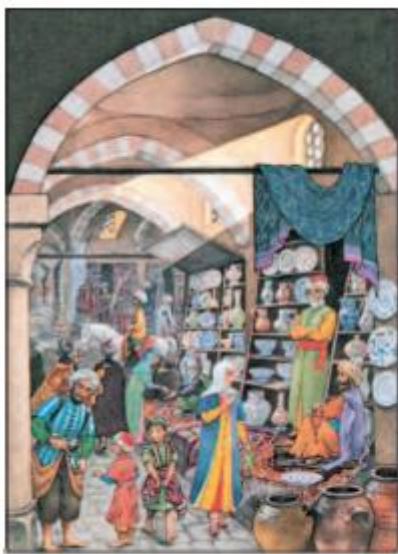
Yevropa davlatlariga qaramlikning boshlanishi. Bora-bora Turkiyada iqtisodiy tanglik davri boshlandi. Bunday sharoitda Turkiya Yevropa davlatlari madadiga tayanishni lozim ko'rdi. Yevropa davlatlari savdogarlariga bir qator yengillik va imtiyozlar berila boshlandi. Masalan, Fransiya savdogarlari uchun atigi uch foiz miqdorida bojxona to'lovi joriy etildi. Natijada, Turkiya bozorlari Yevropa tovarlariga to'lib ketdi. Bu esa mahalliy hunarmandchilikka qattiq zarba berdi. Tashqi siyosatda esa Turkiya, birinchi navbatda, Angliya va Fransiya bilan yaqinlasha boshladi.

Sultonlar nazdida ular Rossiyaga qarshi kurashda imperiyaga ittifoqchilar bo'lishi kerak edi. Angliya va Fransiya hukumatlari ham mavjud vaziyatdan o'z manfaatlari yo'lida foydalanib qolishga intildilar. Ularning madadidan umidvor bo'lgan Turkiya XVIII asrda Rossiya bilan bir necha bor urushlar olib bordi, biroq yengildi. Mag'lubiyat Turkiyada hukm surayotgan O'rta asr munosabatlarining inqiroziga sabab bo'ldi.

Fan, madaniyat va san'at. XVII asrdan Yevropaning ilg'or g'oyalari ta'siri ostida yirik shaharlar, asosan, poytaxt Istanbulda dunyoviy fanlarni rivojlantirishga harakat boshlanadi. Bu davrda buyuk turk olimi **Koshib Chalabiy**, matematika va astronomiya sohasida **Xizr Xalifa Tabariy**, **Mulla Mehmet Chalabiy**, **Mustafo Koshipzoda** kabi olimlar unumli faoliyat olib bordi.

Shu davrda turk adabiyotida ham o'ziga xos faollik kuzatildi, yirik asarlar yaratildi. Shulardan **Avliyo Chalabi**ning «**Sayohatnoma**» asari tarixiy-etnografik manba sifatida alohida ahamiyatga ega.

Me'morchilikda ham XVII asr oxiri - XVIII asr boshlarida tushunarsiz, milliylikdan ancha yiroq bo'lgan qorishiq uslublar yaratildi. Vaholanki, XV-XVII asrlarda turk me'morlari buyuk tarixiy obidalarni yaratishgan edi. Ayniqsa, XVI asrning buyuk me'mori Sinon o'zining betakror binolari bilan turk me'morchiligi rivojiga katta hissa qo'shdi.

▲ Istanbuldagi masjid.

▲ Ko'k masjid.Istanbul.XVII asr

XVII asr turk me'morchiligining ajoyib namunalari sifatida sultonning To'pqopi saroyidagi Bag'dod va Ravon ko'shklarini ham aytib o'tish lozim. Bu davrda naqqoshlik va miniatura san'ati ham yaxshi rivojlandi. Naqqoshlikda bezak vositasi sifatida, asosan, miniatura rasmlaridan va yozuvlardan foydalanilar edi.

Yevropa madaniyatining ta'siriga qaramasdan, Yangi davrda turk madaniyati, asosan, milliylik va o'ziga xoslikni saqlab qola oldi. Ammo imperiyada boshlangan siyosiy va iqtisodiy inqiroz madaniyat rivojiga ham ta'sir etmasdan qolmadi.

Xullas, O'rta asrlarning qudratli imperiyasi bo'lgan Usmoniylar davlati Yangi davrga kelib, keng miqyosli inqirozni boshidan kechirdi. Bir qator islohotlarni amalga oshirish uchun bo'lgan urinishlarga qaramasdan, mamlakat G'arb davlatlarining yarimmustamlakasiga aylanib bordi.

Liga - ittifoq, birlashma.

Imperiya - tili, dini, madaniy an'analari bir-biridan farq qiladigan turli xalqlarni kuch bilan birlashtirgan davlat.

XVI-XVIII asrlarda Eron

Safaviylar sulolasi hukmronligining o'rnatilishi. XV asr oxirida Eron markaziy hokimiyatga bo'ysunmaydigan bir qancha mustaqil hududlarga bo'linib ketgan edi. Buning oqibatida o'zaro ichki urushlar tobora avj oldi. Bu esa mamlakat taraqqiyotiga katta salbiy ta'sir ko'rsata boshladi. Oqibatda, mamlakat zaiflashdi. Eronning zaiflashuvi Turkiya bosqini xavfini tobora kuchaytira bordi.

Eronda tuzilgan qaysi mustaqil davlat Oltin O'rda bilan Kavkazortiga egalik qilish masalasida raqobat qila boshlagan?

Natijada, Eronni yagona davlatga birlashtirish hayotiy zaruratga aylanib qoldi. Bu tarixiy vazifa sarkarda, Eronda katta siyosiy nufuzga ega bo'lgan Ardabil shahri hokimi Ismoil Safaviy tomonidan amalga oshirildi.

Ismoil I Safaviy olib borgan urushlari natijasida katta-katta hududlarni egalladi, 1502-yili esa Tabriz shahrini ishg'ol etgach, u o'zini shahanshoh deb e'lon qildi. Shu tariqa tarixga «Safaviylar davlati» nomi bilan kirgan davlat vujudga keldi. Davlat tarkibi Erondan tashqari hududlar hisobiga kengaygan. Poytaxt etib Tabriz shahri belgilandi. Ismoil I Safaviy markazlashgan davlat tuzibgina qolmay, uni o'z davrining qudratli davlatlaridan biriga ham aylantira oldi.

Ismoil I Safaviy markaziy hokimiyatni mustahkamlash maqsadida yer egaligining **suyurg'ol** shaklini deyarli butunlay bekor qildi. Uning o'rniga **tiyulni** joriy etdi.

Biroq bu tadbir yirik yer-mulk egalarining markazga bo'ysun- maslikka intilishlarini to'xtata olmadi.

Safaviy hukmdorlar tinimsiz bosqinchilik urushlari olib bordilar. Safaviylar davlati tarkibiga kirgan qaram o'lkalar xalqlarining ozodlik kurashi shafqatsizlik bilan bostirildi.

Shoh Abbos I hukmronligi davri. Eron tarixiga Mirzo (Buyuk) faxriy nomi bilan kirgan Abbos I davri (1587-1629)da eng yirik yer-mulk egalarining mustaqilligi tugatilib, Safaviylar davlati o'z qudratining cho'qqisiga chiqdi. Turkiya bilan hal qiluvchi urushga tayyorlanayotgan Abbos I 120 ming kishilik doimiy qo'shin tuzdi. Uning zarba beruvchi kuchi 10 000 kishilik otliq qo'shin bo'lib, g'ulomlardan - Usmonli yanicharlari kabi jangchilardan iborat edi. Xristian ota-onasidan (asosan gruzin va armanlardan) zo'rlik bilan tortib olinib, tarbiyalangan o'g'il bolalar g'ulom bo'ldi. Abbos qo'shinlarga o'qotar qurol va artilleriya kiritdi. Bu unga Turkiya ustidan g'alaba qozonishi va deyarli barcha yo'qotilgan hududlarni, shu jumladan Gruziya, Armaniston, Ozarbayjonning bir qismini, Kurdistonni va boshqalarni qaytarishga imkon berdi.

Abbos davrida Fors ko'plab mamlakatlar - Portugaliya, Gollandiya, Fransiya, Angliya, Rossiya, Xitoy va boshqalar bilan qizg'in savdo-sotiq olib borgan. Fors gilamlari, shoyi, jun va paxta matolari, metall buyumlari katta talabga ega edi. Shaharlarda ustaxonalarda tashkil etilgan hunarmandchilik rivojlangan. Abbos poytaxtni Isfahonga ko'chirdi, shaharni mamlakatning boshqa viloyatlaridan kelgan savdogar va hunarmandlar bilan to'ldirdi, unda go'zal inshootlar qurirdi. Savdoga qulaylik yaratish maqsadida Abbos yo'l, ko'priklar qurdi. Keng ko'lamli sug'orish ishlari ham amalga oshirildi: yangi kanallar va sug'orish tizimlari qurilib, eskilari ta'mirlandi. Dehqonlar asosan g'alla yetishtirib, mevali bog'lar barpo etganlar. Forsning o'zi qurg'oqchil muhitda gullab-yashnagan bog'dek tuyulardi.

Iqtisodiy tanazzulning boshlanishi. XVIII asrdan boshlab Safaviylar davlatida iqtisodiy inqiroz boshlandi. Bunga yer egaligining tiyul shakli miqdorining ko'payib borganligi oqibatida davlatga qarashli yer hajmining va davlat xazinasiga tushadigan daromadning kamayishi sabab bo'ldi.

Buning oldini olish uchun keyingi hukmdorlar dehqonlar to'laydigan soliq miqdorini oshirdilar. Natijada, dehqon xo'jaliklari xonavayron bo'ldi, savdogar va hunarmandlarning ahvoli yomonlashdi, jon solig'i (jizya) miqdori ham oshirildi.

Pirovardida, dehqonlar uchun yerni ijaraga olib tirikchilik qilishdan manfaat qolmadi. Dehqonlarning tirikchilik ilinjida boshqa joylarga ketishdan o'zga ilojlari yo'q edi. Biroq shoh Sulton Husayn bunga yo'l qo'ymaslik uchun 1710-yili dehqonlarning yerni tashlab ketishlarini taqiqlovchi farmon chiqardi.

Dehqon xo'jaligining xonavayron bo'lishi ichki savdning keskin kamayishiga olib keldi.

Afg'onlar istilosi. Iqtisodiy inqiroz, o'z navbatida, aholining turli tabaqalari orasida noroziliklarni keltirib chiqardi. Ayni paytda yirik yer-mulk egalarining markaziy hokimiyatga bo'ysunmasligi va bosib olingan o'lka xalqlarining ozodlik uchun kurashi avj oldi.

Chunonchi, 1722-yili afg'onlar o'z yetakchisi Mir Mahmud boshchiligidagi zaiflashib qolgan Eronga hujum qildi. Eron shohi Sulton Husayn hokimiyatni Mir Mahmudga topshirishga majbur bo'ldi. Shu tariqa Eron tarixida afg'onlarga qaramlik davri boshlandi.

Nodirshohning hokimiyat tepasiga kelishi. Bu davrda safaviylar sulolasi hukmronligi nomiga bo'lsa-da, hamon davom etardi. So'nggi hukmdor Taxmasp II amalda hech qanday hokimiyatga ega emas edi. Buning ustiga, unda xalqni turk va afg'on bosqinchilariga qarshi kurashga chorlay oladigan qobiliyat ham yo'q edi. Shunday sharoitda Eronda shijoatkor, katta lashkarboshilik qobiliyatiga ega Nodir Quli kurash maydoniga chiqdi. U afg'on qo'shinini butunlay tor-mor etib, Eronni afg'on qaramligidan ozod etdi. Nodir Quli Safaviylar davlatining tarkibiga kiruvchi barcha hududlarda o'z hokimiyatini o'rnatib, 1736-yili barcha qabilalar asilzodalarining qurultoyida o'zini Eron shohi **Nodirshoh** deb e'lon qilishga erishdi. Shu tariqa safaviylar sulolasi hukmronligi butunlay barham topdi.

Nodirshoh katta bosqinchilik urushlari natijasida ulkan imperiya tuzdi. Biroq u **1747-yili** o'zaro ichki nizolar natijasida o'ldirildi.

Qojarlar sulolasi hukmronligining o'rnatilishi. Nodirshoh halokatidan keyin imperiya bir necha qismlarga bo'linib ketdi. Eronda turli qabilalar o'rtasida taxt uchun kurash avj oldi.

Bu kurashda asosiy rolni zend va qojar qabilalari o'ynadi. Ular o'rtasidagi kurash **1758-yili zend qabilasi** g'alabasi bilan tugadi. Bu qabila vakillari 1796-yilgacha hukmronlik qildilar. **1796-yili** esa hokimiyatni **qojarlar** egallab oldi.

Shu tariqa Eronda yangi sulola - qojarlar sulolasi hukmronligi o'rnatildi. Mamlakat poytaxti Tehron shahriga ko'chirildi. Qojarlar rahnomasi Og'a Muhammad o'zini shahanshoh deb e'lon qildi. Yangi sulola Eronda **1925-yilgacha** hukmronlikni davom ettirdi.

Adabiyot, san'at va me'morchilik. XVI-XVII asrlarda Fors xalqlari madaniyatining rivojlanishi o'tgan davrlarning bitmas-tuganmas merosiga asoslanadi. Mamlakat aholisi xalifalik davridagi musulmon madaniyati yutuqlarini va Qadimgi Forsning an'anaviy madaniy merosini uyg'unlashtirishga muvaffaq bo'ldi. Madaniy taraqqiyot markazlari Hirot, Isfahon, Tabriz shaharlari edi. Bu yerda adabiyot, musiqa, arxitektura, manzarali rangtasvir rivojlangan. Mutaxassislar tomonidan o'zining yorqin xattotligi va betakror miniatyurasi bilan forscha qo'lyozma kitoblar haqiqiy san'at asari sifatida baholanadi.

Bu davrda shoirlar **Xatoiy** (Ismoil I Safaviy), **Sodiqbek Afshar, Soib Tabriziy**, kurd mumtoz adabiyotining yorqin namoyandasi **Ahmad Hasaniy**, kurd shoiri **Mirza Shafiq** va boshqalar unumli ijod qildi.

Tasviriy san'at va me'morchilik yuqori darajaga ko'tarildi. Ajoyib saroylar, madrasa va masjidlar qurildi. Bular qatorida Isfahonda bunyod etilgan Shoh masjidi, Shayx Lutfulla masjidi, Ali Kapa va Chexel Sotun saroy ansambllari o'zining nafisligi va mahobati bilan ajralib turadi.

Bu davr Eron miniatyurasi jahon mumtoz badiiy san'atining eng yuksak namunalaridan hisoblanadi. Isfahon bu san'at turining markaziga aylandi. Miniatura san'atining rivojlanishiga Hirotidagi Behzod maktabi katta ta'sir ko'rsatdi.

XVIII asrda ham madaniy an'analar davom ettirildi. Ammo mamlakatdagi iqtisodiy tushkunlik va siyosiy parokandalik adabiyot va san'atda ham o'z aksini topdi. Bundan tashqari, yevropaliklarning kirib kela boshlashi ham azaliy an'analarga ta'sir etmasdan qolmadi. Bozor talabidan kelib chiqib, gilam va boshqa amaliy san'at buyumlarini ishlab chiqarishga e'tibor kuchaydi. Bu esa Eron madaniyatining keyingi asrlardagi taraqqiyot yo'nalishini belgilab berdi.

Xullas, tinimsiz o'zaro urushlar, qo'zg'olonlar natijasida XVIII asrga kelib, Eron ham iqtisodiy, ham siyosiy inqirozga yuz tutdi. Bu esa mamlakatga Yevropa mustamlakachilarining kirib kelishi uchun imkoniyat yaratdi. Kuchsizlanib qolgan Eron Yevropa davlatlari, birinchi o'rinda Angliya va Fransiya hamda chor Rossiyasining mustamlakachilik obyektiga aylandi. Natijada, Eron yuqoridagi davlatlar bilan bir nechta teng bo'lmagan shartnomalarni imzolab, ularning iqtisodiy va siyosiy ekspansiyasiga keng yo'l ochib berdi.

Tiyul - amaldorlarga xizmat vazifasini bajarish muddatiga, shoh oldidagi alohida xizmati uchun vaqtincha yoki umrbod muddatga beriladigan yer-mulk. Lekin bunday yerlarni meros qoldirish mumkin bo'lmagan.

XVI-XVIII asrlarda Afrika mamlakatlari

Afrika tarixini sivilizatsiyaviy nuqtayi nazardan ikkiga - Sahroyi Kabirdan shimolga va janubga ajratib o'rganish ma'qul bo'ladi.

Shimoliy Afrika. Qit'aning Sahroyi Kabirdan shimoliy qismida Misr, Sudan, Liviya, Jazoir, Tunis, Marokash va Mavritaniya kabi arab mamlakatlari joylashgan bo'lib, ular VII asrdan boshlab islom dini va madaniyati ta'siri ostida rivojlandi. XVI asrda ko'pchilik arab mamlakatlari usmoniylar tomonidan bosib olindi. Mamluklar hukmronligi ostida bo'lgan **Misr** ham birinchilardan bo'lib o'z mustaqilligini yo'qotdi. **1517-yil**ning boshida Salim I armiyasi Misrning poytaxti Qohirani egallab, uni taladi va vayron qildi.

Turklar istilosi mamlakatdagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga katta o'zgarish kiritmadi. Faqat mamluklarning siyosiy hokimiyati ag'darilib, barcha feodallar o'z mulklari va imtiyozlarini saqlab qoldilar. Misr alohida podsholik maqomini oldi va amalda yarim mustaqil davlat edi. Mahalliy boshqaruv hokimiyati to'liq mamluk amirlarining qo'lida saqlanib qoldi. Turklar mamluklarning boshqaruv mahoratidan, mahalliy sharoitni, aholining urf-odatlarini yaxshi bilishidan o'z manfaatlari yo'lida foydalandilar.

Misrda ishlab chiqarish texnikasi hali o'ta oddiy bo'lsa-da, manufakturalardagi ichki mehnat taqsimoti mahsulotlarning ko'payishiga olib keldi. Natijada, ichki va tashqi savdo tez rivojlandi. Misr Yevropa va qo'shni Osiyo davlatlari bilan qizg'in savdo munosabatlarini olib bordi. XVIII asr oxiriga kelib, faqat Qohira shahrining o'zini hisoblaganda chet ellar bilan savdo qiladigan 5 mingta savdogar faoliyat yuritardi.

XVIII asrning 60-yillarida boshlangan mamluk zodagonlarining o'zaro urushlari Misrning iqtisodiy ahvoliga yomon ta'sir ko'rsatdi. Ularning o'zboshimchaligi, dehqon va hunarmandlar ustidan qilgan zolimliklari mamlakatda norozilikni keskin kuchaytirdi.

Turk hukmronligi va mamluklar zulmiga qarshi boshlangan xalq harakatiga Qohiradagi al-Azhar masjidining taniqli shayxlari boshchilik qildilar. Ularning da'vati bilan **1795-yilning** yozida qohiralik hunarmand va savdogarlar o'z do'konlarini yopdilar. Mamluk hukmdorlari shayxlar bilan muzokaralar boshlashga majbur bo'ldi hamda zo'ravonlik va qonunsizliklarni to'xtatishga va'da berdi.

1798-yili Napoleon boshchiligidagi fransuz qo'shinlari Misrga bostirib kirdi va Qohirani zabt etdi. Al-Azhar masjidi shu davrda boshlangan fransuz bosqiniga qarshi xalq harakatining ham markaziga aylandi. 1800-yili fransuzlar Misrni tark etishga majbur bo'ldilar.

XVI asr boshida ispanlar **Jazoirga** bostirib kirib, uning qirg'oq bo'yi hududlarini egallab oldi. Ispanlarga qarshi xalq harakatiga boshchilik qilgan sarkarda Xayriddin yordam so'rab Turkiyaga murojaat qildi. Usmoniylar sultoni

Salim I Shimoliy Afrikada o'rnashib olish uchun paytdan foydalanishga urindi va Xayriddinga beklarbegi (beylerbeyi) unvonini berdi. Jazoirga yirik yanicharlar korpusini, harbiy kemalar, artilleriya va moliyaviy yordam jo'natdi. Turklarning yordamiga tayangan Xayriddin birin-ketin Jazoir shaharlarini ispanlardan ozod qildi. Jazoir rasman Istanbulga bo'ysunsa-da, mamlakat podshosi deyarli mustaqil siyosat olib bordi.

XVI asrdan **Liviyaga** ham yevropaliklarning kirib kelishi boshlandi. 1510-yili Tripoli ispanlar tomonidan zabt etildi. Liviyaliklar ham yordam so'rab sulton Salim I ga murojaat qildi. Musulmonlarni ozod qilish shiori ostida harakat qilgan turklar **1551-yili** butun Liviyani imperiyaga qo'shib oldi. XVIII asrdan boshlab, Liviya nomigagina Istanbulga bo'ysunib, mustaqil ichki va tashqi siyosat olib bordi.

XVI asrdan boshlab, ispanlar va turklar **Tunisga** ham qiziqish bildirdi. Natijada, **1574-yili** Tunis qirg'oqlariga kelib tushgan 40 ming kishilik turk qo'shinlari bu yerda ham ispanlar hukmronligiga xotima yasadi.

Sudan va Marokash o'z mustaqilligini saqlab qoldi. Marokash Usmoniylar imperiyasi va Yevropa davlatlari bilan savdo shartnomalarini tuzib, bundan katta foyda oldi. Mamlakat yaxshi rivojlandi.

G'arbiy Afrika. Yevropaliklar, asosan, portugallar va ispanlarning G'arbiy Afrika hududlariga kirib kelishi XV asrda boshlandi. **1434-yildan 1482-yilgacha** portugallar va ispanlar Yashil burundan Kongo daryosigacha bo'lgan qirg'oq hududlarini o'rganib chiqishdi. Portugaliyaliklar dastlab bu yerdan oltin olib ketishdi. Chunki bu paytda Yevropa bozorlarida qullarga unchalik ehtiyoj yo'q edi.

Amerika qit'asini muntazam ravishda mustamlakaga aylantirish- ning boshlanishi va bu yerdagi mahalliy hindularning turli sabablar bilan qirilib ketishi natijasida ishchi kuchiga katta ehtiyoj paydo bo'ldi. Bu ehtiyoj, ayniqsa, plantatsiyali xo'jalik paydo bo'lgan hududlarda juda kuchli edi. Bunday ishchi kuchining manbai, asosan, G'arbiy Afrikaning mahalliy aholisi bo'lib, keyingi bir necha yuz yil mobaynida bu yerlar juda katta qul bozoriga aylantirildi.

Insoniyat tarixida quldorlik qachon paydo bo'lgan edi?

XVI asrning oxirigacha qul savdosi bilan faqat portugallar shug'ullandi. Ular G'arbiy Afrika qirg'oqlarida joylashib olib, asta-sekin Senegal va Gambiya daryolari bo'ylab qit'a ichiga kirib bordi. Ammo bu keng hududlarda kuchli davlatlar mavjud bo'lib, portugaliyaliklar o'zlarini istilochilardek tuta olmasdilar.

Shu sababli ular asosiy e'tiborini Quyi Gvineyaga, Atlantika okeani qirg'oq bo'yi yerlariga qaratdi. Portugaliyaliklar sohil bo'ylarini to'rtta hududga ajratib, bu hududlarni ulardan olinadigan asosiy tovarning nomi bilan atadilar. Hozirgi Shimoliy Liberiyaning qirg'oqlari Qalampir qirg'og'i, Fil Suyagi qirg'og'i, Oltin qirg'oq, Volta va Niger daryolari oralig'i esa Qul qirg'og'i deb atalgan.

XVI asr oxiriga kelib, Amerikaning Ispaniya, Angliya va Fransiya mustamlakalariga aylantirilgan barcha hududlarida plantatsiya xo'jaligi keng rivojlantirildi. Natijada, qullar mehnatiga ehtiyoj ham ortib bordi. Afrikadagi ishchi kuchi bozorini egallash uchun Yevropa davlatlari o'rtasida kuchli kurash boshlandi. Bu kurash oqibatida Afrika aholisi juda katta zarar ko'rdi.

XVII asrdan qul savdosida yetakchilik qilishni gollandlar o'z qo'liga oldi va Amerikadagi ispan mustamlakalariga afrikalik qullarni ular yetkazib berdi. Ammo qullar bozorida Gollandiyaning hukmronligi ham uzoqqa cho'zilmadi.

XVII asrning ikkinchi yarmidan mustamlaka bozorlarini egallash uchun kurashga Angliya va Fransiya qo'shildi. Ingliz va fransuz plantatorlari o'z xo'jaliklarining kengayishi tufayli qullarning mehnat bozorini o'zlari egallashga, o'z tovarlariga oltin-u kumush bilan haq oladigan portugal hamda golland savdogarlarining xizmatidan voz kechishga harakat qildilar. Qul savdosiga, shuningdek, Shvetsiya, Daniya, Brandenburg kabi davlatlar ham qo'shildi. Yevropaning kuchli davlatlari o'rtasidagi raqobatchilik kurashi XVII asrning ikkinchi yarmi va butun XVIII asr mobaynida davom etdi. Bu kurash maydoni Afrika qit'asi, ayniqsa, G'arbiy va Markaziy Afrika bo'ldi.

XVI-XVIII asrlarda yevropalik qulfurushlar Amerikaga **15-16 million** qul olib kelishdi. Arablar ham musulmon mamlakatlariga taxminan shuncha qul yetkazib bergan. Qullarning ko'pchiligi ularni tutish va tashib ketish jarayonida nobud bo'lardi. Birgina Atlantika okeani orqali amalga oshirilgan qul savdosi jarayonida **60-70 million** afrikalik halok bo'ldi.

Qul savdosi Afrika aholisining tabiiy rivojini to'xtatibgina qolmasdan, afrikaliklar jamiyatini g'ayriodatiy rivojlanish yo'liga ham burib yubordi. Qul savdosi afrikaliklar jamiyatida mulkiy va ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirdi, qabilaviy tuzumning buzilishiga, qabila oqsoqollari orasidan qulfurushlar qatlamining shakllanishiga olib keldi. Qul savdosi Afrika xalqlarining kuchsizlanishiga, bir-biriga nisbatan ishonchsizlik va nafratning oshishiga sabab bo'ldi. Qul savdosi Afrikaning sillasini quritish evaziga Yevropa va Amerika mamlakatlarining iqtisodiy gullab-yashnashi uchun xizmat qildi.

Qul savdosining Afrika uchun eng og'ir oqibatlaridan biri psixologik holat bo'ldi: inson hayoti qadrsizlandi, quldorlar va qullarning tubanlashuvi yuz berdi. Qulchilikning eng g'ayriinsoniy ko'rinishi - irqchilik mafkurasi shakllandi. Yevropaliklar Afrikani zabt etish va mustamlakalarga bo'lib olishdagi o'zlarining g'ayriinsoniy va axloqsiz harakatlarini oqlash uchun bu mafkuradan ustalik bilan foydalandilar.

XVI-XVIII asrlarda Shimoliy Afrika mamlakatlari Usmoniylar imperiyasi tarkibiga qo'shib olindi. Bu ushbu hududga yevropaliklar ta'sirini kamaytirib, mahalliy arab xalqlarining islom sivilizatsiyasi doirasida o'ziga xos mustaqil rivojlanishi uchun imkoniyat yaratdi.

G'arbiy Afrikaga yevropaliklarning kirib kelishi qit'a tabiiy boyliklarining jadal o'zlashtirilishiga, qulchilik va qul savdosining rivojlanishiga olib keldi. Qul savdosi afrikaliklar tarixida o'ta fojiali iz qoldirdi.

Mamluk - O'rta asrlarda Misrda mavjud bo'lgan harbiylar qatlami.

Irqchilik - barcha irqning teng emasligi, xalqlarning tarixi va madaniyatiga irqiy farqlar hal qiluvchi ta'sir etishi to'g'risidagi mafkuraviy qarashlar yig'indisi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Usmoniylar imperiyasi tarixida XVI asr qanday o'rin tutadi?
2. Turkiyaning Yevropa davlatlariga qaramligi qay tariqa sodir bo'ldi?
3. Turkiyadagi Fransiya savdogarlariga qanday imtiyozlar berildi va nima uchun shunday qilindi?
4. XVIII asrda Turkiya - Rossiya munosabatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
5. Eronda safaviylar sulolasi qay tariqa o'rnatildi?
6. Safaviylar markaziy hokimiyatni mustahkamlash maqsadida qanday tadbirlarni amalga oshirganlar?
7. Nodirshoh qanday sharoitda hokimiyat tepasiga keldi va nega uning hokimiyati uzoqqa cho'zilmadi?
8. Eronda qojarlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi qay tariqa yuz berdi?
9. Misrning usmoniylar tomonidan zabt etilishi bu yerdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda qanday o'zgarishlarga olib keldi?
10. G'arbiy Afrikaga yevropaliklarning kirib kelishi qachon boshlandi?
11. Yevropaliklarda qul savdosiga ehtiyoj qachon paydo bo'ldi?
12. Qul savdosi afrikaliklar uchun qanday oqibatlarga olib keldi?

II. Guruh bilan ishlash.

1. Internet vositasida *XVI-XVIII asrlarda Turkiya davlatiga* virtual sayohat uyushtiring. Taassurotlaringizni daftaringizga qayd eting.

2. XVI-XVIII asrlarda O'zbek xonliklarining Turkiya va Eron bilan munosabati haqida munozara qiling.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

“Islom sivilizatsiyasi” va “suyurg'ol” so'zlarini tahlil qiling

IV. Ijodiy vazifalar

1. Matndan foydalanib, daftaringizga *XVI-XVIII asrlarda Eron tarixiga* oid tarixiy xronologiyani davriy ketma-ketlikda tuzing.

Testni ishlab, o'qituvchi bilan tahlil qiling o'zingiz ham test tuzishga harakat qiling

1. Qachondan boshlab Usmoniylar imperiyasida qishloq xo'jaligi inqirozga yuz tuta boshladi?
A) XVI asr 1-choragidan B) XVI asr 40-yillaridan
C) XVI asr o'rtalaridan D) XVI asr so'nggi choragidan
2. XVI-XVII asrlarda G'arbiy Yevropa davlatlarida kuchli davlatlarning vujudga kelgan davrda Usmonlilarda...?
A) Turkiya kuchsizlana boshlandi
B) Yevropaga hujumlar muvaffaqiyatsizlikka uchradi
C) Osiyo davlatlari bilan 'zaro kurashlar bilan band bo'lib qoldi
D) Eron biland bilan band bo'lib qoldi
3. Qachon Yevropa davlatlari Turkiyaga qarshi «Muqaddas liga» tuzdilar?
A) 1519-yil B) 1610-yil C) 1526-yil D) 1684-yil
4. Eron Shohi Sulton Husayn qachon dehqonlarning yerlarni tashlab ketishlarini taqiqllovchi farmon chiqargan?
A) 1709-yil B) 1722-yil C) 1710-yil D) 1730-yil

35-§. 1800-1870-yillarda Buyuk Britaniya va Fransiya

1800-1870-yillarda Buyuk Britaniya

Sanoatning rivojlanishi. Bu davrda Buyuk Britaniyada sanoat gurkirab rivojlandi. To'qimachilik, metallurgiya, mashinasozlik, kon sanoati yetakchi o'rinni egalladi.

Angliya tarixida «Qizil va oq gullar» urushi qachon bo'lib o'tgan?

Mashinalashgan ishlab chiqarish oqibatida 1816-yili Buyuk Britaniyada mashinalar 150 million odamning qo'l mehnatiga teng ishni bajarardi. Vaholanki, bu davrda Buyuk Britaniya aholisi 12 million kishini tashkil etardi.

XIX asrda mashinasozlikda turli xil dastgoh (stanok)larning yaratilishi ishlab chiqarishda inqilobga teng ixtiro bo'ldi. Stanoksozlikning rivojlanishi metallni qayta ishlash imkonini berdi. Endilikda bir mashina yordamida boshqa yana bir mashina yaratiladigan bo'ldi.

Sanoat taraqqiyoti transportning yangi turi paydo bo'lishini taqazo etdi.

Buning natijasi o'laroq, **1825-yili** Buyuk Britaniyada **dunyodagi ilk temiryo'l** qurildi. Bu hodisa mamlakatning turli mintaqalarini bir-biri bilan tutashtirdi hamda yuk tashishning arzonlashuvini ta'minladi. Ayni paytda ichki bozor kengaydi.

Oqibatda, zavod va fabrika egalari ko'proq mahsulot ishlab chiqara boshladilar.

Temiryo'l qurilishining boshlanishi, o'z navbatida, cho'yan, temir va po'latga bo'lgan ehtiyojni oshirib yubordi. Sanoatning yangi tarmog'i - parovozsozlik paydo bo'ldi. Bu esa qudratli savdo va harbiy dengiz floti tuzishga imkon yaratdi.

XIX asr insoniyat tarixiga bug' mashinalarining qo'llanilishi asri bo'lib kirdi. Mamlakat hayotidagi bu o'zgarishlar Buyuk Britaniyaning «dengizlar hukmdori» mavqeyini yanada mustahkamladi. Shu davrda qishloq xo'jaligida ham mashinalar va kimyoviy o'g'itlardan foydalanish boshlandi. Katta-katta sanoat korxonalarini qurish davom etdi. Temiryo'llar va yirik sanoat korxonalari qurilishi katta mablag' talab etardi. Bu esa tijorat banklarining qudratini yanada oshirdi. Ular endi xalqaro miqyosda ham faoliyat ko'rsata boshladilar.

Mamlakatda sanoat ishlab chiqarishining konsentratsiyalashuvi ro'y berdi. Jahon tarixida birinchi marta mamlakat iqtisodiyotida yetakchilik qishloq xo'jaligidan sanoatga o'tdi. Buyuk Britaniya dunyoning birinchi sanoatlashgan mamlakatiga aylandi.

Sanoat to'ntarishining tugallanishi. XIX asrning 40-yillariga kelib, sanoatning gurkirab rivojlanishi va ilm-fan taraqqiyoti yangi bir hodisa - sanoat to'ntarishining tugallanishiga olib keldi.

Sanoat to'ntarishining tugallanishi deyilganda, bir mashina yordamida boshqa mashinaning yaratilishi boshlanganligi tushuniladi. Buyuk Britaniyada bu hodisa XIX asrning 40-yillarida yuz berdi. Sanoatda bug' mashinasi asosiy kuch bo'lib qoldi. Toshko'mir yoqilg'ining eng muhim turiga aylandi.

Parlament islohoti. 1825-yili Buyuk Britaniya parlamenti ish tashlashni taqiqlovchi qonun qabul qildi. Bu qonun ishchilar o'rtasida keskin norozilik keltirib chiqardi. Natijada, parlament islohoti o'tkazish masalasi zaruratga aylandi. Oqibatda, 1832-yili parlament islohoti o'tkazilib, saylov tartibi o'zgartirildi.

Unga ko'ra, yirik sanoat markazlariga parlamentdan 144 o'rin ajratib berildi. Shu tariqa sanoat burjuaziyasi endi siyosiy jihatdan ham o'z hukmronligini mustahkamladi. Islohot natijasida parlament quyi palatasining mamlakat siyosiy hayotidagi roli oshdi. U davlat budjetini nazorat qilish huquqini o'zida saqlab qoldi. Buyuk Britaniya hukumatining faqat quyi palata oldida javobgarligi belgilab qo'yildi. Quyi palata hukumatga ishonchsizlik bildirgan taqdirda, hukumatning iste'foga chiqishi majburiy qilib qo'yildi.

Islohotdan so'ng saylangan yangi parlament 13 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun 8 soatlik ish vaqti belgiladi. 9 yoshgacha bo'lgan bolalarning mehnat qilishi taqiqlandi. Yangilangan parlament qonunchilikni isloh qilishni davom ettirib, uni o'rta asr xususiyatlaridan xalos qildi. Shunday qilib, o'lim jazosi nazarda tutilgan jinoyatlar ro'yxati deyarli ikki barobarga qisqartirildi.

Parlament islohoti mamlakatda saylov huquqi uchun kurashni batamom to'xtata olmadi.

1836-yili London shahrida ishchilarning «Umumiy saylov huquqi uchun kurash ishchi assotsiatsiyasi» tuzildi. U saylov huquqini kengaytirish masalasida 12 yil davomida parlamentga uch marta **xartiya (chartiya)** - yorliq topshirdi. Barcha erkaklarga umumiy saylov huquqi berilishi uchun boshlangan harakat tarixga «**chartistlar harakati**» nomi bilan kirdi.

Bu harakat garchand yengilgan bo'lsa-da, keyingi parlament islohotlariga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi.

1867-yili ikkinchi parlament islohoti o'tkazildi. Unga ko'ra, shaharlarda o'z uyiga ega bo'lgan hamda alohida xonadonda turadigan barcha erkaklarga saylov huquqi berildi.

Tashqi siyosat. XIX asrning 50-yillari Buyuk Britaniya sanoatning rivojlanish darajasi, savdoning ko'lami va dengizdagi qudrati jihatidan dunyoning eng qudratli davlatiga aylandi.

Bu qudrat unga mustamlakalari ustidan hukmronlikni yanada mustahkamlash va ularni kengaytirish imkonini berdi. Ingliz hukumati dunyoning strategik jihatdan muhim mintaqalarida qudratli harbiy-dengiz bazalari qurishga va tayanch hududlarni qo'lga kiritishga alohida e'tibor berdi.

Buyuk Britaniya XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmi mobaynida dengiz hamda okeanlar orqali o'tadigan jahon yo'llarida bir qator tayanch punktlarini bosib oldi. Ana shu harbiy bazalarga va o'z harbiy flotining juda katta ustunligiga tayanib, Buyuk Britaniya XIX asrning o'rtalarida eng yirik mustamlakachi davlatga aylandi. Buyuk Britaniya mustamlakalari ichida eng yirigi bo'lgan Hindistonda 300 million aholi bo'lib, Buyuk Britaniyadagiga nisbatan taxminan 10 baravar ko'p edi.

«Oq mustamlakalar». Buyuk Britaniya o'z mustamlakachilik siyosatida «oq koloniyalar»ga katta e'tibor qaratdi. Amerika, Afrika va Avstraliyaga Buyuk Britaniya va Yevropaning boshqa mamlakatlaridan ko'chib borgan kishilar o'zlashtirgan hududlar «Oq mustamlakalar» deb atalardi. Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya ana shunday mustamlakalar edi. Ayni paytda bu mustamlakalar o'zini o'zi boshqarish uchun kurash olib bordilar. Bu kurash, ayniqsa, Kanadada shiddatli tus oldi. Natijada, Buyuk Britaniya 1867-yili Kanadaga dominion maqomini berishga majbur bo'ldi.

XIX asr ko'p jihatdan Buyuk Britaniya asri bo'ldi. Bu yerda birinchi bo'lib huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati asoslari yaratildi. Fan va texnika taraqqiyoti sanoat to'ntarishiga olib keldi va Angliya «dunyo ustaxonasiga» aylandi. To'xtovsiz urushlar olib borgan inglizlar Yer yuzi aholisining chorak qismini birlashtirgan ulkan imperiyani yaratdilar.

Iste'fo (vazifadan chetlashish) - mansab vazifasidan ketmoq.

Konsentratsiya (birga, markaz) - biror narsaning muayyan bir joyda to'planishi.

Dominion - o'zini o'zi boshqaradigan qaram yer, o'lka.

Chartistlar- (inglizchadan - xartiya) - XIX asr 30-50-yillardagi ingliz ishchilarining birinchi ommaviy siyosiy harakati.

1800-1870-yillarda Fransiya

Fransiyada Birinchi imperiya (1804-1814). 1799-yilgi davlat to'ntarishidan so'ng Napoleon Birinchi konsul lavozimini egalladi. Keyin umrbod konsullikka saylandi. 1804-yili Senat uni «Fransuzlar imperatori Napoleon I» deb e'lon qildi. Shu tariqa Fransiyada monarxiya qayta tiklandi. Biroq bu monarxiya zodagonlarga emas, burjuaziyaga xizmat qilar edi.

Fransiyada qachon toifaviy monarxiya, ya'ni toifa vakillari yig'iniga tayanadigan, markazlashgan davlat shakllana boshladi?

Birinchi imperiya davrida Napoleon urushlari natijasida imperiya hududlari kengayib bordi. **1805-yili Austerlis jangida** Napoleon, asosan, Rossiya va Avstriya qo'shinidan iborat birlashgan armiya ustidan hal qiluvchi g'alabani qo'lga kiritdi. Jangda Napoleonga qarshi Rossiya va Avstriya imperatorlari Aleksandr I hamda Frans II ishtirok etdi.

O'z g'alabalaridan ruhlangan Napoleon endi Buyuk Britaniyaga nisbatan «qit'a qamali» e'lon qildi. Unga ko'ra, Napoleonga qaram barcha davlatlarning Buyuk Britaniya bilan savdo-sotiq qilishi taqiqlandi. Napoleonning maqsadi shu yo'l bilan Buyuk Britaniyani bo'ysundirish edi.

Rossiya ham 1807-yili Napoleon bilan tinchlik hamda ittifoq to'g'risida Tilzit shartnomasini imzolab, Fransiyaning Yevropadagi barcha g'alabalarini tan oldi.

Shartnomaga ko'ra, Rossiyaga Buyuk Britaniya bilan aloqani uzish va qit'a qamaliga qo'shilish majburiyati yuklandi.

Ammo Napoleon Buyuk Britaniyaga qarshi qit'a qamalidan ko'zlangan maqsadiga erisha olmadi. Aholi tinimsiz urushlardan charchadi, mamlakatda norozilik, bosib olingan hududlarda milliy-ozodlik harakati kuchaydi.

Napoleonga bu noroziliklarni bostirish uchun katta bir g'olibona urush kerak edi. Shuning uchun ham u Rossiyaga qarshi urush boshlab, unda g'alaba qozonishni rejalashtirdi.

▲ Austerlis jangi.

Rossiyaga qarshi urush. 1812-yili Napoleon Rossiyaga qarshi urush boshladi. Urush Rossiya tarixiga «Vatan urushi» nomi bilan kirdi. 1812- yil 7-sentabrda Borodino yaqinida rus qo'shinlari va Napoleon armiyasi o'rtasida umumiy jang bo'lib o'tdi, bu jangda fransuzlar katta yo'qotishlarga uchradilar va jang maydonini tark etishga majbur bo'lishdi. Biroq, rus armiyasi ham shunchalik zaiflashgan ediki, M.I. Kutuzov o'z qo'shinlarini to'ldirish uchun olib chiqishga qaror qildi. Borodino jangining asosiy natijasi Napoleonning harbiy rejalarining barbod bo'lishi edi, bu keyinchalik uning armiyasining to'liq mag'lubiyatiga olib keldi.

▲ Napoleon Rossiyada.1812-yil ▲

Imperiyaning qulashi. Yevropa mamlakatlari qo'shinlaridan iborat qurolli kuchlar bilan Napoleon armiyasi o'rtasidagi hal qiluvchi jang 1813-yili Leypsig ostonasida bo'lib o'tdi. «Xalqlar jangi» deb nom olgan bu jangda Napoleon qo'shini tor-mor etildi.

1814-yili ittifoqchi davlatlar armiyasi Parij shahriga kirib keldi. Napoleon taxtdan voz kechishga majbur bo'ldi. Ittifoqchilar uni Elba oroliga surgun qildilar. Shu tariqa imperiya quladi.

Ittifoqchi davlatlar Fransiyada burbonlar sulolasi hokimiyatini tiklashga qaror qildilar. Inqilob yillari qatl etilgan qirol Lyudovik XVI ning ukasi Lyudovik XVIII Senatning qarori bilan taxtga o'tqazildi. Ittifoqchilar Fransiya bilan sulh shartnomasini imzoladilar. Unga ko'ra, Fransiya Napoleon davrida bosib olgan barcha hududlardan mahrum etildi.

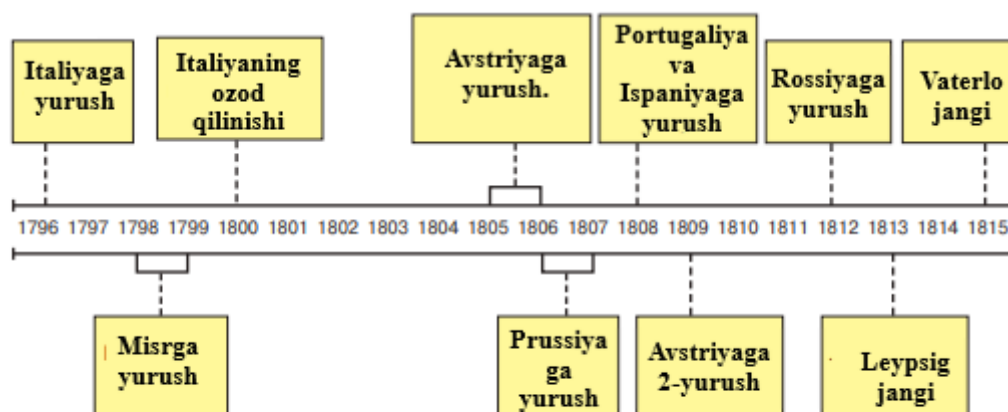
Vaterloo jangi. Ayni paytda Fransiyada ichki vaziyat murakkablashib bordi. Bunga eski zodagonlarning feodal tartiblar va mutlaq monarxiyani tiklashni, shuningdek, qo'llaridan ketgan mol-mulkklarini qaytarib berishni talab qilishlari sabab bo'ldi. Napoleon davridan boyib olgan yangi zodagonlar va armiyadan bo'shatilgan zobitlar ham mamlakatdagi holatdan norozi edi.

Vaziyatdan surgundagi Napoleon foydalanib qolishga qaror qildi. U 1815-yilning mart oyida Elbadan Fransiyaning janubiga yetib keldi. Qirol Lyudovik XVIII ning Napoleonga qarshi yuborgan 30 ming kishilik qo'shini ham Napoleon tomoniga o'tib ketdi. Napoleon Parij shahrini egallab, yana taxtga o'tirdi. Napoleonning mashhur "**yuz kuni**" boshlandi. Fransiyaning yangi azob-uqubatlarga

va qurbonlarga mahkum etdi. Yana bir sarguzasht muvaffaqiyatsiz yakunlandi, uning natijasi **1815-yil iyun oyida** Belgiyaning **Vaterloo qishlog'i yaqinidagi jangda** fransuz qo'shinlarining hal qiluvchi mag'lubiyati edi.

Ikkinchi bor taxtdan voz kechgan Napoleon endi uzoq Muqaddas Yelena oroliga surgun qilindi va u shu yerda 1821-yili vafot etdi. Fransiya Burbonlar hokimiyati qayta tiklandi.

Vena kongressi. G'olib davlatlar Kongress chaqirdilar. Bu Kongress 1814-1815-yillarda Avstriyaning poytaxti Vena shahrida bo'lib o'tdi. Kongressning asosiy maqsadi - Yevropani g'olib davlatlar manfaatlari yo'lida qayta taqsimlashdan iborat edi. Kongressning yakunlovchi hujjatiga binoan, Fransiya hududi o'zining 1789-yilgi chegarasigacha qisqartirildi. Yevropada Buyuk Britaniya va Rossiyaning ta'siri kuchaydi. Ayni paytda Vena kongressi qora tanli qullar savdosini taqiqlovchi **deklaratsiya** ham qabul qildi.

▲ Napoleonning xarbiy yurushlari xronologiyasi.

▼ Vaterloo jangi.

«Muqaddas ittifoq». Yevropada kelgusida ro'y berishi mumkin bo'lgan inqiloblarga qarshi birgalikda kurashish maqsadida 1815-yili Vena kongressida uch davlat - Rossiya, Avstriya va Prussiya monarxlari ittifoq tuzdilar. U tarixga «Muqaddas ittifoq» nomi bilan kirdi.

Fransiyada Iyul monarxiyasi. Ikkinchi imperiyaning o'rnatilishi. 1824-yili Lyudovik XVIII (1814—1824) vafot etdi. Taxtni ukasi Karl X (1824-1830) egalladi. U o'z hokimiyatini yanada mustahkamlashga urinib, 1830-yili mamlakat parlamentini tarqatib yubordi va fuqarolar saylov huquqlarining yanada cheklanishini ma'lum qildi. Mamlakatda "oq terror" - sobiq inqilobchilar va Napoleon tarafdorlarining qirg'in qilish boshlandi. Bu esa Parij shahrida inqilob boshlanishiga olib keldi. Uning ishtirokchilari burjuaziya, ishchilar, hunarmand va talabalar bo'ldi. Inqilobning maqsadi Fransiyada Respublika tuzumini o'rnatish edi.

Fransiya qiroli Karl X inqilobdan cho'chib chet elga qochib ketdi. Hokimiyat yirik burjuaziya - bankirlar, yirik sanoatchilar va katta yer egalari qo'lga o'tdi. Ular burbonlarning qarindoshi Lui Filippni taxtga o'tqazib, shu yo'l bilan monarxiyani saqlab qoldilar. Bu hodisa 1830-yilning iyul oyida ro'y berganligi tufayli tarixga «Iyul monarxiyasi» nomi bilan kirdi. Uning davrida yangi

Konstitutsiya qabul qilindi. **Konstitutsiyada** so'z, matbuot, yig'inlar o'tkazish erkinliklari e'lon qilindi. Saylovchilar uchun yosh va mulk senzlari kamaytirildi.

Ammo ishchilar va dehqonlarning ahvoli og'irligicha qoldi. Ular tomonidan boshlangan bir nechta qo'zg'olon shafqatsiz bostirildi.

1848-yil inqilobi. 1846-yili Fransiyada qish juda sovuq kelib, kuzgi g'alla nobud bo'ldi. Oqibatda, oziq-ovqat mahsulotlari, birinchi navbatda, nonning narxi oshib ketdi.

Bu ham yetmaganidek, qahraton qish natijasida tut daraxtlarini sovuq urdi, pilla yetishtiruvchi to'qimachilik sanoati inqirozga uchradi va ishsizlikni yuzaga keltirdi.

Bunday vaziyat ishlab chiqarishning keskin kamayishiga, pulning qadrsizlanishiga olib keldi. Korxonalarning yopilishi yoki ishchi o'rinlarining qisqartirilishi natijasida ishsizlik oshib bordi. Bularning barchasi inqilobning yuzaga kelishiga sharoit yaratdi.

Nihoyat, 1848-yilning fevral oyida Fransiya tarixida yana bir inqilob yuz berdi.

Qisqa vaqt ichida Parij shahridagi barcha muhim joylar, muassasalar qo'zg'olonchilar qo'liga o'tdi. Qirol Lui Filipp taxtdan voz kechib, Buyuk Britaniyaga qochib ketdi. Qo'zg'olonchilar qirol saroyini egallab, uning taxtini yoqib yubordilar.

Shu tariqa 1848-yil fevral inqilobi natijasida Iyul monarxiyasi quladi. 25-fevral kuni esa Fransiya Respublika deb e'lon qilindi. Bu Fransiya tarixidagi ikkinchi Respublika edi. Fransiya parlamenti muvaqqat hukumat tuzdi.

Yangi hukumat matbuot, namoyishlar o'tkazish erkinligini e'lon qildi. Shuningdek, 21 yoshga to'lgan barcha erkaklarga saylov huquqi berildi.

Ikkinchi imperiya. Mamlakatda tartib o'rnatishga qodir hokimiyat zarur edi. Shu tufayli hukmron tabaqalar katta vakolatlarga ega prezidentlik lavozimini joriy etishga qaror qildilar.

1848-yilning dekabr oyida Napoleon Bonapartning jiyani Lui Napoleon Bonapart Fransiya Prezidenti etib saylandi. Uning asl maqsadi Fransiya imperiyasini qayta tiklash edi.

1852-yil 2-dekabrda u o'zini Napoleon III nomi bilan Fransiya imperatori deb e'lon qildi. Shu tariqa Fransiyada Ikkinchi imperiya o'rnatildi. Napoleon III «Imperiya - bu tinch-totuvlik», deb aytgan bo'lsada Fransiya bir necha tashqi urushlarni olib bordi. Bu urushlardan birida yengilganligi bois Ikkinchi imperiya ham quladi.

XIX asrda hech bir xalq fransuzlarchalik ko'p urushlarda qatnashmadi, boshqa birorta yevropalik millat fransuzlardek ko'p inqilobni amalga oshirmadi.

Kontributsiya - urushda yetkazilgan zarar o'rnini qoplash uchun mag'lub davlat tomonidan to'lanadigan to'lov.

Senz - fuqarolarning saylov huquqidan foydalanishlarini cheklaydigan shartlar. Ular mulk, yosh, jins va boshqa senzlar bo'lishi mumkin.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Buyuk Britaniyada sanoat rivojlanishi va uning oqibatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. «Sanoat to'ntarishi tugallandi» degan iboraning mazmunini izohlab bering.
3. Buyuk Britaniyada parlament islohoti uchun olib borilgan kurash qanday yakun topdi?
4. Buyuk Britaniyaning eng yirik mustamlakachi davlat bo'lganligiga misollar keltiring.
5. Fransiyada Birinchi imperiya qay tariqa vujudga keldi?
6. Vena kongressida qanday masalalar hal etildi?
7. 1848-yil fevral inqilobi va uning oqibatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
8. Fransiyada Ikkinchi imperiya qay tariqa o'rnatildi?

II. Guruh bilan ishlash.

1. Fransiya Birinchi va Ikkinchi imperiyaning ijobiy va salbiy jihatlarini T-chizma asosida tahlil qiling va daftaringizga yozing.

2. Quyidagi jadvalni to'ldiring

Davlat	Inqilob sababi	Asosiy voqealar	Natija	Xususiyatlari va oqibatlari

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

Xaritadan Fransiyaning Birinchi va Ikkinchi imperiya davridagi xududlarini ajrating.

IV. Ijodiy vazifalar

1. Mavzu matnini «Insert» jadvali asosida tahlil qiling va ikki qismli kundalik tuzing.

2. Internet vositasida *XIX asrda Buyuk Britaniya davlatiga* virtual sayohat uyushtiring. Taassurotlaringizni daftaringizga qayd eting.

3. «Birinchi imperiya halokati sabablari» mavzusida esse yozing.

36-§. 1800-1870-yillarda Germaniya, Italiya va Rossiya

Germaniyada inqilobning kelib chiqish sabablari. Germaniya inqilobining asosiy sababi - O'rta asr feodal tartiblarining kapitalistik taraqqiyotga to'siq bo'lib kelayotganligi edi. Buning natijasida Germaniyada hamon siyosiy tarqoqlik hukm surardi. Oqibatda, yagona umumiy bozor vujudga kelmadi. Sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi boshqa ilg'or davlatlardan orqada qoldi. Zo'ravonlikka asoslangan davlat boshqaruvi har qanday hurfiylikni ta'qib qilar edi. Bu omillar Germaniyada ham inqilobning yetilishiga olib keldi.

Inqilobning asosiy maqsadi Germaniyaning siyosiy tarqoqligiga barham berish va feodal tartiblarni tugatish edi. Inqilobga burjuaziyaning konstitutsiyaviy monarxiya tarafdori bo'lgan mo'tadil qismi rahbarlik qildi.

O'rta asrlarda Germaniyada ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi qachon boshlangan?

▲ 1848-yil Berlin inqilobi.

1848-yilgi inqilob. Yevropaning boshqa davlatlarida 1847-yili yuz bergan iqtisodiy inqiroz Germaniyani ham chetlab o'tmadi. Bu inqiroz ishsizlikning ko'payishiga, ish haqining pasayishiga olib keldi. Barcha tovarlar, jumladan, oziq-ovqat mahsulotlarining narxi ko'tarilib ketdi. Oqibatda, och qolgan aholi ko'chaga chiqdi. Fransiyada boshlangan 1848-yilgi fevral

inqilobi ta'sirida Berlinda qo'zg'olon boshlandi. Berlin ko'chalari barrikadalar bilan qamrab olindi. Tun bo'yi shiddatli ko'cha janglari davom etdi. Shunday sharoitda Prussiya qiroli murosasini izlashga majbur bo'ldi va Millat majlisi (parlament)ga saylov belgilashga hamda konstitutsiya ishlab chiqishga va'da berdi. Siyosiy vaziyatning, biroz bo'lsa-da, yumshashiga erishgan qiroli hokimiyati inqilobni bostirishga erishdi, biroq inqilob butunlay izziz ketmadi.

1848-yili Prussiya qirolligida konstitutsiya joriy etilishining o'zi katta siyosiy voqea bo'ldi.

▲ Kamillo Kavur.

Italiyaning birlashtirilishi. 1861-yili Birlashgan Italiya qirolligi tashkil etildi. Kapitalizmni yanada rivojlantirish zarurati mamlakatning birlashuvini nihoyasiga yetkazishni taqozo etardi. Busiz Italiya Yevropada o'z o'rniga ega bo'lgan davlatga aylana olmas edi. Til va madaniyat birligi Italiyani yagona davlatga birlashtirish imkonini berdi. Bosh vazir **Kamillo Kavur** uzoqni ko'ra oluvchi siyosatchi, mo'tadil

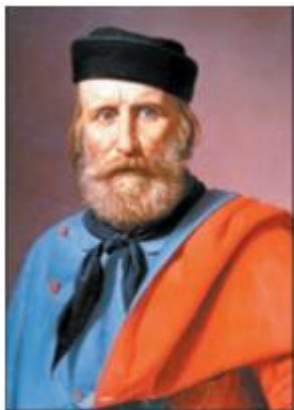
islohotlar va konstitutsiyaviy monarxiya tarafdori edi.

▲ Juzeppe Madzini.

K.Kavur Avstriya zulmiga qarshi kurashda Fransiya bilan shartnoma tuzishga erishdi. Avstriya qo'shini mag'lubiyatga uchratilib, u bilan sulh tuzildi. Biroq Sitsiliya va Neapol qirolligi Italiya siyosiy tarqoqligining tayanchi bo'lib qolayotgan edi.

1860-yil aprel oyida Sitsiliya orolida xalq qo'zg'oloni ko'tarildi. J. Madzini yordam so'rab J. Garibaldiga murojaat qildi. J. Garibaldining Sitsiliyaga kelishi Neapol qirolining hukmronligiga qarshi umumiy qo'zg'olonga olib keldi. 1860-yil 7-sentabrda G.Garibaldi qo'shinlari Neapolga g'alaba bilan kirib keldi. Podshoh lashkari bilan qochib ketdi.

▲ Juzeppe Garibaldi

Italiyaning birlashishida uch buyuk shaxsning xizmatlari beqiyos. Bular bosh vazir K.Kavur, Lotin Amerikasi mamlakatlaridagi milliy- ozodlik urushlarida nom qozongan xalq qahramoni J. Garibaldi, «Yosh Italiya» jamiyatiga rahnamolik qilgan Juzeppe Madzinidir. Badiiy adabiyotda har uchala milliy qahramonning Italiyani birlashtirishdagi xizmatlarini nazarda tutib, ularni «Vatanning aql-zakovati, joni hamda shamshiri»ga qiyoslashadi.

Mamlakatda konstitutsiyaviy monarxiya qaror topdi hamda ikki palatali parlament (Senat va Deputatlar palatasi) joriy etildi. 1866-yili Avstriya qo'l ostida qolgan Venetsiya viloyati ham, 1870-yilda esa Fransiya ta'sirida bo'lgan Rim shahri ham Italiya qirolligiga qo'shib olindi. Shu tariqa Italiyani yagona davlatga birlashtirish yakunlandi.

Germaniyani birlashtirish uchun kurash. Germaniyada ham jamiyatning ilg'or qatlami milliy birlashuv uchun kurashayotgan edi. Bu yerda ham butun mas'uliyatni Germaniyada mavjud ko'plab davlatlardan biri o'z zimmasiga olishi zaruriyatga aylandi. Bunday sharaf Prussiyaga nasib etdi. Prussiya bu davrda Germaniya imperiyasidagi eng qudratli davlat edi.

Qirolikda o'z davrining eng mashhur davlat arbobi **Otto fon Bismark (1815-1898)** kanslerlik qilardi. U Germaniyani yagona davlatga birlashtirishdek tarixiy ishga rahbarlik qildi.

▲ Otto fon Bismark

1866-yili Prussiya Avstriya ustidan qozongan tarixiy g'alabadan so'ng Bismark Germaniyada mavjud davlatlarning Prussiya bilan «Shimoliy Germaniya Ittifoqi»ni tuzish haqidagi shartnomani imzolashlariga erishdi. Bismark ittifoq kansleri - Bundeskansler lavozimini egalladi. Bismark o'z yordamchilari bilan qisqa muddatda Shimoliy Germaniya ittifoqi konstitutsiyasini ishlab chiqdi.

Bu konstitutsiya asosiy matnidagi ba'zi bir o'zgarishlarni hisobga olmaganda, 50 yildan ko'proq vaqt davomida - 1919-yil Veymarda Germaniya Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilingunga qadar amal qilib keldi.

Ko'plab mayda davlatlarga bo'linib ketgan Germaniya XIX asrda nemis millatining katta qismini birlashtirgan zamonaviy davlatga aylandi. Asr oxiriga kelib, Germaniya eng rivojlangan davlatlar qatoridan o'rin egalladi.

Italiya birlashgandan so'ng konstitutsion monarxiya yo'lini tanladi. Ichki bozorning sust taraqqiy etganligi hukmron doiralarni bosqinchilikka, mustamlaka imperiyasini tuzishga chorladi.

Germaniyani birlashtirish yo'lidagi asosiy tashqi to'siq Fransiya edi. Prussiya unga qarshi urushga jiddiy tayyorgarlik ko'ra boshladi.

Mo'tadil burjuaziya - burjuaziyaning murosaga intiluvchi, muammolarni tinch yo'l bilan hal etishga, hukmron tabaqalar bilan kelishishga intiluvchi qismi.

1800-1870-yillarda Rossiya

Iqtisodiy hayotning o'ziga xos xususiyatlari. Chor Rossiyasida krepostnoylik tartiblari jamiyat taraqqiyotiga katta g'ov bo'lib qoldi. G'arbiy

Yevropa davlatlari va AQSHda mashinalashgan sanoat rivojlanayotgan bir davrda, Rossiyada hamon manufaktura ishlab chiqarishi hukmron edi. Qishloq xo'jaligida esa hamon O'rta asr krepostnoylik tartiblari yetakchilik qilardi va u taraqqiyotning asosiy to'sig'iga aylangan edi.

Kiyev Rusi davlati qachon tashkil topgan edi?

Samoderjaviye va krepostnoylikka qarshi kurash. 1812-yilgi Fransiya- Rossiya urushida erishilgan g'alabadan keyin ham chor Rossiyasida samoderjaviye boshqaruv tartibi va krepostnoylik huquqi saqlanib qolaverdi. Ushbu holat chor Rossiyasining ilg'or fikrli kishilarini harakatga chorladi. Ular o'z vatanini Yevropaning yetakchi davlatlari qatorida ko'rishni istardilar. Vatanidagi mavjud tuzumni o'zgartirmay turib, o'z orzularining ro'yobga chiqmasligini ham yaxshi bilar edilar.

▲ Dekabristlar qo'zg'aloni. 1825-yil

Ular samoderjaviye va krepostnoylikka qarshi aniq dastur bilan kurash boshladilar. Bu kurash Rossiya tarixiga «**Dekabristlar harakati**» nomi bilan kirgan. Dekabristlar zodagonlarning farzandlari edilar. Ularning bir guruhi Rossiyada Respublika o'rnatish tarafdorlari bo'lsa, ikkinchisi konstitutsiyaviy monarxiya o'rnatish istagida edi.

Dekabristlar ikkita maxfiy jamiyat tuzdilar. Ulardan biri «**Janubiy jamiyat**», ikkinchisi «**Shimoliy jamiyat**» deb ataldi. Har ikki jamiyat ham Rossiya Konstitutsiyasining loyihasini yaratdi. «Janubiy jamiyat»ning ko'zga ko'ringan arbobi Vatan urushi qatnashchisi **Pavel Pestel** edi.

U yaratgan konstitutsiya loyihasi «Rus haqiqati» deb ataldi. Loyihada samoderjaviye, krepostnoylik huquqini yo'q qilish va Rossiyada Respublika idora usulini joriy etish ko'zda tutildi. Hamma fuqarolar uchun teng saylov huquqi asosida saylanadigan «Xalq vechesi» Rossiya parlamenti bo'lishi belgilandi.

Aleksandr I

Yangi tashkilotlar fitna va harbiy to'ntarishga tayyorgarlik ko'rishga kirishdilar. Aleksandr I (1801-1825) vafotidan so'ng 1825 -yil 14-dekabr kuni yangi imperator Nikolay I (1825-1855) ning qasamyodini buzish uchun Sankt-Peterburgdagi Senat maydonida qo'zg'alon ko'tarishdi. Qo'zg'alo hukumat qo'shinlari tomonidan shafqatsizlarcha bostirildi.

Nikolay I

Krepostnoylik huquqining yemirilishi. 1853-1856-yillardagi Qrim urushida Rossiya mag'lubiyatga uchradi. Bu mag'lubiyat Rossiyaning iqtisodiy qoloqligi oqibati edi. Rossiyada krepostnoylik tuzumi allaqachon taraqqiyotning asosiy to'sig'iga aylangan edi. Shuningdek, bu mag'lubiyat krepostnoy huquq bekor qilinmas ekan, Rossiyada kapitalizm tez sur'atlar bilan taraqqiy etishi mumkin emasligini ham ko'rsatib berdi.

Mamlakatda vujudga kelgan kuchli norozilik to'ldinini bostirish maqsadida imperator **Aleksandr II(1855-1881)** **1861-yil 19-fevralda «Krepostnoy huquqni bekor qilish to'g'risida»gi qonunni** imzoladi. Qonunga ko'ra,

1. Krepostnoy dehqonlar shaxsan ozod bo'ldilar. Bundan buyon dehqonlarni sotib olish, sotish yoki boshqa birovga hadya qilish taqiqlandi.
2. Dehqon endi pomeshevikning ruxsatisiz oila qurish, mustaqil sur'atda shartnoma, savdo bitimlari tuzish, ko'chmas mulk sotib olish va uni meros

qoldirish kabi huquqlarga ega bo'ldi.
3. Hukumat dehqonlarni ozod qilib, yer berishga majbur bo'ldi. Shunday qilinmasa xalq g'azabga kelishi mumkin edi. Bundan tashqari, dehqonlarning asosiy soliq to'lovchilar bo'lib qolishi ham hisobga olindi. Dehqonlarga berilgan yer chek yer deb ataldi.
4. Hukumat pomeshikning manfaatini ham hisobga oldi. Jumladan, pomeshik o'z ixtiyoridagi yerning 1/3, cho'l hududlarda esa 1/2 qismini saqlab qolish huquqiga ega bo'ldi. Bundan tashqari, dehqon shu vaqtgacha hukumat qarorida belgilanganidan ko'proq hududdagi yerdan foydalanib kelgan bo'lsa, uning ortiqchasi pomeshikka o'tkazilar edi. Bunday yerlar «otrezok» deb atalgan.
5. Dehqon o'ziga berilgan yerga egalik qilish uchun «vikup» to'lashi shart edi. Biroq dehqonda «vikup» uchun pul bo'lmaganligi sababli davlat tomonidan beriladigan bo'ldi. Dehqonlar bu qarzni 49 yil davomida davlatga foizi bilan to'lab borishi shart edi.

Islohotning tarixiy ahamiyati. 1861-yilgi islohot natijasida krepostnoy huquq yemirildi. Biroq islohot dehqonlarni birdaniga ozod etmadi. Krepostnoylik asorati uzoq davom etdi. Natijada, Rossiya qishloq xo'jaligida kapitalizm juda sekinlik bilan rivojlana bordi. Shunday bo'lsa-da, islohot muhim tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. Chunonchi, dehqonlar shaxsiy erkinlik va fuqarolik huquqiga erishdilar. Iqtisodiyotda kapitalistik munosabatlarning mustahkamlanishi uchun keng imkoniyat yaratildi. Dunyoning yetakchi davlatlariga nisbatan kech bo'lsa-da, boshlangan sanoat to'ntarishi davom etdi.

Tashqi siyosat. Rossiya XIX asrda ham boshqa buyuk davlatlar qatori bosqinchilik urushlarini to'xtatmadi. Jumladan, uzoq davom etgan urushlardan so'ng, 1864-yilga kelib, butun Kavkaz Rossiya tarkibiga kiritildi. Ayni paytda O'rta Osiyoni bosib olish uchun harbiy harakatlar boshlab yuborildi.

1867-yilda Qo'qon xonligi va Buxoro amirligining bosib olingan hududlarida Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. 1867-yilda Rossiya o'ziga qarashli

bo'lgan Alyaskani AQSHga sotdi. Bu bilan Rossiya o'z tashqi siyosatida tobora kuchayib borayotgan AQSHga tayanishni rejalashtirgan edi.

Madaniyat. 1800-1870-yillari Rossiya ma'naviy hayotida chuqur o'zgarishlar yuz berdi. Aynan shu davrda Rossiya jahon mada- niyatining eng yuqori o'rinlaridan birini egalladi. Rus adabiyotining mashhur namoyandalari Aleksandr Sergeyevich Pushkin, Lev Nikolayevich Tolstoy, Fyodor Mixaylovich Dostoyevskiy shu davrda ijod qildi. Ularning yuksak mahorat bilan yaratilgan asarlari rus xalqining ma'naviy olamini dunyoga tanitdi. A.S. Pushkin zamonaviy rus adabiy tiliga asos soldi. Uning «Ruslan va Lyudmila», «Kavkaz asiri», «Yevgeniy Onegin», «Kapitan qizi» kabi asarlari Rossiya hayoti bilan birga, rus tilining ham butun boyligini namoyon qildi.

A.S. Pushkin ijodi rus adabiyotining keyingi rivojiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. L.N. Tolstoyning «Bolalik», «Kazaklar», «Urush va tinchlik», F.M. Dostoyevskiyning «Jinoyat va jazo», «Telba» kabi asarlarida rus xalqining hayoti, kishilarning ichki dunyosi juda katta mahorat bilan ochib berilgan. Shuningdek, XIX asrda ijod qilgan buyuk rus shoir va yozuvchilaridan Mixail Yuryevich Lermontov, Nikolay Vasilyevich Gogol, Ivan Sergeyevich Turgenev asarlari ham dunyoga mashhur bo'ldi.

Bu davr rus musiqa san'ati buyuk kompozitorlar Mixail Ivanovich Glinka va Pyotr Ilich Chaykovskiy nomi bilan bog'liq. M.I. Glinka ijodi XIX asrning birinchi yarmida rus musiqa madaniyatining eng cho'qqisi bo'lib, u rus mumtoz musiqasiga asos soldi. Uning eng mashhur asari «Ruslan va Lyudmila» operasi hisoblanadi. Rus musiqa san'atining keyingi rivoji M.I. Glinka ta'siri ostida shakllandi.

Chaykovskiy XIX asr rus madaniyatining yirik namoyandasi, musiqa san'atining dahosi hisoblanadi. Uning «Yevgeniy Onegin», «Uxlayotgan go'zal», «Shelkunchik» kabi operalari hamon jahon teatrlari sahnasidan tushmay kelmoqda. Bu davr rus tasviriy san'atida Silvestr Feodosiyevich Shedrin, Karl Pavlovich Bryullov va Ilya Yefimovich Repin kabi buyuk rassomlar ijod qildi. Ular ijodida Rossiyaning boy tabiati va rus kishilarining murakkab ichki dunyosi aks ettirildi.

Rus madaniyatining yutuqlari Rossiyaga dunyoning ilg'or mamlakatlari qatoridan o'rin olish imkonini berdi.

Rossiya Yangi davrda sezilarli muvaffaqiyatlarga erishganiga qaramasdan, XIX asrning 70-yillarida ham u Yevropaning eng qoloq davlatlaridan biri bo'lib qolayotgan edi. Qoloqlikning sabablari 1861-yilgacha saqlanib qolgan krepostnoy huquq hamda kishilarda tashabbuskorlik va tadbirkorlikka to'siq bo'layotgan qoloq siyosiy tizimning mavjudligi edi.

Vikup - krepostnoylikdan ozod bo'lgan dehqonning o'ziga berilgan yerni haq to'lash evaziga sotib olishi.

Reaksiya kuchlari - ilg'or g'oyalarni ta'qib etuvchi, eski tartiblarni saqlab qolish yoki ularni qayta tiklashga intiluvchi kuchlar.

Samoderjaviye - Rossiyada hukmdorning cheklanmagan hokimiyati.

Surgun - jazo tariqasida boshqa yerlarga jo'natish.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Germaniyadagi inqilobning sabablari va uning asosiy maqsadi haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Italiya inqilobi asosiy maqsadining qaysi xususiyati Germaniya inqilobining asosiy maqsadidan farq qilgan?
3. Birlashgan Italiya qirolligi qay tariqa tashkil etildi?
4. Germaniyani yagona davlatga birlashtirishda Prussiya bosh vaziri Bismarkning tarixiy rolini qayd eting.
5. Matndan Rossiyaning iqtisodiy taraqqiyot jihatidan G'arbiy Yevropa mamlakatlaridan orqada qolganligi sabablarini aniqlang.
6. Dekabristlar harakati o'z oldiga qanday maqsadlarni qo'ygan edi?
7. Rossiyada hukm surgan reaksiya haqida nimalarni bilib oldingiz?
8. Rossiya hukmron doiralari nega krepostnoylik huquqini bekor qilishga majbur bo'ldilar va u qanday tartiblarda amalga oshiriladigan bo'ldi?

II. Guruh bilan ishlash.

Jadval yordamida Germaniya va Italiya tarixidagi umumiylik hamda farqli jihatlarini tahlil qilib, daftaringizga yozing.

1800-1870-yillarda	Germaniya	Italiya
Siyosiy hayot		
Iqtisodiy hayot		
Muxolifat, milliy ozodlik harakatlari		

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

Internet vositasida *XIX asrning 40-70-yillari oralig'ida Rossiya davlatiga* virtual sayohat uyushtiring va mavzuda o'rganilgan tarixiy voqeliklarni tahlil qiling.

IV. Ijodiy vazifalar

1. Internet vositasida 1800-1870-yillar oralig'ida Germaniya va Italiya davlatiga virtual sayohat uyushtiring. Taassurotlaringizni quyidagi jadvalga qayd eting.
2. XIX asrda Rossiya davlati taraqqiyotiga xos tarixiy jarayonlarning umumiy va farqli jihatlarini T-texnologiyasi asosida tahlil qiling va ustun shaklida daftaringizga yozing.

37-§. 1800-1870-yillarda Amerika Qo'shma Shtatlari . Lotin Amerikasi xalqlarining milliy-ozodlik kurashi

AQSH iqtisodiy taraqqiyoti. Mustaqillik yillarida AQSHda sanoat tez sur'atlar bilan rivojlanib, XIX asrning 30-yillarida sanoat inqilobi boshlandi. XIX asr o'rtalarigacha AQSH, asosan, qishloq xo'jaligiga

asoslangan mamlakat edi. Mamlakat shimolida qishloq xo'jaligining asosini fermer xo'jaligi tashkil etdi. Fermerlikning asosini yollanma mehnat tashkil qilib, ular pomeshiklarga qaram dehqonlarga nisbatan ko'proq tovar sotish va sotib olish imkoniyatiga ega edilar. Amerika qishloq xo'jaligiga xos bu xususiyatlar AQSH iqtisodiyotining tez rivojlanishiga yordam berdi.

O'rta asrlarda Amerikada nega faqat mayya, ink va kechua qabilalari o'zlarining davlatlarini barpo qilganlar?

▲ Paxta plantatsiyalari.XIX asr ▲

Plantatsiya xo'jaligi. AQSHda xo'jalik yuritishning ikki tizimi uzoq vaqt davom etib keldi. Fermerlar xo'jaligi rivojlangan shimoliy shtatlarda qulchilik XIX asrning boshlaridayoq bekor qilindi. Janubiy shtatlarda esa qulchilikka asoslanuvchi plantatsiya xo'jaligi hukmronlik qilardi. Janubning tabiiy sharoiti paxta yetishtirish uchun qulay edi.

Buyuk Britaniya va AQSHda sanoatning tez rivojlanishi paxtaga bo'lgan talabni tobora oshirib bordi. Buyuk Britaniya fabrikalari AQSHdan paxta xarid qilishni ko'paytirib borganlari sari qullarni ekspluatatsiya qilish kuchaydi. Bu zulm shafqatsizligi jihatidan krepostnoylikning eng ayanchli shakllaridan ham dahshatli edi.

Ayni paytda ko'pgina oq tanli kishilar, ishchilar, fermerlar, ziyolilarning ilg'or qatlamlari qulchilikning bekor qilinishi uchun kurash olib bordilar. Shu tariqa abolitsionistlar harakati vujudga keldi. AQSHda qulchilikka nafrat bilan qarovchi kishilar soni tobora ortib bordi.

Abolitsionist fermer Jon Braun sobiq qullarga faol yordam berib, ularning Kanadaga jo'natdi. 1854-1855 yillarda u besh o'g'li bilan Kanzas shtatida quldorlarga qarshi qurolli kurashda qatnashgan. 1858-yilda J.Braun AQSHning muvaqqat konstitutsiyasi loyihasini tuzib, unda mamlakatda quldorlikni butunlay yo'q qilishni taklif qildi. 1859-yilda u Virjiniya shtatida qo'zg'olon ko'tardi.

Qo'zg'olon bostirildi, J. Braun qatl etildi.

Quldorlar isyoni. Bu davrda AQSHda ikki partiyaviy tizim ham to'la shakllanib bo'lgan edi. Respublikachilar partiyasining xalq orasida eng obro'li arbobi Avraam Linkoln (1809-1865) edi. Linkolnning qulchilikka qarshi chiqishlarini ishchilar, fermerlar, burjuaziyaning ilg'or qismi qo'llab-quvvatladi. A. Linkoln saylov oldi kompaniyasini

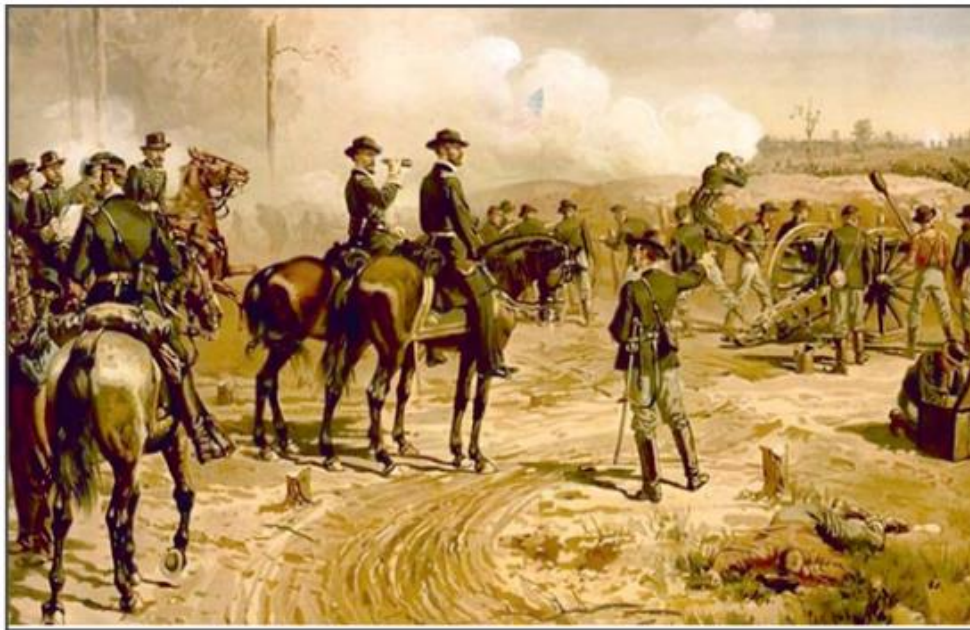
«O'zingizga yer olish uchun ovoz bering!» shiori ostida tashkil qilib, yerlarni fermerlarga bepul tarqatish to'g'risida qonun qabul qilishga va'da berdi.

1860-yili AQSH prezidentligi uchun bo'lgan saylovlarda Respublikachilar partiyasi vakili **Avraam Linkoln** g'alaba qozondi. Uning prezidentlikka saylanishi bilan hukumatda quldorlar hukmronligiga barham berildi. Bu esa qulchilikka qarshi kuchlarning juda katta va ayni vaqtda tinch yo'l bilan erishgan siyosiy g'alabasi edi. Ular birinchi marta hukumatda hokimiyatni o'z qo'llariga oldilar. Janub plantatorlari saylovda mag'lubiyatga uchragan Demokratlar partiyasining asosiy tayanchi edi. Ular qonuniy yo'llar bilan qulchilikni saqlab qolishga muvaffaq bo'lolmasliklariga ishonch hosil qildilar. Shuning uchun janubiy shtatlarda qulchilikka asoslangan alohida davlat tuzishga kirishdilar va AQSH tarkibidan chiqqanliklarini, o'z prezidentiga ega bo'lgan konfederatsiyasi tuzilganligini e'lon qildilar. Shuningdek, alohida qo'shinga ham ega bo'ldilar. Shu tariqa janub plantatorlari qulchilikni saqlab qolish yo'lida milliy manfaatlarga xiyonat qildilar. Endi AQSHda fuqarolar urushi boshlanishi muqarrar bo'lib qoldi.

Fuqarolar urushi (1861-1865). 1861-yilning aprel oyida Shimol bilan Janub o'rtasida fuqarolar urushi boshlandi. Kuchlar nisbati jihatidan Shimol ustun edi. Fuqarolar urushi **1865-yilning aprelida** Shimolning g'alabasi bilan tugadi.

Biroq reaksiya kuchlar yollagan qotil A. Linkolnni otib o'ldirdi. Ammo bu qotillik qulchilikni bekor qilishga to'sqinlik qila olmadi. **1865-yilning dekabr** oyida AQSHda qullik bekor qilindi.

1866-yili AQSH Kongressi tomonidan konstitutsiyaga tuzatish kiritildi. Unga ko'ra, qora tanlilarning fuqarolik va siyosiy huquqlari oq tanlilarniki bilan tenglashtirildi.

➤ **Fuqarolar urushi (1861-1865).**

Fuqarolar urushining natijalari. Urushda Shimolning erishgan g'alabasi katta tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. G'alaba mamlakat yaxlitligini saqlab qoldi. Qulchilik bekor qilindi va «Gomstedlar to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi.

AQSHning g'arbiy yerlarida ham qishloq xo'jaligida kapitalizm rivojlanishi uchun imkoniyat yaratildi. G'alaba g'arbiy yerlarning qulchilik tarafdorlari tomonidan bosib olinishi xavfiga barham berdi. Janubda ham fermer xo'jaligi rivojlanishi uchun keng yo'l ochildi. Tarixiy g'alaba sanoat to'ntarishini tezroq tugallash va Amerika sanoatining rivojlanishi uchun sharoit yaratdi.

Avraam Linkoln (1809-1865) - AQSh prezidenti (1861-1865). Bolaligidan otasining fermasida ishlagan. O'zi o'qish va yozishni o'rgangan. Prezident bo'lishdan oldin advokat, kotib, yer tuzuvchi va pochta boshlig'i bo'lib ishlagan. Qiyin sharoitda AQSh prezidenti etib saylandi. Mamlakat tarixidagi qullikka qarshi kurashgan birinchi AQSH prezidenti. 1860-yilda u qullarning ozod etilishini e'lon qilgandan so'ng, ikkinchi muddatga prezident etib saylangan. 1865-yilda o'ldirilgan

Amerika adabiyoti va san'ati. XIX asr boshlarida AQSHning ko'pchilik aholisi savodli bo'lgani uchun Injilni, Uilyam Shekspir, Charlz Dikkins kabi ingliz yozuvchilarining asarlarini o'qirdi. Ayniqsa, Daniyel Defo asarining qahramoni Robinzon Kruzo amerikacha hayot ruhiga yaqin bo'lgani uchun milliy adabiyotning keyingi yo'nalishini belgilab berdi.

Tabiatni, mahalliy hindularni o'ziga bo'ysundirish uchun doimiy kurash - Amerika milliy adabiyotining asosiy mavzulari bo'lib qoldi. Keyinchalik **Fenimor Kuper** «Pionerlar», "Mogikanlarning oxirgisi", **German Melvill** «Mobi Dik» asarlarida shu mavzuni davom ettirdi. Eskilik bilan yangilik, eski va yangi dunyo o'rtasidagi kurash mavzusi Amerikaning **Uolt Uitmen, Mark Tven** kabi mashhur yozuvchilari asarlarida, **Genri Longfello** she'rlarida aks etdi.

Amerikalik shoir Uolt Uitmanning (1819-1892) ijodi mamlakatda fuqarolar urushi avj olgan davrga to'g'ri keladi. U Amerikaning buyuk shoiri sifatida tan olingan va 1855-yilda "O't barglari" she'riy to'plami nashr etilgandan so'ng jahon miqyosida shuhrat qozondi.

Tasviriy san'at XVIII asrda inglizlarga taqlid qilishdan iborat bo'ldi. Bu davrdagi **Benjamin Uest, Jon Kopli** kabi rassomlar portret va peyzaj janrida ijod qilib, ular Yevropada mashhur bo'lishdi. 1850-yillardan boshlab, bir nechta tasviriy san'at va musiqa maktablari ochildi. Ularda Yevropa mamlakatlaridan kelgan rassom va kompozitorlar asosiy rol o'ynadi.

XIX asr AQSH uchun jadal rivojlanish asri bo'ldi. Hali asr boshlarida davlatning bir butunligini saqlab qolish uchun fuqarolar urushi olib borgan xalq asr oxiriga kelib dunyoning eng rivojlangan va kuchli davlatlaridan biriga aylandi.

Keng demokratik erkinliklar, huquq va majburiyatlar tengligi, odamlarning tadbirkorligi va tashabbuskorligi uchun yaratilgan imkoniyatlar AQSHni dunyoning eng qudratli mamlakatiga aylantirdi.

Abolitsionistlar (bekor qilish) - Amerikada qullikni bekor qilish tarafdorlari.

«Gomstedlar to'g'risida»gi Qonun - G'arbdagi bo'sh yotgan katta yer jamg'armasini fermer xo'jaligi yuritishni istagan shaxslarga bepul bo'lib berish to'g'risidagi qonun.

Konfederatsiya (ittifoq, birlashma) - aniq maqsad yoki harakatni amalga oshirish uchun birlashgan suveren davlatlar ittifoqi.

Fermer - xususiy yoki uzoq muddat ijaraga olingan yerda qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish bilan shug'ullanuvchi qishloq xo'jaligi tadbirkori, fermer xo'jaligi egasi.

Plantatsiya xo'jaligi - AQSHning janubida qullar mehnatiga asoslangan yirik dehqonchilik xo'jaligi.

AQSh Konstitutsiyasiga tuzatish (Kongress tomonidan 1866-yil 13-iyunda taklif qilingan, 1868- yil 9-iyulda ratifikatsiya qilingan)

"1-bo'lim. Qo'shma Shtatlarda tug'ilgan... va uning qonunlariga bo'ysunadigan barcha shaxslar Qo'shma Shtatlar va ular yashaydigan shtat fuqarolari hisoblanadi. Hech bir shtat Amerika Qo'shma Shtatlari fuqarolarining imtiyozlari yoki immunitetlarini cheklovchi qonunlar chiqarmasligi yoki ularni amalga oshirishi kerak emas; hech bir davlat hech kimni hayotidan, erkinligidan yoki mulkidan qonuniy asossiz mahrum qilmasligi kerak va insonni ... qonunning teng himoyasini inkor eta olmaydi ...".

2. AQSh Konstitutsiyasiga kiritilgan tuzatishdan (1869-yil 26-fevralda Kongress tomonidan taklif qilingan, 1870-yil 3-fevralda ratifikatsiya qilingan):

"1-bo'lim. Qo'shma Shtatlar fuqarolarining ovoz berish huquqlari ... irqi, rangi yoki oldingi qulligi bilan cheklanmasligi kerak ..."

Yuqoridagi AQSh Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar Qo'shma Shtatlarda demokratiyaning rivojlanishi va xususan, afro-amerikaliklarning ahvoli uchun qanday ahamiyatga ega edi?

Lotin Amerikasi xalqlarining milliy-ozodlik kurashi

Mustaqillik uchun kurashning boshlanishi. Lotin Amerikasi mamlakatlari hamon Ispaniya va Portugaliya mustamlakalari edi. Ispaniya hukmron tabaqalari mustamlakachilik zulmini tobora kuchaytirdi. Chunonchi, Ispaniyadan yuborilgan amaldorlar, generallar va boshqa zobitlar mustamlakalarda katta boylik jamg'ardilar. Ular kreollarga mensimay qarardilar.

'rta asrlarda qaysi xalq Janubiy Amerikada Urubamba daryosi havzasida Kusko shahriga asos soldi?

Kreollar orasida pomesniklar, savdogarlar va ruhoniylar vakillari bor edi. Ispaniya amaldorlari kreollarni mustamlakalardagi oliy ma'muriy lavozimlarga yo'latmas, ular bilan takabburona muomala qilar edilar. Kreollar Ispaniya xazinasiga to'lanadigan og'ir soliqlardan, mustamlakachi amaldorlarning beboshligidan va Ispaniya ma'murlari mustamlakalarning boshqa davlatlar bilan savdosini taqiqlab qo'yganligidan aziyat chekkanlar. Portugaliya mustamlakasi bo'lgan Braziliyada ham vaziyat Ispaniya mustamlakalarinikidan farq qilmas edi.

Mustamlakachilik zulmi qishloq xo'jaligi va savdoni yanada rivojlantirish uchun asosiy to'siq bo'lib qoldi. Bu omillar Ispaniyaning mustamlakachilik zulmiga qarshi ozodlik harakatini keltirib chiqardi. Bu harakatning asosiy maqsadi -mustaqil davlatlar tuzish edi. Kreollardan chiqqan o'qimishli kishilar, pomesniklar, ayniqsa, zobitlar orasida ozodlik g'oyalari keng tarqaldi. Mustamlakalarda burjuaziya hali zaif edi.

Shu sababli kreollardan chiqqan inqilobchilar ozodlik harakatiga boshchilik qildilar. Ozodlik harakatining arboblari xalq ommasining - hindular, metis va mulatlardan chiqqan dehqonlar bilan hunarmandlarning hamda mustaqillik tufayli o'z qismatining yengillashuviga umid bog'lagan qora tanli qullarning ham madadiga tayandi.

Meksikada mustaqillik uchun urush. 1810-yili mustamlakalarda ommaviy qo'zg'olon boshlandi. Lotin Amerikasi xalqlarining ozodlik kurashi jarayonida ko'pgina ajoyib vatanparvarlar yetishib chiqdi.

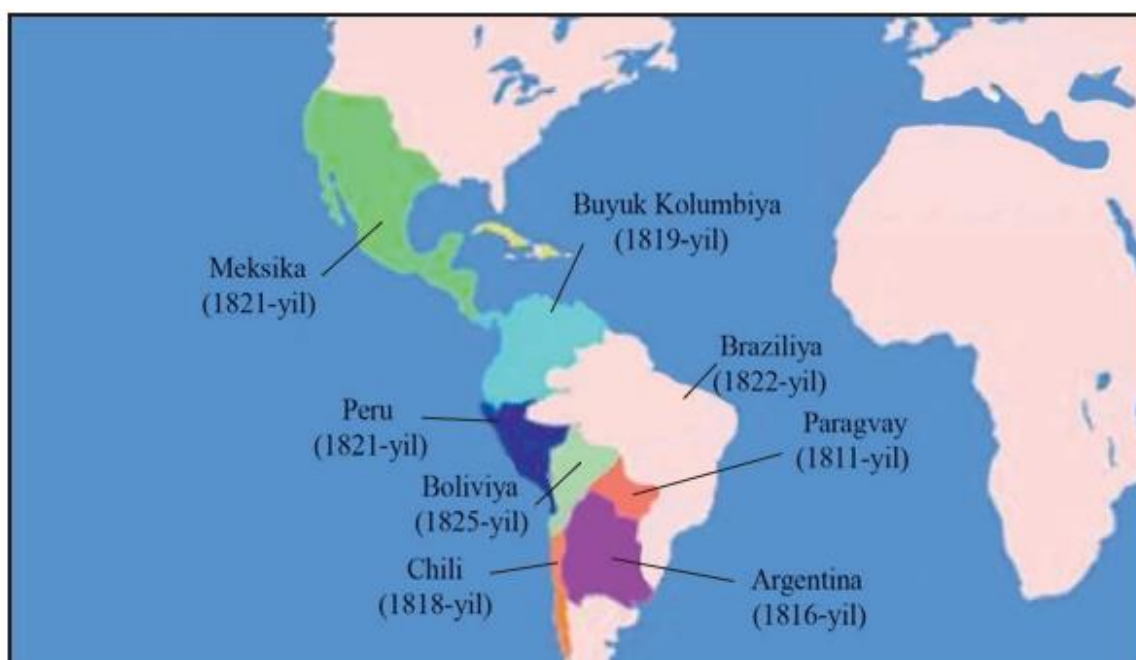
Meksika xalqi ozodlik kurashining shonli qahramonlari **Migel Idalgo** (1753—1811) va **Xose Mariya Morelos** (1765—1815) ning nomlarini hozir ham hurmat bilan eslaydi.

Qishloq ruhoniysi Idalgoni mahalliy aholi, ayniqsa, hindular sevar edi. U hindularning tillarini bilardi. 1810-yili Idalgo dehqonlarning eng kambag'al tabaqalariga mansub bo'lgan hindular bilan mulatlarni mustaqillik uchun kurashga va o'zlaridan tortib olingan yerlarni qaytarib olishga chaqirdi. Qo'zg'olon ko'targan hindu va mulatlardan butun bir qo'shin tuzildi. Idalgo quldorlarga o'zlarining hamma qullarini o'n kunlik muddatda ozod qilib yuborishni buyurdi va hindu jamoalari mustamlakachi ma'murlarga to'lab kelgan o'lponni bekor qildi.

Mustaqillik uchun kurashning yakunlanishi. Meksikada ispanlarga qarshi yangi qo'zg'olonga kreol polkovnigi Agustin de Iturbide (1783-1824) boshchilik qildi. 1821-yilda Meksikaning mustaqilligi e'lon qilindi, u ikki yildan keyin respublikaga aylandi.

Argentinada mustaqillik uchun qurolli kurash 1810-yili boshlandi. Kurash boshlangan 25-may sanasi tarixda Argentina xalqining milliy bayrami kuni bo'lib qoldi. Argentinani Xose San-Martin (1778-1850) qo'mondonligidagi inqilobiy qo'shin ozod qildi va Argentina mustaqillikka erishdi.

Keyingi yillarda Paragvay, Chili va boshqa davlatlar mustaqillikka erishdilar. 1822-yili esa Braziliya Portugaliyadan mustaqil deb e'lon qilindi. Ispaniya mustamlakachiligiga qarshi o'z mustaqilligi uchun kurashayotgan Yuqori Peru vatanparvarlari qo'shini Bolivarning safdoshi general Sukre boshchiligida ispan qo'shinini tor-mor etdi. Yuqori Peru Ispaniya zulmidan ozod bo'ldi. Yuqori Peru S. Bolivar sharafiga **Boliviya** deb ataldi.

▲ XIX asr boshlarida tashkil topgan Lotin Amerikasi davlatlari.

Urugvay ham mustaqil deb e'lon qilingan bo'lib, keyinroq to'la mustaqillikka erishdi. Shu tariqa Lotin Amerikasidagi mustaqillik uchun kurashlar yakunida Ispaniya hukmronligiga chek qo'yildi va bir qancha yangi mustaqil davlatlar tashkil topdi. Ispaniya faqat Kuba va Puerto-Rikoni o'z qo'lida saqlab qola oldi, xolos.

Simon Xose Antonio Bolivar (1783-1830) – Lotin Amerikasi qahramoni. Janubiy Amerika mamlakatlari (Venesuela, Kolumbiya, Ekvador, Panama, Boliviya va Peru) mustaqilligi uchun Ispaniya bilan urushlar olib borgan. U badavlat kreol oilasida tug'ilgan. U erta yetim qoldi. Yoshligida Russo va Volter g'oyalarini o'rgangan. U Venesuela poytaxti - Karakasdagi harbiy akademiyada tahsil olgan, keyin bir muddat Yevropada yashagan. U barcha Lotin Amerikasi davlatlarini konfederatsiyaga birlashtirish tarafdori edi.

Kreollar - Lotin Amerikasiga dastlab ko'chib kelgan ispan va portugallarning avlodlari.

Lotin Amerikasi - bu aholisining ko'pchiligi so'zlashadigan ispan va portugal tillari lotin tili negizida tashkil topgan mamlakat. Shu sababli ushbu atama Janubiy va Markaziy Amerika mavzesiga nisbatan qo'llaniladi.

Metis - Amerikada oq tanli aholiga mansub kishilar bilan hindular o'rtasidagi nikohdan tug'ilgan avlod.

Mulat - oq tanli va qora tanli kishilar o'rtasidagi nikohdan tug'ilgan avlod.

Sambo (ispancha zambo) - hindlar va qora tanlilarning aralash nikohlari avlodlari.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. AQSHda yuz bergan fuqarolar urushining sabablarini tartib bilan daftaringizga yozing.
2. Nega Shimol uchun fuqarolar urushiga kirish AQSHning ikkiga bo'linib ketishidan ustun qo'yildi?
3. Shimolning g'alabasini ta'minlashda prezident A. Linkoln qanday rol o'ynadi?
4. Shimol erishgan g'alabaning tarixiy ahamiyati haqida nimalarni bilib oldingiz?
5. Lotin Amerikasi qay tariqa mustamlakaga aylangan edi?
6. Lotin Amerikasi mamlakatlarining milliy-ozodlik kurashi va uning natijalari haqida nimalarni bilib oldingiz?

7. Bolivarning taqdiri nima bilan tugadi?

II. Guruh bilan ishlash.

“Lotin Amerikasida mustaqil davlatlarning tashkil topishi” jadvalini tuzing.

Tashkil topgan vaqti	Davlat nomi

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

1. Mustaqillik yoʻlidagi urushlar natijasida tashkil topgan milliy davlatlarning roʻyxatini tuzing. Ularni xaritadan toping.

IV. Ijodiy vazifalar

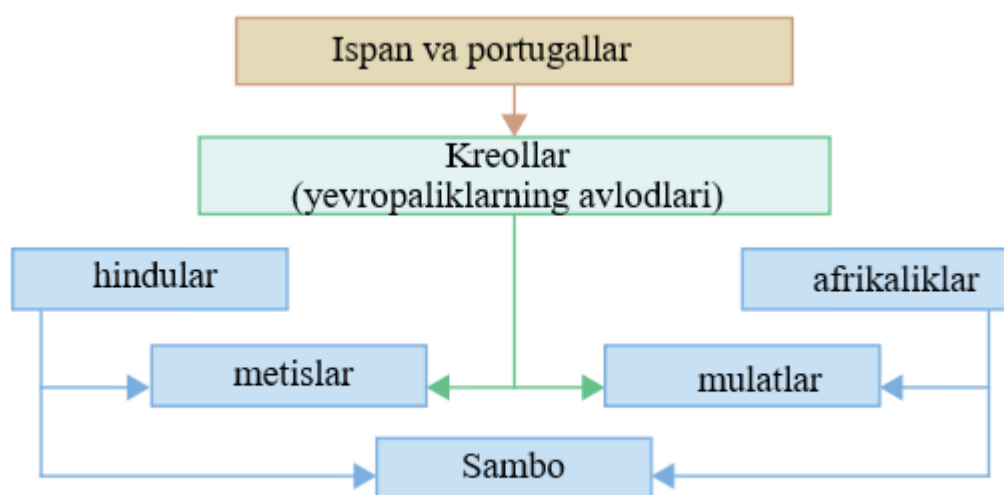
Internet vositasida *XIX asrda AQSHga* virtual sayohat uyushtiring va prezident Avraam Linkoln faoliyatini tahlil qiling.

“XIX asrning birinchi yarmida AQShning rivojlanish xususiyatlari” jadvalini tuzing.

Faoliyat sohalari			
Ijtimoiy	Iqtisodiy	Ichki siyosat	Tashqi siyosat

Internet vositasida *XIX asrda Lotin Amerikasi mamlakatlariga* virtual sayohat uyushtiring. Xalq qahramonlari: Idalgo, Morelos, Simon Bolivar, Xose San-Martin, Sukre faoliyatini tahlil qiling va rangli klaster tayyorlang.

Lotin Amerikasi aholisining toifalari

Lotin Amerikasi mamlakatlaridagi bunday toifalarning shaklanishi nimaning natijasi edi?

38-§. 1800-1870-yillarda Hindiston, Xitoy, Yaponiya va Koreya

1800-1870-yillarda Hindiston

Buyuk Britaniya mustamlakachilik tartibi. Buyuk Britaniya hukmron tabaqalari Yangi asrda ham Hindistonni butunlay o'z mustamlakalariga aylantirish siyosatini davom ettirdilar. Shu maqsadda, hukumat «Hindiston ishlari bo'yicha nazorat kengashi» tashkil etdi.

Bu kengash Buyuk Britaniyaning Hindistondagi mustamlakachilik siyosatining yo'nalishlarini belgilab borardi.

Qaysi Dehli sultoni davrida butun Hindiston yarimoroli birlashtirilgan?

Shuningdek, Buyuk Britaniya parlamenti Hindistonni boshqarish to'g'risida qonun qabul qildi. Unga ko'ra, «Ost-Indiya» kompaniyasining Kalkutta shahridagi gubernatori Buyuk Britaniyaning Hindistondagi barcha mustamlakalari general-gubernatori etib tayinlandi.

Shu tariqa kompaniya amalda Hindistonni boshqaruvchi mustamlakachi ma'muriyat apparatiga aylantirildi.

Buyuk Britaniya to'qimachilik sanoati mahsulotlarining Hindistonda sotilishi mahalliy to'qimachilik hunarmandlarini xonavayron qildi. Chunki ularning mahsuloti sifat jihatidan Buyuk Britaniya tovarlari bilan raqobat qila olmasdi. Oqibatda, Hindistonning o'n minglab to'quvchilari ochlikka mahkum etildi.

«Ost-Indiya» kompaniyasi katta harbiy kuchga tayanar edi. U hindlarning o'zidan ham yollanma qo'shin tuzdi. Bu qo'shin askari **sipohiy** deb atalardi. Qo'shinga ingliz zobitlari qo'mondonlik qilishardi.

Hindistonda faqat shu qo'shingina hindlarning birdan bir uyushgan tashkiloti edi, xolos. Kompaniya sipohiylarning Buyuk Britaniyaga so'zsiz itoat etib, xizmat qilishini istardi. Mustamlakachilar mahalliy aholining milliy his-tuyg'ularini hisobga olmasdilar.

Oqibatda, mana shu yagona uyushgan, sipohiylardan iborat harbiy kuch orasida ham mustamlakachilik tartiblaridan norozilik tobora ku- chayib bordi.

Sipohiylar qo'zg'oloni. Sipohiylar qo'zg'olonining boshlanishiga bevosita turtki bo'lgan sabab qo'shinda patron bilan o'qlanadigan miltiqning joriy etilishi bo'ldi. Yangi patronning usti yog'langan qog'oz bilan qoplangan bo'lib, miltiqni o'qlashdan oldin qalin qog'ozni tish bilan yirtib tashlash kerak edi. Sipohiylar orasida qog'oz po'stloq ustiga surtilgan yog' sigir va cho'chqa yog'ining aralashmasidan tayyorlangan, degan gap tarqalib ketdi.

Hinduiylik dinida sigir muqaddas hisoblanadi va uning go'shti iste'mol qilinmaydi. Hind sipohiysi sigir yog'i surtilgan patronni tishi bilan tishlashni o'z dinining qattiq tahqirlanishi, musulmon sipohiysi esa cho'chqa yog'i surtilgan patronni tishi bilan tishlash islom dinining ongli ravishda tahqirlanishi (islomda cho'chqa go'shti harom hisoblanadi) deb qabul qildi.

Oqibatda, ular yangi patronni olishdan bosh tortdilar. Oxiri, bu hodisa qo'zg'olon ko'tarilishiga olib keldi.

Qo'zg'olon 1857-yili boshlandi. Sipohiylar tez orada Dehli shah- rini egalladilar. Ular shoh saroyiga bostirib kirishdi, Bahodirshoh II hind xalqini mustamlakachilarga qarshi qo'zg'olon ko'tarishga chorlovchi chaqiriqni imzolashga majbur bo'ldi.

Qo'zg'olonning bostirilishi. Buyuk Britaniya Hindistonga qo'shimcha harbiy kuchlar yuborishga majbur bo'ldi. Shundan so'ng harbiy kuch ustunligi Buyuk Britaniya bosqinchilari tomoniga o'tdi.

Britaniya qo'shini qo'zg'olonchilar egallagan shaharlarni qamal qilib, ularni shturm bilan egalladilar. Aholi o'zini qahramonona himoya qildi. Janglar ko'chalarda olib borildi. Mustamlakachilar to'plarni fillarga ortib, Dehliga olib kirdilar va bu tadbir jang taqdirini hal qildi.

Qo'zg'olonni bostirish paytida dahshatli vahshiyliklar qilindi. Buyuk Britaniya askarlari xotin-qizlar, bolalar va keksalarni ayashmadi. Asir tushganlarni bir joyga to'plangan olomon oldida to'p og'ziga bog'lardilar va to'pdan o'q otib, parcha-parcha qilib tashlardilar.

▲ Sipohiylar qo'zg'oloni.

1858-yili Hindiston Buyuk Britaniya mulki deb e'lon qilindi. Qo'zg'olonchilar tor-mor keltirilgan bo'lsada, mustamlakachilar ba'zi islohotlarni o'tkazishga majbur bo'ldilar. Chunonchi, yer egalarining soliqlarni oshirishi taqiqlab qo'yildi. Mahalliy roja (knyaz)larning o'z yerlariga egalik huquqi daxlsiz deb e'lon qilindi. «Ost- Indiya» kompaniyasi esa tugatildi. Hindistonni boshqarish Britaniya ma'murlari qo'liga o'tdi.

Hindistonda ziyolilar qatlamining shakllanishi. Buyuk Britaniya hukumati qo'zg'olondan zarur xulosalar chiqardi. Jumladan, hindlarning ilm olishlariga yo'l

ochdi. Maktab, kollej va boshqa o'quv yurtlari ta'sis etildi. Hindlar Yevropa davlatlari universitetlarida ham ta'lim olish imkoniga ega bo'ldilar. Shu tariqa mahalliy ziyolilar qatlami shakllana bordi.

Yevropacha ma'lumotga ega bo'lgan hindlar davlat xizmatiga qabul qilina boshlandi. Ular orqali ingliz tilining tarqalishi yanada kengaya bordi. Ingliz tilini o'rgangan va Britaniyada ta'lim olgan yoshlar orqali hind jamiyatiga Yevropaning ilg'or g'oyalari kirib kela boshladi.

Shunday qilib, XIX asrning 70-yillarigacha Hindistonning iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim o'zgarishlar yuz berdi. Sekinlik bilan bo'lsa-da, kapitalizm rivojlandi. Milliy-ozodlik harakati paydo bo'lib, ingliz mustamlaka hukmronligiga qarshi kurash kuchaydi.

Sipohiy (jangchi) - Buyuk Britaniya zobitlari rahbarlik qilgan hindlardan tuzilgan yollanma qo'shin.

1800-1870-yillarda Xitoy

Chin (Sin) imperiyasining zaiflashuvi. XVIII asr oxirlariga kelib, imperiyaning istilochilik qudrati zaiflashdi. Iqtisodiy turg'unlik va mamlakat aholisining asosiy qismini tashkil etuvchi dehqonlarning qashshoqlashuvi ularni qo'zg'olon ko'tarishga majbur etdi.

O'rta asrlarda Xitoyda qaysi sulolalar hukm surgan?

Shu tariqa Xitoy ichki ziddiyatlar iskanjasida qoldi. Hukmron sulola umri tugayotgan tuzumni butun choralar bilan saqlab qolishga urindi. Ular barcha qarshiliklarni shafqatsizlik bilan bostirdilar. Bu davrda Xitoyga Buyuk Britaniya va Fransiya savdogarlarining kirib kelishi kuchaydi. Ularning faol harakatlari Xitoy hukumatini xavotirga solib qo'ydi. Chet elliklarning mamlakatga ko'plab kirib kelishining oldini olish maqsadida imperator 1757-yili Xitoy bandargohlarini

tashqi savdo uchun yopiq deb e'lon qildi. «Yopiq eshiklar» deb nom olgan bu siyosat Xitoyni tashqi dunyodan ajratib qo'yishga qaratildi.

O'ylab ko'ring! Xitoy hukumati nimadan qo'rqib, mamlakatni yevropaliklardan “yopib qo'ydi”?

Tashqi savdo imperator amaldorlari nazorati ostida faqat Guanchjou porti orqaligina olib boriladigan bo'ldi. Xitoyning o'zini o'zi yakkalab qo'yish siyosati feodal tartiblarining saqlanishiga xizmat qildi. Uning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishiga katta zarar yetkazdi. Imperator ma'murlari fan va texnika sohasida boshqa xalqlarning yutuqlarini rad etdilar. Mamlakat qoloqlik botqog'iga botib qoldi.

▲ Afyun urushlari.

Imperator ma'murlari fan va texnika sohasida boshqa xalqlarning yutuqlarini rad etdilar. Mamlakat qoloqlik botqog'iga botib qoldi.

Shunday bir sharoitda Buyuk Britaniya hukumati Xitoyni o'z savdogarlari uchun ochishga bor imkoniyati bilan urindi. Chin imperatorining qaysarligini sindirish uchun unga bir bahona kerak edi.

Birinchi afyun urushi. Buyuk Britaniya savdogarlari Hindistondan g'ayriqonuniy ravishda Xitoyga afyun (qora dori) kirita boshladilar. Mahalliy Xitoy ma'murlari afyun orilgan karvonlarni musodara qilganiga javoban Britaniya hukumati afyun va ingliz tovarlarini olib kirishni qonunlashtirish uchun 1840-yili Xitoyga qarshi urush boshladi. Urush tarixga «Birinchi afyun urushi» nomi bilan kirgan. Bu urush 1842-yilgacha davom etdi. Urushda Xitoy iqtisodiy va harbiy texnika jihatidan qoloqligi tufayli mag'lubiyatga uchradi.

Urush yakunida Buyuk Britaniya Gonkong orolini bosib oldi va Xitoyni chet el savdogarlari uchun bir nechta portni ochib qo'yish haqidagi shartnomani imzolashga majbur etdi.

Lekin Xitoy afyun olib kirilishining qonuniy ekanligini tan olmadi.

Qo'shimcha manbalardan foydalanib, Gongkongni Buyuk Britaniya qachon qaytarib berganligini aniqlang.

Ikkinchi afyun urushi. 1856-1860-yillari Ikkinchi afyun urushi ro'y berdi. Bu safar Xitoy Buyuk Britaniya va Fransiyaning birlashgan qo'shinlaridan qaqshatqich zarbaga uchradi. Ular Pekin bo'sag'alarida juda boy xazinalarga ega bo'lgan imperatorning yozgi saroyini taladilar va vayron qildilar. Mustamlakachilar Xitoyni yangi, teng bo'lmagan shartnomalar tuzishga majbur etdilar. Chet elliklarga yana boshqa portlar orqali ham savdo olib borishga ruxsat etildi va yangi imtiyozlar berildi. Ayni paytda ingliz va fransuz fuqarolari Xitoy hududida Xitoy qonunlari va sudiga bo'ysunishdan ozod qilindi. Agar ular jinoyat qilsalar, ularni tegishli mamlakatning elchisi o'sha mamlakatning qonunlariga binoan sud qilardi. Dengiz savdosida ustunlikni egallagan Buyuk Britaniya Xitoyda hammadan ko'proq imtiyozga ega bo'lib oldi. Dengiz sohilidagi katta shaharlarda vujudga keltirilgan maxsus kvartallarda faqat ajnabiylar yashashar, Xitoy ma'murlari esa bu yerlarga kira olmas edilar.

Dehqonlar qo'zg'oloni va Taypinlar davlati (1850-1864). Hukumatning taslimchilik siyosati oqibatida Xitoyning Yevropa davlatlari yarimmustamlakasiga aylanib borishi hamda feodal zulmning kuchayishi xalq ommasining keskin noroziligiga sabab bo'ldi. Oqibatda, dehqonlar qo'zg'olon ko'tarishga majbur bo'ldilar. Bu qo'zg'olon 1850-yilda mamlakat janubida boshlandi. Chin sulolasi va feodallarga qarshi kurash mustamlakachilarga qarshi kurash bilan qo'shilib ketdi.

Qo'zg'olonga dehqonning o'g'li, maktab o'qituvchisi Xun Syutsyuan (1814-1864) boshchilik qildi. Qo'zg'olonchilar Yanszi viloyatida «Samoviy mo'l-ko'lchilik davlati» («Taypin tyango») barpo etdilar. Uning markazi Nankin shahri bo'ldi. Xun Syutsyuan fikricha, bunday davlatlarda dehqonlar jamoa bo'lib yashashlari, jamoada «hech bir narsada tengsizlik bo'lmasligi, hammaning to'q va kiyimi but bo'lishi uchun yerga ega bo'lgan holda unga birgalikda ishlov berish, oziq-ovqatni birgalikda tanovul qilish, kiyim-kechakni baravar taqsimlash, pulni

birgalikda sarflash lozim» edi. Aholi turmushi harbiy tartib asosida qurildi. Har bir oilaning qo'shinga bitta askar yetkazib berishi belgilab qo'yildi. Harbiy qism boshlig'i ayni paytda qism joylashgan hududda davlat hokimiyatini amalga oshirardi. Barcha erkaklar bitta mehnat lageriga, ayollar va bolalar boshqa yerga joylashtirildi.

Taypinlar mag'lubiyati. Qo'zg'olon rahbarlarining orzu-umidlari puch xayol edi, xolos. Ularning yerni oilaga oila a'zolari soniga qarab teng bo'lib berish haqidagi rejalari qo'zg'olonda ishtirok etayotgan mulkdor tabaqalarni qo'zg'olondan uzoqlashtirdi. Bu hol taypinlar rahbarlari orasida nizo kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Yer ololmagan dehqonlar esa umidsizlikka tusha boshladilar. Bu esa davlat ma'murlariga taypinlarni tor-mor keltirishda yordam berdi. Hukumat kuch to'plab, hujumga o'tdi. Unga Buyuk Britaniya, Fransiya va Amerika Qo'shma Shtatlari yordam ko'rsatdilar. Buyuk davlatlar Xitoyda inqirozga yuz tutgan chin sulolasi hukmronligi saqlanib qolishidan manfaatdor edilar. 1864-yili hukumat qo'shinlari qo'zg'olon rahbarlari joylashgan Nankin shahrini ishg'ol qildilar. Xun Syutsyuan o'z joniga qasd qildi. Taypinlar qo'zg'oloni bostirilganidan keyin chet el mutamlakachilari chin sulolasini qo'llab-quvvatlashni davom ettirdilar va uning yangi-yangi yon berishlariga erishdilar.

XIX asrning boshlarida hali buyuk davlat sanalgan Xitoy asr o'rtalariga kelib, G'arb davlatlari, so'ngra esa AQSH, Rossiya va Yaponiyaning ham mustamlakachilik manfaatlari kesishgan eng dolzarb hududga aylandi. Xitoyning iqtisodiy va harbiy qoloqligi uning o'z-o'zicha saqlanib qolayotgan buyuk davlat maqomiga qaramasdan, uni G'arb davlatlarining yarimmustamlakasiga aylantirdi.

Afyun (abiyun) - mudratuvchi, uxlatuvchi so'zidan kelib chiqqan, kuchli giyohvand modda.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Hindistonda o'rnatilgan Buyuk Britaniya mustamlakachilik tartiblari haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Mustamlakachilar Hindistonni qay tariqa boshqardilar?
3. Sipohiylar qo'zg'olonining sabablarini tushuntirib bering.
4. Buyuk Britaniya hukumati qo'zg'olonni bostirish uchun qanday choralar ko'rdi va qo'zg'olonning tarixiy ahamiyati nimalardan iborat edi?
5. Xitoy qay tariqa buyuk davlatlar asoratiga tushib bordi?
6. «Yopiq eshiklar» siyosatidan ko'zlangan maqsad nima edi va u qanday oqibatlarga olib keldi?
7. Xitoyni chet el kapitali uchun ochishda afyun urushlari qanday rol o'ynadi?
8. Taypinlar qo'zg'oloni va uning mag'lubiyati sabablari haqida nimalarni bilib oldingiz?

II. Guruh bilan ishlash.

Venn diagrammasi yordamida Xitoyda bo'lib o'tgan Birinchi va Ikkinchi afyun urushlarining umumiy va farqli jihatlarini tahlil qiling va daftaringizga yozing

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

Taypin Tyango davlatining chegarlarini xaritadan toping

IV. Ijodiy vazifalar

1. Pirimqul Qodirovning «Avlodlar dovoni» romanini o'qing va «Boburiylarning Hindiston tarixida tutgan o'rni» mavzusi bilan bog'lab, daftaringizga esse yozing.

2. Internet vositasida *XIX asrda Xitoy davlatiga virtual sayohat* uyushtiring va Xun Syutsyuan faoliyatini tahlil qiling.

39-§. 1800-1870-yillarda Yaponiya va Koreya

Yaponiyaning kuch bilan «ochilishi». XVI asrdayoq Yaponiyada xristian dinining tarqalishi taqiqlangan edi. Hukmdorlar xristian dinini yapon xalqi milliy an'analarini buzuvchi, xristian missionerlarini bosqinchilarning dastlabki guruhi deb hisoblaganlar. Shu tufayli XVII asrda Yaponiya hukmdorlari mamlakatni chet elliklar uchun yopib qo'ydilar va mamlakatdan barcha yevropaliklarni quvib yubordilar.

Syogun hokimiyati Yaponiyada qay tariqa o'rnatilganligini eslang.

Syogun farmonida shunday deyilgan edi: «Shu davrdan boshlab, Yaponiyaga chet ellardan hech kim, hatto elchilar ham kiritilmaydi. O'lim xavfi ham bu farmonni bekor qila olmasligi lozim».

Shu tariqa yillar ketidan yillar o'taverdi. Va nihoyat, 1854-yili AQSH harbiy-dengiz floti Yaponiyani ochilishga majbur etdi. Shu yili AQSH bilan Yaponiya o'rtasida «Tinchlik va do'stlik to'g'risida»gi Shartnoma imzolandi. Unga ko'ra, Yaponiya AQSHga ikkita portini ochdi va AQSH konsulini qabul qildi. AQSHdan so'ng Yaponiyaga Yevropa davlatlari ham kirib kela boshladilar. Ularning maqsadlari Yaponiya bozorlarini egallash edi.

1858-yili amerikaliklarga yana bir nechta port ochib qo'yildi. Yaponiyadagi AQSH fuqarolariga ekstritoriallik huquqi berildi. Ayni paytda AQSH tovarlariga juda past boj to'lovlari belgilandi. Tez orada xuddi shu mazmundagi shartnomalar Yevropa davlatlari bilan ham imzolandi. Aslida bu shartnomalar Yaponiyani kamsituvchi, teng bo'lmagan shartnomalar bo'lib, harbiy jihatdan qudratli

davlatlarga yon bermaslikning iloji yo'q edi. Shu tariqa Yaponiyaning siyosiy va iqtisodiy yopiqlik davri tugadi.

«Ma'rifatli boshqaruv» davrining boshlanishi. Chet el davlatlari uchun «ochilish» Yaponiya iqtisodiga ham salbiy ta'sir ko'rsata boshladi. Chunki Yaponiya bozorlarining chet el tovarlari bilan to'ldirilishi bu yerdagi manufaktura va hunarmandchilik ishlab chiqarishiga katta zarba berdi. Natijada, chet elliklarni mamlakatdan quvib chiqarishni talab qiluvchilar harakati kuchaydi.

Ayni paytda samuraylarning savodxon qismi va ziyolilar Yaponiya chet elliklar uchun yopiq bo'lgan yillarda mamlakat taraqqiyoti AQSH va G'arbiy Yevropa davlatlaridan orqada qolganligini yaxshi tushunganlar. Shuning uchun ular chuqur islohotlar o'tkazish yo'li bilan Yaponiyani zamonaviy davlatga aylantirish haqida o'ylay boshlaganlar.

Imperator tarafdorlari Yaponiyani modernizatsiya qilish uchun kurashuvchilar harakatidan syogun hokimiyatini tugatish va imperator hokimiyatini qayta tiklash uchun foydalanishga qaror qildilar.

Shu tariqa mamlakatning kuch bilan ochilishi va syogun hukuma- tining chet davlatlar bilan imzolagan teng bo'lmagan shartnomalari mamlakatda fuqarolar urushi boshlanishiga turtki bo'ldi. Syogun hokimiyatini ag'darish uchun ommaviy harakatning asosiy kuchini samuraylar tashkil etdi. Ularga qishloq va shaharlarning boy hamda o'rta tabaqalari qo'shilishdi. Fuqarolar urushi natijasida syogun hokimiyati ag'darildi.

1867-yili tokugava sulolasining oxirgi syoguni **imperator Mutsuxitoning** foydasiga oliy hokimiyatdan voz kechdi. Shu yili unga **imperator Meydzi** («ma'rifatli boshqaruv») nomi bilan toj kiydirildi.

Meydzi islohotlarining boshlanishi. Yaponiya uchun modernizatsiya davri boshlandi. Hukumat o'z oldiga milliy an'analardan voz kechmagan, mustaqillikni to'la saqlab qolgan holda G'arb namunasida Yaponiyani zamonaviylashtirish vazifasini qo'ydi.

Meydzi islohotlari

1.Ma'muriy-boshqaruv islohati

Ma'muriy sohada o'tkazilgan islohotda knyazliklar o'rniga mamlakatning yangi ma'muriy-hududiy bo'linishi 72 ken (prefektura) va 3 fu (okruglar)ga bo'lindi. Prefektura rahbarlari imperator va hukumat tomonidan tayinlangan hukumat amaldorlari edi. Shunday qilib, knyazlar hokimiyati tugatilib, joylarda gubernatorlar hokimiyatga keldi.

2.Agrar islohot

Bu islohot yerni sotish va sotib olishga, uni xususiy mulkka aylantirishga ruxsat berdi. Natijada, asrlar davomida katta yer egalari uchun mehnat qilib kelgan dehqonlar chek yerga ega bo'ldilar. Shuningdek, yer uchun katta soliq ham belgilab qo'yildi.

Bu soliq qiymati hosildan olinadigan daromad hajmining 50 foiziga teng edi. Shuning uchun ham islohotdan 10 yil o'tgach, yer olgan dehqonlarning atigi 1/3 qismi o'zlariga berilgan yerni qo'llarida saqlab qola oldilar. Qolganlari esa ijarachilarga aylandilar. Shunday bo'lishiga qaramay, islohot qishloq xo'jaligida kapitalistik munosabatlarning rivojlanishini ta'minladi.

3. Harbiy islohot

Yaponiyada umumiy harbiy majburiyat joriy etildi. Samuraylar avvalgi qiyofasini yo'qotdi. Endi ular doimiy harbiy xizmatda bo'lish imtiyozidan mahrum bo'ldilar. Yevropacha shakldagi yangi qo'shinni tuzish boshlandi.

Fransiyadan harbiy mutaxassislar taklif etildi. Qo'shin Yevropadan sotib olingan zamonaviy qurollar bilan qayta qurollantirildi. Garchand qo'shin yevropacha andoza asosida tuzilgan bo'lsa-da, uning mafkurasida yaponcha bo'lib qolaverdi. Chunonchi, qurolli kuchlarda xizmat qiluvchilar ongiga o'z davlatining manfaatlariga sodiqlik, imperatorga muhabbat va o'limni nazar-pisand qilmaslik g'oyalari izchillik bilan singdirildi. Bu xususiyatlar «yaponcha milliy ruh»ning qirralari, belgilari deb hisoblandi.

4.Soliq islohoti

Yangi qonunlarga ko'ra, barcha feodal boj va soliqlar bekor qilindi. Yangi soliqlar natura shaklida emas, balki pul shaklida undiriladigan bo'ldi.

Bundan tashqari, yaponlar ongiga Yaponiyaning quyosh xudosi Amaterasu xohishiga ko'ra paydo bo'lganligi, shuning uchun ham bu davlat Osmon va Yer kabi abadiy mavjudligi, imperatorga xudo Amaterasudek mehribonlik xos ekanligi, uning hech qachon nohaq bo'lishi mumkin emasligi ta'kidlandi. Imperatorga sodiqlik vatanparvarlikning oliy namunasi ekanligi, yaponlarning boshqalardan ustunligi, millatning ulug' vazifasi kabi g'oyalar ham undan-da kam bo'lmagan sabr-bardosh bilan singdirila borildi. Ayni paytda G'arb davlatlari siquviga qarshi turmoq uchun barcha Osiyo davlatlari Yaponiya imperatori hokimiyati ostiga birlashishi lozimligi haqidagi g'oyalar ham esdan chiqarilmadi.

Bu g'oyalarni yoshlar ongiga singdirishda ibodatxona, qo'shin va maktablar faoliyatiga katta e'tibor berildi. Bu g'oyalar kelgusida Yaponiyaning Osiyo qit'asida olib borgan keng ko'lamli bosqinchilik urushlarini mafkuraviy jihatdan tayyorlash jarayonida muhim rol o'ynadi.

Iqtisodiy taraqqiyotning yangi xususiyatlari. Meydzi islohotlari mamlakatda feodal tarqoqlikka chek qo'ydi. Natijada, yagona yapon ichki bozori vujudga keldi. Mamlakatda yagona pul birligi - iyena joriy etildi. Hukumat ishlab chiqarishni sanoatlashtirish masalasiga Yaponiyani uning ichki ishlariga chet davlatlar aralashuvi xavfidan himoya qiluvchi asosiy omil deb qaradi. Shuning uchun ham davlat sanoat korxonalari qurilishlariga homiylik qildi. Asosiy sanoat korxonalari davlat mablag'i hisobiga qurildi, keyinchalik ular imtiyozli asoslarda turli firmalarga sotildi yoki ijaraga berildi. Davlat tadbir- korlikni har tomonlama rag'batlantirdi va qo'llab-quvvatladi. Meydzi islohotlari tarixga «Meydzi inqilobi» nomi bilan kirgan.

XIX asr, ayniqsa, uning ikkinchi yarmi Yaponiyada kapitalizmning shiddatli rivojlanish davri bo'ldi. U Meydzi inqilobidan so'ng an'anaviy sivilizatsiya mamlakatlari ichida birinchi bo'lib industrial taraqqiyot yo'liga kirdi, kapitalistik taraqqiyot uchun sharoit yaratildi, konstitutsiya qabul qildi, siyosiy partiyalar paydo bo'la boshladi, huquqiy davlatning belgilari namoyon bo'ldi.

Modernizatsiya - zamonaviylashtirish.

Eksterritorial huquq - chet el fuqarolarining shaxsi, uy-joyi va mol-mulki daxlsizligi hamda mahalliy davlat sudining ularni sud qila olmasligi.

1800-1870-yillarda Koreya

XIX asr boshlarida hokimiyatdan siqib chiqarilgan asilzodalar hukmron guruhga qarshi jangga hozirlanar edi. Li hukmron sulolasiga qarshi boy zamindor Xon Gyon Ne boshchiligidagi eng yirik qurolli qo'zg'olon bo'lib o'tdi.

Ular dastlab erishgan bir qator muvaffaqiyatlariga qaramasdan, oxir-oqibatda mag'lubiyatga uchrab, shafqatsiz jazolandi. Asirga olingan Xon Gyon Ne qatl etildi. Isyonning bostirilishi mamlakatda noroziliklarni to'xtata olmadi. 1813-yili Jejudo orolida dehqonlar va baliqchilarning qo'zg'oloni bo'lib o'tdi. Keyin bir qator qurg'oqchilik yillari keldi, ularda ochlikdan va kasalliklardan ko'plab odamlar qirilib ketdi.

Li Son Ge qachon li sulolasiga asos solgan edi?

Koreyani ochlik va vabo epidemiyasi qamrab oldi. Shaharlarda ochlarning bir qator isyonlari ro'y berdi.

XIX asrning 30-60-yillarida Koreya. XIX asrdan koreys jamiyatining barcha tizimlaridagi inqiroz yanada keskinlashdi. Ichki siyosiy ziddiyatlar tufayli zaiflashgan li sulolasi tanazzulga yuz tutdi. Ana shunday paytda mamlakatga Koreyani chet davlatlar uchun ochish va uni mustamlakaga aylantirishga intilayotgan kapitalistik davlatlar xavf solayotgan edi. Bu xavf dastlab yevropalik xristian mis-sionerlarining faolligi oshganligi bilan ifodalandi.

1831-yili Rim papasi Koreya yepiskopligi tuzilganligini e'lon qildi. 1832-yili Koreya qirg'oqlari yaqinida paydo bo'lgan kema Buyuk Britaniya nomidan savdo munosabatlari o'rnatishni taklif qildi, lekin rad javobini oldi. Bu orada xristian

cherkovi missionerlari vakillari Koreyaga yashirin kirib kelib, o'z faoliyatlarini olib borayotgan edilar. Ular, asosan, fransuz missionerlari edi. Bu missionerlarning xristian dinini qabul qilgan koreyslar bilan birga qatl etilishi Koreyaga fransuz harbiy kemalari yuborilishi uchun bahona bo'ldi. Harbiy kuchlarga tayangan fransuzlar missionerlarning o'limi uchun tovon sifatida Koreya portlarining ochilishini talab qildilar. Biroq tashrif muvaffaqiyatsiz bo'ldi - ikkita kema Koreya qirg'oqlari yaqinida sayozlikka o'tirib qoldi.

Xitoyning chet davlatlar uchun zo'ravonlik bilan «ochilishi» va manjurlarning qudratli G'arb davlatlariga taslim bo'lishi Koreyaning hukmron doiralariga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Seullik hukmdorlar mamlakatni tashqi dunyodan yana ham qattiqroq va yana ham to'laroq ajratib qo'yish yo'liga o'tdilar.

XIX asrning o'rtalarida Koreyadagi ichki vaziyat xalq g'azabining oshib borishi bilan xarakterlanadi. Missionerlardan biri o'z yashirin xabarida: «Kichik bir uchqun shunday yong'in keltirib chiqarishi mumkinki, uning oqibatlarini, hatto hisobga olib ham bo'lmaydi», deya yozgandi.

Ocharchilik ahvolni yanada og'irlashtirib yubordi. Dehqonlarning ko'plab qo'zg'olonlari ko'tarildi, biroq ularning hammasi hukumat tomonidan shafqatsizlik bilan bostirildi. Bu orada kapitalistik davlatlarning Koreyaga bosimi ham kuchaydi. Ayniqsa, amerikaliklar bir necha bor Koreya portlarini o'zlari uchun «ochishga» va teng bo'lmagan shartnomalar tuzishga urinib ko'rdilar.

Lekin ularning barcha urinishlari koreyslarning qattiq qarshiligiga uchradi va amalga oshmadi.

1863-yili 12 yoshli Li Sze Xvan Qirol Kojon nomi bilan taxtga o'tqazildi. Hokimiyatni vaqtincha **tevongun** (hokim) bo'lgan uning otasi Li Xa In egallab oldi. Tevongun eng muhim davlat lavozimlariga o'z odamlarini qo'yib olgan **noron** (oqsoqollar) asilzodalar partiyasi- ning zo'ravonligiga chek qo'ydi. U, hatto dvoryan bo'lmagan qatlamlar - savdogarlar, o'ziga to'q mayda yer egalarining ayrim vakillariga ham davlat xizmatiga kirish imkoniyatini yaratdi. Koreyaning ilgari hal qiluvchi ta'sirga ega bo'lgan asilzodalarining qudrati bir qadar zaiflashdi.

Oddiy kishilar to'laydigan harbiy soliq barcha qatlamlar uchun majburiy uy boshi solig'i bilan almashtirildi. Asilzodalar va oddiy xalqni «tenglashtirish» maqsadida xalq uchun qora rangli oyoq kiyim kiyish taqiqlandi. Yangi podsholikning obro'yini oshirish uchun tevongun XVI asrda yaponlar bosqini paytida yonib ketgan Kyonbokkun saroyini tikladi.

Biroq Koreya hukmron tabaqalarining zamon talablariga mos iqtisodiy islohotlarni o'tkazmaganligi, mamlakatni tashqi dunyodan ajratib qo'yganligi Koreya iqtisodiyotining nochor ahvolda qolaverishiga sabab bo'ldi.

Bu esa, oxir-oqibat, Koreyaning Yaponiya mustamlakasiga aylanib qolishiga olib keldi.

Mustamlaka yillarida iqtisodiy o'sishning yuqori darajasi ta'minlandi, hozirgi zamon koreys madaniyati shakllandi, zamonaviy sanoatning asoslari yaratildi, o'rtacha umr darajasi ikki marta oshdi, zamonaviy boshlang'ich ta'lim keng joriy qilindi. Ayni paytda mustamlaka hokimiyati tomonidan koreyslarni kamsitishga qaratilgan avtoritar siyosat olib borilishi milliy-ozodlik harakatiga sabab bo'ldi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

- 1.Nima sababdan AQSH va Yevropa davlatlari uchun Yaponiyani «ochilish»ga majbur etish zarur edi?
- 2.Yaponiyada syogun hokimiyati qay tariqa ag'darildi?
- 3.Imperator Musuxito o'tkazgan islohotlar haqida nimalarni bilib oldingiz?
- 4.Meydzi islohotlarining Yaponiya taraqqiyotidagi o'rniga baho bering.
- 5.XIX asr boshlarida Koreyada yuz bergan qo'zg'olonlarning sababini tushuntirib bering.
- 6.Koreyaning zaiflashishida missionerlar qanday rol o'ynadi?
7. Qachon Koreyada hokimiyatni hokim Li Xa In qachon egallagan?
- 8.Qanday omillar Koreyaning iqtisodini nochor ahvolga solib qo'ydi?

II. Guruh bilan ishlash.

XIX asr Koreya davlati tarixiy jarayonlarini klaster shakliga keltiring.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

Internet vositasida *XIX asrda Yaponiya davlatiga* virtual sayohat uyushtiring va xaritadan bu davlatga tegishli orollarni belgilang

IV. Ijodiy vazifalar

1. Yaponlar ongiga sabr-bardosh bilan singdirilib borilgan g'oyalarni tahlil qiling va daftaringizga yozing. Zamonaviy Yaponiya rivojlanishida «Yaponcha milliy ruhning qirralari» mavzusida esse yozing.

2. Mavzuga aloqador «Syogun» badiiy filmi ko'ring va xulosa chiqaring.

V. Badiiy-tarixiy asar bilan ishlashga doir topshiriq

n.ziyouz.com saytidan Chingiz Aytmatovning «Chingizxonning oq buluti» qissasini ko'chirib olib o'qing va taassurotlaringizni daftaringizga yozing.

40-§. 1800-1870-yillarda Usmoniylar imperiyasi, Eron, Afg'oniston va Afrika xalqlari

Davlat tuzumi. Usmoniylar imperiyasi so'z yuritilayotgan davrda ham mutlaq monarxiya bo'lib, O'rta asrlarga xos harbiy davlat belgilari to'la saqlanib qoldi. Davlatni huquqi hech narsa bilan cheklanmagan sulton boshqarar edi. Aynan uning zulmga asoslangan hokimiyati va yangilikni qabul qilishga mutlaqo tayyor emasligi jamiyat taraqqiyoti yo'lidagi asosiy g'ovga aylandi. Aholining ruhoniylardan boshqa barcha davlat xizmatchilari sultonning quli hisoblangan. To'g'ri, mamlakatda islohotlar o'tkazishga urinishlar ham bo'ldi. Biroq ular mutaassib din arboblari va mustamlakachi chet el davlatlarining qarshiligi tufayli amalga oshmay qolaverdi.

Kichik Osiyodagi Saljuqiylar davlati qachon tashkil topgan edi?

«Sharq masalasi». XVIII asr oxiriga kelib, Yevropaning kuchli davlatlari Usmoniylar imperiyasining zaiflashib qolganligidan foydalanib, uning mustamlaka hududlariga ko'z olaytira boshladilar. Bu hududlar geografik va siyosiy jihatdan katta ahamiyatga ega, tabiiy boyliklarga, xomashyolarga boy o'lkalar edi.

Buyuk Britaniya, Fransiya, Avstriya va Rossiya hukmron doiralarining har biri bu o'lkalardan mumkin qadar ko'proq o'ljani qo'lga kiritishga intildilar. Yevropa davlatlarining Usmoniylar imperiyasiga qaram o'lkalarni egallab olish uchun o'zaro kurashi tarixga «Sharq masalasi» degan nom bilan kirgan. Buyuk Britaniya va Fransiya imperiyani o'z ta'sirida tutishga urindilar.

◀ Qrim urushi. Balaklava jangi. 1854-yil

Rossiya esa Turkiyaga qaram bo'lgan Bolqon yarimorolida mustahkam o'rinishib olishga va Qora dengizning Bosfor hamda Dardanell bo'g'ozlarini, shuningdek, Istanbul shahrini qo'lga kiritishga intilgan.

Sharq masalasining keskinlashuvi. Yevropaning taraqqiy etgan mamlakatlarida kapitalistik ishlab chiqarishning rivojlanishi yangi-yangi xomashyo o'lkalariga bo'lgan talabni yanada Turkiyaga qaram o'lkalarda yashovchi barcha pravoslav xalqlari, shu ningdek, xristianlikning Falastindagi muqaddas qadamjolari ustidan homiy deb tan olishini talab qildi. Buyuk Britaniya

va Fransiya Turkiya sultonini bu talabni rad etishga undadilar. Oqibatda, Rossiya - Turkiya urushi boshlandi.

Raqiblar	
 Buyuk Britaniya	 Rossiya imperiyasi
 Fransiya	
 Usmoniylar davlati	

Urushda Buyuk Britaniya, Fransiya va Turkiya uchlik ittifoqi g'alaba qozondi. Biroq bu g'alaba Turkiyaning Buyuk Britaniya va Fransiya qaramligini yanada kuchaytirdi. Urush natijasida 1856-yil imzolangan Parij Tinchlik shartnomasiga ko'ra;

- Bir tomondan Rossiya, ikkinchi tomondan Angliya, Fransiya, Turkiya va Sardiniya o'rtasidagi urushni tugatish;
- urush davomida bosib olingan hududlarni o'zaro ozod qilish;
- bosqinchilar bilan hamkorlikda ayblangan har bir shaxsga amnistiya;
- harbiy asirlarni almashish;
- Usmonlilar imperiyasining mustaqilligi va yaxlitligini tan olish;
- Qora dengiz savdo uchun neytral va erkinlik uchun ochiq deb e'lon qilindi;
- Rossiya va Turkiya Qora dengiz sohilidan qo'shinlarini olib chiqishlari kerak edi;
- Bessarabiyaning janubiy qismi va Dunaydagi yerlar Moldovaga qo'shildi;
- Serbiya va Dunay knyazliklariga ichki muxtoriyat berildi.

Shu tariqa XIX asrning 60-yillariga kelib, mustamlakachi davlatlar Turkiyada uning siyosatini belgilashga imkon beruvchi iqtisodiy va siyosiy mavqega ega bo'lib oldilar.

Konsessiya (lotincha - ruxsat, yon berish) - davlat korxonalarini, mulkini muayyan muddatga chet el kapitaliga berish haqidagi kelishuv shartnoma.

Davlat tuzumi. Eron XIX asrda ham mutlaq monarxiya bo'lib, shoh cheklanmagan huquqqa ega edi. Butun hokimiyat uning qo'lida to'plangan. Shoh huzurida maxfiy kengash tuzilgan bo'lib, uning tarkibiga **sadri a'zam, amin-ad-davla, vazir, hakimboshi** va **shayxulislom** kirardi.

Davlat viloyatlarga bo'lingan, ularni **beklarbegi** boshqargan. Taxt vorisiga Ozarbayjon ham berilgan bo'lib, uning qarorgohi Tabriz shah-rida joylashgan edi.

XIX asrga kelib, Sharqda hukmronlikni o'z qo'llariga olish uchun kurash olib borayotgan Buyuk Britaniya va Fransiyaning Eronga qiziqishi kuchaydi. Kavkazda o'z hukmronligini o'rnatish uchun Rossiya bilan 1826-1828-yillari bo'lgan urushlarda Eron mag'lubiyatga uchradi va Kavkazga bo'lgan da'vosidan voz kechdi.

Eronning Buyuk Britaniya bozoriga aylanishi. Rossiya bilan urushdagi mag'lubiyat va uning oqibatlari Eron hukmron tabaqalari o'rtasida keskin norozilik keltirib chiqardi. Oqibatda, Eronning qator viloyatlarida yirik yer-mulk egalari boshchiligida shohga qarshi isyon ko'tarildi. Buyuk Britaniya Eronning og'ir ahvolidan foydalanib, uni teng bo'lmagan shartnomani imzolashga majbur etdi. Unga ko'ra, Buyuk Britaniya Eron bilan savdo-sotiq ishlarida katta imtiyozlarga ega bo'lib oldi.

Oqibatda, u Eron bozorlarini o'zining yengil sanoati mahsulotlari bilan to'ldirib tashladi. Bu esa, o'z navbatida, mahalliy dehqonlarni, hunarmand va savdogarlarni xonavayron qildi. Shu tariqa Eron yirik mustamlakachi Buyuk Britaniyaning sanoat mahsulotlari sotiladigan bozoriga aylanib qoldi. Bu mamlakatda pulga bo'lgan ehtiyojni oshirib yubordi.

Natijada, davlat apparatidagi mansablarni sotish va sotib olish nihoyatda kuchaydi. Viloyat hokimlari, katta-katta yer-mulk egalari davlat xazinasiga soliq to'lamay qo'ydi. Bu omillar mamlakat mehnatkash qatlamlari orasida keskin norozilik kelib chiqishiga sabab bo'ldi va oxir-oqibat, 1848-yilda qo'zg'olon

ko'tarilishiga olib keldi. Bu qo'zg'olon tarixga **«Bobiylar qo'zg'oloni»** nomi bilan kirdi.

Bobiylar qo'zg'oloni. Qo'zg'olon shoh tuzumiga, zulmiga va yer egaligiga qarshi qaratilgan edi. Qo'zg'olon ishtirokchilari, asosan, hunarmandlar, mayda savdogarlar, shahar kambag'allari va shahar atrofida yashovchi dehqonlar edi. Qo'zg'olonda ruhoniylarning quyi tabaqasi ham qatnashdi.

Qo'zg'olonchilar bobiylar ta'limoti tarafdorlari edilar. Bu ta'limotning asoschisi sayyid Ali Muhammad bo'lib, o'ziga Bob («Haqiqat va adolat yo'liga olib chiquvchi eshik») taxallusini qabul qilgan edi. Bobiylar atamasi shu taxallusdan kelib chiqqan.

Qo'zg'olon 1850-yilning o'rtalarigacha davom etdi. Harbiy jihatdan ustun bo'lgan shoh qo'shini bobiylar qo'zg'olonini bostirdi. Ali Muhammad esa qatl etildi.

Eron - Buyuk Britaniya urushi. Buyuk Britaniya Eronning zaiflashib qolganligidan foydalanishga qaror qildi. O'rta Osiyodagi xonliklarga ta'sir o'tkazishda Hirot shahrining katta ahamiyatga ega ekanligini unutmagan Buyuk Britaniya Eronni rasman Hirotga da'vosidan voz kechishga majbur etdi. Biroq 1856-yili Eron Hirot shahrini bosib oldi. Bunga javoban Buyuk Britaniya Eronga urush e'lon qildi. Bu urushda Eron mag'lubiyatga uchradi.

1857-yili Buyuk Britaniya va Eron o'rtasida Parij Tinchlik shartnomasi imzolandi. Shartnomaga ko'ra, Eron Hirot va Afg'onistonning boshqa hududlariga bo'lgan da'vosidan butunlay voz kechdi.

Parij Tinchlik shartnomasi Buyuk Britaniyaning Erondagi ta'siri sezilarli darajada o'sishiga xizmat qildi.

Afg'oniston. Mustaqillik uchun kurash. XVI asrdan boshlab, afg'onlar Eron safaviylariga qarshi uzoq yillar davomida kurash olib bordilar.

1709-yili Qandahor viloyatida Eron bosqinchiligiga qarshi navbatdagi qo'zg'olon ko'tarildi. Qo'zg'olonga afg'onlarning gilzoiiy qabilasi xoni Mir Vaysxon rahbarlik qildi. Uning harbiy qismi Qandahor shahrini egalladi.

Afg'oniston - Eron munosabatlari. Qisqa vaqt ichida Qandahor qudratli xonlikka aylandi. U 1722-yili Eron poytaxti Isfahonni ham egalladi va Mir Vaysxonning o'g'li Mir Mahmud o'zini Eron shohi deb e'lon qildi. Endi Eron mustaqillik uchun kurash boshladi. Bu kurashga Eron qo'shini qo'mondonlaridan biri Nodir Quli boshchilik qildi. Eron afg'on bosqinchilaridan to'la ozod etildi.

1736-yili Nodir Quli Nodirshoh nomi bilan Eron shohi deb e'lon qilindi. U ayni paytda katta bosqinchilik urushlari ham olib bordi. Afg'onistonni ham bo'ysundirdi. Afg'onistonni itoatda tutib turish uchun Erondan ko'plab jangchilarni oilalari bilan Kobul va boshqa shaharlarga ko'chirtirib keltirdi.

Afg'oniston davlatining tashkil topishi. 1747-yili Nodirshoh o'ldiril- gach, imperiya ham parchalandi. Afg'oniston davlatining tashkil topishi uchun qulay sharoit tug'ildi.

1747-yili afg'on qabila xonlarining **jirg'asi** (kengashi) afg'onlarning abdali qabilasi sardori Ahmadxonni Afg'oniston shohi deb e'lon qildi. Ahmadshoh qisqa vaqt ichida mamlakat hududini birlashtira oldi.

Bu g'alabalar evaziga u o'ziga «Durri durr» unvonini qabul qildi va abdali qabilasining nomini **durroni** nomi bilan o'zgartirdi. Markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslik harakati va bosib olingan o'lka xalqlarining doimiy qo'zg'olonlari oqibatida durroniylar sulolasining hukmronligi zaiflashdi. Ahmadshohning vorislari bu ikki omilga qarshi qanchalik kurashmasinlar, ularni bartaraf eta olmadilar.

Durroniylar sulolasi hukmronligining barham topishi. Ayni paytda vorislar o'rtasida taxt uchun kurash ham avj oldi. Bundan boshqa qabilalar xonlari foydalanishga urindilar. Chunonchi, barakzaylar yetakchisi Fathxon taxt uchun kurashda hali u vorisni, hali bu vorisni qo'llab, davlatda bosh vazir lavozimini egallab oldi va butun davlat ishlarini amalda o'z qo'lida to'plashga erishdi.

U yirik harbiy sardorlardan biri, ukasi Do'st Muhammadxon yordamiga tayanardi. Ular Afg'onistonning deyarli barcha yirik viloyatlari hokimlarini o'zlariga qarashli kishilardan tayinlanishiga erishdilar. Uzoq davom etgan o'zaro

kurashlardan so'ng 1826-yili Do'st Muhammadxon Afg'oniston taxtini egalladi va o'zini amir deb e'lon qildi.

Shu tariqa durroniylar sulolasi hukmronligi barham topdi. Mam- lakatda barakzaylar sulolasi hukmronligi o'rnatildi. Bu sulola hukmdori amir Do'st Muhammadxon butun Afg'onistonni yagona davlatga birlashtirish va uni kuchli davlatga aylantirishga harakat qildi.

Birinchi ingliz - afg'on urushi (1838-1842). Afg'oniston geografik jihatdan muhim strategik mintaqada joylashganligi uchun bu davlat hududida Buyuk Britaniya va Rossiya manfaatlari to'qnashdi. Buyuk Britaniya Afg'onistonni o'z ta'sir doirasiga olish maqsadida unga hujum qildi. Qisqa vaqt ichida Kobul shahrini egalladi. Taxtga durroniylar sulolasining vakili Shuju o'tqazildi. Biroq erksevar afg'on xalqini bo'ysundirish oson emas edi.

Kobul aholisi qo'zg'olon ko'tardi. Bu qo'zg'olonda Do'st Muhammadxonning o'g'li Akbarshoh katta rol o'ynadi. Buyuk Britaniya qo'shini qo'mondonligi barcha harbiy qismlarini Afg'onistondan olib chiqib ketish to'g'risidagi shartnomani imzolashga majbur bo'ldi.

1842-yili Buyuk Britaniya qo'shini Afg'onistondan chiqib ketdi. Shu tariqa birinchi afg'on - ingliz urushi Buyuk Britaniya mag'lubiyati bilan tugadi. Do'st Muhammadxonning amirlik hokimiyati qayta tiklandi.

Buyuk Britaniya bilan yangi urush kelib chiqishini istamagan Do'st Muhammadxon 1855-yili ingliz - afg'on do'stlik shartnomasini imzoladi. 1857-yili Buyuk Britaniya bilan Afg'oniston o'rtasida harbiy shartnoma ham tuzildi.

Bu shartnoma Buyuk Britaniya uchun Afg'onistonni vassal davlatga aylantirish yo'lidagi birinchi qadam bo'ldi.

1863-yili Do'st Muhammadxon vafot etgach, uning o'g'illari o'rtasida taxt uchun kurash avj oldi. Afg'onistonda o'z manfaatlariga ega bo'lgan Buyuk Britaniya va Rossiya uning ichki ishlariga aralashmasligini bildirdi.

1870-yili Afg'oniston mustamlaka ham, qaram davlat ham emas edi. Biroq uning chegaralariga janubi-sharqdan Buyuk Britaniya, shimoldan esa Rossiya tobora yaqinlashib kelayotgan edi.

XIX asrda Eron kuchli milliy armiyaga, markaziy davlat apparatiga va yagona soliq tizimiga ega emasdi. Eron Rossiya va Buyuk Britaniyaning mintaqadagi bosqinchilik intilishlariga qarshilik qila olmadi.

Mamlakat ichkarisidagi islohotlarga diniy mutaassiblik va unga asoslangan davlat tuzumi, ijtimoiy institutlarning kam taraqqiy etganligi xalaqit berayotgan edi. Natijada, Eron kuchli davlatlarning yarimmustamlakasiga aylantirildi.

Buyuk Britaniyaning bir necha bor urinishlariga qaramasdan, Afg'oniston o'z mustaqilligini saqlab qoldi. Ammo, ajablanarlisi shundaki, o'z mustaqilligini saqlab qolgan, kuchli davlatlarning ta'siri o'ta cheklangan Afg'oniston taraqqiyotning eng ortida qolib ketdi. U XIX asr oxirida ham qabila-urug'chilik munosabatlari va natural xo'jalik saqlanib qolgan mamlakatlardan biri edi.

Sadri a'zam - bosh vazir.

Amin ad-davla - moliya va ichki ishlar vaziri.

Hakimboshi - saroy bosh tabibi.

Durri durren - javohirlar javohiri.

Jirg'a - kengash.

1800-1870-yillarda Afrika xalqlari

Qit'adagi holat. Afrika xalqlari XIX asrda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning turli bosqichida yashardi. Chunonchi, Efiopiya, Misr, Tunis, Marokash, Sudan va Madagaskar kabi davlatlarda feodal mo-narxiya qaror topgan bo'lsa, ba'zilarida hamon ibtidoiy jamoa tuzumi saqlanib qolgan edi. Qabilalar ko'chmanchi turmush tarziga ega bo'lib, ularning kichik-kichik guruhlar o'zlari uchun qat'iy belgilangan hudud chegarasidagina ovchilik va termachilik bilan hayot kechirardi. Ular qishloq xo'jaligini, metallga ishlov berishni va metall ish qurollaridan foydalanishni bilishmasdi.

Mali davlati tarixini xronologiyasini tuzib chiqing.

G'arbiy Afrikadagi **Gana** va **Mali** davlatlari eng qadimgi davlatlar hisoblanardi. Afrikada qishloq xo'jaligi taraqqiy etgan xalqlar ham yashashardi. Ular, asosan, qahva, yeryong'oq va kakao yetishtirardi.

Afrikaning bo'lib olinishi. Katta tabiiy boyliklarga ega bo'lgan Afrika Yevropaning kuchli davlatlari e'tiborini tortmay qolmadi.

Yevropa davlatlarining bosqinchiligi Afrika xalqlari hayotini keskin o'zgartirib yubordi. An'anaviy savdo aloqalari uzildi. Mahalliy ishlab chiqarish vayron bo'ldi. Afrikaliklarni qul qilib sotish XIX asr o'rtalarigacha davom etdi. Buning natijasida qit'adan millionlab kishilar sotib yuborildi. Portugaliya mustamlakalari bo'lgan Angola va Mozambik eng muhim qul savdosi bazalari edi.

XIX asrdan boshlab, qit'aning ichkari qismini ham mustamlakaga aylantirish boshlandi. XIX asr oxiriga kelib, qit'a hududining 90 foizi mustamlakachilar qo'lga o'tdi. Faqat ikki davlat - **Liberiya** va **Efiopiyagina** o'z mustaqilligini saqlab qola oldi, xolos.

Afrikada mustaqil Liberiya davlati tashkil topishi. Uning tashkil topishi AQSHda qulchilikka qarshi kurash bilan bog'liq. 1816-yili AQSHda erkinlikka erishgan qora tanli qullarni Afrikaga joylashtirish harakati boshlandi. Natijada, 1821-yili Gvineya qirg'oqlaridan

13 ming km² yer maydoni sotib olindi. U yerda **Monroviya** (AQSH Prezidenti Monro nomidan olingan) manzilgohi tashkil etildi va Amerikaning sobiq qora tanli qullaridan bir qismi bu yerga joylashtirildi. Joylashib olgan bu sobiq qullar manzilgoh hududini tobora kengaytirib bordilar.

1847-yili esa Liberiya ozod davlati tuzilganligi e'lon qilindi. Bu

davlatda G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikadagi ilg'or tartib-qoidalar joriy etildi. Liberiya Buyuk Britaniya va Fransiya o'rtasidagi raqobatdan ustalik bilan foydalanib, o'z mustaqilligini saqlab qola oldi.

Efiopiya. XIX asrda ham Efiopiyada O'rta asr munosabatlari hukm surardi. U bir necha knyazliklar birikmasidan iborat davlat edi. Ularning har biri o'z qo'shiniga ega edi. Bu knyazliklar nomigagina markaziy hokimiyatni tan olardilar. Yevropa davlatlari ana shu omildan foydalanishga urindilar. Mamlakatni chet ellik dushmanlar bosib olish xavfi tobora kuchayib bordi.

Shunday bir sharoitda Efiopiya siyosat maydoniga kichik yer egasining o'g'li Kassa chiqdi. Kassa Efiopiyani yagona davlatga birlashtirdi va 1855-yili o'zini imperator deb e'lon qildi. U yaxshi harbiy tayyorgarlik ko'rgan qo'shin tuza oldi. Yirik feodallarni o'z qo'shiniga ega bo'lish huquqidan mahrum etdi. Mamlakatda iqtisodiyotni yuksaltirishga qaratilgan qator islohotlar o'tkazdi. Imperator fuqarolarni o'zlari oldin shug'ullangan mehnat faoliyatini davom ettirishga chaqirdi.

Biroq uning islohotlari yirik feodallar va cherkovning qarshiligiga uchradi. Buyuk Britaniyaning aralashuvi bilan 1867-yili Kassa hokimiyati ag'darildi. Ammo Buyuk Britaniya Efiopiyada mustahkam o'rnasha olmadi.

Efiopiya xalqining o'zgalarga qaram bo'lmaslik yo'lidagi irodasi Buyuk Britaniyaning harakatlarini yo'qqa chiqardi. Shu tariqa Efiopiya ham o'z mustaqilligini saqlab qoldi.

Janubiy Afrikaning mustamlakaga aylantirilishi. XIX asr boshlarida Buyuk Britaniya Janubiy Afrikadagi Kap koloniyasini bosib oldi. Koloniya aholisi **burlar** (*bur* - dehqon) deb atalardi. Ular fransuz, nemis va gollandlarning avlodlari edi. Burlar endi u yerdan ko'chishga majbur bo'ldilar. Ular yangi joyda ikkita davlat tuzdilar. Ulardan biri ozod Oranj Respublikasi, ikkinchisi esa Transvaal deb ataldi. Burlar mahalliy aholiga nisbatan o'ta shaf-qatsiz munosabatda bo'ldilar.

Fransiya mustamlakalari. Misrda XVIII-XIX asrlar chegarasida mamluk jangchilari va mahalliy aholi mamlakatga bostirib kirgan Napoleon Bonapart boshchiligidagi fransuz qo'shiniga qarshi kurashda qatnashdi. Fransuz qo'shinlarining qolgan-qutgani taslim bo'lganidan keyin misrliklar Buyuk Britaniya qo'shinini haydab chiqarish uchun kurashdilar.

Rasman Misr Usmoniylar imperiyasining oliy hokimiyati ostida bo'lsa-da, amalda deyarli to'la mustaqillikni saqlab qolgan edi.

Fransiya 1830-yili Jazoirni bosib oldi. Jazoir aholisi fransuz mustamlakachilariga shiddatli qarshilik ko'rsatdi. Istilochilarga qarshi milliy-ozodlik kurashini olib bordi. Bu kurashda jazoirliklar yo'l- boshchisi Abdulqodir alohida rol o'ynadi.

1847-yili Abdulqodir qo'shini qurshab olindi va tor-mor etildi. Abdulqodirning o'zi halok bo'ldi. Biroq milliy-ozodlik kurashi to'xtab qolmadi. Jazoirliklar uzoq yillar davomida istilochilarga qarshi milliy- ozodlik kurashi olib bordilar.

Marokash aholisi mamlakat ichkarisiga kirib borgan portugal, ispan va fransuz mustamlakachilariga muvaffaqiyatli ravishda qarshilik ko'rsatdi. Fransiya Hind okeanida Madagaskar orolini bosib olishga bir necha bor urinib ko'rdi, lekin muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

Mustamlakachilar Afrikaning harbiy-texnik jihatdan qoloqligidan, uning xalqlari tarqoq ekanligidan, qabilalar o'rtasidagi o'zaro ziddiyatlardan ustalik bilan foydalandilar.

XIX asrning 70-yillarida Afrikaning ichkarisidagi katta maydonlar hali yevropaliklarga deyarli noma'lum edi.

Bu hududlarning Yevropa davlatlari o'rtasida mustamlaka sifatida taqsimlanishi XIX asrning oxiri - XX asrning boshlarida tugallandi.

XIX asr Afrika qit'asini Yevropa davlatlari tomonidan mustamlakaga aylantirish davri bo'ldi. Asr oxiriga kelib, Afrikani bosib olish, asosan, yakunlandi. O'z vatanini va mustaqilligini himoya qilgan yuz minglab afrikaliklar mustamlakachilar bilan bo'lgan tengsiz janglarda halok bo'ldilar. Mustamlakachilar esa qit'aning tabiiy boyliklarini talash, aholisini shafqatsiz ekspluatatsiya qilish natijasida cheksiz boyliklar orttirib, Yevropani yuksaltirishga hissa qo'shdilar.

Mamluklar - asosan, qullikka aylantirilgan Gruziya va Shimoliy Kavkaz aholisi.

Burlar - Janubiy Afrikadagi golland, fransuz va nemis mustamlakachilarning avlodlari.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Usmoniylar imperiyasining davlat tuzumi haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. «Sharq masalasi» qanday masala edi va u qay tariqa vujudga kelgan?
3. «Sharq masalasi»da Yevropa davlatlari o'rtasidagi kurashga baho bering.
4. Usmoniylar imperiyasi qay tariqa yarimmustamlakaga aylandi?
5. Eronning davlat tuzumi haqida nimalarni bilib oldingiz?
6. Qanday omillar bobiyalar qo'zg'olonini yuzaga keltirdi?
7. Eron qay tariqa Buyuk Britaniya ta'sir doirasiga tushib qoldi?
8. Afg'onistonda durroniylar sulolasi hukmronligi qanday barham topdi?
9. Nima uchun Buyuk Britaniya Afg'onistonni bosib olishga yoki o'ziga vassal davlatga aylantirishga erisha olmadi?
10. Amir Do'st Muhammadxon Buyuk Britaniya va Rossiyaga nisbatan qanday siyosat yuritdi?
11. Afrika qit'asi xalqlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda boshqa qit'a xalqlaridan orqada qolib ketganligi sabablari haqidagi o'z mulohazalaringizni daftaringizga qayd eting.
12. Afrika qay tariqa mustamlakaga aylantirildi?
13. Afrika xalqlarining milliy-ozodlik harakatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
14. Jazoir aholisining fransuz mustamlakachilariga qarshilik harakatini kim boshqargan?

II. Guruh bilan ishlash.

1. Internet vositasida XIX asrda Eron va Afg'onistonga virtual sayohat uyushtiring. Eron va Afg'oniston tarixidagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlang. Daftaringizga T-texnologiyasi asosida tahlil qiling.
2. Jadvalni to'ldirib daftaringizga yozing.

Metropoliya-davlatlar	Afrikadagi mustamlaka mulklari
Belgiya	
Germaniya	
Buyuk Britaniya	
Fransiya	
Portugaliya	
Ispaniya	
Italiya	
AQSH	

III.

Xarita va atamalar bilan ishlash

Mavzuga doir asosiy tushunchalarni lug'at yordamida ingliz tiliga tarjima qiling va daftaringizda jadval ko'rinishida aks ettiring.

IV.Ijodiy vazifalar

- 1.Usmoniylar imperiyasi tarixiy jarayonlarini xronologiya shakliga keltiring.
- 2.O'tmishda yuqori rivojlanish darajasiga erishgan Osiyo va Afrika mamlakatlari nima sababdan XX asr boshlariga kelib yo mustaqilligini yo'qotdi yoki Yevropa davlatlari nazoratiga o'tib qolganligini tushuntiring.
- 3.G'arb mamlakatlari Osiyo va Afrika davlatlarining tarixiy rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
- 4.Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarining mustamlakalarga aylantirilishi va ularning milliy-ozodlik kurashi jarayonining umumiy hamda farq qiluvchi jihatlarini taqqoslang. Barcha ma'lumotlarni daftaringizda murakkab krossvord holatiga keltiring.

V.Badiiy-tarixiy asar bilan ishlashga doir topshiriq

1. n.ziyouz.com saytidan Jaloliddin Rumiyning «Qalb ko'zingni och» asarini o'qing. Mustaqil ravishda «Usmoniylar imperiyasining inqirozi sabablari shundaki, ...» mazmunida esse yozing.
- 2.Mavzuga oid Piter Abraxamsning «Qabrdagi gulchambar» romanini o'qing va taassurotlaringizni esse shaklida daftaringizga yozing.
- 3.Quyidagi ro'yxat yordamida jadvalning bo'sh kataklarini to'ldiring. Ma'lumotlar: harf bilan belgilangan har bir bo'shliqni tanlang va jadvalga yozing

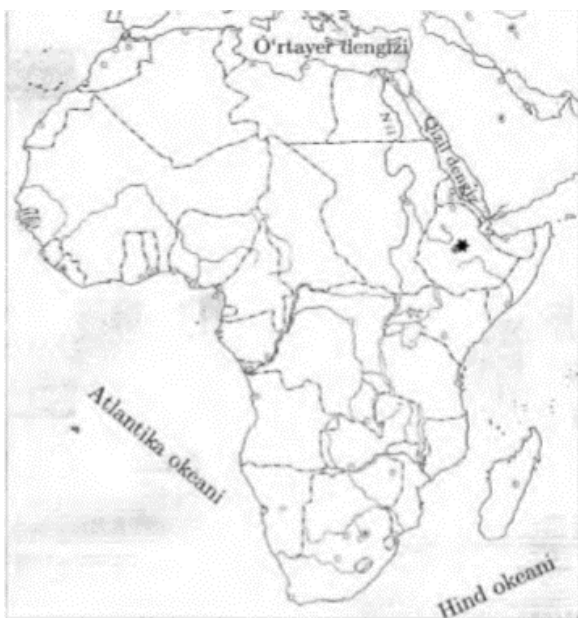
Asr	Voqea (jarayon)	Voqea ishtirokchisi (jarayon)
asr	(B)	Yuriy Dolgorukiy
XVI asr	(N)	(G)
XVIII asr	Moskva davlat universitet	(D)
(E)	Qrim urushi	(F)
(B)	(A)	Oleg

Ma'lumotlar:

- 1) XIX asr. 2) Yekaterina 3) Rossiyaning Qora dengizga chiqishi
- 4) Astraxanning bosib olinishi 5) Pyotr I 6) XII asr.
- 7) Moskvaga asos solinishi
- 8) Rossiya va Vizantiya o'rtasidagi birinchi yozma bitimning imzolanishi
- 9) M.V. Lomonosov 10) XIII asr. 11) Ivan Grozniy 12) X asr.

VI. Xarita bilan ishlash.

Xaritada yulduzcha bilan belgilangan hudud (davlat) tarixi bilan bo'g'liq voqeani aniqlang

- A) 1847-yilda Liberiya mustaqil davlati tashkil topdi.
- B) Gollandlarga tegishli Kap koloniyasi barpo etildi.
- C) Erkin Oranj Respublikasi tashkil topdi.
- D) 1855-yilda Kassa o'zini imperator deb e'lon qildi.

IV BOB. JAHON TARIXI YANGI DAVRNING IKKINCHI BOSQICI (XIX ASRNING 70-YILLARIDAN 1918 YILGACHA)

41-§. XIX asrning oxiri-XX asr boshlarida dunyoning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy manzarasi

Ishlab chiqarishning konsentratsiyalashuvi. XIX asr oxiri - XX asr

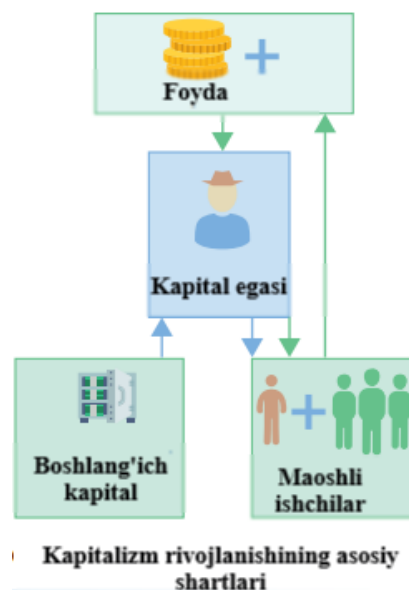
boshlarida kapitalizm taraqqiyotida yangi bosqich - monopolistik kapitalizm deb ataluvchi bosqich qaror topdi. Monopolistik kapitalizm - bu kapitalizmning iqtisodiy hayotida monopoliyalar rivojlangan, moliya oligarxiyasi shakllangan, ishlab chiqarish konsentratsiyalashgan va millatlararo korporatsiyalar vujudga kelgan, siyosiy hayotda esa ularning jamiyat hayoti ustidan hukmronligi o'rnatilgan bosqichidir.

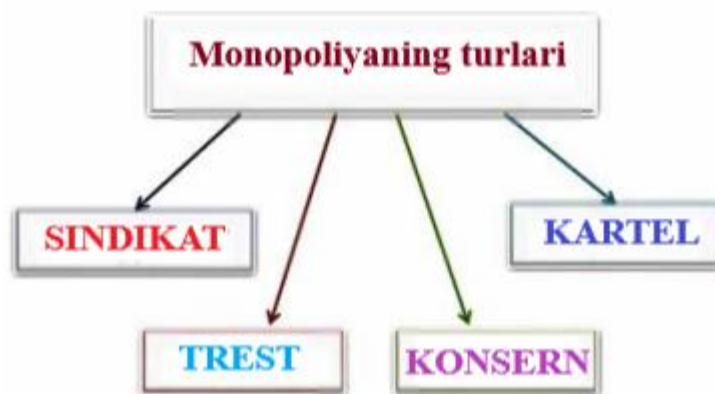
Kapitalizmning bu bosqichi erkin kapitalizm bosqichidan quyidagi asosiy belgilari bilan ajralib turadi:

1. Ishlab chiqarish sohasida monopoliyalarning vujudga kelganligi.

Monopoliya ishlab chiqarish yoki savdoning bir sohasida yakka hukmronlikni egallab olgan ulkan korxona yoki shunday korxonalar birlashmasidir. Monopoliyalar industrial davlatlarning barchasida vujudga kelgan edi.

Ular kartel, sindikat, trest va konsern shaklida mamlakat xo'jaligining u yoki bu sohasida hukmron edilar. Masalan, Germaniyada tashkil topgan Reyn-Vestfaliya ko'mir sindikati mamlakatda qazib olinadigan va sotiladigan ko'mirning asosiy qismini o'z qo'lida to'plagan.

XIX asr oxirida Germaniyada 250 ta, AQSHda esa 185 ta monopoliya faoliyat ko'rsatgan.

2. Moliya oligarxiyasining vujudga kelganligi.

Bu hodisa sanoat va bank kapitalining qo'shilishi natijasida sodir bo'lgan. Ishlab chiqarishning markazlashuvi va sanoatning monopoliyalashuvi jarayoni bank faoliyatida kapitalning markazlashuviga olib keldi. Kuchli raqobat tufayli kichik banklar xonavayron bo'lib, yirik banklar tarkibiga qo'shilib ketdi. Natijada, juda katta moliyaviy qudratga va o'z mamlakatida ulkan siyosiy ta'sirga ham ega bo'lgan moliyaviy markazlar - bank-gigantlar (yirik banklar) vujudga keldi. XX asr boshlarida shunday banklar Fransiyada uchta, AQSHda esa ikkita edi.

Bank kapitali bilan sanoat kapitalining birlashib ketishi kapitalning yangi shaklini - moliya kapitalini vujudga keltirdi. Po'lat, neft, gazeta va boshqa soha „qirollarining“ juda katta bank-sanoat imperiyalari paydo bo'ldi.

AQSHda mamlakatning iqtisodiy hayotini nazorat qilib turgan 60 ta oilaning shunday imperiyalari mavjud edi. XIX asming oxirida bu oilalardan „katta uchlik“ - Rokfeller (neft), Morgan (moliya), Karnegi (po'lat) ajralib turardi. Germaniyada oligarxlar V. Siemens (elektrotexnika sanoati), A. Tissen va F. Krupp (metallurgiya) sanoatida edi.

3. Chetga kapital chiqarish muhim ahamiyat kasb etdi.

Monopoliyalar, moliya oligarxiyasi foydani ko'paytirishga harakat qilib, chetga endi tovarlarni emas, balki kapital chiqarishga alohida ahamiyat bera boshladilar. Chunki endilikda tovar chiqarishdan ko'ra, chet mamlakatlarga kapital chiqarish, ya'ni ularga foiz evaziga kreditlar berish, tabiiy boyliklarni arzonga

sotib olish, u yerlarda eng arzon ishchi kuchi hisobiga boylik orttirish imkonini beruvchi korxonalar qurish foydali bo'lib qoldi.

Shunday qilib monopoliyalar chetga kapital chiqarishni uni o'z mamlakatlari iqtisodiga solishdan afzal ko'rar edilar, bu hol metropoliyalarning rivojlanishiga to'sqinlik qila boshladi.

Shu tufayli, 1900-1913-yillarda industrial davlatlar chetga chiqargan kapitalning hajmi ikki barobar oshganligi bejiz bo'lmagan edi.

4. Xalqaro monopoliyalarning dunyoni iqtisodiy jihatdan bo'lib olishi.

Eng yirik monopoliyalar, moliya oligarxiyasining turli guruhlar bozorlar, xomashyo manbalari ustidan nazorat o'rnatishga intilganlar. Shu tariqa, millatlararo korporatsiyalar vujudga kelgan. 1910-yilda ularning soni 100 taga yetgan. Natijada, endi yangi bir hodisa - ular o'rtasida jahon xo'jaligi va boyligini nazorat qilish uchun kurash boshlangan. Chunonchi, ikki moliya guruhi - Rokfeller (AQSH) va Rotshildlar (Buyuk Britaniya, Fransiya) guruhi jahonning kerosin bozorini bo'lib olgan.

1907-yilda esa g'oyat ulkan monopoliyalar - „Umumiy elektr kompaniyasi“ (AQSH) bilan „Umumiy elektr jamiyati“ (Germaniya) o'rtasida ham jahon elektr bozorini bo'lib olish va o'zaro hamkorlik qilish to'g'risida shartnoma tuzilgan.

Shu tariqa, deyarli barcha boshqa kuchsiz, qoloq davlatlar eng yirik industrial davlatlarning moliya oligarxiyasiga tobora ko'proq qaram bo'lib qolgan.

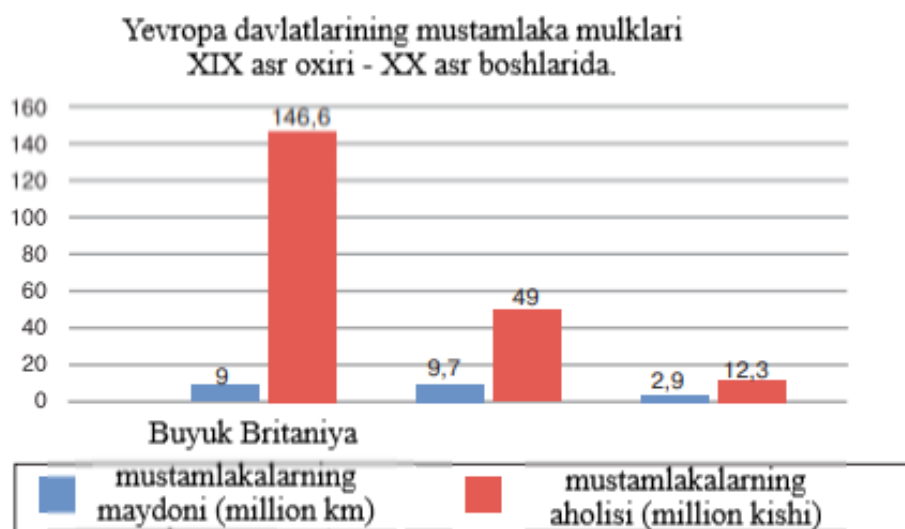
5. Dunyoni industrial davlatlar tomonidan hududiy jihatdan taqsimlab olish uchun kurash kuchaydi

Moliya oligarxiyasi qudratining mustahkamlanishi bilan industrial davlatlarning o'z mustamlakalarini kengaytirishga intilishlari yanada kuchaydi. Bu hol industrial davlatlar o'rtasida dunyoni hududiy jihatdan bo'lib olishni tezlashtirdi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarigacha ular o'rtasida butun yer yuzining yarmi bo'lib olingan edi.

Buyuk Britaniya,Fransiya va Rossiya juda katta mustamlakalarga ega bo'lib oldi.

Germaniya,Italiya va Yaponiya esa uncha katta bo'lmagan hududlar bilan kifoyalandi.

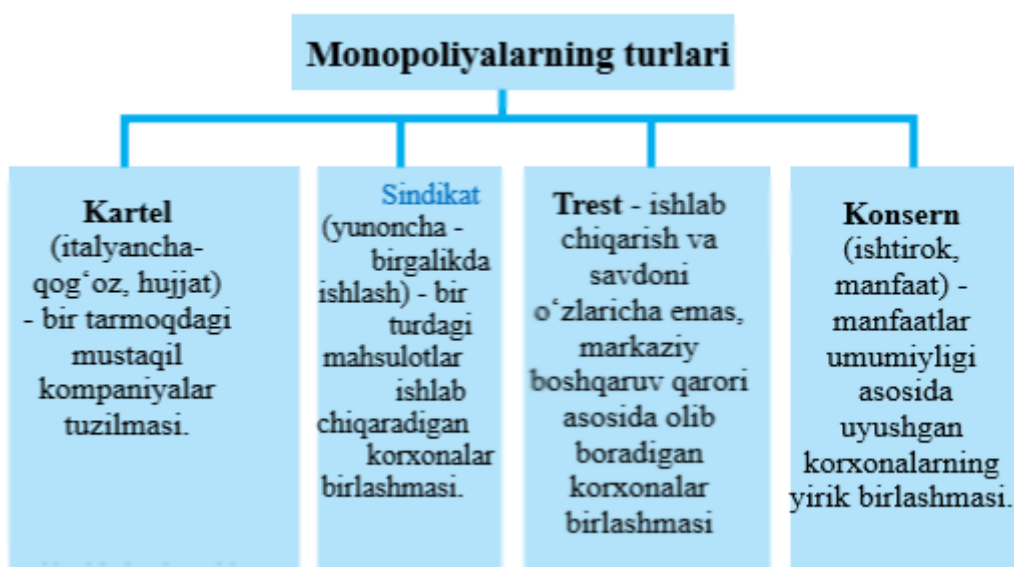
Iqtisodiy taraqqiyotda dunyoda ikkinchi o'ringa, Yevropada esa birinchi o'ringa chiqib olgan Germaniyani dunyoning bunday taqsimlanish holati aslo qoniqtirmagan.

AQSH juda katta hudud, boy xomashyo zaxiralari, keng ichki bozorga ega bo'lganligi uchun mustamlakalar zabt etishga ishtiyoq bildirmadi. Buning ustiga, iqtisodiy jihatdan dunyoning yetakchi davlatiga aylanib olgan AQSH, ochiq qurolli hujum qilishdan ko'ra boshqa davlatlarga, birinchi navbatda, Lotin Amerikasi mamlakatlari iqtisodiga kirib borishni afzal ko'rdi. Biroq bu AQSHning yangi hududlarni bosib olishdan butunlay voz kechganligini anglatmas edi. XIX asming oxiriga kelib, AQSH Gavayi orollarini anneksiya qildi. Filippinni bosib oldi, Puerto-Riko va Guam orollarini o'zining yarimmustamlakasiga aylantirdi.

Mustamlakachilik siyosati natijasida, XIX asming oxiriga kelib „egallanmagan yerlar“ni bosib olish yakunlandi. Iqtisodiy jihatdan qudratli davlatlarning Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi kam taraqqiy etgan mamlakatlarga ta'siri tobora kuchaydi. Kun tartibida mustamlakalarni va ta'sir doiralarni qayta bo'lish masalasi paydo bo'ldi. Ko'plab davlatlar muammoni hal

qilishning vositasi sifatida kuchga tayanishni lozim topdilar. Oqibatda, qurollanish poygasi boshlanib, hayotni harbiylashtirish borgan sari avj oldi.

Qurollanish poygasiga katta ta'sir ko'rsatayotgan omillardan biri Yevropa davlatlari o'rtasidagi hududiy nizolar ham edi. Yevropa davlatlari o'rtasida munosabatlarni keskinlashtirgan yana boshqa bir sabab, ularning bir-biridan iqtisodiy va harbiy-strategik ustunlikka erishish uchun kurashi bo'ldi. Ayni paytda, XIX asming oxiriga kelib, iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha Yevropada birinchi, dunyoda AQSH dan keyingi ikkinchi o'rinni muqim egallab olgan Germaniya Buyuk Britaniya va Fransiyaning g'azabini keltirardi, Rossiya esa, o'z navbatida, Germaniyaning xotirjamligiga putur yetkazayotgan edi. Shu tariqa dunyoning rivojlangan buyuk davlatlar o'rtasida bo'lib olinishi, iqtisodiy va siyosiy raqojjat, harbiy-strategik ziddiyat va qurollanish poygasi boshlanib ketdi.

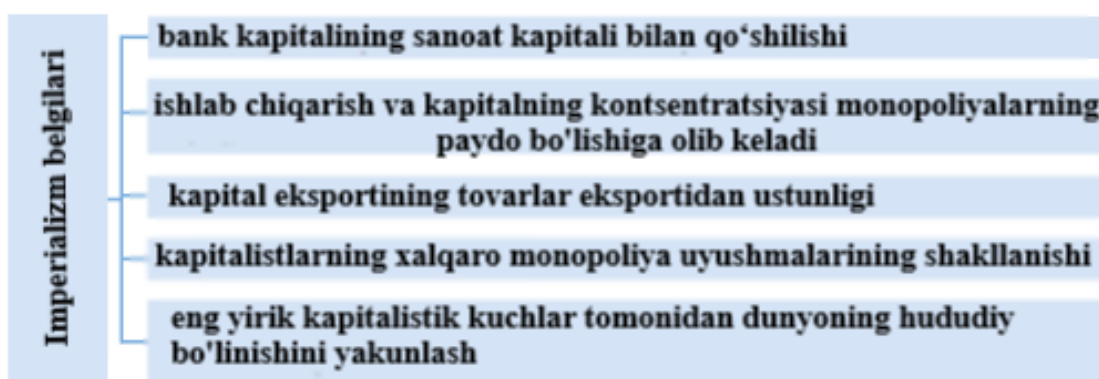
Monopolistik kapitalizmning o'rne. Monopoliyalarning vujudga kelishi quyidagi oqibatlarga olib keldi, **birinchidan**, ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyalarni yanada kengroq joriy etishga imkoniyat yaratdi. Bu esa mehnat unumdorligining keskin oshishini ta'minladi.

Ikkinchidan esa, jamiyatning juda ozchilik guruhi qo'lida ulkan hokimiyat to'planishiga olib keldi. Shuning uchun ham AQSH monopoliyachilarini bekorga „Amerikaning tojsiz qirollari“ deb atashmagan edi. Ular AQSH hukumatining ichki va tashqi siyosatiga katta ta'sir ko'rsata olganlar. Yoki Germaniyada

„Kruppga nima yaxshi bo‘lsa, u Germaniya uchun ham yaxshi“, deyishardi. Chunki ular ulkan miqdordagi boylikka egalik qilardi.

Uchinchidan, monopolistik kapitalizm qirg‘inbarot mustamlakachilik urushlarini kuchaytirganligi bilan ham ajralib turadi. Bunday urushlarning, ayniqsa, XIX asr oxirida kuchayishi „imperializm“ atamasining keng ishlatilishiga olib keldi.

Bu atama dastlab industrial davlatlarning mustamlakachilikdan iborat tashqi siyosatlariga nisbatan ishlatildi. Keyinchalik „imperializm“ atamasi „monopolistik kapitalizm“ atamasining sinonimi o‘rinda qo‘llaniladigan bo‘ldi. Shu tariqa, bu ikki atama ayni bir xil ma‘noni anglata boshladi.

Fridrix Krupp — XIX asr boshlaridagi Germaniyaning yirik monopolistlaridan biri. U 1811-yilda asos solgan po‘lat quyish zavodi XIX asr oxiriga kelib yirik harbiy-metallurgiya konserniga aylandi.

Monopoliya (yunoncha, mono - tanho, poleo - sotaman) - iqtisodiyotning bir sohasidagi tanho hukmronlik.

Moliya - maqsadli pul jamg‘armalarini vujudga keltirish, jamlash, taqsimlash va ishlatish bilan bog‘liq munosabatlar.

Oligarxiya (yunoncha - ozchilik hokimiyati) - iqtisodiy va siyosiy hukmronlikning bir hovuch ulkan kapital egalari qo‘lida to‘planishi.

Konsentratsiya - ishlab chiqarishning bir yerga (bir qo‘lga) to‘planishi.

Anneksiya(lotincha - birlashtirish) - bir davlat hududini butunlay yoki qisman egallab olish.

Imperializm - kapitalizm jamiyatining eng yuqori va oxirgi davri

Industrial sivilizatsiya

Industrial sivilizatsiya haqida Sanoat inqilobidan keyin Yevropa va AQSH xalqlarining ijtimoiy tuzilishi o'zgarib, sanoat jamiyati barpo etildi. XIX asr oxirida muhim o'rinni sinflar egallagan, ularning mavqei avvalgidek ijtimoiy kelib chiqishi yoki meros qilib olingan unvonlari bilan emas, balki sanoat jamiyatidagi ahamiyati bilan belgilanadi. Fuqarolarning sadoqati asosan ularning dinga munosabati bilan belgilanadigan avvalgi davrdan farqli o'laroq, XIX asr oxirida fuqorolikning asosiy belgisi fuqarolarning davlatga munosabati edi. Ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtirish tovarlar turining ko'payishiga, sifatining yaxshilanishiga olib keldi, shuningdek, savdoning rivojlanishiga yordam berdi. Bularning barchasi, zamonaviy til bilan aytganda, jahon iqtisodiyotini shakllantirdi. Biroq, XIX asr oxirida ham qarama-qarshiliklarni kuchaytirdi va kapitalistlar va ishchilar sinfi o'rtasidagi ziddiyatlarni keltirib chiqardi.

O'rta sinf - moddiy jihatdan ta'minlangan va o'qimishli odamlarning paydo bo'lishi natijasida inson huquq va erkinliklari, hukumat va fuqarolarning vakolatlari va majburiyatlarini chegaralash masalasi paydo bo'ldi. Industrial sivilizatsiyaning belgilaridan biri -shaharlarning juda tez o'sishi bo'ldi. Bu, **birinchidan**, qishloq xo'jaligida texnikani qo'llash natijasida bir qism qishloq aholisining ortiqcha kuch bo'lib, ishsiz qolishi, ularni ish izlab shaharlarga kelishi bilan yuz berdi.

Ikkinchidan, kichik shaharlarda mayda savdogarlar va hunarmandchilik ishlab chiqarishining pasayib ketishi, shuningdek, transportdagi o'zgarishlar, temiryo'llar qurilishi, sanoat markazlarining yirik shaharlarga ko'chgan edi. Yuz yillar davomida o'z yerlarida yashagan aholi harakatga keldi.

Endi ular o'z yerlarini tashlab shaharlarga keta boshladi. Qishloqdan ketish immigratsiyani ham vujudga keltirdi. Endi odamlar boshqa mamlakatlarga ham keta boshladilar. Lekin ko'chishning katta qismini o'z mamlakatlari ichidagi migratsiya tashkil etdi. Jamiyatning asosiy g'oyalari, muhim siyosiy voqealar ham shaharlarda yuz berardi. Shaharlar juda katta tezlik bilan o'sdi. XIX asming o'rtalariga kelib, industrial davlatlarda aholining qariyb yarmi shaharlarda to'plandi. Manufaktura ishlab chiqarishi davrida shaharlar uncha katta emasdi. Shaharlarning shitob bilan rivojlanishi industrlashning asosini yaratgan sanoat to'ntarishi, fabrika-zavod ishlab chiqarishi oqibati edi. Buyuk Britaniyada bu jarayon ertaroq boshlandi. Boshqa joydagi qolishi, ularning ish izlab shaharlarga kelishi hisobiga yuz berdi.

Shaharlarning rivojlanishi. Industrial rivojlanish jarayonida shaharlar alohida ahamiyat kasb eta boshladi. Sanoat ishlab chiqarishi deyarli butunlay shaharlarda joylashdi. Shaharlar juda katta tezlik bilan o'sdi. XIX asming o'rtalariga kelib, industrial davlatlarda aholining qariyb yarmi shaharlarda to'plandi. Manufaktura ishlab chiqarishi davrida shaharlar uncha katta emasdi.

Shaharlarning shitob bilan rivojlanishi industrlashning asosini yaratgan sanoat to'ntarishi, fabrika-zavod ishlab chiqarishi oqibati edi. Buyuk Britaniyada bu jarayon ertaroq boshlandi. Boshqa joylarda kechroq, masalan, Germaniyada XIX asming 70-yillarida avj oldi. AQSHda jadal urbanizatsiya jarayoni ham taxminan shu davrga to'g'ri keldi. Umuman, XIX asming oxiri - XX asr boshida industrial mamlakatlarda shahar aholisi juda tez o'sdi.

XVII asrda London ko'chalari tasvirlangan rasmlarni ko'rib chiqing va XX asr boshlarida sanoat inqilobi tufayli shahar hayotida qanday yangiliklar bor? Bu ikki tasvirni solishtirib, qanday xulosaga kelish mumkin?

XVII asr

XX asr boshlari

Eski shaharlarning o'sishi, yangilarining rivojlanishi sanoatning joylashishi bilan bog'liq edi. Ko'pchilik aholi shaharlarga ish topish umidida kelardi. Ayniqsa, poytaxt, katta shaharlar tez o'sdi. Masalan, Parij aholisi 1850-yili bir million bo'lgan bo'lsa, 1880-yilda esa ikki million kishidan iborat bo'ldi.

XIX asming o'rtalaridan boshlab, shaharlar qurilishida ham o'zgarish yuz berdi. Masalan, Parij 1853-yildan boshlab 20 yil davomida qurilish maydoniga aylandi. U zamonaviy qilib qaytadan qurildi: keng ko'chalar, katta maydonlar, xiyobonlar va bog'lar yaratildi. Birinchi metro 1863- yilda Londonda paydo bo'lgan.

Eski va yangi aristokratiya. XIX asrda aristokratlarning asosiy boyligini avvalgiday yer mulklari tashkil qilardi. Aristokratlarning hayoti hali ham shaharlardan ko'ra ko'proq qishloq bilan bog'liq edi. Keng va qulay binolardagi o'nlab yotoqxonalar, kutubxonalar, shaxsiy badiiy kolleksiyalar, qabul marosimlari, ovlar - bularning barchasi ham aristokratlar hayotining ajralmas qismi edi. Nikohlar qoidaga ko'ra „o'z doirasida“ tuzilganligi sababli, aristokrat oilalar o'zaro qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan edi. Buyuk Britaniyadagi bunday oilalarda o'g'il bolalarni yoshligidanoq siyosiy faoliyatga tayyorlashar edi. Avvaliga ular imtiyozli xususiy maktablarda, keyin esa Oksford yoki Kembrij universitetlarida o'qirdilar. Shundan keyingi faoliyat maydoni parlament bo'lardi.

XIX asr o'rtalarida Buyuk Britaniya parlamen jamoalar palatasining 652 a'zosidan 489 tasi yer mulkdorlari edi. 1906-1916-yillarda Buyuk Britaniya vazirlarining uchdan ikki qismi eng sara bilim yurtlari bitiruvchilari edi. Biroq industrial sivilizatsiya rivojlanishi bilan aristokratiya o'zining hukmronlik holatini

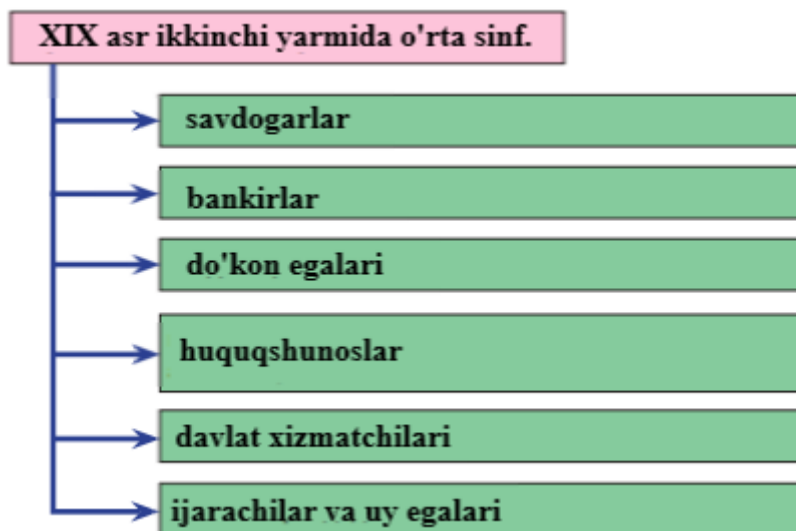
borgan sari yo‘qota bordi. Yeming bir qismi shaharlar qurilishiga berildi, o‘rmon mulklari ham qisqardi.

Yangi davr obro‘talab kishilar oldiga yangi talablar qo‘ya boshladi. Ilgari yer mulkdorlari bo‘lgan aristokratlar endi banklarda, sanoat kompaniyalarida, mustamlakalar ma‘muriyatlarida rahbarlik lavozimlarini egallay boshladi. Ko‘pgina mulkidan ayrilgan eski aristokratlar yangi boylar bilan qarindosh tutinishi aristokratiyaning burjuaziya bilan qo‘shilib ketishiga olib keldi.

XIX asrda davlatning iqtisodiy va siyosiy hayotida burjuaziya tobora kattaroq rol o‘ynay boshladi. Yirik sanoat korxonalari va banklar tepasida millionlab boylik to‘plagan burjuaziya vakillari turardi. Burjuaziyaning eng yorqin vakillari katta siyosiy mavqega ham erisha boshladi.

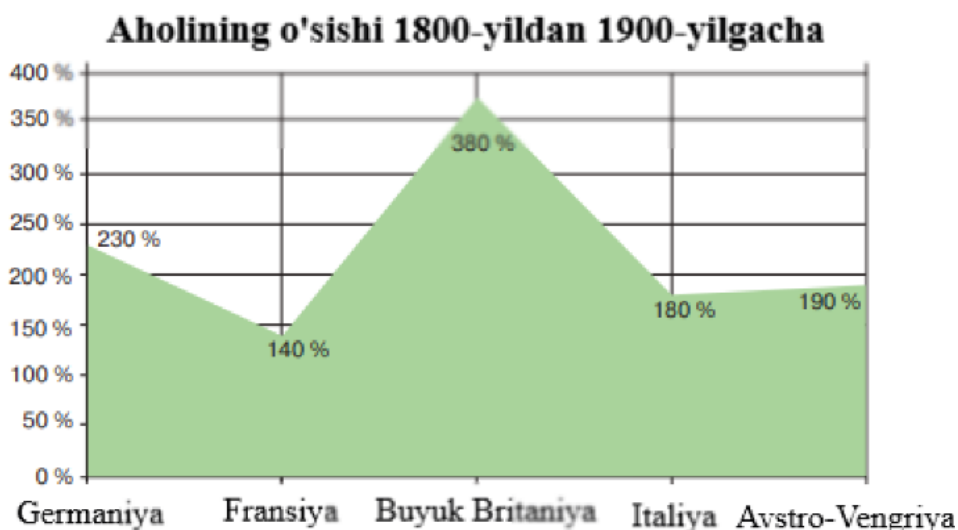
O‘rta qatlam. XIX asrda jamiyat hayotining muhim voqealaridan “o‘rta qatlam”ning shaklanishi bo‘ldi. „Erkin kasb“ egalari bo‘lgan muhandislar, ixtirochilar, shifokorlar, o‘qituvchilar, ofitserlar, huquqshunoslar va shu kabilar jamiyatning o‘rta qatlamini tashkil etgan. Bu qatlamga taalluqlilikning asosiy belgilaridan biri moddiy ahvolning har holda to‘kisligi bo‘lgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida o‘rta qatlam vakillari orasida, ayniqsa, huquqshunoslar toifasi ajralib turardi. Huquqiy davlatning shakllanishi, fuqarolik jamiyatining barpo bo‘lishi, iqtisodiy hayotning rivojlanishi tufayli huquqshunoslarga bo‘lgan ehtiyoj ortib bordi. Ular konstitutsiyalar, qonunlar yozish, kodekslar tuzish, vasiyatlarni rasmiylashtirish, banklarga, tadbirkorlarga maslahatlar berish va sud jarayonlarida ishtirok etish kabi ishlarni bajargan. Ko‘pgina siyosiy arboblarni ham ma‘lumotiga ko‘ra huquqshunos edi. O‘rta qatlam jamiyatga barqarorlik baxsh etdi. Chunki, odatda, o‘rta qatlam ijtimoiy buhronlarni ma‘qullamaydi, inqiloblardan islohotlarni afzal ko‘radi.

Yuqoridagi diagrammaga siz yana qaysi kasb egalarini qo'shgan bo'lar edingiz?

Ishchilar sinfi. XIX asrda malakali ishchilar sinfi shakllandi. Sanoat to'ntarishi yuz bergan uchta yirik mamlakat - Buyuk Britaniya, Fransiya va AQSHda 70-yillarga kelib sanoat ishchilari 12-13 mln. kishini, qishloq xo'jaligidagi ishchilar bilan birgalikda esa 20 mln. kishini tashkil qilardi. Ishchilarning ahvoli bir xil emasdi. Ularning yarmidan ko'prog'i qashshoqlik bo'sag'asida yashasa, malakali mutaxassis ishchilar esa ko'proq haq olib, „ishchi aristokratiyasini" tashkil qilardi.

Diagrammani kuzatib, nimaning hisobiga Buyuk Britaniya aholisi bunday ko'payganligini aniqlang.

XX asr boshlarida „ishchi aristokratiyasi“ Buyuk Britaniyada umumiy ishchilar sonining uchdan birini tashkil qilib, juda yaxshi yashardi. Ishchilar sinfi XX asr boshida AQSH sanoat ishchilari soni jihatdan birinchi o'rinni egalladi. Bu yerda 10,4 mln. nafar sanoat ishchisi mavjud edi. Germaniyada esa sanoat ishchilarining soni 1907-yil 8,6 mln. kishiga yetdi. Yevropa va Shimoliy Amerikadagi ishchilar soni 40 mln. kishini tashkil qildi. Qishloq xo'jaligi, xizmat ko'rsatish sohasi, transport va boshqa sohalardagi ishchilar birgalikda 80 mln. kishiga yaqinlashdi.

Yollanma ishchi kuchining malakasida ham jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Sanoatning yangi sohalari malakali mehnatni talab etardi. Malakali ishchilarning salmog'i Buyuk Britaniya mashinasozligida, kemasozlikda asosiy qismni tashkil qilardi. AQSHda umumiy sanoat ishchilarining 2/3 qismi, Germaniyada yarmidan ko'prog'i malakali ishchilar edi.

XIX asming 70-yillarigacha ish kunining uzunligi industrial davlatlarda 10-16 soatni tashkil etgan. Ayollar va bolalar mehnatiga ish haqi kam to'lanardi. „Fabrika ayollari“, asosan, 13-14 yoshli qizlardan iborat bo'lgan.

10-12 yoshli bolalar tamaki fabrikalaridan tortib, toshko'mir shaxtalarida ham mehnat qilishardi. Ular mehnati uchun ayollardan ham kam haq olardi.

Bu davrda xotin-qizlar teng huquqlilik uchun tinimsiz kurash olib bordi. XX asr boshlariga kelib, xotin-qizlar ozodligi va mustaqilligi g'oyalari, ularning teng huquqlilik uchun kurashlari yangi sivilizatsiya jamiyatining belgilaridan biri bo'lib qoldi. Bu davrda 1889-yilda tashkil topgan II Internatsional qiyin sharoitda ish olib bordi. Ishchilar sinfi o'z partiyalarini bir safga birlashtira olmadi. Natijada, inqilobiy va murosachilik oqimi paydo bo'ldi va o'zaro kurashdi. O'zaro

kelishmovchilik natijasida II Internatsional halokatga uchradi va yangi tipda Internatsional tuzish uchun harakat kuchaydi.

Immigrant (lotincha - ko‘chib keluvchi) - bir davlatdan boshqa bir davlatga doimiy yoki uzoq vaqt yashash uchun ko‘chib kelgan shaxs.

Industriya (lotincha - faoliyat) - sanoat, xususan, yirik sanoatni anglatuvchi atama.

Migratsiya (lotincha - ko‘chaman) - u yoki bu davlat aholisining bir hududdan boshqa hududga yoki bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga ko‘chishi.

Urbanizatsiya (fransuzcha va lotincha - shaharga mansub) - jamiyat hayotida shaharlar rolining va shahar aholisi salmog‘ining ortib borishi.

II Internatsional - 1889-yilda Parijda tashkil etilgan Xalqaro sotsialistik ishchi partiyalari uyushmasi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Monopolistik kapitalizm nima?
2. Monopolistik kapitalizmning asosiy belgilari nimalardan iborat?
3. Moliya oligarxiyasiga misollar keltiring.
4. Chetga kapital chiqarish qanday yuz berdi?
5. Dunyoni bo‘lib olish zarurati nima?
6. Industrial sivilizatsiya qay tariqa qaror topdi?
7. Industrial sivilizatsiya natijasida shaharlar hayotida qanday o‘zgarishlar yuz berdi?
8. Siz XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi urbanizatsiya va migratsiya hodisalarini qanday izohlaysiz?
9. Aholining o‘rta qatlamini kimlar tashkil etadi? O‘rta qatlamning ko‘payishi jamiyat hayotida qanday ahamiyatga ega?
10. Bugungi kunda xalqaro huquqgla bolalar mehnatiga necha yoshdan ruxsat berilishini aniqlang.

II. Guruh bilan ishlash.

1. XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi Vatanimiz tarixini G'arbiy Yevropa va AQSH tarixi bilan taqqoslang.

2. O'zbekistonda kichik biznes va hususiy tadbirkorlikni mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni haqida faktlarni to'plang.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

Xaritadan foydalanib, Fransiya mustamlakalariga izoh bering.

IV. Ijodiy vazifalar

Hozirgi davrdagi millatlararo korporatsiyalar bilan XX asr boshidagi monopoliyalarni solishtiring. Jadvalni to'ldiring.

Nomi	Faoliyat turi	Davlat

V. Badiiy-tarixiy asar bilan ishlashga doir topshiriq

Viktor Gyugo (1802-1885) ning «93-yil» romanini o'qing va Parij kommunasi haqida insho yozing.

42-§. XIX asrning oxiri-XX asr boshlarida Fransiya

Fransiya-Prussiya urushining sabablari. XIX asrning 60-yillari ikkinchi yarmidan boshlab Fransiya imperatori Napoleon III mavqeyiga putur yetdi. Bunga sabab - Fransiyaning iqtisodiy taraqqiyot bo'yicha o'z qo'shnilari bo'lgan Buyuk Britaniya va Germaniyadan tobora orqada qolayotganligi bo'ldi. Ayni paytda, Fransiya tashqi siyosatda ham muvaffaqiyatsizlikka uchray boshladi. Chunonchi, u Prussiyaning Germaniyani birlashtirishiga to'sqinlik qila olmay qoldi. Germaniya yagona davlatga birlashadigan bo'lsa, Fransiyaning xalqaro maydondagi obro'siga jiddiy zarar yetar va Yevropadagi ikkinchi davlatdek mavqeyi barham topar edi.

Fransiya hukmron doiralari 1860-yildagi Buyuk Britaniya-Fransiya savdo shartnomasidan ham norozi edi. Chunki ingliz tovarlarining Fransiya ko'plab kintilishi fransuz tovarlari bilan raqobatni kuchaytirmoqda edi. Bundan tashqari, mamlakatda ishsizlik, qimmatchilik mehnatkashlarning doimiy yo'ldoshi bo'lib qolgandi. Bu hodisa ishchilarning keskin noroziligini vujudga keltirdi.

Bunday sharoitda, Napoleon III uchun Prussiyaga qarshi g'olibona urush zarur edi. Bu urush Fransiyaning, shuningdek, Napoleon III ning ham mavqeyini tiklagan bo'lardi. Buning uchun esa urushda g'alaba qozonish, Germaniyaning birlashishiga yo'l qo'ymaslik va Germaniyaning ba'zi hududlarini bosib olish zarur edi.

Prussiya ham bir necha yillardan beri Fransiya qarshi urushga tayyorlanib kelmoqda edi. Uning maqsadi Germaniyada Prussiyaning hukmronligini mustahkamlashga to'siq bo'lgan Fransiya yengish va Germaniya birlashtirishni nihoyasiga yetkazish edi. Tomonlarga urushni boshlash uchun bir bahona zarur edi, xolos.

Urushning boshlanishi. Tez orada bunday bahona ham topildi. Ispaniya taxtiga kimni o'tqazish masalasi urushning boshlanishi uchun bahona bo'ldi. Xo'sh, bu muammo qanday vujudga kelgan edi? O'zining bir vaqtlardagi qudratini yo'qotgan Ispaniyada 1868-yilda inqilob yuz berdi. Qirolcha Izabella II Fransiya qochib ketishga majbur bo'ldi. Fransiya imperatorining xotini (**millati ispan edi**) Izabellaga taxtni qaytarib olishida yordam berishga qaror qildi. Biroq, tez orada, Yevropaning buyuk davlatlari o'rtasida Ispaniya taxti uchun boshlanib ketgan kurash bunga imkon bermadi.

Bunga Germaniyaning ham Ispaniya taxtiga o'z nomzodini qo'yishga harakat qilgani sabab bo'ldi. Fransiya hukumati Germaniyadan o'z nomzodidan voz kechishini talab etdi. Prussiya qiroli Vilgelm I bunga rozi bo'ldi. Biroq bu rozilik Fransiya qanoatlantirmadi. Endi, Fransiya Germaniyadan kelgusida ham Ispan taxti uchun nomzod ko'rsatmasligini, hozir ko'rsatgan nomzodidan taxt da'vosidan butunlay voz kechishiga erishishini talab qildi.

Urushga shoshilayotgan Prussiya kansleri Bismark esa gazetada qirol va Fransiya elchisi o'rtasidagi suhbat tafsilotini atayin buzib talqin etdi. Gazetadagi xabarga ko'ra, go'yo qirol Fransiya elchisi bilan gaplashishni xohlamagan va elchiga orqasini o'girib olgan (bu hodisa tarixga „Ems depeshasi“ nomi bilan kirgan).

Bu xabami Fransiya o'z sha'ni uchun haqorat deb hisobladi. 1870-yil 17-iyulda Fransiya Prussiyaga qarshi urush e'lon qildi. Shu tariqa, Fransiya Prussiya urushi boshlandi. Biroq, tez orada, Fransiya harbiy kuchlarining urushga tayyor emasligi, Fransiyaning Prussiya qudratini yetarli baholamaganligi ma'lum bo'lib qoldi.

Imperiyaning halokati. 1870-yil 1-sentabr kuni Fransiya qo'shini tarkibida bo'lgan Napoleon III ham Sedan qal'asi yonida qurshab olindi. Fransiya qo'shini nemislarning 140 minglik qo'shini orasidan qurshovni yorib o'ta olmadi. Noiloj qolgan Napoleon III 2-sentabr kuni oq bayroq ko'tarishga buyruq berishga, o'zining qilichini esa Prussiya qiroliga jo'natishga majbur bo'ldi.

Shu tariqa, bu yerdagi 80 ming kishilik qo'shin Napoleon boshchiligida taslim bo'ldi. Napoleon III Sedanda o'z Vaterloosini topdi. 100 ming kishilik ikkinchi qo'shin ham Mets qal'asida qurshovga tushib qoldi. Endi Fransiya Germaniyaga tahdid sola olmas edi. Bu mag'lubiyat ikkinchi imperiya hokimiyatining halokati ham bo'ldi.

Napoleon III
Lui Napoleon
Bonapart

Fransiyaning mag'lubiyat sabablari

- fransuz armiyasi an'anaviy ravishda Yevropadagi eng kuchli armiya hisoblangan. O'z kuchini haddan tashqari oshirib, dushmanni kam baholagan.

- fransuzlar o'z miltiqlarining texnik ustunligiga ishonishdi, ammo bu Prussiyaning artilleriyadagi ustunligi bilan bekor qilindi.

- yashin tezligida Prussiya safarbarligi fransuzlar uchun mutlaqo ajablanib bo'ldi.

- Sedandagi falokat fransuzlar uchun harbiy mag'lubiyatdan kam bo'lmagan ruhiy mag'lubiyatga aylandi.

- Fransiya diplomatik izolyatsiyaga tushib qoldi va u yirik davlatlardan yordam ololmadi.

Nega tarixda oq bayroq ko'tarilishi mag'lubiyatni bildirgan?

Depesha - shoshilinch xabar.

Vaterloo - hozirgi Belgiya hududidagi qishloqning nomi. Bu qishloqda 1815-yilning 18-iyunida Napoleon I qo'shini tor-mor etilgan jang bo'lib o'tgan.

Lui Napoleon Bonapart (1808-1873) — Fransiya imperatori (1852-1870). Napoleon I ning jiyani.

1848-yil 10-dekabrda respublika prezidenti etib saylangan. 1851-yil 2-dekabrda inqilobga qarshi davlat to'ntarishi qilib, qonun chiqaruvchi majlisni tarqatib yuborgach, butun hokimiyat prezident qo'lga o'tgan. Napoleon III nomi bilan imperator deb e'lon qilingan (1852- yil 2-dekabr). Parijdagi 1870-yil sentabr inqilobi natijasida taxtdan ag'darilgan. Umrining oxirigacha Angliyada yashagan.

Fransiyada Uchinchi Respublika va 1871-yil 18-mart davlat to'ntarishi

4-sentabr inqilobi. Mag'lubiyat haqidagi xabarni eshitgan Parij aholisi 3-sentabr kuni qo'zg'olon ko'tardi. Ular Respublika e'lon qilinishini va Vatanni himoya qilishni talab qildilar. Xalq talabi bilan 4-sentabr kuni Fransiyaning qonun

chiqaruvchi Korpusi imperator hokimiyati ag'darilganligini e'lon qilishga majbur bo'ldi. Ayni paytda, Fransiya Respublika deb e'lon qilindi. Bu mamlakat tarixidagi Uchinchi Respublika edi. (Fransiyada 1- va 2- Respublikalar qachon bo'lganligini eslang.)

Qonun chiqaruvchi Korpus general Troshyu boshchiligida Muvaqqat milliy-mudofaa hukumatini tuzdi. Prussiya Fransiyaning iloji boricha ko'proq holdan toydirishni xohlar edi. U Fransiyadan katta tovon undirishga hamda uning foydali qazilmalarga boy viloyatlari bo'lmish Elzas va Lotaringiyani tortib olishga intildi. Endi urush Prussiya uchun bosqinchilik urushiga aylandi.

19-sentabr kuni Parij Prussiya qo'shini tomonidan qurshab olindi. Muvaqqat hukumat noiloj taslim bo'ldi.

1871-yil fevral oyida Fransiyada Milliy Majlisga shoshilinch saylov o'tkazildi va Tyer boshchiligida yangi hukumat tuzildi. Bu hukumat Fransiya-Germaniya tinchlik shartnomasini imzoladi.

1871-yil 18-mart voqealari. Prussiyaga qarshi urushdagi mag'lubiyat va ayanchli shartlar asosida imzolangan yarash shartnomasi parijliklarning hukumatga qarshi qahr-g'azabini kuchaytirib yubordi. Buning ustiga Parijda muhtojlik, ishsizlik, oziq-ovqat mahsulotlari narxining keskin oshib ketishi yuz berdi. Hatto o'rta tabaqa vakillari ham xonavayron bo'la boshladi. Parijliklarda hukumatga nisbatan ishonsizlik paydo bo'ldi. Bunga qamaldan so'ng aholining qarzlari bo'yicha to'lovlarni to'lashga majbur bo'lganligi hamda hukumat qarorgohi etib Versal shahri tanlanganligi sabab bo'ldi.

Ayni paytda, Bosh vazir Tyer Milliy gvardiyani qurolsizlantirishni buyurdi. 18-mart kuni hukumat qo'shini Milliy gvardiyaga hujum qildi. Bu hodisa aholisini oyoqqa turg'azdi. Ular hukumat qo'shinini chekinishga majbur etdilar. Tyer hukumatni Versalga ko'chirish haqida ko'rsatma berdi. Bunga javoban Parij mehnatkashlari qo'zg'olon ko'tardilar. Ular Milliy gvardiya bilan birgalikda harakat qilib, shaharning muhim ahamiyatga ega bo'lgan joylarini qo'lga kiritdilar.

Ko'p o'tmay hukumat binosi, harbiy kazarmalar va barcha davlat muassasalarini ham qo'zg'olonchilar qo'liga oldi. Parijda hokimiyat Milliy gvardiya Markaziy qo'mitasi qo'liga o'tdi. Bu qo'mita muvaqqat hukumat vazifasini bajardi. Davlat muassasalariga ishchilar, ziyolilar va qo'zg'olonning boshqa qatnashchilari boshchilik qila boshladi. 26-mart kuni Parij Kommunasiga saylov o'tkazildi va Kommuna Kengashi tuzildi. Bu kengash o'z a'zolaridan 10 ta komissiya (vazirlik) tashkil etdi. Shu tariqa, Parij shahri o'ziga xos kichik bir davlatga aylandi. Bu davlat Parij mehnatkashlarining davlati edi.

Parij Kommunasi amalga oshirgan tub ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlari:

- Egalari tashlab ketgan korxonalar shu korxona ishchilariga topshirildi
- Majburiy va bepul ta'lim joriy etildi
- Mehnatkashlarning uy-joy haqini to'lash muddatlari kechiktirildi
- Ishsizlarni ish bilan ta'minlash idorasi tuzildi
- Cherkov davlatdan, maktab cherkovdan ajratildi
- Xususiy mulk bo'lib kelgan temiryo'l idoralarini kommuna o'z ixtiyoriga oldi
- Ishlab chiqarish ustidan nazorat o'rnatdi

Biroq Kommuna o'z faoliyatida qator xatolarga ham yo'l qo'ydi.

Birinchidan, Parijdan qochib ketgan Tyer hukumatini ta'qib qilmadi. Bu esa Tyerga Kommunaga qarshi kurash uchun zarur kuch to'plab olishga imkon berdi. Natijada, hukumat qo'shini Parijni qamalga olishga muvaffaq bo'ldi.

Ikkinchidan, mamlakatning qolgan qismi Kommunani qo'llab quvvatlamadi. Bu hukumatning kommunachilarni mamlakatni dushman ishg'ol qilib turgan paytda bosh ko'targan isyonchilar deb yuritgan nafratli tashviqotining natijasi edi. Dehqonlarni, Kommuna to'la g'alaba qozonsa, mol-mulkidan ajralib qolishi mumkinligi bilan qo'rqitishga erisha oldi.

Uchinchidan, Kommuna davlat xazinasini, banklarni to'la o'z qo'liga olmadi.

To'rtinchidan, Kommuna kengashi ichida Kommuna ichki siyosati xususida birlikka erishib bo'lmadi.

Kommunani tor-mor etishda Germaniya Tyer hukumatiga yordam berdi. Chunonchi, Bismark 40 ming fransuz askar va zobitlarni asirlikdan bo'shatib, ularni Tyer hukumati ixtiyoriga yubordi.

Kommunnaning yengilishi. Hukumat qo'shini 21-may kuni hujumga o'tdi va shu kuni Parijga kirib keldi. Kommunachilar mardona jang qildilar. Biroq kuchlar noteng edi. 28-may kuni Kommuna to'la tor-mor etildi. Asir olingan 30 mingga yaqin kommunachi otib tashlandi. 50 mingga yaqin kommunachilar qamoqqa olindi. Bular orasida minglab xotin-qizlar va bolalar ham bor edi. Shu tariqa, 72 kun yashagan Kommunaga barham berildi.

Parij Kommunasini ag'darilishi bilan Fransiyada inqiloblar davri nihoyasiga yetdi. Kommuna halokatining oqibatlari hokimiyat bilan fuqarolarning o'zaro manfaatli kelishuv asosida yashashi zarurligini isbotlab berdi.

Frankfurt sulh shartnomasi. 1871 - yil 10-may kuni Germaniyaning Frankfurt shahrida Fransiya-Germaniya sulh shartnomasi imzolandi. Unga ko'ra:

- Elzas va Sharqiy Lotaringiya Germaniya tarkibiga kirdi. Yangi Franko-Germaniya chegarasi o'rnatildi.
- Fransiya uch yil davomida 5 milliard frank miqdorida tovon to'lashi kerak edi.
- Germaniya muhim temir ruda konlariga egalik qildi.
- Tovon to'liq to'lanmaguncha Fransiya o'z hududida prussiya qo'shinlari saqlab turilishi kerak edi.
- Ikki davlat o'rtasidagi savdoda Germaniyaga eng ko'p qulayliklar yaratildi.
- Germaniya hukumati Fransiya tegishli Elzas va Lotaringiya temir yo'llarini oldi.

Parij Kommunasini - Parij shahrining o'zini o'zi boshqarish organi bo'lib, u qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshirgan; mehnatkashlarning 1871-yil martda tashkil etgan hokimiyat boshqaruv muassasasi.

XIX asr oxiri- XX asr boshlarida Fransiyada iqtisodiy va siyosiy hayot

Iqtisodiy ahvol. XIX asr so'nggi choragida Fransiyaning iqtisodiy taraqqiyoti sekinlashdi. Chunonchi, dunyoda sanoat ishlab chiqarish hajmi bo'yicha ikkinchi o'rindan to'rtinchi o'ringa tushib qoldi. Xo'sh, Fransiya iqtisodiy taraqqiyoti sekinlashuvining asosiy sabablari nimalardan iborat edi?

- Iqtisodiy rivojlanish sur'atlari sekinlashdi (jahon sanoat ishlab chiqarishida Fransiya Angliya, AQSH va Germaniyadan ortda qolgan holda 2-o'rindan 4-o'ringa tushib ketdi).

- Urushdagi mag'lubiyatdan keyin uch yil davomida mamlakat Germaniyaga katta miqdorda tovon to'ladi.

- o'z xomashyosi va ko'mir, mashina va jihozlarning etishmasligi.

- kiruvchi tovarlar (import) chiquvchi (eksport)dan oshib ketdi, buning natijasida g'azna zaruriy daromad ololmadi.

- Fransiyada boshqa rivojlangan mamlakatlardan farqli ravishda, texnologik jihatdan qoloq ko'plab kichik hunarmandchilik korxonalari mavjud edi.

- qoloq qishloq xo'jaligi (eskirgan texnika, zamonaviy qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish texnologiyalari joriy etilmagan; bug'doy hosildorligi bo'yicha mamlakat Yevropada oxirgi o'rinlardan birini egallagan).

- Mamlakat aholisining 2/3 qismini tashkil etgan dehqonlarning xarid qobiliyatining pastligi.

Hokimiyat uchun kurash. Prussiya bilan urush tugagach, hukmron doiralar o'rtasida hokimiyat uchun kurash kuchayib ketdi. Ularni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin edi. Birinchisi - monarxiya tarafdorlari, ikkinchisi - respublika tarafdorlari edi.

1873-yilda Germaniyaga tovon to'lab bo'lindi. Nihoyat, Germaniya o'z qo'shinlarini Fransiyadan olib chiqib ketdi.

Respublikachilar mamlakat parlamentida (Milliy Majlis) ozchilikni tashkil etganlar. Biroq Fransiya aholisining katta qismi monarxiyaga qarshi bo'lganligi ularga madad bo'lardi.

Milliy Majlisda ko'pchilikni tashkil etgan monarxiyachilar o'z nomzodlarini ikki marta prezidentliklra saylagan bo'lsalar-da, monarxiyani tiklashga urinishi natijasiz tugadi. Keskin ichki siyosiy kurashda oxir-oqibatda respublikachilar g'alaba qozondi.

Uchinchi Respublika Konstitutsiyasi. 1875-yilda Uchinchi Respublika Konstitutsiyasi 1875-yilda qabul qilindi.

Unga ko'ra : Prezidentlik lavozimi saqlab qolindi. Ayni paytda, ikki palatali (Deputatlar palatasi va Senat) parlament (Milliy Majlis) tashkil etildi. Uning vakolat muddati 4 yil etib belgilandi. Parlament har ikki palatasining qo'shma yig'ilishi 7 yil muddatga mamlakat prezidentini saylar edi. Ijroiya hokimiyat prezidentga va hukumatga tegishli edi. Prezident vazirlarni tayinlash, respublika nomidan tashqi siyosat yuritish, shuningdek, urush e'lon qilish va sulh tuzish, umumiy afv e'lon qilish kabi vakolatlarga ega edi. Hukumat a'zolarini prezident tayinlasa-da, ular parlament oldida javobgar edi. „Marselyeza“ qo'shig'i mamlakat madhiyasi etib belgilandi. Buyuk fransuz inqilobi boshlangan (1789-yil) 14-iyul fransuz xalqining Milliy bayram kuni deb e'lon qilindi. O'sha davr uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan qator huquq va erkinliklar e'lon qilindi. Xususan, matbuot va yig'ilish o'tkazish, siyosiy tashviqot bilan shug'ullanish kabi erkinlik va huquqlar shular jumlasidandir. Lekin xotin-qizlarga saylov huquqi berilmadi.

Parlament (fr. gapirmoq) - saylov asosida tuziladigan qonun chiqaruvchi oliy davlat organi.

Respublika (lot. jamiyat ishi) - fuqarolarning umumiy saylovi asosida boshqariladigan davlat.

Monarxiya (yunoncha) - yakka hukmronlik.

Fransiyaning ichki siyosati

Respublika hukumati ichki siyosatda bir qator tadbirlarni amalga oshirdi. Chunonchi, 1881-1882-yillarda ta'lim to'g'risida qonun qabul qilindi. Unga ko'ra, maktab cherkovdan ajratildi. Ta'limning dunyoviyligi ra'minlandi. 13 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun majburiy bepul ta'lim joriy etildi. Maktablarda ta'lim maxsus davlat dasturlari asosida olib boriladigan bo'ldi.

Oliy pedagogik bilim yurtlarida o'qituvchi kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Majburiy ta'lim dasturida o'g'il bolalar uchun gimnastika predmeti majburiy deb belgilandi. Bundan o'smirlarni bo'lajak harbiy xizmatga jismonan yetuk qilib tayyorlash maqsadi ko'zda tutilgan edi. Qiz bolalar uchun litseylar ochildi. Maxsus oliy o'quv yurtlarida ayol o'qituvchilar tayyorlana boshlandi. 1884-yilda kasaba uyushmalarining erkin faoliyatiga hamda ish tashlashga ruxsat etuvchi qonun qabul qilindi. Ishchilar o'z kasaba uyushmalari va mehnat birjalarini tuzdi. Bu birjalar ishsizlar haqida, ularning turmushi haqida g'amxo'rlik qila boshladi.

Mahalliy kengashlarga o'z rahbarlarini saylash huquqi berildi. Bungacha ular markaziy hokimiyat tomonidan tayinlanar edi.

Siyosiy ahvol. Mamlakatda respublikani mustahkamlash tobora chuqur qaror topa bordi. 1876-yilgi Senatga bo'lgan saylovlarda respublikachilar qo'li baland keldi. Bungacha davlatni boshqargan monarxiya tarafdori bo'lgan Prezident Mak-Magon iste'fo berishga majbur bo'ldi. Yangi prezident respublikachi Jyul Grevi saylandi. Uning saylanishi bilan respublika barqaror rivojlanish davriga qadam qo'ydi.

Mamlakatda ichki siyosiy hayotning o'ziga xos bir xususiyati - bu ko'ppartiyaviylikning qaror topganligi edi. Ularning ichida radikallar, sotsialistlar va respublikachilar partiyalari yetakchi nufuzga ega edi.

Fransiya siyosiy hayotida, ayni paytda, demokratiyaga qarshi kuchlar ta'siri ham o'sib borayotgan edi. Chunonchi, mamlakatda millatchilik, shovinizm g'oyalari keng tarqala boshladi. Bu g'oyalar tarafdorlari qudratli qo'shingina Blzas

va Lotaringiyani qaytarib olishi mumkinligiga ishonar edi. Fransiya ichki siyosiy hayotida anarxiyachilar va monarxiyachilar faoliyati ham kuchaydi. Ularning maqsadi - mavjud tuzumni ag'darish edi. Bu maqsadga erishish uchun anarxistlar kurashning terror usulini qo'lladi. Ular parlament binosiga bomba tashladi.

1894-yilda hatto mamlakat prezidenti Sadi Karno ham o'ldirildi. Fransiya kontrrazvedkasi mamlakat harbiy kuchlari haqida josus tomonidan Germaniyaga maxfiy ma'lumotlar yetkazib berilayotganligini aniqladi.

Maxsus xizmat bu masalada Fransiya armiyasi Bosh shtabida xizmat qiluvchi, yahudiy millatiga mansub kapitan A. Dreyfusdan shubha qila boshladi. Tez orada u josuslikda ayblanib, jinoiy javobgarlikka tortildi. Aslida A. Dreyfus josus emas edi. Biroq soxta hujjatlar va soxta guvohlar yordamida uning "josus"ligi fosh etildi. Harbiy sud uni umrbod surgun jazosiga hukm qildi. Siyosiy kuchlar „Dreyfus ishi“dan mamlakatda demokratiyaga qarshi tashviqotni kuchaytirish, millatchilik, shovinistik kayfiyatlarni yanada avj oldirish uchun foydalandi.

Mamlakatda A. Dreyfusning josus emasligiga, hali haqiqiy josus fosh etilmaganligiga ishonuvchilar bor edi. Ular haqiqiy josusni fosh etish uchun tekshiruvni davom ettirdi. Va nihoyat, haqiqiy josus aniqlandi. U bosh shtab mayori Estergazi bo'lib chiqdi. Biroq Bosh shtab va u bilan mustahkam bog'langan kuchlar bu haqiqatni oshkor etishni o'zlari uchun katta sharmandalik deb hisobladi. Lekin bu haqiqat siriligicha qolib ketmadi. 1897-yilda u matbuot yuzini ko'rdi. Fransiyaning barcha demokratik kuchlari A. Dreyfus ishini qayta ko'rib chiqishni talab eta boshladi. Sharmanda bo'lishni istamagan kuchlar soxta guvohning o'ldirilishini uyushtirdi. Estergazi esa Fransiyadan qochib ketishga muvaffaq bo'ldi. „Dreyfus ishi“ atrofidagi kurash uzoq davomyetdi. Oxir-oqibatda hukumat uni ozodlikka chiqarishga majbur bo'ldi. Biroq u aybsizligi uchun emas, „sog'lig'i yomonlashgani“ uchun ozod qilindi. A. Dreyfus faqat 1906-yildagina to'la oqlandi.

“Mening aybsizligim butun aziz Fransiya, men doimo aqlimni, kuchimni qurbon qilgan vatanim bo‘ylab tan olinadi va e‘lon qilinadi. O‘zingizni oxirgi tomchi qonga bag‘ishlang.”

A.Dreyfusning xotiniga yozgan maktubidan.

Iqtisodiy hayotdagi o‘zgarishlar. XX asr boshlariga kelib, mamlakatda mo‘tadil siyosiy barqarorlik ta‘minlandi. Bunga XIX asr 90- yillarining o‘rtalaridan boshlangan iqtisodiy yuksalish tufayli erishildi. Bu davrda Fransiya, xususan, temir rudasi qazib chiqarish bo‘yicha AQSH va Germaniyani ortda qoldirdi.

Sanoatda yangi tarmoqlar (elektrotexnika, avtomobil va kimyo) tez rivojlana boshladi. Natijada, sanoatda xizmat qilayotgan aholining soni 36 foizga yetdi, 40 foiz aholi qishloq xo‘jaligida band edi.

Fransiya eksportida jun birinchi, ip-gazlama ikkinchi, shoyi gazlama uchinchi, fransuz vinolari to‘rtinchi o‘rinni egalladi. Fransiyaning chetga kapital chiqarish quvvati yanada ortdi. Bu borada u dunyoda Buyuk Britaniyadan so‘ng ikkinchi o‘ringa chiqdi. 1914-yilga kelganda Rossiya, Buyuk Britaniya, AQSH va Janubiy Amerika davlatlariga 24 mlrd. frank miqdorida kapital chiqardi.

Bu kapitallar foiz hisobida Fransiya juda katta miqdorda daromad keltiribgina qolmay, ayni paytda, siyosiy ittifoqchilarni ham vujudga keltirdi.

Ijtimoiy harakat. Fransiya mehnatkashlarining ahvoli esa og‘ir edi. Ular kuniga 10-12 soat, ba‘zan 14-16 soatgacha ishlashga majbur edi. Mehnatkashlar o‘z haq-huquqlari uchun kurasha boshladi. Bunday sharoitda ishchilar harakatini uyushtirish 25 muhim ahamiyatga ega edi. 1880-yilda ishchi tashkilotlari vakillari „Fransiya ishchi partiyasi“ni tuzdi. Ayni paytda, ishchilar mehnat birjalari tuzildi. Ular ishsizlar va ish tashlashda qatnashayotganlar haqida g‘amxo‘rlik qila boshladi.

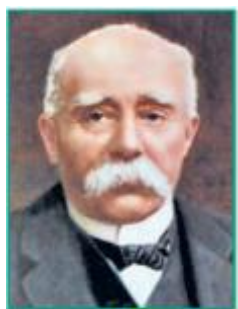
Chunonchi, mehnat qonunlari Kodeksiga ko‘ra, ish vaqtida olingan jarohat uchun to‘lov to‘lanadigan bo‘ldi. Haftada bir kun - dam olish kuni joriy etildi.

1910-yilda esa pensiya haqida qonun qabul qilindi. Unda pensiya yoshi 65 yosh deb belgilandi (bu ko'rsatkich Germaniya va Buyuk Britaniyada 70 yosh edi). Ayni paytda, ijtimoiy harakatda ikki asosiy oqim mavjud edi. Ularning biri - jamiyatni parlament yo'li bilan (islohotlar orqali) qayta qurish, ikkinchisi esa noqonuniy yo'l bilan (qurolli qo'zg'olon) qayta qurish yo'li edi. ikkinchi yo'l bora-bora o'z ta'sirini butunlay yo'qotdi.

Anarxizm (yunoncha - hokimyatsizlik, beboshlik) - alohida bir shaxsning xohish-irodasini tan olib, har qanday hokimiyat va davlat tuzumini rad etuvchi ta'limot.

Shovinizm - irqiy ayirmachilik va milliy nizoni avj oldirishga urinuvchi o'taketgan millatchilik. Siyosiy reaksiya taraqqiyotga qarshi, eskirgan ijtimoiy tartiblarni saqlab qolish tarafdori bo'lgan siyosiy kuch.

Jorj Klemenso (1841-1929) - 1906-1909 va 1917-1920 yillarda Fransiya Bosh vaziri. Butun prezidentligi davrida 1870-1871 yillardagi urushda Fransiyaning mag'lubiyati uchun Germaniyadan qasos olishini himoya qildi.

Radikallarning respublika partiyasi asoschilaridan biri. O'tkir parlamentdagi chiqishlari uchun "Yo'lbars" laqabini oldi va birinchi jahon urushida hissi uchun Germaniya ustidan qozonilgan g'alaba sharafiga - "G'alaba otasi" degan nom olgan. 1920-yilda u siyosatdan nafaqaga chiqib, jurnalistik faoliyat bilan shug'ullangan.

Fransiyaning tashqi siyosati

Mamlakatning xalqaro ahvoli XIX asning 70-yillaridan boshlab Fransiyaning xalqaro maydondagi ahvoli zaiflashdi. Prussiya bilan bo'lgan urushdagi qaqshatqich mag'lubiyatdan so'ng Yevropa qit'asidagi yetakchi davlatlardan biri

bo'lgan Fransiyaning mavqeyi yo'qqa chiqdi. Endi Fransiya Germaniya hujumidan xavfsirab yashaydigan davlatga aylandi.

Ayniqsa, 1879-yilda Germaniya va Avstriya-Vengriya o'rtasida tuzilgan ittifoqchilik shartnomasi Fransiyaning xalqaro mavqeyini yanada yomonlashtirib yubordi. Shunday bo'lsa-da, Fransiya boshqa buyuk davlatlar o'rtasidagi nizolardan ustalik bilan foydalanib, o'z mustamlakachilik imperiyasini tobora kengaytirish imkoniga ega bo'ldi.

Mustamlakchilik imperiyasining yaratilishi. XIX asning 70-yillari oxiridan boshlab mustamlakachilik siyosatining yo'nalishi imperiyasining yaratish avval bosib olingan mustamlaka hududlarini o'zlashtirish va yangi mustamlakalar bosib olishga qaratildi.

1881-yilda Shimoliy Afrikada joylashgan Tunisning bosib olinishi yangi mustamlakalar bosib olish yo'lidagi dastlabki qadam bo'ldi. Germaniya Fransiyaning Tunisni bosib olishiga atayin qarshilik ko'rsatmadi. Uning maqsadi Fransiya va Italiya munosabatlarini keskinlashtirish edi. Chunki Germaniya Italiyaning ham Tunisga da'vogarligini yaxshi bilardi.

Fransiya bilan munosabatlari keskinlashgan Italiya endi Germaniya bilan yaqinlasha boshladi. Oxir-oqibatda, bu yaqinlashuv 1882-yilda Italiyaning 1879-yilda Germaniya va Avstriya-Vengriya imperiyalari o'rtasida tuzilgan harbiy-siyosiy ittifoqqa qo'shilishiga olib keldi. Shu tariqa, Yevropada jahon tarixiga „Uchlar ittifoqi“ nomi bilan kirgan harbiy-siyosiy ittifoq qaror topdi.

Fransiyaning Afrikadagi bosqinchilik siyosati Tunis bilangina cheklanib qolgani yo'q. Aksincha, 1891-1896-yillar davomida Gvineya, Senegal, Madagaskar va Mavritaniyani ham bosib oldi. 1912-yilda esa Marokash ustidan o'z protektoratini o'ratdi.

Fransiya Osiyoda ham o'z mustamlakalarini ko'paytirib bordi. 1884-yilda Vyetnamni egalladi. Oradan o'n yil o'tgach, Laos ustidan protektorat o'ratdi. Shu tariqa, 20 mln. aholi yashaydigan mustamlakachilik imperiyasi tuzildi. Bu

mustamlakachilik imperiyasi tufayli Fransiya katta daromad manbalariga ega bo'ldi.

Buyuk Britaniya bilan yaqinlashuv. Germaniya Buyuk Britaniyaning Yevropadagi birinchi davlat mavqeyiga eng ko'p darajada xavf solayotgan davlatga aylanib borayotganligi Buyuk Britaniya hukmron doiralarini tashvishlantirmay qolmasdi. Germaniya bu davrda xalqaro siyosiy maydonda „quyoshning hamma davlatlar yelkasiga birdek nur sochishi lozimligi“ni da'vo qilayotgan ham edi. Bu ulkan uch mustamlakachi davlat - Buyuk Britaniya, Fransiya va Rossiya imperiyasi mustamlakalarini qayta bo'lishga da'vogarlik, degani edi. Bu da'vo Fransiyaning ham tashvishiga solib qo'ydi. Fransiya uchun shu vaqtgacha xalqaro miqyosda asosiy raqibi bo'lib kelgan Buyuk Britaniya bilan yaqinlashish yo'llarini izlashdan boshqa yo'l yo'q edi. Ayni paytda, Buyuk Britaniya uchun ham Fransiya bilan yaqinlashish uning manfaatlariga mos kelardi. Chunki bu davrda xalqaro maydonda Germaniya uning birinchi raqibiga aylanib qolgan edi.

Nihoyat, Fransiya-Buyuk Britaniya yaqinlashuvi yuz berdi. Bu yaqinlashuv 1904-yilda ular o'rtasida bitim imzolanishi bilan yakunlandi. Bu bitim vdSSning mustamlakalar masalasi yuzasidan kelishuvlarini o'zida aks ettirgan edi. Xususan, Fransiya Buyuk Britaniyaning Misrdagi harakatlariga bundan buyon to'sqinlik qilmasligini, Misning Buyuk Britaniya ta'sir doirasida ekanligini tan oldi. O'z navbatida, Buyuk Britaniya Fransiyaning Marokashdagi manfaatlarini tan oldi.

Marokash sultoni o'z vazifasini bajara olmasligi ehtimoli borligi va shunday bo'lib qolsa, Marokash hududining Gibraltar bo'g'oziga bevosita tutash bo'lgan qismini Ispaniyaga berish belgilab qo'yildi. Marokashning qolgan qismini Fransiya o'z qo'liga olishi ko'zda tutildi.

Buyuk Britaniya uchun Gibraltar bo'g'ozini Fransiyaning emas, boshqa o'zi uchun xavfsizroq bo'lgan Ispaniya tasarrufida bo'lishi ma'qul edi.

1904-yilgi ikki davlat o'rtasidagi bitim aslida Buyuk Britaniya va Fransiya o'rtasida harbiy-siyosiy ittifoq to'g'risida shartnoma tuzilganligini ham anglatardi.

Rossiya bilan yaqinlashuv. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Rossiya va Avstriya-Vengriya munosabatlari tobora yomonlashib bordi. Bunga ikki imperiya manfaatlarining Bolqon yarimorolida keskin to'qnash kelganligi sabab bo'ldi.

1879-yilda Germaniya va Avstriya-Vengriya harbiy-siyosiy ittifoqining tuzilishi hamda bu ittifoqqa Italiyaning qo'shilishi vaziyatni yanada murakkablashtirdi. Shunday bir sharoitda Fransiya va Rossiyaning yaqinlashuvi tabiiy bir holedir. Germaniyaning yanada kuchayib ketishini istamagan Rossiya Germaniyaning Fransiya qarshi yangi urush ochish rejalariga to'sqinlik qilib keldi.

1882-yilda „Uchlar ittifoqi“ning tashkil etilganligi Fransiya bilan Rossiyaning yaqinlashishga majbur etdi.

Nihoyat, 1891-yilda bu ikki davlat o'rtasida ittifoq bitimi tuzildi. Bitimga ko'ra, bu ikki davlatdan biriga tashqi hujum sodir etilganda, har ikki tomon bir vaqtning o'zida harbiy safarbarlik e'lon qilishi ko'zda tutildi.

1907-yilda esa Rossiya 1904-yilda Buyuk Britaniya va Fransiya o'rtasida tuzilgan harbiy-siyosiy ittifoqqa qo'shildi. Shu tariqa Antanta vujudga keldi va Yevropaning mustamlakachi davlatlari ikki harbiy-siyosiy ittifoqqa ballinib ketdi.

***Germaniya, Avstriya-Vengriya va Italiya o'rtasida 1882-yil 20-mayda
Venada tuzilgan ittifoq shartnomasidan.***

... Ularning janobi Avstriya imperatori ... Germaniya imperatori ... Italiya qiroli ... uning himoyasi tufayli shartnoma tuzishga rozi bo'ldi va mudofaa tabiati ularni o'z davlatlari xavfsizligi va Yevropa tinchligiga tahdid solishi mumkin bo'lgan tahdidlardan himoya qilishga qaratilgan.

1-modda. Oliy ahdlashuvchi tomonlar bir-biriga tinchlik va do'stlik va'da qiladilar va ular ushbu davlatlardan biriga qarshi qaratilgan hech qanday ittifoq yoki majburiyatga kirmaydilar ...

2-modda. Agar Italiya o'z tomonining to'g'ridan-to'g'ri e'tirozisiz biron-bir sababga ko'ra Fransiya tomonidan hujumga uchragan taqdirda, qolgan ikki ahdlashuvchi tomon hujum qilingan tomonga bor kuchlari bilan yordam ko'rsatishi shart. Fransiya Germaniyaga hujum qilgan taqdirda ham xuddi shunday mas'uliyat Italiyaga tushadi.

Yuqoridagi Ittifoq shartnomasi Yevropadagi kuchlar muvozanatiga qanday ta'sir ko'rsatdi deb o'ylaysiz?

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Fransiya-Prussiya urushining asosiy sabablari nima edi?
2. Frankfurt tinchlik shartnomasi qoidalaridan kelib chiqib, urushning Fransiya uchun natijalari va oqibatlarini tahlil qiling.
3. Fransiya qay tariqa Uchinchi Respublika qaror topdi?
4. Parij Kommunasini qay tariqa vujudga keldi?
5. Parij Kommunasini nega yengildi va uning Fransiya tarixida tutgan o'rnini haqida nima deya olasiz?
6. Qanday sabablarga ko'ra XIX asr so'nggi choragiga kelib Fransiya iqtisodiy taraqqiyotda dunyoda 4-o'ringa tushib qoldi?
7. Uchinchi Respublika Konstitutsiyasi mazmuni haqida nimalarni bilib oldingiz?

8. Fransiya iqtisodiy ahvolning xususiyatlarini ochib bering.
9. Fransiya hukumati ichki siyosatda qanday muhim tadbirlarni amalga-oshirdi?
10. Nima uchun Dreyfus ishi bunday ahamiyatga ega deb o'ylaysiz?
11. Fransiya mehnatkashlari o'z haq-huquqlari uchun olib borgan kurashlarida nimalarga erishdi?
12. Nega oxir-oqibatda Fransiya jamiyatni islohotlar yo'li bilan qayta qurish yo'li g'alaba qozongan?
13. Fransiya eksportida qaysi sohalar yetakchi o'rinni egalladi? Nima uchun?
14. Fransiya qaysi davlatlarga ko'proq kapital chiqardi? Izohlang.
15. Fransiya mustamlakachilik imperiyasi qay tarzda tashkil etildi? Fransiya Buyuk Britaniya va Rossiya imperiyasi bilan yaqinlashishga majbur etgan omillarning o'xshash va o'ziga xos jihatlari aniqlang.
16. Antanta qanday paydo bo'ldi? Izohlang.

II. Guruh bilan ishlash.

1. Urushning Fransiya va Prussiya uchun oqibatlarini taqqoslang.
2. Sizningcha, Parij kommunasi nima edi: ekstremal radikal inqilobchilar guruhining muvaffaqiyatsiz isyonimi yoki xalq inqilobimi? "Isyon" va "inqilob" tushunchalari deganda qanday mazmunni tushunasiz?

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

Tarixiy xaritadan foydalanib, Fransiya-Prussiya urushining asosiy voqealarini tasvirlab bering.

IV. Ijodiy vazifalar

Fransiya-Germaniya munosabatlari va Tyer faoliyati haqida qisqacha insho yozing.

43-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Germaniya va Buyuk Britaniya

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Germaniya. Imperiyaning tashkil topishi

Germaniyaning birlashtirishning tugallanishi - Fransiya-Prussiya urushi davom etayotgan bir vaqtda 1871-yilning 18-yanvarda barcha german davlatlarining monarxlari Versalda to'planib, Prussiya qiroli Vilgelm I ni Germaniya imperatori deb e'lon qildilar. Bu Germaniyaning ikkinchi marta imperiya deb e'lon qilinishi edi. (Eslang: Germaniyaning birinchi imperiya davridagi birinchi imperatori kim edi?) Shunday qilib, butun Germaniya hududining 2/3 qismida joylashgan, aholisining esa 60%i yashayotgan Prussiya monarxiyasi yetakchiligi Germaniyaning birlashuvi tugallandi. Yagona va yaxlit Germaniya imperiyasi barpo etildi.

1871-yil imperiya reyxshtagi umumgerman konstitutsiyasini qabul qildi. Germaniya imperiyasi ittifoqchilar davlati bo'lib qoldi. Elzas-Lotaringiya imperiya tarkibiga hokim (shtatgalter) tomonidan idora qilinadigan „maxsus imperiya viloyati“ bo'lib kirdi. Hokimni imperatorning o'zi tayinlardi. Imperiyaga kirgan ayrim davlatlar o'z konstitutsiyalari va parlamentlarini (landtaglarini) saqlab qoldi.

Konstitutsiyaga muvofiq, imperiyaning oliy vakolatli muassasalari Ittifoq Kengashi (Bundesrat) bilan Reyxshtag edi. Konstitutsiyada birlashgan Germaniyada Prussiya gegemonligi mustahkamlab qo'yildi. Imperator urush e'lon qilar, sulh tuzar, xalqaro munosabatlarda imperiya nomidan ish ko'rardi. Ayni paytda, u imperiya qurolli kuchlarining bosh qo'mondoni ham edi. Imperator o'z ixtiyori bilan Reyxshtag va Ittifoq Kengashi sessiyalarini chaqirish, ochish, tarqatib

yuborish yoki muddatini choʻzish, imperiya kanslerini tayinlash va ozod etish huquqlariga ega edi.

1871-yil konstitutsiyasiga binoan, imperator bir vaqtning oʻzida Prussiya qiroli ham hisoblanardi.

Germaniyaning birinchi imperiya kansleri lavozimiga Otto fon Bismark tayinlandi. U davlat boshqaruvida katta tajribaga ega boʻlib, deyarli Otto fon Bismark 20 yil davomida (1871-1890) mamlakat hukumatini boshqardi. Bismark

Otto fon Bismark

Germaniya tarixida „Temir kansler“ laqabi bilan nom qoldirdi. Reyxstag, konstitutsiyada koʻrsatilganidek, umumiy saylov huquqi asosida besh yil muddatga saylanardi. Lekin amalda saylov huquqi faqat nomigagina umumiy edi. Harbiy xizmatchilardan tashqari, 25 yoshga toʻlgan erkaklarga saylov huquqidan foydalanardi.

Germaniyaning iqtisodiy taraqqiyoti. 70-80-yillarda Germaniya iqtisodi gurkirab rivojlana boshladi Uning sanoat mahsulotlari barcha qit'a davlatlari bozorlanga kirib bordi. Xo'sh, qanday omillar Germaniya iqtisodining gurkirab rivojlanishiga sabab bo'ldi?

Bosh omil - Germaniyaning birlashtirilganligi edi. Bu birlashuv tufayli yagona ichki bozor vujudga keldi. Ya'ni bojxona to'siqlari olib tashlandi. Yagona pul, o'lchov va og'irlik birliklari joriy etildi.

Ikkinchi omil - Fransiyaning talanishi bo'ldi. Fransiya 3 yil ichida 5 mlrd. frank tovon to'lashga majbur etiladi. Undan tortib olingan va temir rudasiga boy Lotaringiya bilan Saar toshko'mir koni birgalikda Germaniya og'ir sanoati rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

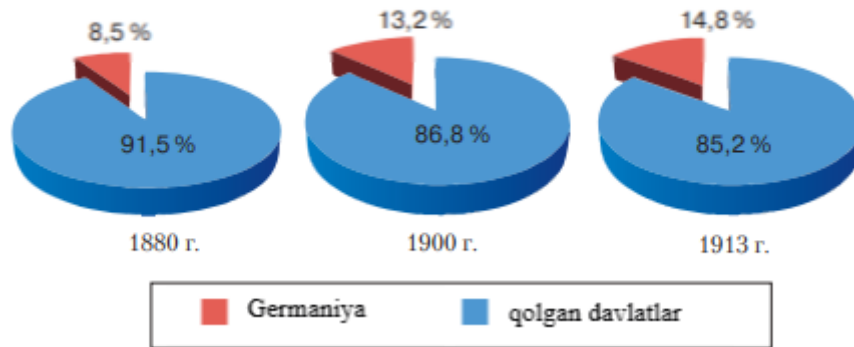
Uchinchi omil - Germaniya tadbirkorlari boshqa davlatlar tajribalaridan muvaffaqiyatli foydalandi. Ishlab chiqarishga eng ilg'or texnologiya hamda fan va texnika yutuqlarini joriy etdi. Ayniqsa, Tomson tomonidan fosfor olish jarayonining soddalashtirilishi Germaniya sanoatining gurkirab rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar yaratdi. Chunki Germaniya fosfor rudalarining asosiy makoni edi.

To'rtinchi omil -sanoatning tez sur'atlar bilan harbiylashtirilishi ishlab chiqarishning rivojlanishiga ta'sir etmay qolmadi. Fransiya undirilgan tovonning ma'lum qismi harbiy buyurtmalar uchun to'landi.

Bu omillar, ayni paytda, Germaniyani agrar davlatdan industrial davlatga aylantirdi.

Germaniya kimyo sanoatida jahonda birinchi o'ringa chiqib oldi. Temir va po'lat ishlab chiqarishda esa AQSHdan so'ng ikkinchi o'ringa chiqdi. Cho'yan ishlab chiqarish 1912-yilda 17,6 mln. tonnaga yetdi. Sanoat rivojlanishi bilan ishlab chiqarish tobora yirikroq korxonalarda to'plana bordi. Sanoatda ishlab chiqarishning markazlashuvi kuchaydi. Masalan, ko'mir qazib chiqarish, cho'yan va po'lat eritish, asosan, 4 ta monopoliya qo'lida to'plandi.

Germaniyaning jahon sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi

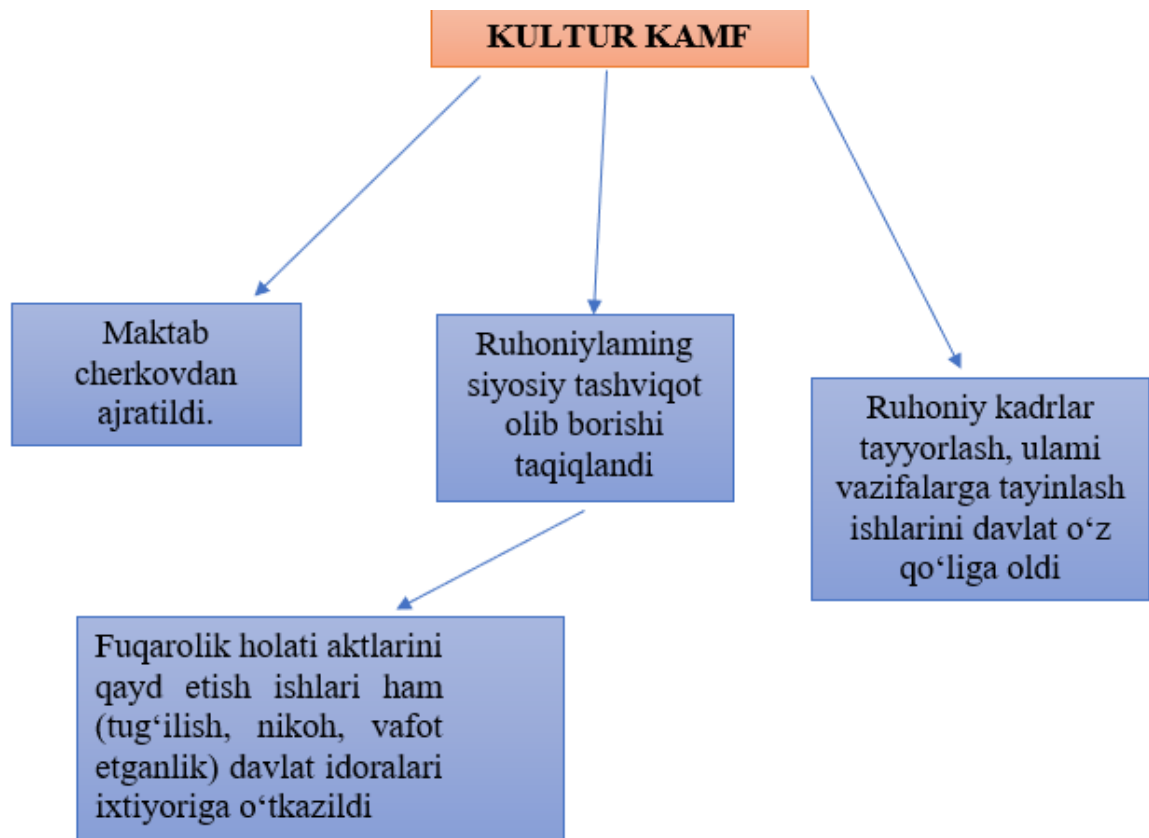
Imperiyaning ichki siyosati .

Ichki siyosat. Germaniya hukumati ichki siyosatda mamlakatni prusslashtirish masalasiga alohida e'tibor berdi. Imperiya konstitutsiyasida Prussiya qirollarigina Germaniya imperatori bo'la olishining qayd etilganligi buning yorqin dalili edi.

Polsha va Fransiyaning Germaniyaga o'tgan hududlarida ham prusslashtirish siyosati yuritildi. Polyak tilida o'qitiladigan maktablar yopib qo'yildi. Bunga javoban 1906-yilda 100 mingdan ortiq polyak bolalari maktabga borishdan bosh tortdi.

Bismarkning katolik cherkovi ta'siriga qarshi qo'llagan tadbirlari „Kulturkampf ” (Madaniyat uchun kurash) degan nom oldi. Bismark hukumati, ayni paytda, ishchilar va sotsialistik harakatni ayovsiz bostirish siyosatini yuritdi. Bu davrda 1875-yilda tashkil etilgan Germaniya sotsial-demokratik partiyasining (GSDP) ta'siri o'sib borayotgan edi. 1878-yilda sotsialistlarga qarshi favqulodda qonun („Sotsial demokratlarning xavfli intilishlariga qarshi qonun“ deb atalgan) qabul qilindi.

Uning qabul qilinishiga imperator Vilgelm I ga nisbatan ikki bor uyushtirilgan suiqasd bahona bo'ldi. Bu suiqasdni sotsialistlar uyushtirmagan edi. Shunday bo'lsa-da, Bismark ularni jamoat tartibini buzuvchilar deb hisoblardi. Bu qonun partiya faoliyatini amalda taqiqlab qo'ydi. Qonun 2,5 yil muddatga qabul qilingan bo'lsa-da, u 12 yil davomida amal qildi.

Bismark hukumati faqat ta'qiblar bilan mamlakatda siyosiy barqarorlikni ta'minlab bo'lmasligini yaxshi tushunardi. U ishchilarga oid qonunlar ham qabul qilish lozim deb hisobladi va bunga erishdi.

Chunonchi, Germaniyada 1889-yilda pensiya joriy etildi. Dunyodagi birinchi rasmiy ijtimoiy sug'urta tizimi joriy etildi. Aynan Bismark tufayli Germaniyada kasallik fondlari va ishchilar uchun ijtimoiy sug'urtaning bir qancha turlari paydo bo'ldi.

1888- yilda Vilgelm I vafot etdi. Taxtni 28 yoshli Vilgelm II (1888-1918) egalladi. U hokimiyatni hech kim bilan, hatto Bismark bilan ham bo'lishishni istamadi va yakka hukmronlikka intildi.

1889- yilda Bismark Reyxstag oldiga sotsialistlarga qarshi qonunga doimiy tus berish masalasini qo'ydi. Biroq Reyxstag buni rad etdi. Imperator ham Bismarkni qo'llab-quvvatlamadi. Bismark buni o'z sha'niga haqorat deb qabul qildi va 1890-yilda iste'fo berdi. Uning o'rniga pruss generali Kaprivi kansler etib (1890-1894) tayinlandi. Yangi hukumat favqulodda qonunni bekor qildi.

GSDP ochiq holatda ishlash sharoitiga o'tdi. Partiya mehnatkashlar manfaatini himoya qilish siyosatini davom ettirdi. U eng kuchli va ommaviy partiyalardan biriga aylandi. Natijada, 1891-yildan boshlab yakshanba dam olish kuni deb belgilandi. 13 yoshdan kichik bo'lgan bolalar mehnati taqiqlandi. Xotin-qizlar uchun 11 soatlik ish kuni joriy qilindi.

Qishloq xo'jaligidagi ahvol. Qishloq xo'jaligidagi barcha haydaladigan yerlar yunkelar (katta yer egalari) qo'lida to'plangan edi. Yunkelar xo'jalik yuritishda yollanma mehnatdan foydalanishga o'tdilar. Ayni paytda, qishloq xo'jaligida qo'llash uchun yaratilgan texnikalardan unumli foydalanishga alohida e'tibor berildi. Keng miqyosda mineral o'g'itlardan foydalanishga o'tildi.

Bular, o'z navbatida, mehnat unumdorligining oshishini, hosildorlikning ortishini ta'minladi.

Qishloq xo'jaligida texnikaning keng qo'llanilishi ortiqcha ishchi kuchlarining ish izlab shaharga ko'chishiga olib keldi. Bu esa gurkirab rivojlanayotgan sanoatni ishchi kuchi bilan ta'minlashga keng yo'l ochdi.

Germaniyaning qisqa tarixiy davr ichida agrar davlatdan qudratli industrial davlatga aylanishida bu omil ham muhim rol o'ynadi.

Mehnatkashlar manfaati uchun kurash. Germaniya qanchalik gurkirab rivojlanmasin, bu mamlakat ishchilari AQSH va Buyuk Britaniya ishchilariga nisbatan kam ish haqi olardi. 1900-1903-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi ishsizlikning ortishiga, ish haqining yanada kamayishiga olib keldi.

Oqibatda, ishchilarning moddiy ahvoli og'irlashdi. Shunday sharoitda GSDP ishchilar manfaatini parlament yo'li bilan himoya qila boshladi. 1912-yilgi parlament saylovida bu partiya 34,8% ovoz olishga muvaffaq bo'ldi. Bu muvaffaqiyat hukumatni ham yon berishga majbur etdi. Natijada, ish haqi qisman bo'lsa-da oshirildi, ish kunining qisqartirilishiga erishildi. Biroq ishchilar bu bilan kurashni to'xtatib qo'yganlari yo'q. Ular endi 8 soatlik ish kuni belgilanishi talabi bilan chiqa boshladilar.

GSDP ishchilarning manfaati uchun kurashning tinch, parlament yo'lini tanlagan edi. Bu Parij Kommunasini saboqlaridan kelib chiqib tanlangan birdan bir to'g'ri yo'l edi. GSDPning parlament yo'li bilan kurash taktikasining asosida jamiyatdagi dolzarb, asosiy muammolarni islohot yo'li bilan hal etish maqsadi yotar edi. Ayni paytda, bu yo'l fuqarolar totuvligini ham nazarda tutardi.

Imperiyaning tashqi siyosati

Dunyoni qayta bo'lishga da'vogarlik. Buyuk Britaniya va Fransiya juda katta mustamlakalarga ega bo'lgan holda Germaniya bunday mustamlakalarga ega emas edi. Germaniya hukmron doiralari „quyoshning hammaning yelkasiga birday nur sochishi“ talabi bilan chiqdilar.

Bismark Germaniyaning xalqaro maydondagi ta'sirini kuchaytirishni o'z oldiga vazifa qilib qo'ydi. Yangidan tashkil etilgan fransuz qo'shinini qasos oluvchi qo'shin, deb hisoblay boshladi. Shu tufayli, Fransiya hali batamom mustahkamlanib olmasdan, u bilan urush qilishga shoshilmoqda edi. Biroq Rossiya bilan Buyuk Britaniya Germaniyaning kuchayib ketishini istamas edi.

Bismark esa ikki frontda urush qilishdan qo'rqardi. Shunday sharoitda u o'ziga ittifoqdosh izladi va tez orada uni topdi ham. Bu Avstriya-Vengriya imperiyasi edi. 1879-yilda Germaniya Avstriya-Vengriya bilan ittifoq tuzdi. 1882-yilda Avstriya-Vengriya - Germaniya ittifoqiga Italiya qo'shildi. Bunga Italiyaning Fransiya bilan munosabati keskinlashishi sabab bo'ldi. Chunonchi, Fransiya Italiya

da'vo qilib yurgan Tunisni bosib olgan edi. Avstriya-Vengriya imperiyasi esa bu vaqtda Bolqon yarimorolida Rossiya bilan raqobatlashmoqda edi. Shunday qilib, uchta maslakdosh kuchlar birlashib, 1882-yili harbiy ittifoq - „Uchlar ittifoqi“ni tuzishga erishdi. Shu tariqa Germaniya Fransiya va Rossiyaga qarshi qaratilgan koalitsiyaga bosh bo'lib oldi. Bismark Rossiyani o'z siyosiy rejalarini amalga oshirish yo'lidagi asosiy g'ov deb bilardi. Lekin Bismark bir vaqtda ham Fransiya, ham Rossiyaga qarshi kurashish yengil emasligini anglardi.

1891-yilda shovinistik tashkilot - „German ittifoqi“ tuzildi. „Qirol Prussiya ustida, Prussiya Germaniya ustida, Germaniya dunyo ustida“ degan shior ilgari surildi.

Germaniyaning mustamlakchilik siyosati.1882-yil Bremen savdogarlari Afrikaning janubi-g'arbiy sohilidagi Angola - Peking buxtasiga keldilar. Ular 200 ta esiki miltiq va 2000 marka badaliga yerli qabila boshlig'idan anchagina hududni sotib oldilar. Tez orada Germaniya bu yerni o'z protektorati deb e'lon qildi. Afrikaga amaldorlar va askarlar yuborildi. Ularning yangi yerlarni bosib olishga urinishi mahalliy xalqning qattiq qarshiligiga uchradi.

Germaniya Afrikaning o'rta qismidagi Togo va Kamerun hududlarini, Gvineyaning shimoliy qismini va unga yondosh orollarni ishg'ol qildi va Afrikaning sharqiy qismidagi hududlarni va Zanzibami zabt etdi. Bu hudud „Germaniya Sharqiy Afrikasi“ degan nom oldi.

XIX asrning oxirida Germaniyada mustamlakalarni bosib olish, kuchli armiya va flotni yaratish haqidagi imperator g'oyasi keng tarqaldi. Germaniya imperiyasining eng muhim xususiyatlaridan biri mamlakat ijtimoiy hayotini harbiylashtirish edi. Imperator Vilgelm II Otto fon Bismarkning mustamlakalarni bosib olishda yo'qotgan vaqtini to'ldirishga harakat qildi va Germaniyaning jahon hukmronligini ta'minlashni o'zining yuksak missiyasi deb bildi. U, ayniqsa, „Drang nach Osten“ („Sharqqa yurish“) maqsad qilingan Sharq va Bolqonga qiziqdi. Vilgelm II o'z rejalarida „pangermanizm“ ta'limotiga tayandi, unga ko'ra nemislar boshqa xalqlar ustidan hukmronlik qilish uchun „tarixiy huquq“ga ega

deb hisobladi. Pangermanistlar boshqa davlatlarga nisbatan kuch siyosatini olib borishga, kuchli flot va armiya yaratishga, dunyoni qayta bo'linish uchun emas, balki urushga tayyorgarlik ko'rishga chaqirdilar.

90-yillarning oxirida Shandun (Xitoy) provinsiyasining bir qismi bosib olindi. O'sha vaqtdayoq, Germaniya Tinch okeandagi Karolina, Mariana orollarini va Samoa orolining bir qismini egallagan edi. Ko'p o'tmay Marshall orollarini qo'lga kiritdi.

Shimoliy dengizni Boltiq dengizi bilan tutashtirgan Kil kanali ochildi. Reyxstag harbiy flot qurishning ulkan dasturini qabul qildi. Bu narsa Buyuk Britaniya bilan munosabatni yanada keskinlashtirdi. Marokashga da'vosi esa Fransiya bilan munosabatlarni yanada yomonlashtirdi.

Afrikada „bizni quruq qoldirishdi“ deb hisoblagan german hukmron doiralari „qo'ldan ketganlarning“ o'mini Yaqin Sharqda to'ldirmoqchi bo'ldi. Ular Kichik Osiyo, Suriya, Mesopotamiya va Falastinda joylashib olmoqchi edilar. Chunki bu yerlarda dunyodagi eng yirik neft konlari, g'alla va paxta xomashyolari bor edi. Nemis bankiri Simens tashabbusi bilan Berlinni Fors qo'ltig'i bilan bog'lovchi temiryo'l qurish rejasi tuzildi.

1889-yilda Vilgelm II „hazrati Iso qabri“ni ziyorat qilish bahonasi bilan Falastinga bordi. U safar vaqtida Turkiya sultoni bilan uchrashib, reja bo'yicha Bosfordan Kichik Osiyo orqali Bag'dodga va undan Fors qo'ltig'igacha temiryo'l qurish to'g'risida kelishib oldi. Bu yo'l „Bag'dod temiryo'li“ nomi bilan tarixga kirdi.

Germaniya va Usmonli davlati munosabatlari.XIX asr oxiridan boshlab, Germaniya- Usmonli davlati munosabatlan tobora yaqinlashib bordi. Usmonli davlati Germaniya qiyofasida o'z xaloskorini ko'rgandek edi.

Xo'sh, bunga nimalar sabab bo'lgan? Yevropaning buyuk davlatlari bo'lgan Buyuk Britaniya ham, Fransiya va Rossiya ham Usmonli davlati uchun imperiyaning hali u, hali bu hududlariga ko'z olaytirayotgan yoki birin-ketin ularni bosib olayotgan umumiy dushman davlatiarga aylangan edi.

Qora dengizni Oʻrtayer dengizi bilan bogʻlashga imkon beruvchi Usmonli davlatiga qarashli Bosfor va Dardanell boʻgʻozlariga, Istanbul shahriga Rossiya daʼvogarlik qila boshladi. Bunday sharoitda Germaniya Usmonli davlati koʻz oʻngida uning imperiyasi hududlariga daʼvo qilmayotgan birdan bir davlat edi.

Buyuk davlatlarning bosimiga bardosh berish uchun Usmonli davlatiga Germaniyadek ittifoqdosh zarur edi. Germaniya uchun Bagʻdod temiryoʻlini qura olsa, kelgusida butun Yaqin Sharqqa egalik qilishi mumkindek edi. Shuning uchun ham Germaniya Usmonli davlatini ham moliyaviy, ham harbiy jihatdan qoʻllab-quvvatladi. Bu ikki davlat oʻrtasidagi yaqinlik, oxir-oqibatda, Usmonli davlatini oʻzi sezmagan holda Germaniyaning deyarli vassaliga aylantirib qoʻydi. Endi, Usmonli davlati xohlaydimi, yoʻqmi yaqinlashib kelayotgan Birinchi jahon urushida Germaniya tarafida turib urushda qatnashishga majbur edi.

Urushning muqararligi. XIX asning 90- yillarida Germaniya egallagan mustamlakalar hududi oʻzining hududidan deyarli besh baravar ortiq edi.

Birinchidan, Germaniyaning Yevropada hukmron boʻlishi haqidagi daʼvolari kuchaydi.

Ikkinchidan, jahon bozorlarida Germaniya Buyuk Britaniyaning asosiy raqibiga aylandi.

Uchinchidan, Afrikani qayta taqsimlashni talab etayotganligi uning ham Fransiya, ham Buyuk Britaniya bilan munosabatlarini yanada keskinlashtirib yubordi.

Toʻrtinchidan, Germaniyaning Bolqonga, Yaqin, Oʻrta va Uzoq Sharqqa suqilib kirishi shu darajada faollashdiki, bu faollik tarixga „Sharqqa hujum“ („Grang nach osten“) nomi bilan kirdi.

Endi, Germaniya hukmron doiralari bu yorugʻ dunyodan joy talab qila boshladi. Ayni paytda, barcha xalqaro nizolardan oʻz manfaati yoʻlida foydalanishga urindi. Rossiya imperiyasining Bolqon yarimorolidagi manfaatlarini mensimay, Avstriya-Vengriyaning Bolqon siyosatini qoʻllab-quvvatladi.

Dunyoning barcha nuqtalarida Germaniya ekspansiyasi Buyuk Britaniya manfaatlariga daxl qildi va uning qarshiligiga duch keldi.

Germaniya imperatori Vilgelm II „Germaniyaning kelajagi dengizda“ degan shiorini e’lon qildi. Bu shior dengiz hukmdori - Buyuk Britaniya harbiy flotiga teng keladigan flot tashkil etish zarurligini anglatar edi.

Germaniya harbiy dengiz floti qudrat jihatidan ikkinchi o’ringa chiqib olgan edi. Imperator maqsadini ro’yobga chiqarish uchun yangi harbiy kemalar qurish ishi jadallashtirib yuborildi.

1905-yilda Germaniya qurolli kuchlari Bosh shtabi ikki frontda, ya’ni ham G’arbda, ham Sharqda (Rossiyaga qarshi) urush olib borish rejasini ishlab chiqdi. Germaniya ham harbiy, ham iqtisodiy va ham mafkuraviy jihatdan urushga tayyorlanishda o’zining raqiblaridan o’zib ketdi.

Koalitsiya (lotincha - birlashgan) - bir yoki bir qancha davlatlarga qarshi birlashib harakat qilish uchun ikki yoki undan ko’p davlatlarning tuzgan vaqtinchalik harbiy-siyosiy ittifoqi.

Ekspansiya (lotincha - kengaytirish) - mustamlakachi davlatlarning o’zgalar hududini va bozorlarini, xomashyo manbalarini bosib olishga, siyosiy va iqtisodiy ta’sir doiralarini kengaytirishga qaratilgan siyosatlari.

Vilgelm II Gogensollen (1859-1941) – oxirgi Germaniya imperatori va Prussiya qiroli (1888-1918). 1877-1879-yillarda Berlin universiteti huquq fakultetida tahsil olgan.

Birinchi jahon urushi boshlanishining tashabbuskorlaridan biri. 1918-yil inqilobidan keyin u Gollandiyaga qochib ketdi va u yerda taxtdan voz kechdi

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Buyuk Britaniyaning siyosiy va iqtisodiy ahvoli

Mamlakat siyosiy tuzumi. Buyuk Britaniya bu davrda ham cheklangan monarxiya edi. Biroq Germaniyadan farqli o'laroq, bu davlatda qirol hokimiyati asosiy rol o'ynamasdi.

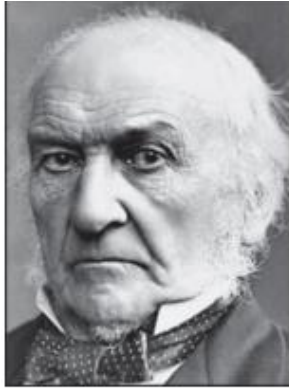
Buyuk Britaniya qirollari davlat boshlig'i edi, xolos. Ular davlatni amalda boshqarmaganlar. Davlatning ichki va tashqi siyosatini boshqarish parlament tuzadigan hukumat qo'lida edi.

Buyuk Britaniyada qaysi partiya parlament saylovida g'olib chiqsa, shu partiya hukumat tuzar edi. Mamlakatda kuchli ikki partiyaviy tizim qaror topgan bo'lib, ularning biri Konservatorlar, ikkinchisi esa Liberallar partiyasi deb atalardi.

Konservatorlar partiyasining asosiy tayanchi yirik zamindorlar va anglikan cherkovi, Liberallar partiyasining asosiy tayanchi esa o'rta sinf vakillari edi. Konservatorlar partiyasi an'analarga sodiqligi bilan ajralib tursa, Liberallar partiyasi zamon ruhiga mos islohotlar o'tkazish tashabbuskorligi bilan ajralib turardi. Ayni paytda, ularni birlashtiruvchi yagona manfaatlar ham mavjud edi. Bu manfaatlar mushtarakligi asosini Buyuk Britaniyaning dunyoda yetakchi davlat maqomini saqlab qolishga intilishi, mustamlaka imperiyani dunyo bozorlaridan o'z raqiblarini mumkin qadar intilish kabi maqsadlar tashkil etgan.

XIX asr o'rtalariga kelib Buyuk Britaniyada demokratik jamiyat asoslari qaror topdi. Bular - so'z, namoyishlar o'tkazish, matbuot erkinligi kabilarda o'z ifodasini topdi. Shuningdek, tabaqaviy imtiyozlar tugatildi. Birinchi o'ringa insonning qaysi tabaqaga mansubligi emas, shaxsning erkinligi, qobiliyati, mustaqilligi, individualligi qo'yildi.

1867-yili o'tkazilgan parlament islohoti tufayli saylovda qatnashuvchilar uchun mulk senzi kamaytirildi. Natijada, erkak aholining 50 foizi saylov huquqiga ega bo'ldi.

Uilyam Gladston

Liberallar partiyasidan bo'lgan U. Gladston bosh vazirligi davrida (1864-1874-yillar) hukumat qator islohotlar o'tkazdi. Jumladan, tredyunionlarga o'z manfaatlarini sudda himoya qilish huquqi berildi va ish tashlashlar o'tkazilishiga ruxsat etildi. Parlamentga saylovlarning yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkazilishi joriy etildi. Maktab islohoti o'tkazildi.

Benjamin Dizraeli

B. Dizraeli bosh vazirligi davrida ham qator muhim tadbirlar amalga oshirildi. 1875-yilda haftada 54 soatlik ish vaqti belgilandi. 10 yoshdan kichik bolalarni ishga qabul qilish taqiqlandi. 1884 yilda liberallar navbatdagi saylov islohotini o'tkazdilar, unga ko'ra ishchi va dehqonlarning ko'pchiligi ovoz berish huquqini oldi. 1911-yilda yana bir marta parlament islohoti o'tkazildi. Bu islohot Buyuk Britaniyada demokratik jamiyat va huquqiy davlatchilik taraqqiyoti yo'lida muhim bosqich bo'ldi.

Iqtisodiy taraqqiyotdan orqada qolish. XIX asning so'nggi choragida Buyuk Bri taniya iqtisodiy jihatdan orqada qola boshladi. „Jahon ustaxonasi“ deb nom olgan Buyuk Britaniyaning XIX asr oxiri - XX asr boshlarida sanoat ishlab chiqarish hajmi 2 marta qisqardi. Sanoat ishlab chiqarish hajmi bo'yicha 3-o'ringa tushib ketdi. Mamlakatning jahon ustaxonasi maqomi o'tmishga aylanib qoldi. Buning asosiy sababi - **birinchidan**, kapitalning asosan chetga chiqarilishi edi. Ingliz sarmoyadorlari mustamlakalarda zavod, fabrika va boshqa korxonalar qurishni afzal ko'rganlar. Chunki mustamlakalar xomashyo va arzon ishchi kuchi manbayi edi. Ularni metropoliyaga olib kelish qimmatga tushar edi.

Chetga kapital chiqarish juda katta daromad keltirgan. Uning keltirgan foydasi tashqi savdo keltirgan foydadan 5 marta ko'p bo'lgan. Foyda ketidan

quvish oqibatida Buyuk Britaniyaning o'zidagi korxonalar o'z vaqtida zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan qayta jihozlanmay qoldi. Buning natijasida Buyuk Britaniya sanoat mahsulotlarining raqobatbardoshlik quvvati pasaydi. Germaniya va AQSH tovarlari jahonning barcha bozorlarida Buyuk Britaniya tovarlarini ta'qib eta boshladi. Chunki Germaniya va AQSH tovarlari ham sifatli, ham arzon edi. Shu sababli 20 yil mobaynida, ya'ni 80-yillardan tortib XX asr boshlarigacha Germaniyaning Buyuk Britaniyaga eksporti 41 foiz ko'paygan, AQSHdan eksport qilish esa ikki martadan ziyodroq oshgan.

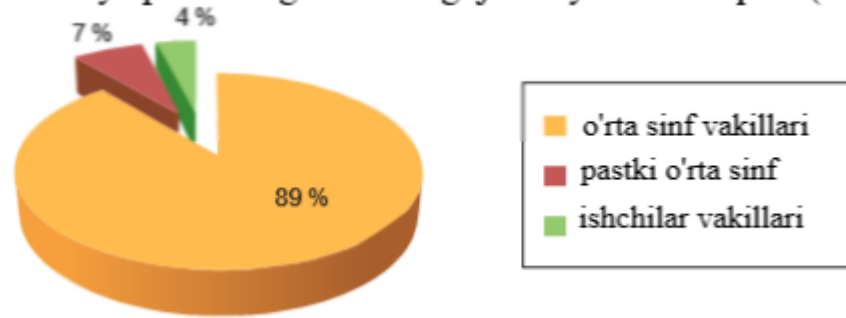
Bundan tashqari, yosh rivojlanayotgan davlatlar ingliz tovarlariga katta boj to'lovlari joriy etgan edilar. Buyuk Britaniya esa hamon bojsiz savdo an'anasiga sodiq bo'lib qolaverdi.

Ikkinchidan, xalqaro maydonda bo'lingan dunyoni qayta bo'lish uchun kurash kuchaygan bir sharoitda Buyuk Britaniya harbiy xarajatlarni ko'paytirishga majbur bo'ldi.

Shunday bo'lsa-da, Buyuk Britaniya iqtisodiy jihatdan hamon qudratli edi. London jahon moliya markazi hisoblangan. Jahon savdosida hisob-kitob hamon Buyuk Britaniya pul birligi (funt sterling) asosida amalga oshirilardi.

Ingliz kapitalizmi sanoat sohasidagi oldingi birinchiligidan mahrum bo'lgan bo'lsa ham, juda katta foyda olish imkoniyatini saqlab qoldi. Bunga ko'pdan ko'p mustamlakalaridagi juda katta bozorlarni o'z qo'lida saqlab qolish orqali erishdi. Bundan tashqari, Buyuk Britaniyaning sanoat ustunligi asta-sekin qo'ldan ketgani bilan, jahon vositachilik savdosidan, sug'urta, bank, kemasozlik sohasidagi monopol hukmronligidan mahrum bo'lganicha yo'q edi. Buyuk Britaniya burjuaziyasi bu monopol hukmronlikni avvalo o'zining mustamlaka imperiyasi tufayli uzoq vaqt saqlab qola oldi.

Britaniya po'lat magnatlarining ijtimoiy kelib chiqishi (1865)

Diagrammadan qanday xulosa chiqarish mumkin?

Kapital (lotincha - bosh, asosiy) - sarmoya; o'z egasiga daromad keltiruvchi jami vositalar va mablag'lar. Ya'ni qiymat keltiruvchi, o'zini o'zi ko'paytiruvchi qiymat; pul topuvchi pul.

Sug'urta — tabiiy ofatlar (zilzila, suv toshqini, yog'in va boshqalar), har xil baxtsiz hodisalar ro'y berishi natijasida ko'rilgan zararni qoplash va boshqa pul qoplamalari to'lash uchun maqsadli pul jamg'armalarini tashkil etish va undan foydalanish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar tizimi.

Buyuk Britaniyaning ichki siyosati.

Irlandiya muammosi. Buyuk Britaniya ichki siyosatidagi keskin muammolardan biri - Irlandiya muammosi edi. Irlandiyada ijaraga yer olib kun ko'ruvchi dehqonlari nihoyatda muhtojlikda yashardilar. Chunki yerlarni Britaniya lendlordlari o'zlariniki qilib olgan edilar. Ko'pchilik irlandiyaliklar tirikchilik ko'yida Amerikaga ko'chib ketdilar. Ochlik, o'lim va ko'chib ketish natijasida aholi soni kamayib ketdi.

1875-yilda Buyuk Britaniyaning parlamenti deputati, olsterlik protestant, yer egasi Parnell Irlandiyaga muxtoriyat huquqi berilishi haqida qonun qabul qilishni (gomrul) talab qildi. Shuningdek, u ijaraning qat'iy bo'lishi, ijara haqining insof

bilan olinishi va ijaraga olingan yening qo'ldan qo'lga erkin o'tishini ko'zda tutuvchi agrar islohotni amalga oshirishni talab qilgan hamjamiyat - Irland muxolifat guruhini o'z atrofiga birlashtirdi.

Parnell rahbarlik qilgan muxolifat nufuzli kuchga aylandi. U Irlandiya muammolariga jamoatchilik e'tiborini qaratish uchun barcha mumkin bo'lgan parlament usullarini qo'llagan.

Buyuk Britaniya hukumati 1881-yilda irlandlarga gomrul o'miga „Yer-suv akti“ni taklif qildi. Unda 15 yil muhlatga ijara miqdorini adolat bilan belgilaydigan va ijarachiga o'z yer maydonini boshqa bir shaxsga o'tkazish huquqini beradigan komissiya tuzilishi ko'zda tutilgan edi.

Irland „Yer-suv ligasi“ bu tartibga qarshi chiqdi va boykotni kuchaytirib, britaniyalik pomeshiklarni qo'rqitish kompaniyasini boshlab yubordi va gomrulni talab qildi. Bunga javoban hukumat ta'qibni kuchaytirdi. Parnell qamoqqa olindi. yer-suv ligasi“ taqiqlab qo'yildi.

Buyuk Britaniya hukumatinin bu xatti-harakatlari yonib turgan olovga yog' quyish bo'ldi, xolos. Irland dehqonlari Parnellning da'vati bilan britaniyalik lendlordlargif ijara haqi to'lashdan bosh tortdilar. Taqiqlangan „Yer-suv ligasi“ o'rniga „Xotin-qizlar yer ligasi“ tuzildi.

Irlandiyada ochiqdan ochiq fuqarolar urushi xavfi kuchaydi. Shundan keyin Buyuk Britaniya hukumati Parnell va uning tarafdorlariga kelishishni taklif qildi. 1881-yilda Parnell bilan tuzilgan bitimga muvofiq, irland ijarachi dehqonlari ijara haqi to'lashni davom ettirishlari va boykotni to'xtatishlari, katta yer egalari esa ijarachilarning qarzini kechib yuborishlari lozim edi. Biroq Parnell tutgan kelishuvchilik yo'li Irlandiyadagi mayda terrorchi guruhlarni faollashtirib yubordi. 1882-yilda Dublinda Irlandiya ishlari bo'yicha stats-sekretar va Irlandiya lord-hokimi o'ldirildi. Britaniya tomonidan ta'qib va politsiya terrori boshlandi. Bunga javoban irland qishlog'ida yangi terrorchilik to'lqini ko'tarildi.

Oxir-oqibatda, 1886-yilda hukumat gomrul berishga qaror qildi. Biroq parlament uni rad etdi.

Shunday sharoitda Irlandiya burjuaziyasining bir qismi Irlandiyaga muxtoriyat berilishi talabi bilan chiqdi. Irlandiya burjuaziyasining savdo-sanoat doiralari manfaatini ko'zlovchi qismi esa Irlandiyaning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan birmuncha keskin talabni o'rta tashladi.

Ushbu guruhning rahbari A. Griffit 1905-yili „Shinfeyn“ („Biz o'zimiz“) partiyasini tuzdi. U Irlandiya mustaqil parlamenti tuzish tashvilotini olib bora boshladi. Britaniya tovarlarini boykot qilish yanada kuchaydi. Hukumat 1912-yilda parlamentga yana gomrul haqidagi qonun loyihasini taqdim etishga majbur bo'ldi. Biroq parlament yana uni tasdiqlamadi. Natijada, Irlandiyada siyosiy ahvol nihoyatda keskinlashdi. Biroq boshlanib ketgan jahon urushi parlamentni gomrul haqidagi qonunni tasdiqlashga majbur etdi. Chunki urush davrida ichki siyosiy barqarorlik havodek zarur edi.

1911-yilgi parlament islohoti. 1911-yilda Buyuk Britaniyada parlament to'g'risida qonun qabul qilindi. Bu islohoti qonun parlamentning yuqori palatasi - Lordlar palatasining veto huquqlarini chekladi.

Endi parlamentning quyi - Jamoa palatasi bir qonun loyihasini 3 marta ma'qullasa, u Lordlar palatasi tomonidan tasdiqlanmasa ham qonun kuchiga ega bo'ladigan bo'ldi. Lordlar palatasi moliya masalalarini ham hal qilishdan chetlatib qo'yildi. Parlamentning vakolat muddati 5 yil etib belgilandi. Deputatlarga maosh joriy etildi. Buyuk Britaniya mehnatkashlari o'z haq-huquqlari uchun doimo kurash olib borganlar. Buyuk Britaniya ishchilar harakatida tred-yunionlar (kasaba uyushmalari) katta rol o'ynagan. Tred-yunionlarga a'zo bo'lganlar soni ham yildan yilga oshib borgan.

Tred-yunionlar (ingl. «trade» — «hunar, kasb»+«union» — «birlashma») — ingliz kasaba uyushmalari harakatidagi oqim. Asosiy maqsadi hayotning iqtisodiy shart-sharoitlarini yaxshilash uchun kurash.

Ijtimoiy harakat. Buyuk Britaniya tred-yunionlari kurashning parlament yo'lini tanlaganlar. Qonun ishchilarga ish tashlash huquqini bergan. Biroq ish tashlash davom etgan kunlarda korxonalar ko'rgan zarar tred-yunionlar hisobidan undirilar edi.

Bu qoida amalda ish tashlashni kurash usuli sifatida yo'qqa chiqarar edi. Tred-yunionlar o'z partiyalarini tuzishga qaror qildilar. Bu partiya 1900-yilda tuzilgan va u 1906-yildan boshlab Leyboristlar partiyasi deb atala boshlandi.

Ingliz tilidagi bilimlaringizga tayanib leyboristlarga tegishli plakatni tarjima qilib ko'ring va uni muhokama qiling.

Leyboristlar partiyasi parlament yo'li bilan ishchilar manfaatini himoya qilishni o'z maqsadi, deb e'lon qildi. Liberallar hukumati rahbari D. Lloyd-Jorj „Leyboristlar partiyasining tuzilishi Liberallar hukumatining xatosi“, deb afsus bilan qayd etgan edi.

Leyboristlar partiyasi birinchi parlament saylovidayoq 29 ta deputatlik o'rnini egalladi.

Iqtisodiy taraqqiyot sur'atining pasayishi zarur iste'mol mahsulotlarining narxi ko'tarilishiga olib keldi. Bu esa ishchilarni ish tashlashga majbur etdi. Eng yirik ish tashlash 1911-yilda yuz berdi. Ko'mir qazuvchilarning 6 hafta davom

etgan ish tashlashi hukumatni zarur choralar ko'rishga majbur etdi. Chunonchi, „Ish haqi minimumi to'g'risida“gi qonun qabul qilindi. Unga ko'ra, ish tashlashlar vaqtida korxonalar ko'rgan zararining tred-yunionlardan undirilishi taqiqlandi.

Ishlab chiqarish jarayonida baxtsiz hodisa tufayli jabrlanganlarga korxona egalari hisobidan nafaqa to'lash belgilandi. 70 yoshga to'lgan kishilarga pensiya tayinlandi. Konchilar uchun 8 soatlik ish kuni belgilandi. Kasallik va ishsizlik sababli sug'urta to'lovi joriy etildi. Bir so'z bilan aytganda, Buyuk Britaniya hukmron doiralari Birinchi jahon urushi arafasida ichki siyosiy muamomalarni yumshatishga va xalqni jipslashtirishga muvaffaq bo'ldilar.

Sizningcha, boykot kurashning samarali usulimi? Fikringizni tushuntiring.

Gomrul - o'z-o'zini idora qilish (Irlandiyada).

Boykot - inkor qilish. 1880-yilda irlandiyalik ijarachilar birinchi marta ochiq bo'ysunmaslikni (ish tashlash) qo'lladilar. Ularning boshqaruvchisi ingliz Ch. K. Boykot edi. O'shandan beri uning familiyasidan "boykot" so'zi tarqaldi.

Buyuk Britaniyaning tashqi siyosati

Eng ko'p mustamlakaga ega davlat. Buyuk Britaniyaning iqtisodiy taraqqiyoti AQSH va Germaniyaga nisbatan pasayayotgan bo'lsada, harbiy jihatdan hamon dunyoning eng qudratli davlati bo'lib qolayotgan edi. Qudratli harbiy dengiz floti Buyuk Britaniyani dengizda tanho hukmron davlatga aylantirgan edi. Shu qudrat tufayli, XX asrning boshlarida Britaniya imperiyasi (Buyuk Britaniya 1870-yillardan boshlab mustamlakalar bilan birgalikda shunday nomlangan) 400 milliondan ortiq aholiga ega bo'lgan 35 million km² maydonni egallagan (ya'ni yerning beshdan bir qismi va dunyo aholisining to'rtidan bir qismi). Shotlandiya

yozuvchisi J. Uilson Britaniya imperiyasining ko'lamini tavsiflab, uning ustida "quyosh hech qachon botmaydi", degani bejiz emas edi. Britaniyaning dengizdagi tanho hukmronligi hatto mamlakat madhiyasida ham o'z ifodasini topgan edi. Buyuk Britaniyaning o'g'lonlari va qizlari madhiyadan o'rin olgan „Britaniya, dengizlarni boshqar, hukmronlik qil!“ degan satrlarni mag'rurlik bilan ijro etardilar. Iqtisodiy jihatdan Buyuk Britaniyaning eng ilg'or mamlakat sifatidagi mavqeyining pasaya borishi uni yangi-yangi mustamlakalar bosib olishni kuchaytirishga undadi. Ayni paytda esa, avvalgi mustamlakalarda o'z mavqeyini yanada mustahkamlashga intildi. 1875- yilda dastlab Misr hukumatidan O'rtayer dengizdan Hind okeaniga chiqishga imkon beruvchi Suvaysh kanalining 45% aksiyasini sotib oldi. Tez orada, kanalning boshqa, xususiylar qishilar qo'lida to'plangan aksiyalarini ham qo'lga kiritdi. Shu orqali Hindistonga chiqadigan dengiz yo'llari nazorati to'la Britaniya qo'lga o'tdi. 1876- yilda esa Britaniya o'z qirolichasi Viktoriyani Hindistonning imperatori deb e'lon qildi. Shu tariqa, Buyuk Britaniya imperiyasi tashkil etildi. Endilikda Buyuk Britaniya imperiya deb, parlamenti esa imperiya parlamenti deb yuritiladigan bo'ldi. Shu davrdan boshlab, Buyuk Britaniya tarixidagi "**Viktoriya davri**" deb nomlangan davr boshlangan.

Buyuk Britaniya o'z oldiga O'rta Osiyoni ham Rossiya imperiyasi egallash maqsadini qo'ygan edi. Ayni paytda, Yer sharining bu mintaqasiga Rossiya imperiyasi ham da'vogarlik qilmoqda edi. Imperator hukumatining maqsadi O'rta Osiyoni egallash orqali Afg'onistonga chiqish va shu orqali Hindistonga bevosita tahdid solib turish imkoniga ega bo'lish yo'li bilan xalqaro masalalarda Buyuk Britaniyani yon berishga majbur etish edi. Rossiya imperiyasi O'rta Osiyo davlatlarini bosib olish uchun harakat boshlagani Buyuk Britaniyani tashvishga solmay qolmadi.

Nima deb o'ylaysiz o'sha davrda Buyuk Britaniya nima uchun “hech qachon quyoshi botmaydigan imperiya” deb atalgan?

Nihoyat, ikki davlat manfaatlarining o‘zaro mushtarakligiga erishishdi. Ya’ni Rossiya Hindistonga xavf solish, Buyuk Britaniya esa O‘rta Osiyoni egallash niyatidan voz kehdilar. Afg‘oniston bu ikki mustamlakachi davlat manfaatlari tig‘ini qaytarib turuvchi hudud vazifasini o‘tashi lozim edi. Buyuk Britaniya va Rossiya manfaatlari to‘qnash keladigan yana bir hudud Bolqon yarimoroli, shuningdek, Qora dengizni O‘rtayer dengizi bilan bog‘laydigan Usmonli davlatiga qarashli Bosfor va Dardanell bo‘g‘ozlari hamda Istanbul shahri edi. XIX asr oxirlarida Bolqon yarimoroli xalqlarining ma’lum qismi Usmonli zulmi ostida edi. Rossiya imperiyasining Bolqonda mustahkam o‘rnashib olishga intilishi, Usmonli davlatining esa Bolqondagi slavyan xalqlarini o‘z zulmi ostida saqlab turishga urinishi 1877-yilda Rossiya-Usmonli davlati urushini keltirib chiqardi. Bu urushda qo‘li baland kelgan Rossiya Usmonli davlatini o‘zi uchun qulay San-Stefano sulh shartnomasini imzolashga majbur etdi. Biroq Rossiyaning kuchayib ketishini istamagan Buyuk Britaniya Rossiyani San-Stefano shartnomasini buyuk davlatlarning Berlin kongressida qayta ko‘rib chiqishga majbur etdi. Usmonli davlati manfaatlari qattiq himoya etildi. Bu xizmat evaziga Usmonli davlati Buyuk Britaniya foydasiga Kipr orolidan voz kechdi. Biroq bora-bora Buyuk Britaniya podsho Rossiyasiga nisbatan dushmanlik munosabatini o‘zgartirishga majbur bo‘ldi. Bunga Germaniya harbiy qudratining tobora o‘sib borayotganligi, uning hatto Buyuk Britaniya mustamlakalariga ham da’vo qilayotganligi sabab bo‘ldi. Eng ko‘p mustamlakali davlatlar bo‘lgan Buyuk Britaniya va Rossiya o‘z

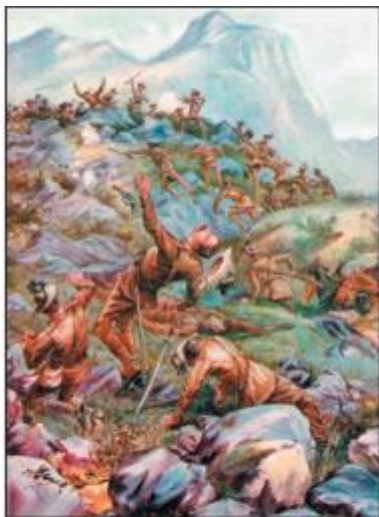
Britaniya imperiyasining bayroqlari

mustamlakalarini Germaniya bilan baham ko'rishni aslo istamas edilar. Endi bu ikki davlat umumiy dushman xavfiga qarshi turish uchun o'zaro yaqinlashish yo'llarini izlay boshladi.

Afrikadagi mustamlakalar. Buyuk Britaniya tabiiy qazilmalarga boy Afrika qit'asida ham katta mustamlakalar bosib olishga kirishdi. 1882-yilda Mismi egalladi. Keyingi yillarda Nigeriya, Somali, Keniya, Ugandani zabt etdi.

1899-yilda Afrikaga Gollandiya, Fransiya va Germaniyadan ko'chib borgan kishilar avlodlari boshqarayotgan Bur Respublikalariga qarshi urush harakatlarini boshladi. 1902-yilda Bur Respublikalari taslim bo'ldi (Transvaal va Oranj Respublikalari). Buyuk Britaniya Janubiy Afrikada bosib olgan barcha hududlarni yagona birlikka - Janubiy Afrika Ittifoqiga birlashtirdi.

Buyuk Britaniyaning xalqaro ahvoli. Bozorlar va mustamlakalar uchun davlatlar o'rtasida raqobatning kuchayib ketganligi Buyuk Britaniyaning xalqaro ahvolini ancha yomonlashtirib bordi. Ayniqsa, Germaniya bilan Buyuk Britaniya ziddiyatlari kuchaydi. Shunday sharoitda Buyuk Britaniya Germaniyaga qarshi boshqa davlatlar bilan til topish yo'lini izlashga majbur bo'ldi. 1901-yilda Panama

Britaniyaning burlarning
hududiga hujumi.
XX asr boshlari.

kanali qurilishi huquqini AQSHga berdi. Yaponiya, Fransiya va Rossiya bilan yaqinlashdi.

Buyuk Britaniya hukumati, ayni paytda, o'zga davlatlarning ichki ishlariga ham aralashishni davom ettirdi. Chnnonchi, Erondagi (1905- 1911-yillardagi) inqilobni bostirdi. Xitoyda 1911-yilgi inqilobga qarshi chiqqan kuchlarni qo'llab-quvvatladi. Ayni paytda, Buyuk Britaniyadan ko'chib borgan inglizlar joylashgan mustamlakalarda mustahkamlanib olgan milliy burjuaziyaning tazyiqi ostida hukumat bu mustamlakalarga rasmiyatchilik jihatdan dominion mustaqillik berishga majbur bo'ldi. Avstraliya, Yangi Zelandiya, Janubiy Afrika Ittifoqi dominionlik huquqini

olada (1867-yil shunday huquqni Kanada, Avstraliya (1900), Yangi Zelandiya (1907) olgan edi).

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Germaniya birinchi marta qachon imperiya deb e'lon qilingan?
2. Germaniyani birlashtirish jarayoni haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Imperiya davlat hokimiyatining oliy organlari nomlarini qayd eting.
4. Qanday omillar Germaniyaning iqtisodiy jihatdan gurkirab rivojlanishini ta'minladi?
5. GSDP mehnatkashlar manfaati uchun muvaffaqiyatlarga erishdi?
6. Germaniya tashqi siyosatining asosiy maqsadi nima edi?
7. Nega Germaniya Yevropaning eng buyuk davlatlari hisoblangan Buyuk Britaniya, Fransiya va Rossiyaning hech bo'lmaganda bittasi bilan ham ittifoq shartnomasi tuza olmadi?
8. Irlandiya muammo qay tariqa vujudga kelgan edi?
9. Buyuk Britaniya qachon Irlandiyani bosib olgan edi?
10. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Buyuk Britaniyaning eng ulkan mustamlakachi davlat ekanligini dalillar bilan asoslang.
11. Buyuk Britaniya-Rossiya munosabatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
12. Buyuk Britaniya dominionlari qanday huquqlarga ega bo'ldilar?
13. Ikki yetakchi Britaniya partiyalari: konservativ va liberallarning ichki siyosatida qanday umumiylikni ko'rasiz?
14. Buyuk Britaniyaning mustamlakachilik ekspansiyasini kuchaytirishdan maqsad nima edi?

II. Guruh bilan ishlash.

1. XIX asning so'nggi choragiga kelib Buyuk Britaniyaning iqtisodiy taraqqiyotda yetakchilik yo'qotganligi sabablarini izohlab bering.
2. Germaniyaning jahon urushiga zo'r berib ko'rgan tayyorgarligini misollar bilan asoslang.

3. Irland xalqining mustaqillik uchun olib borgan kurashi haqida nimalarni bilib oldingiz?

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

1. Xaritadan foydalanib Germaniya mustamlakalarini aniqlab, ularga izoh bering.
2. „Bag‘dod temiryo‘li“ tushunchasini izohlang.
3. „Siyosiy tuzum“ va demokratik jamiyat iborasiga huquqshunoslikka oid fanlardan olgan bilimlaringizga asoslanib izoh bering.
4. „Kuchli ikki partiyaviy tizim“ deyilganda nimani tushunasiz?
5. Konstitutsiyaviy monarxiya nima?
6. „Germaniyanı prusslashtirish“ deganda nimani tushunasiz?
7. „Kulturkampf“ nima?

IV. Ijodiy vazifalar

1. Otto fon Bismark haqida referat tayyorlang.
2. Bugungi kunda Germaniya Federativ Respublikasi va O‘zbekiston Respublikasi munosabatiga doir ma’lumotlar to‘plang.
3. Bugungi Germaniya Federativ Respublikasi va Fransiya munosabatlariga doir ma’lumotlarni to‘plang.
4. „German ittifoqi“ning asosiy maqsadi haqida referat tayyorlang.
5. Germaniya nima uchun Usmonli davlati bilan yaqinlashdi?
6. „Jahon ustaxonasi“ Buyuk Britaniyada islohotlar bo‘yicha referat yozing.

44-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Rossiya

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Rossiya imperiyasining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ahvoli. Rossiya bu davrda cheklanmagan monarxiya bo‘lib, siyosiy

tuzumi hokimiyat imperator qo'lida to'plangan edi. (Tarix kitoblarida Rossiya hokimiyatiga nisbatan „chorizm“, „samoderjaviye“ iboralari ham ishlatiladi.)

Imperator hokimiyatining asosiy tayanchi pomeshiklar hamda Pravoslav cherkovi edi. Imperator xonadonining o'zi eng katta pomeshik bo'lib, 7 mln. desyatina (1 desyatina = 1,1 gektar) yerga egalik qilardi. Pomeshik xo'jaligi Rossiyaning kapitalistik taraqqiyoti yo'lidagi asosiy to'siq edi. Pomeshiklar jon-jahdlari bilan eski tartiblarning saqlanib qolinishiga harakat qilar edilar.

Rossiyada burjuaziya sinfi ham bor edi. Ularning sarmoyalari hajmi tobora o'sib bordi. Biroq burjuaziyaning siyosiy nufuzi past, davlatni boshqarishdagi ishtiroki deyarli sezilmas edi.

Iqtisodiy ahvol. Rossiya agrar-industrial davlat edi. Mamlakat aholisining asosiy qismi qishloqlarda yashardi. Shunday bo'lsa-da, Rossiyada kapitalizm shiddat bilan rivojlanib bordi. Chet el kapitalining kirib kelishi tufayli og'ir sanoat tezlik bilan ilgariladi. Uning metallurgiya, mashinasozlik, neft va ko'mir qazib olish kabi tarmoqlari yuksala boshladi. Rossiya qisqa vaqt ichida neft qazib chiqarish bo'yicha AQSHni ham ortda qoldirdi va dunyoda birinchi o'ringa chiqdi. Chetga ko'plab kerosin eksport qilindi.

Rossiya iqtisodiy taraqqiyotiga xos yana bir xususiyat - monopoliyalarning vujudga kelganligi bo'ldi. Rossiya qora metallurgiyasida „Prodmet“, ko'mir sanoatida „Produgol“ nomli yirik monopoliyalar vujudga keladi. Rangli metallurgiya sohasida „Med“ jamiyati (1907) hal qiluvchi mavqeni egallal oldi.

Rossiya iqtisodiy taraqqiyotiga xos yana bir xususiyat - chetga kapital chiqarishdan ko'ra, chetdan Rossiyaga kapital kiritishning ustunligi edi. Bu, **bir - tomondan**, Rossiya kapitalizmining zaifligi oqibati bo'lsa, **ikkinchidan**, Rossiyada chet el kapitaliga katta foyda keltiruvchi sohalarning, mintaqalarning ko'pligi hamda arzon ishchi kuchining mavjudligi bilan ham izohlanardi.

Mamlakat sanoatiga qo'yilgan chet el kapitalining asosiy qismi Fransiya kapitali edi.

Rossiya qishloq xo‘jaligi ham sekinlik bilan bo‘lsa-da, taraqqiy etdi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport qilish ham o‘tdi. Asosiy eksport mahsuloti - g‘alla edi. Rossiyada kapitalizm taraqqiy etishi bilan moliya kapitali ham vujudga keldi. „Peterburg xalqaro banki“, „Azov-Don“ va „Rus-Osiyo“ banklari mamlakat hayotida yetakchi rol o‘ynay boshladi.

Shunday bo‘lsa-da, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Rossiya iqtisodiy taraqqiyotda boshqa buyuk davlatlarga nisbatan orqada edi.

Ichki siyosat. Rossiya imperiyasi tarkibida 100 dan ortiq millatlar yashar edi. Ularning hududlari turli asrlarda, turli tarixiy sharoitlarda Rossiya tomonidan istilo etilgan bo‘lib, istilo etilgan o‘lkalarda ruslashtirish siyosati olib borildi. Bosqinchilar zulmiga qarshi ko‘tarilgan milliy ozodlik harakatlari esa ayovsiz bostirildi.

Binobarin, Rossiya imperiyasida fuqarolarning katta qismi, shuningdek, mustamlaka xalqlari og‘ir hayot kechirardi. Bu esa qachondir katta inqilob ro‘y berishiga olib kelishi shubhasiz edi. Buning ustiga, 1904-yildagi Rossiya-Yaponiya urushi xalq ommasining turmush darajasini yanada og‘irlashtirib yubordi. Oxir-oqibat, bu - 1905-yilda birinchi rus inqilobi yuz berishiga olib keldi. To‘g‘ri, inqilob yengildi. Hukmron tabaqalar bu inqilobdan zarur saboqlar ham chiqardi. **Uning asosiysi** dehqonlarni inqilobiy harakatdan chetlatish haqidagi saboq edi. **Ikkinchisi**, qishloqlarda chorizmning kuchli ijtimoiy tayanchini vujudga keltirish muammosi edi.

Bu maqsadlarni ro‘yobga chiqarish uchun agrar islohot o‘tkazishga qaror qilindi. Imperator Nikolay II 1906-yilda agrar islohot o‘tkazish va dehqonlarni ko‘chirish to‘g‘risida farmon chiqardi. Bu islohot Bosh vazir R.A. Stolipin tashabbusi bilan bog‘liq bo‘lganligi uchun u tarixga „**Stolipin agrar islohoti**“ nomi bilan kirgan.

Stolopin agrar islohoti quyidagilarni nazarda tutgan:

inqilob davridagi qo'zg'olonlarda faol ishtirok etgan dehqonlar jamoasining yo'q qilinishi va yer uchastkasiga ega bo'lgan har bir dehqonga jamoa qonunlari asosida yerning o'ziga tegishli bo'lgan qismini xususiy mulk qilib belgilash. ;

dehqon banki orqali dehqonlarga kredit yordami berish;

dehqonlarni Sibir, Shimoliy Kavkaz va O'rta Osiyoga ko'chirish.

Stolipin agrar islohoti qishloq aholisining tabaqalanishini va ichki bozorning o'sishini kuchaytirdi. Badavlat dehqonlar (quloqlar)ning mavqeyini mustahkamladi. Biroq agrar islohot pomeshevik yer egaligini tugata olmadi.

Bundan tashqari, ko'chib ketganlar yana avvalgi joylariga qayta ko'chib kelishga majbur bo'la boshladilar. Chunki ko'chirish moddiy jihatdan yetarli ta'minlanmadi. Shuningdek, ko'chirish siyosati milliy chekka o'lkalardagi siyosiy vaziyatni keskinlashtirdi. Bunga chekka o'lkalardagi, xususan, Turkistondagi mahalliy aholiga qarashli eng yaxshi yerlarning ko'chib kelganlarga berilganligi, yerli aholining esa sharoiti og'ir yerlarga surib chiqarilganligi sabab bo'ldi. Shu tariqa, Stolipinning islohotlari mamlakatni „tinchlantira“ olmadi. Hukmron tabaqalar uning iste'fo berishini talab eta boshladilar. Bunga erishilmagach, 1911-yilda Stolipin otib o'ldirildi. Lekin barcha nuqsonlariga qaramay, Stolipin agrar siyosati qishloqda kapitalizmning taraqqiy etishiga yo'l ochdi.

Samoderjaviye - Rossiyada monarxiyaning cheklanmagan davlat tuzimi, mustabid hokimiyat.

Islohot - biror sohadagi mavjud tartiblarni tubdan o'zgartirish.

Agrar islohot - yer-suv, yerga egalik va yer-suvdan foydalanishga oid tartiblarni qayta o'zgartirish.

Chorizm - Rossiya imperatorining, monarxiyaning cheklanmagan hokimiyatini asoslovchi davlat tuzumi.

Rossiya imperiyasining tashqi siyosati

Rossiya imperiyasi - mustamlakachi davlat. Rossiya ham yirik mustamlakachi davlatlar dan biri bo'lgan. Bosqinchilik urushlari yo'li bilan ulkan imperiya vujudga keltirildi. Ayni paytda, Rossiya mustamlakachilik imperiyasi Buyuk Britaniya yoki Fransiya mustamlakachilik imperiyasidan farq qilardi.

Bu farq - Rossiya bosib olgan hududlarning imperiya tarkibiga bevosita qo'shib olinishida edi. O'ziga qo'shni davlatlarni bosib olganligi sababli Rossiyaning okean yoki dengizorti mustamlakalari yo'q edi.

Chunonchi, O'rta Osiyoning bosib olingan qismi imperiya tarkibiga qo'shilib, bu hududda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilganligi sizga „O'zbekiston tarixi“ darsligidan ma'lum.

Rossiya bosqinchilik siyosatining asosiy yo'nalishlari Bolqon, Uzoq Sharq, Qora dengiz bilan O'rtayer dengizini bog'lovchi Usmonli davlatiga qarashli Dardanell va Bosfor bo'g'ozlari hamda O'rta Osiyoda o'z hukmronligini o'rnatish edi.

Rossiya XIX asning 70-yillaridan keyin ham O'rta Osiyoda bosqinchilik siyosatini davom ettirdi. 1873-yilda Xiva xonligi vassal davlatga aylantirildi. O'rta Osiyo esa 1885-yilda to'la bo'ysundirildi.

Rossiya-Usmonli davlati urushi. 1875-yilda Bosniya va Gersgovinada Usmonli davlati mustamlakachiligiga qarshi qo'zg'olon ko'tarildi. Ular milliy mustaqillik talab qildilar. Bolgariya ham shunday qo'zg'olon ko'tarildi. Biroq qo'zg'olon shafqatsizlik bilan bostirildi.

Bolqon inqirozi buyuk davlatlarning manfaatini yana bir bor to'qnashtirdi.

1876-yil Serbiya- Usmonli davlati urushida Usmonli davlatining qo'li baland kela boshladi. Shunday sharoitda Rossiya Usmonli davlatidan Serbiya bilan yarash bitimi imzolashni va armiyasini demobilazatsiya qilishni talab qildi.

Usmonli davlati Serbiya bilan tinchlik shartnomasi tuzgan bo'lsada, o'z armiyasini demobilizatsiya qilmadi. Bu Rossiya uchun ayni muddao bo'ldi. Rossiya 1877-yilning 24-aprel kuni Usmonli davlatiga urush e'lon qildi. Serbiya va Chernogoriya ham urush harakatlarida qatnashdi. Rossiya Usmonli davlatiga katta talafot yetkazdi.

Rossiyaning muvaffaqiyatlari Buyuk Britaniyani tashvishga solib qo'ydi va u o'z harbiy kemalarini Marmar dengiziga kiritdi. Rossiya armiyasi Konstantinopol shahriga bostirib kirsada, Rossiya bilan diplomatik aloqasini uzishini ma'lum qildi.

San Stefano shartnomasi. 1878-yilda San-Stefanoda Rossiya-Usmonli davlat shartnomasi imzolandi. Shartnoma Bolqon yarimorolining siyosiy xaritasini tubdan o'zgarhib yubordi. Bolgariya Usmonli davlatiga nomigagina qaram, amalda esa mustaqil davlatga aylandi. Chernogoriya, Serbiya va Ruminiya to'la mustaqil davlatlar deb tan olindi. Usmonli davlatining Rossiyaga katta miqdorda tovon to'lashi belgilandi. Biroq San-Stefano shartnomasini Buyuk Britaniya tan olmadi. U bu shartnomani qayta ko'rib chiqishni talab etdi. Germaniya va Avstriya-Vengriya ham bu talabga qo'shildilar. Yakkalanib qolgan Rossiya yangi xalqaro kongress - Berlin kongressi chaqirilishiga noiloj rozi bo'ldi.

Berlin kongressi.1878-yil

Berlin Kongressi. Kongress 1878-yilning 13-iyunida ochildi. Kongressda „Berlin traktati“ deb nomlangan hujjat imzolandi. Bu hujjat Rossiyaning San-Stefano shartnomasi natijasida qo'lga kiritgan katta muvaffaqiyatlarining ahamiyatini kamaytirib yubordi.

Chunonchi, Buyuk Britaniya harbiy kemalari Qora dengizga kirish huquqiga ega bo'ldi, Kipr oroli Buyuk Britaniyaga, Bosniya va Gersgovina Avstriya-Vengriyaga in'om etildi. Bolgariya ikkiga bo'lib yuborildi. Ayni paytda, Usmonli davlati to'lashi lozim bo'lgan tovonning katta qismi evaziga Rossiyaga

Kavkazning Botumi, Kars va Ardagan hududlari berildi. Chemogoriya, Serbiya va Ruminiyaning davlat mustaqilligi tan olindi.

Uzoq Sharq siyosati. Rossiya savdo-sanoat doiralari Uzoq Sharqning qo'lga kiritishidan manfaatdor edi. Shuning uchun ham Amurbo'yi va Primorye o'lkasini bosib oldi. Shu sababli Rossiya Yaponiya bilan yaxshi munosabatda bo'lishga intildi. AQSH, Buyuk Britaniya va Fransiyaning Yaponiyaga qarshi qaratilgan harbiy ekspeditsiyalarida ishtirok etmadi.

1875-yilda Yaponiya hukumati Janubiy Saxalinga bo'lgan da'vosidan voz kechish sharti bilan Kuril orollarining shimoliy qismini Yaponiyaga berilishi to'g'risida shartnoma tuzishga muvaffaq bo'ldi.

70-yillarda Rossiya hukumati bilan Britaniya hukumati o'rtasida O'rta Osiyodagi ta'sir doiralarini aniqlash uchun muzokaralar boshlandi va u 1873-yilda bitim tuzish bilan yakunlandi. Unga ko'ra, Rossiya Afg'onistonni o'z ta'siridan tashqari, deb tan oldi. Buyuk Britaniya esa Xivaga da'vo qilmaydigan bo'ldi. Biroq Buyuk Britaniya Afg'onistonga qarshi yangi bosqinchilik harakatlarini boshladi. Afg'on xalqi bosqinchilarga qarshi qo'zg'olon ko'tardi. Qo'zg'olonga Afg'onistonning Rossiya ta'sirida bo'lgan siyosiy arbobi Abdurahmon boshchilik qildi. Qo'zg'olonchilar tez orada inglizlar ustidan g'alaba qozondilar. O'zining strategik maqsadiga erishgan Rossiya hozirgi Turkmaniston hududlarini bosib olishga kirishdi.

Ayni paytda, turkman qabilalari o'rtasidagi o'zaro kelishmovchiliklar, ularning yagona kuch sifatida birlasha olmaganliklari ham Rossiyaga juda qo'l keldi. Natijada, 1885-yilda Kushka shahri egallandi.

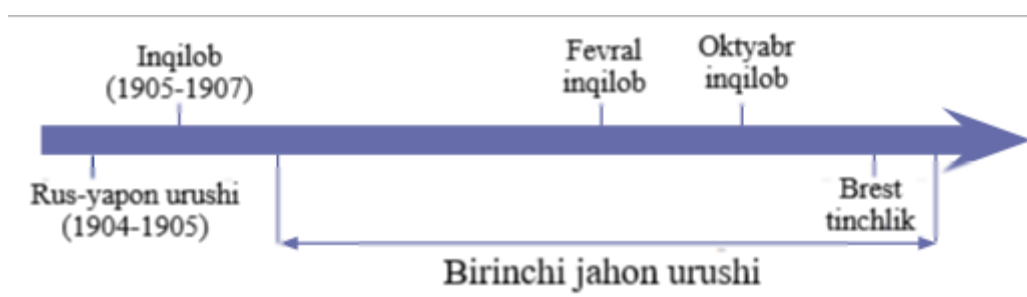
Shundan so'ng Buyuk Britaniya va Rossiya o'rtasida Afg'onistonning taqdiri va uning chegarasini belgilash masalasi hal etildi. 1891-yilda Rossiya bosib olgan O'rta Osiyo hududi va Afg'oniston o'rtasidagi chegaraning Pomirdan o'tishi haqida shartnoma imzolandi.

Rossiya-Yaponiya munosabatlari Xitoy va uning Manjuriya provinsiyasi tufayli tobora keskinlashdi. Ikki davlat o'rtasida urush kelib chiqishi muqarrarligini

yaxshi anglagan Yaponiya endi buyuk davlatlar bilan yaqinlashish yo‘llarini izlay boshladi. Va nihoyat, 1902-yilda Yaponiya-Buyuk Britaniya bitimi imzolandi. Ular har qanday sharoitda ham bir-birini qo‘llab-quvvatlashga kelishib oldilar. AQSH Yaponiyani Rossiyaga qarshi urushga tayyorlanishga rag‘batlantira boshladi. Harbiy jihatdan urushga tayyor bo‘lgan Yaponiya floti 1904-yilda urush e‘lon qilmay turib, Port-Arturdagi Rossiya harbiy dengiz kuchlariga hujum qiladi va unga katta talafot yetkazdi. Rossiya harbiy-iqtisodiy jihatdan urushga tayyor emas edi. Buning oqibatida ham dengizda, ham quruqlikda mag‘lubiyatga uchradi. Nihoyat, Port-Artur talim bo‘ldi.

Ushbu tarixiy lentaga siz ham ma'lumot qo'shing.

1905-yil may oyida Susima oroli yaqinida rus floti taslim bo‘ldi. 1905-yil 31-mayda Yaponiya hukumati AQSH prezidenti T. Ruzveltdan tinchlik shartnomasini imzolashda vositachilik qilishni so‘radi. 1905-yil 5- avgustda Portsmutda (AQSh) tinchlik o‘rnatildi, unga ko‘ra Yaponiya Koreya ustidan protektorat o‘rnatdi. Port-Artur, janubiy Manchuriyadagi temir yo‘lni ijraga oldi, shuningdek, Saxalin orolining janubiy qismi Yaponiyaga berildi.

**Port-Arturda g'alabani
nishonlayotgan yapon qo'shinlari.
1905- yil gravyurasi**

Demobilizatsiya - harbiy xizmatdan bo'shatish.

Traktat - xalqaro shartnoma, bitim.

Rossiyada Davlat dumasini tashkil etilishi. Rossiya aholisining turmush darajasi G'arbiy Yevropa davlatlariga nisbatan juda past edi. Bu hol mamlakatda chuqur iqtisodiy-siyosiy islohotlar o'tkazilishini talab qilishga qodir konstitutsiyaviy muxolifat yo'qligining oqibati edi. Mavjud hukmron tuzum esa chuqur ijtimoiy islohotlarning ashaddiy dushmani edi.

Korxonalarda ish vaqti o'rta hisobda 12-14 soat davom etar edi. Fabrikaga yollangan ishchi xo'jayin do'konidan mahsulotni nasiyaga va qimmat narxlarda olishga majbur edi. Do'kon korxona egalari uchun ishchilarni qo'shimcha ekspluatatsiya qilish vositasi vazifasini bajargan.

Milliy chekka o'lkalarda ishchilar, ayniqsa, og'ir va huquqsiz ahvolda edilar.

Jamiyatda mavjud tuzumni o'zgartirish haqida o'ylovchi turli guruhlar, uyushmalar vujudga keldi. Ularning biri - G. V. Plexanov rahbarlik qilgan „Mehnatni ozod qilish“ guruhi edi. Bu guruh 1883-yilda tuzildi. U ishchilar sinfini inqilobiy kuch deb hisoblagan. Lekin hokimiyatni qurolli qo'zg'olon yo'li bilan bosib olishga qarshi va jamiyatni islohotlar yo'li bilan yangilash tarafdori edi.

1895-yilda Peterburgda „Ishchilar sinfini ozod qilish uchun kurash ittifoqi“ tuzildi. 1898-yilda Rossiyadagi barcha sotsial-demokratik guruhlar „Rossiya sotsial-demokratik ishchi partiyasi“ (RSDRP) deb atalgan siyosiy partiyaga birlashdilar. 1903-yildan boshlab bu partiyaga rahbarlik V. I. Ulyanov (Lenin) qo'liga o'tdi. U RSDRPdagi bolsheviklar deb atalgan oqimga yetakchilik qildi.

Bolsheviklar Rossiyada xususiy mulk bo'lmaydigan, jamiyat a'zolari ezuvchi va eziluvchilarga bo'linmaydigan, davlat hokimiyati, asosan, ishchilar sinfi qo'lida bo'ladigan, barcha mulk davlatniki hisoblanadigan jamiyatni qurmoqchi edilar.

Bunday jamiyatni qurish uchun mavjud tuzumni ishchilarning qurolli qo'zg'oloni (aslida davlat to'ntarishi) orqali ag'darib tashlash g'oyasini targ'ib etganlar.

1905-yilgi inqilob. 1905-yilning 9-yanvar kuni Rossiya tarixida birinchi inqilob boshlandi. Bu inqilob Rossiya mehnatkashlarining og'ir turmushi rus-yapon urushi natijasida yanada yomonlashib ketishi oqibatida 1905-yil inqilobning boshlanishi ayonlashib bordi. Imperatorning „odilligi“ga ishongan Peterburg ishchilaridan 250 ming kishi 9-yanvar, yakshanba kuni o'z iltimoslarini podshoga bildirish uchun tinch namoyishga chiqdilar. Iltimosnomada Ta'sis majlisi chaqirish, demokratik erkinliklar berish, 8 soatlik ish kuni joriy etish kabilar ilgari surilgan edi.

Biroq Nikolay II tinch namoyishni o'qqa tutishni buyurdi. Bu voqea Rossiya tarixiga „Qonli yakshanba“ nomi bilan kirgan. Peterburgdagi „qonli“ voqealarga javoban Moskva, Riga, Varshava, Boku va boshqa shaharlarning ishchilari ish tashladilar, namoyishlar boshlandi. Mamlakatda dehqonlar harakati ham boshlandi. Inqilobiy harakat, hatto ayrim harbiy qismlarga ham ta'sir ko'rsatdi. Chunonchi, Qora dengiz flotiga qarashli „Potyomkin“ bronenosesi matroslari 1905-yilning yozida qo'zg'olon ko'tardilar.

Rossiyada parlamentning tashkil etilishi. Inqilobiy harakatning bunday tus olishi Nikolay II ni yon berishga majbur etdi. U Manifest e'lon qildi. Unda vijdon, so'z, matbuot erkinligi, yig'ilish o'tkazish va turli ittifoqlar tuzish huquqi, shuningdek, qonun chiqaruvchi hokimiyat - Davlat dumas (parlament)ni joriy etish va'da qilindi.

1905-yilning dekabrda Davlat dumasiga saylov to'g'risida qonun qabul qilindi. 1906-yil aprelda 1-Davlat dumas o'z ishini boshladi. Duma faoliyatidagi asosiy masala agrar masala edi. Deputatlarning 1/4 qismiga yaqini dehqonlar vakillaridan iborat edi. Ular hamma yerlarning dehqonlar o'rtasida taqsimlanishini taklif etdilar. Bu amalda pomeshik yer egaligining tugatilishini anglatar edi.

Nikolay II esa Dumadagi vaziyatdan tashvishda edi. Duma u o'ylagandek yuvosh bo'lib chiqmadi. Shuning uchun ham Nikolay II Dumani tarqatib yubordi.

1907-yilning yanvarida 2-Davlat dumasiga saylov o'tkazildi. Bu Dumada ham agrar masala asosiy masala bo'ldi. Agrar masala xususida Duma hukumat loyihasini tasdiqlamadi.

Hukumat, tez orada, Dumadagi sotsial-demokratlarga davlat to'ntarishi tayyorlamoqda, deb ayb qo'ydi va ularni Duma tarkibidan chiqarishni talab etdi. Bu talabga javob berishning cho'zilib ketganligi bahonasida Nikolay II 3-iyunda yana Dumani tarqatib yubordi. Shu tariqa, birinchi rus inqilobi mag'lubiyat bilan tugadi.

Uchinchi Davlat Dumasiga saylovlardan so'ng parlament o'rinlarining ko'pchiligini yer egalari va sanoatchilar egalladi. Biroq, saylovlar hech bir siyosiy partiya uchun mutlaq ko'pchilikni ta'minlay olmadi.

Saylov to'g'risidagi yangi qonun. 1907-yil 3-iyunda saylov to'g'risidagi yangi qonun qabul qilindi. Saylov to'g'risidagi yangi qonun o'zida hukmron tabaqa man'fatlarini aks ettirdi. Chunonchi, bir pomeschchikning ovozi 4 ta yirik burjuaziya vakilining, 260 nafar dehqonning va 54 nafar ishchining ovoziga teng edi.

Rossiya parlamenti ikki palatali parlamentga aylandi. Davlat Kengashi parlamentning yuqori palatasi vazifasini bajardi. Davlat Kengashi a'zolarining 50 foizini imperator tayinlar edi. Hukumat imperator oldida javobgar edi. Unga „veto“ huquqi berildi. Sirtidan qaraganda Rossiya konstitutsiyaviy monarxiyaga aylangandek edi.

Aslida, chorizm hokimiyati cheklanmaganligicha qolaverdi va xalqqa ba'zi huquqlar berildi: Ishchilarga kasaba uyushmalariga birlashish huquqi berildi.

Ish tashlaganlik uchun jinoiy javobgarlikka tortish, dehqonlarning esa yer uchun haq to'lashlari bekor qilindi.

Chorizm hokimiyati izmida bo'lsa-da, vakolatli muassasa - parlament joriy etildi.

Manifest (lotincha) - hukumatning juda muhim voqea munosabati bilan xalqqa qilgan yozma murojaati.

Ekspluatatsiya (fransuzcha) - mulkdorlarning boshqalar mehnati mahsulini o'zlashtirib olishi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Rossiya iqtisodiy taraqqiyotiga xos xususiyatlarni qayd eting.
2. Stolipin agrar bilib oldingiz?
3. Rossiya mustamlakachilik imperiyasi boshqa imperiyalardan qay jihati bilan farq qilgan?
4. Rossiyaning manfaatlari eng ko'p darajada to'qnashgan davlatlardan biri Usmonli davlati bo'lganligini qanday omillar bilan izohlaysiz?
5. 1877-1878-yillardagi Rossiya-Usmonli davlati urushi va uning oqibatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
6. Rus-yapon urushi oqibatlari nimalardan iborat bo'ldi?
7. Rossiya O'rta Osiyoni qanday yo'l bilan idora qildi?
8. Germaniya birlashgandan keyin yagona ichki bozorning vujudga kelganligi uning gurkirab rivojlanishiga olib keldi. Rossiya esa bir necha asrlar davomida yaxlit davlat bo'lsa-da, iqtisodiy jihatdan qoloqligicha qolaverdi. Buni qanday izohlay olasiz?
9. Bolsheviklarning jamiyatni qayta qurish haqidagi ta'limotini bugungi kun nuqtayi nazaridan baholang.
10. Birinchi rus inqilobining sabablari va oqibatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
11. Rossiyada Davlat dumas (parlament) qay tariqa vujudga keldi?
12. „Qonli yakshanba“ nimalarga olib keldi?

II. Guruh bilan ishlash.

1. Rossiya korxonalaridagi ahvol haqida fikr yuriting.

2. Rossiya siyosiy tuzumini Buyuk Britaniya, Germaniya va Fransiya siyosiy tuzumi bilan taqqoslang.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

- 1.San-Stefano shartnomasining mohiyatini izohlab bering. Shartnomadan keyin dunyo xaritasi qanday o'zgardi?
- 2.“Chorizm” “samoderjaviya” ... Rossiyaga xos yana qanday atamalarni keltira olasiz.

IV.Ijodiy vazifalar

- 1.Rossiyadagi saylov haqidagi qommlar haqida referat tayyorlang.
- 2.Jadvalni to'ldiring.

Nomi,boshlanish sanasi	Islahotning mohiyati	Tarixiy ahamiyati

45-§. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Avstriya-Vengriya imperiyasi. Italiya va Bolqon davlatlari.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Avstriya-Vengriya imperiyasi

Siyosiy tizum. Avstriya-Vengriya imperiyasi 1867-yilda Avstriya va Vengriyaning hukmron tabaqalari o'rtasidagi bitim asosida vujudga keldi. Avstriya-Vengriya kelishuvi nimani anglatadi? Imperiya dual (dualistik) davlatga aylandi, aslida bu ikki davlatning ittifoqi bo'lib, ularning har biri ichki ishlar sohasida keng huquqlarga ega bo'lib, o'z parlamenti va uning oldida mas'ul hukumatga ega edi.

Avstriya Qirolligi Avstriya, Chexiya, Moraviya, Sileziya, Kars, Istriya, Triyest, Dalmatsiya, Bukovina, Galitsiya va Krajnani birlashtirgan; Vengriya Qirolligi tarkibiga Vengriya, Transilvaniya, Fiuma va Xorvatiya-Sloveniya kiradi.

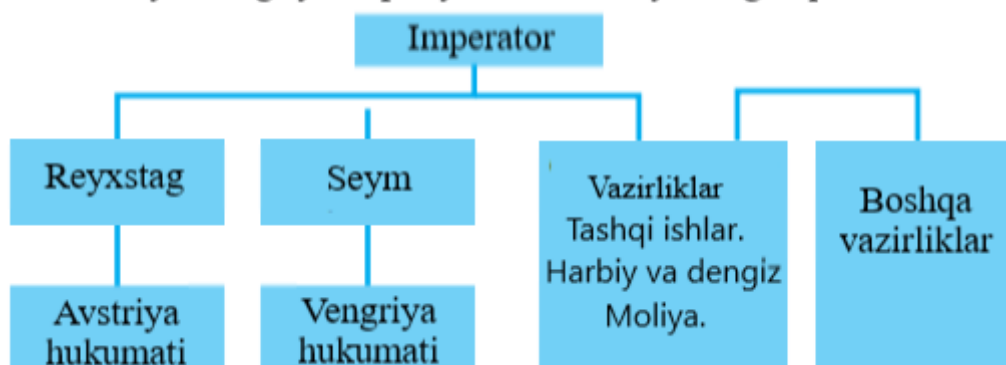
"Bo'linmaslik va ayrilmaslik" shiori bilan Avstriya Vengriya gerbi. XIX asr

Shu yilning o'zida imperiyaning yangi konstitutsiyasi qabul qilingan. Unga ko'ra, imperiyaning umumiy hukmdori Avstriya imperatori bo'lgan. Imperator Gabsburglar sulolasi vakili edi. Sulola imperiyani 1867-yildan 1918-yilgacha boshqargan.

Avstriyada imperator hokimiyati rasman Reyxstag, Vengriyada esa qirol hokimiyati Seym tomonidan cheklangan. Binobarin, AvstriyaVengriya konstitutsiyaviy monarxiya edi.

Vengriya qirolligi o'z parlamentiga, ijroiya hokimiyatiga, siyosiy va ma'muriy muxtoriyatiga ega bo'lgan. Imperiya aholisining aksariyatini bo'ysundirilgan slavyan xalqlari tashkil etgan.

Avstriya-Vengriya imperiyasida hokimiyatning taqsimlanishi

Avstriya-Vengriyaning iqtisodiy taraqqiyoti. XIX asrning so'ngi choragida Avstriya Vengriya Yevropaning rivojlangan davlatlarga nisbatan qoloq mamlakat edi. Mamlakatda o'rta asr feodalizm sarqitlarining saqlanib qolganligi ilg'or Yevropa mamlakatlariga nisbatan sanoat taraqqiyoti sekinlashuviga sabab bo'ldi.

Shahar aholisi butun Avstriya-Vengriya aholisining faqat uchdan birini tashkil qilardi. Hatto imperiyaning eng rivojlangan qismi bo'lgan Avstriyada ham qishloq aholisi ko'pchilikni tashkil etar edi.

Imperiyaning rivojlanish jarayoni uning etnik tarkibi kabi “rang-barang” edi. Imperiyaning eng rivojlangan yerlari Avstriya va Chexiya edi. Bu yerda asosiy sanoat quvvatlari, xususan, Shkoda kompaniyasining zavodlari to‘plangan. Nemis firmalari va banklari Gabsburglar imperiyasi iqtisodiyotiga katta miqdorda sarmoya kiritib, katta foyda olishdi.

Praga, Vena va Budapesht shaharlari Yevropaning eng rivojlangan shaharlaridan hech qanday holatda qolishmas edi. Imperiyaning yirik shaharlarida suvni tozalash tizimi ishlagan, tramvaylar qatnagan, ko‘chalar tosh yo‘llar bilan qoplangan, gaz va elektr lampalar bilan yoritilgan. Biroq qishloqda hayot umuman yaxshilanmadi. Oziq-ovqat bilan ta‘minlanish, kundalik hayot va ta‘lim darajasi deyarli o‘zgarmadi.

XX asr boshlariga kelib ssuda kapitali, asosan, Venadagi yirik banklarda to‘plandi. Mamlakat hayotida moliya oligarxiyasining ta‘siri kuchayib bordi.

Ayni paytda, imperiya taraqqiyoti xususiyati - uning chet el kapitaliga qaramligi kuchayib borganligida edi. Fransiya, Belgiya, Germaniya banklari qarz berish, sanoatga mablag‘lar yo‘naltirish orqali Avstriyani o‘z kapitallari bilan to‘ldirib tashladi.

Ijtimoiy harakat. Imperiya mehnatkashlari o‘z haq-huquqlari uchun kurash olib borganlar. Imperiya poytaxti Vena shahrida ishchilarning ommaviy namoyishi o‘tkazildi. Namoyishchilar demokratik erkinliklar berilishini talab qildilar.

Hukumat bunga javoban, Avstriya ishchilar harakatining rahbarlarini davlatga xiyonatda aybladi. Sud ularni uzoq muddatga ozodlikdan mahrum etdi.

Avstriya hukumati ham Bismarkdan o‘mak olib, 1884-yilda ishchilar harakatiga qarshi „Favqulodda qonun“ joriy etdi. Qonun ishing o‘ziga xos yana ishchilar harakatiga qarshi politsiya terrorining kuchaytirilishiga ruxsat berdi. Kasaba uyushmalari tarqatib yuborildi. Ishchi gazetalarini nashr etish to‘xtatildi. Shunday bo‘lsa-da, ishchilar kurashni davom ettirdilar. 1889-yilda esa Avstriya sotsial-demokratik partiyasi (ASDP) tuzildi.

Partiya dasturida siyosiy erkinliklarni joriy etish, parlamentni umumiy, teng, to'g'ri, yashirin ovoz berish yo'li bilan saylash to'g'risida qonun qabul qilish, cherkovni davlatdan, maktabni cherkovdan ajratish, ish kunini qisqartirish kabi talablar bor edi.

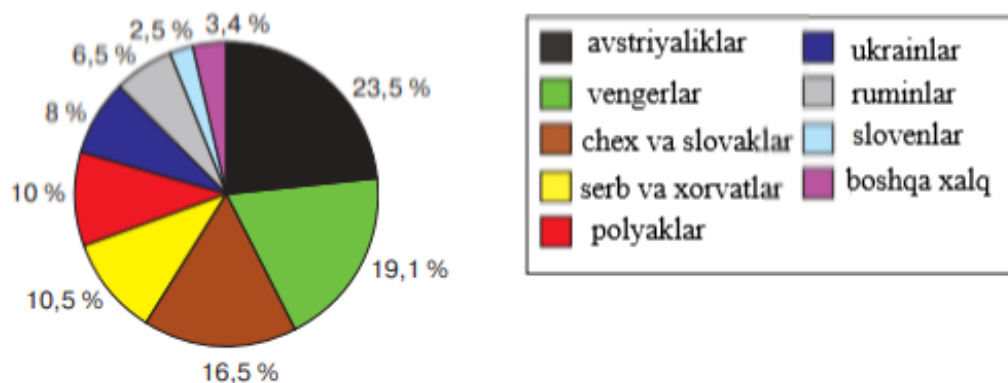
Ishchilar harakati tobora kuchayib boravergach, 1907-yilda hukumat saylov tizimi islohoti haqida qonun qabul qilishga majbur bo'ldi.

Milliy ozodlik harakati. Imperiyada har qanday sharoitda ham slavyan xalqlarining mustamlaka holatmi saqlab qolishga intiluvchi shovinistik kayfiyatdagi kuchlar ham o'z siyosiy partiyalarini tuzdilar. Bu partiyalardan biri Pangerman partiyasi, ikkinchisi esa Xristian sotsialistlar partiyasi deb ataldi.

Ko'proq avstriyalik katoliklardan iborat bo'lgan Xristian sotsialistlar partiyasi arboblari „Buyuk Germaniya“ g'oyasini sinfiy tinchlikni targ'ib qilish, barcha ijtimoiy nizolarni „inoqlik va muhabbat ruhida“ hal qilishga da'vat qilish va antisemitizmni targ'ib qilish bilan qo'shib olib bordi. Biroq milliy ozodlik harakatini hukmron doiralar slavyan xalqining to'xtata olmadi.

Chex muxolifati Chexiyaga ham siyosiy huquqlar berilishini talab qildi. Hukumat tjunga javoban ta'qib choralarini kuchaytirib yubordi. Chexiyada qamal holati joriy qilindi. Biroq bu usul chex muxolifatini „sindira“ olmadi. Kurash davom etdi, nihoyat, Chexiyada sud va ma'muriy ishlar uchun ikki til joriy qilindi. Praga universitetida ham o'qitish ikki tilda (nemis va chex) olib boriladigan bo'ldi.

1910-yildagi aholini ro'yxatga olish bo'yicha Avstriya-Vengriyaning milliy tarkibi

Galitsiyadagi ukrain va polyak aholisi ham milliy zulm ostida edi. Avstriya hukumati Galitsiyadagi hukmron doiralar bilan bitim tuzib, o'lkani idora qilishda ularga rahbarlik rolini berdi.

XIX asning so'nggi o'n yillarida milliy zulm yanada kuchaydi. Zakarpatyedagi ukrain aholisi „vengrlashtirildi“. Xorvatiya doimo harbiy yoki favqulodda holatda tutildi, xalq noroziligi qattiq ta'qiblar bilan shafqatsiz bostirildi.

Iqtisodiy inqiroz. 1912-yilda Avstriya-Vengriyada og'ir iqtisodiy inqiroz yuz berdi. Oqibatda, yirik sanoat va savdo korxonalari sindi. Imperiya eksport salohiyati keskin kamaydi. Bu esa iqtisodiy inqirozni yanada chuqurlashtirib yubordi. Mehnatkash xalq ommasining turmush darajasi pasaydi. Imperiya hukmron tabaqalari milliy zulmni yanada kuchaytirdilar.

Imperiyadagi og'ir vaziyatga qaramay, Vengriya hukmron doiralari Avstriyaning Bolqondagi bosqinchilik siyosatida faol qatnasha boshladi. Hatto, armiya qaytadan tuzildi. Bu - imperiyaning urushga tayyorgarlik ko'rayotganligini anglatar edi.

Mamlakatni harbiylashtirishga, urushga tayyorgarlik ko'rilayotganligiga va milliy zulmga qarshi Vengriyaning asosiy shahri Budapesht shahrida ko'p ming kishilik namoyish o'tkazildi.

Umumiy norozilik yalpi ish tashlashlarga olib keldi. Namoyishchilarga qarshi politsiya kuchlari yuborildi. Oqibatda, Budapesht barrikadalarga to'lib ketdi. Kuchlar nisbati teng emas edi. Shuning uchun ham ishchilar namoyishni to'xtatishga majbur bo'ldilar.

Ijtimoiy harakat va imperiya tarkibidagi slavyan xalqlarining milliy ozodlik uchun kurashi Avstriya-Vengriya imperiyasi chuqur inqiroz davriga kirganligini ham anglatar edi.

Shunday bir sharoitda, ayrim siyosatchi arboblarning federalizm (uchlik) talabi bilan chiqdilar. Federalizm g'oyasi imperiyani Avstriya, Vengriya va imperiya tarkibidagi slavyan xalqlari yerlarini o'z ichiga oluvchi, har uch tomonni teng huquq asosida birlashtiradigan federatsiyaga aylantirish, degani edi. Biroq federatsiyaning

slavyan qismi kuchayib ketishidan cho‘chigan hukmron doiralar trializm g‘oyasini rad etdilar.

Bu hol Birinchi jahon urushi arafasida imperiyada ichki ziddiyatning keskinligicha qolishiga sabab bo‘ldi.

1. <u>Bogemiya</u>	10. <u>Zalsburg</u>
2. <u>Bukovina</u>	11. <u>Yuqori va Quyi Sileziya</u>
3. <u>Karintiya</u>	12. <u>Shtiriva</u>
4. <u>Karniola</u>	13. <u>Tirol</u>
5. <u>Dalmatiya</u>	14. <u>Yuqori Avstriya</u>
6. <u>Galisiya va Lodomeriya</u>	15. <u>Transleytaniya Vorarlberg</u>
7. <u>Avstriya qirg'oqlari</u>	16. <u>Vengriya</u>
8. <u>Quyi Avstriya</u>	17. <u>Xorvatiya va Sloveniya</u>
9. <u>Moraviya</u>	

Federatsiya (lotincha - ittifoq) - hududiy jihatdan muayyan siyosiy mustaqillikka ega bo‘lgan bir necha davlatlardan iborat yagona ittifoq davlat.

Ssuda - moddiy boyliklar garovi hisobiga foiz to'lash va qaytarib berish sharti bilan muayyan muddatga qarzga beriladigan pul yoki moddiy boylik.

Antisemitizm - yahudiylarga qarshi milliy, irqiy dushmanlikni avj oldirish siyosati.

Barrikada - sun'iy to'siq qo'yish.

Avstriya-Vengriya imperiyasining tashqi siyosati

Germaniya bilan yaqinlashuv Avstriya-Vengriya imperiyasi tashqi siyosatining markazida asosan, Bolqon yarimoroli turardi; Shuning uchun u Bolqonda egallab olgan slavyan xalqlari yerlarida mustahkam o'rinish olishga, Rossiyaning Bolqon yarimorolidagi ta'sirini keskin kamaytirishga jon-jahdi bilan harakat qilgan.

Avstriya-Vengriyaning yakka o'zi bu vazifaning uddasidan chiqa olmas edi. Shuning uchun ham u Germaniya bilan yaqinlashdi. O'z navbatida, Germaniya ham bu yaqinlashuvdan manfaatdor edi. Chunki bu davrda Germaniya buyuk davlatlar o'rtasida bo'linib bo'lgan dunyoni yana qayta bo'lishga intilayotgan edi. Bu maqsadning ro'yobga chiqishi uchun Germaniyaga, albatta, ittifoqchi zarur edi.

Bu ikki imperiya, asosan, Bolqon yarimorolidagi yerlarga ko'z tikkandi. Avstriya-Vengriya bu yerda slavyan xalqlarini o'ziga bo'ysundirishga, ularning mamlakatlarini esa mustamlakaga aylantirishga urinardi. Ayni paytda, Bolqonda Usmonli davlati katta mustamlaka hududlariga ega edi. Slavyan xalqlari o'z milliy ozodliklari uchun doimiy kurash olib borgan. Bu kurashda ular Rossiyaga tayangan. Rossiya slavyan xalqlarining milliy ozodlik kurashini qo'llab-quvvatlash barobarida o'zi ham Bolqonda mustahkam o'rinish olishga intilgan.

Binobarin, bu uch imperiyaning manfaatlari Bolqonda surunkali to'qnashib turgan. Avstriya-Vengriyaning Bolqonga nisbatan yuritgan siyosati Rossiya bilan munosabatlarining yomonlashuviga olib kelgan. Bu ikki imperiya o'rtasida qachonlardir urush chiqishi muqarrar edi.

**Bolqonning bo'linishi.
Karikatura.XX asr**

Berlin kongressida Avstriya-Vengriya Bolqondagi Bosniya va Gersegovinani bosib olish huquqini qo'lga kiritgach, nihoyat, 1908-yilda bu hududlarni egalladi.

Bu esa Avstriya-Vengriya va Rossiya munosabatlarini yanada keskinlashtirib yubordi. Ayni paytda, bu hodisa slavyan xalqlari orasida Rossiya obro'siga ham putur yetkazdi. Chunki Rossiya Avstriya-Vengriya istilosining oldini ola olmadi. Bunga Germaniyaning Avstriya-Vengriyani qo'llab- quvvatlashi, uning Rossiyaga qarshi urush e'lon qilishi mumkinligi haqidagi

do'q-po'pisalari sabab bo'ldi.

Avstriya-Vengriyaning urishga tayorgarlik ko'rishi. Usmonli davlati va Italiya manfaatlarining Shimoliy Afrikada to'qnashuvi, oxir-oqibatida ular o'rtasida urush kelib chiqishiga olib keldi. Bu urushda Usmonli davlatining yengilishi uni yanada zaiflashtirdi. Bu omil janubiy slavyan xalqlarining Usmonli davlati zulmidan ozod bo'lishlari uchun olib borilayotgan kurashlarining yanada kuchayishiga qulay sharoit yaratgandi. 1911-1912-yillarda Serbiya va Bolgariya o'rtasida harbiy-siyosiy ittifoq tuzish bo'yicha diplomatik muzokaralar olib borildi, natijada Bolqonda ta'sir doiralari taqsimlandi.

Keyinchalik bu ittifoq Gretsiya va Chernogoriya bilan kelishuv bilan to'ldirildi. Bolgariya-Gretsiya muzokaralari Angliya ishtirokida olib borildi va 1912-yil may oyida shartnoma imzolanishi bilan yakunlandi. 1912-yil kuziga kelib Bolqon ittifoqining tashkil topishi yakunlandi. Urushni boshlash uchun sabab topish qoldi. 1912-yil yozida Albaniya hududida qo'zg'olon ko'tarildi. Bu qo'zg'olon turk qo'shinlari tomonidan shafqatsizlarcha bostirildi. Bu Turkiyaga urush e'lon qilishni tezlashtirdi.

Ittifoq 1912-yilda Usmonli davlatiga qarshi urush boshladi. Bu urush tarixga „Birinchi Bolqon urushi“ nomi bilan kirgan. Bu urush Bolqon slavyanlari va greklarning Usmonli davlati hukmronligidan ozod bo‘lishi bilan tugadi. 1913-yil may oyida tomonlar London Tinchlik shartnomasini imzoladilar, unga ko‘ra Turkiya Egey dengizidagi ba’zi orollarni berdi. Fath qilingan hududlarning bo‘linishi keyinroq amalga oshirilishi kerak edi.

Biroq ittifoqchilar Usmonli davlatidan ozod etilgan hududlarni bo‘lish masalasida o‘zaro kelisha olmadilar. Bunga Bolgariyaning hammadan ko‘p ulush olishga urinishi sabab bo‘ldi. Uning da’volari Avstriya-Vengriya tomonidan qo‘llab-quvvatlandi. Avstriya-Vengriya shu yo‘l bilan Buyuk Britaniya, Fransiya va Rossiya madadiga tayanayotgan Bolqon ittifoqini buzib yubormoqchi edi. Chunki bu ittifoqning mavjudligi Avstriya-Vengriyaga Bolqonda mustahkam o‘rnashib olishga imkon bermas edi.

1913-yil iyun oyida bolgar qo‘shinlari o‘zlarining sobiq ittifoqchilariga hujum qilishdi. Ikkinchi Bolqon urushi boshlandi, unda Serbiya, Gretsiya, Chernogoriya, Ruminiya va Turkiya Bolgariyaga qarshi chiqdi. Bolgariya bunday kuchli koalitsiyaga qarshi tura olmadi va tinchlik o‘rnatishni taklif qildi. Shartnoma 1913-yil 10-avgustda Buxarestda imzolangan. Shunday qilib, Makedoniyaning g‘arbiy va markaziy qismlari Serbiyaga, Egey dengizining janubiy qismi Gretsiyaga, Dobrudja Ruminiyaga va Sharqiy Frakiya Turkiyaga o‘tdi. Makedoniyaning bir qismi (Pirinskaya) Bolgariya tarkibida qoldi.

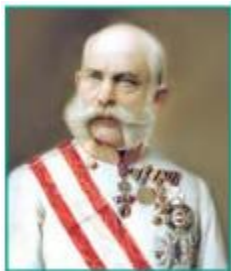

**Gretsiya flotining Kavala portiga
kelishi.
1913-yil 11-iyul Noma'lum rassom**

**Ikkinchi Bolqon urushi
janglaridan biri
Noma'lum rassom**

Urush natijasida Serbiya Bolqonning yetakchi davlatiga aylandi. Endi, Avstriya-Vengriya va Germaniya o'z oldilariga kuchayib borayotgan Serbiyani yanchib tashlash va shu orqali Rossiyaning Bolqondagi ta'siriga putur yetkazish maqsadini qo'ydilar. Avstriya-Vengriyaning maqsadlari uni tashqi siyosatda Germaniyaga mutlaq qaram qilib qo'ydi. Avstriya-Vengriya urushga tayyorgarlik ko'ra boshladi. Mamlakatda qisman safarbarlik ham o'tkazildi. 1914-yilda esa parlament tarqatib yuborildi. Ana shunday qaltis vaziyatda, serb millatchilari tomonidan 1914-yil 28-iyulda Avstriya-Vengriya taxti vorisi Frans Ferdinandning o'ldirilishi Avstriya-Vengriya hukmron tabaqalarining urushni boshlab yuborishlari uchun bahona bo'ldi. Mamlakatda harbiy diktatura o'rnatildi.

Frans Iosif I Gabsburg (1830-1916) - Avstriya va Vengriya imperatori.

1867-yilda Galisiya avtonomiyasini tasdiqladi. Avstriya-Vengriya hukumati organlarida slavyan siyosatchilarning ishtiroki tarafdori bo'lgan. "Trializm" tashkilotchilaridan biri. U oltita tilda gapirgan.

Harbiy diktatura -harbiylarning cheklanmagan hokimiyati.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Italiya

Italiyaning siyosiy tuzumi. Fransiyaning Prussiya bilan urushda yengilishi Italiyani to'la birlashtirish yo'lidagi oxirgi to'siqni bartaraf etishga imkon berdi.

1870-yilning 3-oktabrida Fransiya qo'shini himoyasida bo'lgan italyan qo'shini tomonidan egallangan Rim shahri Italiya qirolligi poytaxtiga aylantirildi. Papa hokimiyati Vatikan saroyi bilan cheklab qo'yildi. Bungacha papa Piy IX Rim shahrining Italiyaga qo'shilishiga qarshilik qilayotgan va uni Fransiya armiyasi himoya qilayotgan edi.

Italiya siyosiy tuzumiga ko'ra, konstitutsiyaviy monarxiya bo'lib qoldi. Konstitutsiyaga binoan, ikki palatali (Senat va deputatlar palatasi) parlament tashkil etildi. Qirol Viktor Emmanuil II qonun chiqaruvchi hokimiyatni parlament bilan bo'lib oldi. Senatorlar qirol tomonidan umrbod muddatga tayinlanar edi. Ijro etuvchi hokimiyat Bosh vazir qo'lida to'plandi.

Konstitutsiyada barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi, uy-joy daxlsizligi, so'z va matbuot erkinligi, yig'ilish o'tkazish huquqi e'tirof etildi. Xristian dinining katolik oqimi yagona din bo'lib qoldi. 1871-yilda cherkov va davlat munosabatini tartibga soluvchi qonun qabul qilindi. Qonun Rim papasini muqaddas va daxlsiz deb e'lon qildi va uning qarorgohi joylashgan shahar-davlat - Vatikanga boshqa davlatlar bilan diplomatik munosabat o'rnatish huquqi berildi.

Iqtisodiy ahvol. Italiyaning milliy davlat bo'lib birlashtirilishi mamlakatda kapitalistik tuzumni barqaror qilish jarayonini tezlashtirish uchun qulay sharoit yaratib berdi. Biroq Italiya hamon agrar davlatligicha qolmoqda edi.

Yerga, asosan, yirik zamindorlarning egalik qilishi saqlanib qoldi. Buning ustiga, yerdan foydalanishning qoloq shakllari hukm surardi. Zamindorlar yerining katta qismi mayda uchastkalarga bo'linib, juda og'ir shartlar bilan (hosilning 3/4 qismini to'lash sharti bilan) dehqonlarga ijaraga berilardi.

Ayni paytda, mamlakat oldida katta moliyaviy muammolar paydo bo'lgan. Bunga Italiya ichki va tashqi qarzining nihoyatda ko'payib ketganligi sabab bo'ldi.

O'sib borayotgan chiqimlarni qoplash uchun hukumat davlat zayomlari chiqarishga, mamlakat ichidagi hamda tashqarisidagi kapital egalariga yordam so'rab murojaat qilishga majbur bo'ldi.

Oqibatda, Italiyaning davlat qarzi shiddat bilan ko'payib boraverdi. Shunga qaramay, kapitalizm tobora chuqur qaror topa bordi. Hukumat, avvalo, temiryo'l qurilishini kengaytirdi.

Savdo floti qurish keng avj oldi. Tez orada Italiya savdo floti dunyoda uchinchi o'ringa chiqdi. Hukumat Italiyani Fransiya va Shveysariya bilan bog'laydigan ikkita tunnel qurdi. Yangi sanoat tarmoqlari aksiyadorlik jamiyatlari tariqasida vujudga keldi.

1906-yilda tashkil topgan „Fiat“ aksiyadorlik jamiyati kimyo, rezina, mashinasozlik, elektr, avtomobil sanoati va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarishda tezda ustunlik mavqeyini egallab oldi.

**Birinchi Fiat avtomobili.
Model 1899-yil**

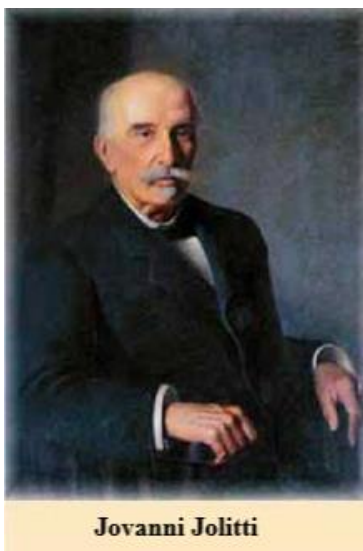
Birinchi jahon urushiga qadar Italiya agrar mamlakatligicha qolib, ishga yaroqli aholisining ko'pchiligi qishloq xo'jaligida band edi. Shunday bo'lsa-da, qishloq xo'jaligi bilan band bo'lgan aholi soni yildan yilga kamayib bordi. Ijtimoiy harakat Mamlakatda mehnatkashlar ahvoli nihoyatda og'ir edi.

Italiya aholi jon boshiga daromad taqsimoti darajasi bo'yicha G'arbiy Yevropada eng oxirgi o'rinda turar edi. Ahvol, ayniqsa, mamlakat janubida og'ir edi. Oqibatda, Italiyaning ko'plab fuqarolari ish izlab chet ellarga ketdilar. Italiya xalqi o'z ahvolini yaxshilash va o'z haq-huquqlari uchun kurash olib borishga majbur bo'lgan. Bu kurash oqibatida, Italiya Sotsialistik partiyasi tuzildi.

Dehqonlarning ahvoli ham og'ir edi. Bu og'ir hayot Sitsiliyada dehqonlar qo'zg'olonining ko'tarilishiga olib keldi. 1898-yilda Milanda ro'y bergan umumiy ish tashlash 5 kunlik barrikada janglariga aylanib ketdi. Hukumat ishchilar harakatini armiya kuchi bilan bostirdi.

1903-1914-yillarda (orada ma'lum uzilishlar bilan) Italiya hukumatini o'z davrining mashhur siyosiy arbobi J. Jolitti boshqardi. J. Jolitti aholi xarid quvvatini oshirmay turib, sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirib bo'lmasligini yaxshi tushunar edi. Buning uchun esa mehnatkashlarga yaxshi ish haqi to'lash zarur edi. Bu haqda u „Sanoat taraqqiyoti tepasida ish haqi yuqori bo'lgan mamlakatlar turadi“, deb ta'kidlagan edi. Uning davrida kasaba uyushmalari tuzilishiga, ish tashlash o'tkazilishiga ruxsat etuvchi, tungi smenada bolalar va ayollar mehnatidan foydalanmaslik, saylovchilarning mulk va savodxonlik senzini bekor qilish haqida qonunlar qabul qilindi.

Ayni paytda, u davlatning mamlakat iqtisodidagi rolini oshirish tarafdori edi. Uning fikricha, davlat mehnat va kapital o'rtasida hakam vazifasini bajarishi lozim edi.

Tashqi siyosat. Italiya tashqi siyosatida „irredentizm“ tarafdorlarining ta'siri kuchaydi. Bu holning qo'shni davlatlar bilan munosabatlarini yomonlashtirdi.

Italiya da'vo qilayotgan Shimoliy Afrika davlatlari hududini birin-ketin Fransiya egallay boshladi. Bu hol Italiyani Germaniya bilan yaqinlashtirdi. Italiya Germaniya va Avstriya-Vengriya Ittifoqiga qo'shildi.

Ittifoqchilarga ega bo'lgan Italiya tez orada Somali va Eritreyani bo'ysundirdi. Efiopiyani bosib olish maqsadida bu davlatga hujum qildi.

Biroq 1896-yilning 1-avgustida Adua yonida Italiya qo'shinlari tor-mor etildi. Oqibatda, 5 ming italyan askari halok bo'ldi. Bu voqea Italiyada milliy sharmandalik sifatida qabul qilindi.

Yangi mustamlakalar bosib olish uchun qulay sharoit yaratish zarur edi. Italiya hukumati xuddi shunday sharoitni yarata oldi.

Chunonchi, Italiya Fransiya bilan o'rtasidagi keskin munosabatlarni bartaraf etishga erishdi. 1902-yilda bu ikki davlat o'rtasida bitim imzolandi. Bitimga ko'ra, tomonlar ikki davlatning biri boshqa davlatning hujumiga uchraydigan bo'lsa, o'zaro qat'iy betaraflik majburiyatini oldilar. Italiya Bosniya va Gersegovinani Avstriya istilo qilishiga qat'iy norozilik bildirdi va 1909-yilda Rossiya bilan Bolqon yarimorolidagi o'z manfaatlarini quvvatlovchi bitim tuzdi. Bu ikki davlat AvstriyaVengriyaning Bolqon mamlakatlariga suqilib kirishiga qat'iy qarshilik ko'rsatishga kelishib oldi.

Qulay diplomatik sharoit yaratilgach, Italiya 1911-yilda Liviyaga hujum qildi. Liviya bu davrda rasman Usmonli davlati imperiyasi tarkibida edi. Bu hol Italiya-Usmonli davlati urushini keltirib chiqardi. Urush Italiya g'alabasi bilan tugadi. 1912-yildan boshlab Liviya Italiya mustamlakasiga aylandi.

Mulk senzi - saylovda qatnashish uchun fuqaroning ma'lum darajadagi mulkka ega bo'lishi (boshqa davlatlarda ham bo'lgan).

Irredentizm - Italiyaga qo'shni bo'lgan davlatlarda italyanlar qisman yashaydigan hududlarni qo'shib olishni targ'ib qiluvchi millatchilik harakati.

XIX asr oxiri-XX asr boshlarida Bolqon davlatlari

XIX asning 70-yillariga kelganda janubiy slavyanlarning ko'pchiligi hamon chet el zulmi ostida ezilmoqda edi. Faqat Chernogoriya va Serbiya yerlarining bir qismigina slavyanlar - bolgarlar, makedoniyaliklar, Bosniya va Gersegovina slavyanlari, serblarning talaygina qismi hamon Usmonli davlati hukmronligi ostida

edi. Xorvatlar, slovenlar, g'arbiy slavyanlar (chex, Slovak, polyak) ning bir qismi ham Gabsburglar hukmronligi ostida edi. Polyaklarning ikkinchi qismi Germaniya, uchinchi qismi esa podsho Rossiyasi zulmidan azob chekardilar. Chet el zulmi slavyan xalqlarining siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga to'sqinlik qilardi.

Milliy ozodlik harakati. XIX asning 70-yillaridan boshlab slavyan xalqlarining milliy ozodlik kurashi kuchaydi. Jasur bolgar inqilobchisi Vasil Levskiy mustaqil demokratik Bolgariya Respublikasini barpo etish rejasini ilgari surdi. U Bolgariya hududida yashirin qo'zg'olonchi qo'mitalar tuzdi. 1872-yilda V. Levskiyni qatl etishgan bo'lsa-da, ozodlik harakati pasaymadi. 1876-yil Bolgariyada qo'zg'olon boshlandi. Qo'zg'olonchilar o'z bayroqlariga „Ozodlik yoki o'lim“ shiorini yozgandilar. Iste'dodli publitsist va shoir Xristo Botev ozodlik harakatiga yo'l boshchilik qildi. U 1876-yil 1-iyunda turklar bilan bo'lgan jangda qahramonlarcha halok bo'ldi. U halok bo'lgan kun Bolgariyada Xotira kuni sifatida nishonlanadi.

Bolgar xalqining kurashi juda og'ir kechdi. Kuchlar teng emas edi. Turklar ozodlik harakati qatnashchilarini beayov qilichdan o'tkazdilar va ko'plab qishloqlarni kultepaga aylantirdilar. Bu vahshiyliklar ko'plab mamlakatlar jamoatchiligini qattiq g'azablantirdi.

Rus hukumati Bolqonda o'z ta'sirini mustahkamlash uchun qo'zg'olonlardan foydalanishga qaror qildi va Bolqon slavyanlarini yoqlab chiqdi.

Usmonli davlati Chernogoriya va Serbiyaning mustaqilligini tan olishga majbur bo'ldi. Ularning hududi ancha kengaydi. Ruminiya mustaqil davlat deb e'tirof etildi.

Rossiya hukumati 1877-yil 24-aprelda Usmonli davlatiga qarshi urush e'lon qildi. Urushda Usmonli davlati mag'lubiyatga uchradi, mustaqil Bolgariya davlati tashkil topdi.

Bolgariyaning qayta tiklanishi. Yangidan vujudga keltirilgan Bolgariyaning davlat tuzumi 1878-yilda qabul qilingan Bolgariya konstitutsiyasi belgilab berdi.

Konstitutsiyaga muvofiq, Bolgariya konstitutsiyaviy monarxiya deb e'lon qilindi. Konstitutsiya Bolgariya mustaqilligini amalda tasdiqladi.

Biroq Buyuk Britaniya va Avstriya-Vengriya Bolqonda Rossiya mavqeyining mustahkamligidan hamda qudratli Bolgariya davlati tashkil topganligidan tashvishda edilar. Shuning uchun ham ular yuqorida ko'rsatilgandek, Rossiyani San-Stefano sulh shartnomasini qayta ko'rib chiqishga rozilik berishga majbur etdilar. Berlinda chaqirilgan xalqaro Kongress aynan shu masalaga bag'ishlandi. Kongress ko'pgina masalalar qatori Bolgariya masalasini ham ko'rib chiqdi va uning San-Stefano shartnomasiga ko'ra ega bo'lgan hududlarini qisqartirish to'g'risida qaror qabul qildi.

Mustaqillikdan keying ahvol. Rossiya imperatori Aleksandr II qaynisi hamda bir vaqtning o'zida Pruss zobiti bo'lgan Aleksandr Battenbergni Bolgariya davlati boshlig'i etib saylashni taklif etdi. Bolgariya Buyuk Xalq majlisi bu taklifni ma'qulladi.

Biroq yangi hukmdor Rossiyadan mustaqil siyosat yuritishga urindi. Buning uchun unga tayanadigan davlatlar ham kerak edi. Shuning uchun ham A. Battenberg G'arb davlatlari bilan yaqinlashish siyosatini yurita boshladi. Uning asl niyati - Bolgariya armiyasida xizmat qilayotgan rus zobitlarini nemis zobitlari bilan almashtirishda yaqqol namoyon bo'ldi. Endi, Rossiya hukumati unga Rossiyaning dushmani sifatida qaray boshladi.

Mamlakatda o'z mavqeyini mustahkamlashga intilgan Aleksandr Battenberg janubiy va shimoliy Bolgariyaning yangidan yagona davlatga birlashganligini e'lon qildi. Bu holni Bolqondagi boshqa slavyan davlatlari o'z manfaatlariga zid harakat, deb baholadilar.

Rossiya ularning ham manfaatlarini hisobga olishi kerak edi. Shuning uchun ham Aleksandr II hukumati norozilik belgisi sifatida Bolgariyadan o'z zobitlarini chaqirib oldi. Shunday sharoitda Rossiya tarafdorlari bo'lgan oliy zobitlarning bir guruhi 1886-yilda Aleksandr Battenbergni taxtdan voz kechishga majbur bo'ldilar. Ammo hukumat kuchlari bu zobitlarni hibsga oldi. Oxir-oqibatda, Rossiya va

Bolgariya o'rtasidagi diplomatik munosabatlar uzildi. Buning ustiga, Bolgariya taxtiga Avstriya-Vengriya nomzodi Ferdinand Koburg o'tqazildi.

1908-yilda Avstriya-Vengriya madadiga tayangan Bolgariya o'zini Usmonli davlatidan to'la mustaqil deb e'lon qildi.

Ikkinchi Bolqon urushida Bolgariyaning mag'lubiyatga uchrashi uning keyingi tashqi siyosatining yo'nalishini belgilab berdi. Hokimiyat tepasiga germanparast hukumat keldi. Bu hukumat tashqi siyosatda Bolgariyaning milliy manfaatlarini „Uchlar ittifoqi" (Germaniya, Avstriya-Vengriya va Italiya) yordamida himoya qilishini ma'lum qildi. Bu bayonot Yevropada bo'lajak katta urushda Bolgariya „Uchlar ittifoqi“ tarafida turishini anglatar edi.

Serbiyaning mustaqillikka erishishi. XIX asr oxirlarida Serbiya Usmonli davlatiga nomigagina qaram edi, xolos. Serbiya tashqi siyosatining asosiy maqsadi - Usmonli davlati qo'l ostida qolayotgan serb yerlarini to'la qaytarib olish va ularni yagona Serbiya davlatiga birlashtirishdan iborat edi. Shuning uchun ham Serbiya Rossiyaning Usmonli davlatiga qarshi urushlarida faol qatnashgan.

Berlin kongressi Serbiyaning Usmonli davlatidan mustaqil ekanligini tasdiqladi. Ayni paytda, Serbiya zimmasiga chet el tovarlaridan tranzit boj olmaslik va unga Usmonli davlatidan olib berilgan yangi hududlarga mutanosib miqdorda Usmonli davlatining chet el davlatlari oldidagi qarzini to'lash majburiyati yuklandi. Serbiyada Rossiya tarafdorlari bo'lgan kuchlar katta ta'sirga ega bo'ldilar. Natijada, shu omillar qachonlardir Avstriya-Vengriya va Rossiya manfaatlarining qattiq to'qnashuvini keltirib chiqarishi muqarrar edi.

Albaniyaning mustaqillikka erishishi. Bolqonning boshqa xalqlari qatori, Usmonli davlati mustamlakasi bo'lgan Albaniya ham o'z mustaqilligi uchun kurashni kuchaytirdi. Albaniyadagi barcha siyosiy kuchlar Albaniyani taqsimlab olish rejalarini tuzayotgan chet el davlatlari siyosatiga qarshi chiqdilar. Bolgariyada chiqayotgan „Kalendari kombiar“ („Milliy kalendar“) jurnali shunday deb yozgan: „Biz uyquda yotibmiz, bu vaqtda esa bizning ustimizda savdolahmoqdalar“

1909-1911-yillarda Albaniyada qo'zg'olon ko'tarildi. Unda xalqning barcha tabaqalari ishtirok etdi.

Birinchi Bolqon urushida Usmonli davlatining. yengilishi natijasida, 1912-yil 28-noyabrda Albaniya mustaqillikka erishdi. Turklarning qariyb besh asr davom etgan hukmronligiga barham berildi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Avstriya-Vengriyaning iqtisodiy taraqqiyotda orqada qolishiga sabab bo'lgan omillarni izohlab bering.
2. Ijtimoiy harakat nima va u Avstriya-Vengriyada qanday kechdi?
3. Avstriya-Vengriya nega Germaniya bilan yaqinlashish siyosatini yuritdi?"
4. Avstriya-Vengriya va Rossiya munosabatlari qanday kechdi?
5. Bolqon urushi haqida nimalarni bilib oldingiz?
6. Nima uchun Bolqon xalqlari o'rtasida Rossiyaning obro'si tushdi?
7. Bolgariya misolida kecha ittifoqdosh bo'lgan davlatlarning bugun birdaniga dushmanga aylanib qolishi mumkinligini qanday izohlaysiz?
8. Italiyaning boshqa G'arbiy Yevropa davlatlariga nisbatan iqtisodiy jihatdan zaif, agrar davlat bo'lib qolishi sabablarini qayd eting.
9. Italiya iqtisodiy taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatini izohlab bering.
10. Italiya mehnatkashlarining og'ir qismati haqida nimalarni bilib oldingiz?
11. J. Jolitti hukumati ichki siyosatda qanday tadbirlarni amalga oshirdi?
12. Italiya sanoatining qaysi tarmoqlari tez rivojlandi? Nega?
13. XIX asr so'nggi choragida Bolqondagi siyosiy ahvol qanday edi?
14. 1877-1878-yillardagi Rossiya-Usmonli davlati urushi Bolqon xalqlari taqdirida qanday rol o'ynadi?
15. Besh asrga yaqin Usmonli davlati asoratida qolib kelgan slavyan xalqlari nega aynan XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ozodlikka erishdilar?

II. Guruh bilan ishlash.

1. Italiya-Rossiya munosabatlari haqida fikr yuriting.

2. Avstriya-Vengriya va Germaniya imperiyalarining siyosiy tuzumini taqqoslang.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

1. Bolqon ittifoqiga kiruvchi davlatlarni xaritadan toping

2. „Milliy ozodlik harakati“ tushunchasiga izoh bering. Avstriya-Vengriyada milliy ozodlik harakati juda keskin kechganligining sabablari nimalardan iborat edi?

IV. Ijodiy vazifalar

„Fiat“ aksiyadorlik jamiyatining faoliyati haqida ma'lumot to'plab, referat tayyorlang.

46-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Amerika Qo'shma Shtatlari

Iqtisodiy taraqqiyot. Fuqarolar urushidan keyin yagona ichki bozorning vujudga kelganligi, qulchilikning tugatilishi, quldorlik latifundiyalarining bekor qilinishi, unumdor yerlarning, foydali qazilma boyliklarining ko'pligi, sersuv daryolar va poyonsiz o'rmonlar, Amerika xalqining tadbirkorligi mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining nihoyatda tezlashuviga sabab bo'ldi. Ayni paytda, AQSHga qo'shni davlatlar (Kanada va Meksika) kuchsiz edi. Bu hol AQSHni ortiqcha harbiy xarajatlardan xalos etdi. Bundan tashqari, AQSHga yashash uchun kelganlarning katta qismi amalda yuqori malakali mutaxassislar edi.

1870-1914-yillarda AQSHga 25 mln kishi ko'chib keldi. Bu ham AQSH taraqqiyotida muhim rol o'ynadi. Shuningdek, ishchi kuchiga doimiy muhtojlik yangi texnika va texnologiyalarning ishlab chiqarishga keng joriy etilishiga yo'l ochdi. Bu omillar ham AQSHning gurrakib rivojlanishiga olib keldi.

XIX asning oxirgi o'ttiz yili AQSH tarixida taraqqiyotning yuksakligi, juda muhim iqtisodiy va siyosiy voqealar bo'lganligi bilan xarakterlanadi.

Agar 1860-yil AQSH sanoat mahsuloti hajmi jihatidan dunyoda 4-o'rinda turgan bo'lsa, 1894-yilga kelganda birinchi o'ringa chiqib oldi. Bu davrda

AQSHning sanoat mahsuloti G'arbiy Yevropadagi hamma mamlakatlar mahsulotining yarmiga teng edi.

AQSHda keng ichki bozorning vujudga keltirilishi kapitalizm taraqqiyoti uchun juda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bunga qishloq xo'jaligidagi kapitalizm taraqqiyotining „amerikacha yo'li“ (ekin maydonlarini kengaytirish hisobiga mahsulotni ko'paytirish) g'alaba qilganligi, g'arbiy hududlarning tezlik bilan o'zlashtirilganligi, katta tezlik bilan temiryo'llar qurilganligi va immigratsiya natijasida aholining tez ko'payishi ham yordam berdi.

AQSH sanoati o'sishida Yevropa kapitali ham muhim rol o'ynadi. Yevropa davlatlarining AQSHga qo'ygan kapitali 1890-yilda 3 mlrd. dollarga yetdi. Biroq AQSH chetga kapital chiqarish bo'yicha Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniyadan orqada edi.

Ishlab chiqarishning markazlashuvi. XX asr boshlarida mamlakatda ishlab chiqarishning markazlashuvi hamda bank kapitali bilan sanoat kapitalining qo'shilib ketishi davom etdi. Sanoat mahsulotining qiymati 1909-yilda 20 mlrd. dollardan oshdi. I jahon urushi davrida AQSHda qazib chiqarilayotgan toshko'mining, ishlab chiqarilayotgan cho'yan va po'latning miqdori Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniya erishgan jamiki miqdoriga teng edi. Sanoatning barcha tarmoqlari bo'yicha AQSH jahonda birinchi o'ringa chiqdi. Ishlab chiqarishning deyarli hamma tarmoqlarida trestlar tashkil etildi. Po'lat, neft, mis, elektr va shu kabi sanoat tarmoqlari „qirollari“ning qudratli sulolalari vujudga keldi. Ford avtomobil qiroliga aylandi.

1901-yilda Morgan 1 milliard dollarlik kapitalga ega bo'lgan „Po'lat korporatsiyasi“ deb atalgan katta trestini tashkil etdi.

Rokfellening „Standart oyl“ tresti jami neft mahsulotining 90 foizini, okeanlarda qatnaydigan yuzlab paroxodlarni o'z qo'liga oldi.

1914-yilga kelib, aholining 2 foizini tashkil etgan sarmoyadorlar milliy boylikning 60 foiziga egalik qila boshladi.

Qishloq xo'jaligidagi tub o'zgarish. Qishloq xo'jaligidagi tub o'zgarishning maz- munini qo'l mehnati o'mini mashinaning tobora ko'proq egallab borishi tashkil etdi. 1860-1910-yillar oralig'ida AQSHda fermerlar soni 3 marta ko'paydi.

AQSHda G'arbiy Yevropaga o'xshash qirol xonadoni ham, Sharq mamlakatlaridagi singari yirik zamindorlar ham, katta-katta mulklarga ega bo'lgan cherkov yer egaligi ham yo'q edi.

Tez orada ilg'or qishloq xo'jaligi texnikalari ixtiro qilindi. Bular xashakni press qiladigan mashina, g'alla o'radigan va yanchadigan mashina (kombayn), ekuvchi, qirquvchi, po'st archuvchi, yerni yumshatuvchi, o'g'it sochuvchi, kartoshka ekuvchi, somon qurituvchi, uy parrandalari inkubatori kabilardan iborat bo'ldi. Qishloq xo'jaligida ilm-fan yutuqlari ham keng qo'llanila boshlandi.

Shimoliy Afrikadan hosildor makkajo'xori, Rossiyadan bug'doy, Turkistondan beda va boshqa o'simliklar AQSHga keltirilib mahalliyashtirildi va yuqori hosil olindi. Yangi yerlarni ochish hisobiga mahsulotlarni ko'paytirish qishloq xo'jaligini rivojlantirishning „amerikacha yo'li“ deb ataldi.

Janubda fuqarolar urushidan keyin katta o'zgarishlar yuz berdi. Qulchilik tugatildi. Aholi faollashdi. 1870-yilda AQSH konstitutsiyasiga tuzatish kiritildi. Unga ko'ra, „irqi, terisining rangi yoki ilgarigi qullik holatini bahona qilib“ saylovlarda ishtirok qilishni har qanaqasiga cheklash bekor qilindi. Janubdagi shtatlarning yangi hukumatlari tarkibida qora tanli aholi ham qatnasha boshladi. Davlat maktablari tizimi vujudga keltirildi. Adolatli soliq tizimi joriy etildi. Irqiy kamsitish qonunlari bekor qilindi. Mahalliy hokimiyat muassasalari demokratlashtirildi. Keksalar, nogironlar va yetim-yesirlar uchun xayriya jamiyatlari tashkil qilindi.

Kongress 1872-yilda Janubdagi sobiq isyonchilarga umumiy afv berish to'g'risidagi qonun qabul qildi. Ayni paytda, isyon boshliqlaridan 500 ga yaqin kishining davlat vazifalarida ishlashi taqiqlandi. Bu hol plantatorlarning eski tartiblarni tiklash uchun kurash olib borishiga bahona bo'ldi. Janubda „Ku-kluks-

klan“ dngari irqiy-terrorchi tashkilot yana bosh ko‘tardi. Taraqqiyparvar zifon xodimlardan o‘ch olish va „Linch sudlari“ yana oddiy hodisaga aylandi. Janub qora tanli aholi uchun „turma“ bo‘lib qoldi. Prezident saylovlari oldidan faqat ikki janubiy shtat (Janubiy Karolina va Luiziana shtatlari) respublikachilar tarafida qoldi, xolos.

Ikki partiyaviy tizim. AQSHda kuchli prezidentlik respublikasi qaror topdi. Aym paytda, kuchli ikki partiyaviy tizim ham chuqur ildiz otdi. Demokratik partiya fuqarolar urushi vaqtidagi muvaffaqiyatsizligidan o‘zini tez „o‘nglab olib“, yirik yer egalari, boy fermerlar, Janub bujuaziyasi va Shimol sanoatchilari, moliyachilar manfaatini himoya qiluvchi partiya bo‘lib qoldi. Respublikachilar partiyasi yirik sanoatchilar va moliyachilar partiyasiga aylandi. Amerika burjuaziyasi ikki partiyali tizimdan ustalik bilan foydalanib keldi. Agar hokimiyat tepasida respublikachilar turgan bo‘lsa, demokratlar hukumatni tanqid etar, o‘zlarini esa xalq manfaatlarini himoya qiluvchilar qilib ko‘rsatib, norozilarning katta qismini o‘z tomonlariga og‘dirib olardilar. Demokratlar g‘alaba qilgan taqdirda muxolifatchi partiya rolini respublikachilar o‘ynardilar. Bu omil amalda boshqa uchinchi partiya tuzilishiga jiddiy to‘siq bo‘lib keldi.

Korporatsiya (lotincha - birlashma) - monopolistik aksiyadorlar birlashmasi.

Latifundiya (lotincha) - katta yer-mulk.

Ku-kluks-klan - irqchilik, terrorchi tashkilot.

Linch sudi - AQSHda qora tanli kishilar va demokratik harakat qatnashchilarini sudsiz va so‘roqsiz jazolash.

AQSH ning ichki siyosati

Ijtimoiy harakat. AQSH iqtisodining rivojlanishi va dunyoda birinchi davlatga aylanishi jamiyat hayotidagi barcha ijtimoiy muammolarni o‘z-o‘zidan bartaraf etishga olib kelgani yo‘q. AQSHda ham ishchilar sinfi o‘z haq-huquqlari uchun

qattiq kurash olib borishga majbur bo'lgan. Bu davrdagi ishchilar harakatining asosiy maqsadi ish kunini qisqartirishga erishish edi.

1886-yil 1-may kuni umumiy ish tashlashlarda 350 mingdan ortiq ishchi ishtirok etdi. Buning natijasida 200 mingga yaqin ishchi 8 soatlik ish kuni joriy etilishiga erishdi. Biroq keyin bu muvaffaqiyat deyarli yo'qqa chiqdi.

8 soatlik ish kuni uchun boshlangan harakat Chikagoda juda ham keskin tus oldi. Shahaning Senno maydonida bo'lgan ommaviy miting vaqtida politsiya ish tashlaganlarga qarab o'q uzdi. Natijada, 6 kishi o'ldirildi va ko'plab ishchilar yarador bo'ldi. Darg'azab bo'lgan Chikago ishchilari bu xunrezlikka qarshi norozilik bildirib, ommaviy miting tashkil qildilar. Qurolli politsiyachilar guruhi ishchilarga qarshi yuborildi. Sudning qaroriga muvofiq, ommaviy harakat rahbarlaridan 4 kishi dorga osildi. Ular o'limga tik qaradilar. Osib o'ldirishga mahkum qilinganlardan biri - Shpis oxirgi so'zida „Shunday zamon keladiki, bizning sukunatimiz nutqlarimizdan ham o'tkirroq bo'ladi“, degan edi.

XIX asr oxiriga kelib, ijtimoiy harakatga rahbarlik „Qo'shma Shtatlar va Kanada uyushgan tred-yunionlari va ishchi ittifoqi federatsiyasi“ga o'tdi. 1886-yilda u Amerika Mehnat Federatsiyasi degan nom oldi. AMF, asosan, yuqori malakali ishchilar manfaatini himoya qilardi. Yildan yilga uning a'zolari soni o'sib bordi.

Tashkilot ishchilar manfaati yo'lidagi kurashda Kongress a'zolari hamda korxona egalariga ta'sir o'tkazishga alohida e'tibor berdi. Hukumat 1894-yilda sentabning birinchi dushanbasini „Mehnat kuni“ bayrami deb e'lon qilishga majbur bo'ldi. Bu bayram hozirgacha nishonlanib kelinmoqda.

Ayollar tashkilotlari a'zolari - **sufragetlar** - ayollarga saylov huquqini va erkaklar bilan teng huquqlarni berishga harakat qildilar.

1913-yil sentabrda kon ishchilari og'ir mehnat sharoitiga qarshi ish tashladilar. Ular 8 soatlik ish kuni joriy etilishini va ish haqini oshirishni talab etdilar. Hukumat ishchilarga qarshi kuch ishlatdi. Butun Kolorado shtatida harbiy holat e'lon qilindi. Ishchi lagerlari o'qqa tutildi. Ko'plab ishchilar halok bo'ldi va

yarador qilindi. Ish tashlovchilarning rahbarlari esa otib tashlandi. Ishchilar majburan konlarga qaytarildi.

Qora tanli ahvoli. Fuqarolar urushidan so'ng qora tanli qullar ozodlikka erishdilar. Biroq ular tenglikka erisha olmadilar. Mamlakatda segregatsiya tartibi qaror topdi. Qora tanlilar oq tanlilar o'qiydigan maktabga, oq tanlilar qatnaydigan cherkovga borolmasdi. Oq tanli chiqqan transportga chiqa olmasdi. Hatto qabristonlar ham alohida edi. Shu tariqa, mamlakatda irqchilik avj oldi. Ayniqsa, Janubda yashaydigan qora tanlilarning ahvoli og'ir edi. Ular Shimolga qochib o'tardilar. Biroq bu yerda ham ular alohida mavzelarda yashashga majbur edilar. Qarzdor qora tanli qamoqqa olinishi va qarzdan qutulishi uchun istagan kishiga shartnoma asosida ishchi qilib berilishi mumkin edi. Janubiy shtatlarda ular saylov huquqidan mahrum etilgan edilar. Ularning ilg'or ziyoli guruhlari qora tanlilarning teng huquqli fuqaro bo'lishlari yo'lidagi kurashga rahbarlik qildilar. Ular kurashning tinch yo'lini tanladilar.

Hindular ahvoli. Fuqarolar urushi ham, janubning qayta tiklanishi ham, qullikning qonuniy bekor qilinishi ham afro-amerikaliklarga va Amerika jamiyatidagi hindularga nisbatan kamsitishni bartaraf eta olmadi. 1890-yildan boshlab AQSHda janubiy shtatlarda segregatsiya va diskriminatsiya rejimini qonuniylashtirgan Jim Krou qonunlari qabul qilindi. Noto'g'ri kiyingan, savodsiz afro-amerikaliklarning ramziga aylangan komediya qahramoni nomi bilan atalgan qonunlar ilgari qullik bo'lgan shtatlarning Amerika Qo'shma Shtatlari markaziy hukumati tomonidan olib borilayotgan afro-amerikaliklarning liberal ozodlik siyosatiga munosabati edi. Birinchidan, Luiziana oq tanlilar va afro-amerikaliklarning poyezdlarda sayohat qilishini taqiqlovchi qonunni qabul qildi, keyin esa barcha janubiy shtatlarda ranglarni ajratish qonunlari joriy etildi. Jim Krou qonunchiligining diqqatga sazovor namunalaridan biri Alabama saylov qonuni bo'lib, u qora tanli amerikaliklar uchun ovoz berish sharti sifatida savodxonlik testini kiritdi. Ular AQSh Konstitutsiyasi va Mustaqillik Deklaratsiyasini yoddan aytib berishlari kerak edi. Natijada, 1900- yilgi

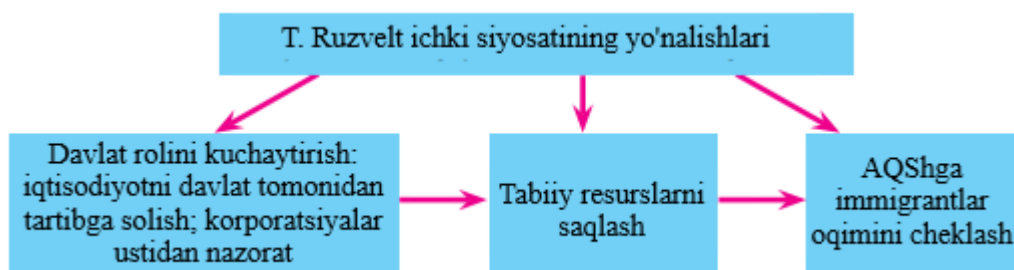
saylovlarda shtatning 181,5 ming afro-amerikalik aholisidan atigi 3 ming nafari ovoz bera oldi.

T.Ruzvelt va V.Vilsonlar davrida ichki siyosat. 1900-1914-yillar AQSH tarixiga „taraqqiypar davr“ nomi bilan kirgan. Bunga AQSH prezidentlarning monopoliyalarga qarshi kurash olib borganliklari sabab bo'lgan. Monopoliyalarga qarshi kurashdan maqsad - o'rta tabaqalar manfaatini himoya qilish edi. Monopoliyalarga qarshi kurash tarafdorlari taraqqiyparvarlar deb ataldi. Ularning safida 1901-yilda AQSH prezidenti lavozimini egallagan Teodor Ruzvelt ham bor edi.

T. Ruzveltning monopoliyalarga qarshi kurash siyosati „Adolatli yo'l“ deb nom oldi. Uning hukumati, ayni paytda, ishchilar bilan ish beruvchilar o'rtasidagi mojarolarda hakamlik vazifasini ham bajara boshladi. Hukumat trestlarga qarshi ko'plab sud jarayonini tashkil etdi 1906-yilda temiryo'llar faoliyatini tartibga soluvchi qonun qabul qilindi.

Teodor Ruzvelt (1858-1919) - Respublikachilar partiyasidan Amerika Qo'shma Shtatlarining prezidenti (1901-1909). Garvard universiteti bitiruvchisi. Nyu-York politsiyasi boshlig'i, dengiz floti kotibi o'rinbosari lavozimlarida ishlagan. 1898-yilgi Ispaniya-Amerika urushi ishtirokchisi, AQShning muhim xalqaro ishlarda betarafligiga qarshi bo'lgan. Nobel mukofoti laureati

1908-yilgi saylovlarda respublikachilar partiyasidan nomzod Uilyam Taft AQSh prezidenti etib saylandi. U monopoliyalar ustidan davlat nazoratini kuchaytirishga qaratilgan islohotlarni davom ettirdi.

1912-yilgi prezident saylovlarida demokrat Vudro Vilson g'alaba qozondi.

Vudro Vilson 1920- yilgacha hokimiyatda qoldi. U bir qator liberal qonunlarni qabul qildi, ular **"yangi demokratiya"** deb nom oldi. Ular quydagilardan iborat edi:

- mehnatkashlarga kasaba uyushmalarini tuzish, ish tashlashlar va namoyishlar o'tkazish huquqi berildi;

- ish tashlashlarda ishtirok etganlik uchun sud jazosi bekor qilindi;

- fermerlarga bo'lajak hosil uchun kreditlar berish;

- trestlarning o'zboshimchaliklari huquqiy jihatdan cheklandi (monopoliyaga qarshi qonun 1914-y) ;

- 8 soatlik ish kuni belgilandi va undan oshib ketganlik uchun ish beruvchilar tomonidan qo'shimcha haq to'lash joriy etildi (temir yo'llarda ishlaydigan ishchilar uchun bir yarim baravar ko'paydi) ;

- sanoatda bolalar mehnatidan foydalanish taqiqlanadi;

- birinchi jahon urushi arafasida bojxona tariflari to'g'risida yangi qonun qabul qilinishiga erishdi, qonunga ko'ra, tarif stavkasi 10 foizga kamaytirildi, daromadning oshib borishiga qarab, qo'shimcha soliq solinadigan bo'ldi;

- Saylov tizimida ham islohot o'tkazildi, unga ko'ra, oldin ayrim shtatlarning qonun chiqaruvchi organlari tomonidan saylanadigan senatorlar endi xalqning ovoz berishi bilan saylanadigan bo'ldi;

- ish tashlash davrida trestlarga yetkazilgan zararni kasaba uyushmalaridan undirib olish tartibini bekor qildi;

Amerikalik yozuvchi, publitsist J.I.Stivensonning *"Shaharlar sharmandasi"* (1904) kitobidan parcha.

"... Qo'shma Shtatlarda senatorlardan tortib qishloq munitsipaliteti a'zosigacha biznesmen saylanmaydigan lavozim deyarli yo'q... Chunki siyosat bu biznesdir. Siyosatchimiz o'z sohasi bo'yicha tadbirkor. Biznesmen siyosiy biznes sirini

anglab yetsa, siyosatchiga aylanadi va o'zgarishga unchalik moyil bo'lmagan siyosatchiga aylanadi... Bunga Amerika Qo'shma Shtatlari Senati misol bo'la oladi, milliy farovonlik, savdo va moslashish emas, printsiptial emas. ... »

1. Parchada AQSH siyosiy hayotidagi qanday hodisalar muhokama qilinadi?
2. Ular Yevropa mamlakatlarida xuddi shu davrda sodir bo'lganmi?

Sufragetlar (fransuzcha- saylov huquqi) - ayollarga saylov huquqini ta'minlash harakati ishtirokchilari. Shuningdek, suffragetlar siyosiy va iqtisodiy hayotda umuman ayollarni kamsitishga qarshi chiqdilar.

Rezervatsiya (lotincha - saqlayman) - biror davlatda tub joy aholisining omon qolgan qismini zo'rlab joylashtirish uchun ajratilgan hudud.

Segregatsiya (lotincha - bo'lish) - ayrim davlatlarda aholini majburan irqiy guruhlariga bo'lish.

AQSHning tashqi siyosati

AQSH harbiy qudratining namoyishi. Mamlakatning bepoyon hududlari va Rossiyadan sotib olingan Alyaskani o'zlashtirish bilan band bo'lgan AQSH mustamlakalar va o'z ta'sir doiralarini qo'lga kiritishga Yevropa mamlakatlaridan kechroq kirishdi. Uning e'tibori dastlab Lotin Amerikasi, Karib havzasi va Tinch okeani bo'yida joylashgan mamlakatlarga qaratildi.

AQSH Lotin Amerikasida hukmron bo'lib olish uchun kurashib, riyokorlik bilan „Hamma Amerika mamlakatlarining manfaatlari bitta“, degan g'oyani targ'ib qilib keldi. 1889-yilda AQSH Davlat departamenti tashabbusi bilan Vashingtonda birinchi Panamerika konferensiyasi chaqirildi. Birinchi Panamerika konferensiyasining birdan bir aniq natijasi xalqaro „Amerika respublikalari syezdi“ assotsiatsiyasini tuzishdan iborat bo'ldi. AQSHning G'arbiy yarimshardagi

mamlakatlar ustidan tanho hukmronlik qilishga qaratilgan Panamerikanizm siyosati shu tariqa vujudga keldi. „Monro doktrinasiga“ tayanib, ko‘p o‘tmay Samoa orollari qo‘lga kiritildi.

1898-yilda Tinch okeanining eng markazida, Osiyoga olib boradigan strategik jihatdan muhim bo‘lgan dengiz yo‘llari kesishgan joydagi Gavayi orollari bosib olindi.

XIX asning oxirida AQSH nihoyatda qudratli davlatga aylandi. Ispaniyaga qarashli Kuba oroli Amerika hukmron doiralarning havasini keltirardi. AQSH Ispaniyaga qarshi urushga tayyorlana boshladi. AQSH o‘z fuqarolarining manfaatini himoya qilish bahonasi ostida 1898-yil Kuba sohillariga o‘z harbiy kemasini yubordi.

Bu harbiy kema Gavana reydidagi turgan joyda noma‘lum sababga ko‘ra portlab ketdi. AQSH bu qo‘poruvchilikda Ispaniyani aybladi. Kongress esa Ispaniyaga qarshi urush harakatlarini boshlash haqida qaror qabul qildi. Bu - dunyoni qayta bo‘lib olish yo‘lidagi birinchi urush edi. 3 oy davom etgan urushda Ispaniya yengildi va sulh so‘rashga majbur bo‘ldi. 1898-yil 10-dekabrda Parij shahrida AQSH-Ispaniya tinchlik shartnomasi imzolandi. Unga ko‘ra, AQSH Puerto-Riko va Guam orollariga, Ispaniyaga 20 mln. dollar to‘lab Filippinga ham ega bo‘lib oldi. Kuba nomiga mustaqillik oldi. Amalda esa AQSHga qaram bo‘lib qolayotgandi.

Panama kanali. AQSH Karib dengizi havzasida ham tajovuzkor siyosat olib bordi. 1903-yilda Kubaga majburan shartnoma qabul qildirdi. Unga ko‘ra, AQSHning ruxsatisiz bironta davlat bilan ittifoq tuzish yoki o‘zining ichki siyosatiga birorta o‘zgarish kiritish huquqidan mahrum etildi.

AQSHning Meksikaga kiritgan kapitali 1911-yil oxirida 1,5 mlrd. dollarga yetdi. Asosiy ishlab chiqarishning deyarli ko‘p qismi AQSH monopolistlarining qo‘liga o‘tdi. AQSH Gvatemala, Kosta-Rika va Nikaraguaga asoratli shartlar asosida qarzlar berdi. Bu qarzlarni berish vaqtida qo‘yilgan shartlar AQSHning bu mamlakatlar ichki ishlariga aralashuviga imkon berardi.

Gavayi va Filippin orollari bosib olinganligi hamda Tinch okeani bo'yida joylashgan mamlakatlar bilan savdo-sotiqning kuchayganligi Panama kanali sababli, AQSH Tinch va Atlantika okeanlarini birlashtiruvchi kanal qurish masalasiga alohida ahamiyat bera boshladi.

Fransiyadan Panama kanalini qurayotgan va kasodga uchragan aksiyadorlik jamiyatining hamma aksiyalarini arzon-garovga sotib oldi. Kanal Kolumbiya hududida edi. Endilikda kanal qurish va undan foydalanish huquqiga Amerikaning to'la ega bo'lishiga Kolumbiya Senati qarshilik qildi. Shundan so'ng, 1903-yil AQSH Panamada Kolumbiyaga qarshi isyon tashkil etdi va u yerda „qo'g'irchoq“ hukumat tuzdi. Panama mustaqil respublika deb e'lon qilindi. AQSH Panama Respublikasining mustaqilligini tan oldi. Panama hukumati AQSH bilan kanal qazish, temiryo'llar va Panama kanali bo'yida istehkomlar qurish uchun Amerikaga juda keng huquqlar bergan shartnomani imzoladi. Buning evaziga Panama 10 mln. dollar oldi va har yili renta olib turadigan bo'ldi. AQSH Panama kanali qurilishiga e'tiborini kuchaytirdi. Qurilish 1914-yilda tugallandi.

Kanal AQSHning Atlantika okeani sohillaridan Tinch okeani sohillariga boradigan dengiz yo'lini ancha qisqartirib, AQSH uchun strategik va iqtisodiy jihatdan juda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Panamerika ittifoqi. 1910-yilda Buenos-Ayresda o'tkazilgan IV Panamenka konferensiyasida Amenka Respublikalari ittifoqi tashkiloti „Panamerika ittifoqi“ deb nomlandi va AQSH manfaati uchun niqob bo'ldi. Prezident Taft „dollar diplomatiyasi“ siyosatini e'lon qildi. Bu siyosat, asosan, iqtisodi nochor bo'lgan Lotin Amerikasi davlatlariga nisbatan qo'llandi. „Yordam berish“ niqobi ostida sotib olish, davlat to'ntarishlari uyushtirish oddiy holga aylanib qoldi.

Lotin Amerikasini bo'ysundirish uchun boshqa davlatlarga qarshi kurashda AQSH 1823-yilda qabul qilingan „Monro doktrinasini“ („Amerika amerikaliklar uchun“ shiori)ga tayanib ish olib bordi. Bu doktrinani Teodor Ruzvelt AQSHga moslab talqin etdi. Unga ko'ra, Amerika mamlakatlaridan birontasida tartibsizliklar doimiy tus olgan taqdirda xalqaro politsiya rolini bajarish AQSHning

burchi bo'lishi kerak edi. Shu tariqa „yo'g'on kaltak“ atamasi vujudga keldi. „Yo'g'on kaltak“ siyosati AQSHni „G'arbiy yarimsharining politsiyasiga“ aylantirdi.

„**Ochiq eshiklar va teng imkoniyatlar**“ doktrinasini . AQSH XX asr boshlarida Xitoyga nisbatan ekspansiyasini kuchaytirib yubordi.

Biroq boshqa davlatlar Xitoyni o'z ta'sir doiralari taqsimlab olganlari sababli, AQSH uchun o'z tovarlarini shu „ta'sir doiralari“ga olib kirishga, so'ngra o'zining tanho hukmronligini o'rnatishga imkon beradigan doktrina topish zarur bo'lib qoldi.

1899-yilda AQSH davlat kotibi Xey Buyuk Britaniya, Germaniya, Rossiya, Yaponiya, Fransiya va Italiyaga ayni bir mazmunda nota yubordi. Unda tarixga „Ochiq eshiklar va teng imkoniyatlar“ nomi bilan kirgan doktrina o'z ifodasini topgan edi. Bu doktrinaga ko'ra, AQSH Xitoydagi mavjud „ta'sir doiralari“ni tan olardi. Ayni paytda esa Amerika tovarlari uchun shu „ta'sir doiralari“ni ochib qo'yishni, ya'ni savdo-sotiq erkinligini talab qilardi. Shuningdek, biror-bir davlat Xitoyda savdo qilish uchun hech qanday imtiyoz olmasligi zarur edi. AQSH Xitoyning boshqa davlatlarga bergan imtiyozlarini Amerika kapitalining Xitoyga kirib kelishiga va Osiyoda o'zining cheksiz hukmronligini o'rnatish rejasining amalga oshirilishi yo'lidagi g'ov deb hisoblardi.

Shunday qilib, AQSH XIX asr oxiri - XX asr boshlarida dunyoda yetakchi o'rinni egallab, Britaniya tojining vorisi bo'ldi. Qo'shma Shtatlar haqiqatan ham dunyodagi bankir, politsiyachi va voizga aylanishi uchun yana yarim asr va ikki jahon urushi kerak bo'ladi. AQShning ushbu yangi maqomining kelib chiqishi aynan XIX asrning oxirgi uchdan bir qismidagi voqealarda bilingan. Amerika Qo'shma Shtatlari XX asrni "Amerika asri" sifatida yaratishga tayyor edi.

Davlat departamenti - AQSH tashqi ishlar vazirligi.

Doktrina (lotincha - ta'limot) - siyosiy rahbarlik tamoyili.

Nota (lotincha) - bir davlatning boshqa davlatga yozgan rasmiy murojaatnomasi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Qanday omillar AQSHning gurkirab rivojlanishiga sabab bo'ldi?
2. AQSHning dunyoda yetakchi davlatga aylanganligini isbotlovchi dalillar keltiring.
3. AQSHda ishchilar sinfi o'z haq-huquqlari uchun kurashda oldilariga qanday maqsadni qo'ygan edilar?
4. AQSH Mehnat Federatsiyasining ishchilar harakatida tutgan o'rni haqida nimalarni bilib oldingiz?
5. AQSHda qora tanli aholining ahvoli qanday kechdi?
6. Tub aholi - hindularga nisbatan qanday siyosat yuritildi? Prezidentlar T. Ruzvelt va V. Vilsonlar ichki siyosatlarini bir-biri bilan taqqoslang.
7. Nima uchun Fransiyada uch marta Respublika e'lon qilingan bir sharoitda AQSHda bunday hodisa ro'y bermagan?
8. AQSH tashqi siyosati mohiyatini izohlab bering.
9. Panama kanali qurilishi qay tariqa amalga oshirildi?

II. Guruh bilan ishlash.

1. Hozir amaldagi AQSH prezidenti qaysi partiya vakili? U haqida bilgan ma'lumotlaringizni qog'ozga tushiring.
2. Fikr yuriting. „Po'lat korporatsiyasi“ va „Standart oyl“ trestlari nega buncha boyib ketdi?
3. „Ku-kluks-klan“ va „Linch sudlari“ nima? Ularning faoliyati haqida misollar keltiring?

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

1. Xaritadan Chikago shahri va Kolarado shtatini topib, bo'lgan voqealarni yozing.
2. „Yo'g'on kaltak“, „Dollar diplomatiyasi“, „Monro doktrinasi“ iboralarining mazmunini tushuntirib bering.
3. „Hamma Amerika mamlakatlarining manfaatlari bitta“ shiorining mazmuni nimadan iborat edi?

4. „Kuchli ikki partiyaviy tizim“ iborasi mazmunini izohlab bering. Bu narsa yana qaysi davlatda mavjud?
5. Xaritadan foydalanib AQSH ta'sirini o'tkazishning asosiy yo'nalishlarini izohlab bering.
6. „Ochiq eshiklar va teng imkoniyatlar“ mazmuni haqida nimalarni bilib oldingiz?

IV. Ijodiy vazifalar

1. „XX asr boshidagi AQSh prezidentlarining ichki siyosati“ jadvalini tuzing.

Prezidentlar	T.Ruzvelt.U.Taft	V.Vilson
Hokimiyatda turgan yillar		
Qaysi partiya nomzodi		
Ichki siyosiy kurs		

2. Panama kanalining qurilishi bo'yicha ma'lumotlarni to'plang va jahondagi boshqa kanallar qurilishi tarixi bilan solishtiring

47-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Lotin Amerikasi davlatlari

Lotin Amerikasi haqida. Amerika qit'asi shartli ravishda Shimoliy va Janubiy Amerikaga bo'linadi. Ba'zan Lotin Amerikasi iborasi ham ishlatiladi. Ma'lumki, Janubiy Amerikani ispanlar va portugallar istilo qilgan edi. Ularning tili lotin tilidan kelib chiqqanligiga nisbat berilib, bu materik Lotin Amerikasi deb atalgan. Lekin Lotin Amerikasi Janubiy Amerikaga nisbatan keng tushuncha. Unga Janubiy Amerikadan tashqari Meksika (Shimoliy Amerikaning bir qismi) va Markaziy Amerika hududlari ham kiradi.

Shimoliy va Lotin Amerikasining taraqqiyoti bir xil darajada kechgani yo'q. Shimoliy Amerikada joylashgan AQSH dunyoning birinchi davlatiga aylangan bo'lsa, Lotin Amerikasi taraqqiyotda orqada qolib ketdi.

Buning asosiy sababi Lotin Amerikasi davlatlarini tashkil etgan hukmron doiralar va ularning vakili bo'lgan siyosiy arboblarning kelib chiqishiga ko'ra ispaniyalik va portugaliyaliklar bo'lganligi bilan izohlanadi.

Ispaniya va Portugaliya bu davrda G'arbiy Yevropaning iqtisodiy jihatdan taraqqiyotda orqada qolgan davlatlari edi. Bu ikki davlat jamiyati hayotida o'rta asr feodal tartiblarining hamon saqlanib kelinayotganligi buning asosiy sababi edi.

Lotin Amerikasi davlatlari hukmron doiralari aynan shu ikki davlatda hukm surayotgan o'rta asr feodal munosabatlariga asoslangan andozadagi tartiblarni o'zlarida ham saqlab turganlar. Chunki xuddi shu tartiblar ularga hokimiyatni o'z qo'llarida mustahkam saqlab turishning kafolati bo'lgan o'rta asr feodal tartiblarining saqlanib qolganligi Lotin Amerikasida ham jamiyat taraqqiyotining orqada qolishiga sabab bo'lgan.

Lotin Amerikasida siyosiy jihatdan mustaqil bo'lgan davlatlarning tashkil topish jarayoni 1870-yilga kelib, deyarli tugallandi. Argentina, Meksika, Chili, Urugvay, Venesuela va Kolumbiya mamlakatlari Ispaniya zulmiga qarshi uzoq vaqt o'z mustaqilliklarini saqlash va feodal monarxiyani ag'darib tashlash uchun kurashdilar.

Lotin Amerikasi mamlakatlarining ko'pchiligida XIX asning oxirgi choragida sanoat taraqqiyoti endigina boshlangan edi. Ularning iqtisodiyotida kapitalistik munosabatlar bilan bir qatorda, feodal munosabatlar, qulchilik qoldiqlari va hindularning sodda urug'-qabilachilik jamoalari ham mavjud edi. Bu mamlakatlarning asriy qoloqligidan Buyuk Britaniya, Fransiya, AQSH va Germaniya kabi rivojlangan davlatlarning monopolistlari foydalanib qoldilar. XIX asrning oxirlariga kelib, Lotin Amerikasi mamlakatlari amalda Buyuk Britaniya va AQSHning yarimmustamlakalariga aylanib qoldilar.

Lotin Amerikasi davlatlarida kapitalizmning qaror topishi uzoq va o'ta mashaqqatli yo'ldan bordi. Bu mintaqaga eng ko'p kapital kiritgan davlat Buyuk Britaniya edi. Asosiy mablag'lar bandargohlarga, temiryo'llar qurilishiga, banklarga hamda tropik o'simliklarni o'stirishga va go'sht sanoatiga sarflanardi.

Kubaning mustaqillik uchun kurashi. XIX asr oxirida Lotin Amerikasiga AQSH kapitali ham kirib kela boshladi. 1868-1878-yillarda Kuba xalqi ispan mustamlakachilariga qarshi ozodlik kurashi olib bordi (Ispaniya Kubani 1510-yilda bosib olgan edi). Biroq Ispaniyaga qaramlikdan ozod bo'la olmadi. Shunday bo'lsa-da, qulchilikning bekor qilinishiga erishdi.

Tez orada Kubaga AQSH da'vo qila boshladi. U Kubani sotib olish niyatida Ispaniyaga murojaat qildi. Biroq Ispaniya rozi bo'lmadi. 1895-yilda Kuba xalqi o'z milliy qahramoni Xose Marti hamda Maksimo Gomeslar boshchiligida qo'zg'olon ko'tardi.

Parijda imzolangan Ispaniya-AQSH sulh shartnomasiga ko'ra, Kuba mustaqil deb e'lon qilingan bo'lsa-da, amalda AQSHga qaram bo'lib qoldi.

Meksikada Dias diktaturasi. XIX asning 70-yillarida AQSH-Meksika (Meksika 1821-yilda mustaqillikni qo'lga kiritgan edi) munosabatlari keskinlasha bordi. Bunga AQSHning Meksikani o'ziga siyosiy va iqtisodiy qaram qilishga intilishi sabab bo'ldi. AQSH o'ziga chegaradosh Meksikaning shimoliy tumanlarida Amerika korxonalari va temiryo'llar qurish uchun Meksika hukumatidan ruxsat so'radi. Biroq hukumat bu murojaatni rad etdi. Natijada, davlat to'ntarishi uyushtirildi. AQSH va mahalliy pomesheviklar reaksiyasiga tayangan Porfirio Dias 1876-yilda prezident deb e'lon qilindi va bu lavozimda ozgina tanaffus bilan 1911-yilgacha turdi.

Dias diktaturasi davri Meksikani chet el mustamlakasiga aylantirish davri bo'ldi.

Dias idora qilgan davning oxiriga borib, AQSHning Meksikaga qo'ygan kapitali 1 mlrd. dollardan oshdi. AQSH Meksikaning neft konlarini, tashqi savdosini o'z nazoratiga bo'ysundirdi.

1909-yilda esa Meksikada hosil bo'lmadi. Oqibatda, dehqonlar g'alayoni boshlandi. Dehqonlar harakatiga Emiliano Sapata rahbarlik qildi. Sapata „Dehqonlarni himoya qilish xuntasi“ni tuzdi. Uning shiori „Yer va ozodlik“ degan chaqiriqdan iborat edi.

1910-yilgi prezidentlik saylovi. 1910-yil iyulda Meksikada prezidentlik saylovi o'tkazildi. Diktator Dias prezidentlik saylovida qayta saylashga qarshi turgan ko'pchilik muxolifat yetakchisi Madero atrofida birlashdi.

Prezidentlikka saylovda Madero o'z nomzodini qo'ydi. Saylov oqibatlaridan qo'rqan Dias Maderoni turmaga tashlatdi.

Saylovlar tinch o'tib, odatdagidek, Dias yana g'alaba qozondi. Oradan ancha vaqt o'tgach, turmadan bo'shatilgan Madero saylovlarning soxtaligini oshkor qilib, o'zini esa qonuniy prezident deb atadi. Diktatura davrida hindulardan tortib olingan noqonuniy yerlarini qaytarib berishga, pomeshiklarga qarashli yerlarning bir qismini haq to'lash evaziga dehqonlarga berishga va'da berdi. Xalqni qo'zg'olonga chaqirdi. Xalq qo'zg'olonidan qo'rqib ketgan Dias Meksikadan qochishga majbur bo'ldi.

Madero esa poytaxtga kirib keldi va prezidentlik lavozimini egalladi. Biroq Meksikadagi og'ir ichki siyosiy vaziyat tufayli u biror jiddiy o'zgarishlar qila olmadi. Shunday bo'lsa-da, ish kunini 10 soatgacha cheklab qo'ydi va ishlab chiqarishda jarima tizimini bekor qildi. Chet el kapitalini cheklashga va milliy iqtisodini himoya qilishga intildi.

Uerta diktaturasi. AQSH Maderoning siyosatiga dushmanlik bilan qaradi va diktator Diasning maslakdoshi, general Uertani Maderoga qarshi gijgijlay boshladi. AQSHning qo'llashidan ruhlangan Uerta 1913-yilda davlat to'ntarishi o'tkazdi. Madero otib tashlandi.

Uerta diktaturasi Meksikadagi ahvolni og'irlashtirdi. Faqat oddiy xalq emas, balki milliy burjua va burjualashgan pomeshiklarning bir qismi ham Uertaga qarshi chiqdilar Meksikada fuqarolar urushi boshlandi. Milliy vatanparvar kuchlar general Uerta diktaturasini ag'darib tashladilar.

Meksika inqilobi. Mamlakatda XX asr boshlarida Meksikada qudratli dehqonlar harakati boshlandi. Buning sababi dehqonlarning yersizligi edi. Dehqonlar harakati inqilobga aylandi. Bu inqilob (1910-1917) Meksika tarixiga

„Burjua inqilobi“ nomi bilan kirgan. Mamlakat janubidagi dehqonlar harakatining rahbari Emiliano Sapata 1911-yilda o‘z agrar dasturini e‘lon qildi.

Bu dastur hindulardan tortib olingan yerlarni ularga qaytarib berish, qolgan barcha yerlarni musodara qilish va ularni yersiz dehqonlarga bo‘lib berish kabi talablardan iborat edi.

Mamlakat shimolidagi dehqonlar harakati rahbari Fransisko Vilya bayrog‘iga „Yer va ozodlik“ shiori yozilgan edi. E. Sapata va F. Vilya qurolli kuchlari 1914-yilda mamlakat poytaxti Mexiko shahrini egalladi. Lekin, ko‘p o‘tmay, hukumat qo‘shini ularni chekinishga majbur etdi. 1917-yilga kelibgina dehqonlar qo‘zg‘oloni bostirildi. E. Sapata va P. Vilyalar turli yillarda yollangan qotillar tomonidan Emiliano Sapata o‘ldirildi. Dehqonlar qo‘zg‘oloni yengilgan bo‘lsa-da, izziz ketmadi. Hukumat agrar masalani qisman bo‘lsa-da, hal etdi. Chunonchi, latifundistlar tomonidan noqonuniy bosib olingan yerlar dehqonlarga qaytarildi. Bundan tashqari, 1917-yilda demokratik ruhdagi konstitutsiya qabul qilindi.

Diktatura (lotincha - cheklanmagan hokimiyat) - hech qanday qonun bilan cheklanmagan, zo‘rlikka tayanuvchi hokimiyat.

Muxolifat - amaldagi hukumat siyosatiga qarshi kuchlar.

Lotin Amerikasining boshqa davlatlari.

Braziliyada qulchilikning bekor qilinishi. Braziliya Janubiy Amerikadagi yirik dav davlatlardan biri bo‘lib, unda 15 mln. aholi yashagan. Braziliya, ayni paytda, eng qoloq davlat ham edi. Braziliyada qulchilik, qashshoqlik, jaholat va huquqsizlik keng avj olgan edi. Qullarni sotadigan bozorlar, o‘z oilasiga, o‘z uyiga ega bo‘lish huquqidan mahrum bo‘lgan kishilarni sotish, zahmatkash qulni nazoratchilar tomonidan qamchilab ishlatish bu davrda odatiy hol edi.

Shunday bir sharoitda qullar ham o‘z insoniy huquqlarini himoya qilishga majbur bo‘lganlar. Qul Bonifatsio boshchiligida shakarqamish plantatsiyalarida

ishlovchi qullar qo'zg'oloni buning dalilidir. Qullar o'zlarining qora tanlilar respublikasini e'lon qildilar va Bonifatsioni prezident etib sayladilar. Bonifatsio qurolli kurash orqali barcha qullarni ozod qilish zarur deb hisoblagan. Biroq hukumat qo'shinlari Bonifatsio qo'shinini tor-mor etgan.

Qullikka qarshi kuchlar qullarni ozod qilishga chaqiruvchi „Ozodlik manifesti“ni e'lon qildilar. Qulchilikka qarshi bo'lgan ayrim plantatorlar abolitsionistik harakatni qo'llab-quvvatladilar. Masalan, ulardan biri plantator Antonio Predo o'z qullarini ozod qilib yubordi. U davlat vaziri bo'lgach, qullarni ozod qilish haqida taklif kiritdi. Kasalligi uchun vazifasini bajara olmayotgan imperator Pedru II o'mida vaqtincha davlatni boshqarib turgan malika Izabel 1888-yilda Braziliyada qullarni ozod qilish haqidagi „Oltin qonun“ nomi bilan mashhur qonunga qo'l qo'ydi. Mamlakatda bu paytda 750 ming qul bor edi.

[Respublika e'lon qilinishi.](#) Qulchilik bekor qilingach, respublika uchun kurash kuchayib kedi. Rio-de-Janeyroda respublika tarafdorlarining katta namoyishi bo'lib o'tdi. Namoyishda talabalar, hunarmandlar, savdogarlar qatnashdi. Bu namoyish respublika tuzumi tarafdori bo'lgan harbiylar tomonidan qo'llab-quvvatlandi.

Oqibatda, 1889-yil 19-noyabrda Pedru II taxtdan voz kechib, Britaniya kemasida Portugaliyaga jo'nab ketdi. Hokimiyat harbiylar qo'liga o'tdi. Yangi fhikumat mamlakatni Respublika deb e'lon qildi. 1891-yilda qabul qilingan yangi konstitutsiyaga binoan, mamlakat Braziliya Qo'shimr Shtatlari deb ataladigan bo'ldi. Barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi e'lon qilindi. Yozish va o'qishni biluvchi fuqarolarga umumiy saylov huquqi berildi.

Mamlakatning iqtisodiy ahvoli og'ir edi. Bundan ingliz, fransuz, german va Shimoliy Amerika monopoliyalari foydalandilar. Ular hal qiluvchi tarmoqlarni egallab oldilar

[Argentinadagi ahvol.](#) Uzoq davom etgan ichki kurash, Paragvay bilan olib bonlgan urush oqibatida Argentinada iqtisodiy hayot deyarli to'xtab qolgan edi.

Mamlakat hukumati ichki ahvolni barqarorlashtirish borasida juda katta ishlarni amalga oshirdi. Buenos-Ayresda milliy bank ochildi. Immigratsiya rag'batlantirila boshlandi. Natijada, qisqa davr ichida Argentinaga 300 ming kishi ko'chib keldi. Yevropadan kelganlar imtiyozli shartlar bilan davlatdan yer oldilar. Ko'plab shaharlar, yo'llar qurib, kengaytirildi. Maorif va ilm-fan tez rivojlana boshladi. Buenos-Ayresda piyoda askarlar va harbiy dengiz maktabi ochilib, harbiy ta'limga asos solindi.

1876-yil immigratsiya va kolonizatsiya to'g'risida qonun qabul qilindi. Qonunga ko'ra, hali aholi band qilmagan davlat yerlari 80 gektardan oshmaydigan maydonlarga bo'linib sotildi. Hindularning hosildor yerlari tortib olinib, ofitserlar va askarlarga bepul bo'lib berildi.

Hukumat, ayni paytda, chet el kapitali kiritilishini ham rag'batlantira bordi. Birgina Buyuk Britaniyaning kiritgan kapitali 1,5 mln. dollarni tashkil etganligi bejiz emas edi.

Biroq mehnatkashlarning ahvoli hamon yomonligicha qolmoqda edi. Oqibatda, ishchilar sinfi o'z haq-huquqlari uchun kurash boshladi. Ular 8 soatlik ish kunini talab qildilar.

1895-yilda Sotsialistik partiya tuzildi. Partiya diniy ta'limni bekor qilish, yagona soliq joriy qilish, kasaba uyushmalarini birlashtirish va namoyishlarga ruxsat uchun kurash olib bordi. 18 yoshga to'lgan erkak fuqarolarga (ruhoniy va harbiylardan tashqari) umumiy saylov huquqini berish to'g'risida qonun chiqarilishiga erishildi.

Gonduras, Salvador va Nikaragua 1895-1896-yillarda yagona davlat - Buyuk Markaziy Amerika Respublikasiga birlashdilar. Aynan shu birlik AQSHni tashvishga solib qo'ydi. Chunki AQSHga Markaziy Amerikada uning siyosatiga to'g'onoq bo'lishi mumkin bo'lgan davlatlar ittifoqi kerak emas edi. AQSH monopoliyalari bu mamlakatlardagi hukumatga, muxolifatdagi guruhlariga tayanib Buyuk Markaziy Amerika Respublikasini tarqatib yuborishga erishdi.

Panama kanali ochilgach, kanal hududida AQSH gubernatori o'ziga bo'ysunadigan yirik harbiy kuchlar bilan Markaziy Amerika mamlakatlariga xavf solib turdi.

Abolitsionizm (lotincha - yo'qotish, bekor qilish) - qora tanlilarni qullikdan ozod qilish harakati.

Milya - 1609,3 metrga teng uzunlik o'lchovi.

AQSH bilan Panama Respublikasi o'rtasida Panama kanali to'g'risida tuzilgan shartnomadan. 1903-yil.

2-modda. Panama Respublikasi nomi tilga olingan kanalni qurish, saqlab turish, undan foydalanish, uni sanitariya holatiga keltirish hamda himoya qilish uchun 10 milyalik zona doirasidagi yerlar va suv ostidagi inshootlardan foydalanish, ularni egallash va nazorat qilish huquqini Amerika Qo'shma Shtatlariga abadiy topshiradi.

3-modda. Panama, Respublikasi Amerika Qo'shma Shtatlariga zonadagi barcha huquqlarni, vakolatlarni va butun hokimiyatni topshiradi... “

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

2. Kuba qanday holatda amalda AQSHga qaram bo'lib qoldi?
3. AQSH Lotin Amerikasi mamlakatlarini siyosiy va iqtisodiy qaramlikda tutish yo'lida qanday usullarni qo'llagan?
4. Meksikada diktatorlik rejimlarining nisbatan uzoq hukm surganligini qanday izohlaysiz?
5. 1910- 1917-yillardagi Meksika' inqilobining ahamiyatini qayd eting.

6. Siyosiy mustaqillik uchun qaysi davrlarda kuchaygan? Ularga izoh bering
7. Meksikada R. Dias hukmronligi yillarda nimalar sodir bo'ldi?
8. Bugungi Meksikaning ahvoli haqida ma'lumot to'plang va taqqoslang.
9. Braziliyada qulchilik qay tariqa barham topdi?
10. Braziliyada Respublika tuzumining o'rnatilishi haqida so'zlab bering.
11. Argentina hukumati mamlakatni og'ir iqtisodiy holatdan olib chiqish uchun qanday choralar ko'rdi?

II. Guruh bilan ishlash.

1. Lotin Amerikasining taraqqiyotdan orqada qolib ketishining sabablarini qayd eting.
2. Markaziy Amerika davlatlari taraqqiyotiga xos asosiy ichki xususiyatlarni qayd eting. „Oltin qonun“ning mohiyatini izohlang.
3. Argentinada kolonizatsiya to'g'risidagi qonun qanday amalga oshirildi? Sotsialistik partiya qanday maqsadlarni olg'a surdi?

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

Xaritadagi bayroqlar bilan ishleng. Bu qaysi davlat bayrog'i?

IV. Ijodiy vazifalar

Fikr yuriting: mamlakat va xalqlarni bir-biriga qarshi gijgijlash qanday oqibatlarga olib kelgan? Bizning davrimizda-chi?

48-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Osiyo davlatlari. Yaponiya, Xitoy, Hindiston

XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Yaponiya

Tub o'zgarishlar yo'lida. 1867-1868- yillarda Yaponiyada yuz bergan Meydzi islohoti mamlakatda bozor munosabatlariga asoslangan jamiyat qurilishiga keng yo'l ochdi. Endigi asosiy vazifa - yapon xalqining milliy an'analarini saqlab qolgan holda jamiyatni G'arb modelida qayta qurish edi. Imperator Mutsixito ishlab chiqarish kuchlarining rivojiga to'sqinlik qiluvchi qonun va tartiblarni bekor qildi. Yaponiya dunyoning barcha davlatlari uchun ochib qo'yildi. Mamlakatni mpdemizatsiyalash boshlandi. Dastlab, yagona pul birligi - iyena joriy etildi.

Ayrim-ayrim hokimliklar chegaralaridagi bojxonalar va boshqa to'siqlar olib tashlandi. Bu tadbirfar mamlakat miqyosida savdo-iqtisodiy aloqalarga keng yo'l ochdi. Yo'llarda dehqonlarning shaharga qochib ketishiga qarshi, ularni tutib joyiga qaytarish uchun qo'yilgan poyloqchilik manzillari tugatildi. Chunki sanoat qishloqdan ishchi kuchi „oqib“ kelishidan manfaatdor edi. Bu tadbirlar Yaponiyada ichki bozorning,sanoat tarmoqlarining rivojiga xizmat qila boshladi. 1869-yilda Yaponiyada to'rt tabaqa haqidagi qonun bekor qilindi. Feodal zamindor samuray, dehqon, hunarmand va savdogar tabaqalari rasman teng huquqli deb e'lon qilindi.

Butun mamlakat miqyosida markazlashgan hukumat boshqaruvi yuzaga keldi. Yalpi harbiy xizmat haqida qonun qabul qilindi.

1871-1878-yillarda qishloq xo'jaligi sohasida islohotlar o'tkazilib, yemi erkin oldi-sotdi qilishga, istalgan turdagi ekinlarni ekishga ruxsat berildi. Hosildan hissa ko'rinishidagi soliq pul solig'i bilan almashtirildi. Yerning mayda bo'laklarga bo'linib ketishiga qarshi qonun chiqarildi.

Sanoatni rivojlantirishda davlatning roli.Sharoit Qanchalik og'ir bo'lmasin Yaponiyada bozor munosabatlari tez rivojlana boshladi. Sharqda birinchi bo'lib Yaponiya Yevropa tajribalaridan foydalandi. Yevropada uzoq vaqt davomida yuzaga keltirilgan ilg'or sanoat texnikasini Yaponiya tayyor holda sotib ola boshladi. Davlat sanoatni rivojlantirish ishiga homiylik qildi.

Birinchi galda Yaponiyada to'qimachilik sanoati tez rivojlandi. 1890-yilda u barcha sanoat tarmoqlarining 45 foizini tashkil etdi. Chorak asr davomida 1300 ta sanoat korxonasi qurildi. Ular dastlab badavlat sanoatchilarga ijaraga berildi. Keyinroq esa sanoat korxonalari o'z narxining yarmiga, hatto 10-15 foiziga ham xususiy qilib sotiladigan bo'ldi. Natijada, bank kapitali bilan sanoat kapitali qo'shilib bordi. Yaponiyada sanoat ishlab chiqarishi Rossiyadan o'n barobar tezroq rivojlandi.

Yaponiya taraqqiyotining hususiyatlari.Yaponiyada monopolistik kapitalizm feo- dal-monarxiya qoldiqlari bilan chirmashib ketdi. Bu jihatdan Yaponiya Rossiyaga o'xshab ketadi.

Buyuk Britaniya, Fransiya, AQSHdan farqli o'laroq, Yaponiyada hokimiyat burjuaziya qo'lida bo'lmay, balki zamindor-burjuaziya tabaqalari ittifoqi qo'lida edi. Yaponiya, ayni paytda, armiya va flotni ham qayta qura boshladi. Yaponiya hukumati og'ir industriyani rivojlantirishga alohida e'tibor berdi. Oqibatda, 1900-1913-yillarda sanoat ishlab chiqarish hajmi bo'yicha Italiyadan o'zib-ketib, Fransiya yaqinlashdi. Mamlakatda sanoat, savdo-sotiq va banklar markazlashib, monopoliyalar vujudga keldi.

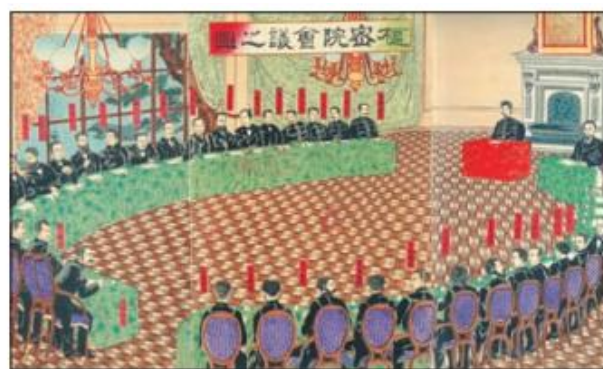
Ijtimoiy hayot. Yaponiyada kapitalizm taraqqiyoti dehqonlarning yerdan ajralishi bilan birgalikda kechdi. Agrar islohotga ko'ra, yer olgan dehqonlarning atigi 1/3 qismigina olgan yerlarini saqlab qola oldi. Raqobatga bardosh bera olmaganlar ijaraga yer olib xo'jalik yuritishga majbur bo'ldilar. Qolganlari esa shaharga ketib, yollanma ishchilarga aylandilar. Sanoat egalari yangicha, ilg'or ishlab chiqarishni keng yo'lga qo'yib, mamlakatni yangi taraqqiyot bosqichiga olib chiqa boshladilar. Sanoat korxonalarining soni yildan yilga ko'payib bordi.

Lekin shu sanoat korxonalarida ishlayotgan ishchilarning iqtisodiy ahvoli og'ir edi. Chunki, ish haqi juda past edi. Korxonada texnika xavfsizligiga javobgarlik yo'q edi. Buning ustiga, yapon ishchilari va mehnatkashlari na siyosiy, na ijtimoiy huquqlardan foydalanar edilar. Yaponiya ishchilar sinfi kasaba uyushmalariga birlasha boshladilar. Yaponiya jamiyatining ilg'or qatlami parlament tashkil etish uchun kurashdilar.

1889-yil konstitutsiyasi. Iqtisodiy islohotlar burjuaziyaning o'sishiga va siyosiy jihatdan kuchayishiga sabab bo'ldi. Burjuaziya davlatga rahbarlikni o'z qo'liga olishni da'vo qila boshladi.

1889- yil Yaponiya Konstitutsiyasining
e'lon qilinishi

Maxfiylik kengashining yig'ilishi.
XIX asr gravyurasi

Shunday sharoitda hukumat yon berishga qaror qildi. Nihoyat, 1889-yilda Prussiya konstitutsiyasi namunasi asosida tuzilgan konstitutsiya qabul qilindi. Mamlakatda ikki palatali (**yuqori (perlar) va quyi (vakillar)**) parlament joriy etildi.

Konstitutsiya imperatoning mavjud barcha huquqlarini nafaqat saqlab qoldi, balki unga yanada keng huquqlar berdi. Masalan, u parlamentni chaqirish, ochish, tarqatib yuborish, qonunlar o'miga oliy farmonlar chiqarish, qo'shinlarning Oliy bosh qo'mondoni bo'lish, urush e'lon qilish, sulh tuzish kabi huquqini o'zida saqlab qoldi. Konstitutsiyaga ko'ra, Vazirlar Kengashi faqat imperatorga hisob berardi.

Parlamentning barcha qarorlari imperator huzuridagi Yashirin Kengashdan o'tishi zarur edi. Saylov huquqi mol-mulk senzi bilan cheklandi. Saylov yosh 25

yosh qilib belgilandi. Shunga qaramay, Yaponiyadek o'rta asrlar an'alariga boy mamlakatda konstitutsiya qabul qilinishining o'zi katta voqea edi.

Tashqi siyosat. Aholining kambag'alligi sanoat mahsulotlarining sotib olinishini qiyinlashtirdi. Bu hodisa Yaponiya hukmron doiralarini qo'shni davlatlar hududlarini bosib olishga undagan. Bu maqsadni ro'yobga chiqarish uchun Yaponiya zo'r berib qurollandi. Yaponiyaning bosqinchilik maqsadlari Koreya, Xitoy, Tinch okeani havzasiga qaratildi.

Tez orada Yaponiya bosqinchilik urushlarini boshlab yubordi. 1879-yilda Yaponiya, Xitoyning noroziligiga qaramay, Ryukyu orolini bosib oldi. 1875-yilda Janubiy Saxalin hisobiga Kuril orollarini Rossiyadan ajratib, o'ziga qo'shib oldi. 1876-yili yaponlar uchun Koreya ochiq mamlakat deb e'lon qilindi. Yapon mahsulotlari bojsiz sotiladigan bo'ldi. Shu yo'l bilan Koreya Xitoy ta'siridan ajratib olindi. Maqsad Koreyani anneksiya qilish edi.

1894-1895-yillardagi Yapon-Xitoy urushi.Minlyatura.

1894-1895-yillardagi Yaponiya-Xitoy urushi. 1894-yil Yaponiya Seulda saroy to'ntarishi uyushtirib, yaponparast hukumat tuzdi va poytaxt garnizonini qurolsizlantirdi. Bu hodisa Yapon-Xitoy urushi boshlanishiga olib keldi. Xitoy harbiy flotining transport kemalari cho'ktirildi. Ayni paytda, yapon qo'shinlari urush e'lon qilmasdan Koreyada turgan Xitoy harbiy qismlariga hujum qildi. 1894-yilda Xitoy qo'shinlari Pxenyan yonida mag'lubiyatga uchradi. Bu hol Yaponiyaning Uzoq Sharqda ustunlikka ega bo'lishiga yo'l ochdi. Yaponiyaning

zamonaviy qurollar bilan ta'minlangan harbiy kuchlari ham quruqlikdan, ham dengizdan hujum uyushtirib, Xitoy qo'shinlarini mag'lubiyatga uchratdi. 1895-yilda bu ikki davlat o'rtasida Simonoseki sulhi tuzildi. Xitoy Koreyaning mustaqilligini tan oldi. Lyaodun, Tayvan, Penxu (Peskador) orollarini Yaponiyaga berdi. Shuningdek, Yaponiyaga katta miqdorda tovon to'lashga majbur bo'ldi.

Shartnomaga ko'ra, Yaponiya o'z savdosi uchun Xitoy hududida sanoat korxonalarini qurish va ulardan foydalanish huquqini oldi. Biroq Rossiya, Germaniya va Fransiya bosimi ostida Yaponiya Lyaodun yarim orolini tark etishga majbur bo'ldi. Endi uning maqsadi Uzoq Sharqdagi asosiy raqibi - Rossiyani mag'lub etish edi.

Yaponiya 10 yillik qurollanish dasturini qabul qildi. Rossiya bilan urush chiqqan taqdirda, buyuk davlarning betaraf qolishini ta'minlaydigan shartnomalar tuzishga erishdi. Shunday qilib, muqarrar bo'lib qolgan urushda Rossiya yolg'izlatib qo'yildi. 1904-1905-yillarda yuz bergan Rossiya-Yaponiya urushida erishilgan g'alaba Yaponiyaning qudratini yanada orttirdi. 1910-yilda Yaponiya

1894-1895-yillardagi Yaponiya-Xitoy urushi
Noma'lum rassom

Rossiya "Varyag" kemasining cho'kib ketishi. Noma'lum rassom

Koreya yarimorolini harbiy kuch bilan o'ziga qo'shib oldi. Koreyada yapon general-gubernatori cheklanmagan hokimiyatga ega bo'ldi. Mustamlakachi hukumatni qo'llab turish maqsadida Yaponiya katta harbiy kuchlarni Koreyaga joylashtirdi. Yaponiya endilikda barcha e'tiborini Xitoyga qaratdi. Yevropa davlatlari va AQSHning Xitoy boyluklaridan foydalanishi Yaponiyani ham Xitoy mulklaridan foydalanishga undar edi. Uning bu harakati AQSH va Buyuk Britaniya bilan munosabatlarining yomonlashuviga olib keldi. Yaponiya Uzoq

Sharqda xavfli raqibga aylandi. Shu tariqa, Yaponiya ham yangi urush girdobiga tobora ko‘proq tortilib boraverdi.

Anneksiya (lotincha - birlashtirish) - bir davlat hududini zo‘ravonlik yo‘li bilan butunlay yoki qisman o‘z davlatiga qo‘shib olish.

Tovon (forscha) - urushda mag‘lubiyatga uchragan davlatdan g‘olib chiqqan davlat foydasiga majburan undiriladigan haq.

XIX asr oxirida Xitoy

Xitoyning yarimmustamlakga aylanishi. XIX asr oxirida Xitoy qoloq, yarimfeodal kambag‘al davlat edi. Yerining asosiy qismi zamindor boylar qo‘lida edi. Ko‘pchilik dehqonlar zamindorlardan yerni ijaraga olar, ijara haqini pul bilan yoki hosil hisobidan to‘lar edilar. Yeri bor dehqonlar juda kam edi.

Dehqonlar shaharga ish qidirib kelardilar. Lekin har doim ham ish topilmas edi. Chunki Xitoyda sanoat juda sekin taraqqiy etayotgan edi.

XIX asrning so‘nggi choragidan boshlab mamlakatda kapitalistik munosabatlar ham rivojlana boshladi. Dastlabki temiryo‘llar qurildi. Iqtisodiy aloqalar kengaydi. Yirik shaharlar barpo etildi. Ishchilar soni ko‘paydi. Sanoat vujudga kelishi bilan milliy burjuaziya ham shakllana boshladi. Biroq milliy burjuaziyaning ko‘pchiligi kompradorlardan iborat edi. Ular amalda chet el firmalarining yollangan vakillari edi. Ular chetdan keltirilgan tovarlarni sotish va arzon xomashyo sotib olish hisobiga boyib borardilar.

Pulga muhtoj bo‘lgan Sin sulolasi chet el davlatlari bilan asoratli shartnomalar tuzar va milliy manfaatlarga xilof ravishda ularga yon berardi. 70-yillardayoq ajnabiylar Xitoyning 26 bandargohiga bemalol kirardilar va o‘zlarini xo‘jayinlardek tutardilar.

Temiryo‘llar qurilishi xorijliklar tasarrufida edi. Ko‘mir shaxtalari, konlarning katta qismi ham ularning ixtiyorida bo‘lib, Xitoy chet el davlatlarining xomashyo

bazasiga aylanib qoldi. Chet elliklar katta shaharlarda hatto o'z mavzellarini tashkil etib, Xitoy ma'murlarini mensimasdan, mustaqil ish yuritardilar.

Xitoyning Yaponiya bilan 1894-1895-yillardagi urushda magdubiyatga uchrashi chet ellik monopolistlariga Xitoyni yanada ko'proq talashlari, asoratga solishlariga sabab bo'ldi. 1897-1898-yillarda Germaniya Szyaochjouvan (Sindao) bandargohini bosib oldi va Shandun viloyatini o'z ta'sir doirasiga kiritdi. Fransiya Guamchjuvan ko'rfazini egalladi va Yunan viloyatida hukmronlik ta'sirini o'tkaza boshladi. Rossiya Port-Arturini (Lyuyshun), Buyuk Britaniya Veyxayvey bandargohini ijaraga oldi. Eng boy hudud - Yanszi daryosi havzasi Buyuk Britaniyaning ta'sir

Xitoyning Yevropa davlatlari va Yaponiya tomonidan bo'linishi.
XIX asr oxiridagi karikatura

1904-1905 yillarda Yaponiya, Koreya, Xitoy

doirasiga tushib qoldi. Futsziyan viloyatida yapon bosqinchilari hukmron bo'lib oldilar. Xitoy dagi har qanday o'zgarishlar buyuk davlatlar tomonidan nazorat qilinardi. Shunday qilib, Xitoy yarimmustamlakaga aylandi.

Sanoat taraqqiyoti va chet el hukmronligi. XIX asrning oxirida Xitoyda ilk sanoat korxonalari paydo bo'la boshladi. 1881-yilda Shimoliy Xitoyda birinchi temiryo'l ishga tushirildi. 1897-yilda bu yerda 600 ga yaqin chet el firmalari mavjud edi. Lekin sanoat korxonalarining o'sishi va ko'payishi sust bordi.

Import eksportdan ancha ko'p edi. Xitoy bilan Buyuk Britaniya o'rtasida tuzilgan konvensiya Xitoyni yanada asoratga soldi. Konvensiya Buyuk Britaniyaga Xitoyning 10 dan ortiq bandargohiga erkin kirish, qator viloyatlarda imtiyozli savdo qilish huquqini berdi.

1884-yilda Fransiyaning Vyetnamni bosib olishi tufayli Fransiya Xitoy munosabatlari yomonlashdi. Shu yili Xitoy Markaziy Vyetnam ustidan rasmiy hukmronligidan voz kechdi va u yerda Fransiya protektoratini tan oldi. Xitoy hukumati Fransiya bilan shoshilinch bitim tuzdi va Fransiya qator masalalarda yon berdi.

Ijtimoiy harakat. Xitoy endigina sanoatlashuv yo'liga qadam qo'yganda xorijiy davlatlar tomonidan talon taroj qilinishi xalq ahvoliga og'ir ta'sir ko'rsatdi. Xitoyni to'g'ri taraqqiyot yo'liga olib chiqish haqida turli g'oyalar shakllandi. Bu islohotchilik harakati deb ataldi. Bu davr ijtimoiy harakatida Sun Yat Senning o'mi alohida ahamiyatga ega bo'ldi. U Xitoyni inqilob yo'liga yetaklagan rahnamo edi. Xitoyni modernizatsiya qilish uchun kurash olib borgan kuchlar mamlakatdagi inqilobiy o'zgarishlarni qo'llab-quvvatladi.

Sun Yatsen Xitoydagi o'zgarishlarning maqsadini belgilab bergan "uchta mashhur tamoyil" ni ishlab chiqdi, ular quydagilardan iborat edi.

1. Milliylik - manjurlar sulolasining ag'darilishi va Xitoy hukmronligining tiklanishi;

2. Demokratiya - monarxiyani yo'q qilish va respublikani o'rnatish;

3. Xalq farovonligi - yerga egalik qilishning bosqichma-bosqich milliy lashtirilishi va yerga yagona soliq solinishi kabilar.

Xitoyni poraxo'r ma'muriyatdan ozod qilishga qaratilgan bir qancha qo'zg'olonlar G'arb davlatlari yordamida bostirildi. Ulardan eng mashhuri Ixetuan

(yoki “boks”) qo‘zg‘oloni 1899-yilda yashirin sport va diniy tashkilotlardan biri tomonidan uyushtirilgan. An‘analarni saqlab qolish uchun kurashgan millatparvar xitoyliklar “Ixtuan” (“Adolat va hamjihatlik yo‘lida musht” deb tarjima qilingan) yashirin jamiyatga birlashgan.

„Ixtuan“lar „Manjur sinlarini haydab chiqaramiz, chet elliklarni yo‘qotamiz“ shiori ostida ish ko‘rardilar.

1899-yili „Ixtuan“ harakati qo‘zg‘olon tusini oldi. Ixtuanlar Yaponiyaga tovon to‘lashni to‘xtatish, Tayvanni Xitoyga birlashtirish kabi talablarni qo‘ydilar. Sin hukumati qo‘zg‘olondan cho‘chib qoldi. Chunki Ixtuanlar poytaxt va viloyatlarning qariyb yarmini qo‘lda tutib turgan edilar. 1900-yil malika Si Si qo‘zg‘olonchilarga qarshi yuborgan qo‘shin yengildi.

Qo‘zg‘olonchilarning yaxshi uyushgan otryadlari Pekinga yurish boshladilar va bu yerda o‘z hokimiyatini o‘matdilar.

Xitoyga qarshi intervensiya. Bu voqea Pekinga chet elliklar intervensiyasi boshlanishiga bahona bo‘ldi. Intervensiyada sakkiz davlat - Germaniya, Yaponiya, Italiya, Buyuk Britaniya, AQSH, Fransiya, Rossiya va Avstriya-Vengriya qatnashdi. Ularning har biri Xitoyda kattaroq ulushga ega bo‘lish maqsadini ko‘zlar edi.

1895-yilgacha Xitoy chet el davlatlari uchun yopiq bo‘lgan.

1899- yil sentabrda AQSH davlat kotibi Xeyning „Ochiq eshiklar va teng imkoniyatlar“ siyosati e‘lon qilindi va „Xey“ doktrinasi deb nom oldi.

1900- yil iyul oyida chet el interventlari yalpi hujumga o‘tdilar va Pekin shahri egallandi. Xorijliklar shahami va imperator saroyini talon-taroj qildilar. Sakkiz davlat Xitoyni asoratli shartnomani imzolashga majbur qildi. Shartnomada qo‘zg‘olonda qatnashgan mansabdor shaxslarni qatl etish yoki surgun qilish talab etildi. Shuningdek, Pekin bilan dengiz sohili o‘rtasidagi yo‘llarni muhofaza qilish uchun ajnabiy davlatlarga Xitoyda o‘z qo‘shinlarini saqlashga ruxsat berildi. Bundan tashqari, Xitoy chet el interventlariga 33 mln. dollar tovon to‘lashga

majbur etildi. Xitoyga qurol-aslaha kiritish taqiqlandi. Ajnabiylarning Xitoydagi imtiyozlari ko'paydi. Natijada, Xitoy yanada himoyasiz bo'lib qoldi.

Ayni paytda, Ixetuan qo'zg'oloni mustamlakachilarni ehtiyotkorlik bilan harakat qilishga majbur etdi.

Intervensiya (lotincha - aralashuv) - o'zga davlat hududini bosib olish, o'z hukmronligini o'rnatish maqsadida shu davlat ichki ishlariga zo'rlik bilan aralashish.

Komprador (ispancha - xarid qiluvchi) - iqtisodiy qoloq va qaram davlatlar buijuziyrasining chet el kapitali bilan ichki bozor o'rtasida vositachilik qiluvchi qismi.

Konvensiya (lotincha - shartnoma) - ko'p tomonlama xalqaro shartnoma turlaridan biri.

XX asr boshlarida Xitoyning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli

Ijtimoiy-iqtisodiy ahvol. XX asr boshlarida Xitoyda ijtimoiy ziddiyatlar kuchayib ketdi. Manjurlarning Sin sulolasi hukmronligi inqirozga yuz tutdi. Shoshilinch o'tkazilgan islohot choralari jamiyat ahvolini tubdan yaxshilamadi. Xitoyda sanoat taraqqiyoti bilan unga to'siqqa aylangan feodal yer mulkchiligiga xos qoloq ishlab chiqarish munosabatlari o'rtasida ziddiyat chuqurlashdi. Omma orasida manjurlar boshqaruviga qarshi harakat kuchaydi. Xitoy sanoati rivojlanishi ancha orqada qoldi. Shunday bo'lsa-da, har yili 50 tadan ko'proq korxona ishga tushirildi. Natijada, mamlakat eksport hajmi 2 baravar o'sdi. Xorijiy davlatlar ichida Buyuk Britaniya tovar ayirboshlashda birinchi o'rinda turar edi. Xitoyning chet elliklardan qarzi ortib bordi.

Sun Yat Sen 1905-yilda „Xitoy uyushmalari ittifoqi" (Tunminxay) degan siyosiy tashkilot tuzdi. Yirik shaharlarda bu ittifoqning yashirin bo'limlari ochildi. Ittifoq 1905-yil noyabrida „Minbao“ (Xalq gazetasi)ni chiqara boshladi.

Sun Yat Sen

*Inqilobchi demokrat **Sun Yat Sen** (1866-1925) Xitoydagi milliy ozodlik harakatining atoqli arbobi edi. U Guanchjou (Kanton) yaqinida dehqon oilasida tavallud topdi. Sun Yat Sen 90-yillarning boshida Gonkongda ingliz tibbiyot institutini tamomladi. Keyingi hayotini u siyosiy soha bilan bog'radi.*

„Ittifoq“ Sun Yat Sen rahbarligida dastur qabul qildi. Dasturda Sin monarxiyasini ag'darish, Resffublika ta'sis etish va yerga egalik huquqini tenglashtirish, mustaqillikni tiklash ko'zda tutilgan edi.

Sun Yat Sen ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan sust taraqqiy etgan Xitoyda yerga egalik hiquqini tenglashtirish yo'li bilan ijtimoiy adolatli tuzum yaratish mumkin, degan fikrda edi.

Muvaqqat Respublika hukumatining tuzilishi. Sun Yat Sen tashkiloti respublika tuzumini o'rnatish maqsadini qo'ydi. Bu g'oya manjurlarga qarshi harakatni yanada kuchaytirdi. Bu harakat 1911-yili chet elliklardan temiryo'l qurilishi uchun qarz olish haqida bitim tuzilgach, qurolli qarshilik tusini oldi. Hatto armiyada ham norozilik boshlandi.

Uxan shahrida askarlar yotog'ini tintuv qilishga kirgan manjur ma'muriyati tarafdorlarini askarlar o'ldirdilar. Qurol-aslaha omborini bosib oldilar. Boshqa qo'shin qismlari ham ularga qo'shildi. Inqilobchilar 11-oktabrda Uxanni to'la qo'lga kiritdilar. Ular Respublika hukumatini tuzdilar va barcha Xitoy viloyatlarini Respublika atrofida birlashishga chaqirdilar. Manjur sulolasi hukmronligi tugatilganligi e'lon qilindi. Bu inqilob Xitoy tarixiga „Sinxay inqilobi“ nomi bilan kirgan. Shunday qilib, „Sinxay inqilobi“ qurolli qo'zg'olon yo'li bilan Xitoyda XVII asrdan boshlab hukm surgan manjurlar hokimiyatini ag'darib tashladi.

1911-yilda ko‘p yillik muhojirlikdan so‘ng Sun Yat Sen Xitoyga qaytib keldi. Uni Xitoy xalqi xursandchilik bilan kutib oldi. 29-dekabrda Nankinda inqilobiy viloyatlar vakillaridan iborat Millat Majlisi to‘plandi. Millat Majlisi Xitoyni Respublika deb e‘lon qildi va muhojirlikdan qaytib kelgan Sun Yat Senni Xitoy Respublikasining vaqtincha prezidenti etib sayladi. Millat Majlisi qabul qilgan konstitutsiyada barcha fuqarolarning tengligi va turli demokratik erkinliklar e‘lon qilinsa-da, dehqonlarning orzu-tilaklarini ifoda etuvchi „yerga egalik qilishda teng huquqli bo‘lish“ shiori o‘z aksini topmadi. Buning sababi - yerga egalik qilishda teng huquqqa ega bo‘lishga qarshi kuchlarning katta mavqega ega bo‘lganligi edi.

Xitoy Respublikasining e‘lon qilinishi sharafiga Yuan Shikay va Sun Yatsen portretlari tushirilgan plakat

Yuan Shikay diktaturasi. Inqilob natijasida Xitoyda ikki hokumyatchilik vujudga keldi. **Ularning biri** - Xitoy Respublikasi hokimiyati, **ikkinchisi** - Shmolda saqlanib qolgan imperator hokimiyati edi. Pekindagi imperator hukumatining boshlig‘i Yuan Shikay edi.

Buyuk davlatlarni Xitoydagi mavqelarining qay ahvolda qolishi tashvishga solib qo‘ydi. Shu sababli, ular turli bahonalar bilan Xitoyning ichki ishlariga tobora ko‘proq aralasha boshladilar. Ular Xitoydagi inqilobni qurol kuchi bilan bostirish maqsadida o‘z kuchlarini birlashtirishga erishdilar.

Buyuk davlatlarning Pekin hukumatini qo‘llab-quvvatlashdan maqsadi Xitoyning ichki ishlariga o‘z bilganicha aralashish edi. Biroq bu Xitoyda umumiy norozilik keltirib chiqardi. Aholi chet el tovarlarini boykot qila boshladi. Shunday sharoitda respublikaga qarshi kuchlar Bosh vazir Yuan Shikay atrofiga birlashdi.

Pekin saroy ahli unga monarxiyaning xaloskori deb qarar edi. Biroq Yuan Shikay inqilobiy harakatning tazyiqi bilan 1912-yil 12-fevral kuni Sin sulolasini taxtdan voz kechishga majbur etdi. Hukmron tabaqalar butun hokimiyatni unga topshirishga urindilar. Bu orada, buyuk davlatlar ham Sun Yat Senning

hokimiyatdan ketishini ochiq talab qildilar va Xitoyga intervensiya uyushtirishga oshkora tayyorgarlik ko'ra boshladilar. Xitoyga qarshi intervensiya xavfi ostida Sun Yat Sen prezidentlik lavozimini Yuan Shikayga topshirishga majbur bo'ldi.

Butun hokimiyatni o'z qo'liga to'plagan Yuan Shikay demokratik erkinliklarni yo'qqa chiqara boshladi. U ishni, avvalo, inqilob qo'shinlarini butunlay qurolsizlantirishdan boshladi. Hukumatga qarshi tuzilgan har qanday guruh a'zolarining taqdiri o'lim bilan yakunlanardi. Har bir qishloqda jazo guruhi ish ko'radigan bo'ldi. Shunga qaramay, demokratik kuchlar 1912-yilda Gomindan (Milliy partiya)ni tuzdilar. Partiya boshqaruvi raisligiga Sun Yat Sen saylandi.

O'z g'alabasidan ruhlangan Yuan Shikay Millat Majlisini o'zini besh yil muddatga prezident etib saylashga majbur qildi. Buyuk davlatlardan asoratli shartlar evaziga qarz olish to'g'risidagi shartnomani imzoladi. Shundan so'ng, buyuk davlatlar Xitoy Respublikasini tan olganliklarini ma'lum qildilar. Xitoyning iqtisodiy ahvoli og'irlashdi. Aholi turmush darajasi yomonlashdi. Shunday bir sharoitda Gomindan xalqni qo'zg'olon boshlashga undadi. 1913-yilda Xitoyning janubida hukumatning siyosatiga qarshi „Ikkinchi inqilob“ deb nomlangan qo'zg'olon boshlanib ketdi.

Biroq kuchlar teng bo'lmaganligi tufayli chet el davlatlaridan harbiy madad olgan hukumat qo'shini tomonidan „Ikkinchi inqilob“ tor-mor etildi.

1914-yilda Yuan Shikay Konstitutsiyaviy Kengash chaqirdi. Unda „Yangi Xitoy Konstitutsiyasi“ qabul qilindi. Yuan Shikay prezident sifatida cheklanmagan hokimiyatga ega bo'ldi. Mamlakatda harbiy diktatura o'ratildi. Respublika boshqaruv muassasalari tugatildi.

Sinxay - sinxay o'zbek tilida „yil“ degan ma'noni anglatadi. Xitoy oy kalendariga ko'ra, inqilob bir yil davom etgani uchun u Sinxay (bir yil davom etgan inqilob) deb atalgan.

Sin sulolasi - 1628-1644-yillardagi dehqonlar urushi natijasida barham topgan Min sulolasidan keyingi hukmron sulola. Bu sulola 1644-1911-yillarda hukmronlik qilgan.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Hindiston

Mustamlakachilik. Hindiston bu davrda Buyuk Britaniya mustamlakasi edi.

Hindiston bu davrda Buyuk Britaniya mustamlakasi edi. U Hindistonni vitse-qirol boshchiligidagi amaldorlar va politsiya yordamida boshqarar edi.

Ingliz mustamlakachiligi sharoitida Hindistonda sarmoyadorlikka asoslangan mahalliy ishlab chiqarish tizimi yuzaga kela boshladi. Yirik sanoat korxonalari qurishga kirishildi. 1886-yilda to'qimachilik sanoatida 95 ta fabrika bor edi. Konlar soni, temiryo'l tarmoqlari ko'paydi. Bu narsa xomashyo tayyorlash va tashishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Buyuk Britaniya Hindistonda sanoatni o'ziga qulay qilib joylashtirishga harakat qildi. Asosiy sanoat korxonalari dengizbo'yi port shaharlari yaqinida edi. Bundan Hindiston boyliklarini arzon va oson olib chiqib ketish jnaqsadi ko'zlandi. Hindiston bilan Buyuk Britaniya savdosi tobora o'sib bordi. Hindiston ingliz burjuaziyasining kapital kiritish hududiga aylanib qoldi.

Dehqonchilikda agrotexnika madaniyati pastligicha qolaverdi. Mustamlakachilar tomonidan qurilgan sug'orish inshootlari bor-yo'g'i 20 foiz yerni sug'orishga yetar edi. Yer hosilning katta qismini to'lash sharti bilan dehqonlarga ijaraga berilardi. Qarz hisobiga ishlab berishga majbur bo'lgan odamlar soni tobora ko'paya bordi.

Qishloq xo'jaligining eng serdaromad tarmoqlariga (choy, kanop, paxta) sarmoya kiritish inglizlarga katta foyda keltirar edi.

Hindiston XIX asr oxirida dunyo bozoriga katta miqdorda sanoat va qishloq xo'jaligi mollari chiqara boshladi. Lekin olingan daromad ingliz mustamlakachilarini boyitdi. Qishloq xo'jaligida monokultura vujudga keldi. **Bengaliya kanop, Assam choy, Bombay va Markaziy Hindiston paxta, Panjob**

bug'doy yetishtirishga ixtisoslashdi. Yer egalari, bank egalari, sudxo'rlar dehqonlarni qarzga botirib, ularni ayanchli ahvolga solib qo'ydilar. Hindistonda ocharchilikdan ko'p odam qirilib ketdi.

Ingliz ma'muriyati Hindistondagi milliy tillarda chiqadigan matbuot haqida qonun qabul qildi. Qonun barcha gazetalarni inglizlar nazoratiga o'tkazdi. Tez orada o'qotar qurollarni saqlamaslik haqida akt qabul qilindi.

Buyuk Britaniya mahalliy burjuaziyaga qisman yon bosish siyosatini ham yurita boshladi. Ularning vakillari shaharlar ma'muriyatiga saylana boshladilar.

Iqtisodiy ahvol. XX asr boshlarida Hindistonda kapitalizm sekinlik bilan bo'lsa-da, rivojlana boshladi. 1910- yilga kelib kanop-tola fabrikalari soni ikki baravar ko'paydi. Paxta xomashyosi tayyorlash, surp mato to'qish korxonalarining bir qis- mi hind kapitalistlariga qarashli edi. Sanoat ishchilari soni ancha ko'paydi. Buyuk Britaniya barcha ko'mir havzalari, kanop sanoati, choyzorlarni, transport, savdo va sug'urta jamiyatlarini o'z qo'liga to'plab oldi va butun Hindiston ishlab chiqarish tizimi ustidan nazorat o'matdi.

Buyuk Britaniya kapitali juda tez o'sib bordi. Biroq xalq ommasining turmushi esa tobora yomonlashib borgan. 1896-1906-yillarda 10 mln.dan ortiq odam ochlikdan o'ldi.

Universitetlarga kirish puli ikki baravarga oshirildi. Ulardagi huquq fakultetlari yopib qo'yildi. Demokratik ruhdagi, xalq manfaatini ko'zlovchi kishilarning universitetlarga kirishi butunlay taqiqlandi.

Milliy ozodlik harakati. Hindiston xalqlari mustamlakachilik zulmiga qarshi ozodlik kurashi olib bordi. 1885-yilda Bombay shahrida muayyan dasturiga ega siyosiy partiya - „Hindiston milliy kongressi“ (HMK) tuzildi. Ayni paytda, „Musulmonlar ligasi“ ham tashkil topdi. Endi inglizlar hind-musulmon raqobatini yanada kuchaytirib yubordilar.

Kongress o'z safiga yirik savdo-sanoat kapitali vakillarini, liberal pomesheviklar hamda milliy ziyolilarni birlashtirdi. Dastlabki vaqtlarda Hindiston milliy kongressiga ingliz mustamlaka ma'muriyati qarshilik qilmadi. Bunday

munosabatni Hindiston vitse-qiroli lord Dafferin „milliy Kongress inqilobdan arzonroq“ deb izohlagan edi.

Inglizlar o‘ylagandek, milliy kongressning talablari dastlabki paytlarda juda ham mo‘tadil bo‘ldi. Bu talablar Britaniya hukmronligini saqlab qolgan holda, ba’zi islohotlar o‘tkazishnigina ko‘zda tutardi.

Ya’ni chetdan keltiriladigan ip-gazlamalarga boj belgilash, mahalliy vakillik muassasalarining huquqini kengaytirish, hindlarni boshqarish ishlariga jalb etish, texnik ta’limni uyushtirish va boshqalar edi. Biroq vaqt o‘tishi bilan bu partiya katta mavqega ega bo‘la bordi.

Bal Gangadhar
Tilak

1890-yilda „so‘l“ - radikal oqim shakllandi. Unga Bal Gangadhar Tilak (1856-1920) rahbarlik qildi. U hind xalqining milliy ongini uyg‘otish, milliy g‘ururini ko‘tarish yo‘lidan bordi. Dinga, uning ommani uyushtiruvchi kuchiga katta baho berdi. Tez orada u Puna shahrida mustaqil o‘rta maktab tashkil qildi. Maktab o‘quvchilar ongiga vatanparvarlik g‘oyalarini singdira boshladi. Tilak „Kesari“ (Sher) gazetasini tashkil etdi. Yoshlar o‘rtasida vatanparvarlik g‘oyalarini targ‘ib qildi. Hindiston sharoitida qurolli qo‘zg‘olon yo‘li bilan ozodlikka chiqishning iloji yo‘qligini anglagan Tilak „kuch ishlatmaslik“ yo‘lini tanladi. Bu usulda asosiy e’titor ingliz tovarlarini boykot qilishga qaratildi. „Xudo Hindistonni xorijiy mamlakatlarga hech qachon hadya qilgan emas“, der edi Tilak. Tilak tarafdorlari ommani mustamlakachilarga qarshi nafrat ruhida tarbiyalashardi. Bundan xavfsiragan inglizlar 1897-yili Tilakni bir yarim yilga qamadilar. Lekin tez orada ozod qilishga majbur bo‘ldilar.

Bengaliyaning bo‘linishi. Milliy ozodlik harakatini bo‘g‘ishga intilib, ingliz mustamlakachilari 1905-yilda Bengaliyani ikki qismga bo‘lib tashlashdi. Chunki Bengaliya mustamlakachilikka qarshi kurashning eng kuchli harakat markazlaridan biriga aylangan edi. Bu tadbir aks ta’sirga ega bo‘ldi. Hindistonda milliy ozodlik

harakati yangidan kuchayib ketdi. Kalkuttada katta namoyish bo'ldi. Norozilik chiqishlari birin-ketin mamlakatning katta qismini egalladi.

1906-yil dekabrda „so‘l“ radikal oqim talabi bilan Hindiston milliy Kongressi qo‘shimcha qaror qabul qildi. „**Svaraj**“ („o‘z hokimiyatimiz“), „**Svadeshi**“ („o‘z ishlab chiqarishimiz“), „**Ingliz mollariga boykot**“ xalq orasida katta e‘tibor qozondi. Tilak nafaqat ingliz mollaridan, balki ingliz boshqaruvidan ham voz kechishga chaqirdi. Boshqaruvni hindlashtirishga, mahalliy burjuaziyani fabrika va zavod qurishga chaqirdi.

Bombey viloyatining Surat shahrida Hindiston milliy Kongressining qurultoyi chaqirildi. Mo‘tadil oqim ingliz imperiyasi tarkibida qolish, ayni paytda, o‘z-o‘zini boshqarish huquqi berilishi ma‘qullandi. Radikal oqim (Tilak boshliq) HMK tarkibidan chiqarildi. Ingliz ma‘murlari tez orada qonunga xilof majlislar va matbuot haqida taqiqllovchi qonunlar chiqardilar va shafqatsiz qatag‘onga zo‘r berdilar.

Urush arafasida. Hindistonning mahalliy hukmron doiralari ingliz mustamlakachi ma‘muriyati bilan kelishib, „Hindiston kengashlari haqida qonun“ nomli hujjat qabul qildi. Bu qonunga ko‘ra, aholining faqat yarim foizigina saylov huquqini oldi. Saylovlar diniy jamoa asosida o‘tkaziladigan bo‘ldi (ya‘ni hindlar va musulmonlar alohida-alohida ovoz beradigan bo‘ldilar). Bundan maqsad hindlar va musulmonlar o‘rtasiga nifoq solish edi.

Bu davrda Hindiston Buyuk Britaniyaning bo‘lg‘usi jahon urushi rejalarida muhim rol o‘ynay boshladi. Shuning uchun ham u Hindistondagi vaziyatni yumshatishga intildi. Mustamlaka ma‘muriyati ish vaqtini 12 soat bilan cheklash haqida qonun qabul qildi. 1911-yilda vitse-qirol Bengaliyaning bo‘linish haqida qonunini bekor qildi va poytaxtini Kalkuttadan Dehliga ko‘chirdi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Meydzi islohotining mohiyatan inqilobga teng ekanligini dalillar bilan asoslab bering.

2. Yaponiya taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari bilan Rossiya taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlarini taqqoslang.
3. Yaponiya iqtisodiyotiga davlat aralashuvi qay yo'sinda amalga oshirildi?
4. 1889-yilgi Yaponiya konstitutsiyasi 1875-yilgi Fransiya konstitutsiyasidan qay jihatlari bilan farq qiladi?
5. Yaponiya bosqinchi tashqi siyosat yuritmasligi mumkin edimi?
6. Xitoy va Yaponiya taraqqiyotining o'xshash va o'ziga xos xususiyatlarini taqqoslang.
7. Xitoy qay tariqa yarimmustamlakaga aylanib qoldi?
8. 1876-yilgi Xitoy -Buyuk Britaniya konvensiyasi Xitoy uchun qanday oqibatlar keltirdi?
9. Ixetuanlar qo'zg'olonini va uning oqibatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
10. „Xey“ doktrinasi qanday maqsadni ko'zlagan edi?
11. Nega Xitoy xorijiy mamlakatlarning xomashyo bazasiga aylanib qoldi?
12. Xitoy-Buyuk Britaniya va Xitoy - Fransiya munosabatlari qanday kechdi?
13. „Ixetuanlar“ kimlar edi?

II. Guruh bilan ishlash.

1. Sun Yat Sen faoliyatini qanday baholaysiz?
2. Qiyosiy tahlil qiling: Hindiston va Xitoy taraqqiyotining o'xshash va o'ziga xos xususiyatlarini qayd eting.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

1. Ingliz mustamlakasi natijasida Hindistonga kirib kelgan inglizcha so'zlarga misollar keltiring.
2. Xitoy va Hindiston xaritasini o'rganib, qaysi hududlar dastlab mustamlakachilar qo'liga o'tganligini aniqlang.

IV. Ijodiy vazifalar

“XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlaridagi Xitoydagi qo'zg'olon harakatlari” qiyosiy jadvalini tuzing.

Reja	Taypinlar qo'zg'oloni	Ixtetuan qo'zg'oloni	Sinxay inqilobi
Maqsad			
Asosiy voqealar			
Natijalar va oqibatlar			

49-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Osiyo davlatlari. Eron, Afg‘oniston va Usmonli davlati

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Eron

Buyuk Britaniya va Rossiyaga qaramlikning kuchayishi. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Eron dunyo sarmoyador davlatlarining yarimmustamlakasiga aylandi. Shoh tuzumi va mustamlakachilik zulmi xalq ahvolini yanada og‘irlashtirdi. Mamlakatda noroziliklar kuchaydi.

Erondagi mustabid hokimiyat yirik yer egalari, viloyat hokimlari hamda urug‘larning xonlariga tayanar edi. Eronda sanoatning burjualashuvi sust kechdi. Yer dehqonlarni ekspluatatsiya qilib kelayotgan mulkdorlar qo‘lida edi. Shaharlarda yashovchi hunarmandlar va mayda savdogarlar kabi dehqonlar ham sudxo‘rlar tomonidan qarzga botirilgandi.

Eron yirik yer egalari, savdogarlari va sudxo‘rlari shoh hokimiyatini cheklab qo‘yishni, o‘z mulklarining daxlsiz bo‘lishini, gubernatorlar va xonlar o‘zboshimchaligiga barham berishni, eronlik sarmoyadorlarning huquqlarini chet ellik kapital egalari bilan teng qilib qo‘yilishini talab qildilar.

Eronga kapital chiqarish bo‘yicha Buyuk Britaniya birinchi o‘rinda edi. 1872-yili Eron neft konlaridan foydalanish, tosh va temiryo‘l qurish konsessiyalari olindi. 1889-yili ingliz monopolisti Reyter Eronda „Shahanshohbank“ ochishga erishdi. Shartnomaga ko‘ra, bank qog‘oz pullar chiqarish va mamlakat yerosti boyliklaridan erkin foydalanish huquqini oldi. Eron Buyuk Britaniyadan 9,6 million funt sterling qarz bo‘lib qoldi.

Eronni qaram qilishda Rossiya ham ishtirok etdi. Birinchi jahon urushi arafasida Eronning Rossiyadan qarzi 164 million rublni tashkil etdi. Eronning iqtisodiy qaramligi siyosiy qaramlikni ham kuchaytirdi. Ayniqsa, ruslarning shoh saroyiga ta'siri kuchli edi. Inglizlar esa boshqa yo'ldan bordilar. Ular Fors viloyatidagi baxtiyorlar qabilalarini, Huziston xonlarini markazga, shoh hukmronligiga qarshi gijgijlab turdilar.

Eron inqilobi. Eron inqilobi 1905 yil oxirida Tehron, Sheroz, Mashhad va boshqa shaharlarda ommaviy namoyishlar bilan boshlandi. Namoyishchilar tub islohotlar, xususan, Majlis (parlament) chaqirilishi va konstitutsiya qabul qilinishini talab qilishdi. Inqilobiy namoyishlar 1906-yil iyun-iyul oylarida umumdavlat miqyosi darajaga yetdi. Shoh Muzaffariddin (1896-1907) 1906-yil 7-oktabrda Eron Konstitutsiyasining birinchi qismini qabul qilish to'g'risida farmon chiqardi. Shohning vakolatlari cheklandi, parlament barcha qonunlar va byudjetlarni, konsessiyalarni, chet el kreditlarini, boshqa davlatlar bilan shartnomalarni tasdiqlash huquqini oldi. Oradan bir yil o'tib, 1907-yil 7-oktabrda shoh Konstitutsiyaga qo'shimcha qabul qildi, unda fuqarolarning qonun oldida tengligi, shaxs va mulk daxlsizligi, so'z va matbuot erkinligi e'lon qilindi. Hokimiyatning qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlariga bo'linishi printsiplari joriy etildi. Eron shohi faqat ijroiya hokimiyatining boshlig'i bo'lib qoldi. Inqilobiy o'zgarishlar butun mamlakatni qamrab oldi.

Shoh xalq harakatiga qarshi qo'shından foydalanmoqchi bo'ldi. Biroq qo'shin xalqqa o'q uzishdan bosh tortdi. Natijada, 1906-yilning avgustida shoh konstitutsiya qabul qilish haqida farmon chiqarishga majbur bo'ldi. Lekin farmon ijrosiz qolgach xalq yana qo'zg'aldi. Buning oqibatida Tabrizda Eron tarixida birinchi parlament - Majlis tuzildi. Majlis Eron sotsial-demokratlari ta'siri ostida edi. Shoh xalq tazyiqi bilan Majlisga saylovlar o'tkazish haqida farmon chiqardi.

Kojarlar (ya'ni shoh urug'iga mansublar), ruhoniylar, savdogarlar, zamindorlar va dehqonlar, hunarmandlar - jami 6 ijtimoiy qatlam saylov huquqiga ega bo'ldilar.

1906- yilda Majlisga saylov o'tkazildi. Shoh Muzaffariddin konstitutsiyaning birinchi qismini tasdiqladi. Unga binoan, shohga barcha qonunlarni tasdiqlash budget qabul qilish, uning ijrosini nazorat qilish huquqi berildi. Chet elliklar bilan tuziladigan iqtisodiy bitimlarga Majlisning roziligi olinishi belgilab qo'yildi. 1907- yilda shoh Muzaffariddin vafot etgach, taxtga mustabid tuzum tarafdori, yangilikka qarshi Muhammad Alishoh (1907-1909) o'tirdi. U inqilobiy o'zgarishlarga qarshi kurashni rejalashtirdi. Yangi shoh Majlisga qat'iy qarshi edi. Lekin inqilobiy harakat ko'lamini uni Eronda konstitutsiyaviy tartibni saqlab turishga majbur etdi. Shu bilan 1905- 1907-yillardagi Eron inqilobining birinchi bosqichi tugadi.

Inqilobning ikkinchi davri. 1907-1911-yillar Eron inqilobining ikkinchi davri deyiladi. Harakat endi, asosan, mustamlakachilarga qarshi qaratildi. Ayniqsa, mujohidlar tashkiloti katta ta'sirga ega bo'ldi. Ular yashirin saylov huquqi, jamiyatlar tuzish, shaxs erkinligi, shoh yerlarini musodara qilish, ish vaqtini 8 soat qilib cheklash, bepul va majburiy ta'lim joriy qilish kabi talablar bilan chiqdilar.

Demokratik harakat ta'siri ostida shoh zamindor zodagonlarning nafaqasini qisqartirdi. Feodal zamonga xos bo'lgan unvonlarni bekor qildi. Poraxo'rlik, tamagirlikka qarshi kurash to'g'risida qonun e'lon qildi. Shoh Eron konstitutsiyasining eng muhim demokratik mazmundagi moddalarini tasdiqlab imzo chekishga rozi bo'ldi. Qonun oldida hamma teng, shaxs va mulk daxlsizligi, jamiyatlar tuzish, majlislar o'tkazish, dunyoviy sud (shariat sudi bilan bir qatorda), qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi davlat organlarini ajratish kabi moddalar muhim ahamiyatga ega edi.

Ayni paytda, shohga katta huquqlar ham berildi. Chunonchi, shoh javobgarlikdan ozod shaxs, Bosh qo'mondon sifatida urush e'lon qilish, sulh tuzish, vazirlarni tayinlash va bo'shatish kabi huquqlarga ega edi. Shohning konstitutsiya va qonunlarga sodiqlik haqida qasamyod qilishi qoida qilib qo'yildi. Qabul qilinayotgan qonunlarning shariatga muvofiqligi ustidan nazorat qilish uchun **besh ulug' ulamo** tayinlanadigan bo'ldi.

Buyuk Britaniya-Rossiya bitimi. Ingliz-rus mustamlakachilari Erondagi inqilobiy o'zgarishlarga befarq qarab turmadi. Ular Eronga nisbatan zo'ravonlik siyosati yuritdilar. 1907-yilda Buyuk Britaniya-Rossiya bitimi imzolandi. Bitimga ko'ra, Eron uch qismga bo'lindi. Shimoliy Eronning Rossiya, Janubiy Eronning Buyuk Britaniya ta'sir doirasida bo'lishi tasdiqlandi. Eronning o'rta qismi esa betaraf deb e'lon qilindi. Ayni paytda, bu davrda shoh inglizlar va ruslar yordamida 1908-yilda aksilinqilobiy davlat to'ntarishi o'tkazdi. Rossiya kazak qo'shinlari Majlis binosini to'pga tutdi. Majlis tarqatib yuborildi. Demokratik matbuot taqiqlandi.

Majlis halokatga uchragach, inqilobiy harakat markazi Tabrizga ko'chdi. Shoh qo'shinlari Tabrizga hujum qildi va shahami qamal qildi. Oqibatda, ocharchilik boshlandi. Tashqi dunyodan uzib qo'yilgan Tabriz qo'zg'oloni yengildi.

Buyuk davlatlarning Erondagi siyosati. Tabriz qo'zg'oloni bostirilgani bilan shohga qarshi harakatlar to'xtamadi. 1909-yilda Tehronda Muhammad Alishoh taxtdan tushirildi. O'rniga o'g'li Ahmad shoh (1909-1925) deb e'lon qilindi. Konstitutsiya tiklandi. Hukumat mamlakat iqtisodini o'nglash maqsadida chet eldan qarz oldi. Ichki aksilinqilobchi kuchlar Rossiya va Buyuk Britaniya yordamida inqilobchilarga qarshi hujumga tayyorgarlik ko'rdilar. Nihoyat, Rossiya qo'shini 1911-yilda aksilinqilobiy davlat to'ntarishi o'tkazilishida qatnashdi. Shu tariqa Eron inqilobi bostirildi.

Erondagi 1905-1911-yillar inqilobi katta ijtimoiy hodisa - feodal-monarxiya tuzumidan konstitutsiyaviy monarxiyaga o'tish bosqichi bo'ldi.

Birinchi jahon urushi arafasida Eronning xorijga tobeligi yanada kuchaydi. 1912-yilda 1907-yilgi Rossiya-Buyuk Britaniyaning ta'sir doiralari haqidagi bitimini tan olishga majbur etildi.

Best - masjid va qabristonlarda tinch o'tirib, sust qarshilik ko'rsatish.

Konsessiya (lotincha - ruxsat etish) - davlat organlarining muayyan shartlar asosida yerosti boyliklari, yerusti obyektlarini ekspluatatsiyaga berish to'g'risidagi bitim.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Afg'oniston

Buyuk Britaniya va Rossiya to'qnashuvi. 70-yillarda Afg'oniston Rossiya bilan Buyuk Britaniya o'rtasida bahsga sabab bo'lgan mamlakat bo'lib qoldi. Buyuk Britaniya Hindiston - Afg'oniston chegarasida harbiy kuch to'play boshladi. Afg'oniston amiri Sheralixon Rossiyadan yordam so'rab, elchi yubordi. Rossiya bunga javoban kichik harbiy qismini chegaraga yaqin joylashtirdi. Kobulga esa general Stoletov boshchiligida elchilik missiyasi yuborildi. Biroq bundan ortiq harakatlarga jur'at eta olmadi. Bunga O'rta Osiyoni to'la bo'ysundirish hamda yaqinlashib qolgan Rossiya-Turkiya urushi muammolari imkon bermadi.

O'zbekiston tarixi darsligidan foydalanib kim Sheralixondan ruslarga qarshi kurashda yordam so'raganligini aniqlang?

Ikkinchi ingliz-afg'on urushi. 1878-yili Sheralixon ingliz missiyasini Kobul shahrida qabul qilishdan bosh tortdi. Buyuk Britaniyaga bu Afg'onistonga qarshi bosqinchilik urushi ochishga bahona bo'ldi. Afg'onistonga qarshi urush harakatlari boshlandi. Vafot etgan Sheralixon o'rniga taxtga o'tirgan o'g'li Yoqubxon 1879-yilda Gandamak bitimini imzoladi. Unga ko'ra, Afg'oniston amalda mustaqilligini yo'qotdi. Kobulda ingliz rezidensiyasi ochildi. Uning vazifasi afg'on amiri xatti-harakatlari hamda Buyuk Britaniyadan yuboriladigan qarzlar, qanday sarflanayotgani ustidan nazorat qilish edi.

Amir Yoqubxonning taslimchilik siyosati mamlakatda keskin qarshilikka uchradi va Kobulda unga qarshi qo'zg'olon ko'tarildi. Shaharliklar ingliz rezidensiyasiga bostirib kirib uni egalladilar. Inglizlar Gandamak bitimidan keyin

qaytarib olib ketgan qo'shinini yana Afg'onistonga tashlashdi va Kobulni qayta egalladi.

Bu orada Afg'onistonning sobiq amiri M. Afzalxonning o'g'li Abdurahmon qo'zg'olonchi qo'shini Kobulni o'rab oldi. Inglizlar tang ahvolda qoldilar. 1880-yilning boshida Abdurahmon Shimoliy Afg'onistonda o'z hokimyatini o'rnatdi. Inglizlar Abdurahmon bilan muzokaralar boshlashga majbur bo'ldilar. Kobul Abdurahmonga topshirildi. Qandahor Buyuk Britaniya ta'sir doirasida qoldi. Bulaning evaziga Afg'oniston Buyuk Britaniya hamda ingliz Hindistonidan boshqa biror chet el mamlakati bilan diplomatik aloqa qilmaslik majburiyatini oldi. Abdurahmon faqat ichki siyosatdagina nisbatan mustaqillikni saqlab qolishga erishdi. Afg'oniston taxtining qonuniy vorisi amir Sheralixonning o'g'li Ayubxon Qandahorga yurish boshladi. 1880-yilda ingliz harbiy brigadasi yanchib tashlandi. Inglizlar yangi harbiy qismlar chaqirishga majbur bo'ldi. Bu yangi kuchlar Ayubxonni Hirotga chekinishga majbur etdi. Lekin aholining qattiq qarshiligi tufayli inglizlar Qandahomi tashlab chiqib ketishga majbur bo'lishdi. Shunday qilib, ikkinchi ingliz-afg'on urushi Buyuk Britaniyaning mag'lubiyati bilan tugadi.

Ichki nizolar. Tez orada, endi taxt da'vogarlar o'rtasida urush harakatlari boshlanib ketdi. 1880-yili Abdurahmon Ayubxon qo'shinlarini qattiq talafotga uchratdi. Ayubxon chet elga qochishga majbur bo'ldi. Afg'onistonda Abdurahmonning to'liq hokimiyati o'matildi. Amir Abdurahmon davrida (1880-1901-yillar) Afg'oniston qiyin iqtisodiy-ijtimoiy ahvolni boshidan kechirdi. Inglizlar bilan urushlar ishlab chiqarishni izdan chiqardi. Kobul va boshqa shaharlar vayron qilingan edi.

Amir mamlakatda yopiq siyosat olib bordi. Chet elliklar, ayniqsa, yevropaliklarning bu mamlakatga kirishi taqiqlandi. Amir mamlakatni siyosiy jihatdan birlashtirish uchun kurash olib bordi. Ma'muriy politsiya boshqarmasi tuzildi. Uning harakati bilan xazinaga soliqlar tushishi birmuncha yaxshilandi. Karvon yo'llari xavfsizligi bir qadar ta'minlandi. Qaroqchilar shafqatsiz jazolanadigan bo'ldi. Ular temir qafaslarga solinib, yo'l yoqasidagi ustunlarga osib

qo'yilar, ochlik hamda tashnalikda o'linga mahkum qilinar edi. Diniy ulamolarni o'z tarafida tutish uchun Abdurahmon ularga maosh belgiladi. Vaqf mulkini esa qisman davlatga o'tkazdi. Yagona pul birligi, mamlakat uchun bir xil tosh-tarozi va uzunlik o'lchovlari joriy qilindi. Bu tadbirlar tufayli Afg'onistonda savdo-sotiq, ishlab chiqarish va hunarmandchilik bir qadar rivojlandi.

Dyurand bitimi. Avg'onistoning XIX asr oxiri va XX asr boshlarida dunyodagi xalqaro ahvoli to'la ma'noda Rossiya va Buyuk Britaniyaning o'zaro munosabatlariga bog'liq edi. Amir Abdurahmon bu murakkab sharoitda ikki ulkan mustamlakachi davlat kelishmovchiliklaridan foydalandi. Natijada, Abdurahmon o'zining siyosiy mavqeyini mustahkamladi. Mamlakat hududini shimolda Amudaryogacha kengaytirib oldi. 1887-yilda turkmanlar yashaydigan joylarda afg'on-rus chegaralari qat'iy belgilab olindi.

Shundan keyin, Abdurahmon janubda - Hind daryosi bo'ylarida yashaydigan, lekin 1849-yilda inglizlarga bo'ysundirilgan afg'on qabilalarini o'z davlati atrofida birlashtirish harakatini boshlab yubordi. Amir Abdurahmon o'zini ularga diniy homiy qilib ko'rsatdi va inglizlarga qarshi kurashishga chorladi. Bu esa Buyuk Britaniya bilan urush xavfini tug'dirdi. Bundan cho'chigan Abdurahmon inglizlar bilan bitim tuzishga majbur bo'ldi. Unga ko'ra, Afg'oniston janubidagi afg'on qabilalari hududlari Buyuk Britaniya qaramog'ida qolaveradigan bo'ldi. Inglizlar kelishilgan Dyurand chizig'iga (muzokara olib borgan inglizlar vakili Dyurand nomi bilan atalgan) qo'shin yubordilar. Bunga javoban tog'lik afg'onlar qo'zg'olon ko'tardilar.

Habibulloxon davri. 1901 -yili Abdurahmon vafot etdi. Amirlik taxtini o'g'li Habibullo egalladi. U otasi yo'lidan borib, afg'on qabilalarini birlashtirish siyosatini olib bordi. Inglizlarga qarshi kurashni davom ettirdi. Rossiya bilan savdo aloqalarini o'rnatishga urindi. Bunga javoban Buyuk Britaniya Afg'onistonga qarshi iqtisodiy qamal siyosatini qo'lladi.

Ayni paytda, Buyuk Britaniya Afg'onistonga bitim taklif qildi. Unda tashqi savdo Buyuk Britaniya nazoratida bo'lmog'i, mamlakatda inglizlarning temiryo'l

qurishiga rozilik berish, ingliz fuqarolarining Afg'onistonga erkin kirib-chiqishiga ruxsat berish talab qilingan edi. 1907-yili shu masalalar ko'zda tutilgan bitim imzolandi. Afg'oniston Buyuk Britaniya manfaatlari mintaqasi deb e'lon qilindi. Rossiya uchun esa savdo huquqlari berildi, xolos.

Afg'oniston XX asr boshida ishlab chiqarish sanoati yo'q, qoloq davlat bo'lib qolaverdi. Soliqlar pul bilan emas, mahsulot sifatida olinardi.

Ma'rifatchilik. Og'ir sharoitga qaramay, Afg'oniston tashqi dunyodan uzilib qolgani yo'q. Afg'onistonda ham respublikachilik harakati paydo bo'ldi. Bu harakat tarafdorlari „Yosh afg'onlar“ deb ataldi. Ular maktab, maorif, madaniyat, fan, texnika tarmoqlarini rivojlantirish g'oyalarini ilgari surdilar. Ular amirlik hokimiyati bilan barobar konstitutsiya ham bo'lishini talab qildilar. Mahsulot solig'ini bekor qilish, ichki boj to'lovlarini yo'qotish, qabilalar tengligiga erishish va ko'p masalalarda ilg'or qarashlarni ifoda etdilar. „**Yosh afg'onlar**“ harakatiga „Siroj ul-axbori afg'oniya“ („Afg'on xabarlari chirog'i“) gazetasi muharriri Muhammad Tarziy rahbarlik qildi. U Habibulloxonning uchinchi o'g'li Omonulloxonning qaynatasi edi. Islohotchilaning butun umidi „yosh afg'onlar“ ruhida tarbiyalangan Omonulloxonga qaratildi.

Missiya (lotincha) - yuksak burch, mas'uliyatli vazifa; bir davlatning ikkinchi davlatga maxsus topshiriq bilan yuborgan vakillari.

Rezidensiya (lotincha) - bir davlat diplomatik vakillari qarorgohi.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Usmonli davlati

Usmonli davlatining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli. Usmonli davlati monarxiya bo'lib, uni sulton boshqarardi. Mamlakatda o'rta asr feodal tartiblari hukmron edi. Usmonli davlati iqtisodining asosini tashkil qilgan qishloq xo'jaligi nihoyatda orqada qolgan edi. Haydaladigan yerlarning ko'p qismi katta yer egalari va ruhoniylarga qarashli bo'lib, u yersiz va kam yerli dehqonlarga ijaraga berilardi.

Mehnat unumdorligi kam bo'lganligi uchun kuchli ocharchilik oqibatida ko'plab odamlar qirilib ketdi.

Shahar aholisining ham ahvoli og'irlashdi. Hunarmandchilik tushkunlikka uchradi. Eski tartiblar va xorijiy tovarlarning ko'pligi mamlakatda iqtisodiyotning taraqqiyotiga to'siq bo'ldi. Sanoatda o'sish yo'q edi. Sulton hukumati o'zining moliyaviy ahvolini yaxshilash uchun chet eldan qarz ola boshladi. Davlatning moliyaviy ahvoli halokat yoqasiga kelib qoldi. Tashqi qarz yanada ko'payib, 5,5 mlrd. frankka yetdi. 1876-yilda hukumat Turkiyani moliyaviy bankrot deb e'lon qilishga majbur bo'ldi.

Og'ir iqtisodiy ahvol bora-bora Usmonli davlatini chet el davlatlarining yarimmustamlakasiga aylantirdi. Yevropa davlatlari imperiyaning mustamlakalarini tortib ola boshladilar. Faqat Germaniya imperiyadan ulush ololmagan davlat edi. Shuning uchun ham Usmonli davlati hukumati XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Germaniya bilan yaqinlashdi. Germaniya kapitali katta muvaffaqiyatni qo'lga kiritdi. Bo'lajak Bag'dod temiryo'li loyihasining Izmir - Anqara qismini qurish ularga tegdi. 1903-yili nemislar bu loyihani (Bag'dod orqali Fors qo'ltig'igacha temiryo'l qurish) to'la qo'lga kiritdi.

Konstitutsiyaviy monarxiya uchun kurash. Usmonli davlati qarzlar uchun katta foiz to'lashi lozim edi. Usmonli davlati qarzni to'lash u yoqda tursin, ishlovchilaning ish haqini to'lashga ham qodir bo'lmay qoldi. Oqibatda, xalq ommasining turmush darajasi nihoyatda yomonlashdi. Shunday sharoitda „Yangi usmonlilar harakati“ vujudga keldi. Bu harakat a'zolari sulton hokimiyatini tugatish g'oyasini ilgari surdilar. Harakatning „**Ibrat**“ gazetasi ilg'or demokratik g'oyalar targ'ibotchisiga aylandi. Millatparvar ziyolilar, ilg'or fikrli amaldorlar va zobitlar ham bu harakatga qo'shildilar.

Mamlakatda sulton hokimiyatini tugatish g'oyasi shakllandi.

1876-yilda xalq qo'zg'oloni boshlandi. Xalq qo'zg'oloni hukmron tabaqalarni qo'rqitib yubordi. Oqibatda, Abdulaziz, Shayx ul-Islom fatvosi bilan taxtdan tushirildi. Bir qancha vaqtdan so'ng taxtni Abdulhamid II egalladi.

**Usmonli imperiyasida 1876 yilgi
Konstitutsiyaning tiklanishiga
bag'ishlangan otkritka**

1876-yil 23-dekabrda Usmonli davlatida konstitutsiya e'lon qilindi. Unga ko'ra, mamlakatda ikki palatali parlament joriy etildi. Quyi palata Deputatlar palatasi deb, yuqori palata esa Senat deb ataldi. Konstitutsiya sultonga katta vakolatlar berdi. Fuqarolarning juda oz qismigina saylov huquqiga ega bo'ldi.

Birlik va taraqqiyot partiyasining hokimiyatga kelishi. O'tmishda kuchli, XIX asr oxirida Usmonli imperiyasi oxir-oqibat jahon tarixidagi o'z ta'sirini yo'qotib, G'arbning yarim mustamlakasiga aylandi. Imperiyaning siyosiy tizimi samarasiz edi. 1876-yilgi konstitutsiya bekor qilingandan keyin mamlakatda Sulton Abdulhamid II ning repressiv, cheksiz rejimi o'rnatildi. Uning hukmronlik qilgan davri (1876-1909) Turkiya tarixiga zulm davri sifatida kirdi.

Sulton orada parlamentni tarqatib yubordi. Konstitutsiya tarafdorlarini quvg'in qildi. Ularning ko'pi o'limga hukm qilindi. Mamlakat jaholat zulmatida qoldi. Yarim mustamlakaga aylangan boshqa Osiyo davlatlaridan farqli ravishda Usmonlilar imperiyasi jangovar shay, vatanparvar armiyaga ega edi. Aynan Istanbul harbiy tibbiyot bilim yurti kursantlari 1889-yilda **“Birlik va taraqqiyot”** yashirin siyosiy jamiyatini tuzib, Yosh turk harakatining asosini yaratdilar. U Ahmad Rizo boshchiligidagi harbiylar, yosh ziyolilar va siyosiy muhojirlarni birlashtirdi. Keyinchalik, bu jamiyat kuchli siyosiy partiyaga aylandi. Sulton Abdulhamid II tashkilot ustidan sud uyushtirdi. 13 kishi o'limga hukm qilindi.

„Birlik va taraqqiyot“ partiyasi a'zolari va shunga o'xshash siyosiy to'garakka ishtirok etganlar umumiy nom bilan „Yosh turklar“ deb ataldi.

„Yosh turklar“ Parij shahrida o'zlarining birinchi qurultoyini o'tkazdilar. Unda bekor qilingan konstitutsiyani tiklash haqida qaror qabul qilindi.

1908-yil 3-iyul kuni „Yosh turklar“dan bo'lgan qo'shin zobitlari rahbarligida qo'zg'olon ko'tarildi.

1908-yil 20-iyulda Monastir shahrida „Birlik va taraqqiyot“ partiyasi tantanali bir vaziyatda konstitutsiya tiklanganligini e'lon qildi va sultondan bu masalada farmon berishni talab qildi. Qo'shin „Yosh turklar“ tomonida ekanligi Abdulhamidni cho'chitib qo'ydi. U 1908-yilning 24-iyul kuni konstitutsiyani tiklashga majbur bo'ldi. Parlamentga saylov o'tkazishni va'da qildi. 1908-yilgi Usmonli davlati inqilobi g'alaba qozondi.

▲ Bir guruh yosh turk faollari Turkiya Respublikasining bo'lajak birinchi prezidenti Kamol Otaturk bilan markazda.
1910-y

▲ 1908- yil voqealariga bag'ishlangan pochta markasi

1909-yil 13-aprel isyoni. Biroq eski tartib tarafdorlari har qanday islohotga qarshi edilar. Ularning ichida ruhoniylarning o'zni kuchli edi. Ruhoniylarning „Ittihodi Muhammadi“ partiyasi „Yosh turklar“ni xudosizlikda aybladi.

„Ittihodi Muhammadi“ partiyasining tarafdori bo'lgan harbiylar aksilinqilobiy isyon ko'tardilar. Isyonchilar parlamentni bekor qilishni, shariat va sulton hokimiyatining tiklanishini talab qildilar. Abdulhamid II ga aynan shu kerak edi. Shutting uchun ham u isyonchilar talabini tezda bajardi.

„Yosh turklar“ arboblardan bir qismi Saloniki va Adrianopolga qochib ketdilar. Saloniki va Adrianopoldagi harbiy qismlar „Yosh turklar“ tarafida edi. „Yosh turklar“ o‘zlariga sodiq harbiy qismlari bilan 26-aprelda isyonchilar hukumatini ag‘darishdi. Sulton Abdulhamid taxtdan ag‘darildi o‘rniga Mehmed V (1909-1918) yangi sulton bo‘ldi.

Ichki va tashqi ahvol. «Yosh turklar» inqilobi buyuk davlatlarni tashvishga solib qo‘ydi. Ular Usmonli davlatidagi ichki siyosiy beqarorlikdan foydalanib, yanada ko‘proq o‘ljaga ega bo‘lib olishga harakat qilganlar.

Italiya Liviyani bosib olgach, Buyuk Britaniyaga xayrixoh „Hurriyat va birdamlik“ partiyasi „Yosh turklar“ hukumatini noqobillikda aybladi. Ular 1912-yil 5-avgustda mamlakatda davlat to‘ntarishi o‘tkazishdi.

Tez orada, Usmonli davlatining tashqi ahvoli yanada yomonlashdi. Birinchi va ikkinchi Bolqon urushlarida Usmonli davlati Bolqondagi ta’siridan deyarli to‘la ajraldi. Bu hodisa „Hurriyat va birdamlik“ hukumatini og‘ir ahvolga solib qo‘ydi.

Shunday sharoitda, „Yosh turklar“ rahbarlaridan biri Anvarbey boshchiligida 1913-yilning yanvarida isyon ko‘tarildi. Hokimiyat yana „Yosh turklar“ qo‘liga o‘tdi.

Hokimiyat 3 kishidan iborat „Uchlik“ deb atalgan guruh (Anvar, Tal’at va Jamol) qo‘liga o‘tdi. Uchlikka Anvar poshsho rahbarlik qildi. „Uchlik“ Germaniya bilan yaqinlashish siyosatini davom ettirdi.

Bu yaqinlashuv Germaniyaning Usmonli davlati hududlariga da’vo qilmayotganligi bilan izohlandi. Germaniya panturk va panislom mafkuralarini o‘ziga shior qilib olgan „Uchlik“ni qo‘llab-quvvatlay boshladi. Bu mafkura g‘oyalari Antanta manfaatlariga zid edi. Bunday sharoitda Germaniya „Yosh turklar“ ko‘z o‘ngida Usmonli davlatining yagona „himoyachisi“ga aylandi. Endi Germaniya Usmonli davlatini ittifoq shartnomasi tuzishga unday boshladi. Va nihoyat, 1914-yilning 2-avgustida maxfiy sur’atda ittifoq shartnomasi tuzildi. Bu shartnomani imzolash bilan Usmonli davlati hukmron doiralari imperiyani halokatga mahkum etdilar. musulmon

Panislomizm - XIX asr oxirida butun musulmon olamini mustamlakachilarga qarshi kurashda birlashtirish to'g'risidagi harakatga Rossiya va Buyuk Britaniya imperiyalari, shuningdek, sobiq Ittifoq tomonidan berilgan sun'iy nom.

Panturkizm - turkiy xalqlarni birlashtirish g'oyasiga Rossiya va Buyuk Britaniya imperiyalari, shuningdek, sobiq Ittifoq tomonidan berilgan rasmiy nom.

Senat (lot.) - qadimgi Rimda respublika davrigacha urug' oqsoqollarining yig'ini.

Yosh turklar - 1889-yilda tashkil etilgan turk buijua-pomeshik partiyasi. „Birlik va taraqqiyot“ partiyasi a'zolarining yevropacha nomi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Eron qay tariqa Buyuk Britaniya va Rossiyaning iqtisodiy hamda Rossiya siyosiy ta'siriga tushib qoldi?
2. 1906-yilda qanday omillar shohni konstitutsiya joriy etishga majbur etdi? Bu konstitutsiya shohga qanday vakolatlar berdi?
3. Eron inqilobi birinchi va ikkinchi bosqichlarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlik kiriting.
4. Eron inqilobi qay tariqa bostirildi? 1906-yildagi Konstitutsiyasida mamlakatda qabul qilinayotgan qonunlaning shariatga muvofiqligini 5 nafar ulamo nazorat qilishi belgilangan edi. Bu holatni hozirgi Konstitutsiyaviy sudning o'tmishdoshi deb hisoblash mumkinmi? „Shahanshohbank“ qanday tashkilot edi?
5. 1907-yildagi Rossiya-Buyuk Britaniya bitimining mohiyatini ochib bering.
6. Nega XIX asrning ikkinchi yarmida Afg'oniston Buyuk Britaniya va Rossiya o'rtasida „talash“ mamlakat bo'lib qoldi?
7. Dyurand chizig'i nima edi?
8. „Yosh afg'onlar“ ilgari surgan maqsadlarni aniqlang.
9. Bir vaqtlar dunyoning kuchli davlati bo'lgan, mustamlakalari uch qit'aga yoyilgan Usmonli turklar imperiyasi nega XIX asr oxiri - XX asr boshlarida amalda yarimmustamlaka holatiga tushib qoldi?

10. „Yosh turklar hukumatining Germaniya bilan yaqinlashishidan ko‘zlagan maqsadlari nimalar dan iborat edi?

11. „Yosh usmonlilar harakati" tashkilotining faoliyati nim alar dan iborat edi?

12. Usmonli davlati Germaniya bilan ittifoq shartnomasi imzolamasligi mumkin edimi? Agar mumkin bo‘lmagan bo‘lsa, nima uchun shunday edi?

II. Guruh bilan ishlash.

Ikkinchi ingliz-afg‘on urushining sabab va oqibatlari haqida nimalarni bilib oldingiz?

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

„Iqtisodiy bilim asoslari“ fanidan olgan bilimlaringizga tayanib, „moliyaviy bankrot“ tushunchasini izohlab bering.

IV. Ijodiy vazifalar

Jahon tarixida yuz bergan inqiloblar xronologiyasini tuzib chiqing.

50-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Afrika mamlakatlari

Ijtimoiy-siyosiy hayot. Afrikaning shimoliy qismida, Sahroyi Kabirning (Sahara) janubiy chegarasiga qadar aholining ko‘pchiligini arablar tashkil etardi. Bu hududlarda barbarlar, habashlar va boshqa xalqlar yashardi.

XIX asning 70-yillariga qadar Afrikaning shimolida va shimoli- sharqida, ya’ni arablar yashovchi hududlarda mutlaq monarxiya tuzumlari hukm surardi. Ulardan rasman Usmonli imperiyasi tarkibiga kirgan Misr, Tripolitaniya, Kirenaika (hozirgi Liviya) va Tunis esa amalda Usmonli davlati sultonligiga itoat etmasdilar.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Misr va Sudan Buyuk Britaniyaning, Tunis, Jazoir va Marokash Fransiyaning, Marokashning bir qismi Ispaniyaning, Liviya esa Italiyaning mustamlakalariga aylandi.

Misrning asoratga solinishi. Misrning XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi tarixi Usmonli davlati hukmronligidan ozod bo'lish va inglizlarning mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurash bayrog'i ostida o'tgan o'zgarishlar davri bo'ldi.

Musulmon ruhoniylaridan al-Azhar madrasasida mudarris bo'lgan Jamoliddin al-Afg'oniy va uning shogirdlari milliy ozodlik harakatida katta obro' qozonishdi. Ular barcha musulmonlarni mustamlakachilarga, Usmonli davlati zulmiga qarshi birlashuvga, konstitutsiyaviy tuzum o'rnatilishiga chaqirdilar.

1871-yilda Jamoliddin al-Afg'oniy „Xizb ul-Vatan“ („Vatan partiyasi“) partiyasini tuzdi. Bu partiya chetelliklarga qarshi „Misr misrliklarniki“ shiori ostida kurashdi.

„Vatan“chilar hukmdor (Hadiy)ning huquqini cheklovchi konstitutsiya uchun kurashdilar. 1882-yil Hadiy yangi qonunga imzo chekishga majbur bo'ldi. Unga ko'ra, hukumat Deputatlar palatasiga bo'ysunadigan, parlament budjet ustidan nazorat qilish huquqini oladigan, birorta qonun deputatlar palatasi ruxsatisiz qabul qilinmaydigan bo'ldi. Bularning hammasi feodal mustabid tuzumidan burjua parlament tuzumiga o'tish yo'lidagi katta g'alaba edi. Chet elliklar Misr hukumatiga ultimatum yuborib, amaldagi hukumatni tarqatishini talab qildilar. Mustamlakachilarning bu talabi bajarilmadi. Bunga javoban Buyuk Britaniya 1882-yilda Iskandariyani to'plardan o'qqa tutdi. Uning desanti shaharni egalladi. Bunga qarshi, Misr qo'shini rahbarlaridan biri Ahmad Orabibey Qohirada oliy davlat organi – Muvaqqat Kengash tuzdi. U katta qo'shin to'pladi. Ko'p o'tmay inglizlar Suvayshni bosib oldilar va Qohiraga yurish boshladilar. Misr qo'shinlari yengildi. Polkovnik Ahmad Orabibey Seylon oroliga umrbod surgun qilindi. Shunday qilib, Misr Buyuk Britaniya mustamlakasiga aylandi. Buyuk Britaniya Misrda Usmonli imperiyasi hokimiyatini rasman tugatmadi. Misr hadivlari sulolasi,

Vazirlar kengashi nomiga bo'lsa ham saqlandi. Moliya ustidan nazorat to'raligi cha ingliz maslahatchilariga o'tdi.

1888-yilda Istanbulda Suvaysh kanalidan foydalanish bo'yicha Buyuk Britaniya, Germaniya, Ispaniya, Italiya, Rossiya, Usmonli davlati, Fransiya davlatlari konvensiya imzolashdi. Unga ko'ra, kanaldan barcha davlatlar xoh urush, xoh tinchlik paytida bo'lsin erkin foydalanish huquqini olishdi.

Milliy ozodlik uchun kurashning faol tarafdori bo'lgan „Vatan“ partiyasi inglizlar nazarida eng xavfli bo'lib chiqdi. Uni kuchsizlantirish uchun keskin choralar ko'rildi. Natijada, „Vatan“ partiyasi keng siyosiy kurash yo'lidan yakka terror yo'liga o'tib ketdi.

Ammo ozodlik harakati esa boshqa ko'rinishlarda davom etdi. Majlis vitse-prezidenti Saad Zaglul demokratik, milliy ozodlik ruhidagi deputatlarni o'z atrofiga to'plab, majlis nomidan ingliz hukmronligiga qarshi hujjatni o'tkazishga erishdi.

Mahdiylar qo'zg'oloni. XIX asr oxiri - XX asr boshlarda Sharqiy Sudan Misr qaramog'ida edi. 1881-yilda sudanliklarning yetakchisi Muhammad Ahmad xalqni Misr-Usmonli davlati zulmiga hamda yevropaliklarga qarshi muqaddas urushga chaqirdi. Muhammad Ahmad o'zini mahdiy deb e'lon qildi. Gubernator mahdiyni qamash uchun yuborgan harbiy guruh yo'q qilib tashlandi.

1882-yilda Xartumga misrlik Abdul Qodir general-gubernator etib tayinlandi. U mahdiylar harakatini bostirishga urindi. Lekin mag'lubiyatga uchradi. General Xiks boshliq ingliz qo'shini Sudan ansorlari tomonidan qirib tashlandi. Inglizlar Sudanga general Gordon boshchiligida harbiy qism yuborishdi. Biroq bu qo'shin ham ansorlar tomonidan yo'q qilindi va Sudan ozod qilindi.

1885-yilda Sudanda mustaqil mahdiylar davlati tuzildi. Qo'zg'olon rahbari Mahdiy Muhammad Ahmad vafot etib, uning birinchi xalifi (xaliflari to'rtta edi) Abdulloh hokimiyatni o'z qo'liga oldi. Omdurman shahri poytaxt etib belgilandi. Qo'sbin davlatning asosiy tayanchi bo'lib qoldi.

Biroq mamlakatda ichki nizo kuchaydi. Aynan shu omil mahdiylarni kuchsizlantirdi. Bundan foydalangan Buyuk Britaniya Efiopiyani Sudanga qarshi gijgijladi. Natijada, 1885-yilda ikki davlat o'rtasida urush harakatlari boshlandi. Efiopiya hukmdori Yo'xonni Abdullohga murojaat qilib, umumiy dushmanga qarshi birgalikda kurashga chaqirdi. Lekin Abdulloh buning evaziga Yo'xonnidan islom diniga o'tishini talab qildi. Oqibatda, zarur bitim tuzilmay qoldi. Efiopiya-Sudan urushida ko'p qon to'kildi. 1889-yilda Efiopiya imperatori Menelik sudanliklar foydasini ko'zlovchi bitimni imzolashga majbur bo'ldi.

1889-yil avgustda esa Buyuk Britaniya-Misr birlashgan qo'shinlari Sudan mahdiylari qo'shini ustidan g'alaba qozondi va Sudanning asosiy qismini bosib olishga erishdi.

Buyuk davlatlarning Shimoliy Afrikadagi siyosati. 1881-yil Tunisda Fransiya hukmronligi o'matilgan va bungacha u Jazoirni ham egallagan edi. Jazoirda XIX asr oxirida 300 mingdan ortiq fransuz yashardi. Hosildor yerlar fransuzlar qo'lida edi. Jazoirda mustamlaka zulmiga qarshi kurash boshlandi. 1912-yilda Yosh Jazoir“ partiyasi tuzildi. Bu partiya sud ishlarida jazoirliklar uchun „mahalliy kodeks“ nomli kamsituvchi tartibni bekor qilish, soliq to'lashda jazoirliklar va yevropaliklarni tenglashtirish, xalq maorifini kengaytirish, saylanadigan lavozimlarda arablar uchun o'rinlarni ko'paytirish kabi talablarni qo'ydi. Yevropa davlatlarining mustamlaka taqsimotida Fransiya Marokashga ham ega bo'ldi. Italiya Fransiyaning Marokashga nisbatan huquqlarini tan oldi. Buning evaziga Italiya Liviyaga daxldor huquqqa ega bo'ldi. Fransiya Marokashga qarshi urush ochish uchun bahona qidirar edi.

1907-yilda Marokash shahrida fransuz shifokori o'ldirildi. Shu bahonada Fransiya zudlik bilan urush harakatlarini boshlab yubordi. Qisqa vaqt ichida Fransiya Marokashning barcha asosiy shaharlarini bosib oldi. Marokashning ba'zi hududlari esa Ispaniyaga berildi. Liviya uzoq vaqt Usmonli davlati mustamlakasi bo'lib keldi. 1911-yil 29-sentabrda Italiya Liviyaga bosqinchilik urushi boshladi.

Usmonli davlati tayinli javob chorasini ko'rolmadi. Liviya Italiya mustamlakasiga aylandi.

Ansorlar (arabcha - yordamchilar, safdoshlar) - Muhammad (s.a.v.) sahobalari bir tabaqasining nomi. (Ular 622-yilda Makkadan Madinaga ko'chib borgan musulmon muhojirlarga va Rasulullohga yordam bergan hamda Islom dinini qabul qilgan Madinaning avs va hazraj qabilalarining a'zolari bo'lganlar.)

Mahdiy (arabcha Alloh tomonidan to'g'ri yo'lga yetaklovchi) - Islomda oxirzamon bo'lganida kelib, yerda adolat o'rnatadi, deb ishoniluvchi payg'ambar.

Hadiv - Misrning Usmonli imperiyasiga qaramligi davrida mavjud bo'lgan Misr vitse-sultonining unvoni.

Tropik va Janubiy Afrika mamlakatlari

XIX asning oxirgi choragida Afrikada mustamlaka bosqini yanada kuchaydi. Janubdagi qazilma boyliklarga boy yerlarda olmos va oltin konlarining topilishi yevropaliklarning „oqib kelishlarini“ yanada tezlashtirdi. Janubiy Afrikani mustamlaka qilishda Buyuk Britaniya asosiy rol o'ynadi. Ko'p o'tmay, bu yerga Germaniya ham kirib kela boshladi. Mozambik va Angola kabi yerlarni birlashtirishni portugallar o'z rejalariga kiritdilar. Asosiy mustamlaka o'choqlaridan biri - Bular Respublikasi (Transvaal va Oranj mustaqil respublikalari) bo'lib qoldi. 70-yillardan boshlab, Buyuk Britaniya o'z mustamlakalarini birlashtirib, federatsiya tuzishga urindi.

G'arbiy va Sharqiy Afrika uchun kurash. G'arbiy Sudan, Senegal va Nil daryosi havzasi XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Fransiya, Gollandiya va Buyuk Britaniya o'rtasida raqobat maydoniga aylandi.

1892-yilda Fransiya G'arbiy Sudanni bosib oldi. G'arbiy Sudanliklarning ozodlik kurashida Samori Ture nomi yorqin iz qoldirdi. U atoqli lashkarboshi va siyosatchi edi.

Fransuzlar 1898-yildagina uni taslim eta oldilar. Asir olingan Samori Gabonga surgun qilindi va o'sha yerda vafot etdi. Ko'p o'tmay Chad ko'li atrofi bo'ysundirildi va Gvineya ko'rfazi bo'ylari ham Fransiya tobe etildi. Unga Fransiya Gvineyasi deb nom berildi.

Buyuk Britaniya va Fransiya keyin Belgiya ham Afrika yerlari uchun kurashga qo'shildi. Kongo havzasidagi yerlar Belgiya mustamlakasi deb e'lon qilindi.

Ko'p o'tmay yevropaliklar Sharqiy Afrikaga ham kirib kela boshladilar. Nil daryosi boshlanish havzalarini ilmiy o'rganish bahonasi bilan yevropaliklar Buganda mamlakatini ochishdi. U Buyuk Britaniya tomonidan tuzilgan Uganda protektorati tarkibiga kiritildi.

Zanzibar arab sultonligi ham qul savdosiga qarshi kurash bahonasi bilan nemislar, fransuzlar va inglizlar tomonidan bo'lib olindi. XIX asr oxirida Buyuk Britaniya Bunoro davlatini bosib oldi.

XX asr boshlarida G'arbiy Afrikaning Gambiya, Syerra-Leone, Oltin Qirg'oq, Nigeriya, Senegal, Fransiya Gvineyasi, Fil Suyagi Qirg'og'i, Dagomeya - Fransiyaning; shuningdek, Germaniya (Togo, Kamerun, Tanganika, Namibiya), Portugaliya (Angola, Mozambik, Gvineya-Bisau), Ispaniya (G'arbiy Sahroi Kabir, Ekvatorial Gvineya), Belgiya (Kongo), Italiya (Liviya, Somali, Eritreya) Afrikada mustamlakalarga ega edi. Yevropa mustamlakachilari turli boshqaruv tizimlari joriy qilishdi. Xususan, Buyuk Britaniya mahalliy boshqaruv tizimlarini saqlab, ularni o'z manfaatlariga bo'ysundirdi.

G'arbiy Afrikada mustamlakalar uchun kurashda Gollandiya, Belgiya, Portugaliya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya va nihoyat AQSH manfaatlari to'qnashdi. Belgiya qiroli Kongoni ilmiy o'rganish assotsiatsiyasini tuzib, uning

soyasida ustalik bilan ish olib bordi. Bora-bora u Belgiya mustamlakasiga aylandi. Kongoning bir qismi Fransiya, yana bir qismi esa Portugaliya tegdi.

Janubiy Afrika. Janubiy Afrikada dunyoning eng yirik olmos konlari mavjud edi. Ingliz olg'ir (uddaburon) siyosatchisi Sesil Rods „De Rods“ kompaniyasini tuzib, olmos koni va mis konlarini o'z qo'lga kiritdi.

Ko'p o'tmay Transvaal oltin va mis konlari ochildi. Sesil bu konlarni ham egalladi. Uning tashabbusi bilan „Britaniya-Janubiy Afrika imtiyozli kompaniyasi“ tuzildi. Kompaniya „Keyptaundan Qohiragacha Buyuk Britaniya mustamlakasi bo'lishi kerak“, degan ma'noda bosqinchilik harakatlariga ruxsat oldi. Tez orada, Shimoliy Rodeziya ingliz protektorati o'ratildi. Buyuk Britaniya burlarga qarshi yangi urushga tayorlandi. 1899-yilda ingliz-bur urushi boshlandi. 1902-yili Bur Respublikalari (Transvaal va Oranj) Britaniya mulklari tarkibiga qo'shib olindi.

1910-yili Buyuk Britaniya mustamlaka hududlari bo'lgan Transvaal, Oranj, Natal, Kapni „Janubiy Afrika Ittifoqi“ nomi ostida birlashtirdi.

Madagaskarning egallanishi. Hind okeanining g'arbida, Afrikaning janubi-sharqiy qirg'oqi yaqinida joylashgan bu orol buyuk davlatlar mustamlaka siyosatida alohida o'rin tutdi.

1883-yili Fransiya Madagaskarga urush e'lon qildi va bu urush tomonlar uchun noteng bitim bilan yakunlandi. Fransiya Madagaskar ustidan protektorat o'rnatdi va uning tashqi siyosatini nazorat qiladigan bo'ldi. 1896-yilda esa Fransiya Madagaskami o'z mustamlakasi deb e'lon qildi.

Zuluslar. Buyuk Britaniya zuluslarni bo'ysundirish uchun shafqatsiz urush olib bordi. Zuluslar hukmdori Ketchvayo 1879-yilda uch to'qnashuv davomida inglizlarning 20 ming kishilik qo'shinini yakson qilib tashladi. Lekin oxir-oqibatda Buyuk Britaniya to'plar yordamida ustun keldi va Zululend yerlarini egallab, uni mayda hokimliklarga bo'lib tashladi. Zululend hokimliklarini o'zaro urushtirib, o'z foydasiga ish ko'rish inglizlar hukmdorlariga xos xususiyatga aylandi.

Somali va Efiopiya. Efiopiya va Somali 1869-yili Suvaysh kanali ochilishi tufayli alohida savdo-iqtisodiy va harbiy-strategik ahamiyatga ega bo'lib qoldi. Bu holmustamlakachilarni befarq qoldirmadi.

Bundan sal oldin, 1867-yili inglizlar Efiopiyaga qarshi urush qilib, podsho („negus“ deb atalgan) Feodor II ning birlashtiruvchi siyosatiga putur yetkazdi. Turli dinlar o'rtasida nizo tufayli Feodor II ga qarshi bo'lgan ruhoniylardan foydalanib, inglizlar habash qo'shinlarini tor-mor qilishdi. Feodor II o'zini o'zi o'ldirdi.

Hokimiyat tepasiga inglizparast kuchlar o'tqazildi. Biroq inglizlar Efiopiya xalqining qattiq qarshiligiga uchrab, mamlakatdan chiqib ketishga majbur bo'lgan. 1889-1913-yillarda Qizil dengiz bo'yi va Somali yarimoroli Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya o'rtasida taqsimlab olindi.

Efiopiyada Italiya o'z mustamlaka rejalarini yuzaga chiqarishga urindi. Biroq bunga erisha olmadi. Efiopiya o'z mustaqilligini saqlab qoldi.

Gerero va namalar. Janubiy Afrikaning shimoli-g'arbiy qismi Germaniya tomonidan bosib olina boshlandi. Mahalliy gottentot va gerero qabilalari rezervatsiyalarga quvildi. Qolganlari nemis mustamlakachilariga qul bo'lib qoldi. Gerero qabilalari ozodlik uchun Samuil Magarero boshchiligida bosqinchilarga qarshi qo'zg'olon boshladilar. Biroq bu noteng kurashda qo'zg'olonchilar tor-mor etildi. Gererolardan tirik qolganlari mamlakat shimoliga qochib, jon saqlashga majbur bo'ldi.

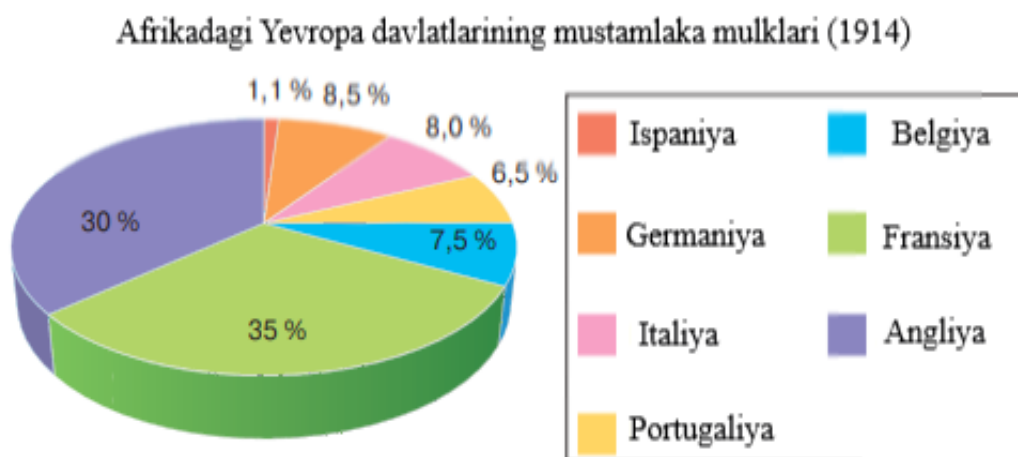
Nama qabilalari ham qo'zg'olon ko'tardilar. Namalarning qo'zg'oloniga Xendrik Vitboy boshchilik qildi. Vitboy nama qabilalarini birlashtirishga muvaffaq bo'ldi.

Biroq u 1905-yilgi jangda halok bo'ldi. Uning o'limidan keyin ham namalar kurashni yana ikki yil davom ettirdilar. Lekin zamonaviy nemis texnikasi ustunligi o'z kuchini ko'rsatdi. Germaniya bosqinchilari namalardan 140 ming kishini qirib tashladilar. Germaniyaga qarshi Sharqiy Afrikaning janubi va markazida (Tanganika) boshlangan qo'zg'olon ikki yildan ortiq davom etdi. Nemis

qo‘shinlari 120 ming afrikalikni qirib tashlab, qo‘zg‘olonni bostirdilar. Bu hududda necha asrlardan buyon yashab kelgan katta katta qabilalar tamomila yo‘q bo‘lib ketdi.

Diagrammani tahlil qiling. XX asrning boshlarida qaysi Yevropa mamlakatlari Afrika qit'asidagi eng yirik mustamlaka mulklariga ega edi? Nega?

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1. Shimoliy Afrikada arab davlatlari qay tariqa Usmonli davlati mustamlakasiga aylanganligini eslang.
2. Shimoliy Afrikada qaysi buyuk davlatlarning manfaatlari to‘qnashgan?
3. Misr xalqining milliy ozodlik kurashi haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. Mahdiylar qo‘zg‘oloni haqida so‘zlab bering.
5. Ahmad Orabibey faoliyatini izohlang.
6. Sudan - Efiopiya o‘rtasidagi kelishmovchilik nimalardan iborat edi?
7. Fransiyaning Jazoir va Marokashdagi siyosatini bir-biriga taqqoslang.

II. Guruh bilan ishlash.

Kichik guruhlarga bo‘linib, Afrikada yashovchi xalqlarni ro‘yhatini shakllantiring.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

Quyidagi kontur xaritaga Afrika davlatlari nomini yozib chiqing. Yozib chiqqanlaringizni xaritadan tekshiring.

IV. Ijodiy vazifalar

Internet vositasidan foydalanib, afrikaliklarning yevropa mustamlakachilariga qarshi kurashgan qahramonlari haqida slayd tayorlang va uni darsda taqdimot qiling.

51-§. Birinchi jahon urushi

Birinchi jahon urushining boshlanishi va borishi

Birinchi jahon urushining sabablari:

- Yevropa davlatlarining ikki harbiy-siyosiy guruhi— Antanta va Uchlar ittifoqi o'rtasida dunyoni qaytadan bo'lib olish uchun kurash;
- Jahon bozorida ta'sir doiralarini qaytadan bo'lish, yangi yerlar zabt etish uchun kurash.

Urushayotgan tomonlarning maqsadlari:

- Germaniya — Angliya va Fransiyaning mustamlakalarini bosib olish;

Fransiya va Rossiyani kuchsizlantirish, Yevropa va Osiyoda (Sharqiy O'rta Yer dengizi mamlakatlari, Turkiya) o'z hukmronligini o'rnatish;

- Avstro-Vengriya — Bolqonda ta'sir doirasini kengaytirish, zulm ostidagi slavyan xalqlarining milliy-ozodlik harakatlarini bostirish;

- Angliya — Germaniyani kuchsizlantirish, uning mustamlakalari bir qismini bosib olish, Usmonli imperiyasini bo'lish;

- Fransiya — Germaniyani kuchsizlantirish, Germaniyadan Elzas va Lotaringiya, Saar viloyatlarini, Reyn viloyatining bir qismini qaytarib olish;

- Rossiya — Bolqonda va Bosfor hamda Dardanel bo'g'ozlarida o'z hukmronligini o'rnatish, Germaniyani kuchsizlantirish, Avstro-Vengriyaning Bolqondagi hukmronligi xavfini bartaraf etish;

- Italiya — Afrika va Bolqonda yangi hududlar egallash.

Urushning boshlanishi. Birinchi jahon urushining bosh sababi ikki harbiy-siyosiy guruh o'rtasida bo'lingan dunyoni qayta bo'lib olish uchun boshlangan kurash edi. Dunyoning yetakchi davlatlari o'z yovuz maqsadlari yo'lida ma'naviy tubanlikka ketib, boylik orttirish uchun millionlab insonlarni qurbon qilishga bel bog'ladilar. 1914-yilning 28-iyulida serbiyalik millatchi G. Prinsip tomonidan Sarayevo shahrida Avstriya-Vengriya taxti vorisi Frans Ferdinand o'ldirildi.

Avstriya-Vengriya hukumati Serbiyaga juda haqoratli talablar qo'yilgan ultimatum yubordi. Serbiya hukumati ultimatumning faqat birgina talabiga, ya'ni suiqasd yuzasidan o'tkaziladigan tergov ishlarini Avstriya-Vengriya davlat huquqiy idoralari olib borishiga rozilik bermagan. Bu esa Avstriya-Vengriyaning 28-iyulda Serbiyaga urush e'lon qilishiga bahona bo'ldi. Serbiya ittifoqchisi Rossiya bunga javoban qisman harbiy safarbarlik e'lon qildi.

Bundan Germaniya hukmron doiralari 1-avgustda Rossiyaga, 3-avgustda esa uning ittifoqchisi Fransiya urush e'lon qilish uchun bahona sifatida foydalandi. Ayni paytda, Germaniya Belgiyaning betaraflik maqomini buzib, bu davlatga hujum qildi. Belgiyaning betarafligi to'g'risidagi xalqaro hujjatni bir vaqtlar Prussiya ham imzolagan edi. Biroq Germaniya hukumati bu hujjatni surbetlik bilan

„bir parcha qog‘oz“ deb atadi. Germaniyaning Belgiyaga hujumiga javoban Buyuk Britaniya Belgiyani himoya qilish bahonasi bilan 4- avgust kuni Germaniyaga urush e‘lon qildi. Birinchi jahon urushi shu tarzda boshlanib ketdi. Yaponiya Germaniyadan Xitoydagi mustamlaka hududlarini Yaponiyaga berish talabi bilan chiqdi. Rad javobini olgach, 23-avgustda Yaponiya Germaniyaga qarshi urush e‘lon qildi. Germaniya Usmonli turklar imperiyasini, keyinchalik Bolgariyani o‘z tarafida turib urushda qatnashtirishga muvaffaq bo‘ldi. Tez orada Kavkazorti, Suriya va Falastinda, Bolqon yarimorolida, shuningdek, Germaniyaning Afrikadagi mustamlakalarida yangi frontlar vujudga keldi.

Yashin tezligidada g‘alabaga erishish rejasini barbod bo‘lishi. Germaniya qo‘shini generali fon Shliffen g‘alabaga erishishning rejasini tuzib chiqqan edi. Rejaga ko‘ra, Germaniya qo‘shini betaraf Belgiya hududi orqali Fransiya hujum qilishi, Germaniya-Fransiya chegarasida to‘plangan Fransiya armiyasini qurshab olib, uni kuzgacha tor-mor etishi va shu orqali Fransiyaning taslim bo‘lishiga erishishi kerak edi. So‘ngra, qisqa vaqt ichida Rossiyani ham tor-mor keltirish mo‘ljallangan edi.

3-avgustda shiddat bilan hujumga o‘tgan Germaniya qo‘shini yaqin bir oy ichida Parijga yaqinlashib qoldi. Fransiyaning taslim bo‘lishi muqarrardek edi. Hatto, hukumat vaqtincha bo‘lsa-da, Parijdan chiqib ketishga majbur bo‘ldi.

Biroq Shliffen rejasi amalga oshmay qoldi. Bunga Fransiya hukumatining iltimosiga ko‘ra, 17-avgust kuni Rossiyaning Germaniya va Avstriya-Vengriyaga qarshi boshlagan hujumi sabab bo‘ldi.

G‘arbiy frontda Germaniya harbiy qudratining ma‘lum darajada kuchsizlanishi Fransiyaning saqlab qoldi. Nafaqat saqlab qoldi, bu hol Fransiya kuch to‘plab qarshi hujumga o‘tishiga imkon yaratdi. Germaniya rus qo‘shinini Sharqiy Prussiyadan siqib chiqarsa-da, rus qo‘shini Avstriya-Vengriyaga qairoi hujumini davom ettirdi.

Marna daryosi bo‘yida Fransiya va Buyuk Britaniyaning birlashgan qo‘shini 1914-yilning sentabrida Germaniya qo‘shiniga qarshi hujumga o‘tdi. Marna

jangida har ikki tomondan 2 mln.ga yaqin jangchi qatnashdi. Bu jangda Buyuk Britaniya va Fransiya qo'shinining qo'li baland keldi.

Og'ir ahvolga tushib qolgan nemis qo'mondonligi 9-sentabrda butun G'arbiy front bo'ylab chekinishga majbur bo'ldi.

Marna jangida erishilgan g'alaba tufayli, Germaniyaning yashin tezligida g'alaba qozonish rejasi barbod bo'ldi.

Usmonli davlatining urushga kirishi. Usmonli davlati hukmron doiralarining aksanyati Germaniya tarafida turib urushda qatnashishni maqsadga muvofiq deb hisoblardi. Chunki, ularning fikricha, Usmonli davlatining o'zi bosib olishni mo'ljallagan yerlari yo Rossiya, yoki Buyuk Britaniya qo'l ostida edi.

Ana shu bosqinchilik niyatini amalga oshirish ilinji Usmonli davlatini 1914-yilning 2-avgustida yashirin sharoitda Germaniya bilan ittifoq shartnomasini imzolashga olib keldi.

Germaniya va Germaniya Usmonli davlatiga katta miqdorda qarz taklif etdi. Usmonli davlatidan shu qarzni olgan zahotiyoq urushga kirishga va'da berdi. Germanparast, harbiy vazir va bosh qo'mondon Anvar poshsho Usmonli davlati flotiga nemis admirali Sushan qo'mondonligida Qora dengizga chiqishga va Rossiyaning hududlarini o'qqa tutishga buyruq berdi.

2-noyabr kuni Rossiya Usmonli davlati hujumiga javoban unga urush e'lon qildi. Urush harakatlari Kavkaz frontini vujudga keltirdi. 5-6-noyabr kunlari Buyuk Britaniya va Fransiya ham Usmonli davlatiga urush e'lon qildilar.

Antanta harbiy dengiz kuchlari Usmonli davlatiga qarshi Dardanell bo'g'ozida harbiy operatsiyalarni boshlab yubordi. Germaniya mumkin bo'lgan barcha imkoniyatlardan foydalanib, Turkiyaga yordam ko'rsatdi

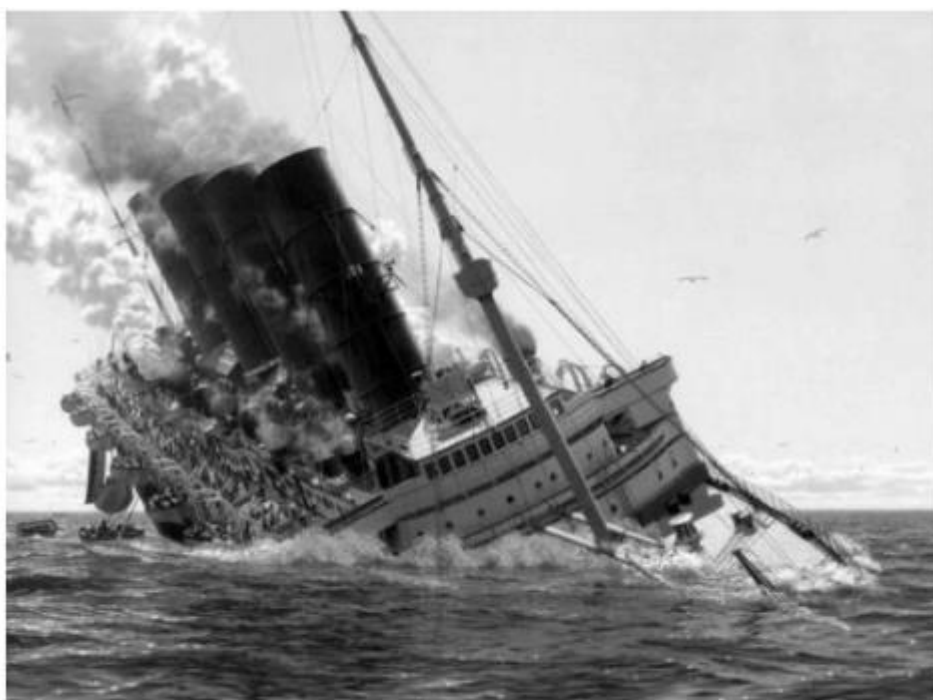
Natijada, Buyuk Britaniya harbiy dengiz floti katta talafot yetkazildi.

„Buyuk chekinish“. Sharqiy front 1915-yilda asosiy urush harakatlari maydoniga aylandi. Avstriya-Vengriya o'z qurolli kuchlarining yarmiga yaqinini Rossiyaga tashlashga qaror qildi. Ittifoqchilarning qo'shinlari 1915-yilning bahorida hujum harakatlarini Galitsiyadan (G'arbiy Ukraina) boshladilar. Natijada,

bahor va yozda rus qo'shini mudofaa janglari olib borishga majbur bo'ldi va mislsiz darajada talafot ko'rdi. 850 ming soldat va zobit halok bo'ldi. 900 ming nafari esa asirga tushib qoldi. Biroq g'arbda ingliz-fransuz qo'shinlari qat'iy harakat boshlamadi.

Rus qo'shini qattiq qarshilik ko'rsatsa-da, kuchlar noteng bo'lgan janglar natijasida Polshani, Boltiqbo'yi, G'arbiy Belarus va G'arbiy Ukrainaning bir qismini tashlab chiqishga majbur bo'ldi. Bu chekinish birinchi jahon urushi tarixiga „Buyuk chekinish" nomi bilan kirdi.

G'arbiy frontdagi ahvol. Sharqiy frontdagi dastlabki muvaffaqiyatlardan ruhlangan Germaniya G'arbiy frontdagi ahvolini ham o'zgartirib olmoqchi bo'ldi. Bu o'rinda u mutlaqo yangi qurol - suvosti kemalariga katta umid bog'ladi. Shuningdek, Germaniya harbiy harakatlar hududlaridagi har qanday suvosti kemalarini ham cho'ktirib yuborish niyatida edi. Shunday qildi ham, Germaniya suvosti kemalari 1915-yilda Buyuk Britaniyaning „Luzitaniya“ deb ataluvchi ulkan yo'lovchilar tashish kemasini cho'ktirib yubordi. Uning bortida jami 2000 ga yaqin yo'lovchi (shu jumladan, 126 nafar AQSH fuqarosi) bor edi.

▲ Britaniyaning "Luzitaniya" kemasining cho'kishi.
1915- yil 7-may.

Yo'lovchilarning yarmidan ko'pi halok bo'ldi. Bundan tashqari, Germaniya floti tomonidan yuzlab yuk kemalari yo'q qilib tashlandi.

Germaniya faqat suvosti kemalaridagina foydalanib qolmadi. U 1915-yilning aprelida Ipr jangida urushlar tarixida birinchi marotaba kimyoviy qurol - zaharli gaz (xlor) ishlatdi. Buning natijasida 15000 kishi zaharlandi. Ulardan 5 mingi vafot etdi. Biroq bu qurol ham Germaniya kutgan natijani bermadi. Antanta qo'shini tez orada gazga qarshi himoya vositasi (protivogaz) bilan ta'minlandi.

Italiyaning urushga kirishi. Italiya rasman „Uchlar ittifoqi“ning a'zosi bo'lsa-da, uning maqsadi urushda kimning qo'li baland kelishiga amalda ishonch hosil qilish hamda qaysi tomon Italiyaga urushdan so'ng ko'p o'lja va'da qilishini kutib turish edi.

Antanta Italiyaga u so'ragan hududlarning barchasini berishga rozi bo'ldi. 1915-yilning aprelida Antanta bilan Italiya o'rtasida Londonda shartnoma imzolandi. Shartnomaga ko'ra, Italiya bir oy o'tgach o'zining sobiq ittifoqdoshlariga qarshi urushga kirishi zarur edi. Bu majburiyat Buyuk Britaniyaning Italiyaga 50 mln. funt sterling hajmda qarz berishi bilan mustahkamlandi. Ko'p o'tmay Italiya hukumati „Uchlar ittifoqi" to'g'risidagi shartnomadan chiqqanligini bildirdi. 23- may kuni esa Alftfriya-Vengriyaga qarshi urush e'lon qildi. Italiyaning Antanta tomoniga og'dirilishi Germaniya diplomatiyasining katta mag'lubiyati edi.

Yaponiyaning Uzoq Sharq va Tinch okeandagi harakatlari. Yevropada borayotgan urush harakatlari Uzoq Sharq va Tinch okeanda Yaponiyaning harbiy harakatlari uchun qulay sharoit tug'dirdi. U 1915-yilning yanvarida Xitoy hukumati oldiga

- Shandun viloyatini Germaniya ta'sir doirasidan Yaponiya ta'sir doirasiga o'tkazish;

- Sharqiy Ichki Mo'g'uliston va Janubiy Manjuriyada Yaponiyaning mavqeyini yanada mustahkamlashga imkon berish;

- Port-Artur, Janubiy Manjuriya va Andun-Mukden temiryo‘llarining ijara muddatini yana 99 yilga uzaytirish;

- Yaponiya fuqarolarining Janubiy Manjuriya va Sharqiy Ichki Mo‘g‘ulistonda yer maydonlariga ega bo‘lish kabi talablarni qo‘ydi. Ayni paytda, Yaponiya voqeaga AQSHning aralashuvi mumkinligidan tashvishga ham tushib qoldi. Shu tufayli, Xitoy oldiga qo‘ygan qator talablaridan voz kechdi.8- may kuni Xitoy Yaponiyaning biroz yumshatilgan talablarini qabul qildi.

Rossiya qo‘shinining buyuk chekinishi Bolgariyani kimning tarafida urushga kirishi masalasini hal etdi. 1915-yil 15-sentabrda Bolgariya Germaniya, Avstriya-Vengriya va Usmonli davlati ittifoqiga qo‘shilishi natijasida „To‘rtlar ittifoqi“ vujudga keldi.

14-oktabr kuni Bolgariya, Germaniya, Avstriya-Vengriya qo‘shinlari Serbiyaga hujum qilib, uni bosib oldi.

Buyuk chekinish - rus armiyasining 1915-yil bahor va yozida og‘ir talafotlar bilan chekinishi.

„Xlor“ (zaharli gaz) - 1915-yil aprelida birinchi marta urushlar tarixida ishlatilgan ommaviy qirg‘in (kimyoviy) quroli.

1916-1917- yillardagi urush harakatlari

Verden janggi. Germaniya hukmron doiralari Rossiyaning tor-mor etilishini olmagach, yana asosiy e‘tiborni G‘arbiy frontga qaratdi. Bundan ko‘zlangan maqsad - Fransiya taqdirini uzil- kesil hal etish edi. Shuning uchun Germaniya Fransiyaning Verden qal‘asiga hujum uyushtirdi. Chunki bu qal‘a Parijning yo‘lini to‘siq turar edi. Germaniya qo‘shinining hujumi 1916-yilning 21-fevralida boshlandi va 21-martgacha davom etdi. Nemis piyoda askarlari hujumga ko‘tarilganda fransuzlar kutilmaganda ularni to‘plardan qattiq o‘qqa tutdilar.

Nemis qo'shini atigi 7 km oldinga siljiy oldi. Germaniya qo'shinining Verden yo'nalishidagi harbiy harakatlari shiddatini yanada kamaytirish maqsadida Fransiya bosh qo'mondonligi nemislarning Somma daryosi bo'ylab o'tgan mudofaa chizig'ini yorib o'tishga qaror qildi. Fransuz va ingliz qo'shiqi Somma daryosi bo'yida hujumga o'tdilar. Bu qonli jang noyabrgacha davom etdi.

Bu jangda inglizlar urushlar tarixida birinchi bor yana bir yangi qurol - tankni ishga soldilar. Po'latdan yasalgan bu dahshatli qurol dushman qo'shinini dastlab qattiq sarosimaga solib qo'ydi. 1916-yilning dekabridan boshlab nemis qo'shini mudofaaga o'tishga majbur bo'ldi. 21-dekabrda Verden jangi nihoyasiga yetdi.

Verden va Somma janglari misli ko'rilmagan darajada qirg'inbarot janglar bo'ldi. Ularda har ikki tomondan 2 milliondan ortiq jangchi halok bo'lgan. Verden jangining tarixga „Verden qirg'ini“ nomi bilan kirganligi bejiz emas.

— Birinchi marta 1916-yilda Somma jangida ishlatilgan Britaniya tanki.

Sharqiy frontdagi ahvol. Germaniya qo'shini 1916-yil fevral oyida G'arbiy frontda hujumga o'tgach, Fransiya yordam so'rab yana Rossiyaga murojaat qilishga majbur bo'ldi. Bunga javoban general A.A.Brusilov qo'mondonligidagi rus qo'shini may oyida hujumga o'tdi. Avstriya-Vengriya qo'shinining Galitsiyadagi fronti yorib o'tildi va Avstriya- Vengriya qo'shiniga qattiq zarba berildi. Rus qo'shinining hujumi oqibatida Avstriya-Vengriya qo'shinining 1 milliondan ortiq jangchisi halok bo'ldi. 400 mingdan ortig'i esa asir olindi. Rus qo'shini oldinga siljishga muvaffaq bo'ldi.

Ruminiyaning urushga kirishi. 1914-yilning oktabrida Rossiya-Ruminiya shartnomasi imzolangan edi. Shartnomaga ko'ra, Rossiya Ruminiyaning hududiy yaxlitligini kafolatlaydigan bo'ldi. Shuningdek, Ruminiyaning Avstriya- Vengriya imperiyasidagi ruminlar yashaydigan hududlarga bo'lgan huquqini tan oldi.

1916-yilning avgustida Ruminiya bilan Antanta davlatlari o'rtasida shartnoma imzolandi va Ruminiya Avstriya-Vengriyaga qarshi urushga kirish majburiyatini oldi. Buning evaziga unga Transilvaniya, Bukovina va Banatning katta qismi va'da qilindi. 28-avgust kuni Ruminiya Avstriya-Vengriyaga qarshi urush e'lon qildi.

Biroq harbiy jihatdan mustahkam tayyorgarlik ko'rmagan Ruminiya armiyasi tezda tor-mor etildi.

Tomonlarning rejalari. 1917-yilda Antanta qurolli kuchlarining son jihatdan ustunligi 40% ni tashkil etardi. Hatto, harbiy- iqtisodiy jihatdan qoloq Rossiya ham 1917-yilning boshlarida oylik o'q-dori va harbiy texnika ishlab chiqarish bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichga erishdi. Antanta yilning boshlaridayoq hujumni boshlashni rejalashtirdi. Hal qiluvchi zarbani esa yozda berishga qaror qildi.

Ayni paytda, „To'rtlar ittifoqi“ ham qo'l qovushtirib o'tirgani yo'q edi. 1916-yilning avgustda general-feldmarshal fon Gindenburg Germaniya qo'shinining qo'mondoni etib tayinlandi va ko'p o'tmay Germaniya qo'shinining 1917-yilgi harakat rejasini tuzib chiqdi. Reja front chizig'i hajmini kamaytirish maqsadida armiyani oldindan mustahkam darajada tayyorlab qo'yilgan marralarga qaytarishni nazarda tutardi.

Amerika armiyasining piyoda askarlari.

AQSHning urushga kirishi. Urush boshlangan vaqtda AQSH betaraflik e'lon qilgan edi. Biroq AQSH birinchi jahon urushining borishini diqqat bilan kuzatib bordi. Ayni paytda, urushuvchi guruhlarining birortasi to'la g'alaba qozonishini istamadi. U Yevropaning bir-biriga dushman bo'lgan davlatlar guruhiga bo'linganicha qolishini istar edi.

Urushning misli ko'rilmagan darajada katta

harbiy xarajatlar talab qilishi va uzoqqa choʻzilishi sharoitida AQSH juda katta moliyaviy manfaat koʻrishi aniq edi. Bu imkoniyatni qoʻldan chiqarishni istamagan AQSH Antantaga yordam koʻrsata boshladi.

Xususan, birgina 1915-yilda AQSH Buyuk Britaniya va Fransiya bilan 500 mln. dollar miqdorida qarz berish haqidagi shartnomani imzoladi. Asta-sekin Yevropadagi 20 davlatning AQSHdan qarzi 10 mlrd. dollarni tashkil etdi.

1917-yilning fevralidan boshlab Germaniya Buyuk Britaniyaga qarshi cheklanmagan suvosti urushi eʼlon qilganligi va bu urushning, ayni paytda, AQSH manfaatlariga ham katta zarar yetkazganligi AQSH hukmron doiralarini befarq qoldirmadi.

Qulay fursatdan foydalangan AQSH hukumati 6-aprel kuni Germaniyaga urush eʼlon qildi. AQSH harbiy kuchlarining dastlabki qismlari iyunda Fransiya hududiga tashlandi. Bir yildan soʻng Gʻarbiy frontda jang qilayotgan AQSH qoʻshinlarining soni 2 mln. kishini tashkil etdi. AQSHning urushga kirishi urush taqdirini Antanta foydasiga hal etish yoʻlida katta omil boʻldi.

Qoʻshimcha maʼlumotlardan foydalanib jadvalni toʻldiring

Mamlakatlar	Urushga kirgan yili	Urushga hozirligi
Germaniya		
Avstro-Vengriya		
Angliya		
Fransiya		
Rossiya		
Italiya		

Birinchi jahon urushining yakunlari va natijalari

Urushayotgan davlatlarning ahvoli. Urush uning ishtirokchilari boʻlgan davlatlar ichki hayotiga juda katta salbiy taʼsir koʻrsatdi. Iqtisodiyot harbiy maqsadlarga boʻysundirildi. Ogʻir va yengil sanoatning asosiy qismi urush

ehtiyojlarini qondirish uchun ishladi. Urush, ayni paytda, qishloq xo'jaligini ham og'ir ahvolga solib qo'ydi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish keskin kamaydi.

Deyarli barcha davlatlarda oziq-ovqat tanqisligi vujudga keldi. Natijada, hukumatlar oziq-ovqat mahsulotlariga kartochka tartibi (qat'iy belgilangan me'yor) joriy etdilar.

Aholi o'rtasida shovinizm zo'r berib targ'ib etila boshlandi. Shu tariqa, urush parlament demokratiyasiga qattiq zarba berdi.

Butun urush davomida bironta ham parlament qonli qirg'inga qarshi norozilik bildirmadi.

Endi davlat ishlab chiqarishni tartibga sola boshladi. Banklar, xomashyo taqsimoti va harbiy buyurtmalar ustidan davlat hokimiyatining nazorati kuchaydi.

Urushdan charchagan aholi urushning tezroq tugatilishini talab etib hukumatga qarshi bosh ko'tara boshladi. Shu tariqa, urushning dastlabki yillarida jamiyatda qaror toptirilgan fuqarolik birligi buzildi. Ba'zi frontlarda askarlarning birodarlashuvi, dushman tomonlarning bir-biriga o'q otmasligi yuz berdi. Chunki qo'shin ham urushdan charchagan edi.

Rossiyaning ahvoli. Urush Rossiyaning iqtisodiy va siyosiy ahvolini haddan tashqari keskinlashtirib yubordi. Buning oqibatida, 1917-yilning fevral oyida Rossiyada inqilob yuz berdi. Rossiya imperatori taxtdan voz kechishga majbur bo'ldi. Hokimiyat burjuaziya qo'liga o'tdi. U muvaqqat hukumat tuzdi.

Muvaqqat hukumat urushni davom ettirishga qaror qildi va hatto shu yilning yozida u rus qo'shinining hujumini ham uyushtirdi. Biroq bu hujum muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

Bu muvaffaqiyatsizlik Rossiyadagi busiz ham o'ta murakkab bo'lgan siyosiy vaziyatni yanada murakkablashtirib yubordi. Natijada, 1917-yilning 7-noyabrida davlat to'ntarishi yuz berdi. Muvaqqat hukumat ag'darildi. Hokimiyatni V. I. Lenin boshchiligidagi bolsheviklar (kommunistlar) partiyasi bosib oldi va u Sovet hukumati deb atalgan hukumat tuzdi.

1917-yilning 8-noyabr kuni Sovet davlati „Sulh to‘g‘risida“gi dekretni qabul qildi.

Sulh to‘g‘risidagi dekretda bosqinchilik urushi keskin qoralangan va u insoniyatga qarshi eng og‘ir jinoyat deb e‘lon qilingan edi.

Sovet hukumati har qanday sharoitda ham separat sulh tuzishga intildi. Chunki qo‘shin jangovar ruhini to‘la yo‘qotgan va Sharqiy front chok-chokidan so‘kilib ketgan sharoitda urushni davom ettirish to‘la halokat bilan barobar edi.

1917-yilning dekabrda Sovet Rossiyasi va Avstriya-Germaniya qo‘mondonligi o‘rtasida yarashish bitimi imzolandi. Bunday bitim Ruminiya bilan ham imzolangan edi. Shunday qilib, Sharqiy front harakatsiz qotib qoldi.

Boshqa frontlardagi ahvol. 1917-yilning aprel oyida Antantaning G‘arbiy frontdagi qurolli kuchlari hujumga o‘tdi. Germaniya mudofaa chizig‘ini yorib o‘tishga muvaffaq bo‘linmadi. Aksincha, bu janglar oqibatida katta qurbonlar berildi. Bu hujumga Fransiya qurolli kuchlarining Bosh qo‘mondoni Nevel rahbarlik qilganligi uchun „Nevel qirg‘ini“ deb ataldi.

1917-yilda Italiya qo‘shini muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Buyuk Britaniya va Fransiyaning shoshilinch ravishda yordam kuchlari Italiyani saqlab qoldi. 1917-yilning noyabr oyida ingliz qo‘shinining hujumini qaytarishda Germaniya yana bir yangi qurol - ognemyotni qo‘lladi.

Mesopotamiya va Falastin frontlarida ingliz qo‘shinining harakatlari kuchaydi. 1917-yilning mart oyida inglizlar Bag‘dod shahrini egalladilar. Kuzga kelib, Usmonli davlati Arabiston yarimorolini to‘la, Falastinning esa bir qismini boy berdi.

Sovet Rossiyasining urushdan chiqishi. Sovet Rossiyasi 1918-yilning 3-mart kuni „To‘rtlar ittifoqi“ bilan ularning shartlari asosida Brest tinchlik shartnomasini imzoladi. Shartnomaning shartlari Rossiya uchun juda og‘ir edi. Shartnomaga ko‘ra, Rossiya o‘z qo‘shinini to‘la demobilizatsiya qilishi, harbiy flotini portlarga qaytarishi lozim edi. Shuningdek, Rossiya Boltiqbo‘yi, Polsha, Finlandiya va Ukrainadan voz kechar edi. Ukraina va Finlandiya mustaqil davlatlar deb tan olindi.

Kavkazdagi Kars, Ardagan va Batumi Usmonli davlatiga berildi. Bundan tashqari, Rossiya Germaniyaga 6 mlrd. marka miqdorida reparatsiya to'laydigan bo'ldi. .

Vudro Vilsoning tinchlik dasturi. AQSH prezidenti V.Vilson 1918-yilning yanvarida I jahon urushidan so'ng imzolangan tinchlik shartnomasi va qayta tuzilajak dunyo siyosiy xaritasi bo'yicha AQSH hukumatining nuqtayi nazarini dunyoga ma'lum qildi. Bu nuqtayi nazar tarixga „**Vilson tinchlik dasturi**“ nomi bilan kirgan. Bu dastur keyinchalik g'olib Antantaning mag'lub „To'rtlar ittifoqi" bilan imzolangan tinchlik shartnomalariga asos bo'lib xizmat qilgan.

Urushning so'ngi bosqichi. G'arbiy frontda qo'shinlarining asosiy qismini to'plagan Germaniya 1918-yilning mart oyida hujumga o'tdi. Bu uning oxirgi hujumi bo'ldi. Biroq bu hujum muvaffaqiyatga olib kelmadi. Shunday sharoitda Buyuk Britaniya va Fransiya yagona qo'mondonlik tuzishga qaror qildilar. Fransiya marshali Fosh birlashgan kuchlarning qo'mondoni etib tayinlandi. Fransiya qo'shinlari qarshi hujumga o'tdi. Antanta hujumini to'xtatishning iloji bo'lmadi.

Sentabr oyida Bolgariyaga qaqshatqich zarba berildi. U urush harakatlarini to'xtatdi va urushdan chiqdi. Avstriya-Vengriya yarash bitimini imzolash haqida Antantaga murojaat qildi. 3-noyabr kuni shunday shartnoma imzolandi va Avstriya-Vengriya ham urushdan chiqdi. Usmonli davlati ham Antanta bilan yarasish bitimini imzolashga majbur bo'lgan edi.

Urush Germaniyada inqilobiy vaziyatni vujudga keltirdi. 9-noyabrda Germaniya imperiyasi quladi. Imperator Vilgelm II taxtdan voz kechdi va mamlakatdan qochib ketdi. 10-noyabr kuni Germaniya sotsial-demokratik partiyasi yetakchisi Ebert boshchiligida yangi hukumat tuzildi. 11-noyabr kuni Kompen o'rmonida, marshal Foshning shtab vagonida Antanta bilan Germaniyaning taslim bo'lganligi haqida bitim imzolandi. Shu tariqa, birinchi jahon urushi Antantaning g'alabasi bilan tugadi.

Tomas Vudro Vilson (1856-1924)- AQSh davlat arbobi. Falsafa doktori, huquq professori, 1912-yildan boshlab demokratik partiyadan AQSh prezidenti. 1916-yilda ikkinchi marta AQSh prezidenti qilib saylangan, 1921-yilgacha bu vazifada turgan.

Xulosa. Birinchi jahon urushi insoniyat tarixidagi eng yirik harbiy ofatlardan biridir. U 1914-yil 1-avgustdan 1918-yil 11- noyabrgacha davom etdi, unda 30 dan ortiq davlatlar qatnashdi. Bir necha o'n yillar davomida tuzilgan ikki harbiy-siyosiy blok bir-biriga qarama-qarshi edi. Bir tomondan, bular Antanta davlatlari - Buyuk Britaniya, Fransiya, Rossiya va ularning ittifoqchilari, ikkinchi tomondan - Germaniya, Avstriya-Vengriya va ularning ittifoqchilari edi. Harbiy harakatlar quruqlikda va dengizda, ikkita frontda amalga oshirildi.

70 millionga yaqin odam jang maydonlarida jang qildi. Urush natijasida 10 millionga yaqin odam halok bo'ldi, urushayotgan mamlakatlar katta moddiy yo'qotishlarga duch keldi. Eski dunyo tuzumi quladi, dunyo siyosiy xaritasidan to'rtta imperiya yo'qoldi, Osiyo va Yevropada yangi davlatlar paydo bo'ldi.

Birinchi jahon urushi eng yirik imperialistik mamlakatlar o'rtasidagi barcha qarama-qarshiliklarni hal qilmadi. Bu yangi, yanada dahshatli va halokatli Ikkinchi Jahon urushining dastlabki sharti bo'ldi.

Tarixni to'ldiring: 1917-1918-yillarda qaysi mamlakatlar taslim bo'ldilar, urushga kirdilar yoki boshqa ittifoq tomoniga o'tdilar?

Birinchi jahon urushida 1914-1917-yillarda ro'y bergan asosiy voqealar va ularning natijalari:

- 1914-yil 4-avgust — Belgiyaga asosiy hujum va uning egallamshi;

- 5-12-sentabr — Marna daryosi bo'yida fransuz va nemis qo'shinlari o'rtasidagi jang, nemis qo'shinlari- ning mag'lubiyati;
- 1915-yil — Birinchi jahon urushi frontlarida turg'un urush jarayoni;
- 1915-yil fevral — ingliz-fransuz floti tomonidan Dardanel bo'g'ozidagi turk istehkomlarining bombalanishi. Bu operatsiyaning barbod bo'lishi tufayli U. Cherchill iste'foga chiqarildi;
- 1916-yil 21-fevral — Verden jangining (Fransiya hududi) boshlanishi. 1916-yil 21-dekabrga qadar davom etdi. Har ikki tomondan 100 mingdan ortiq askar halok bo'ldi. Fransiya armiyasi Verden qal'asini saqlab qoldi;
- Ingliz va nemis qo'shinlarining Somma daryosi bo'yi- dagi jangi (Verdendan 250 km). Tomonlardan hech biri muvaffaqiyat qozonolmadi;
- 1916-yil — bir yillik urush mobaynida 2 milliondan ortiq kishi halok bo'ldi;
- 1917-yil — urushga 38 davlat jalb etildi. Frontlarda 29 milliondan ortiq askar jang qildi. Jami 74 million kishi safarbar qilindi, 10 milliondan ortiq kishi halok bo'ldi, 20 milliondan ortiq kishi yaralandi;
- Urushayotgan mamlakatlar moddiy manbalarining ozayishi. Ularda iqtisodiy va siyosiy inqirozning boshlanishi. Urush ijtimoiy ziddiyatlarni nihoyatda keskinlashtirib yubordi.

Dekret (lotincha - qaror) - oliy hokimiyat boshqaruv organi chiqargan va qonun kuchiga ega bo'lgan qaror.

Reparatsiya (lotincha - tiklash) - xalqaro huquqda urushda ko'rilgan zararni to'la yoki qisman qoplash uchun yengilgan davlat tomonidan g'olib davlatga to'lanadigan tovon.

Separatizm (lotincha - ajrataman) - ajralib chiqishga intilish. Shuningdek, Xalqaro huquqda ittifoqchi davlatlarning bir tomonidan ittifoqchilar ruxsatisiz va ular bilan kelishmay turib, urushayotgan dushman davlat bilan tuzilgan bitim.

Sulh - urush harakatlarini to'xtatish uchun tuzilgan bitim. Xalqaro shartnomalarning bir turi.

Quyidagi hujjatli materialning mazmuni haqida mulohaza yuriting:

Brest tinchlik shartnomasidan(1918-yil)

1-m o d d a

Bir tarafdan Rossiya, ikkinchi tarafdan Germaniya, Avstro-Vengriya, Bolgariya va Turkiya o'rtadagi urush holatiga barham berganliklarini e'lon qiladilar. Bundan buyon ular o'zaro tinchlik va do'stlikda yashashga ahd qildilar.

2-m o d d a

Ahdlashuvchi tomonlar bir-birlarining hukumatlariga yoki davlat va harbiy nizomlarga qarshi hech qanday targ'ibot- tashviqot olib bormaydilar. Bu majburiyat To'rtlar ittifoqi davlatlari egallab turgan hududlarga ham daxldordir.

Jang nomi	Bo'lgan vaqti	Natija

I. O'quvchilarning bilimni sinash.

1. Birinchi jahon urushining kelib chiqish sabablari haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Germaniyaning yashin tezligida g'alabaga erishish rejasi qay tariqa barbod bo'ldi?
3. Nega Italiya „Uchlar ittifoqi“ shartnomasidan chiqib ketdi?
4. Yevropadagi urush harakatlaridan Yaponiya qay tariqa foydalanib qoldi?
5. Birinchi jahon urushining boshlanishida jangovar harakatlarda ishtirok etgan mamlakatlarni sanab bering.
6. Birinchi jahon urushining boshlanishiga qanday voqea sabab bo'ldi?
7. Germaniya qo'shinlarining 1918-yildagi hujumi nima bilan tugadi?
8. Tomonlardan qaysi biri jangovar harakatlar frontlarida qaqshatqich mag'lubiyatga uchradi va bu mag'lubiyat nimaga olib keldi?
9. Germaniyaning ittifoqchilari bo'lgan qaysi mamlakatlar 1918-yilda taslim

bo'ldilar?

10.1918-yil 9-noyabrda qanday voqea ro'y berdi va u mamlakatdagi ahvolga qanday ta'sir ko'rsatdi?

11.1918-yilda Germaniya qachon va qanday shartlarda yarashuv bitimini imzoladi?

II. Guruh bilan ishlash.

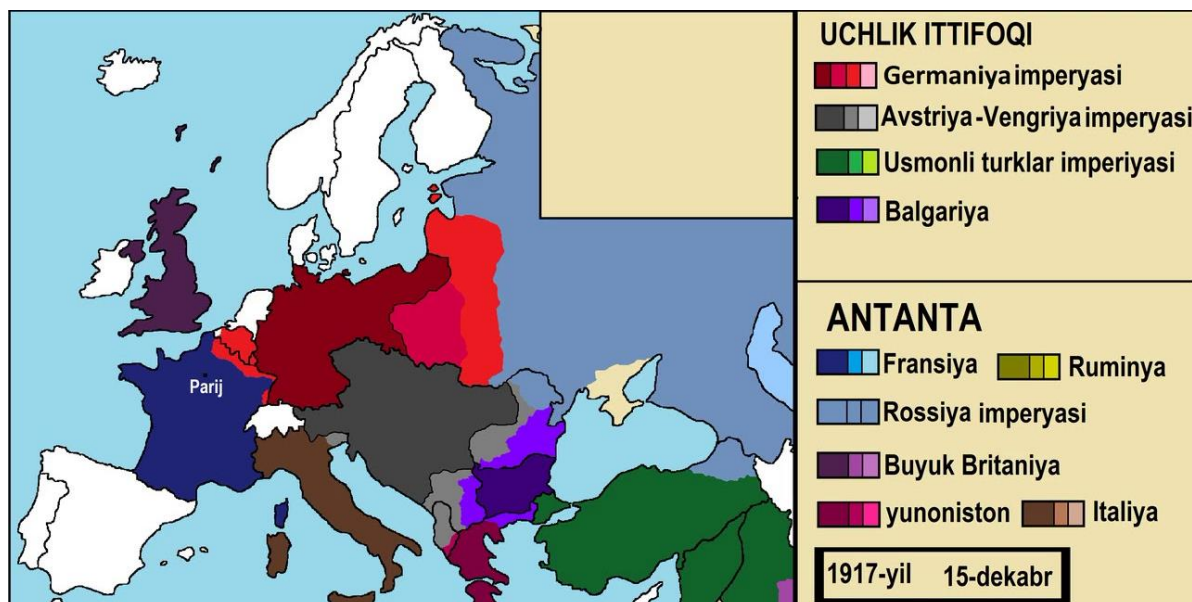

1.Birinchi jahon urushining oldini olish mumkinmidi, shu haqda o'ylab ko'ring.

2.Mavjud muammolarni tinch yo'l bilan hal etish borasidagi o'z takliflaringizni bayon eting.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

Xaritadan urush frontlarini toping va ularga yulduzcha belgilarini qo'ying.

IV.Ijodiy vazifalar

1.Birinchi jahon urushining asosiy sababi burjuaziyaning ulkan daromad olish va dunyoni qaytadan bo'lish uchun kurashi ekanligini taqdimot tayorlagan holda isbotlang.

2.n.ziyouz.com sayitidan Deyl Karnegining “Imkonni boy bermang!” asarini o'qing va fikr yuriting.

52-§. XIX asrning oxiri–XX asr boshlarida ilm-fan va madaniyat

Moddiy ishlab chiqarishda texnika va fan taraqqiyoti.

Buyuk kashfiyotlar. Bu davrda ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sganligi va jamiyatning ehtiyojlari ortganligi tufayli transport, elektr, binokorlik, metallurgiya, mashinasozlik va boshqa sohalarda yirik kashfiyotlar qilindi. Dunyo mamlakatlarida temiryo'llarning ko'payishi natijasida parovozsozlikda yirik o'zgarishlar bo'ldi. Sodda va kuchsiz bo'lgan bug' mashinalari o'miga ichki yonuv dvigateli va elektr dvigalifcllari yaratildi. Elektr dvigatelidan dastavval transportda foydalanildi. 1895-yildan Buyuk Britaniya va AQSHning yirik shaharlarida tramvay ishlatila boshlandi. Temiryo'llarni elektrlashtirish sohasida tajribalar o'tkazildi. Kemalar qurilishida po'lat keng ko'lamda ishlatila boshlandi.

▲ Nyu York. 1850-yillar

▲ London. 1887-yil

Yuqoridagi rasmdan foydalanib, tramvayni qanday o'zgarganligi haqida fikr bildiring. Internet yordamida 1895-yilgi tramvay qanday bo'lganligini toping.

Elektr. Elektr sanoati yuksak darajada taraqqiy qilgan mamlakatlar rivojlandi. Sanoatning rivojlanishi fabrika, zavod, savdo joylari va idoralarning sun'iy yoritgichlarga bo'lgan talabini yil sayin oshirib bordi.

1876-yilda rus olimi P. N. Yablochkov „elektr shami“ deb atalgan lampani ixtiro qildi. Amerikalik ixtirochi T. Edison havosi soʻrib olingan koʻmir tolali choʻgʻlanish lampasini yaratdi.

Nyu-Yorkda Edison qurgan birinchi issiqlik elektr stansiyasi yuzlarcha isteʼmolchilarni energiya bilan taʼminlay boshlagan. Binokorlik sohasida katta oʻzgarishlar yuz berdi. Endi metall va oynalardan keng foydalaniladigan boʻlishdi. Shu sababli banklar, fabrikalar, bozorlar, savdo doʻkonlari, vokzallar, uy-joylar, katta mehmonxonalar qurila boshlandi.

Binokorlikda metall va oynadan foydalanish. Qurilish ishida sement katta ahamiyatga ega boʻldi. Bu davrda yangi qurilish materiali - temir-beton paydo boʻldi. Temir-betonni fransuz bogʻboni Monye ixtiro etgan deb hisoblanadi. U temir-betondan katta gultuvaklar tayyorlagan.

Yangi materiallar - temir-beton, metall va shishalarning koʻplab ishlatilishi binolar arxitekturasiga ham taʼsir koʻrsatdi. Ozodlik haykali - dunyodagi eng baland haykallardan biri boʻlib, uning balandligi 46 metr boʻlib, Nyu-York bandargohidagi, hozir Ozodlik oroli deb ataladigan orolda oʻrnatilgan va tantanali ravishda 1886-yil 28- oktabrda ochilgan.

1889-yilda Parijdagi Jahon koʻrgazmasi uchun fransuz muhandisi Eyfel oʻsha davrda gʻoyat katta - faqat metallardan yasalgan, balandligi 300 metr boʻlgan minora qurdi.

Temiryoʻl tunnellari ochish va temiryoʻl koʻpriklari qurish texnikasi juda oʻzgarib ketdi. 1880-yilda Alp togʻlaridagi mashhur Sen-Gotard dovoni ostida 15 kilometrlik tunnel qurildi. Bu davrga kelib gidroqurilish texnikasi ham oʻzgarib ketdi. Atlantika okeani bilan Tinch okeanini bir-biriga tutashtiruvchi Panama kanali qurib bitkazildi.

Metallurgiya. Albatta, metallurgiya sanoatini rivojlantirmasdan turib yuqorida aytilgan qurilish ashyolarini tayyorlab boʻlmas edi. Metall eritish texnikasi takomillashdi. Metallurgiyada avtomatlashtirishni nemis olimi R. Kirxgof yaratdi. Pechlarning sigʻimi oshdi. Choʻyanni poʻlatga aylantirish masalasi hal qilindi.

Sanoat uchun zarur to'lgan sulfat kislota ishlab chiqarishda yangi texnologiyalar paydo bo'ldi. Sun'iy soda olishning ammiak usuli joriy etildi.

1886-yilda elektrolit yo'li bilan aluminiy ajratib olindi. XX asr boshida L. Bakeland (Belgiya) plastmassa olish yo'lini topdi.

Bu davrda mashinasozlik keng rivojlandi. Metall kesish jarayonini ilmiy jihatdan tekshirishga rus olimi I. A. Time asos soldi. Elektr bilan payvandlash usulini dastlab amerikalik elektrotexnik Tomson qo'llagan edi.

Fan va texnologiya yutuqlari bevosita uy hayotiga kirib bordi. Buni biz 1908-yildan boshlab changyutgichdan foydalanila boshlanganligidan ham bilib olishimiz mumkin.

Neftni qayta ishlash. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida sanoatning muhim tarmoqlardan bin - neftni qayta ishlash sanoati vujudga keldi. Ichki yonuv dvigatellarining taraqqiy ettirilishi bilan benzin olish muammosi paydo bo'ldi. XIX asr oxirida yangi transport turi - avtomobil paydo bo'ldi. XIX asrning 80-yillari o'rtalarida nemis muhandislari Karl Benz va Gottlieb Daymler birinchi avtomobilni yaratdilar va tez orada bir qator mamlakatlarda ularni ishlab chiqarish boshlandi.

1897-yilda R.Dizel yonilg'i siqilganda o'z-o'zidan alangalanib ketadigan yangi dvigatel yaratdi. Birinchi aeroplanlarni yaratishda rus ixtirochisi A.F.Mojayskiy, ingliz konstruktori G. Filipps, fransuz ixtirochisi K .Aderlar katta hissa qo'shdilar. 1903-yilda aka-uka Uilber va Orvill Raytlar samolyotda uchdilar. Raqamli hisoblash mashinalarini Charlz Bebbij (Angliya), tikuv mashinalarini dasturlashtirishni Jozef Mari Jakkard (Fransiya), samolyotlarni avtomatik boshqarishni L. Sperri (AQSH), raketaplanni N. I. Kibalchich (Rossiya) yaratdilar.

▲ Rudolf Dizel

▲ Daymler mototsikli.

Radiotelefon. Texnika sohasida qilingan eng buyuk kashfiyotlardan biri radioning ixtiro qilinishi bo'ldi. Nemis olimi G. Gers

elektromagnit to'liqlari tarqalish faktini jahonda birinchi bo'lib tajriba yo'li bilan isbotladi. Rus olimi A. Popov simsiz aloqa uchun elektromagnit to'liqlarini chiqarish va qabul qilish usulini topdi hamda kerakli asboblarni (uzatgich va qabul qilgich) yaratdi. Shu tariqa radioga asos solindi. Buyuk Britaniyada G.Markoni tomonidan simsiz telegraf ixtiro qilindi.

XIX asr oxirida texnikaning yangi tarmog'i - telefon tez rivojlandi. Shotlandiyada tug'ilib, Amerikada yashagan texnik A. Bell telefon apparatiga 1876-yilda birinchi bo'lib imtiyoznoma oldi. Telefon boshqa ko'pgina yangi ixtirolardan farqli o'laroq, deyarli barcha mamlakatlarda tez rusum bo'ldi. Dastlabki shahar telefon stansiyasi AQSHda ishga tushirildi. Shundan so'ng Parij va Berlinda telefon stansiyalari ochildi. T. Edison 1877-yilda ovoz yozib olish va

uni takror eshittirish apparati - fonograf yaratdi. Fonograf asosida grammofon va boshqa mexanik usulda ovoz yozib olish uchun ishlatiladigan asboblardan paydo bo'ldi.

Harbiy soha. XIX asrning oxirlaridan e'tiboran, dunyoni qayta taqsimlash uchun kurash boshlanishi munosabati bilan harbiy soha va iqtisod o'rtasida bog'lanish chuqurlashdi. Mashinalashtirilgan industriya bir qancha juda muhim harbiy-texnika yangiliklarini amalga oshirish imkonini berdi.

Bu davrga kelib barcha mamlakatlarda dala armiyasi va dala artilleriyasi soni to'xtovsiz o'sa boshladi, bu hol piyoda va artilleriya qo'shinlari uchun qurol-yarog' ishlab chiqarishning son va sifat jihatidan tez o'sishiga sabab bo'ldi. O'sha davrda magazinli (o'qdonli) tezotar miltiq ixtiro qilindi. Ammo tutunli porox ishlatilishi bu miltiqning jangovar sifatlarini kamaytirar edi. Magazinli miltiqdan tez-tez otish vaqtida tutun tarqalishiga ulgura olmay, otuvchilarga nishoni yaxshi ko'rinmas edi. Shunday qilib, harbiy ish amaliyoti tutunsiz porox kashf etish vazifasini qo'ydi.

1884-yilda fransuz olimi Vyelye piroksilinli tutunsiz porox tayyorlashga muvaffaq bo'ldi. Rossiyada D. I. Mendeleyev fransuzlardan mustaqil ravishda tutunsiz poroxning sirini topdi. Ko'pgina mamlakatlarda tutunsiz porox ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Miltiqning takomillashtirilishi va poroxning yaxshilanishi bilan birga, yaxshi qurollangan, ko'p sonli qo'shinlarning siquviga qarshilik ko'rsatuvchi jangovar armiyalar vujudga keldi.

Fransiyada tezotar ko'chma to'plarning, shuningdek, parchalaydigan portlovchi moddalarning paydo bo'lishi armiyaning jangovar sifatini ko'tardi.

Yangi portlovchi modda tayyorlash sohasida shvetsiyalik muhandis A. Nobel olamshumul kashfiyot qildi. U 1888-yilda ko'p yillik izlanishlari natijasida dinamit yaratdi.

Birinchi jahon urushi arafasiga kelib o'qotar qurollar va artilleriya yanada takomillashdi. Stanokli pulemyot bilan bir qatorda urush davomida ancha yengil qo'l pulemyotlari ham yaratildi. O'ta uzoqqa otadigan to'plar paydo bo'ldi. Ichki yonuv dvigateli o'rnatilgan, zanjirli, zirhli artilleriya bilan qurollangan tank jang sharoitida birinchi marta inglizlar tomonidan ishlatildi. Tank dahshatli jang quroliga aylandi.

XX asr boshlarida soatiga 220 km gacha tezlik bilan uchadigan, 140 uchish balandligi 7000 metrgacha, uchish uzoqligi esa 900 km gacha bo'lgan samolyotlar qurildi. Shunday qilib, bu davr ilmiy-texnikaning jadal taraqqiyoti bilan xarakterlanadi.

Aniq va tabiiy fanlar rivoji

Tabiat ilmining taraqqiy etishi. XIX asr oxiri va XX asr boshlari - hozirgi zamon tabiat ilmining taraqqiy etishidagi eng muhim davrlardan biri. Tabiat to'g'risidagi fanlarning har xil sohalarida inqilobiy kashfiyotlar qilingan, olam to'g'risidagi eski tasavvurlarning ildiziga bolta urilgan davrdir.

Bu davrda tabiat ilmining taraqqiy etishi ayrim mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy raqobatning kuchayishi va dunyoning yangi hududlariga iqtisodiy jihatdan kirib borishga intilishi bilan bog'langandir.

Tabiat to'g'risidagi aniq fanlar bu davrda ham keng ko'lamdagi tajriba asosida rivojlandi va bu amaliy tajribani yangi ilmiy kashfiyotlar nuri bilan boyitdi.

Ko'rib o'tilayotgan davrdan fan yanada ixtisoslashtirildi va fanning yangidan yangi maxsus sohalari maydonga keldi. Ilgarigi ayrim olingan fanlar o'zaro birlashdi. Jumladan, fizika bilan kimyo chegarasida mustaqil fizika-kimyo paydo bo'ldi. Bu davrda qilingan kashfiyotlar XX asrning ikkinchi yarmidagi fan-texnika inqilobiga (FTI) yo'l ochib berdi. Bilimlarning yangi tarmog'i - texnika fanlari vujudga keldi. Ular, asosan, o'tgan davr ilmiy yutuqlari negizida ishlab chiqarishni takomillashtirish muammolari bilan shug'ullanar edi.

Matematika, kimyo, fizika sohasida buyuk kashfiyotlar. Fanning taraqqiy etishi olamning birligi haqidagi g'oyani ilgari surdi, ikkinchidan esa olam to'g'risidagi bilimlarimiz nisbiydir, degan xulosaga olib keldi. Matematika sohasidagi buyuk kashfiyotlar rus olimi N. I. Lobachevskiy, italyan olimi Y. Beltrami, Avstriya matematigi D. Gilbert va boshqa olimlarning nomlari bilan bog'liqdir. Rus olimi N.Y.Jukovskiy 1904-yilda shunday kashfiyot qildirdi, bu kashfiyot hozirgi zamon aerodinamikasining taraqqiyoti uchun "asos bo'ldi. Bu qanotning ko'tarish kuchini aniqlash formulasi edi.

Rus olimi A. S. Popovning tadqiqotlari elektromagnit to'lqinlaridan simsiz aloqa uchun keng ko'lamda foydalanish imkoniyatini berdi. P. N. Lebedev ilmiy ishlari natijasida elektromagnit to'lqinlarining umumiy shkalasidagi bo'sh joy - odatdagi radioto'lqinlar bilan infraqizil nurlar o'rtasidagi bo'shliq to'ldirildi. Lebedev yorug'likning elektromagnit nazariyasini isbotladi.

Kimyo sohasidagi eng yirik kashfiyot kimyoviy elementlarning davriy qonuni D.I. Mendeleev (1869), u o'sha paytda ma'lum bo'lgan barcha elementlarni tizimga kiritibgina qolmay, balki oldindan bashorat qilingan xususiyatlarga ega yangilarini ochishga imkon berdi. Mendeleyevning "Kimyo

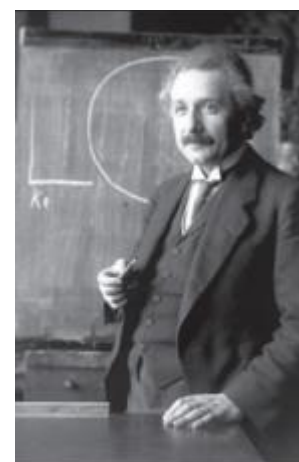
asoslari” asari Yevropaning asosiy tillariga tarjima qilingan.

Atomning ichki strukturasi kirib borish nurlanishni o‘rganish bilan bog‘liq edi. Fransuz fizigi A. Bekkerel bu hodisani o‘rganar ekan, uran atomlari yaqin joyda turgan jismlardan o‘tib ketadigan nurlarni o‘z-o‘zidan chiqarishini aniqladi. Navbatdagi qadamni Parijda M. Sklodovskaya-Kyuri tashladi. Tajribalar jarayonida u o‘z-o‘zidan nur chiqarish faqat uran atomlarigagina xos emas, degan xulosaga keldi. Muayyan atomlarning bu xususiyatini u radioaktivlik deb atadi. U eri - atoqli fransuz fizigi P. Kyuri bilan birgalikda ba’zi radioaktiv elementlar uranga qaraganda intensivroq nur chiqarishini isbot qilishga muvaffaq bo‘ldi. Er-xotin Kyurilar ikkita ana shunday elementni ajratishga muvaffaq bo‘ldilar. Bu elementlar poloniy (M Sklodovskaya-Kyurining vatani sharafiga, chunki u Polshadan edi) va radiy (ya’ni nurlanuvchi) deb ataldi.

Olimlar atom moddaning eng mayda zarrasi emasligiga ishonch hosil qila bordilar. XX asr boshlarida birinchi mikrozarra - elektron kashf etildi. Ko‘p o‘tmay radioaktiv elementlar parchalangan vaqtda xuddi ana shu elektronlar ajralib chiqqanligi ma’lum bo‘ldi. Ingliz fizigi E.Rezerford hamma atomlar og‘ir yadroga ega ekanligini isbotladi. U atomning planetar modern yasadi, bu modelda yadro („quyosh“) atrofida elektronlar planetalar“) aylanar edi.

Daniyalik fizik N.Bor tuzatish kiritdi, ya’ni uning modelidagi elektronlar bir orbitadan ikkinchisiga sakrab o‘tib, bunda energiya porsiyasini (kvant) chiqaradi. Bu klassik Nyuton fizikasi bilan tamomila ajralish edi va klassik fizikaning qonunlari mikrodunyo uchun to‘g‘ri kelmay qolganligini ko‘rsatardi.

Ayni vaqtda, fazo bilan vaqtning o‘zaro nisbati to‘g‘risidagi ilmiy tasavvur ham o‘zgarib bordi. 1905-yilda nemis olimi A.Eynshteyn nisbiylik nazariyasining asosiy g‘oyalarini e’lon qildi. Jismlarning kattaligi va vaqtning uzunligi nisbiydir, deb isbot qildi u, fazo bilan vaqtning xususiyatlari moddiy obyektlarning harakatiga bog‘liqdir. Tezlik yorug‘lik tezligiga yaqinlashib borganida vaqtning

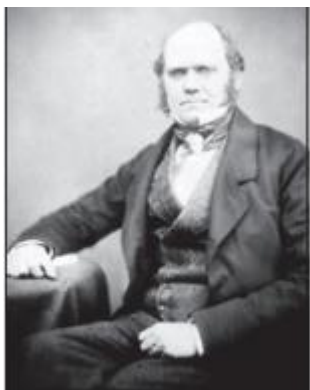
Albert Eynshteyn

kechishi sekinlashadi, jismlarning kattaligi qisqaradi. Biologiyada ham tub siljishlar yuz bermoqda edi. G.Mendelning ba'zi irsiyat qonunlarini kashf etishi yangi fan - genetikaning rivojlanishiga asos soldi. Shu davrda fikrlashning moddiy negizlarini bilish sari dastlabki qadamlar qo'yildi. Rus fiziologi I. P. Pavlov inson xatti-harakatining negizida bosh miya qobig'ida yuz beradigan moddiy fiziologik jarayonlar yotishini isbotladi. Binobarin, fikrlash jarayoni yuksak darajada tashkil topgan materiyaning alohida xususiyatidir.

Organik sintez sohasida g'oyat katta muvaffaqiyatlarga erishildi. V.Grinyar 1900-yili xilma-xil organik moddalarni sintez qilish usulini kashf etdi. P. Grissning diazotlash reaksiyasini kashf etishi azotli bo'yoqlar deb atalgan bo'yoqlarning katta bir sinfini hosil qilishga imkon berdi.

Bo'yoqlarni sintez qilish sohasidagi ishlar dorilar ishlab chiqarishning rivojlanishiga yordam berdi.

Kimyoviy jarayonlarni tekshirishga termodinamikaning tatbiq etilishi natijasida, kimyoviy termodinamika paydo bo'ldi.

▲ Charliz Darvin

Tabiatshunoslik. Nemis olimi T. Shvan tomonidan qilingan, barcha organizmlarning hujayrali tuzilishi haqidagi kashfiyotlar tabiatshunoslikning ilmiy asosini mustahkamlashga xizmat qildi.

Buyuk ingliz tabiatshunos olimi Charlz Darvimling „Turlarning kelib chiqishi“ asarining nashr qilinishi fanda to'ntarish yasadi. XIX asrning so'nggi choragida darvinizmning tarqalish va qaror topish davri deyish mumkin. Duhyo bo'ylab qilingan besh yillik sayohat davrida to'plangan ulkan botanik va zoologik materiallarni umumlashtirish asosida Charliz Darvin butun tirik tabiat, shu jumladan, odam ham evolutsiya (uzoq rivojlanish) jarayonining mahsulidir, degan xulosaga keldi.

Mikrobiologiya. Mikrobiologiya fanidagi inqilobiy o'zgarish fransuz mikrobiologi va kimyogari, hozirgi zamon mikrobiologiya va immunologiya

fanining asoschisi Lui Paster nomi bilan bog'liq. U bijg'ish jarayonini o'rganib, vino, pivo va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish sanoatiga ilmiy asos soldi. Mahsulotlarning achish jarayoni mikroblar keltirib chiqaradigan biologik jarayon ekanligini isbotladi. Pasterning tajribalari turli oziq-ovqat mahsulotlarini sterillash va pasterlash usullarini yaratish uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Buyuk olim odam, hayvon va parrandalarning yuqumli kasalliklari - kuydirgi, quturish, vabo va boshqalarni o'rganib, ularning (ayniqsa, quturishning) oldini oluvchi emlash usullarini yaratdi. Uning izlanishlari immunitet haqidagi fanning yaratilishi uchun asos bo'ldi.

Tibbiyot. Fizika sohasidagi kashfiyotlar ham tibbiyotga yordam berdi. Maksvellning elektromagnit to'lqinlari haqidagi nazariyasidan kelib chiqib, 1895-yilda nemis fizigi Vilgelm Konrad Rentgen har xil buyum, narsalardan turlicha o'tuvchi ko'rinmas nurlarni kashf etdi. Nurlarning kelib chiqishi va qanday paydo bo'lishi olimga ma'lum emasdi va ularni „X nurlar“ deb atadi. Ana shu kashfiyotga asoslangan va olimning nomi bilan „Rentgen“ deb atalgan apparat yaratildi. Endi shifokorlar ichki jarohatlarni, suyak sinishlarini ko'rishlari mumkin edi. Bu kashfiyot uchun fiziklar orasida birinchi bo'lib Rentgenga Nobel mukofoti berildi.

Kimyo sohasidagi kashfiyotlardan ham tibbiyotda unumli foydalanildi. Sanoatda sovun olish usulining kashf etilishi, undan kasalxonalarda, ayniqsa, jarrohlar tomonidan foydalanish operatsiyalar paytida infeksiya xavfini kamaytirdi. Nemis mikrobiologi **R.Kox (1843-1910)** zamonaviy bakteriologiya va epidemiologiyani asoschilaridan biri bo'ldi. 1882 yilda u sil kasalligining qo'zg'atuvchisi bo'lgan tayoqchani topdi. U epidemiyalarga qarshi profilaktik choralarni ishlab chiqdi va dori-darmonlar yaratdi. Rus olimi, Nobel mukofoti laureati I. Mechnikov esa organizmlarni mikroblardan himoya qilish haqida yangi ta'limot yaratdi.

Ilm (arabcha) - kishining o'qish, o'rganish va hayotiy tajribasi or'qali orttirgan bilimi.

Fan (arabcha) - to'g'riligi amalda tasdiqlangan, tabiat va jamiyat qonuniyatlarini ochib beruvchi hamda atrof-muhitga ta'sir ko'rsatuvchi bilimlar tizimi.

Sterilizatsiya (lotincha - toza) - tibbiyot va biologiyada turli moddalar, bog'lov materiallari, oziq-ovqat mahsulotlarini zararli mikroorganizmlardan butunlay tozalash.

Pasterlash (muallif shaxs Paster nomidan olingan) - zararli mikroorganizmlarni o'ldirish uchun suyuqlikni 60-80°C gacha qizdirish va ularni tezda sovitish.

Batsilla - kasallik qo'zg'atuvchi va tarqatuvchi mikroorganizm (mikrob - tayoqcha).

Xalq ta'limi.Gumanitar fanlar.San'at.

Xalq ta'limi.Texnika taraqqiyoti yuqori saviyali mutaxassis va ishchilarga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirib yubordi. Rivojlangan mamlakatlarda 12-13 yoshgacha bo'lgan bolalarni umumiy majburiy va bepul o'qitish joriy qilindi. Bu omil aholi savodxonligining oshishiga olib keldi.

Imtiyozli o'quv yurtlari tarmog'i kengaydi. Biroq xalqning asosiy qismi qashshoq yashaganligi, yomon uy-joy sharoitlari, bolaligidan tirikchilik uchun pul topish zarurligi bir qator mamlakatlarda ko'plab bolalarni o'qishni oxiriga yetkazmasdan maktabni tashlab ketishga majbur qilardi.

Ayni paytda, ta'lim sohasidagi salbiy jihatlarni ham ko'rmaslik mumkin emas edi. Ba'zi mamlakatlarda yoshlarni millatchilik, irqchilik ruhida tarbiyalashga e'tibor berilgandi.

Xususan, Amerika Qo'shma Shtatlarida xalq maorifi tizimi irqchilik ruhida edi. Qora tanlilarning bolalari uchun alohida maktablar ochilgan bo'lib, bu

maktablarda oq tanlilarning bolalari uchun tashkil etilgan maktablardagiga qaraganda kam hajmda bilim berilar edi. Mamlakatda hukm surayotgan irqchilikka qarshi kurash masalasi Garriyet Bicher-Stouning „Tom tog‘aning kulbasi“ asarida o‘z ifodasini yaqqol topdi.

Bu davrda Sharqda xalq ta’limi sohasida G‘arbning yutuqlari tashviq qilina boshlandi. Yevropa ta’siri kuchaydi.

XX asr boshlariga kelib, jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo‘lgan tabiiy fanlarning jadal rivojlanishi, texnikaning Yevropada ildam taraqqiyoti diniy xurofotlardan xoli bo‘lgan ilmiy dunyoqarashning mavqeyi mustahkamlanishi uchun sharoit yaratdi. Gumanitar fanlarda, birinchi navbatda, falsafa, iqtisodiyot nazariyasi, adabiyot va sotsiologiyada realistik voqelikni aks ettiruvchi asarlar yuzaga keldi. Bir qator olim va yozuvchilar insonlarning yaxshi yashashi uchun, demokratiya, tenglikni ta’minlovchi jamiyatni barpo qilish maqsadida shunga intiluvchi g‘oyalarini ifodalovchi va ulug‘lovchi asarlarni yuzaga keltirdilar. Lekin qanday qilib bo‘lsa ham boylik to‘plashga harakat qilishni tasvirlovchi asarlar ham bo‘ldi.

Falsafa va mustamlakachilik g‘oyalari. Bu davrda madaniyat, adabiyot va san’atning demokratik asosda rivojlanishi uchun sharoit yaratildi. Ayniqsa, bu narsa adabiyotda yaqqol o‘z ifodasini topdi. Shu sababli tanqidiy realizm va naturalizm yuzaga keldi. Bu davrda falsafa fani ham rivojlanib, davrga moslashdi. Ilgari ma’rifatparvarlik kuchli bo‘lsa, endi inson huquqlariga e’tibor kuchaydi. Fanning rivojlanishi bilan uning jamiyatdagi o‘mini belgilash, barcha ijtimoiy muammolarni hal qilishda fanning ijobiy hodisa ekanligini asoslash kuchaydi. Bu davrning mashhur faylasuflaridan biri Fridrix Nitsshe inson irodasi masalasiga katta e’tibor berdi. Inson borlig‘ida maxluqlik va xoliqlik birlashib ketganini asoslashga harakat qildi. U zardushtiylik ta’siri ostida „Zardusht

▲ Fridrix Nitshe

tavallosi“ asarini yozdi. Bu asarda kuchli shaxslarni tarbiyalash g‘oyasi ilgari surildi.

O.Shpengler „Yevrosentrizm“ga qarshi chiqdi. Har bir madaniyatning o‘ziga xosligi, bir-biridan mustasno holda rivojlanish g‘oyasini mutlaqlashtirdi. Bu fikrlar uning „Yevropa quyoshining botishi“ asarida o‘z ifodasini topdi.

Z.Freyd - psixoanaliz nazariyasining asoschisi, dunyoga tanilgan olim. Uning asarlari XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Yevropada adabiyot va san’atning rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Freyd qilgan buyuk inqilobning mohiyati shundaki, u Dekartning inson to‘g‘risidagi tasavvurlarini inkor etib, fenomenologik (favqulodda, nodir) yondashuv yordamida ongsizlikni tahlil qilish mumkinligini asoslab berdi. Psixoanaliz an’analariga muvofiq, ongsizlik bilib bo‘lmas jarayon deb tushuntirilardi.

Tarixiy taraqqiyotning davriy modeli, dunyo dinlari (buddaviylik, xristianlik, islom)ning barcha xalqlarni yaqinlashtiruvchi va jipslashtiruvchi bosh omil ekanligi g‘oyalari ilgari surildi. Shu tariqa, cherkov vijdon erkinligi, diniy e’tiqod erkinligi, barcha dinlarning tengligi tamoyillariga toqat bilan ko‘nika boshladi. Bir qator yozuvchilar o‘z asarida dengiz va okeanlar „egasi“, „quyoshi hech qachon so‘nmaydigan“ imperiya bo‘lmish Britaniya imperiyasini ko‘klarga ko‘tarib maqtadi. Ular, „oq tanli kishi“ boshqalardan ustun bo‘lib, „rangdor“ xalqlar orasiga madaniyat olib kirishga tayyor turadigan aqidani ilgari surdilar. Shunday g‘oyalar ingliz yozuvchisi Kiplingning „Oq tanli kishining burch anduhi“ kitobida ham o‘z aksini topdi.

Musiqqa. Musiqqa san’atida realizm va xalqchillik dekadentlarcha noziklikka va shaklan murakkablikka qarshi kurashda rivojlandi. Bu davrda Myunxenda avstriyalik oilasida tug‘ilgan bastakor Rixard Shtraus „Salomeya“, „Elektra“, „Gullar oshig‘i“, avstriyalik simfonist Gustav Maler „Qazo qilgan bolalar haqida qo‘shiq“, „Bolaning sehrli shoxi“ va boshqa asarlar bilan shuhrat qozondi.

R. Shtraus motsartcha operani qaytadan tikladi. Uning asarlari hayotbaxshligi, insonparvarligi, go‘zallikni tarannum etishi bilan ajralib turadi. Betxoven

an'alarini G. Maler rivojlantirdi. Maler musiqa asarlarining ijtimoiy ahamiyatini yuksaklikka ko'tardi, murakkab musiqaviy mavzular bilan sodda xalq kuylarining uyg'unlashib ketishiga erisha oldi.

Rossiyalik bastakor A.M.Skryabin musiqada davrning g'oya va obrazlarini gavdalandirdi. Bastakor, pianinchi va dirijor S.V.Raxmaninov boy kuylar vositasida vatan mavzusini romantik pafos va lirika bilan ochib berdi.

Tasviriy sana't. Rassomchilikda qator yangi oqimlar vujudga keldi. Bu yangi oqimlarning biri impressionizm (taassurot) edi. Bu oqimga kirgan rassomlar voqelikni, kuzatishdan olingan taassurotlarini sof holda aks ettirardi.

♥ K. Mone. Taassurot. Quyosh chiqishi

Sizningcha, muallifni ushbu rasmni yaratishga nima ilhomlantirgan bo'lishi mumkin?

♥ Yetti olma natyumorti. Rassom Pol Sezan.

♥ Uch musiqachi. Rassom. Pablo Pikasso.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida impressionizm ham barcha san'atlar kabi chuqur inqirozni boshidan kechirdi. Impressionizm tamoyillari, uning uslubi ana shu yo'nalish vakillari tomonidan aniq belgilab berilgan: ko'rish, his qilish, ifodalash, bo'yoqlarni tarkibiy qismlarga, ob'ektni esa yorqin dog'lar mozaikasiga parchalash orqali impressionistlar rang-tasvirda ob'ektning umumiy idrokini qayta tiklashga harakat qilishdi. Eduard Mane, Klod Mone, Ogyust Renuar, Kamil Pissaro va Edgar Degas impressionizmning eng iste'dodli namoyandalari edilar. Ularning nozik bo'yoqlar uyg'unligi ifodalangan asarlarida hayotga cheksiz muhabbat aks ettirilgan. Ular quyosh yog'dusini, fazo va teranlikni aks ettirishning yangi texnik vositalarini topdilar. Lekin ular insonning ichki dunyosini, uning ijtimoiy hayotdagi o'rnini ko'rsatib berishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ymagan edilar.

Rassomchilikda real hayotni butun borligicha aks ettirish oqimi ham mavjud edi. Bu borada Pol Sezann, Pol Gogen va Vinsent van Gog mehnat ahlini alohida o'rinlarda tasvirlay oldilar. Chunki ular ishchilarning azob-uqubatlaridan qattiq ta'sirlangan edilar.

Mashhur xitoylik rassom Jen Bonyan ipak matoga rasm solishning qulay usulini yaratdi. Buyuk fransuz haykaltaroshi O.Rodenning „Mutafakkir“ nomli asariga qarab hech kim insonning, dekadentlar ishontirmoqchi bo'lganidek, „oliy“ kuchlar qo'lida o'yinchoq ekanligiga ishonmaydi.

Umuman, xulosa qilib aytganda, gumanitar fanlar, adabiyot va san'at davrning ehtiyojiga aylandi hamda turli xil mafkuraning shakllanishiga xizmat qildi.

Jen Bonyan
"Daraxt va qushlar"
1870-y.

Gumanitar (fransuzcha - insoniy tabiat, bilimlilik) - inson shaxsiga, inson huquqi va manfaatlariga oidlikni anglatuvchi tushuncha.

Gumanitar fan - inson va uning hayotini, madaniyatini o'rganuvchi fanlar (masalan, tarix, falsafa, tilshunoslik, adabiyot va hokazo).

Yevrosentrizm - barcha madaniyatlarni yevropalashtirish g'oyasi.

Individ - alohida odam, shaxs.

Psixooanaliz - avstriyalik shifokor va ruhshunos olim Z. Freyd tomonidan ilgari surilgan asab kasalliklarini davolash usuli. Freyd ta'limotiga ko'ra, insonning psixik hayoti tug'ma, ongsiz mayllarga bog'liq. Insondagi turli ruhiy kechinmalar, amalga oshmagan istaklar yo'qolib ketmaydi. Ular ong doirasidan chiqib, ongsizlik holatiga o'tadi va insonning ruhiy hayotiga faol ta'sir ko'rsatadi. Bu holasabiylikda namoyon bo'ladi. Uni davolashning asosiy usuli - mayllarini g'ayritabiiy yo'l bilan qondirish yoki ularni boshqa faoliyat sohasiga (masalan, ijod, siyosat, mehnat va hokazo) ko'chirish.

Falsafa - tabiat, jamiyat va tafakkur taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari haqidagi fan.

Adabiyot

Tanqidiy realizm. XIX asr oxiri - XX asrning boshlarida Yevropa mamlakatlarining madaniy hayotida realistik oqim bilan birga dekadentlik oqimi o'rtasida kurash avj oldi. Xalq dekadentlik ruhida yozilgan asarlarini qabul qilmadi. Natijada, turmushni aniq ifodalaydigan asarlarga ehtiyoj ortdi. Realistik yozuvchilar atrofdagi voqelikni dadil va haqqoniy aks ettirishga intildilar. Shuning uchun bu davr realizm yoki „tanqidiy realizm“ nomini oldi. Bu davrda rus adabiyoti namoyandalari F. M. Dostoyevskiy, L. N. Tolstoy, A.P. Chexov chet ellardagi zamondoshlari uchun realistik ijodning yangi imkoniyatlarini ochib berdilar.

Gi de Mopassan o'zining „Hayot“, „Azizim“, „Mont-Oriol“ va boshqa asarlari bilan fransuz badiiy dunyosida qator ijtimoiy masalalarini mahorat bilan rango-rang bo'yoqlarda tasvirlagan ijodkordir.

Amerika yozuvchisi J. Londonning ijodi radikal intilishlar bilan ajralib turar edi. Uning „Temir tovon“ romanida insoniyat oldida turgan halokat yoki dahshatli azoblar oldindan aytib berildi. Avtobiografik tarzda „Marten Iden“ romanida yozuvchi halol ijod ahlining soxta madaniyat bilan fojiali to'qnashuvini ochib berdi.

Bu davrda satira katta ahamiyatga ega bo'ldi. Nemis yozuvchisi, yumorist G. Manning „Sodiq fuqaro“ romani hamda „Imperiya“ trilogiyasiga kirgan boshqa asarlari juda katta fosh etuvchi kuch sifatida namoyon bo'ldi. Uning sahifalarida ko'plab qirollar va kanslerlarni, zodagonlarni va amaldorlarni, xalqqa xiyonat qilganlarni hamda viloyatlardan chiqqan zodagonlarni, hatto imperator Vilgelm II ni ko'rish mumkin.

Buyuk fransuz yozuvchisi Onore de Balzak (1799-1850) ajoyib mehnat qobiliyati bilan ajralib turardi. "Inson komediya" nomi ostidagi bir qator romanlari unga shuhrat olib keldi. Balzak asarlaridan siz burjua haqida bilib olishingiz mumkin

XX asr boshida eng iste'dodli yozuvchilardan biri Jozef Rudyard Kipling (1865-1936) edi. U inglizlardan birinchi bo'lib 1907-yilda adabiyot bo'yicha Nobel mukofoti oldi. Kiplingning „Jungli kitobi“, „Ikkinchi o'rmon kitobi“ va „Ertaklar“ nomli asarlari bugungi kunda ham juda mashhur.

Hind gumanist yozuvchisi R. Tagor falsafiy teranligi va badiiy barkamolligi bilan ajralib turuvchi romanlar, pyesalar, hikoya va she'rlari bilan butun dunyoga mashhur bo'ldi. Uning butun ijodi milliy mustaqillikka otashin chaqiriqdan iborat edi. Ayniqsa, „Halokat“ romani mashhur bo'ldi. Xitoylik Lu Sinning ijodi kambag'allarning og'ir ahvoliga chuqur hamdardlik ruhi bilan sug'orilgan edi.

Sheriyatda fransuz shoiri Giyom Apolliner (1880-1918) ayniqsa go'zal she'rlar yaratdi. «Mirabo ko'prigi» she'ri uning ijodi cho'qqisi hisoblanadi.

Mirabo ko'prigi ostidan oqadi Sena Sevgini olib.

Faqat shu o'zgarmas —

Qayg'u ketidan shodlik kelgusi albat.

Kaftlami jipslab, to'lqinlar uzra qotamiz
Qo'llarimiz ko'prigi ostidan Oqib o'tajak
Chiroqlar aks etgan to'lqinlar befarq.
Oqar suvdek oqib ketyapti sevgi,
Ketyapti sevgi...
Yillar imillab o'tgani misol,
Musibatda umid yongani kabi.
Kunlar o'tar, haftalar o'tar...
Qaytmaydi sevgi.
Faqat shu o'zgarmas —
Mirabo ko'prigi ostidan oqadi Sena.

Demokratik adabiyot. Demokratik adabiyot ijodkorlari tenglik va adolat tamoyillarining g'alaba qilishiga, insonning ijodiy kuchlariga, uning dunyoni o'zgartira olishiga ishonar edilar. Uning namoyandalaridan biri amerikalik adiba G. Bicher-Stou bo'lgan. Uning „Tom tog'aning kulbasi" romani jahon adabiyotining nodir asarlaridan hisoblanadi. Romanda XIX asr Amerika qullari va quldorlari hayoti, ular o'rtasidagi ziddiyat, qulchilikka qarshi qora tanlilar isyoni haqqoniy yoritilgan. Uning „Men va mening xotinim „Biz va qo'shnilarimiz“ asarlarida ham Amerika hayoti haqqoniy tasvirlanadi.

XX asr boshlarining eng buyuk yozuvchisi Jek London (1876-1916) o'z asarlarida o'z zamondoshlari uchun yangi va notanish dunyoni - sarguzashtlar olamini, qo'rqmas va jasur odamlarni tasvirlab bergan. „Umruga muhabbat“, „Meksikalik“, „Qizil vabo“, „Oq tish“ qissalari, „Martin Iden“ romani adibning eng yaxshi asarlaridir.

AQSH iqtisodiy farovonligining boshqa tomonini taniqli amerikalik yozuvchi Teodor Drayzer (1871-1945) tasvirlab bergan. Uning eng yaxshi asarlaridan biri "Amerika fojiasi" romani edi.

Ingliz dramaturgi Bernard Shou o'z asarlarida ekspluatatsiyani, meshchanlik axloqini, munofiqlik, soxtalikni qoralagan. „Qariyalar uyida“, „Qurol va inson“,

„Shayton shogirdi „ „Mayor Barbara” kabi asarlarida jamiyatdagi qusurlarni tanqid qilish bilan birga, ijtimoiy taraqqiyotga, adolatga xizmat qiluvchi kuchlarni zo‘ravonlikka qarshi qo‘yish g‘oyalari ilgari suriladi. Fransuz adibi Viktor Gyugoning „Dahshatli yil“, „Xo‘rlanganlar“, „To‘qson uchinchi yil“ kabi asarlarida zulmga, jaholat va adolatsizlikka qarshi norozilik, bosqinchilikka nafrat, kurashchan xalqqa xayrixohlik bildiradi, insonning fojiali hayoti va kurashini haqoratlangan mehnatkash insonning fosvirlaydi.

Fransuz yozuvchisi Jyul Vern - ilmiy-fantastik romanchilikning yirik vakili. Yozuvchi „Havo sharida besh hafta“, „Yer markaziga sayohat“, „Kapitan Grant bolalari“, „0‘n besh yoshli kapitan” asarlarining qahramonlari jasoratli, dovyurak, kurashchan kishilardir.

Rus yozuvchisi L.N. Tolstoy umrining so‘nggi yillarida podsho Rossiyasining davlat, cherkov, iqtisodiy va ijtimoiy tartibotlarini, axloqsiz negizlarini tanqid qilishni davom ettirdi. A. P. Chexov „Uch opa-singil“, „Olchazor bog” pyesalarida juda katta kuch bilan ijtimoiy masalalarini umumlashtirishga harakat qildi.

Bu davrda yaponiyalik mashhur yozuvchi Roka Tokutomining „Kurosivo“, „Yashamagan yaxshi“, Naoe Kinositoning „Olovli ustun” romanlari feodal qoldiqlarga qarshi, milliy qadriyatlarni asrashga, xorijning ma‘naviy ta‘siriga qarshi qaratilgan edi.

Naturalizm. Naturalizm adabiyotni badiiy yangilashda inqilob yasadi. O‘sha davr hayotini o‘tkir badiiy bo‘yoqlarda tasvirlagan bir guruh san’atkorlar o‘zlarini naturalistlar deb atadilar. Ularning yirik namoyandalaridan biri fransuz yozuvchisi Emil Zolya Fransiyadagi barcha sinflar va ijtimoiy guruhlarning mavqeyini, turmush tarzini va psixologiyasini ko‘rsatishni oldiga maqsad qilib qo‘ydi. Emil Zolyaning 20 jildli „Rugon-Makkarlar“ asari Ikkinchi imperiya davridagi bir oilaning hayoti va ijtimoiy tarixiga bag‘ishlanadi. „Jerminal“ va „Tormor“ romanlari yozuvchi ijodining cho‘qqisidir.

Italiyada naturalizm namoyandalaridan Luiji Kapuana va Jovanni Vegalarni ko'rsatish mumkin. Ular o'z asarlarida Janubiy Italiyadagi qashshoqlikni, unga qarshi kurashuvchilarni badiiy mahorat bilan aks ettirdilar.

Amerika naturalistlaridan Stiven Kreyn „Jasoratning qonli belgisi“, Frenk Norris „Girdob“ asarlarida juda katta ijtimoiy masalalarini ko'tarib chiqdilar. Bu davrda dekadentlik oqimi ham ancha rivojlandi. Yevropa davlatlarida xalqlar ma'naviyatida tanazzul belgilarini, umidsizlikni qalamga olgan yozuvchilarning asarlari paydo bo'ldi va tarbiyani yaxshilash g'oyalarini olg'a surdi. Ularning vakillari P.Verlen, A.Relebo, S.Mallorme va boshqalar edi.

Demokratik adabiyot - hukmron tabaqalar manfaatiga emas, xalq manfaatlari va kelajagiga xizmat qiluvchi, kishilarni kelajakka ishonch ruhida tarbiyalovchi voqelikni haqqoniy aks ettiruvchi adabiyot.

Meshchan - Rossiyada revolyutsiyaga qadar shahar aholisining turli toifalari - mayda savdogarlar, hunarmandlar va shu kabilar.

Dekadentlik (lotincha - tanazzul) - Yevropa madaniyatidagi inqiroz holatini mnumiy tarzda ifoda etuvchi tushuncha. Tanazzulga yuz tutishlik, umidsizlik kayfiyati, hayotdan bezishlikni o'zida aks ettiruvchi oqim. Yevropada XVIII asrning 80-yillarida dekadent tushunchasi qo'llanila boshlandi. U adabiyot va san'atning deyarli barcha jabhalariga tarqalib, asta-sekin, lekin muqarrar ravishda jahon urushiga yaqinlashib kelayotgan Yevropa madaniyati va jamiyati inqirozidan dalolat berdi.

I. O'quvchilarning bilimini sinash.

1.XIX asrning 70-yillarida jahonning yirik rivojlangan davlatlarida texnikaning rivojlanish darajasi nimalarga asoslandi?

2. Qaysi davlatlarda transport va temiryo'llar eng muhim, strategik ahamiyatga molik tarmoqlar sifatida qaraldi?

3. Buyuk ixtirochilardan kimlarni bilasiz? Ular fan rivojiga qanday hissa qo'shganlar?
4. Birinchi samolyotni kim ixtiro qildi va ilk samolyot nechanchi yilda samoga parvoz qildi?
5. Uzoq masofalarni yaqin qilish maqsadida telefon apparatlari qachondan boshlab ishga tushirilgan?
7. Radioni kashf qilgan ixtirochi kim? Hozirgi kunda radioning o'rnini qanday?
8. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida ilm-fan rivojiga sabab bo'lgan olimlarni qayd eting.
9. Fizika fanida qanday kashfiyotlar amalga oshirildi?
10. Kimyo fani sohasida ilmiy kashfiyotlarni amalga oshirgan mashhur olimlarning ishlari haqida nimalarni bilib oldingiz?
11. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida qaysi yangi fan sohalariga asos solindi?
12. Xalq ta'limi rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan omilni qayd eting.
13. Z. Freyd ta'limotida qanday g'oya ustun turgan?
14. Mustamlakachilikni oqlagan yozuvchilar o'z fikrlarini qanday g'oyalar bilan asoslaganlar?
15. Tanqidiy realizm adabiyoti qay tariqa vujudga keldi?
16. Demokratik adabiyotning o'ziga xos xususiyatlarini qayd eting.
17. Adabiyotdagi naturalizm va dekadentlik, tanqidiy realizm oqimlarini taqqoslang.
18. XIX asr oxiri - XX asr boshlari jahon adabiyotining yirik namoyandalari ijodi haqida nimalarni bilib oldingiz?

II. Guruh bilan ishlash.

1. Tasviriyy san'atning buyuk namoyandalari haqida so'zlab bering.
2. O'sha davrdagi xalq ta'limi bilan hozirgi davrdagi xalq ta'limini taqqoslang.
3. Nega Sharqda G'arbdagidek aniq fanlar rivojlanmadi? Bu sohada dinning roli qanday? Izohlang.

III. Xarita va atamalar bilan ishlash

“XIX asr - XX asr boshlaridagi ilmiy kashfiyotlar va ixtirolar va ularning amaliy qo‘llanilishi” jadvalini to‘ldiring. (Qo'shimcha ma'lumot manbalaridan foydalaning.)

Fan va texnologiya yo'nalishi	Olim va ixtirochilarning nomlari	Yillar	Ilmiy kashfiyot, ixtiro	qo'llash doirasi

IV. Ijodiy vazifalar

1.... Sanoat inqilobi yutuqlari tufayli oddiy odamlar hayotidagi o'zgarishlar

• Ushbu buyumlar, qurilmalar va transport vositalarining qaysi biri to'g'ri kelishini aniqlab, daftaringizga yozing:

a) sanoat inqilobidan oldingi davrlar;

b) sanoat jamiyati.

1

2

3

4

5

6

2. Hozirgi sharq olamidan qanday buyuk olimlar chiqqanligi haqida ma'lumotlar to'plang.

3. Yuqorida nomlari tilga olingan yozuvchilarning qaysi asarlarini o'qigansiz? Bu haqida insho yozing.

4. www.jahonadabiyoti.uz saytidan foydalanib adabiyot bo'yicha bilimlaringizni oshiring.

53-§.Umumlashtiruvchi takrorlash.

1.1876-yilda bo‘lib o‘tgan qo‘zg‘olon natijasida Turkiyada Shayx ul-islom fatvosi bilan taxtdan tushirilgan sultonni aniqlang.

A) Mehmet II B) Abdulaziz

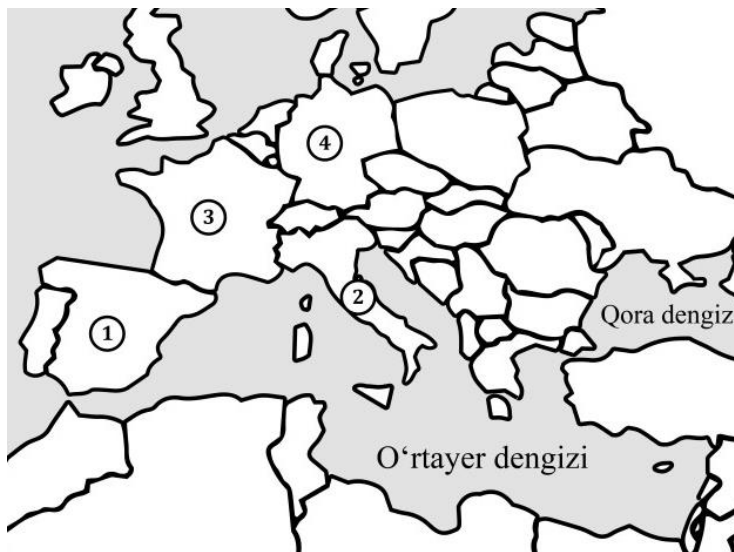
C) Usmon V D) Abdulhamid

2. «Sinxay inqilobi» natijasida Xitoyda qaysi sulola hukumronligi tugatilgan?

A) Manjur sulolasi B) Uyg‘ur sulolasi

C) Sya sulolasi D) Yapon sulolasi

3.Xaritada qaysi raqam ostida belgilangan davlatda 1891-yildan boshlab yakshanba dam olish kuni deb belgilangan?

A)birinchi raqam B)uchinchi raqam

C)to‘rtinchi raqam D)ikkinchi raqam

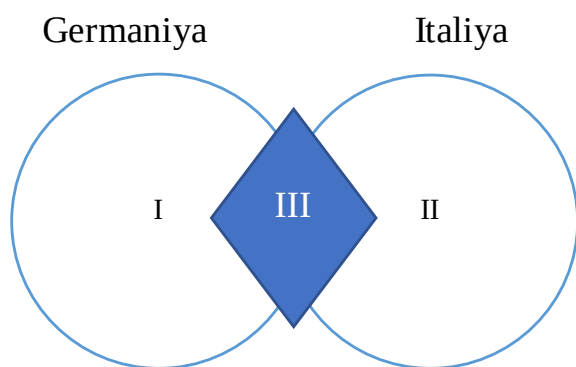
4.Birinchi Jahon urushi janglariga oid quyidagi jadvalni to‘g‘ri to‘ldiring.

Jang nomi	Halok bo‘lgan askarlar soni	Jang bo‘lib o‘tgan yil
Somma jangi	a	1916-yil

B	5 ming kishi vafot etdi	c
Verden jangi	d	e
F	Ikki tomondan 2 mlng a yaqin halok bo'ldi	1914-yil
Buyuk chekinish	g	1915-yil

Ma'lumotlar:

- 1)850 ming soldat va zobit halok bo'ldi; 2)1916-yil;
- 3)2 mlndan ortiq jangchi halok bo'ldi; 4)Ipr jangi; 5)1915-yil; 6)Marna jangi;
- A) a-1; b-6; c-5; d-3; e-2; f-4; g-3 B) a-3; b-4; c-5; d-3; e-2; f-6; g-1
- C) a-1; b-4; c-2; d-3; e-5; f-6; g-3 D) a-3; b-6; c-2; d-3; e-5; f-4; g-1
- 5.1891-yilda qaysi mamlakatda dunyoda ushbu mamlakatning hukmronligini o'rnatishni maqsad qilgan shovinistik tashkilot tuzildi?
- A) Germaniya B) Yaponiya C) Angliya D) AQSh
- 6.1870-yil Rimning Italiya tarkibiga qo'shib olinishi bilan Italiyaning birlashuvi nihoyasiga yetdi.Bu davrda kim Rim papasi edi?
- A) Piy XI B) Piy IX C) Grigoriy XII D) Piy XII
7. Qaysi davlatlar 1895-1896-yillarda Buyuk Markaziy Amerika Respublikasi bo`lib birlashdilar?
- A) Gonduras,Argentina, Braziliya B) Braziliya,Urugvay, Gvatemala
- C) Gonduras, Salvador, Nikaragua D) Peru, Nikaragua,Chili
- 8) "Dollar diplomatiyasi" siyosatini e'lon qilgan AQSh prezidentini aniqlang.
- A) Vilson B) Ruzvelt C) Taft D) Mak-Kinli
9. Eyler-Venn diagrammasi yordamida quyida berilgan davlatlar tarixidagi voqealarni umumiylik hamda farqli jihatlarini tahlil qilib to'g'ri moslashtirilgan javobni toping. XIX asrning ikkinchi yarimi

- a) Davlatni birlashtirish jarayoni tugadi;
- b) “sotsial-demokratlarning xavfli intilishlariga qarshi qonun” qabul qilindi;
- c) Adua yonida bo’lib o’tgan jangda qo’shinlari mag’lubiyatga uchradi;
- d) Eritreyani o’ziga bo’ysundirdi;
- e) Avstriya-Vengriya bilan Bolqon yarim orolidagi o’z manfaatlarini quvvatlovchi bitim tuzildi;

f) Karolina, Mariana orollarini bosib oldi

A) I-b, f; II-c, d; III-a B) I-b, d; II-e, f; III-a

C) I-d, e; II-c, f; III-b D) I-b, d; II-c, f; III-a

10. Kim Nyu-Yorkda qurgan birinchi issiqlik elektr stansiyasi yuzlab iste’molchilarni energiya bilan ta’minlay boshlagan ?

A) E. Tomson B) N. Yablochkov

C) T. Edison D) L. Sperri

11. Quyidagilardan to’g’ri javoblarni aniqlang.

№	Hukmdor	Voqea	Yil
1.	Mahdiy	Muqanna qo‘zg‘olonini bostirish uchun katta harbiy kuchni Movarounnahrda safarbar qiladi.	775-yil
2.	Mutsuxito	“Meydzi” nomi bilan toj kiyadi.	1867-yil
3.	Vilgelm II	Yer-mulk va aholi ro‘yhatini o‘tkazadi.	1086-yil
4.	Abdulloh	Sudandagi Mahdiylar hokimiyatini o‘z qo‘liga oladi.	1885-yil
5.	Salavk	Misr hukmdorligini qo‘lga kiritadi.	mil.avv. 312- yil
6.	Fridrix I	Janubiy Italiya shaharlariga kommuna huquqini beradi.	1176-yil

A) 1,2 B) 2,3 C) 2,4 D) 5,6

12. Quyidagi atamalarning ma’nolari to’g’ri ko‘rsatilgan javobni belgilang?

1)moliya; 2) trest; 3) kapital; 4) ssuda;

a) moddiy boyliklar garovi hisobiga foiz to'lash va qaytarib berish sharti bilan muayyan muddatga qarzga beriladigan pul yoki moddiy boylik;

b)sarmoya, o'z egasiga daromad keltiruvchi jami vositalar va mablag'lar, ya'ni qiymat keltiruvchi, o'zini o'zi ko'paytiruvchi qiymat;

c)ishlab chiqarish va savdoni o'zlaricha emas, markaziy boshqaruv qarori asosida olib boradigan korxonalar birlashmasi;

d)maqsadli pul jamg'armalarini vujudga keltiruvchi, jamlash, taqsimlash va ishlatish bilan bog'liq munosabatlar

A) 1-d, 2-c, 3-b, 4-a B) 1-b, 2-d, 3-c, 4-a

C) 1-d, 2-a, 3-b, 4-c D) 1-b, 2-d, 3-a, 4-c

13.13 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun majburiy bepul ta'lim joriy etgan(I), 13 yoshdan kichik bo'lgan bolalar mehnatini taqiqlagan(II), 10 yoshdan kichik bolalar mehnati taqiqlangan davlatlarni aniqlang

A) Germaniya(I), Buyuk Britaniya(II), Fransiya(III)

B) Fransiya(I), Germaniya(II), Buyuk Britaniya(III)

C) Buyuk Britaniya(I), Germaniya(II), Fransiya(III)

D) Fransiya(I), Buyuk Britaniya(II), Germaniya(III)

14.Quyidagi voqealarni xronologik jihatdan to'g'ri tartibda belgilang

1) Braziliya qiroli Pedru II taxtdan voz kechadi;

2) F.Vilya va E.Sapata Mexiko shahrini egallaydilar;

3) Meksika prezidentligiga Uerta keladi;

4) Braziliya Qo'shma Shtatlari tuzildi;

5) Argentina sotsial-demokratik partiyasi tuziladi;

6)Argentinada immigratsiya va kolonizatsiya to'g'risida qonun qabul qilanadi

A)6,4,5,1,2,3 C)6,1,4,5,3,2 C)6,4,5,2,3,1 D)6,1,5,4,2,3

15.Argentinada 1895-yilda tashkil topgan Argentina Sotsialistik partiyasi hukumatdan nimalarni talab qiladi?

1)Diniy ta'limni bekor qilish; 2)Dunyoviy fanlarni joriy qilish;

- 3)Yagona soliq joriy qilinishini; 4)Kasaba uyushmalarini birlashtirish;
5)Muxolifatga ruhsat berish; 6)Namoyishlarga ruxsat berish;
7)10 soatlik ish kunini joriy etish

A)1,2,6,7 B)1,3,5,7 C)2,3,6,7 D)1,3,4,6

16.Xitoyda “Tunminxay” siyosiy tashkiloti tuzilgan(I), “Ixtetuan” harakati qo’zg’olon tusini olgan(II), “Yangi Xitoy Konstitutsiyasi”qabul qilingan(III), “Gomindan” partiyasi tuzilgan(IV) yillarni aniqlang

A)1900(I), 1898(II), 1914(III), 1911(IV) B)1905(I), 1899(II), 1911(III), 1914(IV)
C)1903(I), 1900(II), 1915(III), 1912(IV) D)1905(I), 1899(II), 1914(III), 1912(IV)

17.Quyidagi ma’lumotlarni to’g’ri tartibda joylashtiring ?

1)Sheralixon; 2)Yoqubxon; 3)Abdurahmon

a)Uning davrida mamlakatda yopiq siyosat olib boradi. Chet elliklar kirishi taqiqlanadi;

b)Uning davrida imzolangan shartnomaga ko’ra, Afg’oniston amalda mustaqilligini yo’qotadi;

c)U ingliz missiyasini Kobul shahrida qabul qilishdan bosh tortadi

A)1-c, 2-b, 3-a B)1-b, 2-a, 3-c C)1-b, 2-c, 3-a D)1-a, 2-b, 3-c

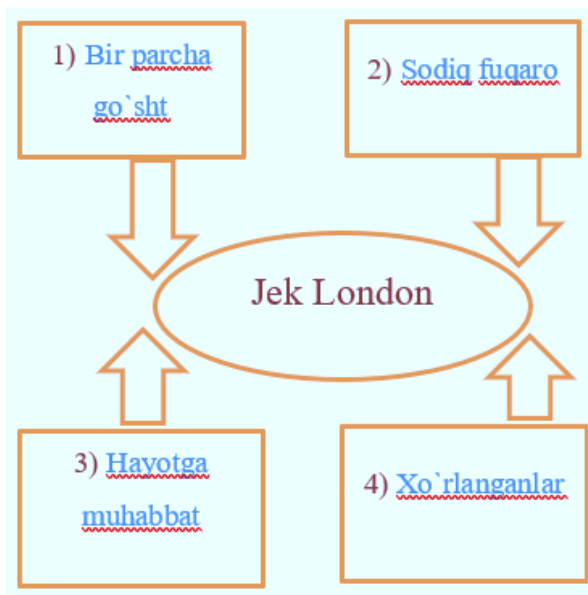
18.“Yosh turklar” partiyasi qaysi shaharda o’zlarining birinchi qurultoyini o’tkazadilar?

A)London B)Madrid C)Parij D)Kopengagen

19.Efiopiya hukmdori..... Abdullohga murojaat qilib, umumiy dushmanga qarshi birgarlikda kurashga chaqiradi. Nuqtalar o’rniga mos keluvchi javobni aniqlang

A)Almi B)Yo’xonni C) Muhammad Ahmad D) Feodar II

20. Jek Londonga tegishli asarni belgilang.

A)1,4 B) 1,3 C) 2,3 D) 2,4

21.Jadvalni bosh joylarini Huquqshunoslik fanidagi bilimlaringizdan foydalanib,to'ldiring

Davlat	Monarxiya		Respublika	Partiyaviylik		
	mutlaq	kons-titutsion		Ikki partiya	Ko'p	Partiyalar shunchaki mavjud
AQSH			-	-		
Britaniya				-		
Germaniya						
Fransiya					-	
Rossiya	-					
Avs-Veng-riya						-

TARIXIY ATAMALAR VA TUSHUNCHALAR

(QR kodi)

Avtonomiya - bu o'z hududidagi davlat sub'ektining bir qismi uchun mustaqil ravishda (oldindan kelishilgan chegaralar doirasida) hokimiyatni amalga oshirish huquqi.
Avtoritarizm - bu siyosiy hokimiyatning antidemokratik tizimi, odatda shaxsiy diktaturaning elementlari bilan birlashtirilgan.
Agora - erkin fuqarolar yig'ilgan maydon - qadimgi Yunonistonning shahar - shtatida mashhur yig'ilish.
Akropol - qadimiy shaharning mustahkam qismi.
Aksiyadorlik jamiyati - yirik korxonalar, kapitalning tashkiliy shakli bo'lib, jamiyat a'zolari – aksiyadorlarning alohida kapitalarini birlashtirish yo'li bilan shakllanadi.
Amnistiya - jinoiy yoki boshqa javobgarlikdan ozod qilish.
Anarxizm - davlat va boshqa siyosiy hokimiyatga bo'lgan ehtiyojni inkor etuvchi, shaxsning cheksiz erkinligini targ'ib qiluvchi ijtimoiy-siyosiy oqim.
Anarxiya - bu anarxiya, qonunlarga bo'ysunmaslik, ruxsat berish.
Antanta - Birinchi jahon urushida Germaniyaga qarshi Angliya, Rossiya va Fransiyaning ittifoqi;
Aristokratiya - yuqori sinf.
Arxeologiya - tarixiy o'tmishni moddiy yodgorliklar asosida o'rganuvchi fan
Autodafe - inkvizitsiya hukmi bilan dahriylarni ommaviy ravishda qatl qilish.
Banklar - naqd pul hisob-kitoblarini amalga oshiradigan va pul jamg'armalarini saqlaydigan muassasalardir.
Bid'at - din tomonidan belgilangan qarashlardan chetlashish.

Bolsheviklar - RSDRPdagi siyosiy oqim (fraksiya) vakillari (1917 yildan — V. Lenin boshchiligidagi mustaqil siyosiy partiya). Konsepsiya RSDRP ning II qurultoyida (1903) V. Lenin tarafdorlari ko'pchilik ovoz olgandan keyin, ularning muxoliflari esa ozchilik (mensheviklar) bo'lganidan keyin vujudga keldi.
Boylarlar - Qadimgi Rossiyada - eng nufuzli odamlar, knyazlikning yuqori qatlami, yer egalari;
Boylarlar Dumasi - eng yuqori zodagonlarning doimiy kengashi
Buddaviylik - qadimgi Hindistonda miloddan avvalgi VI-V asrlarda paydo bo'lgan dindir. Afsonaga ko'ra, uning asoschisi shahzoda Gautama edi
Burjuaziya - bu haq to'lanadigan mehnatdan foydalanadigan mulkdorlar toifasi. Daromad ortiqcha qiymatni o'zlashtirishni ta'minlaydi - tadbirkorning xarajatlari va uning foydasi o'rtasidagi farq.
Burlar -(Afrikaliklar) - Janubiy Afrikadagi golland, fransuz va nemislarning avlodlari.
Buyuk geografik kashfiyotlar – XV asr oxiri- XVII asrning o'rtalariga qadar davom etgan yevropa sayohatchilarining kashfiyotlari.
"Viktoriya davri" - Buyuk Britaniya tarixidagi (XIX asrning ikkinchi yarmi), ichki vaziyatning eng katta kuchi va barqarorligi bilan tavsiflangan davr. Bu davrning nomi o'sha paytdagi qirolicha Viktoriya nomidan kelib chiqqan.
Vandallar - qadimgi german qabilasi, Rimni egallab olgan va talagan. Majoziy ma'noda ular vahshiylar, madaniyat dushmanlari.
Vassal - bu xo'jayinga bog'liq bo'lgan feodal. U ma'lum vazifalarni bajarib, xo'jayin tarafida jang qildi.
Veche - Qadimgi Rossiyada Xalqlar Assambleyasi (Novgorod, Pskov)
General shtatlar - mulkiy vakillik organi, Fransiyada ruhoniylar, feodallar va shaharliklar.
Gildiya - O'rta asrlarda savdogarlar, savdogarlar, hunarmandlar ittifoqi.

Gomrul - o'zini o'zi boshqarish -XIX asr oxirida Irlandiya milliy harakatining asosiy talablaridan biri.
Gumanizm - Uyg'onish davri mutafakkirlari ta'limoti, markazda qaysi inson hayotining barcha ko'rinishlarida bo'lgan.
Davlatning suvereniteti uning tashqi mustaqilligi va ichki ishlarda ustunligi.
Demokratiya - xalqni hokimiyat manbai va hukumat ishtirokchisi sifatida tan olinishiga asoslangan davlat va jamiyat shakli.
Diktatura - bu siyosiy rejim bo'lib, u individual yoki ijtimoiy guruhning to'liq hukmronligini anglatadi.
Dominion - o'zini o'zi boshqaradigan koloniyadir.
Jakeriya - 1358 yil Fransiyadagi dehqonlar qo'zg'oloni
Jamoa - bu doimiy qurolli otryad, shahzodaning qo'shini,
Ierogliflar - rasm ko'rinishidagi yozma belgilar. Qadimgi yunon tilidan tarjima qilingan bu so'z "maxfiy belgilar" degan ma'noni anglatadi.Misrliliklar ierogliflarni "ilohiy nutq" deb atashgan.
Imperializm - bu bozorning monopolistik tarzda egasi bo'lgan raqib moliyaviy va ishlab chiqarish guruhlari hayotning barcha sohalarini nazorat qilib, davlat hokimiyati bilan birlashganda, jamiyat taraqqiyotining bir bosqichi.
Imperiya - mustamlakachilikka ega bo'lgan yoki turli elementlarni o'z ichiga olgan monarxiya.
Industrial jamiyat - iqtisodiyotning asosi va yetakchi tarmog'i sifatida texnik jihatdan rivojlangan yirik sanoatni hamda tegishli ijtimoiy tuzilmalarni yaratish jarayoni yakunlangan jamiyatdir. Mafkura siyosiy, huquqiy, axloqiy, badiiy, falsafiy, diniy qarashlar tizimidir.
Industrlashtirish - bu yirik mashina ishlab chiqarishini yaratish va shu asosda agrar jamiyatdan industrial jamiyatga o'tish jarayonidir.

Inkvizitsiya - XIII -XIX asrlarda. Katolik cherkovidagi sudlar tizimi, dunyoviy hokimiyatdan mustaqil. Quvg'in qilingan yeretiklarni qiynoq va qatlardan foydalanganlar.
Inqilob - bu sifatli sakrash; ijtimoiy munosabatlarning keskin o'zgarishi.
Inqiroz - bu keskin iqtisodiy qiyinchiliklar davri. Bu ishsizlikning ko'payishi, katta bankrotlik, aholining qashshoqligi va boshqalar bilan tavsiflanadi.
Intervensiya - bir yoki bir necha davlatning boshqa davlatning ichki ishlariga aralashuvi. Harbiy, iqtisodiy va diplomatik intervensiyalar mavjud.
Irqchilik - bu terining, ko'zning rangi va boshqa tashqi farqlari bo'lgan odamlarning birlamchi ustunligi haqidagi nazariya. Amalda, bu xorlik, to'qnashuvlar, pogromlar, qonli urushlar va boshqalarga olib keladi
Ish tashlash - bu ishchilarning o'z huquqlari uchun kurashining bir shakli; iqtisodiy yoki siyosiy xarakterdagi talablar qondirilmaguncha ishni tugatish.
Kazaklar – XVI-XX -asrlarda Rossiyadagi harbiy mulk. Bu Dnepr, Don, Volga, Ural, Terekda erkin jamoalar ko'rinishida paydo bo'lgan, Ukraina va Rossiyadagi xalq qo'zg'olonlarining asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan.
Kapital - foyda keltiradigan pul va moddiy boyliklar.
Kapitalizm - bu ishlab chiqarish asboblari va vositalariga xususiy mulkchilik, erkin tadbirkorlik tizimi va yollanma mehnatga asoslangan ijtimoiy shakllanish.
Karavella - uch-to'rtta ustunli tez suzib yuruvchi kema, okean sayohatlari uchun ishlatiladi.
Konservatizm – eski ana'nalarga sodiqlik, yangi narsalarga ishonchsizlik va jamiyatdagi o'zgarishlarni rad etish.
Konstitutsiya davlatning asosiy qonunidir.
Konstitutsiyaviy monarxiya - bu monarxning hokimiyati qonun bilan chegaralangan boshqaruv tizimi (odatda konstitutsiya).

Konfederatsiya - bu mustaqillikni to'liq saqlab qolgan, lekin ba'zi harakatlarni muvofiqlashtirish uchun umumiy (qo'shma) organlarga ega bo'lgan mamlakatlarni birlashtirish shakli. Qoida tariqasida, bu tashqi siyosat, aloqa, transport va qurolli kuchlar. Masalan, Shveytsariya Konfederatsiyasi.
"Qizil qo'shinlar" qo'zg'oloni - ozodlik qo'zg'oloni Xitoyda mo'g'ullarning mamlakatdan quvib chiqarilishi bilan yakunlandi.
Qabila - boshliq boshchiligidagi bir necha oilalarning birlashmasi.
Qonun - bu qoidalar majmui, uning bajarilishi hamma uchun majburiydir.
Qul - hayoti va ishi qul egasiga tegishli bo'lgan odam.
Liberal - bu individual erkinlik va tadbirkorlik erkinligining tarafdori.
Liberalizm - XVII-XVIII asrlarda Yevropa mamlakatlarida vujudga kelgan g'oyaviy va ijtimoiy-siyosiy yo'nalishdir. fuqarolik, siyosiy va iqtisodiy erkinliklar tamoyillarini e'lon qilish. XIX - XX asr boshlarida. uning asosiy qoidalari: fuqarolik jamiyati, inson huquq va erkinliklari, qonun ustuvorligi, demokratik siyosiy institutlar, xususiy tadbirkorlik va savdo erkinligi shakllandi.
Matriarxat - bu ayollarning ustun mavqei bilan ajralib turadigan jamiyat tuzilishi. Qarindoshlik va merosxo'rlik ona tomondan hisoblangan. U qabilaviy tuzumning dastlabki davrida keng tarqalgan edi.
Ma'muriy -hududiy bo'linish - mamlakat hududini o'z boshqaruv organlari bilan kichikroq bo'linmalarga bo'lish.
Ma'muriyat - bu boshqaruv organlari majmui.
Militarizm - bu davlatning harbiy qudratini oshirish siyosati.
Millatchilik - bu milliy ustuvorlik va milliy ustunlikning alohidaligi, millatni jamiyatning eng oliy shakli sifatida tan olish g'oyasiga asoslangan mafkura va siyosat.
Milliy masala – mamlakat ichidagi millatlararo munosabatlar jarayonida vujudga keladigan siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, mafkuraviy va boshqa muammolar majmuidir.

Modernizatsiya - jamiyat hayotining barcha sohalarini zamonaviy talablarga muvofiq o'zgartirish zarurati bilan bog'liq o'zgarishlar.
Monarxiya - bu oliy hokimiyatga ega bo'lgan boshqaruv shakli bir kishiga - monarxga tegishli.
Mustamlaka - siyosiy, iqtisodiy mustaqillikdan mahrum bo'lgan va xorijiy davlat - metropol hokimiyati ostidagi mamlakat, hudud.
Mutlaq monarxiya - bu avtokratiya, monarx cheksiz hokimiyatga ega bo'lgan davlat. Shu bilan birga, qudratli byurokratik apparat, armiya va politsiya tuziladi, boshqaruv organlari faoliyati to'xtatiladi.
Muxolifat - ko'pchilik tomonidan qo'llab-quvvatlangan hukmron fikrga qarshi bo'lgan partiya yoki guruh. Muqobil siyosat, muammolarni hal qilishning boshqacha usulini taqdim etadi.
Namoyish - bu yurish, yig'ilish yoki jamiyatdagi kayfiyatni ommaviy ifodalashning boshqa shakli.
Oprichnina - Ivan IV Dahshatli boyar muxolifati bilan kurashish choralari tizimi (ommaviy qatag'onlar, qatllar, erlarni musodara qilish va boshqalar).
Papirus - ko'p yillik botqoq o'simlik. Antik davrda qirg'oq bo'ylab va Nil deltasida, shuningdek, Tropik Afrikaning daryo va ko'llarda o'sadi. Odamlar papirusdan mato, poyabzal, sallar, qayiqlar yasadilar. Misrliklar birinchi bo'lib papirusdan yozuv materialini sifatida foydalanishgan.
Parlament - davlatda vakillik (saylanadigan) hokimiyat organi. Birinchi marta XIII asrda shakllangan. Angliyada.
Parlamentarizm - bu qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlarning vazifalari aniq belgilangan, parlamentning hal qiluvchi roli bo'lgan davlat hokimiyati tizimi. Parlament bu tizimda siyosiy kurashning subekti va ob'ekti sifatida faoliyat yuritadi va mamlakatda mavjud bo'lgan demokratiya haqidagi an'anaviy g'oyalar bilan bog'liqdir.

Patriarxat - erkaklar hukmronlik qiladigan jamiyat. U qabilaviy tuzumning parchalanishi paytida paydo bo'lgan.
Polis - qadimgi dunyodagi shahar-davlat.
Radikal - jamiyatni o'zgartirishda qat'iy, o'ta keskin choralar tarafdori.
Razvedka - bu haqiqiy yoki mumkin bo'lgan dushman haqida ma'lumot to'plash bo'yicha chora -tadbirlar majmui.
Realizm - san'atdagi yo'nalish bo'lib, uning mohiyati voqelikni unga mos keladigan shakllarda haqqoniy tasvirlashga intilishdir; modernizm va avangardga qarshi chiqdi.
Reyxstag - Germaniyadagi mulk vakillik organi hisoblanadi.
Respublika - eng yuqori hokimiyat saylanadigan vakillik organiga (parlamentga) yoki saylangan prezidentga (prezidentlik respublikasiga) tegishli bo'lgan boshqaruv shakli .
Referendum - bu mamlakat hayotidagi eng muhim masalalar bo'yicha umumxalq ovoz berishidir. Qonun chiqaruvchi kuchga ega.
Ruhoniy - qadimgi dinlarda ilohiy xizmat, qurbonlik va boshqa marosimlarni bajaruvchi xudoning xizmatkori.
Sanoat inqilobi - mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish hajmining keskin oshishiga olib keladigan texnologiya va texnologiyaning sifat jihatdan yangi darajasiga o'tish.
Satrap - Qadimgi Forsda podshoh tomonidan tayinlangan alohida mintaq (satrapiya) hukmdori. Satrap rahbarlik qilgan soliqlarni yig'ish, sudni boshqarish, qo'shinlarni jalb qilish va nazorat qilish mahalliy satrap amaldorlari tanga zarb qilish huquqiga ega edilar.
Svadeshi - Hindistondagi Britaniya tovarlarini boykot qilish harakati. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Angliya va AQShda eng keng tarqalgan. Saylov huquqi, ayollarning saylov huquqi uchun harakat.

Sivilizatsiya - ibtidoiy davrga nisbatan yuqoriroq rivojlanish darajasi. Sivilizatsiya o'troq turmush tarzi, davlat, yozuv, rivojlangan madaniyat mavjudligi bilan tavsiflanadi.
Sinf - bu jamiyatning iqtisodiy tizimida va mulkka nisbatan o'rni o'xshash bo'lgan katta odamlar guruhi.
Slavyanlar - Yevropa xalqlarining eng katta guruhi: sharqiy (ruslar, ukrainlar, belaruslar), g'arbiy (polyaklar, chexlar, slovaklar va boshqalar), Janubiy (bolgarlar, serblar, xorvatlar va boshqalar).
Sotsializm - bu ishlab chiqarish asboblari va vositalariga davlat yoki jamoatchilik tomonidan egalik qilish
Sulola - ketma -ket qarindoshlar - davlat hukmdorlari.
Shoh - bu monarx, shoh. Gay Yuliy Sezar ismidan kelib chiqqan. Ivan IV Dahshatlidan boshlab butun Rossiya hukmdorlari unvon.
Shtat - bu bir hududda yashaydigan va hamma uchun bir xil qonun va buyruqlarga bo'ysunadigan odamlar (aholi) birlashmasi .
Tarixiy manbalar - bir paytlar odamlar tomonidan yaratilgan va hozirgi kungacha saqlanib qolgan barcha narsalar. ga bo'lingan uchta katta guruh - moddiy, yozma, og'zaki.
Ta'sir doirasi - hududning boshqa davlat ta'sirida bo'lgan (siyosiy, iqtisodiy) bir qismi (bir mamlakat yoki mintaqa, bir nechta davlatlar tegishli).
Terror - qo'rqitish, siyosiy raqiblarini zo'ravonlik usullari bilan bostirish siyosati. Har qanday maqsadga erishish uchun vosita sifatida ishlatiladi.
Tumori - Usmonlilarda harbiy xizmat uchun berilgan yer.
Uyg'onish davri - XIV asrda Italiyada paydo bo'lgan madaniyatning yangi turi.
Urbanizatsiya - bu shaharlar soni va ulardagi aholi sonining o'sishi va jamiyatning iqtisodiy va madaniy hayotidagi rolining kuchayishi jarayoni.
Fashizm - zo'ravonlikning ekstremal shakllaridan foydalangan terroristik diktaturadir. Millatchilik va irqchilik bilan birlashadi.

Federatsiya - bu butun hudud ma'muriy birliklarga bo'linadigan va oliy hokimiyat vakolatlarining bir qismi mahalliy hokimiyat organlariga berilgan mahalliy tuzilma (mahalliy qonunlar chiqariladi, mahalliy soliqlar yig'iladi va hokazo).

Firavn — Misr podshohlarining nomi. Qadimgi misrliklar qirol hokimiyati xudolar tomonidan o'rnatiladi, deb hisoblagan.

Forum - qadimgi Rimdagi maydon, siyosiy hayotning markazi. Hozirgi vaqtda - vakillik yig'ilishi, qurultoy.

Evolyutsiya - yangi sifatga, yangi ijtimoiy formatsiyaga bosqichma -bosqich, silliq (inqilobdan farqli o'laroq) o'tish.

Ekspansiya – mamlakat yoki mintaqaning turli sohalarda (hudud, iqtisodiyot, siyosat) ta'sir yoki hukmronlik zonasini boshqa davlatlardan yer, savdo bozorlari, xom ashyo manbalarini tortib olish yo'li bilan kengaytirishdir.

Elita - har qanday faoliyat sohasida etakchi o'rinni egallagan aholi qatlami.

Erkin tadbirkorlik - bu korxonalar, banklar, savdo va boshqalarni tashkil qilishda xususiy tashabbusni rag'batlantirish tizimi.

Yanicharlar - Usmonlilar hokimiyatidagi doimiy piyodalar qo'shini, birinchi navbatda asirlar va qullardan yollangan va keyin fath qilingan nasroniy xalqlarning musulmonlar tarbiyalagan farzandlaridan tuzilgan qo'shin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. ASOSIY ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi – T.: O‘zbekiston, 2011.
2. I.A.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q – T.: O‘zbekiston, 1998.
3. Sh.M.Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz – T.: O‘zbekiston, 2017.
4. A.Sagdullayev, V.Kostetskiy. 6-sinf uchun darslik. Tarix – T.: 2017.
5. T.Salimov, F.Sultonov. 7-sinf uchun darslik. Jahon tarixi – T.: 2017.
6. U.Jo‘rayev, R.Farmonov, Sh. Ergashev. 8-sinf uchun darslik. Jahon tarixi. 2019
7. M.Lafasov v.b. 9-sinf uchun darslik. Jahon tarixi – T.: 2019.
8. Sh.Ergashev, B.Xodjayev, J.Abdullayev. 10-sinf uchun darslik. Jahon tarixi. – T.: 2017.
9. Sh.Ergashev, B.Xodjayev, J.Abdullayev. 11-sinf uchun darslik. Jahon tarixi. – T.: 2018.

II. QO‘SHIMCHA ADABIYOTLAR:

1. M.Lafasov, U.Jo‘rayev. Jahon tarixi Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik – T.: 2011.
2. Q. Rajabov v.b. Jahon tarixining muhim sanalari – T.: 2014.
3. M. Lafasov. O‘zbekiston Respublikasining xalqaro aloqalari – T.: 1995.
4. M.Lafasov. Ekstremizm, terrorizm tarixi va mohiyati – T.: 2008.
5. E.Nuridinov, E.Kichkirov, M.Lafasov. Eng yangi tarix (1918-1945), «Nasaf», 2010.
6. A.Kabirov Qadimgi Sharq tarixi. “Tafakkur” nashriyoti. Toshkent - 2016.
7. А.Шарый, Я.Шимов. - М. : Колибри. “Австро-Венгрия : судьба империи” Азбука-Апикус, 2015.

III. ELEKTRON TA'LIM RESURSLARI:

[www. ziynet.uz](http://www.ziynet.uz)

www. edu.uz

www. kitob.uz

www. mustaqillik.uz

www.openscience.uz

www.videouroki.net

www.foxford.ru

www.bigenc.ru

www.sov-europe.ru

www.mediateka.zn.uz

www.Aim.uz

www.arxiv.uz

www.youtube.com

MUNDARIJA

Soʻz boshi.....	3

I BOB. ENG QADIMGI DAVR.

QADIMGI XALQLAR VA DAVLATLAR

1-§. Kirish. Tarix fanini oʻrganish. Eng qadimgi davr va uning bosqichlari	5
2-§. Qadimgi Misr	22
3-§. Qadimgi Mesopotamiya. Babil podsholigi	35
4-§. Qadimgi Old Osiyo va Eron	46
5-§. Qadimgi Hindiston va Xitoy	55
6-§. Qadimgi Yunoniston.....	70
7-§. Qadimgi Yunoniston madaniyati.....	88
8-§. Qadimgi Rim	101
9-§. Qadimgi Rim madaniyati	120
10-§. Umumlashtiruvchi takrorlash.	128

II BOB. OʻRTA ASRLAR DAVRIDA DUNYO DAVLATLARI

11-§. Ilk oʻrta asrlar davri. V asr oxiri – XI asr oʻrtalarida german davlatlari va imperiyalarning tashkil topishi	132
12-§. Vizantiya imperiyasi. Slavyan davlatlarining tashkil topishi	159
13-§. Yevropa xalqlari madaniyati VI-XI asrlarda.....	173
14-§. Arab xalifaligining tashkil topishi va ijtimoiy-siyosiy hayoti. Hindiston va Xitoy davlatlari ilk oʻrta asrlarda	179
15-§. Oʻrta asrlarda Osiyo mamlakatlari madaniyati.....	192
16-§. Oʻrta asrlarning ikkinchi davrida Yevropa va Osiyo mamlakatlarida shaharlarining shakllanishi.....	199
17-§. Xristian dini va salib yurishlari.....	213

18-§. Fransiyada markazlashgan davlatning tashkil topishi. Yuz yillik urush va uning oqibatlar.....	225
19-§. Angliyada markazlashgan davlatning tashkil topishi. Angliya XIV-XV asrlarda.....	235
20-§. Rivojlangan o'rta asrlarda Germaniya va Rus yerlari	242
21-§. Yevropa madaniyati	252
22-§. Rivojlangan o'rta asrlarda Osiyo davlatlari	260
23-§. O'rta asrlarda Amerika va Afrika davlatlari.....	283
24-§.O'rta asrlarda Osiyo. Amerika va Afrika xalqlari madaniyati.....	290
25-§. Takrorlash. Amaliy mashg'ulot.....	295

III BOB. JAHON TARIXI YANGI DAVRNING BIRINCHI BOSQICHI (XVI –XIX ASRNING 60-YILLARI)

26-§. Yangi davrning boshlanishi. Buyuk geografik kashfiyotlar va ularning tarixiy ahamiyati.....	300
27-§. Yangi davr boshlarida G'arbiy yevropa mamlakatlarida industrial jamiyatning shakllanishi. Yevropada reformatsiya.....	311
28-§. G'arbiy yevropada yangi davr madaniyatining shakllanishi.....	323
29-§. Angliyada qirol hokimiyatining kuchayishi. XVII asrdagi Angliya burjua inqilobi. XVI-XVIII asrlarda xalqaro munosabatlar.....	331
30-§. Fransiyada mutlaq monarxiya. Buyuk fransuz burjua inqilobi. Buyuk fransuz burjua inqilobining yakunlanishi va tarixiy ahamiyati.....	342
31-§. XVI – XVIII asrlarda Germaniya va Rossiya imperiyalari. XVIII asrda Shimoliy Amerika. Amerika Qo'shma Shtatlarining tashkil topishi	353
32-§. Ma'rifat asri.....	368
33-§. XVI–XVIII asrlarda Osiyo mamlakatlari. Xitoy. Hindiston. Yaponiya va Koreya.....	375
34-§. XVI-XVIII asrlarda Usmoniylar imperiyasi. Eron. Afrika mamlakatlari...	398

35-§. 1800-1870-yillarda Buyuk Britaniya va Fransiya.....	413
36-§.1800-1870-yillarda Germaniya. Italiya va Rossiya.....	424
37-§. 1800-1870-yillarda Amerika Qo‘shma Shtatlari.Lotin Amerikasi xalqlarining milliy-ozodlik kurashi.....	433
38- §. 1800-1870-yillarda Hindiston. Xitoy.....	444
39-§.Yaponiya va Koreya.....	452
40-§. 1800-1870-yillarda Usmoniylar imperiyasi. Eron. Afg‘oniston va Afrika xalqlari.....	459

IV BOB. JAHON TARIXI YANGI DAVRNING IKKINCHI BOSQICHI (XIX ASRNING 70-YILLARIDAN 1918 YILGACHA)

41-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida dunyoning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy manzarasi.....	473
42-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Fransiya.....	486
43-§. XIX asrning oxiri–XX asr boshlarida Germaniya va Buyuk Britaniya	504
44-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Rossiya XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiyaning iqtisodiy hayoti.....	527
45-§. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Avstriya-Vengriya imperiyasi. Italiya va Bolqon davlatlari.....	539
46-§.XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Amerika Qo‘shma Shtatlari.....	557
47-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Lotin Amerikasi davlatlari.....	570
48-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Osiyo davlatlari. Yaponiya. Xitoy. Hindiston.....	579
49-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Osiyo davlatlari Eron. Afg‘oniston va Usmonli davlati.....	597
50-§. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Afrika mamlakatlari.....	610
51-§. Birinchi jahon urushi.....	619

52-§. XIX asrning oxiri–XX asr boshlarida ilm-fan va madaniyat.....	636
53-§.Umumlashtiruvchi takrorlash.....	657
TARIXIY ATAMALAR VA TUSHUNCHALAR.....	663
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	672